

श्रीः
उमयवेदान्तग्रन्थमाला

केनाद्युपनिषत्पुरुषसूक्तश्रीसूक्तभाष्यम्

षष्टिप्रबन्धनिर्माणालंकरण-
श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरपसृतिपूर्वाचार्यविरचितम्

उत्तमूर्-श्रीवात्स्यसुधकवर्ति-
धीरराघवाचार्य प्रणीतपरिष्कारपरिष्कृतम्

विश्वप्रसिद्ध-मद्रनगर टि. वि. सुन्दरमय्यङ्गार्ष-धर्मनिधिमूल
द्रविणसाहाय्येन मुद्रितम्

1972

व्यम्]

[रू- 20/.

KENADYUPANISHAT - PURUSHA SUKTA - SRI SUKTA BHASHYA

(KENA, KATHA, PRASNA MUNDAKA & MANDUKHYA
AND ALSO SWETASWATARA ETC) *ALONG*

By

SRI RANGA RAMANUJA MUNI
and other old Acharyas

with

Sri Uthamar T. VIRARAGHAVACHARYA'S
Commentary named Parishkara
and Upanishadārtha Karikas

Edited with the financial aid of
THE SUNDARAM CHARITIES
(T. V. Sundaram Iyengar & Sons)
MADRAS

1972

Price]

[Rs 20/-

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितम्—

केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य

श्वेताश्वतर-अथर्वशिखा-कौषीतकि-मन्त्रिका-अग्निरहस्य-

भाष्यम्

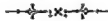
श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्य-श्रीसुदर्शनसूरिप्रणीतं सुशालोपानषद्भाष्यम्

पुरुषसूक्तश्रीसूक्तभाष्यसहितम्

एतत्सर्वभाष्यपरिष्कार-

महोपनिषदथर्वनारायणोपनिषद्द्वयोपनिषत्परिष्कार-अथर्वशिरस्सार-

तत्तदुपनिषदर्थसंग्रहकारिकाभूषितम्

परिष्कार-तत्तत्संग्रहकारिकाप्रणेता उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादक

शिरोमणि-तर्कार्णव-पण्डितरत्न-पण्डितमार्तण्ड-

श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर-पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप-उभयमीमांसाबल्लभ-

अभिनवदेशिकविरदभूषित नानाशास्त्रग्रन्थनिर्माणालकर्मणि-

उत्तमूर्- ति. वीरराघवाचार्यः

25. नाथमुनि वीर्या

ति नगर्-मद्रास् 17.

LORD SRI VENKATESWARA

समर्पणम्

“श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेषुषी भक्तिरूपा”

“अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थल थिया ।
अजनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाढताम् ॥”

एकतो द्रमिडस्रक्तिसत्सरैरन्यतस्सुरवचोमयैरपि ।
साधु संग्रथितया स भूष्यते श्रीपातः श्रुतिकिरीटमालया ॥

यैषाऽऽमोदवहा सुवर्णगतपत्राढ्यैर्विशुद्धैस्सरैः
श्लाघ्यश्रीगुरुकल्पवृक्षसुमनस्संदोहगुम्भैः कृता ।

एनां प्राज्ञमतल्लिकाः । मधुमयीं वेदान्तमालां करैः
गृहीत श्रितवेङ्कटं निजपतिं श्रीशं वरीतुं वरम् ॥

गोपिकाभिरिव गोदयेव वा दिव्यसुरिभिरिवापि भुज्यताम् ।
श्रीपतिः स्वहृदि तेन दत्तया स्त्रीमयैरिह समैस्त मालया ॥

पवित्राग्रयवेदान्ततद्भाष्यमालां

परिष्काःह्यर्थसंदर्भमव्याम् ।

ममेष्यद्भिरेवं मरैः सघटस्थ

स्वय घर्तुमिच्छत्वय श्रीनिवातः ॥

BOOKS READY FOR SALE!

		Rs	P.-
1	Sri Bhashya with Sruta Prakasika	50	00
2	Sri Bhashya with Bhashyariha Darpana	25	00
3	Vedanta Dīpa	4	00
4	Paramartha Bhushana	25	00
5	Vaisheshika Darsana with Rasayana	7	00
6	Tarkasangraha with Sukha Pravesini	1	00
7	Upayukta Parayana	2	50
8	Rakshagranthas—by Srimad Vedanta Desika	10	00
9	Seswara Mimamsa and Mimamsa Paduka with Commentary	10	00
10	Yadavabhyudaya with Appayya Dikshita's Commentary and Tamil Translation	40	00
11	Paduka Sahasra with Sanskrit and Tamil Commentaries	35	00
12	Sankalpa Suryodaya	30	00
13	Subhashita Nivi	15	00
14	Sri Bhagavad Gita with Sri Ramanuja Bhashya & Sri Desika's Commentary and footnotes	35	00
15	ஸ்ரீ பகவத்கீதை தமிழ் பெயர்ப்பு—கீதாராதம்	20	00
16	Kenadyupanishat - Purusha Sukta Sri Sukta Bhashya	20	00

All other Sri Desika's works are being published

UBHAYA VEDANTA GRANTHAMALA
25, NATHAMUNI STREET, T.NAGAR
MADRAS -17

श्रीः

श्रीमते श्रीवेङ्कटेशपरब्रह्मणे नमः

उभयवेदान्तग्रन्थमालाभूमिका

अनुसंधीयते खरूपशेषमनविवेकविस्तरसिलभूतशेषमकर्मरासतमैः
तदनुयायिभिश्च—

“सर्पदेशदशाकालेष्वन्याहृतपराक्रमा ।

रामानुजार्यदिव्याज्ञा वर्धतामभिर्धेनाम् ॥” इति ।

तत् आत्मनः सर्पभूतानि पश्यतामास्तिश्रवणां प्रथममिदं
कर्तव्यम्, यदेतस्य भगवद्रामानुजमतस्य सर्पतः सम्यक् प्रचारण
नाम । मनुष्यामपराशरप्राचेतसादिप्रतिगोषित परिशुद्ध वेदार्थ-
मार्गचिन्तकभारिहारेण यथावत् प्रविचारयिषुणा हि भगवन्नित्य-
शेषभूतस्य मनुजानां मनोवाक्यशोधनाय योगशब्दत्रयकानुशा-
सनानि प्रणीतानि; आदिशेषस्यापरावतारेण भगवद्रामानुजमुनिना
प्रथमतो वेदार्थसंग्रहमिधानः प्रबन्धो न्यग्रन्धिः । न्यवेदि च भगवतः
श्रीशैलपतेः श्रीनिवासस्य पुरस्तात्, सति तन्नियमने संप्रदायस्यास्य
प्रचारः प्रजाहितायेति । यदाहुः—

“श्रीमाप्यष्टदुपन्यस्तो यः श्रीशैलपतेः पुरः ।

वेदार्थसंग्रहस्यास्य शुभं स्तात्पर्यं दीपिकाम् ॥” इति ।

तदिदं व्यज्यते च भगवन्नियमनम्, ‘ब्रह्मणि श्रीनिवासे’ इति
श्रीमाप्योपक्रमश्लोकविन्यासविशेषेण । निशिष्य च तेनैव श्रीवेङ्कटेशेन
कलियुगप्रत्यक्षदैवतेन शरणागतसर्गभीष्टविधाणनविधुतेन भक्ता-
ग्रेसरभगवद्रामानुजपरतन्त्रेण स्वयमेव श्रीमद्वेदान्तदेशिकरूपेणा-
वतीर्य तत्सिद्धान्तसंप्रदायप्रतिष्ठापनेन दर्शनमिदम् अखिलतम-
दर्शनमित्युद्गुप्य पृथिव्यां प्रापितभूयः प्रचारमिति निश्चप्रचमेतत् ।

तस्यैतस्य मतस्य सम्यग्गोच्य कर्तव्येषु परदशानविधलेखन-
प्रवचनप्रकाशनादिषु मुख्यांश विधायोपकर्तुमियम् ‘उभयवेदान्तग्रन्थ-
माला’ श्रीवेङ्कटेशस्य तद्भक्तानाञ्च परमां हृषां पुरस्सृत्य प्रकाश

प्राप्यते । अत्रास्य सिद्धान्तस्य सामग्र्येण वेदमूलकतया सर्ववेद-
सामरस्यविधानप्रवणतया च उपजीव्यभूतानामुपनिषदां प्रवृत्त-
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैरुपरत्वं सुस्पष्टयितुं ता एव प्रथमं प्रसिद्धभाष्य-
ग्रन्थैः सह प्रकाशं प्रापणीया इति, तथाकरणेनेयं वेदान्तग्रन्थमालेति
नाम स्वमन्त्रयन्ती वेदान्तार्थवैशद्याय प्रवृत्ततया वेदान्तव्यवहार-
भाजां ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादिमुख्यग्रन्थानामपि प्रकाशने प्रवर्ततामिति च
मनसिष्ठत्योपनिषन्मुद्रणमुपाक्रमि । एवं द्रमिडवेदरूपदिव्यसूरि-
सूक्तिजातस्यापि सव्याख्यस्य मुद्रणम् । एवमुपक्रम्य मुद्रितानामुप-
निषद्भाष्यकोशानां प्रायो व्ययितत्वात् पुनर्मुद्रणमिदानीं क्रियते ।
1970 संवत्सरे ईशोपनिषद्भाष्यम् अक्षरदीपाचार्यभाष्यतात्पर्यसहितं
पुनर्मुद्रितमासीत् । अथ 1971 संवत्सरे केनाद्युपनिषदां यथा-
चन्मुद्रणारम्भो व्यधायि ।

“भगवद्वादरायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैरु-
परत्वमवश्यमभ्युपेत्यम् । तथा खलु भगवद्रामानुजाचार्येण निश्शेषा-
क्षेपनिरसनेन निपुणमुपापादि । एवमप्युपनिषदः अद्वैतपरा इत्येव
स्वरसतः प्रत्येतव्यम्” इति केचिद्भ्रान्ताः भ्रमयितारस्सन्ति । नूनमेते
सर्ववेदवेदान्तविदो भगवतो वादरायणस्य यथायदुपनिषदर्थपरि-
ज्ञानासामर्थ्यं स्वात्मनामेव च तत्र सामर्थ्यमनया प्रक्रियया विप्र-
क्षन्तीव । को हि नाम वैदिक आस्तिकः कुलपारम्पर्येण, प्रकृष्टेन तपसा
च प्राप्तवेदसंपदं परमर्षि पाराशर्यं वादरायणमनभिज्ञ मन्येत । को
नु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिषु किमप्यातिष्ठमानोऽपि उपनिषच्छारीर-
वयोग्नैः कण्ठ्यमध्यवस्येत् । नूनं ब्रह्मसूत्राणामिवोपनिषदामपि
स्वयमेव भगवद्रामानुजमुनिना भाष्याकरणमेव तत्रापराध्यति ।
अन्यथा हि—तासामपि यदि तेन भाष्यमभाषिष्यत, नूनमेते भ्रान्ताः
शारीरकस्येव उपनिषदामपि विशिष्टाद्वैत एव स्वरस्यमुद्घोषयन्त,
ईदृश दुर्वादित्यक्ष्यन् । तद्भाष्यविरहादेव स्वयमावापोद्वापासमर्थः

परमभाष्यमात्रदर्शिमियत् किञ्चिदमानि । भगवद्रामानुजमुनिस्तु वेदार्थसंग्रहं श्रीभाष्यञ्च स्वकीयमभ्यस्यता परमतभाष्यत एव पद-
पदार्थव्युत्पत्तिमता यथाऽप्युपनिषदर्थं सुप्रम इति तत्रोदात्ताञ्चके ।

एवमपि कथमप्येवमुपनिषदामान्यपर्यभ्रमो मा भूदिति, आनु-
पूर्व्या उपनिषद्भास्याना तदर्थस्य चानुबोधे तद्विषये प्रवृत्ताना
श्रीभाष्यादीनामप्यर्थग्रहणे क्लेशोऽस्तीति, तथा उपनिषत्सु प्रतिपद-
पर्यालोच्यमानासु परप्रन्यास्पृष्टा परदशता विशेषा सन्त्यनुभा-
नीया इति च विधेचितवद्विरुद्धैरुपनिषद्वाक्यान्नेऽपि विशिष्टा-
द्वैतिभिः प्रवृत्ते । एवं प्रवर्तमानास्सर्वेऽपि स्य स्वमुपनिषद्वाक्यान्
सम्बन्धाप्यनाम भर्तुमर्हमपि, 'श्रीभाष्य वेदार्थसंग्रहदशितार्थप्रकाश-
मात्रपरमिदम् एतद्विषयेऽपि श्रीभाष्यादिकमेव भाष्यम्' इत्याकल-
यन्त इव न भाष्यनाम्ना स्वयं व्यवजहुः, यथा न्यायभाष्यकारादयः,
किन्तु अन्यथा । अवाप्यर्वाग्निं यथावस्थितगीरवदर्शिमि भाष्य-
पदेनैव तानि व्याख्यानानि व्यवहारपथमनीयन्त । गमनिकेयमन्य-
क्षापि दृश्यते ॥

वेदान्तोपनिषदार्थः

वेदे कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मना द्वेधा विभक्ते द्वितीया विधा
वेदान्तः, उपनिषत् । वेदस्यान्ते वर्तमानत्वात् वेदान्तः । तथा वेदार्थ-
निर्णयोपयोगित्वादपि । अन्तोऽऽसान् सशयापगमो निर्णय इति ।
वेदान्तव्युत्पत्तिमलङ्घवता च पूर्वकाण्डार्थोऽपि दुर्ग्रहः । किन्देव-
तोद्देशेन कर्माणि प्रवृत्तानि, किञ्च कर्मणा मुख्यं लक्ष्यमिति वेदान्तत-
एव विज्ञेयम् । सुसूक्ष्मं तत्त्वं सुबहुं परिश्रम्य गृहीतमेव रथेऽग्ने-
फल्यत इति धर्मादिनन्तरं वेदे तत्त्वोपदेशः । अत एव खल्लारणि-
र्गातमं स्वात्मजं श्वेतकेतुं स्वयमनुध्याप्य अन्यत्र प्रैष्य सर्वज्ञे तस्मिन्
प्रतिनिवृत्ते तस्याप्यज्ञानमुद्घाटय तस्मिन् ज्ञातुं त्वरमाणे उपदिदेशः,
यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवति, यद्विद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा, तत्

तत्त्वं परमं रहस्यम् । अतो यदुपरि वेदनीयं किमपि नावशिष्यते, तत् वेदान्तेन वेद्यत इति । अथ कस्मादुपनिषत् । उप = समीपे, निषद्य = उपविश्य शिष्येणाऽऽचार्यात् गृह्यमाणत्वादुपनिषदिति केचित् । सर्वस्यापि वेदस्य विद्यास्थानस्य चेदमविशिष्टम् । अथापि परमरहस्यत्वाद्देवान्त एवात्यन्तसमीपे उपविद्यमानेवासिना गृह्यत इत्याशयो घाच्यः । शाङ्करोपनिषद्भाष्ये च 'पदत् विशरणगत्यऽसादनेषु' इति विशरणार्थकोऽयं घातुः उपनिष्वेः निदर्शयतापत्त्यविशरणं ज्ञानं तत्संपादकतया वेदभागश्च वक्तीत्यभापि । अत्र प्राचीनः सांप्रदायिकोऽर्थः श्रुतप्रकाशिकायामेवं दर्शितः—“ब्रह्मण्युपनिषण्णेत्युपनिषत् । 'उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत्' इति हि चाक्यम् । 'गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा' इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । 'गहने ब्रह्मण्युपनिषण्णे'ति भाष्यविषया वामनटीका । अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वमुपनिषण्णत्वम्" इति । चाक्यं नाम छान्दोग्यव्याख्यानरूपो ब्रह्मनन्दिकृतो ग्रन्थः ।

“यं याकेष्वनुयाकेषु निपत्सूपनिपत्सु च । शृण्वन्ति सत्यकर्माणम्” इति च महाभारतवचनम् । अत्र याकेषु = मन्त्रेषु, अनुयाकेषु = तदर्थदर्शिषु ब्राह्मणेषु, निपत्सु = देवतान्तरप्रतिपादकभागेषु, तथोपनिपत्सु च इत्यर्थः' इत्याहुः । स हि सत्यकर्मा सर्वकर्मसमारोध्यः सृष्टिस्थितिसंहारनित्यविभूतिविहारावतारादिसत्यक्रियः परमपुरुषः । निपत्पदाभिधेयो देवतान्तरप्रतिपादकभागोऽपि तद्विषये निपत् ; वेदान्तस्तूपनिषदिति इतोऽवगमात् उपेत्येतत् अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञायते । (अनेन सत्यकर्मपदेन उपनिषदां सगुणब्रह्मपरत्वं प्रपञ्चसत्यत्वञ्च स्पष्टम् ।) निपीदित्यस्यां देवतेति निषदिति केचिद्भुत्पादयन्ति । द्रमिडभाष्याद्यनुसारे तु निपीदतीयं देवतायामिति व्युत्पत्तिर्युक्ता । अर्थे शब्दस्य वृत्तिश्च प्रसिद्धा । अत्र सत्यकर्मणमित्यस्य स्थाने 'सत्यधर्माणः' इत्येव पाठ इति पाञ्चरात्राधिकरणश्रुतप्रकाशिकातो ज्ञातव्यम् । तथा तत्र ग्रन्थे

न्यायपरिशुद्धौ चैकाग्रनश्रुतिविषयमिदं वचनं निरदेशि । अस्तु
निपत्पदं यत्किञ्चिदर्थम् । सर्वथा उपनिषत्पदमन्ततः श्रुतप्रकाशिका-
दर्शितेऽर्थे वर्तते । प्रयुज्यते चोपनिषत्पदं रहस्यार्थं, 'एषा वेदोप-
निषत्', 'तस्योपनिषद्वहरिति' इत्यादौ ॥

(उपनिषद्व्याख्यानम्)

आसामुपनिषदामवर्गजनसौकर्यायावश्यं व्याख्यानं विधेय-
मित्याशयेनैव, श्रीभाष्यगीताभाष्यादिमुख्यग्रन्थार्थवैशद्यविधित्वा-
वृत्तेन विविधग्रन्थरत्नधिरचनवैयग्र्येणालङ्कारकाशावपि श्रीमद्व्या-
सार्थवेदान्तदेशिकावाचार्यो प्रत्येकमेकामुपनिषदं व्याख्याय सरणि-
मादर्शयताम् । तत्र पूर्वणाचार्येण शङ्कराचार्यादिभिरव्याख्याताऽपि
ब्रह्मसूत्रवृद्धभिमतं नारायणपरायणा सुखालोपनिषद् व्याख्याता ।
उत्तरेण चाचार्येण संहितान्तर्गतपि संक्षिप्तरूपापि सत्रपेक्षितार्थ-
दम्परा शङ्करादिव्याख्याने सत्यपि व्याख्येयविशेषांशेति ईशावास्यो-
पनिषत् उपनिषत्सु प्रथमा व्याख्याता । तेन परव्याख्याने सत्यसति
च सर्वा व्याख्येयेत्यसूचि । तदिदमाकलय्य धीरङ्गरामानुजमुनिरा-
चार्यः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिव्याख्यादिरूपं भाष्यप्रकाशिकादि
प्रणीय उपनिषद्विषये परव्याक्रियापारतन्त्र्यं प्रतिक्षेप्तुमन्याः सर्वा
अपेक्षिता उपनिषदो व्याचख्यी । तदस्य पण्डितग्रन्थनिर्माणनिरूढ-
यशसोऽपि दशोपनिषद्भाष्यकार इत्येव भूयसी प्रसिद्धिरवद्यापेक्षित-
पूरणात् । एवं प्रसिद्धावपि दशकादधिका अभ्युपनिषद्वसन्त्ये-
धैतद्व्याख्याताः । एकमन्येऽपि केचित् सन्त्येव महान्तः विशिष्टा-
द्वैतसिद्धान्तानुसारेण कतिपयोपनिषद्व्याख्यानकारिणः । तदन्यतम-
भूतश्च श्रीनृत्साहश्रीमन्नारायणमुनिः । श्रीदेशिकभाष्यानुसारि
यस्येशवास्यव्याख्यानमपि प्राङ्मुद्रितम् । तमधिकृत्य वक्तव्यं सर्वं
तत्रैवावोचाम ।

यस्य खल्वसंख्यासु मनुव्यासप्राचेतसपरिषदहसि सुधामय-

सूक्तिषु मुक्तिसौधविशिखासोपानपङ्क्तिषु वैशम्पायनशीनरु-
प्रभृतयः श्रेष्ठाः शिरःरुग्मिनः, यस्य सूक्त्युपन्यासे श्रोतव्यमामे-
कामं केचन, 'मौनं विभ्रतु मत्सरेण नमिताः, तर्णं ॥ एव ध्रुवं कालो-
न्निद्रकदम्बरगोलवपुषः रम्पस्फुरन्मौलयः । किञ्चिद्भोडितकुञ्चिनाश-
मवशादुत्तानदत्ताननाः प्रस्तोष्यन्त्यग्धि प्रयोगपदवीसारस्यसारस्य ॥'
इत्यानुभविकम्, तस्यैतस्य सरलसमुचितं सावधानप्रियं वा स्वप्रधानं
परफणितिपरिष्काररूपं वा विविधं विविधाधिकार्यनुकूलं ग्रन्थरत्नम-
नुगृहीतवतः श्रीमद्वेदान्तदेशिकस्य हृतिरीशाचास्योपनिषद्भाष्यम् ।
तत् अस्मदीयेन आचार्यभाष्यतात्पर्येण सह प्रागेव पुनर्मुद्रितम् ।

केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता श्रीरङ्गरामानुजमुनिरस्तु श्रीभाष्य-
गुरुपरम्परायां श्रीमद्वेदान्तदेशिकात् दशमः, मुनित्रयशाखायां
श्रीपष्ठपरब्रह्मशास्त्रामिनस्तुरीयः, श्रीतातयार्यचरणशरणः तच्छिष्य-
श्रीवात्स्यानन्तार्यसेवासमधिगतवेदान्तः श्रीब्रह्मतन्त्रस्वामिनः पञ्च-
दशात् (१५) श्रीपरकालमठगुरुपरम्परानिविष्टात् श्रीज्ञानाब्धिब्रह्म-
तन्त्रपरकालमुनीश्वरात् प्राप्तपारमहंस्यः, अप्ययदीक्षितोक्तैर्ग्रन्थै-
र्मिमत्प्रहणस्यानमिमत्पण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्ता, स्पष्टमेव न
दोषुषान्नायंति प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्नस्वग्रन्थं उल्लेखितेत्येवंप्रकारे-
णास्यापि कालमिर्णयः सामान्यतस्तुकरः। सोऽयमाचार्यः मद्रनगरात्
त्रिंशत्कोशदूरदक्षिणदिक्स्थित-बेलामूर-ग्रामामिजनः पूर्वं वरदवि-
ष्णवाचार्यनामा छन्दोग इति, (ग्रन्थव्यतिरेकं विद्याधिगमसमनन्तरमात-
संन्यास इति,) श्रीमान्न्या केरलं मिक्षाकाले श्रीदेवाधिराजदिव्या-
लयतन्निधिर्वाधि प्रति गच्छन् अन्यदा श्रीदेशिक-दीपप्रकाशमन्दिर-
ममीये आश्रमे विरचितवेदान्तप्रचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्त इति
च वदन्ति । यदाचित् महाचार्यः एतस्य स्वामिनस्सन्निधमेत्य, स्वरीय-
मागमनमभिप्रायं अत्र लोच्य च भाष्यादिसूक्तिसुखासाधुमरनिमग्न-
मेनमुद्दिश्य, अहो मकरन्दास्यादमहिमेति शश्याचे इति, श्रीमद्भिर्गति-

कासु भर्त्सितासु मकरन्दास्वादे कोऽतएव इत्येनेन प्रयुक्तमिति च किं वदन्ती । पष्टिप्रगन्धनिर्मितत्वेन प्रसिद्धस्यास्य सप्र युपलभ्यमाना कृतयस्तावत् (१) केन (२) कठ (३) प्रश्न (४) मुण्डक (५) माण्डूक्य (६) तैत्तिरीय (७) छान्दोग्य (८) बृहदारण्यक (९) मन्त्रिका (१०) अथर्वशिखा (११) कौपीतकी (१२) श्वताश्वतर (१३) अग्नि-रहस्याना भाष्याणि, (१४) श्रीभाष्यव्याख्या मूलभाष्यप्रकाशिका (१५) ध्रुतप्रकाशिकाव्याख्या भाष्यप्रकाशिका (१६) विषयशास्त्र-दीपिका (१७) शारीरकशास्त्रार्थदीपिका (१८) तिरुप्पहाण्डु (१९) तिरुप्पाध (२०) तिरुगायळुगल्लु इति द्रमिडप्रगन्धाना सरसुतानुगादाश्च । इमा मुद्रिता कृतय । अमुद्रितासु (२१) कण्णि नुण्णशिरुत्तामुव्याख्यानमस्तीनि वदन्ति । (२२) रामानुजसिद्धान्त-सारसमग्रस्तु दृश्यत एव । एव (२३) पुरुषसूक्तभाष्यमपीत्याहु । (२४) तरुनिष्कर्व (२५) महोपनिषद्भाष्यम् (२६) श्रीरहस्यत्रय-सारव्याख्या तात्पर्यकौमुदी (२७) प्रतितन्त्रपरिष्किया इति चतुष्टय महीशूरराजकीयकोशालयपट्टिकायामेत कृतत्वेन निर्दिष्टमस्ति । अन्यास्तु कृतय का इत्यग्येपणीयम् ।

अस्यात्यर्थमद्वैतप्रस्थानेषु तथा न्याये, व्याकरणे, मीमांसायाञ्च परकीयप्रयत्नाक्षेपविमर्शखण्डनानुगुण विशुद्ध वैदुष्यमिति, अतिसर-ल्या प्रक्रियया सरसमरोपार्थोपपादनसमर्था शैलीति चास्य ग्रन्था स्फुग्मावेदयन्त्येव । अयञ्चेदशास्ये श्रीमद्वदातदेशिकप्रदर्शितया सरण्या तत्रतत्र श्रीभाष्यादिसूक्ति तथा स्वय व्यामायसूक्तिश्च स्वोक्तार्थे प्रमाणयन्, यावदपेक्षमुपनिषद्वाक्यानुवादपूर्वमेव भाष्य भाषमाण, श्रद्धासूत्रविषयवाक्यव्याख्यानावसरे च सरसमधिकरण रचनामप्यारचयन्, आवश्यकस्थलेषु अद्वैतगादाद्यनुपपत्तिमपि विमृश्य स्फुग्मुद्धानयन्, अनाग्रहेण परोक्तमपि युक्त परिगृह्यन् उपनिषद्भाष्यमभाषिष्ट । शाङ्करभाष्यार्थालोडनपूर्वकमेव चोपनि-

पद्माख्यं निर्ममाणोऽपि प्रायेण भाष्यान्तरदर्शिनार्थानुवादतत्त्वस्थ-
नैदम्पर्यमुपेक्ष्य श्रीभाष्यकार इव अन्यादृशसमुचितार्थमात्रभाषणेन
सारग्रहणपराणां सौकर्यमाकलयामासेत्यलं बहुना ॥

मुद्रणरीतिः

‘उपनिषद्भाष्याणि यद्यपि आन्ध्रलिप्यां ग्रन्थलिप्याञ्च प्रागेव
मुद्रितानि । अथापि सांप्रतं तेषामलाभात् पुनर्मुद्रणमवश्यम्यातम् ।
तत्राधुना देवनागरलिप्यामेवातिशयितः पण्डितानामपि परिचय
इति, तथासत्येव सर्वत्र देशे एषां ग्रन्थानां प्रचारः स्यात् । एव-
ममुद्रणादेवास्मदीयसिद्धान्तरसो न बहुभिरास्वादितो भवति’ इति
विचिन्त्य नागराक्षरमुद्रणं प्रागेवास्माभिरुभयवेदान्तग्रन्थमालायां
निरवर्ति । तदा बहून् प्राचीनतालकोशान् आनीय विमर्शं कृते तत्र-
तत्रैतावदप्रकटिताः समुचिताः पाठाः प्रत्यक्षाः आसन् । तत एव च-
तालकोशैभ्यः प्राचीनमुद्रितग्रन्थसरणिर्वहुलमन्यथाऽन्यथा सम-
स्तीति स्पष्टमासीत् । अतो यथाशक्ति शोधयित्वा मुद्रणं सुवह्व-
कारायेति सा रीतिराद्रियत । सर्वं च पाठाः यथाहं प्रकटीकृताः ।

मुद्रणरीतिः प्रमां सादरावधानमिवीक्ष्य परितुष्यासदाचार्यः
विश्वविख्यातैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीतृतीयरत्नरामानुजमुनि-
यरैरिमे श्लोका अन्यग्राहिण्यतः, ये पूर्वमुद्रणे भूमिकायां तदनुगृहीत-
श्रीमुल्लमध्ये प्रागेव प्रकाशित—

“प्रतिबोधयतु श्रीमान् आस्तिकानां करीश्वरः ।

स्वकैङ्कर्येषु सागांशं येन स्याल्लोकरक्षणम् ॥

कर्ता सप्रतिपन्नयेत् कार्यञ्च गुणवत्तरम् ।

नाभिनन्देत् कथं लोको गुणवश्यमना यतः ॥

चेदशीर्षद्वयग्रन्थमालेय प्रथमा भुज ।

सञ्जनोपकृतिस्मेरप्रैष्टनग्रथितैस्मरैः ॥

पुलकोद्गममानन्दालुमन्तां पण्डितोत्तमाः ।

शुद्धपाठसमालोकदक्षाभाविनमञ्जमा ॥ इति”

भाष्यकारैः क्रमेण उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादेनैवार्य-
भाषणात् पृथङ्मूलमुद्रणत्यागे उपनिषन्मात्रपारायणमशक्यमिति
उपनिषदोऽप्युपरि निवेशिताः । पृथगुपनिषन्मुद्रणात् भाष्यतालको-
शस्थितः भाष्यमध्ये उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादो नातीश-
पेक्षित इति कल्पनया यो मुद्रितग्रन्थेषु दृष्टः भाष्यकारवृत्तानुधा-
दपरित्यागः प्रायः, तमनादृत्य यथातालकोशमनुवादरीतिरपि रक्षिता ।
तेन बहुत्र भाष्यकाराभिमतोपनिषत्पाठोपलम्भसीकयेण भाष्यस्वर-
स्यग्रहणे वैयाकुली व्यलुन्यत । अत एव विशिष्टाद्वैते माध्वशङ्करयोश्च
तत्रतत्र स्थित उपनिषत्पाठभेदोऽपि सर्वोपयोगितया यथायथम-
दर्श्यत । तथा शुक्लयजुर्वेदे काण्वमाध्यन्दिनपाठभेदोऽपि । भाष्याणि
तु काण्वानुसारीणि । तत्रततोपनिषदाम्, भाष्यस्य, पाठभेदस्य च
स्वरस्यधिमर्शाय परिष्कारोऽपि स्वयं सह योजितः, योज्यते च ।
तत्रोपनिषदाद्यर्थवर्णनप्रकारोऽन्यग्रन्थगतोऽप्युदाह्रियत । कचिदपू-
र्वार्थोऽपि व्यमृश्यत । ध्रुवन्तरसंवादोऽपि व्यष्टापि । कतिपये
विषयाः टिप्पणपरिशिष्टेऽपि न्यवेद्यन्त । नवीनरीत्या द्रष्टव्यमानु-
कूल्यसंपादनाय विषयमाला—प्रमाणाकर—मन्त्राकारादिप्रभृतीनां
निवेशोऽपि कृतः । ग्रन्थमध्य एव तत्र तत्र प्रमाणाकरनिर्देशो
क्रियासममिहारेण गृह्यमाणानां प्रमाणवाक्यानां पुनःपुनराकरनिर्देशो
गोरवमिति स पृथगेवाकारि । तत्तदुपनिषदाप्ये तत्तदुपनिषद्वा-
क्यानामेवोद्धृतानां पूर्वापरभूतानां विषये आकरनिर्देशः अल्पाकारा-
सुपनिषत्सनावश्यक इति सोऽंश उपैक्षि । एवमुपनिषद्वाक्यमुद्रणविषये
उपयुक्ता मातृशब्दग्रन्थास्तत्रतत्रोपक्रमनिर्दिष्टात् संकेतत एव सुग्रहाः
कृताः । प्रायो मुद्रितग्रन्थेषु पाठो यत्रैकरूपः, तत्र पृथक्पृथक्
संकेतकल्पनं वृथेति तत्रोदासि । सांप्रतं प्राचीं रीतिं प्रायोऽनुसृत्यैव
द्वितीयमिदं संस्करणं विधीयते ।

अपाण , अमना , शुभ्र , अक्षरात् परत पर , द्युलोकादिमूर्धादि , सर्व
मृतान्तरात्मा , परामृतम् , गुहानिहितम् , आनि सनिहितम् , गुहाचरम् ,
सदसद्वरेण्यम् , विज्ञान'त् परम् , वरिष्ठम् , अर्चिमत् , सत्यम् , अमृत
सेतु , बहुधा जायमान , दिव्यब्रह्मपुरप्रतिष्ठित , मनोमय , प्राणशरीर
नेता , अन्नप्रतिष्ठित , आनन्दरूप , परावर , परापरविद्यावेद्य , विरज ,
निष्कलम् , शुभ्रम् , ज्योतिषा ज्योति , चन्द्रार्कवपु , कृन्मृतभावन
सुपर्ण , सखा , सयुक् , अनश्वन् , जुष्ट , स्ववर्ण , कर्ता , ईश ,
ब्रह्मयोनि , ज्योतिर्मय , सत्यपरमनिधानम् , बृहत् , दिव्यम् , अचि
न्त्यरूपम् , सूक्ष्मतरम् , परमधाम , सर्वग , परामृतम् , दिव्यपुरुष ॥

माण्डूक्योपनिषदि—

जागरितस्थान , बहि प्रज्ञ , सप्ताज्ञ , एकोनविंशतिमुख , स्थूल
भुक् , वैश्वानर , स्वप्नस्थान , अन्त प्रज्ञ , प्रविविक्तभुक् , तैजस सुप्त
स्थान , एकीभूत , प्रज्ञानघन , आनन्दभुक् , चेतोमुख , प्राज्ञ ,
सर्वेश्वर , सर्वज्ञ , अन्तर्यामी , सर्वयोनि , प्रभव , अप्यय , नान्त प्रज्ञ
नबहि प्रज्ञ , नोभयत प्रज्ञ , नप्रज्ञानघन , नप्रज्ञ , नाप्रज्ञ , अदृष्टम् ,
अव्यवहार्यम् अप्राप्यम् अलक्षणम् अचिन्त्यम् अव्यपदेश्यम् ऐकात्म्यप्रत्यय
प्रपञ्चोपशमम् शान्तम् शिवम् अद्वैतम् अ उ म ओम् अमात्र
अव्यवहार्य प्रपञ्चोपशम शिव अद्वैत आत्मा ब्रह्म ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि—कारण ब्रह्म देवात्मा एकनेमि त्रिवृत्
षोडशान्त शताधार अष्टकषट्कयुक्त विश्वरूपैकपाश त्रिमार्गभेद
द्विनिमित्तैकमोह सर्वाजीव सर्वसत्त्व बृहन् ब्रह्मचक्रम् प्रेरिता ईश ज्ञ

अनन्त आत्मा विश्वरूप आत्मसत्त्व सर्वव्यापी सन्निता महीदेव तत्त्वम्
 अज भ्रुव विशुद्ध जालवान् रुद्र गोपा विश्वाधिक महर्षि गिरि
 शन्न विश्वपरिवेष्टिता महापुरुष आदित्यवर्ण उत्तरतरम् अरूपम्
 अनामयम् सर्वाननशिरोग्रीव सर्वभूतगुहाशय भगवान् सर्वगत
 शिव महाप्रभु सत्त्वप्रवर्तक ईशान अव्यय अङ्गुष्ठमात्र सर्व
 जनहृदयसनिविष्ट हृन्मनीषामिबल्लस सहसशीर्ष सहस्राक्ष सहस्रपात्
 अमृतत्वेशान सर्वत पाणिपाद् सर्वतोक्षिशिरोमुख सर्वत श्रुतिमान्
 सर्वेन्द्रियविवर्जित सर्वप्रभु सर्वशरणम् सर्वसुहृत् अपाणिपाद् जवन
 महीता अचक्षु अकर्ण वेदिता वेदितृविहीन अग्र्यपुरुष अजर पुराण
 घाता अणोरणीयान् महतो महीयान् गुहानिहित सुपर्ण सखा अनश्वन्
 जुष्ट मायी महेश्वर वरद ईश देवाधिप विश्वस्रष्टा अनेकरूप विश्व
 कर्मा वरेण्यम् अप्रतिम हृदिस्थ अनाद्यनन्त अनेकरूप भावमाद्य
 भावमावकर कालकाल गुणी सर्वविद्य धर्मावह पापनुत् भगेश
 आत्मस्थ विश्वधाम ईश्वराणा परम देवताना परम पत्नीना पति
 भुवनेश अकार्यकरण नि समाभ्यधिक परविविधशक्ति परविविध
 स्वाभाविकज्ञानबलक्रिय अपति अनीश अलिङ्ग करणाधिपाधिप
 जनकादिरहित सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी
 चेता केवल निर्गुण सर्वचेतनकामविघाता नित्यचेतन एकहस
 विश्वकृत् विश्ववित् आत्मयोनि प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेश ससार
 मोक्षस्थितिवन्धहेतु ब्रह्मविधायी वेदोपदेष्टा आत्मबुद्धिप्रकाश निष्कल
 निष्क्रिय शा त निरवद्य निरञ्जन अमृतपरसेतु ,

मन्त्रिकोपनिषदि — अष्टपात् — शुचि तिसृषु अणु
निर्गुण अजाध्यासक स्वच्छन्द उदासीन पण्डित सप्तविंश अद्वैतम्
द्वैतम् व्यात्मा पञ्चात्मा सप्तात्मा भगवान् ।

सुवालोपनिषदि—

नासन्नसन्नसदसत् सहस्रशोर्षि सहस्राक्ष सदस्रपात् महद्
भूतम् वैश्वानर परदेव असत् अजातम् अमृतम् अनतिष्ठितम्
अशब्दम् महान् बृहन् अग्राणत्वात्मित् अपारम् अनिर्देश्यम् अन-
पावृतम् अपकाश्यम् असृष्टम् चक्षुरादिकरणादिनिविष्ट सर्वज्ञ
सर्वेश्वर सर्वाधिपति अनर्थायी मर्ययोनि सर्वसौख्योपास्यमान
वेदशास्त्रोपास्यमान सर्वज्ञ अनजम् सर्वनयन प्रशास्ता अजमयो
भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनोमय सकल्पात्मा विज्ञानमय
कालात्मा आनन्दमयो रथा मा ऐवयरहित द्वैतरहित मर्त्यभाव
रहित मरणसबन्धविरह्यप्रमगरन्ति नन्त प्रज्ञ ननहि प्रज्ञ नोभयत —
प्रज्ञ नप्रज्ञानघन नप्रज्ञ नाप्रज्ञ विदितवेधरहित, अमूलम् अना-
घारम् दिव्य देव एक नारायण धाता विधाता कर्ता विकर्ता
उद्भव सभव माता पिता आता निवास शरणम् सुहृद् गति'
विष्णु परमपदभासी पुरुष अमृतत्वस्थेशान अ यक्ताक्षरमृत्युप्रभृति
सर्वशरीरी सर्वान्तर सर्वसचारी सर्वविद्य सर्वभूतान्तरात्मा अपहत
पाप्मा अचिन्त्यरूप असङ्ग तेजस्काय विभ्राजमान अशोकम्
अनन्तम् अभयम् निर्गोजम् निर्वाणम् सत्य श्रीमन्नारायण ॥

श्रीः
सभाष्यपरिष्कारोपनिषत्सूची

1. केनोपनिषत्	पु	1-28
2. कठोपनिषत्		24-168
(दशोपनिषद्भाष्यकारचरितम्		164)
3. प्रश्नोपनिषत्		165-227
4. मुण्डकोपनिषत्		228-324
5. माण्डूक्योपनिषत्		325-348
(दशाधिकोपनिषद्भाष्यप्रस्तावः)		344
6. श्वेताश्वतरोपनिषत्		345-452
7. अथर्वशिखोपनिषत्		458-471
8. अथर्वशिरस्तारः		472-480
9. कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत्		481-584
10. मन्त्रिकोपनिषत्		585-597
11. सुनालोपनिषत्		598-706
12. अमिरहस्यब्राह्मणम्		707-751
13. महोपनिषत्		752-756
14. नारायणोपनिषत्		757-761
15. पुरुषसुक्तभाष्यम्		762-802
16. धीसुक्तभाष्यसंग्रहः		803-819
17. द्वयोपनिषत्		820-832

उपनिषदर्थसंग्रहकारिकासूची-

केनोपनिषत्	पु	22
कठोपनिषत्		159
प्रश्नोपनिषत्		222
मुण्डकोपनिषत्		319
माण्डूक्योपनिषत्		348
श्वेताश्वतरोपनिषत्		452
अथर्वशिखोपनिषत्		471
कोषीतकिब्राह्मणोपनिषत्		584
मन्त्रिकोपनिषत्		697
सुबालोपनिषत्		705
अमिरहस्यब्राह्मणम्		751
महोपनिषन्नारायणोपनिषदौ		761
पुरुषसूक्तम्		802

— ० — ० —

शुद्धम्

पङ्क्तिः

पुटम्

401

16

प्रधानममृताक्षरम्

495

15

अक्षामिलोक

762

4

यतः

शुभमस्तु

थी केनोपनिषत्

(तलवक्राणेपनिषत्)

[सामवेदशान्तिपाठ = ओं आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राण-
श्चक्षु श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मो (ह्यौ)
पनिषद्म माऽहं ब्रह्म निराकुर्याम् । मा मा ब्रह्म निराकरोत् ।
अनिराकरणमस्तु । अनिराकरण मेऽस्तु । तदात्मनि निरस्ते
य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । ओ शान्ति
इशान्तिइशान्ति ॥]

थी

थीमते रङ्गरामानुजस्यामिने नम
[येनोपनिषदा भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुज मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचित प्रकाशिकाभिधान भाष्यम्
अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्स्थल श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहतान् ॥ १ ॥

॥ थी ॥

थीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिनेभ्यो नम ।

श्रीवात्सरीराघवाचार्यविरचित

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

थीरङ्गरामानुजयोगिनर्त्तान् चेदान्तरामानुजयोगिनश्च ।

गुरुन् अदोषाश्च रमानधिप्य प्रणम्य केनोपनिषत्परोऽस्मि ॥

[थीमन्निगमान्तमहादेशिर्नरीनावास्ये दर्शिता सरणिमनुसरन्नि
थीरङ्गरामानुजस्यामिभि स्वभाष्ये सर्वत्र ध्यात्यातज्यानामीपनिषद्-

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

व्याख्यां तलवकारोपनिषदः करवाण्यहम् ॥ २ ॥

चान्यखण्डानां पूर्णानुवादपूर्वकमेव व्याख्यानं कृतं तालकोशेषु स्पष्टं लक्ष्यते । तदनुरोधेन कतिपयोपनिषद्भाष्यमुद्रणञ्च आनन्दाश्रम-मुद्रालये कृतमस्ति । (तत्र मुद्रिता केनोपनिषत्प्रकाशिका परं न प्रसिद्धरङ्गरामानुजस्वामिविरचितं भाष्यमित्यन्यदेतत् ।) एवं सति आन्धाक्षरादिमुद्रितकोशेषु उपनिषद्भागस्य नत्र तत्र भाष्ये क्वचित् प्रतीकरूपेण निवेशः, क्वचिन्मूलभागस्य परित्यागः इत्यादिरीतिरवलम्बिता किं तादृशमात्रकोपलम्भेन, किं वा उपनिषदांऽप्युपरि पृथक्मुद्रणात् पुनर्निवेशो वृथेति स्वयमेव तादृशादानां निष्कास-कल्पनादिति विमृश्यमेतत् । यथातालकोशं मूलभाष्यदृष्टमनुवाद-पूर्वकभाष्यपठन एव च भाष्यवदभिमतपाठादिनिष्कर्षः, पदेपदे मूल-ग्रन्थावलोकननैरपेक्ष्यम्, अथैतत्साधधारणसीकर्यञ्चेति विचिन्त्यते । अथापि निस्सन्देहस्यले पूर्णमूलपुनर्मुद्रणं विहाय यथाहं निवे-श्यतेऽत्र द्वितीयसंस्करणे । तत्र केनोपनिषद्भाष्यं कोत्तिमङ्गलताल-कोशमेव प्रायशोऽनुसृत्य, पाटान्तरञ्च प्रदर्श्य प्रकाश्यते ।]

व्यासम्-वेदान् विभज्य वेदान्तार्थं निर्णयितव्यं प्राप्तमूलकं भगवन्तं वादरायणम् । अन्यान्-अभिप्रेक्षान्तदेशिक-मुद्रणं नमो-र्यामिधानधृतप्रकाशिकाचार्यप्रमुखात् । तलवकारोपनिषदः— 'जैमिनीयापरपर्यायतलवकारोपनिषद्भाष्यान्तर्गतस्य केनेत्यादेरनु-वाक्यम्' इति उपलभ्यमानरीतिं चकुर्य भवति । चतुरध्यायात्मकं जैमिनीयोपनिषद्भाष्यं हि मुद्रितमस्ति । तत्र द्वादशानुशाकात्मनि चतुर्थेऽध्याये अर्थ दशमोऽनुयाक इति ॥ सादरे तु अर्थ नवनाध्याय इत्युक्तम् ।

हरि ओम् । केनेषित पतति प्रेषित मन

केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त ।

केनेषिता चाचमिमा वदन्ति

अथुदथोत्र (ते) क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

(परमात्मस्वरूप पश्यप्रतिवचनरूपप्रकारेण (प्रकाररूपेण) प्रकाशयितुं प्रसीति- 'केनेषित पतति प्रेषित मन केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त । केनेषिता चाचमिमा वदन्ति अथुदथोत्र (ते) क उ देवो युनक्ति' । मन केन वा (१) प्रेषित प्रैति सत् स्वदिपये प्रवर्तते इति भावः । इषितम् इष्टे मनम् । प्राणानां मध्ये प्रथमः प्राणः मुख्यः प्राणः केन प्रेरितस्सन् प्रैति प्रकर्षेण सञ्चरति । तथा केन वा प्रेरितामिमा चाच-चाणिन्द्रियमवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः ।

मनः प्रभृतीनीमानि पञ्च करणान्येव ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन एवमुपनिषत्सूत्रोपितानि । तदिदम् अस्माद्विरचिते वेदान्तपुष्पावली ध्येयम् । ऐतरेयारण्यके च स्पष्टमेतन्, (१) 'स एष गिरिश्च क्षुद्रोत्र मनो वाक् प्राण । तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते' इति । अत्र इहापि पञ्चानामेव ग्रहणम् । तत्रैतेषां ब्रह्मणि यथाचत् प्रवृत्तिमवश्यम्, एतत्तद्ब्रह्मज्ञानं विना च अमृतत्वं न भवतीति मन्यमानं मर्त्यं तत्प्रेरकदेवप्रसादेन तेषां वशीकरणमिच्छन् शिष्यः पृच्छति केनेति ॥

इषित पततीति पतते सकर्मकत्वं द्वितीयाश्रितातीपनिते त्यादिपाणिनिसूत्रसूचितमेव । प्रेषितमिति पदसन्द्वाभात् इषितमित्यस्य पुनरुक्तता मा भूदिति इष्टमित्यर्थस्वीकारेऽपि इषितामित्यस्य प्रेयुपसर्गे विनाऽपि प्रेषितामित्यर्थः अत्रश्यापेक्षितत्वात् स्वीकृत-प्रैतीत्यत्र प्रत्युपसर्गः (३) प्रेषायेति वक्ष्यमाणस्य इति न वा व्यत्यये प्रकृपणं सञ्चरतीति । व्यवहरन्तीति । अविदोपात् व्यवहर्तव्यं सर्वं

थोत्रस्य थोत्र मनसो मनो यद्

वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण ।

तथा चक्षुश्चोत्रयोश्च क प्रेरक । अचेतनानामेवा चेतनाप्रेरिताना
कार्यकरत्वासमवात्—इति गुरुमुपेत्य शिष्य पप्रच्छेत्यर्थ ॥ (1)

२ गुरु प्रतिवाक्ति—थोत्रस्य थोत्र भवन्ति । चक्षुरादीना

कर्म । वाचमिति तु प्रसिद्धकरणपञ्चकान्तर्गतवाग्निन्द्रियपरम् ।
इमाम्—प्रवृत्तप्रश्नवाच्यादिकरणभूतगङ्गातीयाम् । चक्षु थोत्रयो
रिति द्विवचनगोष्ठकादिरूपाग्रयवात्मकप्राण्यङ्गातिरिक्ताऽऽहहारि-
केन्द्रियवियक्षणात् समाहारो न कर्तव्य इत्याशयेन स्यात् । एवञ्च
मूले चक्षु थोत्रमिति पाठे नैक पदम् । समाहारविश्वया वा स्यात्
पैकपदम् ॥

प्रतिरतीति । सपूर्णब्रह्मविज्ञानाय हि थोत्रादिवशीकरण
व्यविष्म । न थोत्रादीना तथा ब्रह्मग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एव तेषाम
सामर्थ्यदिव प्रत्येक तत्तदधिष्ठातृभिदवान्तरैरप्यत्र साध्य न किञ्चि
दस्ति । तर्हि वृत्स्नज्ञानाभावे कथममृतत्वमिति न मेतयम् । एभि
करणैर्दुर्ग्रहमिदमित्येव ज्ञानत एवामृतत्वसम्भवात् । ऐवमनुप्यादीना
सर्वेषामप्यत्र अवृत्स्नज्ञत्वस्याविशिष्टत्वादिति प्रतिरतीति निष्कर्ष ।
श्रवणमनतप्रवचन [प्राणायामसाध्य] ध्यानदर्शनाना मममाधित्यात्
गुरणा थोत्रादीना ममेणोक्ति । पूर्वं शिष्यादृतनमस्तु 'किमु
त्तरोत्तरकार्यसाधनप्रतीकारप्रयासेन, पूर्वपूर्वसाधनस्थैरावश्यात् ।
ग्रन्थादर्थश्रवणोपयोगि चक्षुश्चोत्रमपि यत्तु न चक्षोऽस्ति इति
दर्शयितुम् ॥ थोत्रादिप्रत्येक इति प्रश्न थोत्रादिप्रत्येको यस्म
इति—समाधानायोगात् थोत्रस्य थोत्रमित्यादिक न थोत्रादिप्रवृत्ति
निर्वाहकपरम्, किन्तु 'यथा शब्दादीना विषयाणां ग्राहक थोत्रादिक
तद्ग्राहकमेव, न तु तद्ग्राहकमपि, तथा थोत्रादिन प्रति थोत्रा-

चक्षुराद्यनधीनप्रकाशश्च

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

प्रकाशक चक्षुराद्यनधीनप्रकाशश्च अप्राणाधीनप्राणनञ्च यत् स उ-स
एव-इत्येवम् अतिमुच्य ज्ञात्वा अस्माल्लोकात् अचिरादिना मार्गेण
गतवा मुक्ता भवन्तीत्यर्थ ॥ (८)

विभूत ब्रह्म श्रोत्रादिग्रहसाधनमेव न तु श्रोत्रादिग्राह्यमपि
इत्यर्थपरमित्याशयेनाह चक्षुरादीना प्रकाशरमित्यादि । उपरितन
मन्त्राणां पर्यालोचनया अप्रमथो विरक्षितो गम्यत इति भाव ।
याचमिति यथाशास्त्रं व्यत्ययेन प्रथमान्तमभिप्रेतम् , अन्येषां
प्राणयत् प्रथमान्तत्वात् । स एवेति । चक्षुरादीना स्वरूपस्थिति
हेतुस्त्वरूपश्च य स एव तत्प्रवृत्तिहेतुरपि न पुनरादित्यादीनि
अधिष्ठातृदेवतान्तराणीति भाव । एतावता को युनक्तीति प्रश्ने,
स पर एव चक्षुः श्रोत्रादि सर्वे युनक्तीति समाधिरुक्त । अन्तिमप्र
श्नवाक्यानुसारेण सौकर्यात् स इति प्रथमान्ततया निर्देश ।
अतिमुच्येत्यत आह इतिशब्दोऽध्याहाय । एवं तद्व्यवस्थेः निय
न्तरे तस्याविज्ञेयत्वादुल्लभममृतमिति शब्दपरिहृतम् अतिमुच्ये
त्यादि मूलम् उक्ताशोपासनमेव पर्यामिति तदाशय इति
प्रकरणानिश्चित्याह इत्येवमिति । आमुच्य प्रतिमुच्येत्यादाधिन
उपसर्गवलेन धातोः सद्भानुगुणार्थवर्णनं युक्तमित्याशयेन अति
मुच्येत्यस्य कृत्वेत्यर्थ उक्तः । मोचनातिप्रमाणं हि ग्रहणमेव । यदि
तु पूर्णज्ञानायोगप्रतिपादनाय अतिमुच्येत्यस्य अधिकाशविमोकेनेत्यर्थ
एवेत्यते तर्हि ज्ञायेति न तदर्थं किन्तु धीरपदविमोकेतार्थः ।
अतिमुच्य धीरा इत्यस्य अधिकाशविमोकेन अपेक्षिताशङ्कानि
इत्यथ इति भावो वर्णनीयः ।

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः ।

न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

३. तदेव प्रपञ्चयति—न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः ॥ तत् किमुपदेष्टव्य(तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्य)-मित्यत्राह—न विज्ञो न विजानीमः त(ः)यैतदनुशिष्यात्—किं तदिति पृष्ट आचार्यः, 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण च ज्ञेयं तत्' इत्येव तदुपदिशेत् ॥

४. ननु तस्य सर्वात्मना ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात् ;

३. ननु उत्तरखण्डे 'माहं मन्ये' इत्यादिमन्त्रद्वयेन श्रवण-मनननिदिध्यासनाविषयत्वकथनात् तद्वदिहापि 'नो मन' इति मननाविषयत्वम् 'न विज्ञो न विजानीमः' इति श्रवणनिदिध्यास-नाविषयत्वञ्च कथितमस्तु । किञ्चोक्तानां पञ्चानां करणानां मध्ये चक्षुरादित्रयस्य पूर्वार्धोक्ततया विषय इति श्रोत्रजज्ञानं, विजानीम इति प्राणायामाङ्गकथ्यानं च विगक्षितुमर्हम् । श्रवणमननाद्यविषय-त्वञ्च अपरिच्छिन्नत्वात् । इदमेव च अन्यदेवेत्यादिना उपरि विधियते । अतः किमिति 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण' इत्यर्थवर्णनमिति चेन्—उच्यते । नात्र प्रत्यक्षमात्राविषयत्वमुच्यते । किन्तु सर्वज्ञानाविषयत्वमेवेत्युत्तरमन्त्राधनरणे व्यक्तम् । तत्र 'न श्रोतं न प्राणः' इत्यनुक्त्या न विषय इत्यादिभङ्गयन्तरादणान् अन्तरिन्द्रियमाध्यमननध्यानादिकं बहिरिन्द्रियसाध्यज्ञानञ्चात्र इन्द्रियप्रस्तावे विमज्ज्य फोडीरुनं म्यादित्वाद्यादेवं व्याख्यातमिति ॥ यथेत्यनेन, न विषय इत्याद्युक्तयेदनाद्यविषयत्वरूपप्रकार उच्यते । तादृशप्रकारवत्तया घट उपदिशेदिति । तथेति भाष्यदृष्टीत्येवोप-निषत्पाठसत्त्वे ॥ मोऽर्थः स एव ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुभ्रम पूर्वेपां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

ब्रह्मजिज्ञासया गुरुर्यसदनादिकञ्च न स्वादित्यन्नाह—‘अन्यदेव तत् विदितादथो...तद्व्याचचक्षिरे’ । ये अस्माकं पूर्वं गुरव, ब्रह्मोपादिशन् तेषाम्, ‘सर्वात्मना विदितादपि विलक्षण सर्वात्मना अविदितादपि विलक्षणमेवंरूपं ब्रह्म’ इतीदृशीं वाचं वयं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ (4)

५-९. एतदेव प्रपञ्चयति—‘यद् वाचाऽनभ्युदितं .. नेदं यदिदमुपासते’ । वागादिभिर्भद्रप्रकाश्यं स्वयं वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्च, तदेव ब्रह्मेति जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदङ्कारगोचरतया हस्तामलकवत् सुविदिततयोपासते जना, तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि ॥ ‘यच्चक्षुषा

५. ९. यद्वस्त्वित्यादि । ध्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे, “नेदं यदिदमुपासत इत्यस्यायमर्थः—यदिदं प्रतीकमुपासते, तन्न । तदेव परं ब्रह्म त्वमुपास्त्व” इति वर्णितोऽर्थः इह विवक्षित इति भाव्यम् । समन्वयाधिकरणे च भाषितम्, “नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते । अपितु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते” इति । तन्न च ध्रुतप्रकाशिका, “यदिदमुपासत इत्यत्रेदमंशे निषेधस्य तात्पर्यम्” इति । तर्हि उपासत इति वाक्यानि किमर्थानीति चेत्—तेन वागादीनामुपासनोपयोगितया प्रश्न इति व्यज्यते । अयमाशयः—अर्थान्तराणामिव ब्रह्मणोऽपि कातन्त्र्येनोपासनं वागादिवशीकारे सुरुर्मिति हि तदधिष्ठातृदेवताप्रश्नः शिष्येण कृतः । तत्रैवं गुरु-रुपदिशति, ‘वागादिसम्यग्रशीकरेण संपूर्णतच्छत्तयुपयोजनेनोपा-

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
 यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणं प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः

न पश्यति येन' चक्षुषि पश्यति' । येन परमात्मना साधनेन पुमान्
 इतरत् पश्यतीत्यर्थः ॥ 'यत् प्राणेन प्राणिति येन प्राणं प्रणीयते'
 प्रणीयते—प्राणितीत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खण्डः ।

स्यमानं कात्स्न्येन यद्भवति तद्विलक्षणमिदं ब्रह्म, स्वयं वागादिप्रका-
 शकृत्वात् यथायत्तदप्रकाशकृत्वात् इति । वागादीन्द्रियप्रकाशकृत्वेति ।
 वागिन्द्रियादिसर्वप्रकाशकृत्वेत्यर्थः । अभ्युयते—प्रोच्यते । अत्र येनेति
 न कर्तरि, तृतीया, किन्तु येन चक्षुषि पश्यतीत्यादायिन करणे हेतौ
 वा । चक्षुषीति गोलकाभिप्रायम् । योगबलाद्वा इन्द्रियदर्शनम् ।
 द्रष्टव्यसंगोपलक्षणमिदम् । पश्यति पश्यन्तीत्यर्थः इति कश्चित् पाठः ।
 अन्यच्च दृश्यन्त इत्यर्थः इति । श्रुतम् शान्तबोधविषयः । प्रणीयत
 इत्यस्य प्रणीतमिति व्याख्यानमुद्रणमशुद्धम् । 'अभ्युयते' 'पश्यती'ति
 वर्तमानकालमपि पूर्वध्वनेन भूतकालविषया अनायस्यस्यात् ।
 पुल्लिङ्गप्राणशब्दं प्रति प्रणीतमिति विशेषणयोगाच्च । किन्तु पूर्व
 वागादिपदव्युत्पत्तिपर्यालोचनया 'उदितं, उद्यते, मनुते, मतम्'
 इत्यादिप्रयोगान् इहापि प्रपूर्व—अन्धादयर्थं एव विवक्षित इति,
 'प्राणयन' इति स्यादित्यालोचितम् । नत्र प्राणिनीति पाठो लभ्य
 एवेति स एव साधिष्ठः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १

२. १ शिष्य प्रत्याह—‘यदि मन्यसे सुवेदेति...अथ नु मीमांस्यमेव ते’ । अह ब्रह्मस्वरूप सुष्ठु वेदेति यदि मन्यसे, न तत् तथा । अस्य ब्रह्मण इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ, तन्नूनं दध्रमेव अहमेव । देवेषु यदूपं त्वं वेत्थ, तदपि दध्रमेव-अहमेव । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमहमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेष ते ब्रह्म विचार्यम् ; नात पूर्वं सम्यग्विचारितमित्यर्थ एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्यं शिष्य आह ‘मन्ये विदितम्’ । अहं विदितमेव मन्ये॥

२. १. यदपीति । प्रथमं यदिति, उत्तरवाक्ये यदपीति च युक्तम्-अथापि मूले अपिज्ञादस्य प्रथमवाक्य एव सत्त्वात् तथोक्तिः । मन्येऽविदितमिति ब्राह्मणमुद्रणे कृतः अकारप्रश्लेषः, उपरि, ‘स्वर्गे लोकेऽज्येये’ इति तन्कृताकारप्रश्लेषवत् सर्वव्याख्यानानारूढः । तत्र अज्येये इति पाठस्वीकारे स्यापेक्षया ज्येयोरहिते सर्वज्येष्टे अनुत्तमे इत्यर्थो भाव्यः ।

शिष्य आहिति । किमर्थमेवम् ? सर्वमपि गुरुवाक्यमेवास्तु । ‘नाह मन्ये सुवेद’ इति मन्त्रोऽपि शिष्ये प्रति गुरुणा न्वस्थिति-प्रदर्शनार्थं इत्युक्तिसंभवात् ; यथा आनन्दाश्रममुद्रितव्याख्याने । यद्वा गुरुवाक्यरूपप्रथमश्लोकान्तर्गतः ‘मन्ये विदितम्’ इति भागोऽपि पर गुरुवाक्यमेवास्तु ; उपरि तु शिष्यवाक्यमिति ; यथा परमार्थ-प्रकाशिकायामस्माभिरेवोक्तमिति यद्यपि स्यात्-अथापि, ‘यदि मन्यसे सुवेदेति,’ नाह मन्ये सुवेद’ इति च सन्दर्भे परिशील्यमाने उक्तिप्रत्युक्तिरूपता खरसा । एव च तद्वत् उत्तमपुरुषघटितत्वात् ‘मन्ये विदितम्’ इति भागोऽपि शिष्यमर्तक एवोचित इत्याशयेन

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

२. २. कथमित्यलाह—नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । अहं सम्यग्वेदेत्यपि न मन्ये ; न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । ततश्च कात्स्न्येन ज्ञातव्यमज्ञातत्वञ्च नास्ति ; किञ्चित् ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः । 'यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च' नः अस्माकं ब्रह्मचारिणां मध्ये तत् 'नो न वेदेति वेद च' इति निर्दिष्टं तत् अर्थनत्वं यो वेद, स तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ।

२. ३. 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' । यः (यस्तु) परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते, स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते, स तु न जानातीत्यर्थः । 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' । ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातं भवति ।

यथाशास्त्रमभाषि । एवमपि यस्यामतमित्यादिकं शाङ्ख्योक्तरीत्या धृतिरुत्तरवचनमेव याऽस्तु; मध्ये संवादविच्छेदे मानाभावात् गुरुवाक्यमेव वा । यस्यामतमिति मन्त्रमालमपि वा शिष्यवाक्यमस्त्विति तत्रानिर्भरं ध्यङ्क्तुं यस्यामतमित्यत्र धृतिराहेत्यादिकं नोक्तम् ॥

२. २. नाहमिति मन्त्रस्य एवमप्यर्थः संभ्रमति 'अहं सुवेदेति न मन्ये; न वेदेति चाहं नो वेद । अस्माकं मध्ये यः तद्वेद—ब्रह्म वेद, सः तद्वेद—सुवेदेत्येवं न वेद्यमित्येतत् वेद ; न वेदेति च स नो वेद' इति । एवंच मन्ये विदितमित्युक्तं पूर्वार्धेन विवृतम् ; यो नस्तद्वेदेति तदेव विदितत्वमन्यनिष्ठतया उपन्या उपरितनांशेन पूर्वार्धेन विवृतमिति आचिन्त्यम् । एवं ब्रह्मरान्तराण्यपि संभा-

प्रतिबोधविदितममृत (विदित मत) ममृतत्व हि विन्दते ।

परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यानां ब्रह्म विज्ञात भवतात्यर्थ । उक्तञ्च भगवता
भाष्यकृता—“यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति
ब्रह्मणोऽनन्तस्य ^१ अपरिमितगुणस्य बाह्यमनसोरेतावदिति परिच्छेदायो
भ्यत्वश्रवणेन त्रैयतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवना ब्रह्म अविज्ञातम् अमत
मित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मण । अ-यथा, ‘यस्यामन तस्य मतम्’,
‘विज्ञातमविज्ञानताम्’ इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचन विरुद्धयेत”
इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचन कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम्, न तु
सर्वात्मना ब्रह्मण ज्ञानागोचरत्वपरमिनि द्रष्टव्यम् । तथा हि सति, ‘ब्रह्म-
विदाप्नोति परम्,’ ‘तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति’ इत्यादिशालाणा-
मसंगतार्थकत्वात्प्रसङ्गात्, चेद् ताना नैरर्थव्यपसङ्गाच्च । (१)

२ ४ ‘प्रतिबोधविदितममृतममृतत्व हि विन्दते’ । प्रतिनियतो बोध
प्रतिबोधः । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिरूपासाधारणधर्मविशिष्टतया
ज्ञातम् अमृतं ब्रह्मस्वरूप तत्कृत-भावेन स्वोपासकम्याप्यमृतत्व विन्दते
दितानि । अथापि सभाषितप्रकारेषु शास्त्रप्रकारोऽप्यस्तु काम
मिति भनतिभेदेन स एव दर्शित ॥

२ ३ विज्ञानतामिति । परिच्छिन्नत्वेन ध्यायतामित्यर्थ ॥

० ४ प्रतिबोधेत्यादि । उपनिषत्सु यथेच्छ पदच्छेददर्शनात्
कर्तृपदाध्याहारगीरवपरिहाराय प्रतिबोधवित्—प्रतिनियतबोधवित्
‘प्रतिबुद्धा न सेयन्ते’ इति प्रसिद्धमयमिचारि भक्तिरूप ज्ञान नत्त
द्विधाव्यग्रस्थितमात्रविषयमौपदेशिक बोध वा प्राप्त, इत-वृत्तज्ञानं
विना एवमेव पूर्वं प्राप्त, मनम्-अभिमतममृतत्व विन्दते । तत्र न

१ धीभाष्ये अपरिच्छिन्नेतिउन् अशक्तिमितेत्यपि तालं पाठ ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

लम्बयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं विदिधातुः । लम्बनप्रकारमेवाह
'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्' । 'स नो देव शुभया
स्मृत्या संयुक्तु' इत्युक्तरीत्या विद्यानिष्पत्त्यनुकूलं वीर्यं प्रसन्नेन
परमात्मना लभते । प्रसन्नपरमात्माऽऽहितवीर्यवर्जितया विद्यया अमृत-
तत्त्वमश्नुत इत्यर्थः ॥ (4)

२. ५. तादृशप्रज्ञज्ञाने त्वरामुत्पादयति, 'इह चेद्वेदीदथ
सत्यमस्ति ; न चेदिहावेदीत् , महती विनष्टिः' । इहैव जन्मनि ब्रह्म
ज्ञातवाञ्छेत् , अथ-समनन्तरमेव अस्ति-सन् भवति । सत्य(अतः) ज्ञाना
भावे आत्मनोऽस्तित्वा भवति ; 'असन्नेव स भवति असद् गमेति वेद
चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुः' इति द्युत्यनुरोधादिति
'द्रष्टव्यम्' । 'भूतेषुभूतेषु विचित्र्य धीराः प्रेत्यासाहोकादमुता भवन्ति' ।
भूतेषुभूतेषु सर्वभूतस्थ परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वैतरसमस्तविलक्षणत्वेन

वाक्यार्थबोधमात्रम् अलम्, किन्तु भक्तिरूपापन्नविद्यापर्यन्तमात्रश्र-
वणमित्युत्तरार्धनोच्यत इति व्याख्याऽपि संभवेत् । परंतु 'प्रतिबोध-
विदितममृतम्' इति भाष्यसंमनः पाठः । न तु प्रतिबोधविदितं मत-
मिति । मतश्च दान्याख्यानाम् ; अमृतमिति तात्त्विकोऽपि प्रतीकोपलम्भात्
अमृतं ब्रह्मस्वरूपं तन्मनुष्याद्येनेत्यादिव्याख्यानाच्च । न च अप्रसिद्ध-
एवं पाठ इति वाच्यम्-उपरि, 'न चैनदुपस्यति' इति पाठेऽप्येवमा-
शायास्तुल्यत्वात् । यथावदध्ययनपारम्पर्यविच्छेदात् तत्र पाठत्रये
प्रागेव विवादः स्थितस्यादिति चेत्—तुल्यमिहापि ॥ (4)

भूतेषुभूतेषु विचित्र्य धीराः प्रेत्यास्त्रालोकादमृता भवन्ति ॥५॥

इति द्वितीयः खण्डः

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अमहीयन्त । त ऐक्षन्त, अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
महिमेति ॥ १ ॥ तद्वैषां विजज्ञो । तेभ्यो ह प्रादुर्वभूव । तत्र
व्यजानत(न्त) किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

निर्धार्य अस्त्रालोकादचिरादिमार्गेण परमात्मानं प्राप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

३. १-२. आत्मना चिन्दते वीर्यमित्युक्तार्थे आख्यायिका-
माह, 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये' । परमात्मा देवानामनुग्रहाधर्मपुरादीन्
शत्रून् विजितवान् । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । ब्रह्म-
कर्तृकविजये सति देवा पूजिता अभवन् । 'त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति' । देवाः, अयमग्राविजयोऽसत्कर्तृक एव,
तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यसदीयमेव' इत्यमन्यन्त । 'तद्वैषां विजज्ञौ' ।

२. ५. 'इहचेदशत्रुं योद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रस्तः । ततः
सर्गेषु लोकेषु शरीरतया कल्पते' (कठ-६) इति मन्त्रः, (६. ४-१४)
'इहैव सन्तोऽथ विस्त्रस्तं ययं न चेद्वेदिमंहती जिगृहिः' इति
मन्त्रश्चासुसंघेयी । (२. १.)

३. १. ननु तत्तद्दिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताप्रसादेनाभिमतं सेत्स्य-
तीति शङ्कयाम्, तस्मादपि सर्वथा हृषीकेशाधीनस्यमाप्यायिक्त्या
दर्शयति ब्रह्म हेत्यादिना । सूत्रितञ्च, 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं ॥ तदामन-
नात् प्राणयता शब्दात्' इति । ऐक्षन्तेति । अत्र शास्त्रम् 'असुरान्
जित्वा जगदपार्तान् ईश्वरसेतुमेतन्, देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्रायच्छन्
जगतः सीम्ने । सर्वेशक्तेः जगतः स्थितिं चिकीर्षोर्यं जयो महिमा
चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त' इति ॥ यक्षमिति । पूज्यमित्यर्थः ॥

तेऽग्निमनुवन्, जातवेदः ! एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवन् ॥ तमभ्यवदत् कोऽसीति ॥ अग्निर्वा
अहमस्मीत्यग्नीत्, जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि
किं वीर्यमिति ॥ अपीडं सर्वं दहेयम् यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधौ, एतद्दहेति । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तत्र शशाङ्क
दग्धुम् । स तन एव निववृते, नैत(नैन)दशकं विहातुम्,
यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमनुवन्, वायो एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥
तथेति ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवन् ॥ तमभ्यवदत्, कोसीति ॥ वायुर्वा
अहमस्मीत्यग्नीत्, मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि
किं वीर्यमिति ॥ अपीडं सर्वमाददीय(यं), यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तादृश तेषामभिमान परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः । 'तेभ्यो ॥ प्रादुर्भूय' ।
तेषां देवानामनुग्रहार्थं तत् ब्रह्म यक्षरूपं प्रादुर्भूतम् । 'तत्र व्यजानत
किमिदं यक्षमिति' । एतत् यक्षस्वरूपं किमिति ते देवा न व्यजानत-
न ज्ञातवन्त इत्यर्थः (२)

३. ३-१०. 'तेऽग्निमनुवन् . किमेतद्यक्षमिति' । जात-
वेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमितीत्युक्तवन् । 'तथेति तदभ्यद्रवन्...
. . . जातवेदा वा अहमस्मीनि' । तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन
कोऽसीति पृष्टः, अग्निं जातवेदा' इति प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः ।
'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीडं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति' ।
तत्र क्व सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽग्निः पृथिव्यान्वर्तिसकलद्राहसामर्थ्य-
मस्तीत्युक्तवान् । 'तस्मै . . . स तन एव निववृते' । तर्हीदं तृण-
यक्षेणोक्तं सर्वेण जवेन तत्समीपं गतः दातुमसमर्थो निवृत्तः

तस्मिं सृणु निदधी, एतद्वादस्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजयेन । तत्र
शशाङ्गाऽऽदातुम् । स तत एव निपुते, नैत (नैत)दशक
विज्ञातुम्, यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमनुषन्, मघप्रभेनदिजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ अथेति
तदभ्यद्रवत् ॥ तस्मात् तिरोदधे ॥ ११ ॥ स्र(?) तस्मिन्नेवाकाशे
स्त्रियमाज्जगाम बहुशोभमानामुमा हेमवतीम् ॥ ता होवाच किमे-
तद्यक्षमिति ॥ १२ ॥ इति तृतीय खण्ड

इत्यर्थ । उपप्रेयाय समीप गत इत्यर्थ । 'नैतदशक विज्ञातु यदेतद्
यक्षमिति' । एवं देवान् प्रति उक्तवानिति शेष । ण्वमुत्तरत्वापि ।

३. ११-१२ 'तस्मात्तिरोदधे' । तस्मात् मयोन्मसन्निये,
एतस्य गर्भमहो मा मूर्धिति तिरोहितमभवदित्यर्थ । 'तस्मिन्नेवाकाशे
स्त्रियमाज्जगाम बहुशोभमानामुमा हेमवतीम् । ता होवाच किमेतद्यक्ष
मिति' । तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवती बहुभिराभरणैश्शोभमाना पार्वती
सर्जनामिन्द्रानुग्रहाय प्रादुर्भूता दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य, इयं सर्वं जाना-
तीति मन्यमान किमेतत् यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थ ॥ इति तृतीय खण्ड ।

तिरोदध इति । अग्निवास्वोरिचेन्द्रे व्यवस्थितकार्यविशेषस्य
दुर्पेक्षतया, न प्रति, त्वयि किं घीर्षमिति प्रश्ने उत्तरमप्युच्यतमप्ये न
प्रयादिति तमपृष्ट्वैव तिरोदधे । अन्यथा हास्याधिको गर्भमहस्म्य-
दिति च ॥ तस्मिन्नेवेति । कथमपि तद्यक्ष विज्ञातव्यमिति धरण्या तस्य
तद्वैय स्थितत्वादिति भाव । बहुशोभमानामित्यस्य बहुषु मध्ये
शोभमानामिति निर्धारणे समासो न स्यात् । अतो षष्ठ्यभिदशोभ
मानामित्याह । बहु इति विधाविशेषण पृथक्पृथगपि सुप्रसिद्धं ब्राह्मणे ।
हेमवतीमित्यस्य हेममयाभरणवतीमित्यर्थान्तरमपि शास्त्रे । उमाम्-

[सा] ब्रह्मेति होवाच, ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वम् (ध्वे) इति । ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्, यदसिर्वसुरिन्द्रः । ते ऐन-

४. १. 'ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति' । अथैव यक्षरूपेण शुष्मगोदृशमनाय प्रादुर्भूतम् । अतो ब्रह्मसंनिधिनि विजये निमित्ते पूजां प्राप्नुत । अस्माभिरेव विजयः कृत इति दुरभिमानस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । 'ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति' । तदुपदेशदेव ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ।

४. २-३. 'तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्,

उमारूपेणाविर्भूतां विद्यामिति च तत् । एवम् उमामित्यत्रापि उ इति पृथग्वचमिति वा एकपदत्वेऽपि उकारवाच्यां मां लक्ष्मीमिति वाऽर्थ इह कल्प्येत । लक्ष्म्या इन्द्रं प्रति उपदेशस्य भारते लक्ष्मीतन्त्रे च दर्शनात्—अद्यापि लक्ष्म्या अपि यक्षरूपेऽन्तर्भाव इति, पार्यतीमुत्ते-
नैन्द्रस्य शिष्यत्वं समुचिततममिति च स्पुष्टप्रतिपक्षत्वाच्च अयमर्थ एवादृतः । अपरिचितलक्ष्मीदर्शने च यक्षस्यैवेदं रूपान्तरमिति मतिरस्य म्यान् ॥ (12)

४. १. पूषेणस्ये स इति, अत वाक्ये सा इति च पदं भाष्ये न ध्यायतातम्, नापि गृहीतम् । तत् सा इति पदं विनैव अनेकं मुद्रणमप्युपनिषदो दृश्यते । अत इति । एवमनुकूलब्रह्मसद्भावा-
दित्यर्थः ॥ प्राप्नुतेति लटि मध्यमपुरुषगुणचनम् । अतो मूले अमहीयध्वमिति पदच्छेदो भाव्यः । देवा अमहीयन्तेति पूर्वं प्रयोगात् । औचित्याच्च । प्राप्नुथेति लङन्तरूपं शाब्दरे । 'महीयध्वे' इति
॥ १ ॥ ॥ लक्षणमुद्रणरीत्यनुसरणे तद् युक्तम् ।

नेदिष्ठ पस्पृशु । ते(स)हेनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽन्तरामिवान्यान् देवान् । स हेनन्नेदिष्ठ पस्परी ।
स हेनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैव आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति, इन्न्यमिप

यदमिर्वायुरिन्द्र । ते हेतन्नेदिष्ठं पस्पृशु । ते हेनत् प्रथमो विदाञ्च-
कार ब्रह्मेति'—तस्मादेव हेतो एत एवामिवाय्विन्द्रा इतरान् देवान्
अतिशेरत इव । इयशब्द एवार्थः । अतिशेरत एवेत्यर्थः । यस्माद्धेतो
नेदिष्ठ-समीपे वर्तमानं तद् ब्रह्म पस्पृशुः-दृष्टवन्तः, यतश्च हेतो
प्रथमो विदाञ्चकार प्रथमास्तन्तो ब्रह्मेति विदाञ्चक्रुः, अत एवैते
देवान्तरापेक्षया अमिवाय्विन्द्रा अतिश्रयित (अतिश्रयः) वन्त इत्यर्थः ।
वचनव्यत्ययऽछान्दसः । 'तस्माद्वा ब्रह्मेति' । अमिवाय्विन्द्राणां मध्ये
यस्मादिन्द्र सन्निहितं ब्रह्म दृष्टवान्, सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वतीमुखात्
इदं ब्रह्मेति ज्ञातवान्, अतः सर्वातिशायीत्यर्थः ।

४ ४-५ 'तस्यैव आदेशः' । तस्य आविर्भूतस्य सद्यस्तिरो-
भूतस्य ब्रह्मण एव आदेशः वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः । 'यदेतद्
विद्युतो व्यद्युतदा इति' । यथा विद्युतो विद्योतन क्षणिकम्, तद्वदित्यर्थः ।

४ ४ विदितव्रतामपीन्द्रादीनां सम्यग्दर्शने विस्मरणे च
कारणमथोच्यते । यदेतद्विद्युत इत्यादेः शास्त्रव्याख्याने बहु क्लेशः ।
इह विप्रक्षितयोजना त्वेवम् विद्युत इतीदं पृष्ठयन्त यदेतदित्यत्रान्धेति ।
व्यद्युतदा इति, न्यमिपदा इति च विद्युतो यदेतन् द्वयम्, एव
आदेश इति । विद्योतवन् निमेषोपि विद्युत एव विप्रक्षितः न तु
चक्षुषः, अधिदैवतप्रकरणात् । चक्षुर्ह्यात्मानम् । तथाच प्रकाशतिरो
भाव इति भाष्ये विद्युत इति शेषः । विद्युतः प्रकाशो न्यमिपदित्युक्तौ

(मीमिष)वा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम्, यदेत(न) गच्छतीत्य-
च मनो न (मनोऽनेन) चैन(त) दुपस्रात्यमीक्ष्य सदस्य ॥ ५ ॥

आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह इन्न्यमि(मीमि)पदा इति ।
अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छन्द उपमानान्तरसमुच्चयार्थं । यथा
न्यमिपत् (न्यमीमिपत्) निमेष प्रकाशतिरोभाव क्षणेन, एव ब्रह्मापि
तिरोऽभूत् इत्यर्थः । यथा विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः (यैः)-न्यमीमि
पदिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । इत्यधिदैवतम् । अनात्मभूताकाशादि
गतविद्युद्विषय ब्रह्मण उपमानदर्शनमुक्तमित्यर्थः । अथाध्यात्मम् ।
अनन्तर देहस्यो दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः । यदेतत् मनः । एतद् ब्रह्म
मनो गच्छतीव । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थः । यथा मनसो ब्रह्मविषयी
करण न चिरस्थायि, एवमेव यक्षस्य ब्रह्मण प्रकाशोऽपीत्यर्थः । मनसा
ब्रह्मविषयीकरण क्षणिकमेव न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति न चैतत्...

प्रकाशपदाभ्याहारो दोषः ॥ प्रथमायदुपचनान्तव्यविपक्षया विद्युत
इत्यस्यैव कर्तृपरत्वेत्याह यथा विद्युतस्तिरोहिता इत्यादि । व्यद्युनदित्य
स्याप्युपलक्षणमिदम् । तत्रापि हि वचनव्यत्यय एव । एतद्वाक्यस्यापि
विद्युद्विषयकत्वात्पाठ्याय अस्य विदिष्य ग्रहणम् । व्यमीमिपदिति
स्याथ णिजिति दाहरम् । अत्र तु किमपि नोक्तम् । ब्राह्मणे तु
न्यमिपदिति पाठो दृश्यते । तत्र इत् इत्यपि नास्ति । अर्थ इति
प्रथमान्तपाठे 'यथा विद्युत' इत्यत्र यद्वा विद्युत इति स्यात् ।

॥ ५ ॥ अत्रात्मव्यकरणप्रकृतगिन्यानुभूतो दृष्टान्त उच्यते
अथाध्यात्ममिति । एतद्ब्रह्म मनो गच्छतीवेति । यद्यपि यदेतदित्यस्य
पूर्वपाप्य इवात्रापि उपमानपरत्व युक्तम् ; न तु एतच्छब्दस्य ब्रह्म
परत्वम् । तथा मनो गच्छतीति मनसो विषयान्तरगमनमपि विव

तद्ध तद्धन नाम तद्धनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेव वेद,
अभि हेन सर्वाणि भूतानि सवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

सकृत्पः—न हि मनोजनिनसकृत्पो ध्यानविशेष अमोक्ष्य चिरम्
एतद्ब्रह्मोपसरति , न विषयीकरोतीत्यर्थ । ततश्च यथा ब्रह्मणो मनसा
विषयीकरण न चिरानुवृत्तम् , एव यक्षस्य ब्रह्मण प्रादुर्भावोऽपि न चिरानु-
वृत्त । अत्र दृष्टन्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मध्यानानुवृत्तिर्दुर्लभेति दर्शितं भवति ।

४. ६ तद्ध तद्धन नाम ; तद्धनमित्युपासितव्यम् । एतादृश
महिमविशिष्ट तत् ब्रह्म सर्वैरपि जनैर्जननीयत्वेन-प्रार्थनीयत्वेन वननामक
भवति । तस्मात् तद् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थ । वनत्वेनोपासनस्य
कल्माह स य सवाञ्छन्ति । सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थ ॥

क्षितु शन्यम् तत्रापि तस्यास्थिरत्वात्—अथापि विषयान्तरापक्षया
प्रवृत्तब्रह्मग्रहणमेव सम्भवत् वक्तुं साम्प्रतम् । एवमेतच्छब्दस्य ब्रह्म
परत्वं एव एतद्वच्छतीवेत्यन्यादेवपाठस्योपपत्तिं ब्रह्मण एव प्रागु-
पासितत्वादित्याशयः ॥ विद्युतो द्योतननिमेषादिव मनसोऽपि गमनतद्
भावो नचैनदिति भाष्यनिदिष्टे पाठ एव स्पष्टो भवति । सर्वत्र
नचेत्यस्य स्थाने अनेनचेत्येव पाठः । क्वचिद्व नचेति पाठः । अनेन
चेति पाठे, अनेन मनोगमनेन सर्वस्वरूपज्ञानमभीक्षणमुपसर्ततीत्यर्थ ।
मनोगमनाभावे च न स्मरतीति इवेत्यत एव सिद्धम् । एवमुपशदक
वाक्यस्यार्थमुक्त्वा उपपाद्यार्थन सह प्रकृतं निगमयति ततश्चेति ।
एव ब्रह्मण प्रादुर्भूतस्यापि सम्यक्प्रत्यक्षवेद्यत्वं न भवतीति दर्शितम्
अत्र मनोगमनाभावसिद्धवत्कारात् सिद्धमाह अवेति ॥

४ ६ तद्धनमिति समस्त नामधेयं शादरे । तस्य प्राणि-
जातस्य वननीयमिति । प्रवृत्तपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य नामधेयमध्य

उपनिषदं भो ब्रूहीति ॥ उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाच त उप-
निषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कमेति प्रतिष्ठा;

४. ७-८ एवम् आत्मना विन्दते वीर्यमित्यर्थे स्थिते सति,
वीर्यावाप्तिहेतुभूतभगवदनुग्रहसाधनप्रतिपादिकामुपनिषदं पृच्छति उप-
निषदं भो ब्रूहीति । इतर आह उक्ता....। ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानो-
पनिषदमब्रूवाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्तैव । साधनप्रतिपादिकाश्चोपनि-
षदं वक्ष्यामि, यदि शुश्रूषसे इति भावः । तस्यै...प्रतिष्ठा । तस्यै
उक्त्यै उपनिषदे । साधनभूतानि कायशोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रह-
रूप उपशमः, अमिहोत्तादिलक्षणं कर्म चोपनिषच्छब्दिताया ब्रह्मविद्यायाः

निवेशोऽनीचित्यात् वनमित्येव नामोक्तमिह । तद्धेत्यत्र तत्पदमेता-
दृशमहिमविशिष्टमित्यर्थकम्, एतादृशमहिमविशिष्टत्वादित्यर्थकं वा ।

४. ७. इतर आह्वेति । अयं भावः—किम् आर्यायिकां
फलार्थयनतपोपासनञ्च धृत्वा, 'ईदृशं नापेक्षितम्, किंतु मोक्षार्थ-
ब्रह्मविद्योपदेश एव' इत्याशयेन उपनिषदं ब्रूहीति पृच्छयते, किं वा
ब्रह्मविद्यासाधनोपनिषद्विज्ञासया? नायः, आरम्भ एव श्रोत्रस्य
श्रोत्रमिति मन्त्रेण ब्रह्मोपासनविशेषस्योक्तत्वात्, उपपादित्तयाच ।
अन्त्ये पुनः उच्यते, धृतताम्—केवलध्वजणादिमात्रं न कार्यकरम्,
किन्तु अधीतत्वाध्यायाधीनतपःपर्यन्तसाध्यविद्याविशेष इति ।

४. ७-८. एवमार्यायिकादिकथनं यदर्थम्, तदेताघता
प्रदर्शितम् । एवं भगवदनुग्रहस्यैव मुख्यत्वेऽपि सर्वेषु तदनुग्रहादर्शनात्
तत्कारणमप्रावक्ष्यकमिति शिष्य एवं पप्रच्छ । साधनभूतार्तात्यस्य
वेदादि सत्यान्तेष्वन्यः । 'दमदशम' इत्युभयनिर्देशो दमदशन्दार्थ-
संकोचेऽपि अत्र दमोऽपि इन्द्रियनिग्रहत्वेन रूपेण दमदशन्दार्थ-
इत्याशयेनाऽऽह उपशम इति । साधनमध्ये तपआदीनां प्रतिष्ठात्वम् ।

वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेद,
अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥९॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ।

प्रतिष्ठा दादर्थहेतु । वेदाः आयतनम्—पङ्क्तसहिताश्च वेदाः
सत्यवदनञ्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥

४. ९. यो वा एतामेव वेद—एता ब्रह्मविद्यामुक्तविध-
प्रतिष्ठायतनोपेता यो वेद, अपहृत्य प्रतितिष्ठति—स सर्वाणि पापानि
विधूय कालपरिच्छेदशून्ये ज्येये ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे स्वर्गे लोके
वैकुण्ठे लोके प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमभिव्याहारात्
स्वर्गलोकशब्दो भगवद्भोक्तृपरः ॥

क्षेमाय य. करुणया क्षिनिनिर्जराणा म्मावजृम्भयत भाष्यमुष्णामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलनातो रामानुजस्स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्तातयार्यचरणारविन्दचङ्घरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसामाध्यहृदयस्य परकालमुनिपादसेवासमधिगत
पारमहस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु केनोपनिषद्भाष्यम् ।

वेदादीनाञ्चाऽऽयतनत्वं विद्योत्पादकस्वरूपम् । तथाच सत्यादिरूपे
ब्रह्मचर्यनिषेधे स्थित्वा अङ्गान्यधीत्य व्युत्पत्तिरसंपाद्य कर्मब्रह्मरूप-
वेदार्थं निश्चित्य निष्कामकर्मनुतिष्ठन् इन्द्रियाणि नियम्य तपश्चरणेन
दर्शनसमानाकारब्रह्मविद्या निष्पादयेदिति भावः । अत्रोत्तरोत्तर-
भाषिणः पूर्वं पूर्वं निर्देशः तप इत्यादिना ।

४. ९. अमृता भवन्तीति प्रागुक्त फलमेव विवृणोति यो वा इति ॥
इति श्रीरात्स्यपीरराधवाचार्यकृतिषु केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

शुभमस्तु

इन्द्रस्याऽऽगमने यक्षतिरोधानम्	१५
इन्द्रेण उमासुखात् यक्षस्य ब्रह्मत्यागम	१६
ब्रह्मज्ञानस्य विद्युन्मनोगतितुल्यता	१७ १८
ब्रह्मणो घननीयत्वम् वनशब्दवाच्यत्वम्	१९
ब्रह्माधिगमोपायपट्टम् ब्रह्मविद् उत्तमस्वग प्रतिष्ठा	"

केनोपनिषद्भाष्यप्रमाणाकरः

६ १४ यतो वाच विरुद्धयेत	श्रीभाष्यजिज्ञासा-धृतिघट्ट	
" " यतोवाचोनिवर्तन्ते	तैत्तिरीय-आनन्दघटी	९
" १८ ब्रह्मविदामोतिपरम्	" "	१
" १९ तमेवधिदित्वा	श्वेताश्व उ	३
७ ९ सनोदेव	तै नारायण—	१०-१९
" १४ असन्नेव स	तै आनन्दव—	६

केनोपनिषन्मन्त्रसूची

	पु		पु
अन्यदेव तत् १४	७	यच्छ्रोत्रेण १८	८
इह चेदवेदीत् २५	१२	यत् प्राणेन १९	८
केनेषितम् ११	३	यदि मन्यसे २१	९
न तन्न १३	६	यद्वाचा १५	७
नाह मन्ये २२	१०	यन्मनसा १६	९
प्रतिबोध २४	१६	यस्यामत २३	१०
यच्चश्रुपा १७	८	श्रोत्रस्य १२	४
अपूर्वपदानि—अतिमुच्य १-२		अधि १-४	अविबोध २-४

यज्ञम् ३-२ वनम् ४ ६

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

वात्स्य वीरसाधनाचार्य कृतः

कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

भावप्रकाशिकायां धृतिप्रचसां शास्त्रार्थमनुभाष्य ।

संप्रति भाष्ये बहुशस्ताधून्यर्थान्तराणि दर्शयति ॥

नाचिकेतोपाख्यानमत्रैव तैत्तिरीयब्राह्मणे, महाभारते (अनु-
शासन ११६) च दृश्यते । इत्थं हि तत्र धृत्यते—“उशनः ह वै याज-
श्रवसस्सर्ववेदसं ददी । तस्य ह नाचिकेता नाम पुत्र आस । तं ह
कुमारे सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु थद्धा विवेश । स होवाच ।
नत कस्यै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तं ह परीत उवाच ।
मृत्यवे त्वा ददामि । तं ह स्मोत्थितं घागभिवदति । गौतम कुमार-
मिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे त्वाऽदामिति ।
तं ये प्रयसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स तिस्रो रात्रीरनाश्वान्
गृहे घसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवाप्सी-
रिति । तिस्र इति प्रतिवृतात् । किं प्रथमो रात्रिमाश्ना इति । प्रजा
त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुष्ट्या त इति । तं ये प्रयसन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्री-
रनाश्वान् गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवा-
प्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच । किं प्रथमो रात्रिमाश्ना इति ।
प्रजा त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुष्ट्या त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच । वरं वृणी-
ष्येति । पितरमेव जीयन्तयानीति । द्वितीयं वृणीष्येति । दृष्टपूर्-

योमंऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै तस्येष्टापूर्तं नाक्षीयेते । नास्येष्टापूर्तं क्षीयेते योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चेनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्भृत्योमं-
ऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
वै सोऽप पुनर्भृत्युमजयत् ” (तै. ब्रा. ३-११-८) इति । तत्र भारते
तस्यान्यादृशत्वेऽपि अन्यद्व्ययमेकीकृतुं शक्यम् ।

कुपितेन पित्रा मृत्यवे नचिकेतसः प्रदानपर्यन्तकथा, मृत्यु-
सदनं त्रिजो रात्रीरपोपुषा नचिकेतसा धरतृपलाभश्चोभयत्रा-
विशिष्टौ । तत्र मध्ये अशरीरिण्या वाचा किञ्चिद्वचनम्, अपेक्षित-
कार्यसिद्धये मृत्युगृहे त्रिरात्रमुपवासः कर्तव्य इति निश्चित्य मृत्यु-
प्रदानसमयनिरीक्षणेन तत्र नचिकेतोगमनञ्चाधिकम् । एवं समय-
निरीक्षणेन गन्तव्यमिति पित्रोपदिष्टमिति वाक्यस्वारस्यदर्शिनी भट्ट-
भास्करव्याख्या । अशरीरिवाचोपदिष्टमिति धृतिनिर्वाहपरं माध-
वार्थव्याख्यानम् । भास्करीयानुसरणे शान्तक्रोधेन पित्रा नचिकेतसः
पुनःप्रतिनिवृत्तये एवमुपायोपदेश इति स्पष्टम् । अत्रापि, ‘अनुपश्य
यथा पूर्वं’ इति मन्त्रभाष्याद्यतरणदर्शने पुत्रगमनशय्या निर्विण्णः
पितेति ज्ञायत एव । माधवीयानुसारेण पुत्रं शय्या निर्विण्णे
पितरि वाक्स्तत्पतामभीष्टसिद्धिञ्च कथयितुमशरीरिणी वाक् प्रादुर-
भूयेति गुणवत् । ननु उपरि धीतमन्युत्पादिवरणान् क्रोधो न शान्त
इति ज्ञायत इति अनुपश्येति मन्त्रस्यान्यथागतिरस्तु, मृत्युसदनं
गन्तुमनिच्छन्त पुत्रं प्रति पिनुपैचनमिदमिति वा अशरीरिवाच्य-
मिति चेति चेन्न—पितृनुमाद्गुण्यपरस्य पितरमनयाद्रिशितुमेवोयु-
क्तस्य पुत्रस्य पितृवचनमञ्जशनिरेक्षरनस्यानुचितत्वात् । अतोऽस्य
पुत्रं प्रति पथनरूपत्वं न युक्तमिति अशरीरिवाचो वा पुत्रस्य वा
वचनमिदमित्येव वक्तव्यम् । तत्र पुत्रपदं वचनमित्युक्ता मय्यो-
त्साहः आत्मजिज्ञासोपयुक्तगुणवत् च निद्वयतीति भाष्यदृष्टा

॥ श्रीः ॥

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये ते रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

सरणिरेव ज्यायसी । एवंच पितुः स्वयमेव वीतमन्युत्वेपि पुनर्वात-
मन्युत्वचरणम्, अजुरप्ययं पुत्रः कदाचित् परकृतक्षोभयशात्
यमसदनमप्राप्य निवृत्तः स्यादिति स्वप्नागत्यन्वापत्त्यादिशाह्या
पितुन्सहस्रा मन्युसंभावनया कृतमिति सुवचम् ॥

तथाचार्यं कथासारः—वाजश्रवसेन सर्वैस्वदक्षिणयज्ञकरणम्,
जद्वीप्रदस्य पितुः कृतोस्साद्गुण्याय पुत्रेण स्वात्मनोपि प्रदान-
निर्वन्धनम्, पित्रा मृत्यवे त्वा ददामीति वचनम्, अशरीरिवाकप्रा-
दुर्भावः, पितृनिर्वन्दसमाधानम्, पुत्रप्रतिनिवृत्त्यौपयिकगमनप्रकारो-
पदेशः, तथा गमनम्, मृत्युना तिरागोपवासिने घरत्नयदानम्,
पितृसामनस्य-नाचिकेताग्नि-मोक्षतरु-रूपचरत्नयचरणमिति ॥ अत्र ब्रह्म-
विद्याग्रहणेन शाश्वतगुरुशिष्यभावसंबन्धसंपादनात् पुनरागतेपि पुत्रे
मृत्योस्तं प्रति स्वामित्वं न लोपितमिति न दत्तापहार इति ध्येयम् ॥

महाभारते तु कथैवम्—भीमालकिना दीक्षासमाप्ती स्पुत्रं
नाचिकेतं (न तु नाचिकेतं) प्रति नदीतीरात् स्वनिक्षिप्तदर्भपुष्पाद्या-
नयनरुथनम्, नाचिकेतेन, 'तत्र तत्र पश्यामि' इत्युक्तिः, क्षुन्पिपासो-
पहतेन पित्रा यमं पश्येति शापः, नाचिकेतस्य सास्त्रलियन्धं गत-
मन्वस्य भुवि पतनम्, पित्रोदनम्, पुत्रेण यमलोके यमदर्शनम्,
पित्रा पश्येत्येवोक्त्यात् दर्शनस्य निष्पन्नतया यमेन पुनर्निर्वर्तनम्,
तदा नाचिकेतं प्रति तत्प्रार्थनया गोप्रदायिजनभोगस्थानादिप्रदर्शनेन
गोदानप्रभाववर्णनम्, सुप्तप्रवृत्तेनैव समुत्थितेन पुत्रेण पितृसमा-
धानपूर्वं भ्यानुभूतविभववर्णनमिति ॥ अत्र ब्राह्मणैकरस्यप्रदर्शनार्थं
पथमस्यामस्यसामुपनिषदि ब्राह्मणवाक्यैरुपक्रम आहृत इति ॥

श्री
कठोपनिषत्

[शान्तिपाठ -सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।
तेजसि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ओंशान्तिदशान्तिदशान्ति ॥]

हरि ओम्—उशन ह वै वाजश्रवसस्तर्ववेदस ददौ ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविराचत प्रकाशिकाभिधान भाष्यम्

अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्स्थल श्रिया ।

अज्जनावलशृङ्गारमज्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

व्यास लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्याभ्यान् गुरुनपि ।

व्याख्यास्ये विदुषा प्रीत्यै कठउन्नीर्य(र्ही य)धामति ॥

उशन ह वै वाजश्रवसस्तर्ववेदस ददौ । उशन कामयमान ।

'वश कान्नी' इत्यमात् शतरि ग्रहिज्येत्यादिना सपसारणम् । ह वै
इति वृत्तार्थस्मरणार्थो निपातौ । फलमिति शेष । वाजश्रवमः वाजेन

१ उशमिति वाजश्रवसस्य नामधेयम्, धुतिषु तत्तन्नाम
तत्तत्कुलपूर्वपुरुषनामोभयनिर्देशेन तत्तत्कीर्तनस्यैव सर्वत्र दर्शनादिति
यद्यपि सुवचम् । भट्टभास्वरभाष्यमप्यत्रानुक्तमिव — अथापि
शानन्तनादस्य नामन्वास्वारम्यात्, र्थगिक-ये, विद्यमानस्य कर्मण
पास्य-चित्सिद्ध्या नचिदेनस प्रतुमादगुण्यनैर्भयमुचितमिति घोस्यन
इति च यथाशाहुरमेव व्याख्यातम् ॥ 'बीहालविरारणि' इत्युपरि
नामान्तरदर्शनात् वाजश्रव इति र्थगिकमित्यभिप्रायेण व्युत्प्रादयनि
वाजेनेति । 'रुद्धिर्वा वाजश्रवस इति' इति पाठो दृश्यते । शाहुरे
तु वाजश्रवा इति रुद्धि, त-पुत्रो वाजश्रवस इति । 'एतद् स वै

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तं ह कुमारं सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत (?) ॥ २ ॥

अन्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः-कीर्तिः यस्य स वाजश्रवाः । तस्यापत्यं
वाजश्रवसः । रूढिर्वा वाजश्रवसः(वाः?) इति । स किल ऋषिः
विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानः तस्मिन् क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं
ददौ दत्तवानित्यर्थः । उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वात् दक्षिणासादगुण्य-
मावश्यकमिति सूच्यते ॥

तस्य ह....पुत्र आस । आस वभूव । 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः
सार्वधातुकत्वात् 'स्वस्तये तार्क्ष्यम्' इत्यादिवत् अस्तेर्मूभावाभावः । तं
....श्रद्धाऽऽविवेश । तं नचिकेतसं कुमारं सन्तं बालमेव सन्तम्,
ऋषिभ्यो दक्षिणासु गोषु नीयमानासु सतीषु श्रद्धा आस्तिवयवुद्धिः
पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश आविष्टवती ॥

(दक्षिणास्थिति वचनविचारः)

यद्यपि यत् आनतिकरं द्रव्यम्, तद् 'दक्षिणेत्युच्यते । एका
चासौ क्रतावानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणाशब्दः एकवचनान्ततामेव

तद्विद्धोसो वाजश्रवसा गीतमाः' (ते. घा. ३-११-८) इति ग्रहणं वाज-
श्रवसत्यकथनाच्च वाजश्रवसपदं रूढम्, किन्तु वाजश्रवःपदमिन्वे-
वीचित्यसिद्धमपि । तस्माद्रूढिर्वा वाजश्रवा इतीति पाठः स्यात् ।

अन्यथा पुनः—रूढत्वे कल्प्ये वाजश्रवस इत्यस्यैव वर्णममुशयस्य
रूढत्वे को दोषः? एवं च तत्पितुः उद्धारक इति चक्ष्यमाणं नाम
भविष्यति । वाजश्रवसा इति यदुच्यते तु वाजश्रवसगोवजानामपि
वाजश्रवसन्वादित्याशयो वर्णनीयः । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् ।
'अनसन्ताग्रपुंसकाच्छन्दसि' इति तत्पुरुषात् ट्ठ् ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

लभते । अत एव भूनामकैकाहकतौ, 'तस्य घेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादे प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य घेनुरिति गवाम्' इति दाशमिकाधिकरणे(10-3-19) स्थितम्— तथापि दक्षिणाशब्दोऽयं भृतिवचन । स च कर्मापेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणीय भृतिरिति । कर्तुरपेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणि अस्य पुरषस्येय भृतिरिति । ततश्च ऋत्विग्वहुत्वापेक्षया दक्षिणाबहुत्वसम्भवात् दक्षिणास्त्विति बहुवचनमुपपद्यते । अत एव ऋतपेये 'अदुम्बरस्सोमचमसो दक्षिणा, स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय' इत्यत्र एकवाक्यतापक्षे ब्रह्मभागमात्रेपि दक्षिणाशब्दस्यावयवलक्षणामन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्त मातृवाच इत्युक्त दशमे, 'यदि तु ब्रह्मणस्तदून तद्विकारस्स्यात्' इत्यधिकरणे(10-3-20) । ततश्च कत्वपेक्षया दक्षिणैक्येपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणामेदसम्भवात् दक्षिणास्त्विति बहुवचनस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति [सोऽमन्यतः] पीतोदका जग्धतृणाः ।

• ता ददत् ॥ पीतमुदकं याभिस्ता पीतोदका, जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः, दुग्धं दोहं क्षीराख्यं यामु (भि) ता दुग्धदोहाः, निरिन्द्रियाः अप्रजननसमर्था, जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवमृता गावः, ता ऋत्विग्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्

३ पीतोदका इत्यादा कप्रत्ययेन भूतकालवाचिना इदानीं पानादि ॥ कुर्वन्तीति प्रापनादत्यन्तजरुत्वाशक्तत्वात् । इमा गाव इत्यथाहार्यम् । ता इत्यत्र गा इति पाठः स्यात्वेति विमृश्यम् ।

स होवाच पितरम्, तत कस्मै मा दास्यसीति । द्वितीय तृतीयम् ।
ते होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि
मध्यम । किं स्विन् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

प्रयच्छन्—अनन्दाः । अमुखा ते शास्त्रसिद्धा लोकाः सन्ति, नाम
खलु—तान् स यजमानो गच्छति । एवममन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

त होवाच पितर...तृतीयम् । दीयमानदक्षिणार्थैर्गुण्य
मन्यमान नचिकेता स्वात्मदानेनापि पितुः कतुसाद्गुण्यमिच्छन्
आस्तिकाग्रेसरः पितरमुपगम्योवाच, तत हे तात । कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थं
मा दास्यसीति । स एवमुक्तेनापि पित्रा उपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीय तृतीय
मपि पर्याय कस्मै मा दास्यसीत्युवाच । त होवाच... । एव बहु (सहु)
निर्गन्धमानः पिता कुपितः त पुत्रम्, मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान् ॥

एवमुक्तोपि पुत्रः विगतसाध्वसशोकः पितरमुवाच बहूनामेमि
। सर्वेषां मृत्युसदनगन्तृणां पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्या
पश्चात् । मृत्युसदनगमने ऽ कोपि मम विचार इति भावः । किं तर्हीत्यन्ताह
किं स्विन् करिष्यति । मृत्युर्यदद्य मया करिष्यति तत्तादृशं यमस्य

५ प्रथम एमि, मध्यम एमीत्यत्र मुख्यया शिष्यवृत्त्या मध्य
मया वा पितृसन्धिषे गच्छामि, न त्यधमया । तादृशं मा नूनं
क्रोधाविष्ट एवमुक्तवानिति शाकरः क्लिप्तार्थवर्णेनमुपेक्ष्य, यमस्य प्रति
प्रथमो मध्यमो वा गच्छामीति उत्साहसूचकमृजुमर्थमाह एवमुक्त
इत्यादिना । विवेकिना हि दासेन स्वामिनिदेशमप्रतीक्ष्य तदभि
मतमभ्यूह्य किं करेण भाव्यम् । अत इहैव मनसि विचारयति
किं सिद्धित्यादि ।

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपद्य तथा(ऽ)परे । सस्यमिव मर्त्यः
पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यनिधि-
ब्रह्मिणो गृहान् । तस्यैनां शान्तिं कुर्वन्ति हर धैवस्यतोदकम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यं किं वा ? पूर्णकामस्य मृत्योः मादृशेन बालिनेन किं प्रयोजनं
स्यात् ? येन ऋत्विग्भ्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एत-
देवानुशोचामीति भावः ॥ ५ ॥

साध्वसरोपावेशहीनमीदृशं पुत्रबाधं श्रुत्वा, 'कोधावेशात् मया
मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तम् । नेदृशं पुत्रं मृत्यवे दातुमुत्सहे' इति
पथात्तद्वदर्थं पितरमालोबधोवाच अनुपश्य....तथाऽपरे । पितामहा-
दयः यथा मृषावादं विनैव स्थिताः, यथा चापरे साधवोऽद्यापि
तिष्ठन्ति, तान् अन्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः । सस्यमिव....
पुनः । मर्त्यः सस्यमिवाह्वेनापि कालेन जीर्यति । जीर्णं च मृत्वा
सस्यमिव पुनराजायते । एवमनिरप्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन ?
पालय सत्यम् प्रेषय मा मृत्यव इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्द्वारि तिस्रो रात्रीरनश्नन् उवास ।
ततः प्रोष्य आगतं यमद्वार्षां वृद्धा ऊचुः, वैश्वानरः....धैवस्यतोदकम्॥
साक्षादग्निरेव अतिविर्वाहगम्भन् गृहान् प्रविशति । सम्याग्नेरेतां पाया-
सनदानादिरक्षणा शान्तिं कुर्वन्ति सन्तः, 'तद्वचारेण दग्धा मा मूम'

६. अत्र घक्तव्यं त्रिषण्युपक्रम एवोक्तम् ।

७. 'एयमुभ्रवा प्रेषित' इत्यत्र उक्तिप्रयण्योः समानतर्कस्य या-
भायान् एयमुभ्रवा प्रेषित इति पाठः म्यादित्यालोचितम् । न्याय-
रक्षामणाद्यपि ईदृशवाक्यस्यैव दर्शनात् उपन्येत्यस्यैव धनश्चान्नुपासे-

आशाप्रतीक्षे सङ्गत् सन्नृताञ्च इष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् । एतद्
वृद्धके पुरुषस्याल्पमेघसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मव्रतिथिर्नमस्यः । नमस्ते-

इति । अत हे वैवस्वत ! नचिकेतसे पाथार्थमुदकं हर आहरेत्यर्थ ॥७

अकरणे प्रत्यगाय च दर्शयन्ति स आशाप्रतीक्षे सङ्गत्
....गृहे ॥ यस्य अल्पमेघसः अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्
अमुञ्जान अतिरिगसति, तस्य आशाप्रतीक्षे कामसङ्कल्पौ । यद्वा
अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा ; उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा ।
सङ्गतम् सत्सङ्गम् । सन्नृताम् सत्यप्रियवाचम् । इष्टापूर्ते-इष्टं
यागादि, पूर्ते खातादि । पुत्रान् पशून्, एतत् अनश्नन् रूपं पापं
वृद्धके वर्जयति नाशयनीत्यर्थ । वृजौ वर्जने । रुधादिद्वात् शम् ।
वृजि वर्जने इत्यस्माद्वातोर्वा इदितो नुम् । अदादिद्वात् शपो लुक् ॥८

एव वृद्धैरुक्तो मृत्यु नचिकेतसमुवाच तिस्रो रात्रीर्यदवा-
त्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः । मे गृहे यस्मादेतो हे
ब्रह्मन् ! नमस्कारार्होऽतिथिस्त्व निसो रात्रीरमुञ्जान एव अवात्सीरित्यर्थ ।

त्यत्रान्ययेन निर्वाहो भाव्यः । अनश्नन्नित्यनेन, मृत्युप्रवासफाले तदि-
तरं प्रार्थितोपि नासौ आशेति श्रूयते । हरेत्यस्य अपहरेति नार्थ इति
ज्ञापनाय आहरेत्युक्तम् । नयेति वा आनयेति वाऽर्थ इति भाव ।

८ वृजि इति । व्यत्ययेनात्मनेपदनियष्टि हेऽदात् अदादि-
धानुर्गृहीत । तस्य ईदित्ययत् इदित्यमप्यनुमनमिति इदन्ततया
ग्रहणम् । तदादरणफलं दर्शयति इदितो नुमिति ॥

ऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मान् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

‘नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु’ । स्पष्टोऽर्थः । तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व । तस्माद्धेतो — मह्यं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं त्रीन् वरान् प्रति उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व । तत्र लिप्साभावेऽपि मदनुम-

९. अत्र, प्रति-उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व इत्येव तालपत्रपाठः, न तु प्रार्थयेति, न वा, प्रति तानुद्दिश्येति पूनामुद्रितवत् । अत्र वरान् वृणीष्वेति श्रुत्यनुसारात्, उपरि निष्कृष्टार्थवर्णनानुरोधाय वरानि-त्यस्य वृणीष्वेत्यत्रैवागम्यः । प्रति इत्यस्य प्रतिनिधितयेत्यर्थं पूर्वं ‘बृहक्ते’ इत्युक्तवर्जनप्रतिनिधितयेत्यर्थः । प्रत्यनीकतयेत्यर्थं रात्रि-श्रयातिनमस्त्वोपरिहारार्थमिति यावत् । रात्रिब्रयापादितानिष्टय-परिहारप्रत्युपकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः । ‘तत्प्रति-विधानप्रवृत्त’ इति श्रीभाष्यानुसारात् रात्रिब्रयोपशानप्रतिकार-भूतान् वरानिति वाऽर्थः । सर्वाभिप्रायेण प्रति उद्दिश्येति सामान्यत उक्तम्—उपशानरात्रिब्रयमुद्दिश्य, आशाप्रतीक्षादिवर्जनाभाव-मुद्दिश्य, स्वस्तिभावमुद्दिश्येत्येवं कोऽप्यर्थो भविष्यतीति । अत्र प्रघुञ्जः वृणात् प्रति इतिवत् ‘तस्मात् प्रति’ इत्यस्य उपशानविशिष्टवासप्रति-निधिभूतानित्यर्थं वराणां तत्स्थानापन्नस्वरूपतत्प्रतिनिधित्वं दुरुप-पादम् । वराणां तदापादितानिष्टपरिहारकतया तत्प्रतिकारभूतत्वात् । वरवरणमाशाप्रतीक्षादिवर्जनाप्रतिनिधितया कर्तव्यमित्यर्थ इति चेत्-तर्हि तस्मादित्यस्य वर्जनार्थकत्वे, पूर्वम् अशक्तीरिति यत् तस्मादिति यच्छब्दप्रतिनिदेशना तस्मादित्यस्य न म्यात् । यत् इत्यस्य यादृश-वर्जनाद्धेतोरित्यर्थवर्णनं हि एवम्, तस्य नञिरेव उद्दिष्टमुल्लङ्घना-भावात् । इष्टफलस्यैव यत्तच्छब्दाभ्यां हेतुन्येन कथनं युक्तम् । एवं तस्माद्धेतोरेवं वासः कृतः तस्माद्धेतोरित्यस्य, वासस्यैवं कृतस्याद्धेतो-

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥
यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः (एम्) । सुखं
हार्थमनशनरात्रिसमसंख्याकान् त्रीन् वरान् वृणीष्वेति भावः (त्यर्थः) ॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्त्वाह—शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा
स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो । हे मृत्यो । मत्पुत्रो यमं प्राप्य
किं करिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः प्रसन्नमनाः माऽभि—मां प्रति
मम पिता गौतमः वीतमन्युः वीतरोषश्च यथा स्यादित्यर्थः । किञ्च
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीतः । त्वया गृह्याय प्रेषितं मा अभि—मां
प्रति प्रतीतः यथापूर्वं प्रीतस्सन् वदेत् । यद्वा अभिवदेत् आशिषं
प्रयुङ्क्तम् । ‘अभिवदति नाभियादयते’ इति स्मृतिषु अभिनन्दनस्य
आशीर्वादे प्रयोगात् । एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे—स्पष्टोऽर्थः ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच—यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः । यथापूर्वं
त्वयि हृष्टो भविता । औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः (एम्) । उद्दालक

रित्यत्रैव पर्यवसानमित्यपि सुवचम् । एवमेव बहुलं प्रयोगदर्शनात् ।
अतः प्रतिदान्दयोगे पञ्चमीत्यनङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमी आहतेति भाति ।

१०. ‘नार्यं यमसदनमगत्वा वा यमेनानुज्ञातो वा निवृत्तः ।
किन्तु तत्प्रसृष्ट एव समागत इति प्रत्ययाधीनो हर्षः प्रतीतपदेन
गम्यते । ‘स्याते हृष्टे प्रतीतः’ इत्यमरः । अत्र ‘यथा पुरस्ताद्भविता
प्रतीत’ इत्युत्तरमन्त्रे प्रीत इत्यर्थ एव स्वरस इति इहापि तथेति
सूचयितुं यथापूर्वमिति, यथा पुरस्तादिति पदार्थोक्तिः ।

११. ‘उद्दालक आरुणिः’ इति तत्रतत्र (छा. ५. ८. ५-७;
८-३.) दर्शनात् अरुणगोत्रापत्ये च आरुणेय इति प्रयोगस्य श्रवतकेतो

राश्रीरशयिता धीनमन्युस्त्वां(?) दृशिवान्मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥११॥
स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया विमेति ।
एव औदालकिः । अरुणस्य अपत्यं आरुणिः । द्वयामुप्यायणो वा ।
उदालकस्यापत्यम् अरुणस्य गोत्रापत्यमिति वार्थः । मत्प्रसृष्टा
मदनुज्ञातः मदनुगृहीतस्सन् । मदनुग्रहादित्यर्थः । सुखश्शान्तीरशयिता
धीनमन्युस्त्वां दृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्—त्वयि विगतमन्युस्मन्
उचरा अपि गतीस्सुखं शयिता । दुष्टः सुखनिद्रां प्राप्स्यतीति
यावत् । दृशिवान् (?) दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । कसन्तोऽयं शब्दः ।
'दृशेति वक्तव्यम्' इति कमोर्दृ । छान्दसो द्विवचनाभावः । मन्प्र-
सृष्टम् इति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता वरं द्वितीये प्रार्थयते—'स्वर्गे लोके' इत्यादिना
मन्त्रद्वयेन । स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति । अत्र स्वर्गशब्दो
मोक्षलानपरः । यथा चैनत् तथोत्तरं वदयते । न तत्र त्वम् . न
जरया विमेति । हे मृत्यो ! त्वं तत्र न प्रभवसि । जरायुक्तस्तत्र
वर्शनात् उदालकपुत्र इत्यर्थमविशङ्कन् आह—उदालकः प्येति ।
द्वयामुप्यायण इति । अमुष्य ग्रन्थातम्यापत्यमामुप्यायणः । न यद्य
पुत्रिकापुत्र्यादिना द्वयोस्संबन्धो चेत्, द्वयामुप्यायणः ॥ 'छान्दसीरः'
(८-२, ६५) इति सूत्रान् मनोर्मन्य यः स्यादिति दृशिवा नित्यस्य दृशिवा-
नित्यर्थवर्णने त्वामिति द्वितीया न स्यादित्यन्यथा व्याख्ये दस्तत्र
उति ॥ दृशिवा निति मात्तृशङ्काः । इदं दृश्या निति नास्त्यनेने ।

१२. अग्निं परिष्कृत्यमाणः न पन्त्रयेन स्याभिमतं स्वर्गं प्रार्त-
न्मग्निं व्यापतेपति स्वर्गे इति मन्त्रेण । पर्यने । १३. मन्त्रे विदोश्चरणिम् ।

उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
 स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रभूहि तं श्रद्धधानाय ममम् ।
 स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्ते एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
 प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नचिकेत प्रजानन् ।
 अनन्तलोकास्त्रिमयो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं शुद्धानाम् ॥ १४ ॥

निमेति । जरातो न निमेति । तत्र वर्तमानं पुरुष इति शेषः । उमे
 तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ।
 अशनाया—बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो । पुराणादिप्रसिद्ध-
 सार्वदयस्य स्वर्गप्रयोजनकर्मणि जानासि । 'स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्य'
 इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्पण्डिरूपाग्ने स्वर्गप्रयोजनकत्वं च
 उपासनाद्वारेति उत्तरत्वं स्फुटम् । प्रभूहि तं श्रद्धधानाय ममम् ।
 श्रद्धधानाय मोक्षश्रद्धायते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्धयतीत्यन्नाह—
 स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्ते । स्वर्गो लोको येषां ते । परमपदं
 प्राप्ता इत्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति
 देशविशेषविशिष्टप्रप्राप्तिपूर्वकत्वात् स्वरूपाविभाविलक्षणमोक्षशब्दितामृत-
 त्वम्येति भावः । एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युराह, प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध ।
 प्रार्थितवते तुभ्यं प्रब्रवीमि । 'व्यवहिताश्च' इति व्यवहितप्रयोगः ।
 मे मम उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः । ज्ञानम्यं फलं दर्शयति स्वर्गमग्निं
 नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकास्त्रिमयो प्रतिष्ठां । अनन्तस्य
 विष्णो लोकाः ; तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णो परमं पदम्' इत्युत्तरत्वं वक्ष्यमाणं

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
न चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह १तुष्टः ॥ १५ ॥

त्वात् । अथो—तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठाम्—अपुनरावृत्तिं च । लभन
इति शेषः । तदज्ञानस्येदंशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह—
विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । मन्त्रोपासनाद्वतया एतदज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहाया निहितमन्ये न जानन्ति । त्वं
जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य विदेर्लाभार्थकरवसंभवात् अग्निं
प्रजानन् त्वमनन्तलोकासिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावस्तिद्धो
भवति । प्रजानन् । 'लक्षणहेत्वोः—' इति शतृप्रत्ययः ॥ १४ ॥

अनन्तरं श्रुतिवाक्यम्—लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै । लोकस्य
आदिं हेतुम् ; स्वर्ग्यमिति यावत् । तमग्निमुवाच । या इष्टका
यावतीर्वा यथा वा । यल्लक्षणा इष्टकाश्चेतव्याः, यत्संख्याकाः,
येन प्रकारेण चेतव्याः, तत् सर्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसवर्ण-
दृष्टान्तसः । न चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तम् । स च नचिकेताः
तत् उक्तं (श्रुतं) सर्वं तथैवानुदितवानित्यर्थः । अथास्य मृत्युः पुन-
राह तुष्टः । शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टस्तन् मृत्युः पुन-
रप्युक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

१४. लाभार्थेति । विद्धि अनुमतेत्युक्ती लाभ एवोक्तो
भजतीति । लभन इत्यप्याहारे गौरवादेतत्पक्षायलभनम् । एतच्च
एतदिति पदयोर्द्वन्द्व्या एतमिति एत्वा गुहानिहितं न दात्मरूप-
मग्निं प्रजानन्तित्यन्ययोऽपि काममस्तु । प्रजानन्त्रोपासनं भ्यात् ॥

१५. यावतीरिति यावत् इत्यर्थः । याकारस्ममुच्यते । पुनरेवादेति शां

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददानि^१ (मि) भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः^२ सुद्धाश्चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिमिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू । ग्रहजज्ञं

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा । सन्तुष्यन् महामना मृत्युः
नचिकेतसमब्रवीत् । वरं तवेहाद्य ददानि(मि) भूयः । पुनश्चतुर्थं
वरं ददानि = प्रयच्छानीति (वरं प्रयच्छामीति) । किं तत् ! तत्ताह
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः । मयोच्यमानोऽमिस्तवैव नाम्ना
'नाचिकेतः' इति मसिद्धो भविता । किञ्च सुद्धां चेमामनेकरूपां
गृहाण—विचितां सुद्धां शब्दवर्ती रत्नमालां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्म स्तौति--त्रिणाचिकेतस्त्रिमिरेत्य सन्धिं त्रिकर्म-
कृत् तरति जन्ममृत्यू । त्रिणाचिकेतः—'अयं वाच यः पवते'
इत्याद्यनुवाकत्वाध्यायी । त्रिकर्मकृत्—यजनाध्ययनदानकृत् पाक-

१६. १. ददानीति भाष्येऽपि । २. सुद्धाशब्दनिष्पत्तिर्विचार्या ।
अकिञ्चातोर्गत्यर्थात् स्रष्टेति रूपं निष्पद्यते । अत्र शाहूरे गत्यर्थो-
प्युक्तः । एतद्भाष्येऽपि २-३. मन्त्रे वक्ष्यते । शाहूरे अत्र मन्त्रे
अकुत्सितेति, तत्र च कुत्सितेति गतिविशेषणमीचित्यात् स्वयं
परितम् । न तु सुद्धाशब्दार्थः । मिथो विरोधप्रसङ्गात् । ग्रहविद्या-
भरणे स्रष्टेति कचिन्मुद्रितम् । रत्नमालारूपार्थं स्रष्टित्यनुकरणशब्द-
ग्रहणेन स्रष्टेति कायति शब्दं करोतीति स्रष्टेति कथञ्चित् व्युत्पत्त्या
स्याद्वा, अन्यथा चेति विमृश्यम् । गत्यर्थकत्वापक्षेऽपि आर्द्रास्निग्ध
(क्षैयलित) देशाऽऽपतित न्यस्यमानपदार्थरूपं स्रष्टित्यनुकारार्हमिति
तादृशी गतिः सुद्धा (४॥॥६६६॥) स्यात् ; 'सुषु' इत्यनुकरणमूलं
सुषुम्नापदवत् । एवमनुकरणधियेव रत्नमालापक्षे शब्दयतीति
विशेषणमपि दत्तं भाष्ये ।

देवमीड्य विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

यज्ञहरिर्यज्ञसोमयजकृद्वात्राभः अग्निमि १ तिरनुष्ठितैरग्निमि [हेतुमि २]
सन्धिम्-परमात्मोपासनेन सबन्धम् एतस्य प्राप्य जन्ममृत्यू तरेतीत्यर्थः ।
'करोति तत् येन पूर्णं जायते' इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेव ह्यथ मन्त्र
'तयाणामेव चैयम् (1-4 6) इति सूत्रे व्यासार्थविवृत । त्रिभिरेत्य सधि-
मिति निर्दिष्टपद्मिभूत परमात्मोपासनमाह-ब्रह्मजज्ञ देवमीड्य विदित्वा ।
अय मन्त्रखण्ड , 'विशेषणाच्च' (1 2 12) इति सूत्रभाष्ये, "ब्रह्मजज्ञ -
जीव । ब्रह्मणो जातव्यात् ज्ञत्वाच्च । स देवमीड्य विदित्वा = जीवात्मान
मुपासक ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः" इति विवृत । देवशब्दस्य
परमात्मवाचिन्या जीवपरयोश्चैक्यासम्भावत्तत्त्वदेवशब्दस्य परमात्मात्म-
कत्वपर्यन्तोऽर्थ इति भाष्याभिप्रायः । निचाय्येमां शान्तिमत्यन्त-
मेति । निचाय्य ब्रह्मात्मक स्वात्मान साक्षात्कृत्य । इमां—

१ तिरिति न व्यासार्थोक्तम् । अग्निशब्दस्य स्थण्डिल
परतया त्रिध्वयमस्य फलितयैवम् ।

१७ त्रयाध्यायीति । अथ भावः—त्रिणाचिकेतपदस्य त्रिर्ना-
चिकेताग्निचयनमर्तैत्यर्थस्वीकारे उत्तरमन्त्रे य एव विद्वाश्चिनुत इति
त्रिणाचिकेतपदेन सह प्रयोगोऽनुपपन्नः । त्रयमेतद्विदिता य एव
विद्वाश्चिनेत चिनुते, स त्रिणाचिकेतो मोदत इत्युत्तरार्धान्वये
हेतुः । अतः, 'तिसुपर्णं पठन्ति' इत्यत्रेवानुवाकपरतया 'अथ वाचे'
त्यनुमानत्रयाध्यायीत्यर्थः उक्तः । यद्यपि पष्ठप्रभृत्यनुवाकप्रत्ययान्तराद्यपि
भागो नाचिकेतप्रियकरः, मन्त्राणां पाठात् । अत एव कृत्स्नप्रपा-
ठ्य नाचिकेताग्निप्रनिपादकः अथापि नाचिकेतप्राह्मण त्रयोऽनुप्राका
इति भट्टभास्करोक्तत्वात् तत्प्राधान्यविपक्षा युज्यते । अस्तु वा
उशानित्यनुप्राकस्य वाजथप्रसाना दक्षिणातत्प्रविवेक्तिवमानपरतया

त्रिणाचिकेतस्यमेतत् विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुग्गतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

‘त्रिकर्मकृतस्ती’ति ‘पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टं संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः ॥ १७

त्रिणाचिकेतस्यमेतद्विदित्वा । त्रिणाचिकेतः ; उक्तोऽर्थः ।
त्रयमेतत् [विदित्वा] ‘ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्’ इति मन्त्रनिर्दिष्ट
ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मस्वरूपं ‘त्रिमिरेत्य संधि’मिति निर्दिष्टमभि-
स्वरूपं च विदित्वा—गुरुवदेतेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा । य एवं
विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । एतादृशार्थतयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेत-
मपि यच्चिनुते । स मृत्युपाशान् पुग्गतः प्रणोद्य । सः मृत्युपाशान्-
रागद्वेषादिरक्षणान् । पुग्गतः—शरीरपातादूर्ध्वमेव । प्रणोद्य-ति-

नाचिकेताग्निविषयविधिविशेषरहितत्वादनुयाकत्तयमेवोपयोग्युपा-
सनपरमिति तावन्मात्रवियक्षेति । न च रुक्स्ताध्ययनं विनाऽनुष्ठाना-
प्रसक्तेरनुयाकत्तयाध्ययनं किमिति वक्तव्यमिति वाच्यम् ; तथा सति,
‘न ह्यविद्वानधिष्ठतोऽस्ति’ इति न्यायेन वैदुष्यस्याप्यर्थसिद्धतया
‘त्रयमेतद्विदित्वा, य एवं विद्वांश्चिनुते’ इत्यस्यापि व्यर्थत्वात् । त्रिकर्म-
कृतित्यभ्यापि स्वतस्सिद्धतया वैयर्थ्याच्च । सनियमसम्पादितार्थ-
ज्ञानादौ भाद्रप्रदर्शनाय तत्तदिति चेत्—तादृशाध्ययने तद्वदर्शनाये-
दमप्यस्तु । अत उपासनादिविशेषविधायकानुयाकत्तयमत्र विशि-
ष्योक्तमिति ॥ मृत्युमित्यनुकृत्वा जन्ममृत्यू इति कथनात्, ‘अप
पुनर्मृत्युं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते’ इति पुनर्मृत्युर्नर्त्ती-
त्युक्तिः पुनर्जन्माभावादेवेति शायते । तथाचावताररहस्यचिन्तनादिप्र
इतोप्यस्मिन् जन्मन्येव मुक्तिरिति स्यात् । अत एव येयं प्रेत इति
ईदृशप्रवृत्ताधिरारिप्रायणमभिमतमित्यतीव सरसम् ॥

१ पूर्वमन्त्रेति । पूर्व मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रः । मन्त्रपूर्वार्थेत्यर्थः ।
पूर्वमन्त्रेति पाठः स्याद्वा ।

यो वा ए(प्ये)ता ब्रह्मजज्ञात्मभूता चिति विदित्वा चिनुते नाचिकेतम्
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूत करोति तद् येन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥
एष तेऽग्निर्नचिकेत स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्नि

स्कृत्य । जीवद्दशायामेव रागादिरहितस्सन्नित्यर्थः । शोकातिगो
मोदते स्वर्गलोके । पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

यो वा ए(प्ये)ता येन पुनर्न जायते । य एता चिति
ब्रह्मजज्ञात्मभूता विदित्वा—ब्रह्मात्मकस्यस्वरूपतयऽनुसंधाय नाचि-
केतमग्निं चिनुते, ॥ एत ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानशाली सन्
अपुनर्भवहेतुभूत यद्भगवदुपासनम्, तदनुतिष्ठति । ततश्चामौ भगव-
दात्मकत्वात्मा (त्वात्मा)नुसन्धानपूर्वकमेव चयनं 'त्रिभिरेत्य सन्धि
त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति पूर्वमन्ते भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधन-
तया निर्दिष्टम्, ना-यदिति भावः । अयं च भन्तः केषुचित्कोशेषु
न दृष्टः, कैश्चिद-व्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययिततमैर्यासार्यादिभिरेव
व्याख्यातवान्न प्रक्षेपशङ्का कार्या ॥ १९ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः । उपदिष्ट इति शेषः ।
यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । स्पष्टोऽर्थः । किञ्च एतमग्निं तवैव

१९ यो वा एतामिति धृतप्रकाशिकापाठः । तत्र धृ इति
छेदः । ब्रह्मात्मकस्यस्वरूपतयेति । अत्र धृतप्रकाशिका (१४६ सू)
“यो वा एताम् न जायत इति वाक्येन ब्रह्मात्मकचेतनदृष्ट्या
वा तादृशदेवताधिष्ठितत्वेन वाऽनुसन्धानपूर्वकमग्निं चिन्तयानस्य
अपुनर्भवहेतुभूतब्रह्मोपासनद्वारामोक्षप्राप्तिर्ह्युक्ता” इति । व्यासार्या-
दिभिरित्यादिपदादन्येऽप्येत स्वीकृत्य व्याकृतमन्तः इति ज्ञायते ॥
तत्र योवापीति पाठस्स्यात् । भन्तोऽयं न माघशकरयोः ।

तथैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

प्रवक्ष्यन्ति जनासः । जनास्तथैव नाम्ना एतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः ।
तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थः ।

(स्वर्गपदमिह मोक्षपरमिति निरूपणम्)

नन्वेतत्पकरणगतानां स्वर्गशब्दानां मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । भगवतैव भाष्यकृता 'स्वर्ग्यमग्निम्' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते । 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति तत्त्वस्य जननमरणाभावधवणात् । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति च प्रतिवचनात् । तृतीयवरपत्रे नचिकेतसा क्षयिफलानां निन्दिष्यमाणतया क्षयिफलविमुखेन नचिकेतसा क्षयिष्णुस्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेश्च । स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टमुखवचनतया निरवधिकानन्दरूपमोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवात्" इति कण्ठतन्त्रात्पर्यतश्च प्रतिपादितत्वाच्च शङ्कावकाशः ।

(मुख्यार्थत्यागायोग इति दीक्षित पूर्वपक्षः)

ननु 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया विमेति । उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ स स्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येपि मृत्यो प्रब्रूहि तं ग्रहधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥' इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्या? उत अमुख्यया?

२०. तथैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः इत्यस्य त्वन्नामकृत्वेनाध्यापयिष्यन्ति मनुष्या इत्यर्थे न पौनरुक्त्यगमन्योऽपि ।

नाद्य. , 'स्वर्गापवर्गमागभ्याम् , 'स्वर्गापवर्गयोरेकम् , ' 'न स्वर्गे नापुनर्भयम् , ' 'स स्वर्गस्स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यादि-
प्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वन्द्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्ष-
वाचित्वाभावात् । "भ्रुवसूर्यान्तर यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्गलोकस्य
कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः " इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यभ्रुवा-
न्तर्वर्तिलोकरिशेषस्यैव स्वर्गशब्दवाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्याहार-
दर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात् ।

नापि अमुर्ययेति द्वितीय पक्ष , मुख्यार्थे बाधकाभावात् ।
किमत्र प्रश्नवाक्यगत जरामरणराहित्य-अमृतत्वभाक्त्वादिकं बाधकम् ?
उत प्रतिपन्नगतजरामृत्युसङ्गणादि ? [उत] क्षयिष्णुस्वर्गस्य सर्वकाम-
विमुखनचिकेत प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिर्वा ?

(पूर्वपक्षिणा बाधकत्वयनिरासः)

नाद्य , स्वर्गलोकवासिना जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादिराहित्यस्य
अमृतपानादमृतत्वप्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु दर्शनात् ,
'आमृतसंप्लव स्थानममृतत्व हि भाष्यते' इति स्मरणात् , अत्रैव
'अजीर्यताममृतानामुपेत्य' इति(१)मृत्या'वप्यमृतशब्दप्रयोगः दर्शनाच्च,
स्वर्गलोकवासिनामेव ब्रह्मोपासनद्वारा 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले'
इति श्रुत्युक्तरीत्या अमृतत्वप्राप्तेस्सम्भवेन 'स्वर्गलोका अमृतम् भजन्ते'
इत्यस्योपपत्तेश्च आपेक्षिकामृतत्वपरतया लोकवेदनिरुद्धौपसहारिकामृत-

१. मृत्यावपीति । अमृतानामुपेत्येत्यस्य भगवद्भगवान् अमृतान्
उपेत्येत्यर्थकतया मृत्युरनित्योऽप्यमृतशब्दनिर्दिष्ट इति भावः ।

शब्दानुसारेण प्रक्रमस्याभ्यस्तानन्यथासिद्धविशेष्यवाचिस्वर्गशब्दस्या-
न्यथानयनासम्भवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्ते अभिरूपपद-
स्वारस्यानुसारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपयज्ञदत्तपरत्वमाधीयते ॥

न द्वितीय ; 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभि' इति मन्त्रस्य स्वर्गसाधन-
स्यैवाग्नेस्तिरभ्यासे जन्ममृत्युतरणहेतुमूत्रव्रजविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थक-
तया स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वानाघकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य
'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थवाचकत्वम् ॥

नापि क्षयिष्णो स्वर्गस्य फलान्तरविमुखनचिकेत प्रार्थ्यमान-
त्वानुपपत्तिरिति तृतीय पक्षः । स्वर्गसाधनाभिप्रश्ने प्रतिश्रुतत्वा हि तैषिणा
मृत्युना अपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे, 'अनन्तलोकास्त्रिभो प्रतिष्ठाम्,
'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सधिं तिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इत्यादिनो-
पक्षिते उत्पन्ना मुमुक्षा 'अन्य वरं नचिकेतो वृणीष्व' इति प्रतिषेधेन
दृढीकृता । तस्या च दशाया क्रियमाणा क्षयिष्णुफलनिन्दा प्राचीनस्वर्ग-
प्रार्थनाया कथं बाधिका स्यात् । किञ्च 'श्वोऽभावा मर्त्यस्य' इत्यादौ
मर्त्यभोग(ग्य) निन्दाया एव दर्शनेन स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्, स्वर्ग-
शब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैकसाध्यनया तत्प्रयोजनकत्वस्याभावभावात्
(वेन) उपक्रमोपसहारमध्याभ्यस्तस्वर्गशब्दपीडाप्रसङ्गाच्च । सन्तु वा प्र-
तिवचने बाधकानि, अथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रक्रमस्य प्रश्नवाक्यस्य-
स्वर्गशब्दस्यैव प्रबलत्वात् । न च 'भूयसा स्यात् सधर्मतम्' इति न्यायात्
भूयोनुग्रहार्थमल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम्, 'मुख्य वा—

इति (12-2-28) सूत्रे औपसंहारिकबहुपेशयाऽपि मुख्यस्यैव प्राबल्योक्तेः।
तस्मात् स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चित् कारणमिति ॥

(मोक्षपरत्वसिद्धान्तः)

अत्रोच्यते-स्वर्गशब्दस्य मुख्यैव वृत्त्या मोक्षवाचित्वम् । स्वर्ग-
कामाधिकरणे, 'नागृहीतविशेषणान्यायेन (1-8-10) स्वर्गशब्दस्य प्रीति-
वचनत्वमेव, न प्रीतिविशिष्टद्रव्यवाचिता' इत्युक्त्वा--'ननु स्वर्गशब्दस्य
नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रीतिवचनत्वे सिद्धेऽपि देहान्तरदेशान्तरमोग्य-
प्रीतिवाचिता न सिद्धचेत् । न च 'यस्मिन्नोष्णम्' इति वाक्यशेषात्
विद्युद्देशस्य स्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचितानिश्चय इति वाच्यम् ; प्रीति-
मात्रवाचित्वेन निर्णीतशक्तिकतया सन्देहाभावेन 'सन्दिग्धेषु वाक्य-
शेषात्' इति (1-4-29) न्यायस्यानवतारात्' इति परिचोद- 'यद्यपि
लोक एव स्वर्गशब्दस्य निर्णीतार्थता, तथापि लोकावगतसातिशयसुखवा-
चित्वे तत्साधनत्वं ज्योतिष्टोमादीनां स्यात् । तथाच 'अल्पधननरायास-
साध्ये लौकिके तदुपायान्तरे संभवति न बहुधननरायाससाध्ये बहुन्तराये
ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान् प्रवर्तत इति प्रवर्तकत्वं ज्योतिष्टोमादिविधेर्न
स्यात् । अतः वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रीतिविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ
निश्चिताया वाक्यशेषाभावस्यलेऽपि यववराहादिष्विव स एवार्थः ।
लौकिके सातिशयप्रीतिमरिते गुणयोगादेव धृतेरुपपत्तेर्न शक्त्यन्तर-

१. अल्पधननरायासेत्यत्र निरायासेति पाठः स्यात् । यद्वा
अल्पधन-अल्पसंख्या-अनर-अत्यायाससाध्यमिदम् । बहुधन-बहुनर-बहु-
याससाध्यं तु धेदिकमित्यर्थः ॥

कल्पना । न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य वेदे निरतिशयप्रीति-
वाचित्वमस्त्विति वाच्यम् । निरतिशयत्वांशस्यान्यतोऽनवगतत्वेन तत्रापि
शक्त्यवश्यभावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदयोरनेकार्थता[हिः] स्यात् (?) ।
यदा तु वैदिकप्रयोगावगतनिरतिशयप्रीतिवाचिता, तदा सातिशये
लौकिके प्रीतित्वसामान्ययोगाद्भौणी श्रुतिः—इति मीमांसकैर्निरतिशय-
सुखवाचित्वस्यैव (6 1) समर्थिततया मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवादा-
योगात् ; पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि
पार्थशब्दमुख्यार्थत्वान्नायवत् स्वर्गशब्दस्य सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकगतमुख-
विशेष इव अन्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि वाच्यत्वान्नायावत् । 'बर्हि-
राज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणवृतादिष्वार्यैरप्रयुज्यमानानामपि अस्त्येव
तद्वाचित्वम् । केषांचित् अप्रयोगमात्रस्य शक्त्यभावासाधकत्वात् ।
अतस्तृणत्वादिजातिवचना एव बर्हिरादिशब्दाः' इति बर्हिराज्याधिकरणे
(1.1.10) स्थितत्वात् । तदुक्तं वार्तिके (तन्त्र 1-4-10) 'एकदेशोऽपि
यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः । तदत्यागात् तस्यास्ति निमित्तान्तर-
गामिता ॥' इति । ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव ॥

(बर्हिरादिवैयर्थ्यशङ्का)

ननु बर्हिराज्यादिशब्देषु असंस्कृततृणवृतादौ आर्यप्रयोगा-
भावेऽपि अनार्यप्रयोगसत्त्वात् असंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम । स्वर्गशब्दस्य
सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकमुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्रयोगात् तद्व्यावृत्तैव
शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गातृधिकरणे (3.5-7) उद्गातृशब्दस्य

१. अत एवेति । अस्य ग्रहणमित्यनेनान्वयः । अत एव उद्गातृधिकरणे

ऋद्विग्विशेषे इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात् तस्य चोद्गातुरेकत्वेन ,
 'मैतु होतुश्चमस प्रोद्गातृणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासम्भवात् तदन्वयार्थं
 रूढिपूर्वकलक्षणया अपसुत्रब्रह्मण्यानामेकस्तोत्रसन्निधना तयाणां वा, सयु
 ब्रह्मण्यानां चतुर्णां वा उद्गातादीनां छन्दोगानां ग्रहणमिति । एतद्विरुद्धेति ।
 तथा अहीनाधिकरणे (१ ३ ४) 'तिस्र एव साहस्योपसद द्वादशाहीनस्य'
 इत्यत्रत्याहीनशब्दस्य 'अह ख क्तौ' इति व्याकरणस्मृत्या खपत्य
 यान्ततया अहर्गणसामान्यवाचितया व्युत्पादितस्यपि, अहीनशब्दस्य
 नियमेन सत्रे अप्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य, ज्योतिष्टोमस्याहर्गण
 विशेषत्वामानात्, न हीन इति योगस्य रूढिपरत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे
 वृत्त्यसम्भवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनम्येति द्वादशोप
 सताया अहर्गणविशेषे उत्कर्ष इत्युक्तम् । तथा 'पाय्यसात्राय्यनिका
 य्यघाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति व्याकरणस्मृत्या सामिधे
 नीमात्रवाचितया व्युत्पादितस्यापि घाय्याशब्दस्य न सामिधेनीमात्र
 वचनत्वम्, नापि धीयमानत्वरूपयोगार्थवशेन धीयमानमात्रवचनत्वम्,
 स्तुतशब्दार्थनया धीयमानासु ऋक्षु सामिधेनीमात्रे च घाय्याशब्दा-
 प्रयोगात्, अपितु 'पृथुपाजवत्यौ घाय्ये भवत' इत्यादिबैदिकप्रयोग-
 विषयेषु पृथुपाजवत्यादिष्वेव घाय्याशब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवती
 समिद्धवती चान्तरेण घाय्यास्त्यु' इति पाञ्चमिकाधिकरणे (५ ३ ४)
 स्थितम् । एवमादिक सर्वं विरुद्धयेत । स्वर्गशब्दे त्वदुक्करीत्या प्रयो
 त्रयश्च वारो वा गृहीता इत्यर्थः । ग्रहणमित्युक्तमिति पाठः स्याद्वा ?
 अहीनशब्दस्य या रूढिः, सामान्यत्याहीनशब्दस्याङ्गीकृत्येति योजना ॥

गामावेऽपि शक्तिसंभवे उद्गात्वादिशब्दानां ऋत्विग्विशेषादिषु रूढेः
अकल्पनीयत्वादिति चेत्—

(तत्परिहाराः)

सत्यम् । यदि सर्वात्मना तदतिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न
स्यात्, तदा तद्व्यावृत्ता रुदिरम्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि
प्रयोगः । (तै. आ. 1 27-115) 'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको
ज्योतिषा धृतः ; 'यो वै तां ब्रह्मणो वेद', 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म-
विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्चं विमुक्ताः', 'अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे
लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' इति तैत्तिरीयक-शृङ्गदारण्यक-तलवकारादिषु
अध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढेः
सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरूढिवत् अनादरणीयत्वात् । अस्मिन्नेव
प्रकरणे, 'लिणाचिकेतस्यमेतत् विदिस्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोष शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति मन्त्रे
कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यवाचकतया श्रूयमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यश्रुषा-
न्तर्बर्तिलोकव्यतिरिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वात् ।
ननु सूर्यलोकोर्ध्ववर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि
सत्त्वात् नागुक्त्यर्थत्वमिति चेत्—तर्हि भगवद्लोकेऽपि ऊर्ध्ववर्तित्वा-
विशेषेण मुख्यार्थत्वानपायात् । 'स्वर्गपर्वगमार्गाभ्याम्' इत्यादि-
व्यवहारस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपत्तेश्च ।

अस्तु वा अमुख्यार्थत्वम् । मुख्यार्थे वाचकसत्त्वात् । किन्तु
वाचकमिति चेत्—श्रूयतामवधानेन । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति' इति

प्रथम(मे) प्रश्नमन्त्रे 'न मयं किञ्चनास्ति इति अपहतपाप्मत्वं प्रतिपाद्यते ।
[कथम्॥?] 'स्वर्गेऽपि घातभीतस्य' इत्युक्तीत्या केन पापेन कदा पतिष्या-
मीति भीत्यभावात् प्रतिपाद्यते ; स ह्यपहतपाप्मन एव संभवति । 'न तत्र
त्वं न जरया बिभेति' इत्यनेन विजस्त्वविमृत्युत्वे प्रतिपाद्यते । 'उमे
तीर्त्वा अशनायापिपासे' इत्यनेन रिजिघत्सत्वापिपासत्वे प्रतिपाद्यते ।
'शोकातिग.' इत्यनेन विशोकत्वम् । 'मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन 'स
यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पिनरस्समुत्तिष्ठन्नि । तेन
पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिसन्दर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्व-
सत्पसङ्कल्पत्वे प्रतिपाद्यते । ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादि-
ब्राह्मगुणाष्टकाविर्भावस्यैह प्रतीयमानतया तस्यैवेह ग्रहणसंभवे पौराणिक-
स्वर्गलोकगतापेक्षिकजरामरणाद्यभावात्स्वीकारस्यानुचितत्वात् ।

अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणे (7-4 ।) अनुपदिष्टेतिर्कर्तव्यताकाशु
सौम्यादिविकृतिमायनासु इतिर्कर्तव्यताकाङ्क्षाया वैवानिककर्माधिकार-
प्रवृत्तयैविहितत्वसामान्यात् वैदिक्येश दार्शणैर्गमासी इतिर्कर्तव्यता
उपतिष्ठत इत्युक्तम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

‘वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते ।

लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्यास्यत्यपेक्षिता ॥’ इति ।

न च—‘यदेकं यूषमुपस्पृशेत्, एष ते वायविति ब्रूयात्’
इति विहितस्य ‘एष ते वायौ’ इति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन
विहितवैदिकयूषस्पर्शनिमित्तकत्वमेव स्यात् । न चेष्टापत्तिः । ‘लौकि-
कद्रोप-
संश्लेषात्’ इति (१-३-१) नावमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गात् इति वाच्यम् ;

‘यूपो वै यजस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्मात् यूपो नोपस्पृश्यः’ इति प्रतिषिध्य,
 ‘यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्’ इति अनन्तरमेव
 विहितस्य प्रतिषिद्ध-प्रायश्चित्तसाकांक्ष लौकिकस्पर्शविषयत्वावश्यभावेन
 वैदिकविषयत्वासंभवेऽपि असति बाधके वैदिकविषयत्वस्य युक्तत्वात् ।

अत एव, ‘यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् तावतो वारुणान्
 चतुष्कपालान्निषेत्’ (3.4.34) इति विहितेर्द्विवैदिक एवाश्वदाने, न तु
 ‘न केसरिणो ददाति’ इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः
 कोहादिना क्रियमाणे इति निर्णीतिं तृतीये । तथा ‘योगिनः प्रति संयते
 स्मार्ते चैते’ (4.2.20) इति सूत्रे स्मार्तस्य वेदान्ते न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तं
 परैः । ततश्च ‘स्यो लोके’ इति मन्त्रे अध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादि-
 ब्राह्मणुणा एकस्यैव ग्रहणमुचितम् । ‘स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते’ इति
 द्वितीयपञ्चमन्त्रे अमृतत्वभाक्त्वश्रवणात् ; अमृतत्वशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे
 मोक्ष एव प्रयोगात् । ‘अजीर्यताममृतानाम्’ इत्यत्र अमृतशब्दस्यापि
 मुक्तपरत्वेनापेक्षिकामृतत्वपरत्वाभावात् । उत्तरत्र ‘ततो मया नाचि-
 केनश्चितोऽग्निरन्तिवैर्द्रव्यैः प्रातवानसि नित्यम्’, ‘अमये तितीर्षितां पारं
 नाचिकेनं शकेमहि’ इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेतामिप्राप्यत्वकथनेन
 स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्वर्गपरत्वासंभवात् । ‘नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते’
 इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानु-
 पपत्तेश्च । ‘मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवत्’ (12 & 23) इत्यत्र-‘समसंख्या-

प्रतिगृहीयादितीदं प्यर्थगर्भम् । ततो दद्यादित्यर्थ इति तत्रैव
 स्थितम् । प्रतिमुञ्चेत्यादाविव प्रत्यनीकपरतया वा दद्यादित्यर्थोऽस्तु ॥

येथ प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चके ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽह वराणामेव वरस्तृतीय ॥ २१ ॥

कयो परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्रावल्यम् । न ह्यल्पवैगुण्ये समवति बहु-
वैगुण्य प्रयोगवचन क्षमते । अत यत्त अधन्याना मूयस्त्वम् , तत्त 'मूयसा
स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्याय एव प्रवर्तते' इत्येव मीमांसकै स्थिरीकृत्य
सिद्धान्तितत्वात् , प्रतर्दनविद्यायाम् , 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति',
'एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल -आनन्दोऽजरोऽमृत' इत्यापसहारिक-
परमात्मधर्मबाहुल्येन प्रकमधुनजीगलिङ्गनाधस्य (1 । 29) 'प्राणस्त
धानुगमात्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वादित्यलमतिचर्चया । प्रवृत्तमनुसराम ॥

नचिकेता आह—येथ प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्ती-
त्येके नायमस्तीति चके । एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽह वराणामेव
वरस्तृतीयः । 'अथा चराचरग्रहणात्' (1 ॥ 9) इत्यधिकरणे इन्द्र मन्त्र
प्रभृत्येतथ हि भगवता भाष्यकृता— 'अत्र परमपुरुषार्थरूपत्रयप्रामासिञ्क्षण-
मोक्षवाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासन-परावरात्मतत्त्ववि-
ज्ञासयाऽय प्रश्न क्रियत । एवञ्च 'येथ प्रेते' इति न शरीरवियोग-
मात्राभिप्रायम् , अपितु सर्ववन्धविनिर्मुक्षाभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य
सङ्गाऽस्ति' इति । अयमर्थ — मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते—सर्ववन्ध-
विनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषया वाङ्मित्रप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका
येथ विचिकित्सा, तद्वपनोदनाय तत्स्वरूपवायात्म्य त्वयाऽनुशिष्टोऽह
विद्याम्-जानीयामिति । तथा हि बहुधा निप्रतिपद्यन्ते—केचित् विति
मात्रस्याऽऽत्मन स्वरूपोच्छित्तिलक्षण मोक्षमाचक्षते । अन्ये विधिमात्रस्यैव

सतोऽविद्यास्तमयम् । परे पापाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिक-
 गुणोच्छेदलक्षण कैवल्यरूपम् । अपरे अवहतपाप्मान परमात्मानमभ्युप-
 गच्छन्त तस्यैवोपाधिससर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यवगमेन तद्वादलक्षण
 मोक्षमातिष्ठन्ते । त्वय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याशेषहेय
 प्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासत्स्थेय
 कल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मण
 शरीरतया प्रकारभूतस्य अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभूतै-
 करस्य जीवस्य अनादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानु-
 भवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्त मोक्षस्वरूप तत्साधन च त्वत्प्रसादात् विद्या
 मिति नचिकेतसा पृष्ठो मृत्यु ”—इति भाषितम् ॥ तथा ‘तयाणामेव
 चैवम् ’ (1 4 4) इति सूत्रे ‘तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेय
 स्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूप च पृष्टम्’ इति च
 भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकाया च, “येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूप
 प्रश्न कण्ठोक्त । प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नार्थसिद्ध । निर्वि-
 शेषतावतिर्भोक्ष्येत्, वाक्यार्थज्ञानस्योपायता स्यात् । उभयलिङ्गक
 प्राप्य चेत्, तथात्वेनोपासनमुपाय स्यात् । अत मोक्षस्वरूपज्ञानं
 तदनुबन्धिज्ञानापेक्षम्” इति वर्णितम् ।

अत ‘येय मेत’ इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्रश्नपरत्वमेव, न देहाति-
 रिक्त पारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्तात्मकनीलस्वरूपमात्रपरत्वम् ।
 अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधियमत्वप्रदर्शन-विविधभोगान्तरण-प्रलोभनपरीक्षाया
 असम्भावदिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्ययमभिप्राय-हितैषिवचनादात्मा

परित्यक्तचरमदेह ¹आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य,
 'स्वर्गे लोके न भय किंचनास्ति' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधन-
 भूताग्निप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये सन्देहो जायते ।
 अयं 'स्वर्गे लोके न भय किंचनास्ति' इत्यादिना मयोपन्यस्तापहत-
 पाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्तीत्येके, नास्तीत्यपरे, तस्या उपदिष्ट
 एतज्जानीयमिति । अत एव प्रतिवचने, 'एतच्छ्रुत्वा सप्रतिगृह्य मर्त्यं
 प्रवृह्य घर्ष्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' इति
 एतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।

केचित्तु—'परामिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो'
 इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपदे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य तिरोधानस्य
 'देहयोगाद्वा सोऽपि' (३ २ १) इति तदुत्तरसूत्रे, 'सोऽपि तिरोधानमावोपि'
 इति पुनरुक्ततच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, 'गुहा प्रविष्टावाप्तानौ हि
 तद्दर्शनात्' इत्यत्रापि प्रविष्टाविति उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्श-
 नादिति तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, "सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्गृहिचिच्छब्दस्य"
 इति वामनसूत्रे वृत्तद्वितादित्युक्तिन्यग्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्श-

1. प्रतज्ञानस्य सामान्यतो मृतमात्राचित्वेऽपि मुक्तपरत्वं
 लाभः, स्वर्गादिगामिमृतपुरुषविषयेऽस्य संदेहमसत्तयभावादित्यप्यु-
 क्तमेव । किञ्च व्यक्तिवचनानां संनिहितव्यक्तिवचनत्वमिति निय-
 मात् चरमशरीरवियोगवत् एवेह प्रवृत्तत्वात् तद्ग्रहणमेव । कथं
 तस्य प्रवृत्तत्वमिति चेत्—'विणाचिरेत—तपति जन्ममृत्यु' इति
 तीर्णजन्ममृत्युर्हि प्राक् तेनोक्तः । तद्विषय एव वारिविप्रतिपत्ति-
 प्रदर्शनेन विचारारम्भ इति ।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

स्याद्भीकृतत्वात्, 'येयं भेत' इति निष्ठान्तप्रेतशब्दे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य ['देहयोगाद्वा सोवि' इतिवत्] 'नायमस्तीति चैके' इत्यत्र अयमिति पदेन परामर्शोऽस्तु । न चैवं मुक्तवत्यस्मिन् भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवत्, 'मुक्तेऽस्मिन् मोक्षोऽस्ति न वा' इति सन्देहकथनं व्याहृतार्थमिति वाच्यम्; मोक्षसामान्यमभ्युपेत्य मोक्षविशेषसन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अयमित्यनेन विशेषपरामर्शसंभवात् । ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं कचिद्दृष्टम् । शरीरवियोगवाचित्वात् । श्रुतप्रकाशिकायां शरीरवियोगवाचित्वमभ्युपेत्यैव चरमशरीरवियोगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेत्—अस्तुवेवम् । तथापि अयमित्यनेन चरमशरीरवियोगपरामर्शसंभवात् तद्विषयिण्येव विचिकित्सा अस्तु । ननु तस्य निश्चितत्वात् तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्—सत्यम् । अयं चरमशरीरवियोगः प्राप्तरूपाविर्भावपूर्वभावित्वेन रूपेणास्ति न वेति विचिकित्सायाः सूत्रादत्वात् इति वदन्ति ॥ २१ ॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युः उपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारंप्राप्तुमशक्यते मध्ये पतयालये नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा । बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितम्—संशयितम् । न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

२२. देवैरप्यत्रेति योजना । हेतुपरिहारादर्थे दर्शयन्नाह इति मूढम इति । धर्म इत्युपायवाचिपदप्रयोगात् प्रेतस्य जीवस्य निर्दि-

अन्य वर नचिकेतो वृणीष्व मा मोषरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥
 देवेरतापि विचिकित्सित किल त्वञ्च मृत्यो यत्र सुज्ञेयमान्थ ।
 वक्ता चास्य त्वादगन्त्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥
शतायुष पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

आत्मतत्त्व न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एव धर्म । सामान्यतो धर्म एव
 दुर्ज्ञान । तन्नाप्ययं दुर्ज्ञान इति भाव । अन्य वर नचिकेतो
 वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थः । मा मोषरोत्सीरति मा सृजैनम् । मामा
 इति निषेधे वीप्साया द्विर्वचनम् । उपरोध मा कार्षी । एनं
 मा—माम् अतिसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—देवेरतापि विचिकित्सित
 किल । स्पष्टोऽर्थः । त्वं च मृत्यो यत्र सुज्ञेयमान्थ । त्वं च
 मृत्यो 'न सुज्ञेयम्' इति यदात्मस्वरूपमुक्तवान् । वक्ता चास्य त्वाद-
 गन्त्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । त्वादृक्—
 त्वादृश इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एव नचिकेतसोक्तो मृत्यु विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न
 त्यक्ष्यतीति निश्चित्य, सत्यपि ग्रहणसामर्थ्ये विषयान्तरात्मकचेतसि एता
 दृश मुक्तात्मतत्त्व नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानु(नि)वृत्त्यर्थं
कारस्थितिरूपसत्ताहेतु कश्चिदुपायोपि प्राप्नुयति इति सिद्ध्यति ।
 मामेत्यादे—मा मा वाचस्व, एन वर मा प्रति मुञ्च, मा न पृच्छेत्यर्थो
 भावप्रसादिरायायाम् । चतुर्थपादस्य—मोषरोत्सीरति मा भूत् । एन
 वर मा त्यज गृहाणेत्यर्थोपि धन्यत इव । तेन द्वित्साव्यञ्जनम् ।

२४ निश्चित्येति । यमेन उपेक्षार्थमुक्त दुरधिगमन्यादिकमेव
 हेतुशून्य उपदेशप्रार्थनात् अपतयालुच निश्चित्येत्यर्थः ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २४
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविना च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वां कामभाजं करोमि ॥ २५

प्रलोभयन् उवाच-शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हास्तं
हिरण्यमथान् । स्पष्टोऽर्थः । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व । पृथिव्या
विस्तीर्णम् आयतनं मण्डलं राज्ञः वृणीष्व । अथवा भूमेस्सरन्धिं महं
दायतनं विचित्रजालाभासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व । स्वयं च जीव
शरदो यावदिच्छसि । [यावत्-?] यावद्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि,
तावज्जीवित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां
च । उक्तेन वरेण सदृशमन्यदपि वरं मन्यसे चेत्, तदपि वृणीष्व
प्रभूतं हिरण्यरत्नादिकं चिरजीवनं चेत्यर्थः । महाभूमौ नचिकेतस्त्व
मेधि । एधि-भव । राजेति शेषः । अस्तेर्लोप्पध्यमपुस्त्यैकवचनम् ।
कामानां त्वां कामभाजं करोमि । कामानाम्—काम्यमानानां-
मत्सरं प्रभृतिविषयाणाम् । कामभाजम्—काम = कामना । तां त्रिषयं
तया भजतीति कामभाक्, तम् । काम्यमानाप्सरं प्रभृतीनामपि काम
नाविषयं करोमीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५ अन्यदपीति 'एतन् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे' इति श्रु-
तौ निदर्शः । वरं मन्यसे-वस्त्वेन मन्यसे । एवञ्च तदपीत्यपि युक्तम् ।

ननु नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिदित्युक्तत्वात् कथमुक्तेन वरेण
सदृशमन्यदपीति अत्रोच्यत इति चेत्-उक्तेन वरेणेत्यस्य २४ श्लोकोक्तेन
वरणीयेनेत्यर्थः । यद्वा यमेन प्रलोभनाय तुल्यत्वारोपं कृतस्यात् ॥

येये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाच्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामास्तरथास्मत्तूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरण माऽनु प्राक्षीः ॥ २६
श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तर्कैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

य ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाच्छन्दतः
प्रार्थयस्व । छन्दत - यथेच्छमित्यर्थः । इमा रामास्तरथास्मत्तूर्या न
हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । रथवादिन्नसहिता मया दीयमानाः
स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।
आभि मया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसवाहनादिशुश्रूषा कारये-
त्यर्थः । नचिकेतो मरण माऽनुप्राक्षीः । मरणमनु मरणात् मुक्तेः
पश्चात्, मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्य-
वाचिनोपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता अक्षुभितहृदय आह—
श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तर्कैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
हे अन्तर्क ! त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामा ते श्वोऽभावाः—धः
अभावः येषां ते तथोक्ताः । दिनद्वयस्थायिनो न भवन्तीत्यर्थः ।

२६. ईदृशा इति रामाविशेषण छान्दसम् । न हीदृशाः
कामा लम्भनीया इति तर्हीत्यादेः पृथग्याप्तत्वे रामा इत्यत्र
प्रदीयन्त इत्याध्याहारस्थान्तात् । प्रार्थयस्वेत्यत्रान्वयो वा । इमाः रामाः
ईदृशाः कामाश्च न लम्भनीया इत्यन्वयो वा । मरण मा प्राक्षीरिति
मोक्षे मरणपदप्रयोगः अतिद्वेष्टव्यज्ञापनाय, जीवन् भोग्यं विहाय को
नु मरणं चिन्तयेदिति । २७. यन्मर्त्यस्य एतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजः
श्वोऽभावाः कामा जरयन्तीत्यन्वयः ॥

अपि नच जीवितमल्पमेव तथैव बाह्यास्तव नृत्यगीते ॥ २७ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्षम चेत् त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २८

सर्वेन्द्रियाणां यदेतत् तेजः, तत् क्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतिभोगा हि
सर्वेन्द्रियदौर्गत्यावहा इति भावः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।
ब्रह्मणोपि जीवितं स्वल्पम्, किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजी-
विकापि न वरणाहेति भावः । तथैव बाह्यास्तव नृत्यगीते । बाह्याः
रथादयः । तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि वित्तेन लब्धेन कस्य-
चित् तृप्तिः दृष्टचरी । 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति' इति
न्यायादिति भावः । किञ्च, लप्स्यामहे वित्तमद्राक्षम चेत् त्वा । त्वां वयं
दृष्टवन्तश्चेत्, वित्तं प्राप्स्यामहे(?) (प्राप्स्यामः?) (लप्स्यामहे?) । स्वदर्शन-
मस्ति चेत्, वित्तलाभे को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका मार्थनीये-
त्यत्राह—जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम् । यावत्कालं याम्ये-
पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे—व्यत्ययेन परस्मैपदम्—तावत्पर्यन्तमस्माक-
मपि जीवनं सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घनेन अस्मज्जीविशान्तकर-
कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयोरपि तावदेव जीवनमिति भावः । वरस्तु
मे वरणीयः स एव । अतः 'येयं प्रेते' इति प्राक्प्रस्तुतो वर एव
वरणीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२८. ईशवदाचरिष्यसि ईशिष्यसीत्युक्तौ निन्दाधिक्यसूत्र्या
तदुपेक्षया व्यत्ययपक्ष एवाऽऽहृतः ।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क तदास्थः (कथःस्थः) प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् अनतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २९ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो [यत्] सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य । जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूप
ज्ञात्वा । जीर्यन् मर्त्यः क तदास्थः प्रजानन् । प्रजानन् विवेकी
जरामरणोपप्लुतोऽयं जन तदास्थः जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृति-
विषयविषयकास्त्वावान्, क—कथं भवेदित्यर्थः । कथस्य इति (इति
पाठे !) अधोदेशभूतभूमिष्ठ इत्यर्थः । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमो-
दान् । तद्वत्यान् वर्णरतिप्रमोदान् । वर्णाः आदित्यवर्णत्वादिरूप-
विशेषाः, रतिप्रमोदाः ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषाः, तान् सर्वान्
अभिध्यायन् निपुणतया निरूपयन् । अनतिदीर्घं जीविते को
रमेत । अत्यल्पे ऐहिके चिरजीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो [यत्] सांपराये महति ब्रूहि
नस्तत् । महति पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संशरते, तदेव मे

२९. भूमिष्ठो जीर्यन्मर्त्यः जरामरणदूरदेवसकाशमेत्य देव-
लोकभूलोकगतवर्णरतिप्रमोदवैलक्षण्यं भूमाचनतिदीर्घं जीवितं च
विदितवान् कथमत्रापेक्षां कुर्यात् । उत्कृष्टभोगभाग्भिर्मयाहरीः
दैवैरपि विचिकित्सितमपेक्षितमुपेक्ष्य भयादशमोगतोपि जुगुप्सि-
तमधोलोकभोगं कथमहमिच्छेयमित्यर्थोपि न बाधितः । अथापि
मोक्षस्य, मोक्षे जक्षत्कीडघित्यादिविशेषाणाञ्च हितं विचिन्त्यनयलेन
शुद्धत्वात् तत्र विशेषतोऽभिरुचिः शिष्यस्य प्रदर्शिता भवति ; अमृ-
तादिपदञ्च मुख्यं स्वाभिमतयोजनायामिति तथाऽत्र व्याख्यातम् ॥

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥ (१)

॥ अथ द्वितीयवल्ली ॥ २.

हरिः ओम् । अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उमे नानार्थं पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते ॥

ग्रह । योऽयं च.....नचिकेतां वृणीते । गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टः
योऽयं वरः, तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते स इति श्रुतेर्बचनम् ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमवल्लीप्रकाशिका ॥

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमुक्षास्यैव निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां
मन्वानः मुमुक्षुं स्तौति—अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः । अतिप्रशस्तं
मोक्षवर्त्ताप्यन्यत् ; प्रियत्वास्पदं भोगवर्त्ताप्यन्यत् । ते उमे नानार्थं
पुरुषं सिनीतः । ते—श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षणप्रयोजने सती पुरुषं
सिनीतः—वृणीतः । पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः । तयोः श्रेय
आददानस्य साधु भवति । तयोर्मध्ये श्रेय आददानस्य—मोक्षाय

३०. योऽयमित्यधमपि नचिकेतोवाक्यमेव भवितुमर्हति,
नाहं वृणे इत्यनुस्त्वा, न नचिकेता वृणीते इत्युक्तिर्वरे स्वस्याऽऽ-
ग्रहप्रदर्शनाय, उक्तवरत्यागे नाहं नचिकेताः स्यामिति । 'अथ
रामस्य रामत्वम्' इतिवत् । उपर्यपि विद्याभीप्सितं त्वां मन्ये इति
वक्तव्ये विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये इति वक्ष्यते । अन्यथा अस्य
श्रुतिवाक्यत्वे योऽयमिति पदास्वारस्यम्, वृणीत इति वर्तमानकाल-
वाधात् स्मेत्यध्याहारप्रसङ्गश्च । अथाध्यात्मविरुद्धान्नदोषशङ्कायाः
अप्रसङ्गाय यथाशास्त्रमेव व्याख्याय स्मेत्यध्याहारोपि कृत् इव ॥

धेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतन्नी संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
 श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥
 स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिष्यादन् नचिकेतोऽस्य स्यात्क्षीः ।
 नैतां सृष्ट्वां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति यदयो मनुष्याः ॥ ३ ॥

मयनमानस्य साधु-भद्रे भवति । हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते ।
 यन्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थोद्गमो भवति । उ इत्यवधारणे ॥ १ ॥

धेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः । धेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः ।
 ती संपरीत्य विविनक्ति धीरः । ती धेय प्रेय वदार्थौ सम्यगालोक्य
 नीरक्षरि हंस इव पृथग्गोति । श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते ।
 प्रिया रमत इति धीरः प्रज्ञाशाली प्रेयोपेक्षया अभि—अभ्यर्हितं
 धेय एव वृणीते । प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते । मन्दमतिः योग-
 क्षेमाद्वेनो. प्रेयो वृणीते । शरीरस्योपचयो योगः ; क्षेमः परिपालनम् ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान् । तादृगन्त्यं स्वनो
 रूपनश्च प्रियान् काम्यमानान् स्न्यादीनित्यर्थः । अभिष्यादन्
 नचिकेतोऽस्य स्यात्क्षीः । दु लोदकं च दु गमिष्वत्वादिदोषयुक्ततया निरु-
 प्यन् त्यक्तवानसीत्यर्थः । नैतां सृष्ट्वां वित्तमयीमवाप्तः । वित्तमयीं

३. सृष्टमिति । पूर्वं सृष्ट्वांता सृष्टा अन्या । सा रत्नमाला
 शक्तिनोपि कस्यात् सृष्ट्वांता : न तु अनुभूयया । इयं सृष्टा तदन्येति
 प्रापनार्थमेव, एतां वित्तमयीमिति विशेषणम् । दत्तपूजगियाधुना
 अग्निहोरेति कल्पनमनपेक्षितम् । तदा, यस्यां मज्जन्ति यदयो
 मनुष्या इति च न संगतम् ।

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सितं(नं) नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥

धनप्रायां सृष्ट्यां—कुत्सितगतिं मूढजनसेवितामेतां नावाप्तवानसि ।
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मोत्सिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्य-
तत्त्वज्ञानमयी, एते दूरम् अत्यन्तं विपूची विपूच्यौ—भिक्षागती ;
परस्परविरुद्धे च । विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये । विद्याभीप्सितं
विद्यार्थिनम् । विद्याभीप्सितमिति पाठे आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठान्तस्य
परनिपातः । छान्दसत्वाद्वा । न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ।
कामा बहवोऽपि त्वा नालोलुपन्त—श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः ।
विषयवशगो न भवसीत्यर्थः । 'लुपसद्' इति यङन्ताल्लङ् । छान्दसो
यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदम्, अदभावश्च ॥ ४ ॥

४. या विपूची अविद्या इत्येवमुत्तरत्वान्वये एकवचनमपि
घटते—अथापि तदर्थस्यापि विधेयत्वलाभाय विपूच्यावित्युक्तम् ।
एते इति श्रेयःश्रेयोग्रहणे तु विपूची इति क्लीबद्विवचने स्वरसमेष ।
अन्यथा सामान्ये नपुंसकम् । परनिपात इति । उपलक्षणमिदम् ।
विद्ययाऽभीप्सितमिति विग्रहः । विद्या नचिकेतसमाप्तुमिच्छतीति
मन्ये इत्यर्थं मन्येपदायाजस्यात् । अर्थपुष्टिश्च । अयं पाठ एव
श्रेयान् । नन्यन्तादेशापवादस्य अदादेशस्य प्रवृत्त्या अलोलुपन्तेति यङ्-
वचने रूपं स्यात् न तु अलोलुपन्तेति । अतः अदभावोऽपि छान्दस
इत्युक्तम् ॥ अत्र लोलुपन्तेति विद्याभीप्सितमिति च माध्यपाठः ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना स्वय धीरा पण्डितमन्यमाना ।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धा ॥ ५ ॥
न सापराय प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् ।

‘अविद्या या च त्रिधेति ज्ञाता’ इत्युपात्तमार्गद्वये अविद्यामार्गं
निन्दति— अविद्यायामन्तरे वर्तमाना । काम्य(म)कर्मादिलक्षणा
यामविद्याया मध्ये, घनीभूत इव तमसि वर्तमाना । स्वय धीराः
पण्डितमन्यमानाः । स्वयमेव प्रज्ञाशालिन शास्त्रकुशलाश्चेति मन्य-
माना । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना
यथाऽन्धाः । दन्द्रम्यमाणाः जरारोगादिदुःखपीडिता अविवेकिन
परिभ्रमन्ति । अन्यन् स्पष्टार्थम् । केचित्तु दन्द्रम्यमाणा इति पाठमा-
श्रित्य विषयकामाग्निना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सापरायः प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन
मूढम् । परलोकसाधनव्यापार अविवेकिन प्रति न प्रकाशते । प्रमा-
द्यन्तम् अनवहितमनस्कम् । वित्तमोहेन मूढम्-विषयाशावशीकृत

५ अय मन्त्रो मुण्डकेऽपि (२८) । दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र
जङ्गम्यमाना इति भेदः । पण्डितमिति पृथक्पदम् । स्वस्य पण्डित
मन्यमाना इत्यर्थः । पण्डितमन्याना मानोऽहंकारो येषां ते इति
विग्रहे ऐकपद्येपि शब्दः साधुरेव ॥

६ सापराय इति । ‘सापरायं तर्तव्याभावात् ’ इति सूत्रम् ।
मुक्तो हि न परेत किन्तु सपरेत । ननु नास्तिकाभिमतो भूलोको
दूरस्थितेन मृत्युना अयमिति कथं गृह्यते ॥ नैयम् । धीस्थतया
तथा ग्रहणात् । यद्धा अयमिति वृत्स्नः श्रावृतलोकः, पर इति-
चाप्रावृत उच्यते ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ।

मनोरथम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमा-
पद्यते मे । अयमेव लोकोऽस्ति, परलोको नास्तीति मन्यमानः मत्क्रिय-
(स्कार्थ)माणयातनाविषयो भवतीत्यर्थः । 'व्यासार्थैः', 'संयमने त्वनुमूय'
इति सूत्रे 'अयं लोको नास्ति पर उत(?)मानी' इति पाठानुसारेण,
अयं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति
शेषः पूरणीयः । इतिश्च (उतश्च ?)ब्दः चार्थः (?) (चशब्दश्चाध्याहार्यः) ।
शिष्टपरिग्रहाभावात्, 'अयं लोको नास्ति' इत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या । मानी
त्यस्य दुर्मानीत्यर्थः । दुर्मानी पुनः पुनर्वशमापद्यत इति उत्तरत्वं संवध्यते ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः । यः प्रसिद्धः परमात्मा
सः(?) अनेकैः पुरुषैः श्रोतुमपि न लभ्य इत्यर्थः । श्रवणलाभोपि महा-
सुकृतफलमिति भावः । शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । न हि
श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिः सुलभेति भावः ।

१ व्यासार्थैरिति । संप्रति तत्र टीकायाम्, 'अयं लोको नास्ति न पर
इति मानी' इति नन्दयघटितपाठो लक्ष्यते । न स भावप्रकाशिरा-
संमतः । उतेति पाठश्च तत्र न दृश्यते । इतीत्यस्य इतिहेतोरित्यर्थ-
वर्णनसंभवात् अनन्ययो नास्ति । उपनिषदि पाठमेदकल्पनं विनैव
टीकानिर्वाहोऽपि भवति । तत्र टिप्पणे भाष्यार्थदर्पणे च शेषं द्रष्टव्यम् ।

७. अत्र मन्ते, "आश्चर्यं चक्षुष्यति कश्चिन्नदेनमाश्चर्यं यद्
वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यं चक्षुष्यति शृणोति धृत्वाऽप्येनं
वेद न चैव कश्चित्" इति गीताश्लोकोऽनुसंधेयः ।

आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥
न नरेणाचरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा । अस्य कुशलो वक्ता
कुशल प्राप्ता च दुर्लभ इत्यर्थः । आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ।
कुशलेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्वर्यः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु
कश्चित् यतति सिद्धये । यत्तत्तामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेति तत्त्वतः'
इत्युक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणाऽचरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्य-
मानः । अचरेण अश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन
नरेण—देहात्माभिमानिना एष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति । कुतो
हेतोः बहुधा चिन्त्यमानः । वादिभिरिति शेषः । अनन्यप्रोक्ते
गतिरत्र नास्ति । अनन्येन—उच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना
ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्ते अत्र आत्मनि यादृशी अवगतिः, सा
आत्मावगतिरचरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वा अत्र ससारे गतिः चक्र-
मण नास्तीत्यर्थः । यद्वा अनन्यप्रोक्ते[अन्याप्रोक्ते] स्वयमवगते गतिः
आत्मावगति नास्तीत्यर्थः । अन्यप्रोक्त इति पाठे अवरनरप्रोक्ते सति
आत्मनि अवगतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु येन केनचिदुपदिष्टेऽप्यूहापोहशालिन
स्यादेवेत्यत्र आह—अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् । यतो अणोर-
प्यणीयान् आत्मा, अतः कृत्स्नरूप तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

1 सुज्ञेय इति माध्यपाठः । 2 अन्यप्रोक्ते पा०

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

तदेवाह—नैषा तर्केण मतिरापनेया । एषा आत्मविप-
यिणी मतिः तर्केण प्रापणीया नेत्यर्थः । अतः तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं
न शक्येत्यर्थः । प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट । हे प्रेष्ट ! प्रियतम,
स्वस्मादन्येनैव [गुणोत्कृष्टेन] गुरुणा उपदिष्टैव मतिः मोक्षसाधनज्ञानाय
भवति । का पुनः सा मतिरित्यत्राह—यां त्वमापः सत्यधृतिर्वता-
ऽसि इति । यां मतिं त्वमापः^१—आप्तवान् सिसाधयिषिततया
निश्चितवानित्यर्थः । सत्यधृतिरसि । सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स
तथोक्तः । वतेत्यनुकम्पयाम् । त्वाद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ।
त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा । त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ।
त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यम् । शेषधिः
निधिः, कुत्रेराद्यैर्धर्मम् । एवजातीयकं कर्मफललक्षणमनित्यमिति
जानामि । न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ध्रुवं तत्—आत्म-
तत्त्वम् । ^२अधुवैः—अनित्यफलसाधनमूतैः अनित्यद्रव्यसाध्यैर्ना कर्मभि-

९. आपनीयेत्यत्र आपनेयेति छान्दसम् । अपनेतव्या हन्तव्येति
प्रकारान्तरमपि शाहरे ॥ १. आप इति प्रयोगः सद्गुरुप्राप्त्या मतेः
सिद्धप्राप्तत्वाद्वा । १०. शेषधिरित्येवंमृतमर्थमनित्यं जानामीति
योजना । २ अधुवैरिति । कर्मणां सात्त्विकत्यागपूर्वकमनुष्ठानं ध्रुवं
शाश्वतम् स्वाभाविकम् ; तत्तदज्ञानगर्भत्वात् । अन्यथा अधुवत्यम् ।

कामस्यासि जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरा-
नन्त्यममयस्य पारम् ।

स्तोमं ¹महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः॥

रित्यर्थः । ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽग्निः अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्त-
वानसि ²नित्यम् । एव ज्ञातवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेन
अनित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्वेतोर्नित्यफलसाधने
ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतः ब्रह्मप्राप्तेर्जनैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥

‘त्वादृङ्मनो मूयान्नचिकेतः प्रष्टा’ इति पूर्वमन्तोक्तं नचिकेतसः
श्रवणाधिकारं विवृणोति—कामस्यासि जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरा-
नन्त्यममयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या
धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः । क्रतोः—कर्मणः प्रतिष्ठाम्—फलभूताम्,
जगतः कामस्यासिम्—चतुर्मुखस्यानपर्यन्तसर्वलोकसंघन्धित्वादि-
विषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह आनन्त्यममयस्य
पारमित्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्मयत्वमपहतपाप्मत्वसत्य-
सङ्करपत्वादिमहागुणगणरूपस्तोम उरुकीर्तिं स्वैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकि-
कान् कामान् प्रज्ञाशालित्वात् (प्रज्ञाशाली त्वं)त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा³
मोक्षरूपपरमा मस्वरूप एव सर्वकामावाप्तिं तत्तैव सकलजगदाधारत्वं
क्रतोर्नन्तफलरूपताच्चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् (११)

1. स्तोममहदिति शाहरमाध्वपा 2 नित्यमिति । ज्ञानस्य नित्य-
त्वाभावेऽपि नित्यानुवर्त्यमानत्वादिषु नित्यत्वम् । 3 यद्वेत्यादि ।
इदम् आनन्त्यादिरूपां प्रतिष्ठां दृष्ट्वा कामाप्तिरूपां प्रतिष्ठामत्यस्त्राक्षी-
रिति योजनान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति—तं दुर्दर्शमित्यादिना मन्त्रद्वयेन ।

दुर्दर्शं—‘श्रवणायापि बहुमिवो न लभ्य.’ इत्युक्तीत्या द्रष्टुमशक्यम्,

गूढ-तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितम्, सर्वभूतानुप्रविष्टम्, गुहाहितं

हृदयगुहावर्तिनम्, गह्वरेष्ठम्—आत्मान्तर्यामिणम्, पुराणम्—

अनादिम् अध्यात्मयोगाधिगमेन—विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस

आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः, ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः’, ‘यदा

पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह’ इत्यादिना वक्ष्यमाणः । तेन

योऽयमधिगमः जीवात्मज्ञानम्, तेन हेतुना देवं परमात्मानं मत्वा—

ध्यात्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः ।

हर्षशोकौ—विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः । एतत्—आत्मतत्त्व श्रुत्वा,

संपरिगृह्य—मननादिकं कृत्वेत्यर्थः । प्रवृह्य धर्म्यम्—कर्मसाध्यं

शरीरादि प्रवृह्य—पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः । अणुमेतमाप्य ।

एतम्—स्वात्मभूतम् । अणुम् सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम् ‘अणीयान्

ह्यतर्क्यम्’ इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य । स मोदते

१३. प्रवृह्य। वृह्य उद्यमने । ननु नचिकेतसं ब्रह्मप्रवेशार्हं वि-
चृतसद्भवेन मन्य इत्यर्थः कुतो नेत्यत्र, स्वोक्तीती संशयं दर्शयति
तस्यैव इति ॥

१. अणुमेतं जीवात्मानम् आप्य—यथावत् अत्रलोभ्य परमपदे

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

मोदनीयं हि लब्ध्वा, सः विद्वान् मोदनीयं प्रीतिविषयमपहत-
पाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्वस्वरूपं लब्ध्वा मोदते—आनन्दी भव-
तीत्यर्थः । ‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः’ इति
श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः । एवं प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन
स्तौति—विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये । नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं
सद्य धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये इत्यर्थः । ‘तस्यैव आत्मा विशते(ति)
ब्रह्मधाम’ इति श्रुतेः ।

ननु ‘ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा’ इति श्रुत्यैकाध्याय
‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा’ इत्यत्रापि परमात्मात्मकजीव एव
प्रतिपाद्यताम् । ततश्च, ‘तं दुर्दर्शम्’ इति पूर्वखण्डोऽपि जीवपर एवास्तु ।
ततश्च ‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः’ इति पूर्वसन्दर्भोऽपि परिशुद्ध-
जीवस्वरूपपर एवास्तु । ततश्च ‘आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य-
वद्ब्रूति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न
चैव कश्चित्’ इति परिशुद्धात्मविषयगीतावचनैकार्थ्यमप्युपपद्यत इति

मोदनीयम् “ग्रहर्पेयिष्यामि सनाथजीवितः” इत्युक्तीत्या शेषेण
स्वेन कैङ्कर्येण प्रीणनीयं परमात्मानं लब्ध्वा मोदयित्वा मोदते—
अप्रधानमानन्दं स्वयमपि लभते । ‘रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी
भवति’ इति तदानन्दनस्थैवोद्देश्यत्वादित्यर्थः स्यात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

चेत्—न ; ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपप्रक्रमश्रुतजीवलिङ्गवलेन चरम-
श्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थाश्रयणेऽपि 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे
तादृशजीवलिङ्गाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् ।
एतदेवाभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता, 'गुहां प्रविष्टौ....' इति सूत्रे,
“परमात्मनस्तावत् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्' इति गुहाप्रवेशो दृश्यते”
इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्थिरपि विवृतः ।
गह्वरेष्ठमिति पदेन तु परमात्मनः गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्म-
स्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयांस्तु विशेषः—ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे
परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते ; 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे
तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते । इति न तयो रैकार्थ्यहानिः ॥ १३

'न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्', 'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः
प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा', 'अध्यात्म-
योगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति प्रदेशेषु
धर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतया च निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य
स्वरूपं च, उक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया 'मत्वा' इति प्रतिपन्न-
स्योपायस्य स्वरूपं च, 'धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्यत्र धीर इति
प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च (!) स्वरूपं च गोषयितुं पृच्छन्—अन्यत्र
धर्मादन्यत्ताधर्मात् अन्यतास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥

ननु भाष्ये “देवं मत्वा” इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य

देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तु
प्रत्यगात्मनश्च, 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ ब्रह्मतिः' इति
निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र
धर्मादिति" इत्युक्ते. कथं तद्विरुद्धतया 'धीर' इति निर्दिष्टस्य
प्राप्तिरित्युच्यते इति चेत्—मैव बोध—'अध्यात्मयोगाधिगमेन'
इति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्य
प्राप्यभूत परिशुद्धस्वरूपमेव । अतस्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव ।
वस्तुगत्या तस्य प्राप्तमिदत्वात् 'प्राप्तु प्रत्यगात्मनश्च' इति भाष्यं न
विरोत्स्यते । अत एव "प्रथमं तावत् प्राप्तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह
'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति" इत्युत्तरभाष्यमपि न
विरोत्स्यते । न हि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रप्रति-
पाद्यस्य विपश्चित्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तुरूपतोपपत्तिः । 'आत्मे-
न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः', 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रमह-
वाक्षरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति मन्त्र-
प्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तुरूपत्वात् । तथैव 'विशेषणाच्च' इति सूत्रभाष्ये
प्रतिपादितत्वात् । अत एव प्राप्यप्राप्तैकाधिकरण्यनिर्देशपरे गुहामन्त्रे
छायातपावित्यश्रुत्ववाचिनः छायाशब्देन निर्देशो दृष्टः, न तु
विपश्चित्छब्देन । अतः यथोक्त एवार्थः ।

अयं मन्त्र उपासार्थं त्रयाणामिति सूत्रे विवृतः । "धर्मः
उपायः । धर्मादन्यत्र—प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः । अधर्मा-
धर्मेतर उपायः । अधर्मादन्यत्र—प्रसिद्धसाध्यविलक्षण फलमित्यर्थः ।

असादिति बुद्धिस्थः तत्साधको विवक्षितः । स एवोपेता । स हि प्रसिद्धोपेतृ (साधक) विलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । कृताकृतादिति धर्मादीनां विशेषणम् । कृताकृतात् धर्मादेर्विलक्षणं भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः” इत्येकां व्याख्यां कृत्वा, तस्मिन् पक्षे तु कृताकृतात् भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्, तादृशादधर्मादन्यत्, तादृशादसाद्यान्यत् इत्यन्यत्रशब्दत्रयेणैवोपपत्तौ, अन्यत् भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्रशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिना अपरा व्याख्या कृता । तदुच्यते—“यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत् यदिति उपासनप्रश्नः ; पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य । कृताकृतात् भूताच्च भव्याच्चान्यत् यदिति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्मावाच्च तत् एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । ‘तदन्तर्गतं च प्राप्नुः स्वरूपम्” इति हि वक्ष्यते । तत्र, (तत्र इति ।!) यत्तच्छब्दौ त्रितयपराविति भावः” इति ॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रष्टव्यद्वयपरत्वाश्रयणमपि ह्रिष्टमेव, अन्यत् धर्मादन्यत्ताधर्मादिति प्रक्रमस्थान्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्यत्तासात्कृताकृतात् अन्यत् भूतादित्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतेः । यदि तत्र धर्माधर्मविलक्षणं यच्च, कालत्रय[परिच्छिन्न !]विलक्षणं यच्चेति चशब्दद्वयमयोप्यन, तदा अन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यक्ष्यत । अतः

प्रक्रमरीत्यनुसारिप्रतीतसमानाधिकरण्यमन्त्रे कारणाभावात् अन्यत्र धर्मादन्यत्ताधर्मादित्ययमप्यंश प्राप्यब्रह्मपर एवाऽस्तु । ननु 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया' इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपाय-विशेषप्रश्नस्याप्यतैवा-न्तर्भाव्यतया चशब्दाभावेप्य-यत्तशब्दयुगद्वयस्य सामानाधिकरण्य भङ्गनीयमिति चेन्न, प्रतिवचनेऽपि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकलभ्यत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषो-पदेशस्यैव दर्शनेनोपायप्रधानप्रतिवचनादर्शनात् । 'नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्', 'यस्त्वविज्ञानवान् भवति अमनस्कः सदाऽऽशुचि । न स तत्पदमाप्नोति' इति प्रतिवचनदर्शनादधर्मा-दन्यत्वेति प्रसिद्धोपायविरोधिविलक्षणविरोधिप्रश्न इत्यपि किं न स्यात् । प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायकत्वकथनेन उपाये प्रीतिरूपापन्न-त्वरूपविशेष कल्पिष्यतीति चेत्, कलुषं नाम । नैतावतोपायस्य प्रश्नप्रतिवचनप्रधानविषयत्व वक्तव्यमित्यस्ति । न हि, 'किं देवदत्त-भवनम्' इति प्रश्नस्य वा 'बहुचम्पकालकृतनिष्कुटं द्वारोपान्त-लिखितशङ्खचक्रपद्म(शङ्खपद्म)क देवदत्तभवनम्' इति तत्प्रश्नप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकत्वं कश्चिदभ्युपैति । अतो अन्यत्रधर्मा-दन्यत्ताधर्मादित्यपि अन्यत्रशब्दचतुष्टयसामानाधिकरण्यलिप्सया धर्मा-धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मविषय एवायमिति चेत्—

अतोच्यते—'असौ देवदत्तादुत्पन्नो न भवति, अपितु यज्ञदत्तात्' इति वाक्यं श्रुत्वा 'देवदत्ताद-यं यं पश्यसि तं मे ब्रूहि' इति प्रवृत्तस्य प्रति (प्रश्नः) वचनस्य देवदत्तान्ययज्ञदत्तपरत्वं लक्षणया

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्॥

सारिण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थत्वात्, भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाना' इति निषेधस्यापि सङ्गतार्थत्वात्, 'अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः' इति स्मृ(तिप्र)त्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्यैको भुवनं प्रविष्टः' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात्, 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति गीताभाष्ये, 'ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने परिशुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिपादादिकार्य-कर्तृत्वं संभवति' इति उपपादितत्वात्, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धपरत्वेऽनुपपत्त्यभावात्, 'न तत्र सूर्यो माति' इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते' इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य युक्तत्वात्, 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्' इति औपसंहारिकमन्त्रस्य परिशुद्धात्मपरत्व एव स्वारस्यात् कृत्वाया अप्युपनिषदः प्रजापतिवाक्यवत् प्रत्यगात्मस्वरूप-मालपरत्वोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मरूपप्राप्यद्वयपरत्वकेशाश्रयणं वृथा'—

इति शङ्का प्रत्युक्ता । सर्ववेदप्रतिपाद्यस्यैव 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि' इति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानात् परमात्मस्वरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्य-त्वस्य शुद्धस्वरूपे असंभवात्, शुद्धस्वरूपस्याप्यन्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य शुद्धस्वरूपप्रतिपादकमागेनापि प्रतिपाद्यत्वसंभवादिति द्रष्टव्यम् ।

तथा सि सर्वाणि च यद्वदन्ति । तेषां मि—तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्थिव्याख्यातम् । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यं—गुरुकुलवासस्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तो-

एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षर परम् ।

एतद्ध्येवाक्षर ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

ऽनुतिष्ठन्ति । तच्चे पद सङ्ग्रहणं ब्रवीमि । सङ्गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः शब्दः । प्राप्यवक्तव्यत्वप्रतिज्ञापरे अस्मिन् मन्त्रे अर्थात् प्रणवः प्रशसायाः लाभात् 'प्रणवः प्रशस्य' इति भाष्यस्य च, 'सर्वे वेदाः' इत्यादि पादत्रयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थः । इति श्रुत्प्रकाशिकावचनस्य च नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सङ्क्षेपेण तत्प्रतिपादकं किमित्यत आह— ओमित्येतदिति । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मत्वाच्चक्रत्वात् प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितया उपायोपेतोरप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एव वाचकः प्रणवः द्वाभ्यां स्तौति— एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म । 'ओमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत' इति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादित्थमेवाक्षरम्, ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् ब्रह्म । एतद्ध्येवाक्षरं परम् । जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । एतदक्षरमुपास्य, अनेनोपासनेन इदं फलं मे भूयादिति [यो ?] यत् कामयते, तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ओमित्येतदिति । एतत् पदशब्दोक्तं परमात्मतत्त्वम् ओमिति—ओरूपसङ्ग्रहशब्दोक्तमित्यर्थः स्यात् ।

2 उपदिष्टत्वमिति । तथाचोपायोपेतसङ्ग्राहकेणेति सङ्ग्रहशब्दार्थः । प्राप्ताप्राप्तसङ्ग्राहकेण प्रधानप्रतिपाद्यं प्राप्यं ब्रवीमीति श्रुत्यर्थ इति भावः ॥ 3 मूले ज्ञात्वेत्यस्य इच्छतीत्यत्रान्वयः ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते ¹वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न वभूव कश्चित् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्—एतदोकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठम्—
ध्यानादेरिति शेषः । अन एव एतदालम्बनं परम्—एतदालम्बनकं
ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके
महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत् प्रत्यगात्मस्वरूपमाह—न जायते म्रियते
चेत्यादिना मन्तद्वयेन । इदं च प्रस्तुत्य व्यासैर्यिरित्थं ह्युक्तम्—“इदं
मन्तद्वयं तावत् एकविषयम्, ‘न हन्यते हन्यमाने शरीरे’ इत्येतद्विवरण-
रूपत्वात् द्वितीयमन्तस्य । हन्ता चेदिति मन्तश्च जीवविषय एव ;
लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात् । परमात्मा हि
प्रत्यक्षागोचरः । कथं तस्मिन् वध्यताद्विप्रतिपत्तिः^१ अहमेनं हन्मि, अयं मां
हन्तुमागच्छतीति वध्यघातुकभावभाभिमानो हि देहिनां जीवविषय एव ।
ननु ‘नास्य जरयैतज्जीर्यति’ इतिवत् परमात्मनोपि हननप्रतिषेध उपपद्यते ॥
सत्यम्, तत्र दहराकाशस्य देहान्त सित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यते ।
इह तु लोकसिद्धा आन्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुक-
भावभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतः अनुवादिनिषेधावनुपपत्तौ । ‘न जायते’
इति मन्तश्च तेनैकार्थः । अतः मन्तद्वयमपि जीवविषयकमेव” इति ।
अक्षरार्थस्तु—न जायते म्रियते वा विपश्चित्^१—विपश्चित्त्वार्होऽयं

१ विपश्चित्त्वं जननाद्यसंभ्रमोपपादकम् । विविधं पश्यद्भित्तो

अजो नित्य शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

मिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । नाय कुतश्चित्—उत्पादक-
शून्य । न बभूव कश्चित्—पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्य ।
न जायत इत्यत्र हेतुमाह—अज इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—
नित्य इति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह—शाश्वत इति । पूर्वं न
यमूचेत्यत्र हेतुमाह—पुराण इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्,
शरीरान्तर्गतं शरीरविनाशानुप्रतिपादितत्वावश्यमावादित्यत आह—न
हन्यते हन्यमाने शरीरे । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्—अहमेन

क्षयम् । इदं हेयम् इदमुपादेयम् इदमुपेक्ष्यमिति हानोपादानोपेक्षा-
जुद्धयो हि पुनः इप्साधनत्वानिष्टसाधनत्वानुभयरूपत्वस्मरणवशाद्
भवन्ति । तत्स्मरणञ्च पूर्वानुभवात् । अनुभवाच्च पूर्वजन्मनि इति रीत्या
पूर्वपूर्वजन्मसिद्धौ हि न जीवस्योत्पत्तिसंभवः । अतो जीवस्य देह-
संवन्धरूपमेव जन्म, नोत्पत्तिरूपम् ।

द्वितीयपादस्य 'नाय भूत्वा भविता वा न भूय' इत्येत-
द्गीताभाष्यानुसारेण, 'कश्चिदात्मा कल्पादिकाले कुतश्चिद्भूत्वा
कल्पान्ते म्रियत इति न' इत्यर्थवर्णने भूत्वेत्यध्याहारः, यमूचेति भूत-
कालायोगश्च विमृश्य स्वरसार्थं पदं दर्शितम् । अतः पर्येकरूपार्थ-
वर्णननिर्वन्धाभावात् उत्तरार्धवितारणादिकमपि किञ्चिन्न्यथेव ।
अन्ततस्तात्पर्यमेवमेवेति ध्येयम् ।

१९ कर्तृधिकरणे (२-३-५) "हन्तारमात्मानं जानन्" इति
भाष्यव्याख्याने श्रुतप्रकाशिका "हन्तुमिति पदम् उदन्नाङ्गिनीयान्तम् ।
सेतुं जन्तुमिति चत् । हन्तारमित्यर्थः" इति ॥

उभो तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । हतश्चेन्मन्यते हतम्-
छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आत्मानम्, हतोऽहमिति मन्यते चेदि-
त्यर्थः । उभो तौ न विजानीतः । आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं
हन्ति । आत्मानमिति शेषः । न हन्यते—आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
न च वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधा-
विति वाच्यम् ; तस्यैव क्षेत्रज्ञतया (क्षेत्रीभूततया) तत्प्रयुक्ततत्संभवा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

(आत्मनिस्यन्वाधिकरणम्)

इमौ मन्तौ प्रस्तुत्य वियत्पादे चिन्तितम् । तत्र हि 'वायुश्चान्त-
रिक्षं चैतदमृतम्' इति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेपि 'आत्मन आकाशः
संभूत आकाशाद्वायुः' इति तयोर्रूपतिथयणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
सिद्धयर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वाच्च यथो-
त्पत्तिरङ्गीक्रियते, एव जीवानां नित्यत्वश्रवणेपि 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज
भूम्याम्', 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति जीवानामपि सृष्टिश्रवणात्
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धयर्थं जीवस्यापि सृष्टिरभ्युपगन्तव्येति
पूर्वपक्षे प्राप्ते—'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् ।
आत्मा नोत्पद्यते; 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ'
इत्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगमाच्च । न
चोत्पत्तिश्रुतिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः शङ्क्यः । स्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि
ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्तरापत्तिसत्त्वेन उत्पत्तिश्रुतेः

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्ते । उत्पत्तिनिषेधश्रुतेश्च स्वरूपान्यथाभाव-
लक्षणोत्पत्त्यभावपरतया अविरोधात् । इयास्तु विशेष —चिदचिदी-
श्वराणां ह्येताणामपि अवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव ।
तथाप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणा उत्पत्तिः । जीवानां तु सा
नास्ति । अपितु ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपा उत्पत्तिः ।
ईश्वरस्य तु तत्तन्निबन्धनत्वाद्यवस्थासत्त्वेऽपि उक्तलक्षणानिष्टविकारद्वया-
भावात् 'नित्यो नित्यानाम्' ¹ इति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति
द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थः ।

(उत्पत्त्यसंभवाचिह्नणम्)

ननु 'न जायते म्रियते वा' इति श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः,
'वासुदेवात् सकर्षणो नाम जीवो जायते' इति प्रतिपादयत पाञ्च-
रात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत्—अस्यां शङ्कायास्तर्कपादे निराकृतत्वात् ।
तथाहि—'वासुदेवात् सकर्षणो नाम जीवो जायते' इति जीवोत्पत्तिः
[पाञ्चरात्रे] प्रतिपाद्यते । सा च जीवे न सम्भवति । तथा 'सकर्मणात्
प्रद्युम्नमज्ञं मनो जायते' इति कर्तुर्जीवात् करणस्य मनसो उत्पत्तिः
श्रूयमाणाऽपि न सम्भवति । कर्तुर्जीवात्करणोत्पत्तेः, 'एतस्माज्जायते
प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्ध-
त्वादिति, 'उत्पत्त्यसंभवात्', 'न च कर्तुं करणम्' इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां पूर्वपक्षकृत्वा, 'विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः', 'विप्रति-

1 इदमुदाहरणं नित्यानां मध्ये नित्य इत्यर्थोभिप्रायेण । भाष्ये
अन्यथाऽर्थवर्णनात् सत्यस्य सत्यमित्युदाहर्तव्यम् ।

पेधाच्च' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तिनम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्या-
वृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु [च] 'वयन्तो धुः'
इति आदिशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात् कथमेतदिति चेत्—नायं धुः,
अपि तु 'अद ,भक्षणे' इत्यस्मादावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये
'आदि' इति रूपं सिद्ध्यति । तेन च 'निखिलजगतसंहर्तृत्वमुखेन
कारणत्वं प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । आदि विज्ञानं परमात्मेत्यर्थः ।
'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तदभिमानि-
परमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्याप्रतिषेधसिद्ध्यति । परमात्मनश्च
जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पञ्चरात्रतन्त्रे, 'स
क्षानादिरनन्तश्च' इति जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभि-
धानासंभवात् 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यनेन जीवाभि-
मानिसङ्कर्षणस्य इच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपोत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न
पाञ्चरात्राप्रामाण्यमिति सूत्रयोरर्थः ।

ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवत् इदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्र-
प्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न स्यादिति चेत्—वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां
कुर्वता बादरायणेन—

“इदं जनसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।

आमथ्य प्रतिमन्यान् दध्नी वृत्तमिवोद्धृतम् ॥

1 अनेन वासुदेवावतारभूतः संकर्षणव्यूहः पाद्मगुण्ये विज्ञान-
यलरूपगुणसंपन्नः सर्वजगत्संहारव्यापाराधिरुत इति पञ्चरात्रोक्त-
स्यार्थस्य क्षापनात् तस्य जीवत्वनिषेधात् जीवोत्पत्तिप्रतिषेधः कृतो
भवति । कारणत्वमिति सामान्योक्तिः प्रद्युम्नादेर्ग्रहणाय ।

नवनीत यथा दध्नी द्विपदा ब्राह्मणो यथा ।

आरण्यक च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथाऽऽमृतम् ॥

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।

साख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥” (भा शा ३४३)

“इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुचमम् ।

ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥

मविष्यन्ति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रिजैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥

अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव ।

सात्वत विधिमाग्याय गीतस्सद्दर्शनेन यः ॥” (भा शा १३५)

“अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुस्त्वायमुवस्तथा ॥” (भा शा ३४३)

इत्यादिभिर्वचनैः बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता
शारीरकशास्त्रे तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । नन्वेवम्—

“एव तत्त्वमिदं कृत्स्नं साख्यानां विदितात्मनाम् ।

यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिभिरीधरैः ॥

यस्मिन् विभ्रमा केचित् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।

गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवलाः ॥”

इति कापिलभतस्य भारते अमादिदोषाभावप्रतिपादनात्, “सर्वेषु
च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा
नारायणं प्रभुः” इति साख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वं
प्रतिपादनात्, ‘तमेव शास्त्रकर्तारं भवदन्ति मनीषिणः’ इति तच्छा

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

स्वकर्तृणामपि नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात्, 'सांख्यं योगः
पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि
हेतुभिः' इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च, 'सर्वे प्रमाणं हि
तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्' इति पाञ्चरात्रदृष्टान्तेन इतरशास्त्राणामपि
प्रामाण्यप्रतिपादनाच्च तत्पादे सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न
निराक्रियत इति चेत्—सत्यम् । अमविप्रलिप्सादिराहित्यं शास्त्र-
कर्तृणाम्, परमतात्पर्यं च नारायण एवेति समानम् । तथापि अबहु-
श्रुततया तद्वक्तृणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकं मन्म-
माना ये प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रति सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपन्नार्थ-
माल्लपरत्वमन्वारुह्य सूत्रकृता तन्निरसनं कृतम् । पाञ्चरात्रशास्त्रे तु
परतत्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपाततोऽपि प्रतीतेः वेदविरुद्धनिमित्तोपादान-
मेदाद्यप्रतीतेश्च कृत्स्नं पाञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति नैकदेशोऽप्यप्रामाण्यशङ्का-
वकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्थरुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोच्य तदात्मभूतपरमात्म-
स्वरूपमाह—अणोरणीयान् महतो महीयान् । अणोः—सर्वा-
चेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनात् अणुतरः ततोऽपि सूक्ष्मः तदन्तःप्रवेश-

२०. सैत्तिरीये (१०) श्वेताश्वतरे (३) चार्य मन्त्रः पठ्यते ;
उत्तरार्धे मेदः । अत्रार्पादि पाठान्तरमभिन्न भाष्ये निर्दिष्टम् । । तदन्तः-
प्रवेशेत्यनेन, तदन्तरस्य सर्वस्येति वाक्यं स्मार्यते । अणुना प्रतिहन्य-
मानत्वाभावाच्च अण्वाकान्तदेशोऽपि अप्रतिघातेन वर्तमानत्वम् अण-

योग्य इत्यर्थः । महता आकाशादेरपि महतरः । २स्वाव्यासवस्तु-
रहित इत्यर्थः । अत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । अस्य
जन्तोः—‘न जायते म्रियते वा’ इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्य
आत्मा—अन्तःप्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वयनिर्दिष्टात्
प्रत्यगात्मस्वरूपात्, अणोरणीयानिति मन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति
सिद्धम् । न च अस्वजन्तोरित्यस्य हृदयगुहावाचिना सङ्गन्ध(न्धिः)—
सापेक्षेण गुहायामित्यनेनैरान्वितत्वेन न आत्मेत्यनेनावय इति शङ्क्यम्,
आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्वान्वये दोषाभावात् । ‘मूलतः
शाखा परिव्यासोपवेष करोति’ इत्यत्र शाखा मूलतः परिव्यास्य मूलतः
उपवेषं करोतीति परिव्यासनान्वितस्यापि मूलतः इत्यस्य उपवेषं करोतीत्यने-
नापि अवयवग्राहीकृतत्वात् । जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि जीव-
मेदसिद्वेष्टः । न हि जीवस्यैव जीवगुहावर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति ।

ननु ‘न जायते’ इत्युपन्यस्तस्याऽऽत्मन जायमानवाविजन्तुशब्देन
परामर्शस्यानुपपन्नतया, अस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितदेह-

पक्षयाऽणीयस्त्वमित्युक्तं भवति । योग्यपदेनान्तःप्रवेशाभावात्
प्रवेशो नास्तीति ज्ञाप्यते । अणुपदस्याल्पपरिमाणवत्त्वार्थकत्वे अणीय-
स्त्वमल्पतरपरिमाणवत्त्वमिति यक्तव्यम् । तत् महत्यस्मिन् घटते ।
अतः अणोरणीयानित्यस्य दुर्ग्रहात् दुर्ग्रहतर इत्येवार्थः । महत्पदेना-
त्यन्तमहद्भिन्नग्रहणवत् अणुपदेनात्यन्ताणुभिन्नग्रहणे तु तदन्तः-
प्रदेशोऽपि सुवचः । अविशेषेण सर्वाणामहद्ग्रहणे तु तत्त्वार्थोऽतिशय-
श्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या नियन्तृत्वशक्तिं वैशिष्ट्यमादाय यक्तव्यम् ।
अणुशब्दस्य अन्तःप्रवेशयोग्य इत्यर्थोऽपि लक्षणयैव हि भवति ।

परताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा प्रागुपन्यस्तो जीव
 एवास्तु । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टतया सदा अहमिति भासमाने
 जीवे, 'फस्ते मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति', 'क इत्था वेद यत सः' इति
 उत्तरसन्दर्भप्रतिपाद्यं दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेत्ति(ती)ति वाच्यम्—जीवस्य
 कर्तृत्वादिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि मुक्तप्राप्यत्र(त्रा?)क्षरूप-
 विशिष्ट तया दुर्विज्ञानत्वसंभवादिति चेत्-न; 'प्राणी तु चेतनो जन्मी
 जन्तुजन्यशरीरिणः' इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीववाचि-
 त्वसंभवात् । अस्येति शब्दस्य च पूर्वसन्दर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषय-
 त्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युपस्थापितदेहविषयत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अत्यन्ताणु-
 त्वमहत्त्वयोः, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् ब्रीहेर्वा यथाद्वा
 सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष म आत्माऽन्तर्हृदये
 ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो
 लोकेभ्यः' इत्यादिषु परमात्मधर्मतया सिद्धत्वेन अणोरणीयानिति
 मन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभवात् ।

ननु 'नेतरोऽनुपपत्ते.' इति सूत्रे 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति
 वाक्यश्रुतविपश्चित्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वात्
 तद्वलात् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रस्यापि पररीत्या
 परमात्मपरत्वमेवास्तु । एवं सति 'अन्यत्त धर्मात्' इति प्रश्नस्य प्राप्य-
 द्वयपरत्वं प्रतिवचनस्य[च]प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य, 'न जायते' इत्यादि-
 मन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम्, अणोरणीयानिति सन्दर्भस्य च
 परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनहेतो नोऽऽश्रयणीय इति चेत्—न ।

हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विषधिच्छन्दे मुख्यार्थत्यागस्यावश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्य अणोरणीयानित्यादिमन्त्रसन्दर्भस्य च एकविषयत्वा-संभवात् । शिष्टमुत्तरत्वं स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमा-
त्मनः । तम् तादृशं परमात्मानम् अक्रतुः काम्य(म) कर्मादिरहित-
स्सन् धातोः धारकस्य परमात्मनः प्रसादात् आत्मनः महिमानं
महत्त्वसंपादकं स्वसार्वभौम्यादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा
पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । (यद्वा १) शुभाशधिकरणे
'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति मन्त्रखण्डं प्रस्तुत्य 'अथ यदा
स्वप्नादन्त्यं सर्वस्यैव प्रीयमाणम्, अस्येश्वरस्य महिमानं च निखिल-
जगत्तियमनुरूपं पश्यति, तदा वीतशोको भवति" इति भगवता भाष्य-
कृता व्याख्यातत्वात् तदनुसारेणैवापि परमात्मनः निखिलजगत्तिय-
मनुरूपं महिमानं च यः पश्यति, स वीतशोको भवतीत्यर्थः । धातु-
प्रसादाद्वीतशोको भवतीति वाऽन्वयः । 'प्रसीदत्यच्युतन्तस्मिन् प्रसन्ने
हेशसक्षरः' इति स्मृतेरिति द्रष्टव्यम् ; 'अक्रतुः पश्यति—धातुः
प्रसादान्महिमानमीशम्' इति पाठे अक्रतुः—कर्मशून्योत्कर्षात्कर्ष-
शून्यमित्यर्थः । धातुः—भगवतः ॥ २० ॥

२०. मुण्डके यदाशदमस्यात् तदाशदस्याध्याहार्यतया तदा
वीतशोको भवतीति पृथक्करणेऽपि, अत्र अमनुः धातुप्रसादात्
वीतशोकः आत्मनो महिमानं तं पश्यतीति एकीकारो युक्तः । महिम-
शब्दः गुणपरस्चेत्, चकाराध्याहारः । भूमशब्दयन् धर्मपरस्चेत्, न ।

आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

धातुप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्ता-
लौकिकत्वात् दुरधिगममिति दर्शयति—आसीनो दूरं ब्रजति शयानो
याति सर्वतः । परमात्मनः सर्वात्मग(क)त्वेन इतरत्र विरुद्धतया
प्रतीयमाना अप्यासीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति
भावः । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । हर्षाहर्षविरुद्ध-
धर्ममध्यस्थं तं परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥

२१. “तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्” इतीशायास्यग्राम्य इव च
अत्रार्थो यन्तुं शक्यते । तथा च तत्तत्क्रियासाध्यं तत्तद्देश-
संबन्धं तत्तत्क्रियां विनैव लभते ; व्यापीति यावत् । झटिति दूरस्थ-
संबन्धक्षम इति १. २. १९ टीका । यद्वा तस्मिन् न्यस्तचेतसामपि
स तदातदा दुर्ग्रहो भवति । तेन तेषामपि हर्षं शोकञ्च वदति ।
अतस्तत्प्रसादोऽधिकोऽपेक्षित इति भावः । ‘तद्दूरे तद्वन्तिके’ इति
ईशावास्यवाक्य इव वाऽर्थः ।

धर्ममध्यस्थमित्यत्र धर्माध्यस्तमिति वा । धर्माध्यक्षमिति वा स्यात् ।
सुखदुःखनिर्वाहकमित्युक्तं भवति । मदन्य इति । पश्यतामपि दुर्ग्रह
इति अहं जान इति भावः । मदन्य इत्यस्य मदनाहः मदनरुदनहंशित
इत्यप्यर्थोऽपि भवेत् । त्वदन्यः को मर्त्यः—मत्-मत्तः ज्ञातुमर्हतीत्यर्थं
तु मत् अन्य इति पदच्छेदः आवश्यकः ॥ भाष्ये ज्ञातेति लुङन्तम् ।
यद्वा लृङन्तम् । अनः तमिति द्वितीयोपपत्तिः । ‘को वा ज्ञातुमर्हति,
न कश्चित् तत्प्रतो ज्ञातेत्यर्थः’ इत्येतावद्धा वाक्यं स्थितं स्यात् ।

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्त विभुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नै स्वाम् ॥ २३ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । कर्मकृतशरीर-
रहितम्, अनवस्थेषु अस्थिरेषु, शरीरेषु नित्यत्वेन तत्र (१) स्थितम् ।

महान्त विभुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति । महान्त विभु
महाबैभवशालिनम् । शिष्ट स्पष्टम् ॥ २२ ॥

ईदृशात्ममाप्त्युपाय दर्शयति--नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन । अत्र प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधन
मनन लक्ष्यते । उक्तञ्च, 'न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति वक्ष्यमाण-
ध्यानश्रवणसमभिध्याहारवलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्राहीतुमुचित-
त्वात्, अध्याप्नरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वापसत्तेश्च, तथैव व्यासार्थि
र्विवृतत्वाच्च [प्रवचन मननम्] । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।
एषः परमात्मा य साधकं प्रार्थयते, तेन लभ्यः प्रार्थनीयपुसा
लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्व च तत्प्रियतमस्यैव पुसः । तत्प्रियतमत्व
च तत्प्रीतिमन एव । ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्य प्रीति भगवत
उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवनीत्यर्थः । तस्यैव आत्मा

२२ उपायमन्तरा प्रसादो न भवतीति अनुष्ठेय उपाय उच्यते
अशरीरमिति मन्त्रेण ।

२३ तमुपाय विशेषणान्तरेण विशिनष्टि नायमिति मन्त्रेण ।

२३ मन्त्रोऽयं मुण्डकेऽपि (६) । लभ्य इत्यन्तेन भक्तिरूपा

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

विद्वणुते तन् स्वाम्-दस्य उपासकस्य एष आत्मा परमात्मा स्वरूप
प्रकाशयति, स्वात्मान प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया काश्चिद्धर्मान् उपदिशति—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ।

परदारपरद्रव्यापहारादिनृत्त अनुपशान्तकामकोधवेग नानाविध
व्यापारविक्षिप्ततयाऽनग्रहितचित्त अनिगृहीतमनाश्च एनं—परमात्मान
प्रज्ञानेन नाप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमास

पत्रस्योपायत्वमुच्यते । एतन्मन्त्रार्थो न केवलं धीमाप्यम्, किन्तु
गीताभाष्य (८:१४) मय्यनुसृत्य निष्कर्षणीयः । यद्यपि धृतादी-
नामचेतनानां चेतनमीश्वरमन्तरा फलहेतुत्वं नास्तीत्येतन्मन्त्रार्थः
स्यात् । तदा धातु प्रसादादिति प्रसादस्थापनम् । प्रसादार्थमेव
भक्तिरिति सिध्यति—अथापि वरणे सत्येव लभ्य इति तत्रैवकार-
विना यमेवेति अधिकारिवाचस्पदोपरि एवकारसत्त्वात् यमधि-
कारिणमेव वृणुत इति क्वचिदधिकारिणि अन्यव्यावृत्तविशेषसू-
चनैर्दम्पर्यं मन्त्रस्येत्यधिकारिगतभक्तिगुणपरतया योजितम् । प्रसाद-
द्वारा फलसिद्धे (२०) प्रागेवोक्तत्वादत्रार्थान्तरविशेष युक्ता ।
पराधिररणे भाषितमनन्योपायत्वं धृतप्रकाशिताया विवृतम्, 'तस्यैव
इति चतुर्थपादेन प्रापयत्व प्राप्यत्व चैकस्यैवेति गम्यते' इति ।
अनन्योपायत्व हि अनन्यं प्रति उपायन्यम्, स्व प्रत्येव स्वस्योपाय-
त्वमिति । अन्योपायरहितत्वमित्यर्थं न अत्रोपायत्वं फलप्रदान
संरक्षाश्रयत्वरूपं चेतननिष्ठं वक्तव्यम् । (28)

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उमे भवत ओदन ।

मृत्युयम्योपसेचन क इत्या वेद यत्र म ॥ २५ ॥

प्रकरणे ऋत्वङ्गतया, 'नानृत वदेत्' इति निषेधत्, पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितनिरत्नादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च, यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमणिगुण चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसाद्गुण्य न सिद्धयतीति भावः ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च क इत्या वेद यत्र म ॥

ब्रह्म च क्षत्र च—ब्रह्मसत्त्वाख्यवर्णद्वयोपलब्धि-कृत्स्नचराचरात्मकमिदं जगत् । यस्य ओदनो भवति—यस्य विनाश्यो भवनीत्यर्थः ।

यस्य मृत्यु [उपसेचनम्—] स्वयमवमानत्वे सति अन्वत्यादनं हेतुर्भवति, सः—निस्त्रिचराचरसहर्ता परमात्मा यत्र—यस्मिन् प्रकारे स्थित, यत्रप्रकारविशिष्ट, तत्र प्रकारम् इत्यमिति को वेदेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं बीजमिति चेत्—उच्यते—ब्रह्म च क्षत्र च ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणश्रवियवर्णयो किञ्चित् (कचित् ?) प्रति ओदनशब्दमुख्यार्थान्नत्वासमवात् ओदनशब्देन भोग्यत्व वा भोग्यत्व वा विनाश्यत्व वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रमोक्ता तन्मात्रसहर्ता वा कश्चिच्चीरो वा परमात्मा वाऽस्ति । न च अन्तरादित्यविद्याया 'ये चामुष्मात्पराधो लोकास्तेषाद्येष्टे' इति सर्वलोकेधरे परमात्मनि उपासनार्थं लोकविशेषे

२५ प्रसारस्य धमिणा सदैव ज्ञयत्यात् एतदित्यनुराग इयमित्युक्तम् ॥ इत्या, अस्मा इत्यादिकं सत्यपर्यायतया निरुक्तं पठ्यते ।

शितृत्वश्रवणवत् सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्तसंहरणमुपासनार्थ-
मुपदिश्यतामिति वाच्यम् ; तद्वदस्योपासनाप्रकरणत्वासंभवात् (त्वा-
भावात्)¹ । अतः ब्रह्मक्षत्तग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् ।
उक्तं च सूत्रकृता, 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति ।

(जीवपरत्वशंका)

नन्वेवमपि ओदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते ।
गौणत्वमपि शब्दस्य साधारणगुणमपहाय असाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् ।
न हि अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निशब्देन पैङ्गल्यादेरिव द्रव्यत्वादेरुप-
स्थितिरस्ति । अत एव "प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र
यजमानस्य" इत्यध्वर्युप्रैपे उद्गातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ
वक्तव्यायां षोडशत्विक्साधारणाकारं विहाय विशेषाकारेण उद्गा-
तृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे (8.5.7.) वर्णिता । तद्वदिहापि ब्रह्मक्षत्त-
योरोदनशब्दमुख्यार्थत्वासंभवेऽपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव
लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् । न त्वत्यन्तबहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य,
येन निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र बावये प्रतीयेतेति चेत्—

(तत्परिहारः)

उच्यते । यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारः, तथापि,
'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति बावयशेषानुरोधात् साधारणोऽपि गौण्या
वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उपसेचनशब्दापेक्षया ओदनशब्दस्य

। असंभवादिति । यस्योदनो भवत इति यच्छब्देनानुवाद-
त्वावगमात् विधेयोपासनान्वयाभावादिति भावः ।

मुख्यत्वात् ओदनशब्दस्वारस्यानुरोधेन असाधारणाकाररूपभोग्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमवाधकत्वमिषायेण कथञ्चिनीयताम् । अन (तश्च) ब्रह्मक्षत्रमोक्ता य, यस्य च मृत्युरवाधक, सोऽस्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्य । भोक्तृत्व च जीवस्यैवेति स एवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्यतामिति चेत्—उच्यते । उपसेचनत्वेन रूपितस्य मृत्यो ओदनत्वरूपिणेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत् प्रतीत[स्य]सम्बन्धस्य सर्वात्मना वाधप्रसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्म क्षत्र च भोग्यम्, यस्य च मृत्युरवाधक इत्युक्ते मृत्यो ब्रह्मक्षत्रस्य च सम्बन्ध प्रतीयते । अत उपसेचनशब्दस्य ओदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽपि अवाधकत्वरूपसाधारणगुण विहाय स्वयमद्यमानत्वे सति अन्यादनहेतुत्वरूपासाधारणाकार एव ग्राह्य । ततश्च एकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतोपसेचनपदानुसारेण ओदनशब्देनापि त्रिनाश्वत्वमेव लक्षणीयम् । त्वनुद्धुपस्यापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादपि एकवाक्यतापक्षपदाभरोपस्यापिनगुणग्रहणस्यैव बुद्धिलाघवेन एकवाक्यतासामाध्ययनुरोधेन च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्य अतूधिकरणे निर्णीतत्वादित्यल^१ पञ्चवितेन (परिह्वयेन) ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीयबृहतीप्रकाशिका ॥

१ अलमित्यनेन पूर्वपक्षस्य प्रकाशान्तरेणापि परिहार सूच्यते । ब्रह्मक्षत्रमात्रमोक्तेन्युक्तावपि कीऽसी^१ ? तादृशाक्षसविशेषादे कथञ्चिदन्वेषणे अत्र तदुक्तं किं फलम् । सामान्यतो जीवस्य, विशेषत परमात्मनो वा वज्रनमेव हि सदर्भानुगुणमिति ।

॥ इति द्वितीयबृहती ॥

॥ अथ तृतीयवल्ली ॥ ३.

हरिः ओम् । क्रतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाशयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

‘क इत्था वेद यत्न सः’ इति अस्य दुर्ज्ञानत्वे, ‘अथ इत्थमास्ते’ इति अस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन न वयं तदुपासने शक्ताः इति मन्यमानं प्रति उपास्योपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनः सूप-
सत्वात् वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति ।
‘क्रतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।
सत्यवत् अवश्यम्भावि(सत्यपदवाच्यावश्यम्भावि)कर्मफलमनुभवन्तौ
सुकृतसाध्ये लोके अस्मिन्नेव लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं प्रविष्टौ
तत्रापि परमाकाशे परार्ध्ये—परार्धे—सङ्ख्याया उत्तरावधिः ; तदर्हतीति
परार्ध्यम् । उत्कृष्ट(ष्टम्?) इत्यर्थः—तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति । छायातपशब्दाभ्यां ज्ञाज्ञौ
लक्ष्येते । अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः—‘उपास्योपा-

१. परार्ध्ये । परमुत्कृष्टमर्थं स्थानमर्हतीति परार्ध्यमुत्कृष्टमि-
त्यपि वदन्ति । प्रश्नोपनिषदि च स्थानार्थकोऽर्धशब्दः प्रयुक्तः,
‘दिवः परेऽर्धे पुरीषिणम्’ (१-११) इति । अथापि परमाकाशस्यो-
त्कृष्टस्थानार्हत्वापेक्षया परार्धसंस्थार्हत्वं सूपपादम्, तावत्संख्यस्त-
याद्यर्हत्वादिति इहेयमेव व्युत्पत्तिरादृता ॥ परार्धे द्वादश-माध्य-
पृथक्करणेन वर्तमानौ इत्यध्याहाररूपानां विहाय परमपरार्धयोर्लोक-
विशेषणत्वे सुकृतसाध्यत्वाल्लोकस्य परमत्वं नानाविधोत्कृष्टस्थान-

सकयोरेकगुहावर्तित्वे तयोरेव प्राप्यप्राप्तृताया वक्तव्यनया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानमयुक्तम् । न हि रथेन प्राप्तव्योऽर्थ रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मन तत्रावस्थितत्वेऽपि, जीवस्य, 'परामिध्यानात्तु तिरोहितम्' इत्युक्तरीत्या परमात्मसङ्कल्पमूलकर्मरूपाविद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणत्वात्तेरभावेन प्राप्तुप्राप्ययोजीवपरयो रथत्वरूपितशरीरान्तर्गत्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्तिः' इति । पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः । पञ्चाग्रयः पञ्चामिशुश्रूषापरिशुद्धान्त करणा । त्रिणाचिकेताः-उक्तोऽर्थः । एवमूता अन्नविदो वदन्तीत्यर्थः । केवलपञ्चामिलिणाचिकेतानामीदृशपरमात्म प्रतिपादनासामर्थ्यात् अन्नविदामेव पञ्चामित्वलिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।

अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्व सूत्रितम्—'गुहा प्रविष्टाया-
त्मानौ हि तद्दर्शनात् इति । ननु कर्मफलभोगशून्ये परमात्मनि न्त
पिबन्ताविति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासम्भवात्, सुदृढसाध्यलोकवर्तित्व
गुहावच्छिन्नत्वयोः सर्वगते परस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवात्, छायातपनि
र्दिष्टाप्रकाशत्वप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वे असम्भवात्, बुद्धि-
जीवपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्तेः, कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण
पिबन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्तेः बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य मन्त्रस्य युज्यत इति
चेत्-एवमेव हि 'गुहा प्रविष्टौ' इति सूत्र आशङ्क्य, 'सख्याश्रवणे सति
एकस्मिन् सप्रतिपन्ने द्वितीयाकाक्षायाः प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्ति
विशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघवात् विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबुद्धिद्वया
पेक्षया गौरवात् सप्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्तः । लोकेऽपि 'अस्य

गोद्वितीयोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादौ तथा दर्शनात् : तथा च ऋतपान-
लिङ्गावगतस्य जीवस्य द्वितीयः चेतनत्वेन तत्सजातीयः परमात्मैव ग्राह्यः ;
परमात्मनः ¹प्रयोजककर्तृतया पिबन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात् ।
अन्तःकरणे स्वतन्त्रकर्तृत्व-प्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन पिबन्ताविति
निर्देशस्य सर्वथाऽप्यसंभवात्, सर्वगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्ति-
त्वस्यापि संभवात्, असिन्नेव प्रकरणे 'गुहाहितं गह्वरेष्ठम्' इति
परमात्मनो गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहाप्रविष्टावित्यस्याप्युपपत्तेः, ²छाया-
तपशब्दाभ्यां किञ्चिद्भूतसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवात् जीवपरमात्मपर-
एवायं मन्त्र इति समर्थितत्वात् न त्वदुक्तशङ्कावकाशः ।

“तथोरन्यःपिप्पलं स्वाद्वीति सत्त्वम्” इति पैङ्गिरहस्यब्राह्म-
णानुसारेण 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वात्, 'इयदामन-
नात्' इत्यधिकरणे, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य 'द्वा सुपर्णा' इति
मन्त्रैकार्थ्यस्य प्रतिपादितत्वात् अयमपि मन्त्रः बुद्धिजीवपरः” इत्य-
स्याः शङ्कायाः 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' इति सूत्रकृतैव निराकृतत्वात्³
नास्मभिस्सन्नद्धते ।

किञ्च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकतया, स्वतःप्रवेशवत्य-
बुद्ध्या सह जीवस्य गुहांप्रविष्टाविति गुहाप्रवेशवर्णनं न सङ्गच्छते ।

1 प्रयोजकेति । एकस्तु पिबते इति श्रुत्यनुसारेण लीढारस्त-
पानविवक्षायां साक्षादपि कर्तृत्वम् । 2 बुद्धिजीवपरत्वेऽपि
छायातपशब्दयोर्लक्षणैव कार्यम् । अत उचितार्थं लक्षणा युक्तेति ।
3 पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमपि जीवपरमात्मपरमेवेति शुभ्वाद्यधिकरण-

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

उपष्टम्भकाधीनगुस्त्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारसम्भवेऽपि, 'उपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत एव परपक्षे सूत्रानुसारेण अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योजनान्तर-मध्यनुपपन्नम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवमावेनानुप्रवेशोऽपि परमात्मरूपेणानुप्रवेशाभावात् जीव-परमात्मानौ गुहा प्रविष्टाविति निर्देशानुपपत्ते । जीवमावेन ब्रह्मणः संसारमभिप्रेत्य, ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि, 'जीवब्रह्मगी संसरतः' इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । कार्योपाधिर्य जीव कारणोपाधिरीश्वर' (नृ. ता ९.) इति वचनानुसारेण परिगृहीते अविद्याया वा अन्तःकरणस्य वा जीरोपाधित्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्तःकरणयोः प्रतिबिम्बोपाधित्वं युज्यते । स्वच्छद्रव्यप्रतिहतिपरावृत्तनायनरश्मिगृहमाणस्यैव प्रतिबिम्ब-शब्दार्थतया अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वासम्भवेन अविद्याप्रति-बिम्बोऽन्तःकरणप्रतिबिम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगात् । अतोऽविद्या-वच्छिन्नं अन्तःकरणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदयगुहायामविद्यान्तःकरणाभ्यामवच्छिन्नत्वेन अनवच्छिन्न-परमात्मनो गुहाप्रवेशवर्णनश्रुतेर्वा अन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाञ्जस्य-मित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसंगम् ॥ १ ॥

यस्सेतुरीजानानाम् । यज्वना य. सेतुः—आधारभूत ;

1 कृतं पित्रन्तावित्यस्य विवरणं यस्सेतुरीजानानामिति ।

अमयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि(सि) ॥ २ ॥

१ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च(तु) ।

बुद्धि तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयान् आहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कानजन्तः शब्दः । अक्षरं प्रप्र
यत् परम्—यन्निर्विकारं परं ब्रह्म । अमयं तितीर्षतां पारम्—
संसारसागरं तितीर्षतां निर्भयं दृढं तीरम् । नाचिकेतं शकेमहि—
(इदन्तोमसि (पा. ७-४६) नाचिकेतं शकेमसीति ।) नाचिकेतामि-
प्राप्यमुपासितुं शक्ता. स इत्यर्थः । शकेर्व्यत्ययेन शप् । नाचिकेतं
शकेमहीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतः
दुरुपासतवबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यादिना ‘सोऽध्वनं पारमाप्नोति’
इत्यन्तेन संसाराध्वपारमृतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन् प्राप्तृ-
रूपमुपदिशति—आत्मानं रथिनं विद्धि । शरीराधिष्ठातारं रथिनं
विद्धि । शरीरं रथमेव च । शरीरमेव च रथं विद्धीत्यर्थः । बुद्धि तु
सारथिं विद्धि । बुद्धिशब्दिताध्यवसायाधीनत्वात् देहप्रवृत्तेः तस्याः
सारथित्वमिति भावः । मनः प्रग्रहमेव च । प्रग्रहः—रक्षणा ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणि हयान् आहुः—स्पष्टोऽर्थः । विषयांस्तेषु गोच-

फलप्रदत्वमेव हि पानप्रयोजककर्तृत्वम् । सेतुः प्राप्यप्रापकः ।

१ कथं शकेमहीत्यत्र विष्टुणोति आत्मानमित्यादिना ।

यस्तु विज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सह(ह) ।
 नन्येन्द्रियाण्यवदयानि दुष्यन्वा इव सारथे ॥ ५ ॥
 यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह(दा) ।
 नस्येन्द्रियाणि वदयानि सदृश्या इव सारथे ॥ ६ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सडाऽशुचि ।
 न स तत् पदमाप्नोति समार चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

शब्द--तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन रूपितेषु गोचरान् मार्गान् शब्दादि-
 विषयान् विद्वी(आहुरि)त्यर्थः । रथसारथिरयमग्रहत्वेन (रथहयमग्रह-
 सारथित्वेन १) रूपितानां शरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनामभावे रथित्वेन रूपित-
 म्योदासीनन्यात्मनो गमनरूपलौकिक वैदिकक्रियाकर्तृत्वमेव नास्तीत्येतत्
 सुप्रसिद्धत्वेन दर्शयति आत्मेन्द्रियमनोयुक्त मोक्तव्याहुर्मनीषिणः ।
 आत्मशब्दो देहपरः । मनश्शब्दस्तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षकः, पूर्वमन्ते
 बुद्धेरपि सारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । मोक्ता कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमानित्यर्थः ।
 न हि केनलम्यात्मनः कर्तृत्व भोक्तृत्व वाऽस्तीति भावः ॥ ४ ॥

शरीरादे रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह [यस्त्वविज्ञानवान्-
 नित्यादिना मन्तद्वयेन ।] यस्त्वविज्ञानवान् सदृश्या इव सारथे ॥
 लोके हि सपीचीनसारथिप्रग्रहवत् अश्वो वशीकृता भवति, एवं
 सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनमोम्सापीचीन्ये अश्वत्वेन रूपितानि
 इन्द्रियाणि वदयानि भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयो १ प्रयोजन

1 वशीकरणाभावप्रयोजन पूर्वमन्तेण, वशीकरणप्रयोजनमुत्तरेण ।

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाधरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

दर्शयति मन्त्रद्वयेन-यस्त्वविज्ञानवान्....यस्माद्भूयो न जायते ॥

अमनस्कः—अनिगृहीतमनाः । अत एवाशुचिः ; सर्वदा विपरीत-

चिन्ताप्रवणत्वादित्यर्थः । न केवलं जिगमिषितप्राप्त्यभावमात्रम्,

प्रत्युत गहनं संसारकान्तारमेव प्रापयती(प्राप्नोती ?)त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तत् पदमित्याकांक्षायां तत् पदं दर्शयन्नुपसंहरति विज्ञान-

सारथिर्यस्तु...तद्विष्णोः परमं पदम् । समीचीनविज्ञानमनश्शाली

संसारध्वपारमूर्तं परमात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशी

कार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थे-

। परमात्मस्वरूपमिति । परमे पदमिति नित्यंविभूतिग्रहणेऽपि

न दोषः । अद्यापि अनेन शरीररूपपर्ययेन सह तत्र गमनाभावात्

अत्र भवन् परमात्मानुभव एव चिक्क्ष्यते । ननु सूक्ष्मशरीरेण विरजा-

पर्यन्तगमनात् तद्ग्रहणमस्तु ; एतादृशशंकापरिहारार्थमेव सूक्ष्मं

तु तदर्थत्वादिति सूत्रमस्तु इति चेत्-सूक्ष्मग्रहणं यादवप्रकाशोक्तमेव ।

परंतु उपासकेन स्वकार्योपयोगिनः स्थूलशरीरस्यैव वशीकार्यतया

तस्य शरीरपदेनाव्यक्तपदेन चावश्यप्राप्त्यात् कथं सूत्रेण सूक्ष्म-

ग्रहणमुच्येत । एवञ्च स्थूलशरीरपार्थ विष्णुस्वप्नमुपामनविषयभूतं

परमात्मस्वरूपमेव । गमनञ्च लौकिकवैदिकवित्याकृतंस्वरूपम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः ।

मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महन्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

अथ परं मनः । मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महन्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा

काष्ठा सा परा गतिः ॥ अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्यकृता

आनुमानिकाधिकरणे (1.4.1) उक्त । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता—“तेषु

रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यनाया प्रधानानि तान्युच्य-

यन्ते, ‘इन्द्रियेभ्यः पराः’ इत्यादिना । तत्र ह्यस्त्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो

गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे परा. , वश्येन्द्रियस्यापि

विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं

मनः ; मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् ।

तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा ; अव्यवसायाभावे मनसोऽ-

प्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि शथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन

प्राधान्यात् परः । सर्वस्यात्मेच्छायतत्वात् आत्मैव महानिति च विशेष-

प्यन्ते । तस्मादपि रथरूपित शरीरं परम् , तदायतत्वाज्जीवन्य सकल-

पुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परं सर्वान्तरात्ममूतोऽन्तर्यामी

अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः , यथोक्तस्य आत्मपर्यन्तस्य तत्सकलपायत्त-

प्रवृत्तित्वात् । ॥ स्वस्व-तर्पामितया उपासनस्यापि निर्वर्तकः । ‘परास्तु

तच्छुने.’ इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायतमिति वक्ष्यते ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

वशीकार्योपासननिर्वृत्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते, 'पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तथा अन्तर्धामि-
ब्राह्मणे, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभिः सर्वे साक्षात्कुर्वन् सर्वं
नियमतीत्युक्त्या, 'नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा' इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते ।
भगवद्गीतासु च, 'अधिष्ठान तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च
पृथक्चेष्टा दैवं चैवान्न पञ्चमम्' इति । दैवमन्न पुरुषोत्तम एव । 'सर्वस्य
चाहं हृदि मन्निविष्टो मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति वचनात् ।
तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव । यथाऽऽह, 'ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणं गच्छ' इति । तदेवम् 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना
रथयादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र
स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात् तत्
अव्यक्तशब्देनोच्यते" इति भाषितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । सर्वेषु भूतेषु
आत्मतया वर्तमानोऽसौ गुणत्वय(मय ?)मायातिरोहितत्वेन अजित-
बाह्याभ्यन्तरकरणानां न यथावत् प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । अग्रयया-एकाग्रययुक्त्या बाह्याभ्यन्तर-
व्यापाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्त्या सूक्ष्मदर्शनशीलैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥

। गूढात्मेति न पाठः; किन्तु गूढोत्मा इत्येव । छान्दसः संधिः ।
गूढ आत्मेति भाष्यम् । आत्मा-परमात्मा ।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

वाङ्माभ्यन्तरकरणव्यापारराहित्यप्रकारम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन'
इति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारश्च दर्शयति यच्छेद्वाङ्मनसीत्यादिना ।
इमं मन्तुं मस्तुत्येत्य हि भाष्यकुना, "हयादिरूपितानामिन्द्रियादीना
वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । यच्छेद्वाङ्मनसी—वाच मनसि निय-
च्छेत् । वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छे-
दित्यर्थः । वाक्छन्दे द्वितीयाया, 'सुपा सुलक्' इत्यादिना लक् ।
मनसी इति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घः । तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।
तत् मन बुद्धौ नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्त पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते ।
ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने
नियच्छेदित्यर्थः । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्—बुद्धिं कर्तारि
महति आत्मनि नियच्छेत् । तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि—तं कर्तारं
परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नृपुंस
कलिङ्गता । एवम्भूतेन रथिना वैष्णव पदं गन्तव्यमित्यर्थः" इति
भाषितम् । विवृतञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्—'वाचो मनसि नियमनं
मनोऽनुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनस बुद्धौ नियमनम् 'अध्य-
वसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयत्वाभ्य(ताभ्य)वसाय-
रूपा । तस्या बुद्धेरात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षा-

। जीवात्मनो महत्त्वं न परिमाणविशेषः, अणुत्वेन विरोधात् ।
रथित्वेन प्राधान्यान्महत्त्वम् । अतो नियच्छेदिति माध्ये नास्ति ।

त्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ते—स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे । शान्त आत्मनि महत् आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रति-
पत्तिः' इति । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये
छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः ।

ननु भाष्ये, "ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि
वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः" इत्युक्तिरयुक्ता ; अव्यावर्तकत्वादात्मनि
वर्तमान इति विशेषणस्य । आत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवाभावात् । न च-
'तद्यच्छेत् ज्ञाने' इत्येतावत्युक्ते आत्मरूपज्ञानभ्रान्तिः स्यात् । अतः
ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति वक्तुं शक्यम् ; तथा सति तस्या एव भ्रान्तेः
सामानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात् । न हि आत्मनीत्यनेन
आत्मभ्रान्तिर्व्युद्स्यते । न च-आत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्य आत्मनि
विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धेन वर्तमान इत्यर्थः । आत्मविषयज्ञान इति
यावत् । अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोषः— इति वाच्यम् ; तथा सति
'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । तदर्थस्य
अनेनैव सिद्धेरिति चेत्—

उच्यते । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य—'तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि'
इत्यत्र आत्मनीति विषयसप्तमी । तच्चात्मविषयकज्ञानम्, 'आत्मा
उपादेयः तदतिरिक्ता अर्था हेयाः' इत्येवंरूपम् । तच्च 'अर्थेषु हेयता-
ध्यवसायरूपा बुद्धिः' इति श्रुतप्रकाशकायां व्यक्तम् । अस्य चात्माना-
त्मविषयकाहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम
स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धमश्च यत् ।

श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् वाक्यद्वयस्यापि सप्रयोजनतया त्वदुक्त-
वैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वशीकरणप्रकारमुपदिश्य अधिकारिपुरुषान् अभिमुखी
करोति उत्तिष्ठत जाग्रत । आत्मज्ञानाभिमुखा भवत ; अज्ञाननिद्रायाः
क्षयं कुरुत । प्राप्य वरान्निबोधत । वरान् श्रेष्ठान् आचार्यान् उप-
गम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासितात् भगवतो वा ब्रह्मविद्ब्रह्मो
वा, 'देवतापारमार्थ्यं च यथावत् वेत्स्यते भवान् इत्येवैरूपान् वरान्
प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत ; नोदासितव्यमिति भावः । क्षुरस्य
धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे पथस्तत् कवयो वदन्ति । ज्ञानिनः
तत् आत्मतत्त्वं दुर्गं पन्थानं वर्णयन्ति । तत् कस्य हेतोः ? यतः
आत्मतत्त्वं क्षुरस्य आयुधविशेषस्य धारा अग्रम्, निशिता तीक्ष्णा,
दुरत्यया अनतिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे सञ्चरतः पुंसो यथा
क्रियत्यप्यनवधाने आत्मनाशो भवति, एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां
स्वरूपेऽप्यनवधानावराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति ^१अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्य

१५. उपरि फलश्रुतिप्रवृत्त्याऽतोपसंहारं दर्शयति—उप-
संहरतीति । तथा च प्रवृत्तप्रथमाध्यायार्थसंग्रहपरं धीमाध्यम्,
(१-४-७), “अशब्दमस्पर्शमित्यादिनोपसंहृतम्” इति ।

१ सशब्दव्योमादिवैलक्षण्यकथनं तद्वत् अचेतनतया तत्स-
लक्षणे अव्यक्ते एव युक्तमिति इति न मन्तव्यम् । निचाप्येत्युक्तार्था-

अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुव निचार्य त मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५

नाचिकेतमुपाख्यान मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

मगन्धवच्च यत् । अत्र नित्यमित्येतत् अशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभि-
सम्भवेत् । अशब्दत्वादिवशादेव कालवत् अव्ययम् । अवयवापचय-
शब्दमित्यर्थः । अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुव निचार्य त
मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । महत् इत्यनेन 'आत्मनि महति निपठेत्'
इति पूर्वमन्तर्निर्दिष्टो जीवो गृह्यते । ध्रुव—सिरम् । निचार्य—
दृष्ट्वा । दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । मृत्युमुखादिति ।
भीषणात् सहारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

[उपसहरति]—नाचिकेतमुपाख्यान मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

नाचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतम् । मृत्युप्रोक्तं मृत्योः प्रवक्तृत्वमेव, न
स्वतन्त्रवक्तृत्वम् । अत्र सनातनम् अपौरुषेयत्वात् प्रवाहरूपेण नित्य-
मित्यर्थः । उक्तवा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥

नन्वयात् । अतश्चिद्विदिलक्षणतया ग्रह्यवोच्यते । नित्यमशब्दम्—
कदापि साक्षात् शब्दगुणानास्यदम् । एवमुपर्यपि । अशब्दत्वादे-
नित्यत्वकथनात् प्रवृत्तिव्यावृत्तिः ।

१६ नाचिकेतरूपाया अत्र निरूपणादयमुपाख्यानार्थाय । मृत्यु-
प्रोक्तमिति । मृत्युप्रोक्तम्यादिविषयकमित्यर्थः । न हि नाचिकेतस-
कथा मृत्युप्रोक्ता । यद्वा मृत्युनचिबतसेऽर्थमुपदिश्य, अस्मत्समाधौऽ-
यमनादौ वेदेऽप्यस्तीत्यध्याप्य आपितमिति उपाख्यानस्य मृत्युप्रोक्त-
त्वम् । तत् वर्शितं सनातनमिति । फलश्रुतिरियं प्रकृताध्यायनस्य ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेत् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥ तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

॥ इति तृतीयवल्ली ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ आदितश्चतुर्थवल्ली ।

हरिः ओम् ।

पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराव्यवृणन्ति(ति)नान्तरात्मन् ।
कश्चित् धीरः प्रत्यगात्मानमक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । ब्रह्मसंसदि--ब्राह्मण-
समाजे । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय
कल्पते ॥ प्रयतः शुद्धः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्लीप्रकाशिका । इति प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

वल्ली ४-१.

‘उत्तिष्ठत जामत’ इति प्रोक्ताहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुखान् पश्यन्
शोचति पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः । खानि इन्द्रियाणि ।
पराञ्चि—परान् अञ्चन्तीति पराञ्चि, परप्रकाशकानि, न त्वात्म-
प्रकाशकानि । तत् हेतुं वदन् शोचति—व्यवृणत् स्वयंभूः—
स्वतन्त्र ईश्वरः इमानि खानि हिंसितवान् । ‘तृद्हिंसायाम्’ इति

१. परान् अञ्चन्तीति । पराक् इतिवत् अन्याक् इत्याद्यप्रयो-
गात् प्रत्यञ्छब्दे प्रति इतिवत् पराक्छब्दे परा इति उपसर्ग इति
निरूपणसंभवे, भाष्यमिदमर्थानुवादमात्रं स्यात् । प्रत्यगात्मेति जीव-
वचनं योगेन तदीक्षणस्य प्राथम्यात् । यद्वा साक्षाद्वा अपर्यवसानवृत्त्या
वा परमात्मैव प्रत्यगात्मा । वक्ष्यते चेदम् । तद् हिंसायामिति पाठग्रहणे
अतृप्तेद इत्येव रूपं सिध्येत्, ननु अतृप्तेदिति । अतः तद् हिंसायामिति

पराचः कामान् अनुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

धातुः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् परार्थः (परार्थः १) प्रकाशकानि
इन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः । तस्मात् पराङ्पश्यन्ति नान्तगतम् ।
पराङ् । पराच इति यावत् । पराग्रूपान् अनात्मभूतान् पश्यन्ति
उपलभन्ते । अन्तरात्मानं नेत्यर्थः । यद्वा—पराङ् पराङ्मुखानि भूत्वा
विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थः । पराङ्पश्यतीति पाठे लोकाभिप्रायमेक-
वचनम् । ईदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिस्रोतःपवृत्त इव कश्चित्
पुरुषधौरेयः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान-
मैक्षत् । प्रत्यक्षमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् । अत
एव वर्तमानार्थे लङ्पठतिथः । आवृत्तचक्षुःमृतत्वमिच्छन् । चक्षु-
श्शब्द इन्द्रियमात्रपरः । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामान् अनुयन्ति बालाः । अल्पप्रज्ञा बालान् काम्य-
मानान् विषयानेवावगच्छन्ति । ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
ते विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः । यद्वा विततस्य सर्वत्राप्रति-
हताज्ञस्य मृत्योर्मम पाशं यान्तीत्यर्थः । अथ धीरा अमृतत्वं
विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते । अथशब्दः प्रकृतविषयार्था-
(यादर्थाः ?)न्तरपरिग्रहे । धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वा
इह संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते । प्रत्यकृतत्व-
पाठो ग्राह्यः । उत्तिर् हिंसानादरयोरिति धातुग्रहणे तद्रूपसिद्धेः ।
व्यवृणादिति माध्वे । तृणं कात्करणे इति तत्र व्याख्या । पराक्
पश्यतीति माध्वे । २. अप्रतिहताज्ञस्य । आज्ञापदमत्र ।

येन रूप रस गन्ध शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ३ ॥
स्वप्नान्त जागरितान्त चोभौ येनानुपश्यति ।

ज्ञस्य सर्वं जिहासितमिति भाव । परमात्मनस्सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन
मुखाहमर्थत्वात् प्रत्यक्षमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

येन रूप रस गन्ध शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् । मैथुनान्-
मिथुननिमित्तकसुखविशेषानित्यर्थ । एतेनैव विजानाति । निश्शेष
येन एतेनैव साधनेन जानातीत्यर्थ । 'त देवा ज्योतिषा ज्योतिः'
इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतानामेव कार्यारम्भ-
कत्वादिति भाव । किमत्र परिशिष्यते—किं तदप्रकाश्यमिति भाव ।
एतद्वै तत्—तत् पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्ट विष्णो परम पदम् एतद्वै
एतदेव । एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थ ॥ ३ ॥

स्वप्नान्त जागरितान्तश्चोभौ येनानुपश्यति । सकल स्था-
नप्रपञ्च जाग्रत्प्रपञ्च च मनआदीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोक
पश्यतीत्यर्थ । महान्त विष्णुमात्मानं मत्वा धीमे न शोचति ।

1 परमात्मन इत्यादिगान्ध पूर्वमन्त्रे स्थित चेन्, युक्ततरम् । एतदर्थं
श्वेताश्वतरम्वादिकाया द्वितीयात्यज्यार्याने विशदमनुसन्धेय ॥

2 मुख्याहमर्थेति । अविशेषेण सर्वरण्याहमिति स्वान्तर्धर्मितया
प्राहेत्यर्थः । अतः प्रत्यक्षत्वपौषत्यम् ।

3 खानि व्यवृणत् स्वयन्भूरित्युक्तं विवृणोति येनेत्यादिना । स्पर्शा
इत्येत्यन्तेन ज्ञानेन्द्रियप्रदर्शनम् मैथुनानीति कमन्द्रियोपलक्षणम् ।

4 पूर्वोक्तं ऐन्द्रियकानुभवं अत्रस्थाहये इत्युच्यत इह ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिक्रात् ।

ईशानं भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

तमिति शेषः । उक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिक्रात् । ईशानं
भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः ।
इदम् मध्वदम् — ‘ऋतं पित्र्यौ’ इति निर्दिष्टं कर्मफलभोक्तारं
जीवात्मानं ‘गुहा प्रविष्टौ’ इत्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालव्यवर्ति-
चिदचिदीश्वरं च यो वेद, तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः ।
‘गुप्तिञ्जिह्वयस्सन्’ इत्यत्र जुगुप्साशब्दं निन्दार्थकं उक्तं । ‘जुगुप्सा
विरामप्रमादार्थानाम्—’ इति षष्ठमी । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य
तिष्ठन्तं यद् भूतेभिर्व्यपश्यत । “अप एव ससर्जदौ तासु वीर्य-
मपासृजत् । तदण्डमभवद्वैम सहस्राशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं
ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति स्मृत्युक्तरीत्या अद्भ्यः अपादानेभ्यः
(उपादानेभ्यः) व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं यः अजायत, तं तपसः-सङ्कल्पमात्रा

5 लिङ्गव्यत्यय इति पृथक्पदविभागदर्शनानुसारेण । अन्यथा
तु-इदंमध्वदमित्येकं पदम् ; इदमिति मधुविशेषणम्, पूर्वोक्तमधु
भोक्तारमित्यर्थः स्यात् । उक्तपदे चनारोऽर्थसिद्धः । अन्यथा तु
जीवमित्यस्य जीवान्तर्यामिणमित्यर्थः । ब्रह्मजज्ञः देवमिति वन् ।

गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तं यो (यद्) भूतेभिर्यज्यत ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥
या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

देव पूर्वं जातम्—‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यन् जायमानम्’ इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रथमं जातम्,
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तम्—हृदयगुहा प्रविश्य वर्तमानम्, भूतेभिः
भूते देहेन्द्रियान्न करणादिभिरुपेतं चतुर्मुखम्, ‘अयं सकलजगत्स्रष्टा
स्यात्’ इति कटाक्षेणैकतेत्यर्थः । एतद्वै तत्—उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य
तिष्ठन्ती या भूतेभिर्यजायत । अयं च मन्त्रः, ‘गुहा प्रविष्टी’
इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्यदि भाष्यकृता, ‘कर्म-
फलानि अतीतिः अदितिः जीव उच्यते । प्राणेन संभवति—प्राणेन
सह वर्तते । देवतामयी—इन्द्रियाधीनभोगाः । गुहां प्रविश्य तिष्ठ-
न्ती—हृदयगुण्डरीकगुह्यवर्तिनी । भूतेभिर्यजायत—पृथिव्यादिभिः

६ प्रथमयच्छन्दोऽपि परमात्मपरो भवितुमर्हति, यः परमा-
त्मा अद्भ्यः पूर्वमनिरुद्धरूपेणाजायतेति । तदा उत्तरमन्त्रः इयं
यच्छन्दश्चयमेकार्थकम् । यद्यपि यच्छन्दश्चयमपि चतुर्मुखपरं भवेत्—
यो ब्रह्मा व्यष्टिस्थे—पूर्वमद्भ्योऽजायत, यः स्वस्मात्पूर्वमेव महत्त्व-
मात्रादाविर्भूतं हृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं व्यूहं भगवन्तं भूते-
रुपेतो व्यपश्यदिति—अथापि यद्भूतेभिरिति ह्येत्यच्छन्दोपादस्या-
प्यनुसारेण, उत्तरमन्त्रे गुहाप्रवेशस्य जीवे कथनात् तदेकरूप्यमादित्य
चेत्युक्तम् । एतदित्यस्य स्फुटं यच्छन्दप्रतिसंवेद्यत्वात् । व्यपश्य-
तीति माध्यपाठः । ७ प्राणेन संविदानीं माध्यपाठः ।

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीमिः ।

दिवेदिच ईडथो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८

भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते' इति भाषितम् । एतद्वै तत् । तत् तदात्मकमित्यर्थः । 'अत्रैव प्रकरणे, 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यातत्वात्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति एतदुपभृंहणगीतावचनेऽपि मां मदात्मकमिति भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दस्य विशेष्य इव अपृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि विशेषणे निरूढत्वात् तत् तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः । अरण्योः अधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः । गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीमिः । गर्भिणीमिः पान-भोजनादिना सुभृतो गर्भ इव । निहित इति पूर्वेणान्वयः । इदित्य-

१. ननु एतद्वै तदित्यस्य तत् ब्रह्म एतत् एतदन्तर्यामीत्यर्थं वक्तव्ये एतत् वस्तु तत्-ब्रह्मात्मकमित्यर्थः कथं घण्येत इत्याशङ्क्याम्, भाष्ये ईदृशरीतेरपि दर्शनात् तस्याश्च प्रमाणचिरुद्धपरमतादृशं सामानाधिकरण्यानिर्गहप्रकारमपेक्ष्य रीतिरियमपि श्रेयसीत्यभिप्रायकत्वाद्यालानादर इत्याशयेनाह "अत्रैव प्रकरणे" इत्यादि । अत्र वक्तव्यविस्तरोऽस्मृकृते ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतत्पर्यं १६ मन्त्रे द्रष्टव्यः । वस्तुतः फलितकथनमेतत् ।

८. 'गर्भ इव सुभृत' इत्येव प्रायः पाठः । माध्वशांकरादृतश्च । अत्र भाष्ये 'उदित्यवधारणे' इति प्रायिकपाठानुकूलं मूले गर्भ इवेत्सुभृत इति क्वचित्पठितम् । भावप्रकाशिकायां (१-४-६) 'गर्भ

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्नं च गच्छति ।

तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

वधारणे । दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ।

दिवेदिवे — अहन्यहनि, जागृवद्भिः — जागरणशीलैः अप्रमत्तैः

हविष्मद्भिः — आज्यादिहवि प्रदानप्रवृत्तैः ऋत्विग्भिस्तुत्य, अग्निः

अप्रनेता अरण्योर्निहित इति योजना । एतद्वै तत् — एतत् अग्नि-

स्वरूपं तत् — पूर्वोक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्नं च गच्छति । यस्मात् ब्रह्मण-

सकाशात्(१) सूर्य उदेति, यत्र च लयमेति । तं देवाः सर्वे अर्पिताः-

देवा सर्वे तस्मिन् आत्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तदु नात्येति कश्चन

तत् सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति । छायावत् अन्तर्यामिणो

दुर्लभत्वादिति भावः । एतद्वै तत् — उक्तोऽर्थः ॥ ९ ॥

ननु परमात्मनः सर्वात्मत्वं न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रय-

त्वेनानुसंधीयमानो ह्यात्मा । स च, अहमिहैवास्मीति देशान्तरव्या-

वृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मभूतत्वं कथ-

श्चेत्सुभृत इति पठितमस्ति । तत्र श्रुतप्रकाशिकानिर्वाहाय किञ्चि-

च्छादयानुसारी मन्त्रार्थवर्णनप्रकार एवान्यः । तत्र इदित्यस्य मनु-

ष्यार्थकत्वमभिमतं स्यात् । इह ॥ इत्स्नस्याग्निपरतयेव योजनात्

इदिति अवधारणे इष्टं स्यादिति विमृष्टमासीत् । अथ च गर्भे

श्चेत्सुभृत इति पठित्या इदित्यवधारणे इत्येव भाष्यपाठः प्राच्ये

अमुद्रितकोशे स्पष्टमुपलब्धः । उ इति, इत् इति च अवधारणे

प्रसिद्धम्, न पुनः उत् इति । (८)

मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मित्याशङ्क्याऽऽह—यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । यदेव परमात्मतत्त्वम् इह अत्र लोके अहमित्यनुसन्धीयमानतया आत्ममूलम्, तदेव लोकान्तरस्थानामपि आत्ममूलमित्यर्थः । ततश्च आत्मभेदो नास्तीत्यर्थः । अयमभिप्रायः—किं परमात्मतत्त्वनविदाम् अहमिहैवेति प्रतीतिः सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मत्ववाचकतयोपन्यस्यते, उत तद्रहिता-
नाम् । नाद्यः, तेषाम् अहमिहैवेत्यादिप्रतीतिरेवाभावात् । प्रत्युत 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति सर्ववस्तुवर्तितयैवानुभवात् । न द्वितीयः ; अतस्त्रविदामहंप्रतीतिर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वं प्रतीतिः तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वा-
भावादिति । मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । इह—परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति, स तु संसारात् संसारं माप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माक सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राह
मनसैवेदमाप्तव्यम् । इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोप्राप्तमित्यर्थः ।

10 चतुर्मुखादिसर्वानुग्राहकः मनुष्येऽथो देवाराध्यश्च परमात्मेत्युक्तम् । अथ देशभेदेन कालभेदेन भिन्नः स्यादीश्वर इति मतिमपाकरोति यदेवेति । अनेकं ब्रह्म न भवतीत्यस्येवेतदर्थत्वे स्पष्टं किमिति जगन्मिथ्यात्वपरतया व्याख्याय सर्वप्रमाणविरोधसं-
पादनम्, एवं यथा परमपदे वर्तते तथैवावतारेष्वपि अजहत्स्व-
स्वभाव इत्ययमर्थोऽप्यत्र सुवचः । तेनावतारेऽप्युपास्यत्वासिद्धिः ।

मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभण्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एनहे तत् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थं दृढीकरणायाम्यस्यति-नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स
.....पश्यति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूत-
भण्यस्य । कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वर पुरुष, मध्य
आत्मनि-उपासकशरीरे मध्ये अङ्गुष्ठपरिमाणस्सन् आस्ते । न ततो
विजुगुप्सते-ततो-भूतभण्येशानत्यादेव वात्सल्यानिशयात् देहगतानपि
दोषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः ।

११. विग्रहरूपेण दृश्यमानस्य ब्रह्मणो नानात्वे प्रत्यक्षे सति
कथमेकत्वमिति शंकायाम्, विग्रहातिरिक्तं स्वयंव्यापि मनोमात्रप्राप्तं
तत् आत्मतत्त्वमित्याह मनसैवेति । मन्त्रोऽयं बृहदारण्यकेऽपि
(४-४-१९) । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तु भेदः । अस्मदीय परमार्थप्रका-
शिकादौ एतदर्थविस्तरः ।

१२. एवमभूतस्योपास्याकारं दर्शयति अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठस्येय
मात्रा-परिमाणं यस्य सः अङ्गुष्ठमात्रः । भव्यपदं भवत्पदसमनार्थ-
कम् । भवद्भविष्यदुभयार्थकं वा । तत्र इत्यस्य व्याख्यानं भूतभण्ये-
शानत्यादेवेति । ईशानं भूतभण्यस्येति पञ्चममन्त्र इत्याह तत्र इत्यस्य
तमित्यर्थं पर्यवसानं दुष्करम् । तस्य जीवपरतया तत्र चतुर्यपादे
तदङ्गुष्ठोऽर्थ उक्तः । अत्र तु परमात्मविषये निन्दाप्रसक्त्यभावादेवम् ।

भोग्यतयेति । जीवोद्देशेन कर्मफलभोगार्थरन्तृत्तानां जीवतुल्यता

ननु, 'प्राणाधिपसंचरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः',
 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु अङ्गुष्ठ-
 मात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात् ।
 न च तस्य भूतभव्येशानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्—प्रथमश्रुतजीव-
 लिङ्गानुरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्य आपेक्षिकतया योजयितुं
 शक्यत्वादिति चेत्त — 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे एवमेव पूर्वपक्षं
 कृत्वा, 'हृदयाक्छेदनिवन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणस्य परमात्मन्यपि संभवात्,
 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' इति तैत्तिरीयके, 'अङ्गुष्ठ-
 मात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः' इति श्वेताश्वतरे
 च अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य परमात्मन्यपि श्रवणात् असङ्कुचितभूतभव्येशि-
 त्वत्वस्य अन्यथासिद्धव्रणलिङ्गत्वादयं मन्त्रः परमात्मपर एव' इति
 सिद्धान्तितत्वात् ।

यत्त्वत्त कैश्चिदुच्यते—अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव । अद्यापि
 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति पूर्वार्धेन जीवमनूद्य,
 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यनेन परमात्मभावो विधीयत-इति-तदसमञ्ज-
 सम् । तथा हि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावना(संभव ?)प्रदर्शकस्य
 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' इति सूत्रस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । ननु,

दोषत्वेऽपि स्रष्टुरिष्ट्यादनुकूलत्वमेव हि । विग्रहरूपेण तत्तत्तद्दुष्टां-
 शस्पर्शस्याऽऽवश्यकत्वाभावेऽपि जीवात्मगताभिमानवशात् तत्
 मृष्यत इति च तदिष्टत्वमेव तद्भोग्यत्वमिति ।

1 ननु दुष्टमपि स्वदेहं जीवो भोग्यत्वेन मन्यत इति स
 प्यात् प्रतिपाद्यः स्यादिति शङ्कते नन्विति ।

‘नास्मिन् मन्त्रे जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते, आराग्रमात्रतया प्रतिपन्नस्य जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणामावात्’ इति तटस्थशङ्का-परिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत्—
तथाऽऽश्रयणस्य क्लृप्तत्वात् ।

ननु ‘ईश्वरश्च ईशान’ इति निघण्टुपाठेन ईशानशब्दस्य देवता-विशेषे रूढत्वात्, ‘शब्दादेव प्रमित’ इति सूत्रे, ‘ईशानो भूतभण्डस्य’ इति शब्दादेव । न च भूतभण्डस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योप-पद्यते” इति भाष्यं व्याकुर्वद्भिर्व्यासैः, “ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात् ।...नात्र लिङ्गान्निर्णयः । किन्तु ईश्वरवाचिशब्दादेवे-त्येवकारामिप्रायः” इति व्याख्यातत्वात् ईशानशब्दस्य श्रुतित्वाभ्युप-गमात् तथैव चेशानशब्दश्रुत्या जीवव्यावृत्तिवदेव (जीववदेव^१) नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रुद्रपरत्वमेव स्यादिति चेन्न-योगरूढि-मतः पदस्य सन्निधौ अवयवार्थविशेषकपदान्तरसन्निधाने रुद्रघनुन्मेवस्य, ‘पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै’ इत्यादिषु दर्श-नात् । तत्र हि सरोरुद्रपदावयवार्थसरोविशेषकप्रपदोपादानेन सरो-रुद्रपदरूढिभङ्गस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादानापत्तेः । अतः ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । एतदस्वरसादेव व्यासार्थिरपि यथा-श्रुतभाष्यानुगुण्येन^१ यद्वेति पक्षान्तरस्य आश्रितत्वादित्यलमतिचर्चया ।

१ यद्वेति पक्षान्तरस्येति । अयं भावः—ईशानपदस्यात्र योगिक-त्वाद्भूतभावाच्च श्रुतित्वमित्याशयेनैव पूर्वं फलफलिभावाद्यसरे ईशानत्वं लिङ्गमित्युक्तत्वात् अत्र तदविरोधाय, ईशानशब्देन

१ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथग्गदयैस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

मकृतमनुसरामः । एतद्वै तत् । उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । शुष्केन्धनानलवत्
मकाशमान इत्यर्थः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।
अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयवर्तिपदार्थजातमपि तदात्म-
कमित्यर्थः । एतद्वै तत् । पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं प्रत्यन्त
पर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पतित्वा धावति । एवं धर्मान् पृथक्

देहेन्द्रियाद्यपेक्षेशानत्वरूपसंकुचितार्थं विहाय असंकोचेन सर्वेशान-
त्यस्यैवोक्ततया शब्दस्वरसप्रतीताल्लिङ्गात् परमात्मसिद्धिरिति लिङ्गपर-
तयैवेदं श्रुतप्रकाशिकाग्रान्त्यं योजनीयम् । तथाच यौगिकशब्दस्या-
धृतित्वेऽपि लिङ्गाद्विर्णयस्वीकारेऽप्येवकारोपपादनार्थं यद्वेत्यारम्भः ।
शब्दादेव-शब्दध्वण्यजन्यस्वरसप्रतीतिवशादेवेति । शिष्टमन्यत्र ।

१३ अविजुगुप्समानस्य दोषप्रत्यनीकत्वं घटन् भूतभव्यस्ये-
त्येतद् विवृणोति अंगुष्ठेति ।

१४. तानिति । पूर्वोक्तधर्मानित्यर्थः । जीवः सृष्टिदुर्गे पतितः
देहमनुष्यादिशरीरभेदान् पुनः पुनर्भजते वस्तुतस्तत्तदन्तर्गमित्वा-
श्रयतदेकवस्तुविज्ञानविरहात् तदेकाधीनानेव जीवतद्देहधर्मान् तदन-
धीनानेव यतः पश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ! ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमा बह्वी ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीया बह्वी ॥

हरिः ओम् । पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

पश्यन् तानेवानु विधावति । एवं परमात्मयतदेवान्तर्यामित्व-
मनुप्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्वनिर्झर-
पातमनुकृत्य संभारकुहरे पतनीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वलैकात्मकत्वज्ञानस्य कलमाह—यथोदकं शुद्धे शुद्धमा-
सितं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति
गौतम । यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति, न कथ-
ञ्चिदपि विसदृशम् । एवम्-इत्थं विजानत मुनेः मननशीलस्य आत्माऽपि
परमात्मज्ञानेन विशुद्धस्त्वन् विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः ।
गौतमेति प्राप्यवैभवं सूचयन् सहर्षं स्वोपयति ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थबह्वीभाष्यम् ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । जननादिविक्रियारहितस्य
अजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मन एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं
शरीराख्यं पुरं भवति । पुरत्वाग्निः यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा
शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आ-

१५. अशुद्धेन जीवेन स्पृश्यमानमपि परतरमशुद्धं न भवती-
त्युक्तम् । अस्म्यैव जीवस्य शुद्धो तत्साधर्म्यमाह यथेति ।

अनुष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
हंसश्शुचिपत् वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपत् वरसत् ऋतसत् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

सैव भवतीति भावः । ¹ अनुष्टाय न शोचति—विविच्य जानन्
देहानुबंधिभिः दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च
विमुच्यते—जीवद्दशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन्,
'भोगेन स्त्रितरे क्षपयित्वाऽयं संपद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसाने
अर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः । एतद्वै
तत्—एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरप्यस्य सर्वात्मतामेव द्रढयति हंसश्शुचिपत् वसुरन्त-
रिक्षसत् होता वेदिपत् अतिथिर्दुरोणसत् । नृपद्वरसद्वतसद्व्यो-
मसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंसः—सूर्यः ।
शुचौ ग्रीष्मर्तौ सीदति वर्तत इति शुचिपत् । तेजस्वीति यावत् ।
वासयतीति वसुः वायुः । अन्तरिक्षसत्—अन्तरिक्षगतो वायुः ।
होता वेदिपत्—वेद्यां वर्तमानः ऋत्विग्निशेषः ; अग्निर्वा । अतिथि-
र्दुरोणसत्—दुरोण-गृहम्, गृहागतोऽतिथिः । नृपत्—नृत्वा-
त्मतया वर्तमानम्, वरसत्—वरेषु=देवेषु च तथा वर्तमानम्, ऋते
सत्यलोके सीदतीति ऋतसत्, व्योमसत्—व्योम्नि परमपदे वर्त-
मानं च प्रत्यकृतत्वम् ; अब्जाः—जलजाः, गोजाः—गूजाः ऋतजाः—

1 अनुष्टाय—नाहमिदम्, ममेदं पुरमिति पुरत्वबुद्धिमनु-
स्थित्वा स्वपुरत्वेनोपयोज्य ; उपायमनुष्टायेत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

यज्ञोत्पन्ना कर्मफलभूताश्च स्वर्गादय [इति यावत्] । यद्वा चिरकाल
स्थायितया ऋतुशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । अद्विजाः—पर्वतजा, एतत्
सर्वं घृहत् जनम्—अपरिच्छिन्नसत्त्वरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति । सर्वेषां हृदयगत परमात्मा प्राण-
वायुमूर्ध्वमुखमुन्नमयति । अपानं प्रत्यक् अस्यति । अपानवायुमधोमुखं
क्षिपति । मध्ये वामनमासीनम् । हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं
वामनम्—वननीयम्, भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीकपरिमित-
तया हृत्परिमाणमित्यर्थः । विश्वे देवा उपासते । ॥ [देवा] सत्त्व-
मकुलस्य [मिद्वे] सर्वेऽपि उपासत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानमुपासीनस्य, 'तस्य तावदेव चिर यावन्न
विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरपात एवान्तराय, न किञ्चित् कर्तं ये

२. अज्जा गोजा ऋतजा अद्विजा इति पदानि हस इत्यादिप्रक-
मानुसारेण प्रथमैकवचनान्तानि । "जनमनखनक्रमगमो विद्व" (पा
३-२-६७) इति छन्दसि विद्वविधानात् । नूनमिदमेवाभिप्रेत्य शाङ्गे
'अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायते' इत्यादिना एकवचनेनैव
विवरणम् । अत इहमपि भाष्ये एकवचनान्तपाठः समुचितः । पाठो
निरीक्ष्यः । यद्वा एकवचनव्युत्पत्तेः प्रामाण्यत्वेऽपि तदादरेण
जात्येकवचनत्वसमर्थनापेक्षया सर्वस्य ब्रह्मात्मन्ताया चाच्यत्वाद्
बहुवचनव्युत्पत्तिरेव युक्ततरेत्याशयः स्यात् ॥

३ शरीरे वायोरूर्ध्वं गच्छतः प्राण इति संज्ञा, अधोगच्छत-
स्यापान इति । एव जीजननिर्वाहकत्वमुक्तम् । उपरि मरणप्रस्तावः ।

अस्य विस्मयमानस्य शरीरस्थस्य देहिन ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेताबुपाश्रिता ॥ ५ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

परिशिष्यन् इत्याह—अस्य विस्मयमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । अस्य—उपासकस्य

देहिनः, शरीरस्थस्य—शरीरप्रतिष्ठितस्य, दृढशरीरस्येति यावत् ।

एवम्भूतस्य वा, विस्मयमानस्य—शिथिलीभवदात्मस्य वा, देहाद्वि-

मुच्यमानस्य—म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते ? कृतकृत्यत्वात्

कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः । एतद्वै तत्—पूर्वतत् ॥ ४ ॥

तस्य^१ सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूप महिमानमाह न प्राणेन नापानेन

मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति । स्पष्टोऽर्थः । केने-

तरेण जीवन्तीत्यत्राह—यस्मिन्नेताबुपाश्रिता । यदधीन प्राणापान

योरपि जीवनम्, तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति भावः^२ ॥ ५ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । गुह्यम्—

१ किमत्र परिशिष्यते । इत उपादेय किमपि नास्तीत्यर्थः ।
सर्वमिदं चरमदेहवद्विषये स्वरसम् अन्येषां मृतानां पिण्डोप
जीवित्वात् जन्मान्तराद्यपक्षणाच्च ।

२ तस्येति । परमात्मन इत्यर्थः । ३ भाव इति । अनेन
मन्त्रे बृहदारण्यके उपस्तम्भोल्घट्टगत ॥ प्राणेन प्राणितीति
याम्य व्याख्यात भवति, यः शरीरे प्राण निक्षिप्य तत् जीवनयत्
करोतीति ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वगतम्
आश्चर्यं । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । हे गौतम !
आत्मा मरणं-मोक्षं प्राप्य यथा—यत्प्रकारविशिष्टो भवति, तथा पुन-
रपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहताय उपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥६॥

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण, “हन्त ते” इत्यनेन सूचितमर्थं
विवृणोति योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनु-
संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । अन्ये—परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखाः

६. ननु ब्रह्मण एव निरूप्यमाणतया मध्ये, ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्या-
मि’ इति केन विशेषेणोच्यत इति चेत्-उच्यते-केचित् संपादितमपि
ब्रह्मज्ञानं संसारकुहरपरिभ्रमणार्थमेवोपयोजयन्ति तत् विहाय मोक्ष-
यत्नः कार्य इत्युपदेश एव विशेष इति । अत्रेदमपि किञ्चिन्प्रतीयत
इय-एतावदुपदिष्टं यद्ब्रह्म, तत् कीदृशदेयतास्वरूपमिति विवेकुमिद-
मारभ्यत इति । तथा च केचित् योनि-क्षपारं ब्रह्माणं ब्रह्मेति मन्यन्ते ।
अन्ये स्थाणुं—शिवम् । यः पुनः याह्यप्रपञ्चविलक्षणस्य स्वाप्नप्रपञ्च-
स्यापि सृष्टिस्थितिसंहारहेतुः, “उकारः स्वप्नो विष्णुदेवतः” इत्यथर्व-
शिखोक्तः, स विष्णुरेव परं ब्रह्मेति स एव बालामर्षलोकस्यापि
नियन्ता । अत एवोक्तं प्राक्, सोऽध्वनः पारमाभोति तद्विष्णोः
परमं पदमिति’ इति ज्ञाप्यते । किञ्च येयं ब्रह्मे इति पृष्टवन्तं प्रति मुक्ती
जीवपरिस्थितिः स्पष्टमावेदनीया । जीवादन्य एव परमात्मा, तत्साम्य-
मेव मुक्ती, न त्वैन्यमिति अत्र वक्तव्यां विशदं भवति ।

य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

स्वद्विसदृशाः शरीरपरिमहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रपद्यन्ते, अन्ये स्थावरभाव-
मनुगच्छन्ति स्थानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनानतिक्रमेण, “रमणीयचरणाः”,
“तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” इत्यादिभ्रुत्यनुरोधादिति भावः ॥ ७ ॥

एव शिष्यं प्ररोचनया अभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुमरति—य

एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । सर्वेषु सुतेषु
जीवेषु कामं कामम्—णमुलन्तमिदम् । सङ्कल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । न तु
“सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व” इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन
निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः सञ्च्याधिकरण (३-२-१) भाष्यश्रुतप्रकाशि-
कयोः स्पष्टः—सङ्कल्प्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो
योऽस्तीत्यर्थः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन्
लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् । तदेव
शुक्रं-प्रकाशकम् तदेवानग्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।
नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात् तदेवामृत-
मित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेन अमृतान्तरनिषेधात्
मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रत्युक्ता ; अतत्त्वामृतशब्दस्य निरुपाधि-
कामृतवाचित्वात् ॥ ८ ॥

एक एवाऽऽत्मा सर्वेषामहमर्थतया आस्ते इत्यस्यार्थस्य दुर्बोध-

१अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥
 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वाह्यदोषैः ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

त्वात् तद्बुद्धीकरणाय पुनरप्युपदिशति—अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
 रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । यथा एकस्तेजोधातुः त्रिवृत्करणकृत-
 व्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टस्सन्, रूपरूपं-रूपेरूपे वायव्यौतिक-
 व्यक्ति—वीप्सायां द्विवचनम्—प्रतिरूपः—प्रत्युक्तं रूपं यस्य स
 तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसङ्क्रान्त-
 रूपत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं
 प्रतिरूपो बहिश्च । तथा एक एव सन् परमात्मा प्रतिवस्तु सङ्क्रान्ता-
 न्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—वायुर्यथैको भुवनं....बहिश्च । पूर्ववत् ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवत् दोषाः परमात्मनि न भवन्ती-
 त्येतत् सदृष्टान्तमाह—सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
 चाक्षुर्पैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोक-
 दुःखेन बाह्यः । 'रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः', 'आदित्यश्चक्षुर्भू-

१ अग्निवाय्वादित्याः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गलोकदेवताः तेषु भग-
 वत्साम्यं तदनुग्रहायत्तं दर्शयति त्रिभिः ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

त्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यः चक्षुरधिष्ठातृतया
तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्व-
भूतेष्व्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतैर्दोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविका-
पहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्-विलक्षणत्वादित्यर्थः ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं
नेतरेषाम् । एकः-समाभ्यधिकरहितः । वशः-इच्छा । सोऽभ्यासीति
वशी । 'जगद्वशेवर्ततेदम्' इत्युक्तरीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः । 'इमौ
स्म मुनिशार्दूल किष्करो समुपस्थितौ' इत्युक्तरीत्या भक्तवश्य इति वा
अर्थः । एकं बीजम् 'तमः परे देव एकीभवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या
स्वेन एकीभूतमविभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं महदादिवहुविधप्रपञ्चरूपेण
यः करोति, तम्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तरीत्या सान्तर्यामिणं
ये पश्यन्ति, तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो
विदधाति कामान् । नित्यश्चेतन एक एव सन् बहूनां नित्यानां

१२-१३. इमौ मन्त्रो श्वेताश्वतरीयेऽपि ; द्वादशमन्त्रे पूर्वोर्ध्व-
मन्यथा ; त्रयोदशमन्त्रे उत्तरार्धमन्यथा ॥

तदेतदिति मन्यन्ते निदेश्य परम सुखम् ।

कथन्तु तद् विजानीया किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

चेतनानामपेक्षितार्थान् अनायासेन प्रयच्छन्ति । तमात्मस्य येऽनुप-
श्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः आश्रयती नेतरेषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तं शिष्य आह तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परम
सुखम् । कथन्तु तद्विजानीया किमु भाति विभाति वा । तत्
अलौकिक परमानन्दरूपं ब्रह्म एतदिति करतलामलकरत् अपरोक्ष
भवादृशा निष्पन्नयोगा मन्यन्ते । भवादृशास्साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ती-
त्यर्थः । कथं रूपादिहीनप्रमहणासमर्थमानसोऽहं तत् विजानीयाम् ।
तत् किं वीक्षितवत्या भासते । तत्तापि विस्पष्टं प्रकाशते । उत
तेजोन्तरसवलनाच्च विस्पष्टं प्रकाशते इति पञ्च ॥ १४ ॥

परमात्मन योगयुगालम्बनत्वाय, 'आदित्यवर्णं तमस परस्तात्'

१४ यद्यपीदमपि गुरुवान्यतयैव सुयोजम्-तथापि 'कस्त
मदामय देव मदम्यो ज्ञातुमर्हति' इत्युक्तवान् मृत्युरेव 'कथन्तु तद्वि-
जानीयाम्' इति कथयतीति अस्य व्याहृत्यत् प्रतीते तदपक्षया प्रश्न-
परतयेव ध्याख्यानमुचितम् । उत्तरमन्त्रस्यैतदुत्तररूपतायां स्वरसत
प्रतीते । मननकृत्तर एतदिति निर्दिश्य काम मन्यताम्, विज्ञानमुपा-
सन तु-दुःकर प्रतीयते । किं तत् सूर्याद्युपकरणैर्मिति उत तन्निर-
पेक्षम् । किं विप्रहरहितं भाति उत विशिष्टमपीत्येव प्रश्नः । 'किमु
भाति न भाति वे'त्यपि पाठोऽस्ति । अत्र 'विस्पष्टम्' इति, उत्तरत्र
'विभाति' इति च भाष्ये दर्शनात् विभातीति पाठ इष्टः । वाशब्द-
दर्शितकोट्यन्तर, 'न विस्पष्टम्' इत्यादिनोक्तमिति स्यात् ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा चिद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीया बह्वी ॥ भादितः पञ्चमी ॥

‘सदैकरूपरूपाय’ इति प्रमाणप्रतिपन्नगुभाधयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति;
तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्तिमानित्याह न तत्र...
...विभाति । अयं च मन्त्रः, ‘ज्योतिर्दशनात्’ इति सूत्रे, ‘सर्वतेजसां
छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुमाहकं च अङ्गुष्ठप्रामेयस्य ज्योतिर्दश्यते’
इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम्—“न तत्र सूर्य इत्यादिमन्त्रे
पूर्वार्थस्यार्थमाह-सर्वतेजसा छादकमिति । उत्तरार्थस्य पूर्वपादार्थमाह-
सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुभातं-पश्चाद्भातम् । तेन कार्यकारण-
भावः सिद्धः । पौर्वापर्यनियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः ।
चतुर्थपादार्थमाह—अनुमाहकमिति । ‘यस्यादित्यो मामुपयुज्य भाति’
इत्यादिश्रुतिश्चानुमाहकत्वे प्रमाणम्” इति व्यासार्थैर्विवृतम् । तदीयदीप्ति
साक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्थार्थः ; तेजोन्तरोत्पत्तौ

१५. नमेव भान्तमिति । “अशोस्मर्यो अजायत” इत्यादिरीत्या
जीर्णीयचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतादेर्भगवच्चक्षुरादिनिर्गतस्यादधिष्ठानसा-
मर्थ्यम् । अग्रभूषणादिरूपभगवद्विग्रहस्थितानित्यमर्थनुपपत्तादेव च
जातानां स्थितिः । “सूर्यस्य तपतो लोमान् अग्रेक्षन्द्रस्य चाप्युत ।
अश्वो यन् प्रकाशान्ते भवेते केशसंक्षिप्ताः । मर्यादाः केशाश्च तस्मान्
मामाहुर्द्विजमत्तमाः” (म. भा. शां. ३. २९. ५८) इति मर्यादिक्रि-
णानां भगवन्देशान्वमुक्तम् । श्वमादिक्रमत्र भाष्यम् । मन्त्रोऽयं
मुण्डके (४) श्वेताश्वतरीये (६) च पठ्यते ॥

तदुपादानद्र-थानुग्राहकत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः ; चाक्षुपरदम्यनु-
ग्राहकच-द्रातपादेरिव उत्पन्नस्यापि तेजस स्वसवन्धेन स्वकार्यकरण-
सामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्व चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तैव द्रष्टव्य ।

अधिष्ठानब्रह्मरूपमानव्यतिरिक्तमानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीय-
पादार्थ इति यत् परैरुच्यते, तदयुक्तम् । तथा हि सति भान्नमिति
कर्त्तर्यशतृप्रत्ययस्य 'क्षिप्यज्ञान प्रकाशते' इतिवदमेदेऽपि कथञ्चित्समवे-
पि अनुभातीत्यस्य शब्दस्यायोगात् । ¹न हि देवदत्तगमनक्रियाभ्यति-
रिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते, गच्छन्त देवदत्त यज्ञदत्तोऽनु-
गच्छतीति प्रयोगो दृष्टवर । ननु वह्निमेव दहन्तम् अयोऽनुदहतीति
प्रयोगो दृष्टवर इति चेत् -न, अयस पृथक् दग्धत्वाभावं निश्चिनवत
तत्प्रतिपिपादयिषया तादृशप्रयोगस्य सम्प्रतिपन्नत्वाभावात् ।

ननु तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसमवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति
भवदभिमतार्थोऽपि न युज्यते, तदीयदीप्तिसाक्षात्कारवतामपि मुक्तानां
तेजोन्तरसाक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसत्त्वनाधीनाग्रहणलक्षणाभिभव-
स्याभावादिति चेत् -उच्यते । ²बद्धविषयमेवैतत् ॥ बद्धानां तत्साक्षा-
त्काराप्रसक्तेरिदं कथमिति चेन्न , बद्धानामेवार्जुनादीनां तत्साक्षात्कार-
दर्शनात् । यद्वा कालिदासकनौ परिगण्यमाने इतरं कुकवि

1 'न हि देवदत्ते' स्यादि । अत्र शास्त्रम् "यथा ज्वालोल्बुमादि
अग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति, न स्वतः, तद्वत्" इति ।

2 वज्जेति । ग्रहणे चक्षुस्सापेक्षो यः पुरुष तद्विषये
ह्यभिभव उच्यते । न तु स्वाभाविकग्रहण इति भावः ।

कविरिति वत् भाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तर न भाति ,
 अतस्तदेव ब्रह्म अतिमास्वरूपशालीति पूर्वार्धार्थः । 'तदीयदीप्ति
 साक्षात्कारसमवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वम्' इति व्यासार्थवचनस्या
 प्ययमेवार्थः । इममेवार्थम् इतरतेजसा स्वरूपोत्पत्तौ फलपत्तने च
 परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन, तमेव भान्तमित्युत्तरार्धेन द्रढयतीति
 न दोष इत्यवगन्तव्यम् । यद्वा-पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थः । ननु
 अतिमास्वरूपमिति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, न भातीति प्रत्यक्ष
 विरुद्ध कथमभिधीयत इत्यत्राह तमेव भान्तमनुभातीति । इदं च
 परिदृश्यमान मास्वरूप न स्वाभाविकम्, अपितु परमात्मदत्त तन्नीयमेव
 तेजः । गीतं च भगवता, 'यदादित्यगत तेजो जगत् भासयतेऽखिलम् ।
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । विवृतं चैतत्
 भगवता भाष्यकृता—'अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामान्त्यादीनां
 यत् तेजः, त मजीय तेजः । तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति
 विद्धि' इति । अतो 'याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भस्वरूप
 शालिना न भातीति व्यपदेशो युज्यत इति भावः ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमबह्वीभाष्यम् ॥

1 याचितकमण्डितेति । ये स्वयमाभरणरहिता जाभरण
 धारणरुचय अन्यदीयमाभरणं ततो याचित्वा गृह्णन्वा फञ्चिन्
 कालमाप्तान् मण्डयन्तः स्वतःसिद्धाभरणशालिन इव रान्ते, ते
 याचितवैर्घस्तुभिर्मण्डिताः । तार्किकरक्षायामयं प्रयोगः ।

॥ अथ द्वितीये तृतीया चह्यी ॥

हरिः ओम् । ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽध्वत्थस्सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नात्येति कथ्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।

ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽध्वत्थः सनातनः । अयं च मन्त्रखण्ड, 'ऊर्ध्वमूलमधश्शाखम्' इति गीताव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता व्याख्यात । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—“यं सत्ताराख्यमध्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शाखम् ययं प्राहुः श्रुतयः, 'ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽध्वत्थः सनातनः', 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेदः सम्प्रति' इत्याद्याः । सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगकिमिकीटपतङ्गस्यावराण्णतया अधश्शाखत्वम्” इति । तद्विलक्षणमेव (तल्लक्षणमेव) ब्रजेति दर्शयति— तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कथ्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः ॥ १ ॥

य इह किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् महद्भयं वज्रघटतम्—अयं च मन्त्रखण्ड 'कम्पनात्' इति सूत्रे भगवता

। ननु धुतगविह एव इति प्रकृतपरमात्मप्रवृत्तान् अयमध्वत्थः परमात्मा ; गीतायां तु असंगशास्त्रच्छेद्यः संसार एवाध्वत्थ इति कथमुभयैक्यमिति चेत्, चन्द्रिकायां तत्र समाहितत्वात् । परमात्मनः
सम्यगित्यर्थः ।

महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भाष्यकृता व्याख्यातः । तन्नामं गन्तं प्रस्तुत्य, “कृत्स्नस्य जगतः
अस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो
निस्तृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनं—कम्पनं श्रूयते । तच्छा-
सनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात् वज्रादिरोद्यतात् कृत्स्नं
जगत् कम्पत इत्यर्थः । ‘भयादस्यामिस्तपति’ इत्यनेनैकार्थ्यात् महद्भयं
वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा” इति भाषितम् । विवृतं चैवत्
श्रुतप्रकाशिकायाम्—‘प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थिताना-
मित्यव्याहारः । कुतो निस्तृतानामित्यपेक्षायां प्रकृतस्थैवापादनत्वमाह
तत इति ।....एजनं कम्पनमिति । एज कम्पन इति हि घातुः ।
प्रत्यवायभयात् स्वस्वकार्य(र्थेषु) प्रवृत्तिः कम्पनम् । उद्यतवज्रादिव
परमपुरुषात् सज्जातेन भयेन कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थः’ इति । अत्र
महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थप्रथमान्तानि ।
आद्यं पञ्चम्यर्थप्रथमान्तपदद्वयं भयवाचि । उत्तरं तु पदद्वयं तद्वेतु-
भूतप्राणशब्दितपरममपरिमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु, ‘निमित्तस्यादिनि
भयम् ; भयानकमित्यर्थः । महाभयानकोद्यतवज्रवत् स्वस्मात्तिष्ठतं
सकलं जगत् प्राणशब्दित-^२परमात्मा कम्पयति । एजि ण्यर्थगर्भः’

1 परब्रह्मपरमिति । वज्रमुद्यतमित्यस्य उद्यतवज्रतुल्यप्रहाण इत्यर्थः
इति । 2 अत्र पक्षे प्राणशब्दः प्रथमान्तः ; जगदिति द्वितीयान्तम् ;
एजति एजयति । पूर्वार्थे पूर्वेऽप्येव व्याख्याय महद्भयमित्यादि तृतीया-
नान्तं कृत्वा भयानकवज्रत्वेन एतत् ये त्रिगुणित्यर्थोऽपि सुप्रचः ।

भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्ये ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥ ३ ॥

इह चेदशकृद् बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रस ।

ततस्सर्गे (च) पु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

यथादश तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

इत्यमुमप्यर्थं वर्णयन्ति । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति-स्पष्टोऽर्थः ।

‘अत एव प्राण’ (१-१-९) इत्यधिकरणन्यायात् प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति ...मृत्युर्धावति पञ्चमः ।

धावतिशब्द इन्द्रादीनां स्वस्व-न्यापारप्रवृत्तिपरः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इह चेदशकृद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः । शरीरस्य

विस्रसः—विस्रसनोत् पतनात्प्राक् इह लोके ब्रह्म बोद्धुं अशक्येत्

अशक्नुमश्चेत्—विकरणव्यत्यय छा-दस—ततस्सर्गेषु लोकेषु

शरीरत्वाय कल्पते । ततः तस्मात् ज्ञानाभावाद्धेतो सृज्यमानसर्ग

लोकेषु जन्मजरामरणादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवतीत्यर्थः । तस्मात्

शरीरपानात्मागेव आत्मज्ञानाय यतेतेति भावः ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमेवाह—यथादशं तथाऽऽत्मनि । यथा

1 एवं सर्वलोकेष्वपि जीवस्य भगवद्भीन-वमेवेत्युक्त्या,

अर्थय तस्य प्रत्यक्षमप्याह इहेति । सर्गेष्वित्यस्य नानावर्णव्यत्ययं

सम्भवति । अथापि सर्वेष्विति पाठमपि मनसि कृत्य सृज्यमानसर्ग-

लोकेष्वित्युक्तं स्यात् ॥ (४) ॥ 2 लोकान्तरे तदग्रहणं न यथायत्नः ;

अतोऽप्यत्रैव ग्राह्य इत्याह यथेति ।

यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । ६ ॥

दर्शे चन्द्रिकाया अभावात् न स्पष्ट प्रतिभास, तथा इह लोके आत्म-
नीत्यर्थः । यद्वा यथा आदर्शे—दर्पणे प्रतीयमान वस्तु साक्षाद्दृष्ट-
वस्तुवत् प्रत्यङ्मुख वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते, तथेहात्म-
विषयिणी प्रतीतिरित्यर्थः । लोकान्तरेऽपि तथेत्याह— यथा स्वप्ने
तथा पितृलोके । यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत् सम्यक्त्वया
सशयादिधिरोधिन्या पुनरनुसन्धानयोग्यत्वाभावः, तथा पितृलोक
इत्यर्थः । यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके । यथा जलान्तं स्व-
वस्तुनो नेतरन् स्पष्टप्रकाशः, तद्वत् परिदृश्य इव । न वस्तुतः (यथावत्) *
परितो दृश्यत इत्यर्थः । गन्धर्वलोकेऽप्यापातनं प्रतीतिमात्रमित्यर्थः ।
छायातपयोरिव ब्रह्मलोके—यथा छायातपयोर्मिश्रणे शुद्धानपवर्ति-
पदार्थवत् नोपलम्बः, एवं ब्रह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्बः । अनो-
दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भावः । यद्वा—ब्रह्मलोके यद्यपि छायात-
पयोर्विविच्योपलम्भवत् आत्मानात्मस्वरूपयोर्विविच्योपलम्बः संभवति,
तथापि नालत्यानामात्मतत्त्वमसुलभमिति भावः ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगु-

६ इन्द्रियाणां यौ उदयास्तमयौ तौ पृथग्भावं च मयेति
योजनाया तात्पर्यम् ॥ न शोचति । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति
तद्विनाशधर्मात् तत्त्वोपगोपायप्रयासं विना तद्विमुक्तत्वलाभोपाय-
मेव चिन्तयेदिति भावः ।

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात् परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यद् (यं?) शास्त्रा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

त्वद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । पृथग्भूतानामुत्पद्यमानाना-
मिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाणामित्येतत् देहादीनामप्युपलक्षणम् । उद-
यास्तमयी च यत् । यदित्ययं यानित्यर्थः । यौ उत्पादविनाशौ
यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षणं पृथग्भावश्च (व ?) तान् सर्वान् इन्द्रियाद्विगतान्
मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशा ज्ञानै-
काकारे नित्ये आत्मनि न सन्तीति ज्ञात्वा न शोचनीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहनिविक्रमत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय
इति पूर्वोक्तं शरणवरणमेव प्रतिपादयति—इन्द्रियेभ्यः परं मनो
.. यद् शास्त्रा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । इन्द्रियेभ्य इत्ये-
तत् अर्थानामप्युपलक्षणम् । ‘इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः’
इत्यनेनैकार्थ्यात् । सत्त्वशब्दो बुद्धिपरः । ‘मनसस्तु परा बुद्धिः’ इति
पूर्वोक्तेः । अलिङ्गः—लिङ्गागम्यः । परत्वं च वशीकार्यनाया निव-
क्षितम् । परस्य च वशीकरणं शरणागतिरेव । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नमेवोपायं वशीकार्यप्रदर्शनेन सूचयति (७) इन्द्रियेभ्य इति
मन्त्रद्वयेन । महान्—इन्द्रियाद्युपररणापेक्षया उपररणिन्येन प्रधान-
भूतो रर्था जीवात्मा । अव्यक्त-शरीरम् । पुरुषः—परमात्मा । प्रागेव
विशदं व्याख्यातत्वाद्वाक्यं संग्रहः ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिमल्लसो य एनं(एतत्)विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । अस्य रूपं—स्वरूपं विग्रहो
वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषये अभिमुखतया न तिष्ठनीत्यर्थः ।
अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः । अत एव न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम् । स्पष्टोऽर्थः । हृदा मनीषा मनसाऽभिमल्लसः । अयमंशः,
'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'(1-2-1)इत्यत्र व्यासार्थः, "हृदेति भक्तिरुच्यते।
मनीषेति धृतिः । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
नैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा, 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्तत्वात् । अभिमल्लसः=
ग्राह्यः " इति विवृतः । "धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति,
साक्षात्करोति प्राप्नोनीत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इत्यने-
नैकार्थत्वात्" इति वेदार्थसङ्ग्रहे प्रतिपादितम् ; ए एनं विदुरमृतास्ते
भवन्ति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । ज्ञायते अने-
नेति व्युत्पत्त्या ज्ञानानि—इन्द्रियाणीत्यर्थः । "सप्त गते —"इत्य-

९. मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयेऽपि (नारा. १.) । उत्तरार्धे तत्र "य
एनम्" इति पाठः । उत्तरार्धे परं श्वेताश्वतरीये (३) । तच्च पूर्वार्धञ्च
(४) पृथक् पृथक् तत्र ।

१०. इन्द्रियप्रत्याहारादिकं योगाङ्गमाह यदेति । अवतिष्ठन्ते-
विषयेभ्यो निवृत्तिं स्थिरतया भजन्ते । अनेनेतीति । एकग्रचन-

बुद्धिश्च न विचेष्टेन तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमवाप्ययी ॥ ११ ॥

धिकरणे(2. 4. 2.) व्यासार्थस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धिश्च न विचेष्टेत ।

अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत्त भाष्यम्,

‘अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्धयहंकारचित्तशब्दै-

र्क्यपदिश्यते’ इति । तामाहुः परमां गतिम् । ‘शरीरान्तस्मरणा-

विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः’ इति तत्रैव स्पष्टम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । तां—

पूर्वमन्तर्निर्दिष्टां प्राधान्यन्तरकरणधारणां परमां गतिं योग इति

मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्थः, “परमा गतियोग इत्यर्थः” इति ।

अप्रमत्तस्तदा भवति । इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्वं एव अग्रहितचित्ता-

भवति । चित्तावधानं किमर्थमित्युक्ताह—योगो हि प्रमवाप्ययी ।

योगस्य प्रतिक्षणापायशालितया अवधानमपेक्षितमिति भावः । यद्वा-

‘इष्टप्रमवानिष्टाप्यवलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य, तत्त अप्रमत्ततया

भविष्यति’ इति भावः ॥ ११ ॥

स्युत्पत्तायपि पश्चात् बहुत्वविवक्षया बहुवचनम् । तानि ध्यानेन्द्रि-

याणि पञ्च ।

। योग इति । योगमिति द्वितीयान्तमाधुन्याय तत्पृथग्वारेण

इति-एवंप्रकारेण स्थिरां तामिन्द्रियधारणां योगमाहुस्तिन्ययो या ।

धारणा यस्यन्तरेऽपानेन स्थापना । उक्तञ्चेति । तां योगमिति

मन्यन्मिममनुसृत्य पूर्वमन्त्रे गनियोग इत्युक्तमिति भावः । २ इष्टस्य

प्रमत्तः, अनिष्टस्याप्ययद्वय पुरुषार्थः ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । स्पष्टोऽर्थः ।
 २प्राणपादे—“सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” (३. ४ ३.) [इति] इन्द्रियाणि
 सप्तैव , “सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिता
 सप्तसप्त” इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । ‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते
 ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत” इति योगदशायामि-
 न्द्रियाणां परिगणितत्वाच्च सप्तैवेति प्राप्ते—उच्यते—“हस्तादयस्तु
 स्थितेऽतो नैवम्” । शरीरे स्थिते आदानादिरक्षणकार्योपयोगित्वात्
 हस्तादयोऽपि इन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । “दशेमे पुरुषे प्राणा
 आत्मैकादश ”—आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते,—“इन्द्रियाणि दशैक
 च”, “एकादश मनश्चात्त” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां [इन्द्रियसङ्ख्या
 निश्चिता ।] न्यूनमख्यावादा उपकारविशेषाभिप्राया , अधिकसंख्या-

१ प्रायः पदार्थाः, चक्षुषा कतिपयांशानां परोक्षया वाचा
 अन्येषां केवाञ्चित्, मनसा चान्याशानां ग्रहणात् पूर्णप्राप्ता
 भवन्ति, न तथा परमात्मेत्यर्थः । परमात्मगतविशेषाणामनन्तत्वाच्च
 तथा दुर्दहम् ।

२ ननु सप्तेन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, इदानीं चागमि । तत्
 क्तीन्द्रियाणीति जिज्ञासायां तन्निर्णयिकाधिकरणशरीरं दृश्यते—
 ‘प्राणपाद’ इति । विशेषितत्वाच्चेतीति इतिशब्दपाठे, इत्यनेनेत्यर्थः
 प्राप्ते इत्यत्र तदन्वयः । कुण्डलित कोशेष्वष्टमप्योचित्यात् शारीरक-
 शास्त्रार्थदीपिकानुसारेण निवेशयन्ति । अधिकसंख्यावादः—सप्त-
 सप्तेति चतुर्दशेन्द्रियवादादिः ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

वादाश्च मनोवृत्तिभेदादिति स्थितम् ॥ ^१अमुमेवार्थमुपपादयति—

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । अस्तीति ब्रुवतः

शब्दादन्यत्वेत्यर्थः । तस्योपनिषदेकगम्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

^२अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति । ^३तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावः—
अन्तःकरणम् । तेन च परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । वेदान्त-

१ अमुमेवेति । पूर्वार्थोक्तं वागाद्यग्राह्यमेवेत्यर्थः ।

२ ब्रुवतोऽन्यत्वेति । चक्षुरगोचरत्वात् मनसा पूर्वमतस्य प्राश्न-

शब्दमात्रेण ज्ञातव्यः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्तीति श्रुतमिति ज्ञाप्यते ।
न च नैयवाचेत्येतद्विरोधः, तदर्थस्यान्यथा प्रागुक्तत्वात् ।

३ अत्र यद्यपि—परमात्मा अस्तीत्येव पूर्वमुपलब्धव्यः, अयोभयो-
र्जीवपरमात्मनोस्तत्त्वभावेन—‘तयोऽसी सोऽहम्, योऽहं सोऽसी’
इत्युक्तद्राव्यभावनया चोपलब्धव्यः । एवं अस्तीत्येवोपलब्धस्यास्य
जीवात्मनः तत्त्वभावना सम्यग्निष्पद्यते । अध्यात्मयोगाधिगमेन
दैवं मत्त्वेति पूर्वमुक्तेः । एवं मत्त्वेत्यन्तमुपपाद्य, ‘हर्षशोका जहाती’
त्येतदुपपाद्यते उपरितनमन्त्रेणेति सुवचम्—अद्यापि उभयोरिति पूर्व-
मन्तप्रस्तुतग्रहणं स्वरसम् । चाङ्गनसाद्यप्राप्यत्यरुणनात् द्रष्टव्यः
थोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यसितव्यश्च कथमप्रमिति शंकापरिहारश्च
कर्तव्योऽस्ति ; अनो विलक्षणयोर्वात्मनस्योरत्र प्रवृत्त्या श्रवणादि
सिध्यति । दर्शनं तु न चक्षुराद्यत्तम् ; किन्तु तत्त्वभावरूपान्तःकरण-
कार्यमित्यपेक्षितमुच्यते इत्याशयेनान्यथा व्याचष्टे—तत्त्वमित्यादिना ।

वाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽपि अस्तीत्येवं मनननिष्ठिध्यासने कर्तव्ये इत्यर्थः । उभयोर्हेत्वोः—उभाभ्यां शब्दमनोरूपाभ्याम् अस्तीत्येवोपलब्धस्य—ज्ञातवतः मुक्ता ब्राह्मणा इतिवदयं निर्देश—तत्त्वभावः प्रसीदति—मनः प्रसन्न भवति । निर्दुष्टं भवतीत्यर्थः ॥१३

नन्ययमन्योऽर्थः स्वरसो भवितुमर्हति । प्रतीतिर्हि द्विविधा अस्तीति नास्तीति च । आद्या विधिप्रतीतिः भावप्रतीतिः ; अन्या च निषेधप्रतीतिरभावप्रतीतिरिति । तथा च, “असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ग्रहणोऽसाधारणमाकार-मुपस्थापयति । हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिः ग्रहणोऽसाधारणं रूपम्” इत्यक्षरव्यधिकरण (३-३-१४) भाष्यानुरोधेनेत्यमर्यस्संपद्यते—परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धयः । ज्ञानानन्दादिभावरूपेण ग्राह्यः । न तु शशशृङ्गादिद्यत् केवलनिषेधमात्रेण । एवं तत्त्वभावेन असाधारण-हेय प्रत्यनीकत्वरूपधर्मभावेन चोपलब्धयः । उक्तयोरुभयोर्भावाभाव-रूपयोर्मध्ये भावरूपेणोपलब्धस्य परमात्मनोऽसाधारणोऽभावरूप-धर्मोऽपि प्रसीदति ग्राह्यो भवति । “लब्धरूपे क्वचित् क्वचित् तादृशोऽपि निषिध्यते” इति न्यायेन अस्थूलमनपिऽत्याद्याकारग्रहणात्पूर्वं ज्ञानानन्दादिग्रहणमावश्यकम् । तस्मात्, ‘अस्तीति द्रुततोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यत इति कथम्, अस्थूलमित्यादि द्रुतस्यपि तदुपलम्भात्’ इति न शङ्कनीयम् । तथा द्रुवताऽपि अस्तीति पूर्वमुपलब्धयत्वादिति चेत्—सत्यम् ; तथापि द्रुवतोऽन्यत्र नोपलभ्यत इत्युक्ती मननध्यान-दर्शनानि न सिध्यन्तीति पूर्वमन्त्रपूर्वोत्तरार्थानुरोधिशाखायास्वरम-त्वात् तत्परिहारार्थमेवं व्याख्यातम् ।

श्रुतप्रज्ञाशिकायां तु अस्तीत्येवोपलब्धय इत्यादिमन्त्रस्य जीव-ग्रहणोस्तादात्म्यविषयत्वं परमतं निरस्य प्रसंगात् संग्रहेण जन्मादि-

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा मर्त्योऽमृतो
भवति । कामाः—दुर्विषयविषयकमनोरथा हृद्गता यदा शान्ता
भवन्ति, तदनन्तरमेवायमुपासक अमृतो भवति—अत्रैवोपा-
सनवेलाया ब्रह्मानुभवतीत्यर्थ । अत्र ब्रह्म समश्नुते—
अत्रैवोपासनवेलाया ब्रह्मानुभवतीत्यर्थ । 'समाना चाऽऽस्त्युपक्रमाद-
मृतत्वं चानुपोष्य' इत्यत्र भाष्यम्—“अनुपोष्य—शरीरेन्द्रियादिसन्ध-
मदग्धैव यत अमृतत्वम् उत्तरपूर्वाघयोरुल्लेखविनाशरूप प्राप्यते, तदुच्यते,
'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थ । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति
च उपासनवेलाया यो ब्रह्मानुभव तद्विषयमित्यभिप्राय ” इति ॥ १४ ॥

पदभानविकारराहित्यपरत्वमुक्तम् (३-३-२१) ॥ उभयोरित्यस्य जीव
परयोरित्यर्थस्तु न भवति, पूर्वं तदुभयाप्रस्तायात् । तदपक्षया एव
मर्त्यो युक्त—परमात्मा अस्तीति सामान्याकारेणैव पूर्वमुपलब्धय ।
पश्चात् तत्त्वभावेन असाधारणाकारेण चोपलब्धय । उभयोरकार-
योर्मध्ये तत्त्वभावेन असाधारणाकार अस्तीति सामान्याकारेणोप-
लब्धयैव भवतीति । यद्वा अस्तीत्येव—सत्य ज्ञानमित्युक्तसत्यस्य
रूपनिरुपाधिसत्त्वया विकारान्तरराहित्येन उपलब्धय—तत्त्वभावेन
च—ज्ञानानन्दसर्वशक्तवाचसिलासाधारणगुणत्वेन चोपलब्धय
उभयोरनयोर्धर्मयोर्मध्ये तत्त्वभावेन—असाधारणगुणत्वेन सत्यत्वेनोप-
लब्धयन्तर प्रसीदति—सम्यक् ज्ञायते इत्यर्थ । अयमेव श्रुतप्रमादि
केष्ट स्यात् ।

१४ अथ मन्त्रो बृहदारण्यक (६-४)ऽपि ।

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव (स्यैव?) ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तृता ।

उक्तमेवायमादरेणाभ्यसन्, उपदेष्टव्याश्च एतावानेवेत्युप-
संहरति—यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव ग्रन्थयः । ग्रन्थयः
ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । एतावद-
नुशासनम्—अनुशासनीयम् उपासकस्य कर्तव्यत्वेन उपदेष्टव्यमेता-
वदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यानाडीनिष्क्रमणाचिरादिगमनादिकं न साधकस्य
कृत्यम्, किन्तु उपासनप्रीतिभगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति पूर्वमुक्ता द्वितीया परममुक्तिमाह—
शतं श्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तृता ।
हृदयस्य प्रधाननाड्यं शतं श्रैका च सन्ति । तासां मध्ये एका सुषु-
म्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिस्तृता । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्व-
मेति । तथा नाड्या ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टप्र-
माप्तिपूर्वकस्वरूपाविर्भावलक्षणा मुक्तिं प्राप्नोति । विष्णुहृदय-
उत्क्रमणे भवन्ति । अस्यास्तु नाड्यं विष्वङ् उत्क्रमणे नाना-
विधसंसारमार्गोत्क्रमणाद्योपयुज्यन्ते । विष्णुगगिनना नाड्योऽस्या अन्यो-
त्क्रमणे उपयुज्यन्ति इति व्यापार्यवर्णयित्वा नम् ।

१५. पूर्वं जीवहृदाया कामप्रमोक्ष उक्तः । इह प्रायणकालिको
हृदयग्रन्थिमेव उच्यते इत्येवंप्रकारेण ईषद्वेदस्य नुवचत्वेऽपि सर्वं
सर्वत्र विवक्षितमस्तु, उत्तमन्वस्योपसंहारप्रधानादित्याशयेनाह-
उक्तमेवेति । हृदयस्यैवेति एवशरणाऽऽः वाचित्वे भाष्यानुकूलः ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

इदं च बावचं भगवता बादरायणेन उक्तान्तिपादे चिन्तितम् । तथा हि—मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या विदुषो गमनम् अन्याभिरविदुषा इति नियमो नोपपद्यते । नाडीना भूयस्त्वात् अतिमूढमत्वाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्नोतवान् । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति यादृच्छिकीमुक्तान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—'तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शनाधिकया' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्य चायमर्थः—तदोक—तस्य जीवन्म्य ओक = स्थानं हृदयम् अग्रज्वलनं = अग्रे ज्वलनं प्रकाशन यस्य तद्विदमग्रज्वलनम् । तेन अग्रज्वलनेन प्रकाशितद्वारो भवति । 'तस्य हेतम्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामनि चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुतेः । एतावत् विद्वद्विद्वत्साधारणम् । विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्या उत्क्रामति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विवेचत्वम् । विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्यात् विद्याशेषमृततया आत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततस्ता नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरप्यपद्यत इति । प्रकृतमनुसराम ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

विष्टः । स्पष्टोऽर्थः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षणः इत्युक्ते स्वशब्दः समभिन्याहत
देवदत्तसम्बन्धिपरामर्शी, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंग्रन्धिपरामर्शी स्व-
शब्दः । ततश्चायमर्थः—तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरमृतात् जन-
शब्दिताचेतनात् प्रवृहेत्—विविच्य जानीयात् । ‘जुष्टं यदा पश्यत्य-
न्यमीशम्’ इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं
जानीयादित्यर्थः । मुञ्जात्—तृणविशेषात् इपीकां—तन्मध्यवर्ति-
स्थूलतृणविशेषमिव धैर्येण—ज्ञानकौशलेनेति पूर्वेणान्वयः । तं
विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचन-
मुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

१७. पूर्वार्धे द्येताश्वत्थरीयेऽपि (३) । संवन्धीति । स्वादिति पदं
विशेष्यं कृत्वा तच्छरीरमृतात् स्वात्—स्वात्मन इत्यपि सुवचम् । एवञ्च
स्वशब्दस्य प्रधानकर्तृपरत्वेऽपि न दोषः । ननु कारकचरप्रयोक्तृत्वया
कारकान्तरापेक्षया कर्तुः प्राधान्यम्, प्रधानपरामर्शी च स्वशब्द
इति कथमत्र देवदत्तदृष्टान्तेन स्वशब्देन स्वकीयवाचिना परमात्म-
परामर्शपूर्वकं तसंग्रन्धिग्रन्थमिति चेन्न ; कर्तुरपि त्रियाह्नत्वात्
सर्वपेक्षया कर्मकारकस्यैव प्रधानत्वात् प्रधानपरामर्शिना स्वशब्देन
परमात्मपरामर्श इत्याशयात् । फलभोक्तृत्वया कर्तुः पुरस्कर्तृत्वं
सर्वप्राधान्यात् स एव पराव्रष्टव्य इति चेत्—अस्तु तर्हि स्वात्मनो
जीवादिति अनन्तरोक्तः प्रकार इति । प्रवृहेत्—वृह उच्यते ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्नोति विरजोऽभूत् विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥
स ह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

आख्यायिकार्थमुपसंहरति-मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्नोति विरजोऽभूत्
विमृत्युः । नचिकेताः मृत्युप्रोक्तमात्मविद्याम्, 'यदा पञ्च' इत्यादिना
उक्तं योगविधिं च लब्ध्वा—प्राप्य, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्युक्तीत्या ब्रह्म प्राप्य आविर्भूतगुणाष्टकोऽमृ-
दित्यर्थः । अन्योऽप्येवं यो वित् अभ्यात्ममेव—अध्यात्मविद्यां यः
अन्योऽपि वेति, सोऽपि एवमेव नचिकेता इवैव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

शिष्याचार्ययोः शालीयनियमातिरुद्धनकृतदोषप्रक्षमनार्थां शा-
न्तिरुच्यते । स ह नावतु । सः विद्याप्रकाशितः परमात्मा । ह्यब्दः
प्रसिद्धौ । नौ शिष्याचार्यौ अवतु—स्वस्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु ।
सह नौ भुनक्तु—विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा
विश्लेषमन्तरेण आवां सहितावेव यथा स्वाव, तथा परिपालयत्वित्यर्थः ।
सह वीर्यं करवावहै—सह सनियमकविद्याप्रदानेन विद्यायास्सामर्थ्यं
निष्पादयावहै । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । तेजसि
नावधीतमस्तु—नौ आवयोः यदधीतम्, तत् तेजसि अस्तु—

१८. अन्योऽपि योऽध्यात्ममेवावित्, स ब्रह्म प्राप्नोति विरजाः
विमृत्युर्भवतीति शाङ्कर्योजनार्थां तच्छब्दघटितवाक्यं कृत्स्नमध्या-
हार्यम् । अतो लाघवादन्योपि योऽध्यात्मं वित्, स एवमेव भवतीति
योजितम् ॥

तेजसि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ।

ओं शान्ति शान्ति शान्ति ॥ हरि यों ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयवल्ली, आदित पष्ठमल्ली ॥

॥ इति कठोपनिषत् ॥

वीर्यवत्तर भवत्वित्यर्थ । मा विद्विषावहे—‘यश्चाधर्मेण विवृते
यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष बाधघिगच्छति’ इति
स्मृत्युक्तरीत्या अधर्माध्ययनाध्यापननिमित्तो द्वेष आशयोर्मा भूदित्यर्थ ।
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः । त्रिचन सर्वदोषशान्त्यर्थम् ॥

इयञ्चोपनिषत् भगवत्परैवेति भगवता वादगयणेन समनया
ध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् । तत्र—

(अत्राधिकरणम्)

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उमे भवत ओदन । मृत्युर्यस्योपसेचनं
क इत्था वेद यत्र स’ इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वनि(?)रूपणेन
भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीते तत्प्रतिसङ्गधी, यस्येति पष्ठ
न्तपच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात्, परमात्मनो भोक्तृत्वा
समवादिति पूर्वपक्ष कृत्वा, ‘अता चराचरग्रहणात्, प्रकरणाच्च, गुहा
प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्’ विशेषणाच्च, इति चतुर्भि मूलै
सिद्धान्त कृत । तथा चायमर्थ — ‘उमे भवत ओदन’ इति ओदन
प्रतिसम्बन्धिनया प्रतीयमान अता परमात्मैव । ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीत-
निखिलचराचरसहर्तृत्वस्यात्र मन्त्रे प्रतिपादनान्न—अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयो

निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकार, ओदनशब्दस्य निनाशत्वलक्षकत्व
प्रकारश्च एतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे प्रतिपादितस्तत्रैवानुसंधेय —
'महान्तं विभुमात्मानम्' इति प्रस्तुतत्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगत
त्वाच्च । ननु, 'ऋतं पिबन्तौ' इत्युत्तरमन्त्रे कर्मफलभोगान्वयिनोरेव
प्रतिपादनात्, परमात्मनश्च जीववत् कर्तृत्वेन वा अन्तःकरणवत्
करणत्वेन चाऽन्वयासंभवात् परमात्मप्रकरणमध्यगतत्वं नास्तीत्याशङ्क्यो-
क्तम्, 'गुहा मनिष्टावात्मानौ हि तदर्शनात्' इति । गुहा प्रविष्टौ
जीवपरमात्मानावेव । तयोरेवासिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् । 'तं
दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेश श्रूयते ।
'या प्राणेन संभवत्यदितिर्देयतामयी । गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति
जीवस्यापि गुहाप्रवेशो दृश्यते । अतः द्वयोरपि गुहाप्रवेशदर्शनात् तयोरेव
पिब(दपिब)तोऽष्टत्विन्यायेन 'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्देशस्य संभवात्,
ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविच्छेदः शक्यशङ्कः ।
'विशेषणाच्च' असिन् प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति जीव
परयोरुपास्यत्योपासकत्वादिना विशेषितत्वात् तयोरेवोपासनसौकर्याय
एकाधिकरणस्यैवप्रतिपादनार्थत्वात् ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य जीवपर-
प्रतिपादकत्वमेव । अतः, 'यस्य ब्रह्म च क्षलं च' इति मन्त्रः पर-
मात्मपर एवेति निर्णीतम् ॥

(प्रमिताधिस्मरणम्)

तथा—'अद्गुष्टमात्रः पुरषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इति मन्त्रे अद्गुष्टमात्रतया

निर्दिश्यमानो जीव एव , अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवधर्मतया, 'प्राणाधिप
 सचरति स्वकर्मभि । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप ', 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष
 निश्चर्क्य यमो बलात्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्ष कृत्वा—
 'शब्दादेव प्रमित ', 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्', 'कम्पनात्',
 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति चतुर्भिस्त्वैव निद्वान्तं कृतम् । तेषां ध्यायमर्थः ।
 अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा , शब्दादेव 'ईशानो भूतमव्ययस्य' इति
 ईश्वरत्ववाचकेशानशब्दादेव । ननु कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्र-
 त्वमित्यत्राह—'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' । इति—हृदये
 परमात्मनो वर्तमानत्वात् तदपेक्षया अङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न च
 स्वरतुरगादीनामङ्गुष्ठशून्यानां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात् तदन्तर्ध-
 र्तिनं परमात्मनः कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम्, उपासनाविधायि-
 शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसमपरात् तद्वृद्धयवर्तिनं
 अङ्गुष्ठसमपरिमाणहृदयावच्छेदनिग्रन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे नानुपपत्ति-
 'कम्पनात्' । 'यद्विदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् । महद्भ-
 वज्जमुद्यतम्' इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुभयहेतुत्वस्थान्मित्र-ङ्गुष्ठप्रमिते
 आत्मानात् तस्य च परमात्मधर्मत्वस्य 'भीषाऽस्माद्वातं पवते' इत्यादि-
 श्रुतिप्रतिपन्नत्वात् अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा । 'ज्योतिर्दर्शनात्' । 'न तत्र
 सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति अङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजस्रद्यादक-
 ज्योतिस्सम्बन्धप्रतिपादनात् तादृशज्योतिस्सम्बन्धस्य आधारेण ब्रह्म-
 सम्बन्धिनयः प्रतिपादितत्वाच्च अङ्गुष्ठप्रमितं परमामेत्यर्थः ॥

1 कम्पनादित्यादिमूलद्वयं प्रमिताधिकरणशेखरभूतम् । अन्तरा
 अधिकरणत्वयानन्तरं स्थितम् ।

(आनुमानिकाधिरुणम्)

तथा—‘इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन । मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् पर । महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर । पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति ।’ इति वाक्ये साहचर्यप्रविधाप्रत्यभिज्ञानात् पञ्चविंशतिरिक्तपुरुषनिषेधाच्च साहचर्याभिमतमग्न्यात्मक प्रधानमेव अव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति, ‘आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्’ इति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्ष कृत्वा— ‘शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’, ‘सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्’, ‘तदधीन त्वार्थवत्’, ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’, ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’, ‘क्षयाणामेव चैवमुपन्यास पञ्चश्च’, ‘महद्वच्च’ इति सप्तभि सूत्रै सिद्धान्त कृत । तेषाञ्चायमर्थ—आनुमानिक नाव्यक्तशब्दाभिलष्यम् । उपासनोपयोगिवशीकरणाय, ‘आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव च’ इति वाक्ये रथिरथादिभावेन रूपितेषु आत्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रिय-विषयेषु रथरूपकात्मना, ‘शरीर रथमेव च’ इति वि-यस्तस्य शरीर स्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणसमवात्, अस्मिन् प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरण-प्रकारस्यैव, ‘यच्छेद्वाह्यनसी प्राज्ञ’ इत्यादौ दर्शनात् तदनुसारेण अव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते । ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीर-स्याभिधानम् । तत्राह—‘सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्’ । मृतसूक्ष्ममव्याकृत-क्षवस्याविशेषमापन्न शरीर भवति । ततश्च कारणवाचिना अव्यक्त-शब्देन स्थूल शरीरमेवोपचारादुच्यत इत्यर्थ । नन्वव्यक्तशब्दस्य एवार्थोऽस्तु, कुत स्थूलशरीरे लक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यत्राह—तदर्ह-

त्वादिति । स्थूलशरीरस्यैव कार्यार्हत्वात्, तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रति-
पादनस्यापेक्षितत्वात् अव्यक्तशब्देन कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणा
उचितेति भावः । ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, कापि-
लतन्त्रसिद्धोपादाने कः मध्ये इत्यत्राह—‘तदधीनत्वादर्थवत्’ । अस्त-
न्मते अव्यक्तस्य परमात्माधीनतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्ति ;
सांख्यमते तदनभ्युपगमात् तस्य निम्नयोजनत्वमिति भावः । ‘ज्ञेय-
त्वावचनाच्च’ । यदि तन्त्रसिद्धमव्यक्तमेवाविवक्षिष्यत्, तदाऽस्य ज्ञेय-
त्वमवश्यत् । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्नोक्तं वदद्विस्तान्तिकैस्तेषां सर्वेषां
ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते । अतो न तन्त्रसिद्धस्येह
ग्रहणम् । ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’ । ‘अशब्दमस्पर्शम-
रूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचार्य तं मृत्युमुक्त्वा प्रमुच्यते’ इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव युतिर्ध-
दतीति चेन्न ; ‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति
प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात् स एव अशब्दमस्पर्शमिति मन्त्रे ज्ञेय-
त्वेन निर्दिश्यते, न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम् । ‘तयाणामेव चैवमुपन्यासः
प्रश्नश्च’ । अस्मिन् प्रकरणे हि उपायोपेयोपेतृणां तयाणामेव ज्ञेयत्वो-
पन्यासः, ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्—’ इति प्रश्नश्च दृश्यते, नाव्य-
क्तादेः । ‘महद्वच्च’ । यथा ‘बुद्धेरात्मा महान् परः’ इत्यत्र आत्मशब्द-
सामानाधिकरण्यात् तन्त्रसिद्धं महत्त्वं गृह्यते, एवमव्यक्तमप्यात्मनः
परत्वेनाभिधानात् कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥
इति अत इयमुपनिषत् सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् ॥

क्षेमाय य करुणया क्षितिर्निर्जराणा

भूमावजृम्भयत भाष्यमुद्यामुदार ।

चामागमाध्वगवद्भावदतूलवातो

रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

॥ इति पष्ठगर्ह्यभाष्यम् ॥

—: # - # - # -—

इति

धीमत्तातयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-

समधिगतगारीरक्मीमासामाष्यहृदयस्य परकाल

मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंसस्य

धीरङ्गरामानुजमुने

कृतिषु

कठोपनिषत्प्रकाशिका ॥

धीरस्तु । शुभमस्तु ।

भगवत्कर्मप्रतर्ज्यो जन्म मैतीति युज्यताम् ।

मृत्यु प्राप्तोऽप्यमृत्युर्धनचियेतास्तदद्भुतम् ॥

यः केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारं श्रणीतवान् ।

कठोपनिषदो भाष्यपरिष्कारमय व्यधात् ॥

इति ध्यायेदान्तरामानुजमुनिप्रहादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीक—

धीरङ्गरामानुजमुनिप्रहादेशिककल्मषसर्पवेदान्तार्थ—

पाल्यवीरराधराचार्यविरचित कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

धीन्द्रमीत्यमदनगरप्रवणे नमः

॥ शुभमस्तु ॥

कठोपनिषत्तद्भाष्यगतमुख्यविषयाः ।

दक्षिणाशब्दार्थविचारः	१-१	28
आतिथ्याकरणे अनिष्टम्	१, ७—८	31
पितृसौमनस्यवरः	१-१०	34
स्वर्गाग्निज्ञानवरः	१-१३	36
स्वर्गशब्दस्यात्र मोक्षपरत्वे संप्रदायप्रदर्शनम्	१-२०	42
स्वर्गशब्दस्य मोक्षरूप परमपुरुषार्थवाचित्वा- क्षेपसमाधानप्रपञ्चः	१-२०	42
तृतीयवरे येयं प्रेते विचिकित्सेत्यस्य तत्त्वार्थविचारः	१-२१	51
मृत्युना नचिकेतसः प्रलोभनप्रकारादि	१, २२—३०	55
नचिकेतःप्रशंसा, आत्मनो दुर्बोधत्वञ्च	२, १—१३	60
अन्यत्रधर्मादितिमन्त्रस्य उपेयोपायोपेतृत्रय- विषयकत्वम्, परमतनिरसनञ्च	२-१४	70
प्रणयप्रतिपादनम्	२, १५—१७	74
वृत्त्यायाः कठोपनिषदो जीवात्ममात्रपरत्वा- शङ्कापरिहारः	२-१५	74
जीवात्मतत्त्वम्	२, १८—१९	78
कतिपयाधिकरणरचना	२-१८	78
परमात्मनिरूपणम्	२, २०—२५	84
यस्य ब्रह्मेतिमन्त्रे चराचरग्रहणे युक्तिप्रपञ्चनम्	२-२५	91
ऋतं पियन्तावित्यस्यात्मद्वयविषयकत्वम् } अत्र बुद्धिजीवद्वयपरत्वस्य खण्डनम् }	३-१	94
रथिरथादिरूपनया वैष्णवपदप्राप्ती परिकरोपदेशः	३, ३-१३	98
तत्त्वज्ञाने मर्षप्रोत्साहनम्	३, १४—१५	105
उपाख्यानफलश्रुतिः	३, १६—१७	105
परमात्माज्ञाने कारणवर्णनपूर्वकं परमात्मोपदेशः	४-५	110

कठोपनिषत्तद्भाष्यगतमुख्यविषयाः 153

ईशानशब्दधृतित्वविषयविचारः	४-१२	117
मरणे आत्मास्तिन्वप्रकारोपदेशारम्भः	५-६	122
न तत्र सूर्य इति मन्त्रार्थशोधनम्, तत्र परमन- निरसनम्	५-१५	128
अश्वत्थवर्णनम्	६-१	131
इद्वैद्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वम्	६, ४-५	133
ब्रह्मणः प्रकारान्तरेणाद्वैद्यव्यवचनम्	६-६	134
योगोपदेशः	६-१३	136
सप्तगत्याधिकरणम्	६-१२	138
योगिनोऽत्र ब्रह्मानुभवः	६-१४	141
परिपूर्णमोक्षायसरः	६-१५	142
तदर्थं मूर्धन्यतादया निष्क्रमणम्	६-१६	143
तद्विषयकाधिकरणार्थः	" "	145
फलधृतिः		146
हान्तिपाठविवरणम्		146
कठोपनिषद्विषयाधिकरणत्रयवचनया अस्याः— भगवन्परत्वस्थापनम्		146-151

यिस्तस्मिन् विषयार्थे पट्टिका न कृता ।

कठोपनिषदकारादि ।

अग्निर्यथा ५-९	125	ऊर्ध्वं प्राणं ५-३	121
अहुष्टमात्रः ४-१२	115	ऊर्ध्वमूलः ६-१	131
४-१३	118	ऋतं पिवन्तौ ३-१	94
६-१७	143	एको वशी ५-१२	126
अजीर्यतां १-२९	59	एतच्छ्रुत्या २-१३	68
अणोरणीयान् २-२०	84	एतत्तुल्यं १-२५	56
अनुपश्य यथा १-६	31	एतदालम्बनं २-१७	78
अन्यच्छ्रेयः २-१	60	एतद्यैव २-१६	77
अन्यत धर्मात् २-१४	69	एष तेऽग्निः १-२०	41
अरण्योः ४-८	112	एष सर्वेषु ३-१२	102
अविद्यायामन्तरे २-५	63	कामस्यासि २-११	67
अव्यक्तात् ६-८	135	जानाम्यह २-१०	66
अशब्दमस्पर्श ३-१५	105	तं दुर्वशम् २-१२	68
अशरीर २-२२	89	तं ह कुमार १-२	28
अस्तीत्येव ६-१३	139	तदेतदिति ५-१४	127
अस्य ब्रह्मं ५-४	122	तमग्रीत् १-१६	38
आत्मानं रथिनं ३-३	98	तस्य ह १-१	28
आशाप्रतीक्षे १-८	32	तां योगं ६-११	137
आसीनो दूरं २-२१	88	तिष्ठो रात्रीः १-९	32
इन्द्रियाणां ६-६	134	विणाचिकेतस्त्रयं १-१८	40
इन्द्रियेभ्यः ३-१०, ६-७, ४३,	101, 135	विणाचिकेतस्त्रिभिः १-१७	38
		दूरमेते २-४	62
इन्द्रियाणि ३-४	५8	देवैरत्र १-२२, १-२३	54, 55
इह चेत् ६-४	133	न जायते २-२८	78
उत्तिष्ठत ३-१४	105	न तत्र सूर्यः ५-१५	128
उशन ह वै १-१	27	न नरेण २-८	65

न प्राणेन ५-५	122	यथा पुरस्तात् १-११	34
न विचेन १-२८	58	यथोदकं ४, १४-१५	118, 119
न संदशे ६-९	136	यदा पञ्च ६-१०	136
न सांपरायः २-६	63	यदा सर्वे ६, १४-१५	141, 142
नाचिकेतं ३-१६	106	यदिदं किञ्च ६-२	131
नायमात्मा २-२३	89	यदेवेह ४-१०	113
नाविरतो २-२४	90	यस्तु विज्ञानवान् ३-८	100
नित्यो नित्यातां ५-१३	126	यस्त्वविज्ञानवान् ३-५-७	99
नैव याचा ६-१२	138	यस्मिन्निदं १-३०	59
नैया तर्केण २-९	66	यस्य ब्रह्म च २-२५	91
पराचःकामान् ४-२	108	यस्सेतुः ३-२	97
पराञ्चि खानि ४-१	107	या प्राणेन ४-७	111
पीतोदकाः १-३	29	येन रूपं ४-३	109
पुरमेकादश ५-१	120	ये ये कामाः १-२६	57
प्र ते ब्रवीमि १-१४	36	येयं प्रेते १-२१	51
यहूनामेमि १-५	30	योनिमन्ये ५-७	123
भयादस्य ६-३	133	यो वा एतां १-१९	41
मनसैवेदं ४-११	114	यः पूर्वं ४-६	110
महतःपरं ३-११	101	लोकादिमग्नि १-१५	37
मृत्युप्रोक्तां ३-१८		वायुर्यथा ५-१०	125
य इहं ४-५	110	विज्ञानसागधि ३-९	100
य इदं परमं ३-१७	107	वैश्वानरः १-७	31
य एष सुतेषु ५-८	124	शतश्रेणाच ६-१६	142
यच्छेद्वाङ्मनसी ३-१३	103	शतायुषः १-२४	55
यतश्चोदेति ४-९	113	शान्तसंख्य १-१०	37
यथा दर्शं ६-५	133	श्रवणायापि २-७	64

श्रेयश्च प्रेयश्च २-२	61	सूर्यो यथा ५-११	125
श्वोभावा मर्त्यस्य १-२७	57	स्वप्नान्तं ४-४	109
सत्त्वं प्रियान् २-३	61	स्वर्गे लोके १-१२	35
सत्त्वमग्नि १-१३	36	हसद्भुविपत् ५-२	120
सर्वे वेदाः २-१५	74	हन्त त इदं ५-६	122
सह नाववतु 145		हन्ता चेत्- २-१९	79
सहोवाचपितरं १-४	30		

१-२३ — १-६-२

श्रीः

श्रुत्यन्तरगताः कठोपनिषदंशाः ।

वल्ली १—उशमित्यादि विधेशेत्यन्तं तै. ब्रा. ३-१-१८

" २-५ सु. उ. १. २ ख.

" २-२० तै. ना. १०. १ श्वे. उ. ३ अ

" २-२३ सु. उ. ६. ख.

" ४-११ बृ. ६-४-१९

" ५-२ तै. ना. १०-६; ४७-२

" ५-१२ श्वे. उ. ६. ख.

" ५-१३ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ६ ख.

" ५-१५ सु. उ. ४. श्वे. उ. ६.

" ६-९ तै. ना. १-१० श्वे. उ. ३; ४ ख.

" "—१४ बृ. ६-४-७.

" "—१७ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ३ ख.

परन्तु क्वचित् क्वचिदानुपूर्व्यामीपद्भेदः परिष्कारतोऽवगन्तव्यः ॥

महर्षिनाम.

वाजध्रुवस औदालकिरारुणिर्गौतमः । (१-१, १०, ११)

तस्य पुत्रो नचिकेताः गौतमः (१-१; ४-१५; ५-६.)

मृत्युनामानि-मृत्युः १-४, यमः १-५, वैवस्वतः १-७, अन्तकः १-२६.

अपूर्वपदानि.

आजायते १-६, प्रसृष्टम् १-१०, अतिसृज १-२२, अत्यन्नाक्षीः २-११,
सांपरायः १-३०; २-६, सृष्टा १-१६; २-३, इत्या २-२५,
स्वप्नान्तः-जागरितान्तः ४-४, दुरोणम् ५-२, प्रतिरूपः ५-१०,
अङ्गुष्ठमात्रः ४-१२; ४-१३; ६-१७, प्रवृत्ता २-१३, प्रवृहेत् ६-१७,
क्षिणाचिकेतः १-१७-१८, ग्रहजडः १-१७, नाचिकेत १-१९; ३-१,
दन्द्रम्यमाणः २-५, व्यसृणत् ४-१, अदितिः ४-७, अभ्यर्थः ६-१,
यामनः ५-३. उशम् १-१.

कठोपनिषद्भाष्यगताः शारीरकविचाराः ।

१. इन्द्रप्राणाधिकरणसारः (१-१-११)
२. आत्माधिकरण विचारः (२-३-३)
३. उत्पत्त्यसंभवा(धीपाञ्चरात्रा)धिकरणविचारः (२-२-८)
४. गुहां प्रविष्टायिति सूत्रार्थः (१-२-११)
५. प्रमिताधिकरण सूत्रद्वयार्थविचारः (१-३-२३-२४)
६. ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रार्थः (१-३-४१)
७. कम्पनादिति सूत्रार्थः (१-३-४०)
८. तदोकोचिकरणविचारः ४-२-८ (१६)

कठोपनिषद्विषयक शारीरकाधिकरणत्रयम् ।

९. अक्षधिकरणम् (१-२-२)
१०. प्रमिताधिकरणम् (१-३-६)
११. आनुमानिकाधिकरणम् (१-४-१)

पूर्वमीमांसाविचाराः ।

1. तस्य घेनुरिति गवाम् (१०-३-५६)
2. यदि तु ब्रह्मणः (१०-३-७२ सू.)
3. स्वर्गकामाधिकरणांशः (६-१-१)
4. संदिग्धेषु (१-४-२९ सू.)
5. यहिराज्याधिकरणम् (१-४-१० सू.)
6. प्रोद्गालाधिकरणम् (३-५-७)
7. अहीनाधिकरणम् (३-३-८)
8. समिध्यमानवर्ती (५-३-४ सू.)
9. विध्यन्ताधिकरण (७-४-१)
10. लीकिके दोष— (९-३-९ सू.)
11. अव्यप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताधिकरण (३-४-३४)
12. मुरयं वा— (१२-२-२३ सू.)
13. भूयसां स्यात् (१२-२-२२)
14. मूलतः शास्त्राम् (४-२-८)

—::—::—::—

टिप्पण्यां प्रमाणवाक्यग्रहणस्थलेषु आकरनिर्देशः तत्रतत्र कृत
एवास्ति । यत्र नास्ति, तागन्मात्रमिह—

एतद्ध स वै तै. ब्रा. ३-११-८
अनसन्तात् वा ५-४-१०३
त्रिसुपर्णं पठन्ति तै. ना. ४५-१
अप पुनर्मृत्यु जयति तै. ब्रा. ३-११
मां मा वाधस्व-भावप्र. १-२-४२
सांपराये ब्र. सू. ३-३-२७
पराधिकरण-ब्र. सू. ३-२-६(३०)

उकारः स्वप्न. अथर्वशिखार्थानु-
वादः
चक्षोस्त्वयः पुरुषसूक्तम्
इह चेदवेदीत् केन २. सू.
तद्योऽसौ ये. आ. २-२-४-६
लघ्वरूपे. ब्रह्मसिद्धिः

कठोपनिषदर्थसंग्रहः

नचिनेता यमात् गाय्य सोमनस्य पितुर्वरम् ।
 स्वार्थमिदं ज्ञानमप्येव वयं मुक्तात्मवेदनम् ॥ १ ॥
 स त प्रशस्य श्रोवाच्च शत्रैकज्ञेयमात्मनम् ।
 तारायं दान्तभक्तैरुल्लभ्य सूक्ष्मतमं विभुम् ॥ २ ॥
 इन्द्रियार्थमनोबुद्धिजीवदेहान् हयादिवत् ।
 स्थितान् देवञ्च यशयन् पद् विष्णोर्मज्जेदिति ॥ ३ ॥
 भङ्गगुणमात्रमात्रह्यचिदचित्सर्वशक्तिद्रुम् ।
 तमिहामुक्त्वा चाप्येकं ध्यात्वा तादृग्भवेदिति ॥ ४ ॥
 पुरमेकादशद्वारमनुवृत्तोऽखिलान्तरम् ।
 अणोर स्वाम्नलोकस्याप्यप्रथमं ज्योतिर्मज्जेदिति ॥ ५ ॥
 भद्रं भुताभ्यन्तरि मम भयाय चरन् पथि ।
 इहैवाक्षजयी पश्यन् मुच्येतो मम्य स्थाभिति ॥ ६ ॥
 इत्थं कृष्णयजुर्वदकठोपनिषदि स्थिता ।
 पद् बह्व्यो व्यक्तमेवाहुः श्रीविष्णु पुरुष वरम् ॥ ७ ॥
 बलीलयात्मकाध्यायद्वयरूपा विभज्यते ।
 सौम्यं अन्यथा नानाऽऽहुः कठबलीखिलं युधा ॥ ८ ॥

प्रमाण-अकारादि

अखिलस्य	गी भा 15-12	अधिष्ठान	गी 18-14
अद्भुतगुणमात्र	म भा य 26	अध्यवसाय	श्रीभा 2-4-5 सू
अद्भुतगुणमात्र	पुरुषो ते ना 51	अनुपोष्य	श्रीभा, 4-2-7
अद्भुतगुणमात्र	श्वे उ 3	यनेन जीवेन	छा उ 6 3
अतएवप्राण	प्र सू 1 1-12	अप एव ससज	॥ स्मृ 1-8-8
अत्तानिगच्छर	प्र सू 1- -9	अपहृत्यशाम्पान	केन 4 13
अत्र परमपुरुषार्थ	प्र सू 1-2	अभिदधति नामि	
(17-7-पत्नी ईषद्मेद)		अमेदव्यापिन	वि पु 2 14-32

अयञ्चलोकः शु. प्र. 3-1-13
 अयं यदा श्रीभा. 1-3-2
 अयं वाचयः तै. ब्रा. 3-11-7
 अर्चनीयश्च म.भा.भी. 66-40
 अर्थेषु हेयत्वा अ. प्र. 1-4-1
 अविनाशितु गी. 2-17
 अव्यक्तोक्षर गी. 8-21
 अस्मात् म. भा. शा. 343-45
 अहमनुरभवम् वृ. उ. 4-10
 अहीनाधिरु पू. मी 3-3-8
 अदुःखः कृतौ 4-2-37 सू. प्र.
 आत्मन आकाशः तै. आ. 1
 आदित्यगणं उत्तरनारा
 आदित्यश्चक्षुः पे. उ. 1-2
 आनुमानिक ब्र. सू. 1-4-1
 आभूतसंप्लवं
 इदं मन्त्रद्वयं तावत् शु. प्र. 1-4-1
 इदं महो म. भा. शा. 339-111
 इदं शत म. भा. शा. 343-11
 इदं त्रयः म. भा. शा. 335-32
 इन्द्रियाणि दश गी. 13-5
 इमीस रा. वा. 31-4
 इयदामननात् ब्र. सू. 3-3-34
 ईशानशब्द शु. प्र. 1-5-24
 ईशानो श्री. भा. 1-3-24
 ईश्वरदर्शः विष्णुसहस्रनाम

ईश्वरस्सर्व गी. 18-61
 उत्क्रान्तिपादः शारीरक 4-2
 उत्पत्त्यसंभवात् ब्र. सू. 2-2-2
 ऊर्ध्वमूलमधः गी. 15-1
 ऊर्ध्वमूलमशक् तै. ? आ.
 1-11-5
 एकदेशेऽपि तन्त्रया 1-4-10 सू.
 एकादशं मनः वि. पु. 1-2-46
 एतस्माज्जायते मु. उ. 2-1 ख.
 एयं तत्त्वमिदं म. भा.
 एषम आत्मा छा. उ. 3-14-3
 एष संप्रसादः छा. उ. 8-3-4
 एषहोवासाधु कौपीत 3
 ओं तत्सदिति गी. 17-23
 ओमित्यने(त्येते?) नैव ब्र. उ. 5-5
 औदुम्बर 10-3-72 विषयवा
 कम्पनात् ब्र. सू. 1-3-39
 कर्मफलान्यत्ति श्रीभा. 1-2-11
 कृत्स्नस्य श्रीभा. 1-3-39
 कयन्तो धुः लिङ्गानु 40
 क्षेत्रज्ञश्चापि गी. 13-2
 गुप्तिञ् पा. 3-1-5
 गुहांप्रविष्टो ब्र. सू. 1-2-11
 ग्रहिण्यु गी. 13-16
 ग्रहिज्या पा. 6-1-16
 छन्दस्युभय पा. 6-4-5—86

जगद्वशे वि-स-फलश्रुति
जीवेशावाभासेन नृ ता 9
जुगुप्साविराम चार्ति 1-4-24
जुष्ट यदा मु उ 3-1
ज्ञाज्ञौ श्वे उ 1 अ
ज्ञेयत्वावचनाच्च ब्र सू 1-4-4
ज्योतिर्दर्शनात् ब्र सू 1-3-40
ज्योतिषामपि गी 13 18
त देवा ज्योतिषा वृ 6-4-16
त विद्याकर्मणी वृ 6-4-2
तदधीनत्वात् ब्र सू 1-4-3
तदीयदीप्ति ध्रु प्र 1-3-40
तदोक्षोप्र ब्र सू 4-2-16
तम परे सुवा उ 2 ख
तमेऽशास्त्र म भा
तस्यतापदेय छा उ 6-14
तस्यधेनुरिति पू मी 10-3-56
तस्यधेनुर्द पू मी 3-56
विषयवान्यम्
तस्या हिरण्यम् तै आ
1 27-115
तस्यैव आत्मा मु उ 3-2
तस्यहेतस्य वृ 6-4-2
तिष्ठन्त परमेश्वरम् गी 13 27
तिष्ठन्त्य पू मी 3-3-8
विषयवा

कृतीयेन चरेण श्रीभा 1-4 5
नेन धीरा वृ 6-4-8
ते ब्रह्मलोके मु उ 3-2-6
तेषु रथादिरु श्रीभा 1-4-1सू
तोयेन जीगान् तै ना 1-4
त्रयाणामेव च ब्र सू 1-4-6
दशेऽत्र पा 7-2-68सूत्रेवार्ति
देव मचेत्युपास्य श्रीभा 1-4-6
देवतापारमार्थ्यं वि पु 1-1-26
देहयोगाद्वा ब्र सू 3-2-5
द्युभ्याद्यधिकरणे ॥ सू 1-3-1
द्वासुपर्णा मु उ 3-1 ख
द्वितीय विष्णु वि पु 6-7 18
धर्मे उपाय ध्रु प्र 1-4-6
धृत्यासमा वेदार्थसंग्रहान्ते
द्रुवसूर्यान्तर वि पु 2-7-18
न केसरिणो पू मी 3-4-34
गतम्
न च कर्तुं ब्र सू 2-2-43
न जातु काम मसू 2-94
न तत्र सूर्य ध्रु प्र 1-3-40
न तद्भास गी 15 6
न प्रेत्यसङ्गास्ति वृ 4-4-12
नवनीत मभा शा 343-12
न सदृशे मभा मोक्षधर्म
न स्वर्ग नापुनर्भोगम्

नागृहीत	पू.मी. आकृत्यधि 1-3-10	वर्हिराज्याधि पू.मी. 1-1-10
नात्माश्रुतेः	ब्र.सू. 2-3-17	ब्रह्मजज्ञो श्रीभा. 1-2-12 सु.
नानृतंवदेत्	पू.मी. कर्त्तृधिफरण बृ. 5-7-27	ब्राह्मणापरम गी. भा. 13-13
नान्योतोस्ति	छा. उ. 8-1-5	ब्राह्मणपरीवाज
नास्यजरया	पाञ्चरात्र	भक्त्याच म. भा. मोक्षधर्म
निर्व्यापार	ब्र.सू. 1-1-16	भविष्यति म. भा. शा. 335-44
नेतरोऽनु	कुमारसं 1-16	भूयसां पू. मी. 12-2-22 सु.
पद्मानियस्य	छा. उ. 8-3	भोगेनत्विदरे ब्र. सू. 4-1-19
परंज्योतिरूप	ध्रु. प्र. 2-4-4 सु.	मनुष्याणां गी. 7-3
परमागतिः	श्रीभा. 1-2-11	महद्वध ब्र. सू. 1-4-7
परमात्मनः	ब्र. सू. 2-4-41	मुखं या पू. मी. 12-2-23 सु.
परात्तु	ब्र. सू. 3-2-4	मूलतः पू. मी. 4-2-8 विषयवा
पराभिध्यानात्तु	पा. 3-1-129	य आत्मनि बृ. माध्यं 3-7-30
पाय्यसान्नाय्य	पू. मी. 5-3-4 विषय.	यं संस्ताराख्यं गी. भा. 15-1
पृथुपाजय	ब्र. सू. 1-2-10	यदादित्य गी. 15-12
प्रकरणाच्च	प्रजा तै. ग्रा. 1-1-10	यदितु पू. मी. 10-3-72 सु.
प्रजापतिः प्रजा	श्रीभा. 1-4-6 सु.	यदेत्यूपं पू. मी. 9-3-3 विषय.
प्रणवं प्रदास्य	प्रसीदत्यन्युतः	यश्चाधर्मेण म. भा. शां. 335
प्रसूति नाश	वि. पु. 1-4-31	यस्मिन्नविभ्रमाः म. भा.
प्राणपादः	गारूरुक् 2-4	यस्मिन्नोष्णम्
प्राणस्तथानु	ब्र. सू. 1-1-29	यस्यादित्यः
प्राणाधिपः	श्वे. उ. 5	यावतो पू. मी. 3-4-34 विषय.
प्राणीतुचेतनः	अमर 1-4-30	यूपोर्ध्वप्रस्य पू. मी. 9-3-3 विषय.
प्रोद्गात्रधिफरण	पू. मी. 3-4-7	ये चामुष्मात् छा. उ. 1-6-8
प्रेतुदोतुः	पू. मी. 3-5-7 विषयवा	येयमित्यादि ध्रु. प्र. 1-2-12
		योगिनः प्रति ब्र. सू. -42-20
		योदेवानां नै. ना. 19

रमणीयचरणा	छ उ 5-10	सर्वत पाणि	गी 13-13
रश्मिभिरेष	वृ 7 ९-1	सर्वतेजसा	थीभा 1-3-40
लक्षणहेत्यो	पा 3-2-126	सर्वतप्रसि	ब्र सू 1-2-1
लुपसद्	पा 3-1 24	सर्वनाम्ना	वामन सू १-11
लौकिकेदोष	पू मी 9-3-9 सू	सर्वस्य चाह	गी 15-15
वदतीतिचेत्	ब्र सू 1-4-5	सर्वे प्रमाण	म भा शा 343-44
वाचोमनसि	शु प्र 1 4-1	सद्य वेदा इत्या	शु प्र 1-4-6सू
वायुश्चान्तरिक्ष	वृ 4-3 3	सप्तपुचनृष	म भा शा 349-68
विज्ञानादि	ब्र सू 2-2-44	स स्वर्ग स्यात्	पू मी 3-3-15
वासुदेवान् स्वरूपणो	पाञ्चरात्र	सह ब्रह्मणा	तै उ 2-1-1
विध्यन्ताधिकरण	पू मी 7 4 1	सहनादि	परम स (थीभा
विप्रतिषेधाच्च	ब्र सू 2-2-45		2 2-42
विशेषणाच्च	ब्र सू 1-2 12	सारथ्य योग	म भा शा 349 2
वेदिकीवेदिक	शास्त्रदी 7-4-1	सूक्ष्म तु	ब्र सू 1-4-2
व्यवहिताश्च	पा 1-4-82	सूक्ष्मवात्तत्	गी 13-15
शब्दादेव	ब्र सू 1-3-24	स्वगक्रामाधिकरण	पू मी 6 1 1
सत्त्वर्णात्प्रद्युम्न	पाञ्चरात्र	स्वर्गशब्देन	थीभा 1-4 6 सू
सदिग्धेषु	पू मी 1-4 29 सू	स्वर्गि या ९-1-111	महाभाष्ये
सध्याधिकरणम्	ब्र सू 3 3 1	स्वर्गापवर्ग मार्ग	
सयम	ब्र सू 3 1 13	स्वर्गपिर्गयोरेक	
सदैकरूप वि	पु वि-सत्सनाम	स्वर्गऽपिपात	वि पु 6 5 50
सप्त इमे	मु उ 2-1	स्वस्तये ऋग्वे म	10-178-1
सम सधपु	गी 13-27	हयादिरूपि	थीभा 1-4-1
समानाच्च	ब्र सू 4-2 7	दस्तादयस्तु	ब्र सू 2-4-6
समिध्य	पू मी 5-3 4 सू	हृदयस्यप्रधान	शु प्र
स यदपित्त	छा उ 8-2-1	हृदयेक्षया	ब्र सू 1-3-25

दशोपनिषद्भाष्यकारचरितसंग्रहः

आचार्यतल्लज श्रीमद्वेदान्तदेशिक विरचितमीशावास्योपनिषद्भाष्यम
 नुसृत्य केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरः भगवद्वा
 मानुजकर्तृ यत्वाभिमतकार्यपूरकं श्रीभाष्यगुरुरम्पराया श्रीमद्वेदान्त
 देशिकादृशम्, मुनित्रयशास्त्राया श्रीपष्ठपराङ्मुखास्वामिनस्तुरीय, पञ्चमत
 भज्जनश्रीतातयार्यचरणशरणं सदुक्तीरेवाऽऽश्रित्य पञ्चमतभज्जनग्रन्थस्य
 ग्रथिता तच्छिष्यश्रीवात्स्यानन्तार्यसेवासमधिगतवेदान्त श्रीब्रह्मतन्त्रस्वा
 मिनः पञ्चदशात् (१५) श्रीपरकालमठगुरुपरम्परानिष्ठत्वात् श्रीज्ञानाब्धि
 ब्रह्मतन्त्रपरकालमुनीधरात् प्राप्तपारमहंस, अप्यप्यदीक्षितोक्तैष्यैष्वभि
 मतग्रहणत्यानभिमतखण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्ता, प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्न
 स्वग्रन्थे उल्लेखिता श्रीकाञ्च्या श्रीदेशिक दीपप्रकाशमन्दिरसमीपे आश्रमे,
 विरचितवेदान्तप्रवचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्तो विरराजेति वदन्ति । अयं
 ब्रह्मचर्यादेव विद्याधिगमसम्पन्न-तरप्राप्तसन्पास इति केचित् । पूर्वं गृहस्थ
 एव, श्रीताताचार्यकुमार जीलक्ष्मीकुमारतातदेशिकभार्या एतत्सुतेत्यन्ये ।
 कदाचित् महाचार्य भाष्यादिसूक्तिसुधारसानुभवनिमग्नमेनमुपेत्य, अहो
 मकरन्दास्वादमहिमेति शश्याधे इति, श्रीमद्विर्मक्षिकासु निरस्तासु
 मकरन्दास्वादे कोऽन्तराय इति एनेन प्रत्युक्तमिति च किं वदन्ती ॥

भारद्वाजकुले काञ्चीवेलामूरग्रहारतः ।
 कन्यामासोत्तरप्रोष्ठपदार्थोद्बुध्यमातरत् ॥
 श्रीमद्वरदविष्णवायनामा सामगतल्लज ।
 रङ्गरामानुजस्वामीत्याख्यायता यतीश्वरः ॥
 पट्टिप्रबन्धनिर्माणं प्रसिद्धोऽयं गुरुर्महान् ।
 एतत्सुतप्रबन्धानां निदेशोऽन्यत्र दृश्यते ॥

थी प्रश्नोपनिषत्

अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठ —

भद्र कणमि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुर्ग्रासस्तनूमिर्व्यशेम देवहितं यदायु ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

थी

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः
 येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।
 रम्य वृत्त प्रपद्ये तं रङ्गरामानुज मुनिम् ॥
 श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।
 अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्सल त्रिया ।
 अजनाचलशृङ्गारमञ्जुलिर्मम गाहताम् ॥
 व्यासे लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्या-यान् गुरुनपि ।
 क्रमात् प्रश्नोपनिषदं व्याकरिष्ये यथामति ।

थी

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।
 श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिरेभ्यो नमः ।
 उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

परं ब्रह्म योद्ध्यु मुनि पिप्पलाद समेत्योपसेदु सुरेशादयः पद ।
 कपन्यादिबैषैः एवैकमश प्रमेणैः प्रपृच्छन् स च प्रत्युगाय ॥

प्रथमः प्रश्नः

हरिः ओम् । सुकेशा च भारद्वाजः, शैव्यश्च सत्यकामः, सौर्या-
यणी च गार्ग्यः, कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्या-
यनः ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः, 'एष ह वै तत्

सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च
गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी
कात्यायनः । भारद्वाजस्यापत्यं पुमान् भारद्वाजः, नामतः सुकेशा ;
शिवेरपत्यं शैव्यः, नामतः सत्यकामः ; सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः,
ईकारश्छान्दसः-गोत्रतो गार्ग्यः ; कौसल्यो नामतः आ(अ?)श्वलस्यापत्य-
नाश्वलायनः ; भार्गवो गोत्रतः, विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः ; कवन्धी नामतः
कात्यायनो गोत्रतः । ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः ।
ते ह प्रसिद्धाः । एते उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणिकौसल्यभार्गव-
कवन्धिनः षड्वयः । ब्रह्मपराः वेदपराः ; वेदैकशरणाः इत्यर्थः ।
ब्रह्मनिष्ठाः वेदार्थतात्पर्यवन्तः । यद्वा ब्रह्मपराः ब्रह्मज्ञानतत्पराः ।
ब्रह्मनिष्ठाः तपोनिष्ठाः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म'इत्युक्तेः । परं ब्रह्म ।
परम् उत्कृष्टं निरुपचरितम् ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूते वस्तु
अन्वेषमाणाः जिज्ञासमाना इत्यर्थः । एष ह वै तत् मयं वक्ष्यतीति
ते ॥ समित्प्राणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ इति शब्दः

१. सुकेशादिसम्बन्धवन्ताण्यद् प्रथमं निर्दिष्टाः । ते गमैव
व्युत्क्रमेण कवन्ध्यादिनुकेशान्तानां षट् प्रश्नाः षट्सु खण्डेषूपक्षिप्य
समाधीयन्ते । अतएव प्रश्नेति नाम । सुकेशा इति दीर्घदछान्दसः ।

सर्वं वक्ष्यन्ति' इति ते ह समित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपसन्ना ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच, 'भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सवत्सर [स]त्स्यथ । यथाकाम प्रश्नान् पृच्छत(थ) । यदि विज्ञा-

प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषा=असद्वुद्धौ विपरिवर्तमान पर
ब्रह्मविज्ञेन प्रसिद्ध पिप्पलाद एव वृष्णामस्माक जिज्ञासितान् अर्थान्
वक्तु प्रभवतीति पर्यालोच्य समिद्धाराद्युपायनपाणय शाल्वदृष्टेन विधिना
पूज्य पिप्पलादमुपगता इत्यर्थ ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच । स्पष्टोऽर्थ । भूय एव तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सवत्सरं वत्स्यथ । यथाकाम प्रश्नान् पृच्छत ।
यदि विज्ञास्यामः, सर्वं ह वो वक्ष्याम इति । यद्यपि पूर्वमेव
भवन्तस्तपोब्रह्मचर्यादिसपन्ना, तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरपि शरीर-
शोषणादिरक्षणतपसा योषित्सरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसकल्पा-
ध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिरक्षणाष्टविधमैधुनवर्जनरूपब्रह्मचर्येण आस्तिक्यबुद्धि
रक्षणया श्रद्धया युक्तास्सन्न सवत्सरमात्र(मतः) वास करिष्यथ ;
वास कुर्वन्तिवति यावत् । तत स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यान् अर्थान्
पृच्छत । यदि तान् अर्थान् वय ज्ञास्याम, तदा वञ्चनमन्तरेण सर्वं

२. सत्स्यथ=यत्र संभूय वत्स्यथ । भाष्ये समुपसर्गोहित
पाठ । विधौ भविष्यत्प्रयोग विधिन्वितस्यावश्यमेव भविष्यत्पात् ॥
स्वर्णेत्यादि । अथै ग ख ४-७३ सप्तम्येत्यादिरलोक, 'स्मरण
कीर्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषणम् । सत्स्योऽऽध्यवसायश्च क्रिया-
निर्वृत्तिरेव च ॥' इति ।

स्यामः, सर्वं ह वो वक्ष्यामः' इति ॥ २ ॥

अयं कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ, 'भगवन्! कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच-प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत ।

वक्ष्यामः । यद्यस्मात् शतृत्वनिश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदौ बहुल्लेशसाध्ये प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते, तदा सुखेन गन्तव्यमिति भावः । ततश्च गुरोर्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव श्रुत्या कार्येत्ययमर्थः शिक्षिनो भवति । तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवाऽऽदरः कर्तव्य इत्यर्थश्च सूचिनः ॥ २ ॥

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । सवत्सरवासानन्तर-
मन्यैरनुज्ञातः कवन्धी पिप्पलादम्य समीपं यथाविधि उपगम्य पप्रच्छ । कि-
मिति-भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । एवं पृष्टवते कवन्धिने पिप्पलाद उवाच ।
प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत । अत्र प्रजापतिशब्दो
ब्रह्मपरः । वास्य कारणवाक्यत्वात् । व्यासार्थैः सर्वस्याख्यानाधिकरणेऽत्रत्य-
प्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात् । सः प्रसिद्धः प्रजापतिः

संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदाचित्यत्र संवत्सरतपोग्रहचर्यादिभिनि
पाठस्थ्यात् ।

३. कुन इति कारणप्रश्नः । अत्र सृष्टिप्रयोजनमप्ययान् पृष्ट
मन्तव्यम्, उत्तरत्र एतत्प्रश्ने भोगापवर्गरूपप्रयोजनविवरणात् ।
अचेतनं चेत् अप्रदेशेन स्वयं परिणमेत्, तत्र प्रयोजनं न स्यादपि ।
इयं तु सृष्टिः प्रजापतिवर्ततेति तन्व्यामिकानां प्रजानां भोगापवर्गा
फलत्वेन तेन संकल्पिताविति एतत्समाधिसारः ॥

स तपस्तप्त्वा [स] मिथुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणं चेति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत् सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च । तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

परमात्मा प्रजासृष्टिकामनया सृष्ट्यालोचनरूपं तपः अनप्यत कृतवान् । [स] तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति । एवं सृष्ट्यं पर्यालोच्य रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषाख्य मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः । केनाभिप्रायेणेत्यन आह—एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति । प्रजाकामस्य भूतौ रयिप्राणावनेकप्रकारान् प्राणिन उत्पादयिष्यत इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

रयिप्राणशब्दार्थमाह—आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । आदत्त इत्यादित्य —भोक्ता । स एव प्राण इत्यर्थः । [आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वितया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः ।] तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः सननन्तरमेव वक्ष्यते । रयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह—रयिर्वा एतत् सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः । मूर्तशब्देन पृथिव्यतेजाति उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वाय्वन्नरिक्षे उच्यन्ते । सर्वमपि भूतजातं रयि अन्न भोग्यमित्यर्थः । तस्मात् मूर्तिशब्दित पाञ्चभौतिक शरीर सर्वं भोग्यमेवेत्यर्थः ॥

५. समनन्तरम् = पष्ठे वाक्ये । “हे वाच ब्रह्मणो रूपे” इति बृहदारण्यकानुरोधेनाह—मूर्तशब्देनेत्यादि । शरीरमिति । घटपटकाष्ठपाषाणादि सर्वान्येकैकचेतनशरीरमेव, यथा ब्रह्मालाशिला । अन एव दधिमाण्डमोक्षदानम् ॥

अथाऽऽदित्यः । उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यत् दक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशः, यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथाऽऽदित्यः । रश्मिनिष्पणानन्तरमादित्यः । वर्ण्येन इति शेषः । आदित्यशब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यत इति यावत् । उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत् सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ अयं जीवः सुपुत्तिसानात् प्रबुध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीमधोर्ध्वमन्तरादिशश्च सर्वं प्रकाशयन् तत्तद्भि-
वर्नीन्द्रियाणि धर्मभूतजानास्वरश्मिद्वारा विमर्ति । तस्मात् स एव सर्व-
प्राणशब्दितेन्द्रियनिर्गोदृत्वात् प्राण इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति ; प्राच्यान् वदार्थान् उपलभत इति यावत् । तेन

भक्त-संयन्तरमासादेरुत्तगयणदक्षिणायनाद्युभयात्मकस्यान् रश्मि-
प्राणस्रष्टृप्रजापतित्वेन रूपणम् । आदित्यस्य चन्द्रमसश्च प्रत्येक-
मुभयात्मकत्वाभावात्प्रजापतित्वेन रूपणमुपेक्ष्यैकस्य प्राणरश्मिरूपे-
णैवोक्तिः । उदयन्नित्यारभ्य उदयत्येष सूर्य इत्यन्तं सूर्यस्यैव निरूपकं
भवतु । उदयन्निति आदित्यस्य सर्वदिग्गतिप्राणशब्दितर्जासंयन्धकथ-
नात् सर्वेण देवयानगमनस्यैव प्रदर्शितं भवति । न एष इति सूर्यस्य
परमात्मान्मकम्बुमुच्यताम् । चन्द्रस्य सूर्यग्रहनेषेणानिरूपणमधि-
गतिगतिगन्धन एवेदमर्थान् । प्राणभोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन रूपण-
मादित्यरूपितभोक्तृप्रतिबन्धितत्वात् । चन्द्रस्य भोग्यताया धानुभ-

तसाद्धेतो । प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते पूर्वदिग्गतिपदार्थ-
प्रकाशकान् चक्षुरादीन् प्राणान् धर्मभूतज्ञानारयरश्मिमुखेनाधितिष्ठति,
प्रेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठातृत्वलक्षणसनिधानाभावे चक्षुरादीनां
करणेन रूपाद्युत्पत्तौ न स्यात् । चेतनानधिष्ठितस्य करणस्य कार्या
समर्थत्वादिति भावः । यद्दक्षिणा यत्प्रतीचीमित्यादौ, 'यद्दक्षिणा
प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते, यत्प्रतीची
प्रविशति तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते' इत्यादिशेष पूर-
णीयः । लाघवार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः । अत्र प्रजा सिद्धक्षु पर-
मात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससर्गेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण रयिप्राणशब्दाभ्यां
तदभिलाषः, रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलाषश्च, 'परोक्षमिवा
इव हि देवाः' [ऐत० १ ३] इति रीत्या रहस्यार्थस्य स्फुटतरोप-
देशानर्हत्वं सूचनार्थः ॥ ६ ॥

चिकत्वात् । 'तद्देवानामनमः । तं देवा भक्षयन्ति' इति सोमस्य
भोग्यत्वश्रुतेश्च । आदित्यस्य प्राणरूपजीवामेवे वक्ष्यमाणरीत्युपपन्नं
सति च, जीवाधीनचेतन्यग्रसरात्मकप्रकाशशालिनोऽचेतनस्य भोग्य-
वर्गस्याऽऽदित्याधीनप्रकाशचन्द्रमस्सादृश्यं युज्यते । रयिशब्दिते
श्वर्यप्रातिदिवान्द्रमसलोक्यामिति, प्राणस्यात्मानिष्ठस्य आदित्य-
प्रातिश्च समनन्तरं वक्ष्यत इति च रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यात्मना
रूपणम् । एव रयिप्रापकत्वादेव दक्षिणायनवृत्तपक्षरात्रीणां
रयित्वम्, प्राणस्यात्मात्मानुभावकत्वाच्चोत्तरायणशुक्लपक्षदिनानां
प्राणत्वमिति । परमयमपि कश्चिदादित्यप्राणामेदकल्पो हेतुः, यत्
आदित्यस्योक्तं सर्वदिक्प्रवेशि च रश्मिषु सर्वदिक्प्राणसन्निधत्तु च

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै प्राण इति प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृवर्ग-
स्योदयमानस्य परमात्मात्मकतामाह—स एष वैश्वानरो विश्वरूपः
प्राणोऽग्निरुदयते । यः प्राक्प्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितो विश्वे नराणां
नेतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः अग्ने-
तृत्वादिगुणयोगेनाग्निशब्दितः, स एष प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः
परमात्मा 'आदित्यो ह वै प्राणः' इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः
सन् उदयत इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो वैश्वानराधिकरणे परमात्मपर-
तया सिद्धवत्कृत्य भगवता भाष्यकृता व्यवहृतः । अत एव
व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्माभिमुखीकृत्य
ऋग्वेदोक्तम् ॥ ७ ॥

च प्रसिद्धम्, तत् भाष्यदर्शितरीत्या जीवस्याप्यस्तीति । एवं च
चन्द्रादित्यादिसृष्टिकथनमिहेति प्रवृत्तवाक्ये आदित्यचन्द्रयोर्नि-
रूपणमेवास्तु, उत्तरतोत्तरदक्षिणायनशुक्लकृष्णवृक्षादिदेवयानपितृ-
याणान्तर्गतनिरूपणञ्च । विश्वरूपमिति श्लोकश्च सूर्यविषयकः, यथा
संवत्सरविषयकः पञ्चवादिमित्युपरितनश्लोकः-इत्येवं यद्यपि सुवचम्-

अथापि परमप्रवृत्तरयिप्राणयोरेव प्रागनिरूपितत्वादपेक्षित-
तद्विरूपणपरत्वेमेव 'आदित्यो ह वा' इत्यादिवाक्यानां युक्तम् ।
रयिप्राणशब्दयोश्च चन्द्रादित्यादिमात्रगततया संकोचो न वर्तन्यः ।
'कुत इमाः प्रजा' इति प्रश्नवाक्यगतप्रजाशब्दस्याचेन्नविशिष्टचेन-
नपरतया तद्व्यवहृतमुखादि चेन्नाचेन्नरूपसर्वेऽस्तुपरतायाः प्रज-
मेऽवगमात् । मार्गमध्ये चन्द्रादित्यप्रातिश्च नवमदशमवाक्याभ्या-

विश्वरूपं हरिण जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

विश्वरूपं हरिण जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ।
विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जातानि वेदासि यस्मात् स जातवेदाः,
“पञ्चा च तस्मात् प्रसृता पुराणी” इति सर्वज्ञानोत्पादकम् । परायणं
परं (परम)प्राप्यम् ज्योतिः सर्वप्रकाशकदीप्तिमन्तम् । एकम्-अद्वि-
तीयम् । तपन्तम् जाठराभ्यादिरूपेण तपन्तम् ॥ “संतापयति स्वं
देहमापादतलमस्तकम्”, “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित ।
प्राणापानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ।
हरिण हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानः
अनुवर्तमानः । तद्विधेयतया तच्छरीरभूत इति यावत् । सहस्ररश्मिः
नानाविधविषयविषयकज्ञानयान् । प्रजानां स्वावरजसमात्मकानां
प्राणानां प्राणः धारक सूर्यः सूर्यवत्प्रकाशकः । एषा जीवः शतधा
देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्मामिमानशालिनया उदयति-सुषुप्तिस्थाना
उदयते, सर्गकाले उदयत इति वार्थः ॥ ८ ॥

मेव सेत्स्यतीति किमादौ तदुक्तत्वेति विमृश्य आदित्यशब्दस्य अदि-
तिदेवतामर्यात्पञ्चैव योगव्युत्पत्त्या भोक्तृपरत्वमुपवर्ण्य प्रसिद्धचन्द्रा-
दित्यप्रस्ताव इह नाऽऽहतः । एवञ्च चन्द्रमदशब्दोपि ‘चदि आह्लादने’
इत्येव भोग्यपरो ग्राह्यः ॥ सर्वव्याख्यानाधिष्णरथप्रकाशिकाया
अप्यत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तत् ये
 ॥ वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते, ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते ;
 त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ।
 एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

एवं सूक्ष्मप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेः रयिप्राणशब्दितप्रकृति-
 पुरुषरूपभोग्यभोक्तात्मना विभागमुपवर्ण्य तस्यैव परमात्मनः [अखण्ड-
 कालरूपेण स्थितस्य] खण्डकालरूपेण विभागं प्रदर्शयिष्यन् चित्ताव-
 तरणाय वा उपासनार्थं वा संवत्सराख्यप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणात्मकं
 रयिप्राणरूपं विभागम्, तथा मासाख्यप्रजापतेः रयिप्राणशब्दितं कृष्ण-
 शुक्लपक्षात्मकं विभागम्, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रयिप्राणा-
 त्मकं रात्र्यहोरात्रात्मकं विभागम्, तत्पसङ्गेन रयिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्ण-
 पक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थमनोत्तरायणशुक्लाशब्दिवसानामुत्कर्षं च वक्तु-
 मारभते — संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ।
 तस्य संवत्सराख्यकालरूपस्य प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्दिते अयने सूर्य-
 गत्याधारभूते द्वे रूपे स्तः । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते,
 ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते त (न्तेऽत) एव पुनरावर्तन्ते ॥
 ह वा इति प्रसिद्धौ ; स्मरणे वा । अयमर्थः — तत् — तत्र ये पुरुषाः
 इष्टापूर्ते दत्तमिति तत् कर्मोपासत इत्यर्थः । 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते
 दत्तमित्युपासते' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् कृतशब्दो दत्तपरः । इष्टम् या-
 गादि श्रौतम् । पूर्ते=खातादि । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यागदान-
 वापीकृषादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति, ते चान्द्रमससंग्रन्धिनं लोकमभिजयन्ते

अथोत्तरेण, तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्य,
आदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायननम् एतदमृतमभयम्

अभिजयन्ति, प्राप्नुवन्ति । त एव पुनरावर्तन्ते । न त्वात्मोपासका
उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः ॥ तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिण
प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै शयिर्यः पितृयाणः ॥ तस्माद्वेतो एते
कर्मठा प्रजास्वर्गादिरक्षणेक्षुद्रफलकामा ऋषयः क्षुद्रफलद्रष्टार दक्षिण
पन्थानं पितृयाणशब्दित प्रतिपद्यन्ते । एष एव पितृयाण शयिः अन्न
प्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत् । यद्यपि, 'धूमो रातिस्तथा
कृष्ण' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्न पुराणेषु दक्षिणमागनिर्दिष्टो घूमादि
चन्द्रान्त पितृयाणोऽप्यन्यः । सन्तस्तस्यैवमृतधनमासात्मदक्षिणाय-
ननिर्दिष्टोऽप्यन्यः । तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरपि व्यवहिय-
माणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मान
मन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । अथशब्दो बावयान्तरोपक्रमे । ये
तावत् "किं प्रजया करिष्याम" इति विरक्ता ऋषयः कायकेशादि-
रक्षणेन तपसा, स्त्रीसङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येण, आस्तिक्यबुद्धिलक्ष-
णया श्रद्धया प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्य अर्चिरादिना उत्तरे-
णायनेन, "आदित्याचन्द्रमस चन्द्रमसो विदुत तत्पुरयोऽमानव स

१० एष निरोध इत्यस्य 'एतद्वै तालु लोवद्वार विदुषा प्रपदन
निरोधोऽविदुषाम्' (छा ८ ६ ५) इत्येतदनुसारेणाऽऽदित्य
परत्यसंभवेऽपि, एतद्वै प्राणानामायननमित्यादेरादित्यापेक्षया पर-

एतत् परायणम् , एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येव निरोधः ॥

तदेव श्लोकः ॥ १० ॥—

एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मप्राप्तिद्वारमृतमादित्यमभि-
जयन्ते-प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवन् तेषां
मपुनरावृत्तिं दर्शयति—एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्
परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येव निरोधः । आयतनशब्दा-
पेक्षयैतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । प्राणानां प्राणभृतान् आयतनम्
आधारभूतम् , “तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एव-
मेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणेऽर्पिता” इति
परमात्मनः सकलचेतनाधारत्वोक्तेः । एतत् परायणं परमं (परं) प्राप्य-
मित्यर्थः । एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते । उपासका इति शेषः । उत्तरेण
मार्गेण गता , ‘मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जं म न विद्यते’ इत्युक्तरीत्या
परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यर्थः । एव निरोधः । एषा प्रजा-
कामो वै प्रजापतिरिति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्व प्राप्तस्य
पुनरावृत्तिनिरोधकारी । अतस्तं परमात्मानं प्रजापतिशब्दितं प्राप्तस्य
तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरूपपद्यत इति भावः । अत्र, एव इत्येतच्छब्देन
प्रजापतिपरामर्शात् आत्मानमन्विष्यत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव ।
अत एतत् सर्वमभिप्रेत्य सर्वं यावद्यानाधिकरणे (१ ४ ८) व्यामार्थं ,
“तपसा ब्रह्मचयेण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यममि नयन्ते—

मात्मपरत्वेऽधिकस्वारस्यात् पुनरावृत्त्युपस्थापकसत्त्वाच्चैव पुनरा-
वृत्तिनिरोधकारी परमात्मेति व्याख्यातम् ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् इति ॥११॥

एतस्मात् न पुनरावर्तन्ते” इत्यर्चिरादिगत्या अपुनरावृत्तिप्रतिपादनात्,
‘प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः’ इति प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परं ब्रमेति
प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । [ततश्च प्रजापतिमुपासीनम्यार्चिरादिगत्य-
प्रतिपादनात् कथं प्रजापतेः ब्रह्मत्वमिति शका पराकृता]

तदेव श्लोकः । तत् तस्मिन् संवत्सरात्मनि प्रजापतौ वक्ष्यमाणः श्लोक
इत्यर्थः ॥ १० ॥ पञ्चपाद पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे
पुरीषिणम् ॥ वत्सरसंवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सररूपाः पञ्च पादा
यस्य स पञ्चपादः ; अथवा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात् षड्रुतवः
पञ्चर्तवः सप्तघन्ते । ते पादा यस्य स पञ्चपाद , तम् । पितरं सर्वस्य
जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिम् । दिवः स्वर्गात् परे
परस्मिन् अर्धे स्थाने । पुरीषिणम् । पुरीषशब्देन स्वर्णभूमिसंनिहितं

११. प्राकृतस्थैत्र कालकाल्यत्वमिति दर्शयितुमयं श्लोक
उपात्तः । वत्सरादिभेदेन अव्यपाञ्चविध्यं विष्णुपुराणे वर्णितम् ।
पुरीषपदस्य गोलकावरणार्थकत्वं कुत्रापि न दृश्यते । शब्दोऽय-
मुदकनामत्वेन निरुक्ते पठितः । शब्दरेषि पुरीषिणमुदकयन्तमिति
भाषितम् । तत्र ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति वृष्ट्युदकस्यान्त-
रिक्षगतस्य आनन्दगिरीयोक्तरीत्या ग्रहणे, दिवः परेऽर्धे
इत्येतस्यावागन्वयमाकलय्य संपूर्णग्रहणाण्डस्य संवत्सरवक्ष्यप्रजाप-
ताय ग्रहणाण्डावरणोदकग्रहणमत्र विरक्षित्वा भाष्यमिदं प्रवृत्तं

ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते । तदस्य स्थानत्वेनास्तीति पुरीषिणमाहु-
रित्यन्वयः । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रं पडर
आहुरर्पितम् । अथशब्दः पश्चान्तरपरिमहे । उदञ्जोऽववारणे ।
परशब्दः उत्कृष्टवचनः । पूर्वोक्तिभ्योऽन्ये उत्कृष्टाः इमे कालतस्वविदः
आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्ते ऋतुलक्षणारषट्कयुक्ते संवत्सराख्ये
रथे जगत् सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथा
अर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

स्याच्चेत्, गोळकावरणमुदकमुच्यत इति पाठः स्यात् । पुरीषशब्दः
(मूर्त्यं) मण्डलेऽपि प्रयुज्यते । पुरीषी इत्यस्य प्राप्तस्थान इति स्थिर-
वासी इत्यप्यर्थोऽस्ति । एवञ्च विना क्लेशम्, दिवः परेऽर्धे अग्रस्थित-
मित्यप्यर्थः स्यात् । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे (मं. २-२२-१६४-१२) पठितः ।
तत्र न्यायनभाष्ये, निरुक्तभाष्ये च अर्पितमिति पदं पूर्वार्धेऽप्यारूप्य
पुरीषिणं वृष्ट्युदकवन्तं संवत्सरं दिवः परेऽर्धे—परस्थानगतादित्येऽ-
र्पितमाहुरित्यर्थ उक्तः । शाहुरेऽपि उ इति पृथक्पदम् । एकपदं
कृत्वा तु उदरे उपरतिकादिणि संवत्सरे इति सायणः । निरुक्तभाष्ये
तु सतेति पृथक्पदं कृत्वा उदरे = उदरिस्थानस्थितास्तत्सर्वे इत्युक्तम् ।
आदित्येऽर्पितस्संवत्सरः, संवत्सरेऽर्पित आदित्य इति पक्षद्वय-
मेदस्तत्र ऋगर्थत्वेन दर्शितः । विचक्षणं-विविधद्रष्टारमादित्यमित्यर्थ
इति । शाहुरेऽपि जगत्सर्वमर्पितमाहुरित्येव भाषितम् । ऋग्वेदे
एतदुत्तरमन्त्रेऽपि सर्वजगद्ग्रहणमस्ति, 'पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने
तस्मिन्नातस्युर्मुन्मानि विश्वा' इति । एवञ्च शाहुरादिरीत्या पञ्च-
पाद्व्यवडत्वादिकृतः पूर्वोत्तरार्धयोः पक्षमेव इति वक्तव्यम् । उपर
इत्यस्यैवाग्रेऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थो घटते इत्यलम् ।

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । तस्मादेत ऋषयश्शुक्ल इष्टिं कुर्वन्ति ; इतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रौ वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति, ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तत्, यत् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

यथा सबत्सरो रयिप्राणात्मना विभक्तः, एवं मासोऽपि विभक्त इत्युपामनाय प्रदर्शयति—मामो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । स्पष्टोऽर्थः । तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति ; इतर इतरस्मिन् ॥ यस्माच्छुक्लः पक्षः प्राणतयोक्तृष्टः, तस्मात् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्वार स्वेऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरे अनृपथोऽज्ञा पुनः अप्राणतया असारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अमुमेव विभागमहोरात्रेऽप्युपामनाय प्रदर्शयति अहोरात्रौ वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । स्पष्टोऽर्थः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । यस्माद्धेतोरद्वा प्राण-रूपत्वम्, अत एव रत्या रत्यर्थम् । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया कृतीया । प्राणभूतेऽहि स्त्रीभिर्ये संयुज्यन्ते, त एते प्राणमेव प्रस्कन्दन्ति प्ररूपेण शोषयन्ति । प्राणापचारात् प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वयोषिद्वमनं गृहस्थैर्न कार्यमित्याशङ्क्य रात्रौ कार्यमित्याह — ब्रह्मचर्यमेव तत्, यत् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते । रत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंयोगो ब्रह्मचर्यमेव । मैथुनमेव न भवतीत्यर्थः । तत्र दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः । ततो ह वै तद्रेतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह तत् (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति, ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।

येषां तपो ब्रह्मचर्यम्, येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ धिरजो ब्रह्मलोकः, न येषु जिह्वामनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुपादानमित्युच्यते ; अन्नपरिणाममृतस्य रेतस एव प्रजोपादानत्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ अन्नावस्थं तदुत्पन्नरेतोवस्थं च यन. प्रजापतिश्चन्द्रितं ब्रह्मैव, अतः प्रकृतिपुरुषसंवत्सरमासादिकालान्तरेतोवस्था- (रूपा)द्ब्रह्मणः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिश्चन्द्रितस्य ब्रह्मणः उपादानत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दापूर्वकं मुमुक्षून् स्तौति— तद्ये ह वै (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः (वैष लोकाः) । तस्मात् ये, अन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिश्चन्द्रितस्यान्नस्य ग्रनं भक्षणं व्रत्त्वेनानुतिष्ठन्ति, येऽन्नभक्षणशीला ग्रन् चर्यरहिता, त एव प्रजा उत्पादयन्ते । एष ब्रह्मलोकः पुत्रपश्वादि लक्षणं कार्यमून्मशग्न्यो लोक (एष लोकः पुत्रपश्वादि लक्षणो लोकः)

येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्, तेषामसौ धिरजो

1 प्रसङ्गादिति । उपस्थितस्योपेक्षात्तत्त्वं प्रसङ्गः । प्रदुर्गलान्वेषकतया मुमुक्षापूर्वकमेव प्रश्नकरणत्वात् उत्तरं मोक्षे पर्यगमायतंति भावः ।

ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ येषां कायशोष-
णाख्यं तपः, न भक्षणशीलता, मैथुनवर्जनम्;—येषु च सत्यवचनं
प्रतिष्ठितम्—येषु च 'मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मभ्यन्यददुरात्मनाम्'
इत्युक्तकौटिल्यलक्षणजिह्मत्वं नास्ति; भूतादितवचनलक्षणमसत्यवचनं
नास्ति—तेषामसौ विरजो निर्दोषः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
परब्रह्मरूपं फलमित्यर्थः । तथैव व्यामर्शः सर्वव्याख्यानाधिकरणे
विवृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । इति शब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १५-१६ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

१५-१६. शाङ्गरे मायाजिह्ममनृतानि त्रीणि पृथक्पृथङ्नि-
विष्टानि । तदा यथा तपस्सत्यग्रहवर्गाणि त्रीणि परिग्राह्याण्युक्तानि,
तथा परिहर्तव्यान्यपि त्रीणीमान्युच्यन्ते इत्यौचित्यम् । एवं सति अत्र
भाष्ये मायाशब्दव्याख्यानं श्रुं स्यात् । 'अन्यथा आत्मानं प्रकाश्या-
न्यधैरु कार्यं करोति, सा माया मिथ्याचाररूपा' इति शाङ्करम् । यदि
तु नञ्द्वयस्यैव श्रवणात् द्वयमेव निषेध्यमभिमतम्, तदा—'मन-
स्यन्यत्' इत्यादिः 'न माया' इत्यस्य व्याख्या । जिह्ममनृतमिति विशेष्य-
विशेषणमावापन्नम् । जिह्मपदं भूतादितवचनपरम् । तथा च जिह्म-
भूतासत्यमात्रनिषेध इति नेतव्यम् । मन्यन्मशिकृष्टवाचिनः असाविति
पदस्य श्रवणादर्चिरादिप्रस्तापञ्च ब्रह्मलोकपदमप्राकृतलोकपरमस्तु,
तत्राह—तथैवेति कार्यलोकेपि ब्रह्मलोकपदं पूर्ववाक्ये प्रयुक्तम् । तत्रापि
ग्रहशब्दस्य परग्रहपरत्वेन वा चतुर्मुखपरत्वेन वा पट्टातत्पुरुषसंभवेऽ-
पि संभ्रततस्सामानाधिकरण्यस्य त्यागायोगात् ब्रह्मरूपत्वं लोकस्य
विरक्ष्यते । असाविति विप्रहृष्टलोकवासितया विप्रकर्षविबक्षणात् तस्य
लोकस्याप्युक्तत्वं सिध्यतीत्याशयः ॥ अत्र प्रथमप्रश्ने 'प्रजाकामो ह वै'

हरिः ओम् । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ, 'भगवन् कृत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते ; कतर एतत् प्रकाशयन्ते ; कः पुनरेषां वरिष्ठः इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः

देहेन्द्रियमनःप्राणादिविलक्षणप्रत्यगात्मशोधनाय प्रश्नान् अवतारयति । उक्तं च व्यापार्यैः, "उत्तरेषु खण्डेषु प्रत्यगात्मा विशोध्यते" इति । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । कबन्धिप्रश्नानन्तरं पिप्पलादं भार्गवो वैदर्भिः पृष्ठवान् । किमिति — भगवन् कृत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ हे भगवन् ! किंस्वरूपाका देवाः स्यावरजस्मात्मिकां प्रजां विप्रति । ए[ते]ष्वेव देवेषु कतरे देवा एतच्छरीरं तत्कार्यं (तद्भार्यैः) प्रकाशयन्ते । कः पुनरेतेषां श्रेष्ठ इति ॥ १

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । मुख्यपाणम्यैव धारकत्व-प्रकाशकत्वश्रेष्ठत्वादि वक्तुमाख्यायिकामाह—आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च । ह वा इति इत्यादिना प्रजापतेः प्रकृतिपुरुषद्वारा प्रजाकृष्टत्वमुक्तम् । एवं निमित्त-कारणभूतस्य प्रजापतेरुपादानत्वस्यापि सिद्धये 'स एष वैद्यानर' इत्यादिना जीवस्य तदात्मकत्वमुक्तम् । अथ पुनरावृत्त्यपुनरावृत्ति-विचेचनमारभ्य कालस्यापि परमात्मान्मरुत्तमुत्तरा, ततः पुनरावृत्ती-धीत्यन्नादिभावेन स्थित्वा जायमानानां प्रजानामुपादानभूताचेनानां-शस्यापि परमात्मकत्ववर्णनेन परमात्मन उपादानत्वं दृढीकृतम् । एवमत्र पुरुषगतेष्टापूर्वादि कर्मरत्नत्वबुभुक्षुत्यादिसहकारेण पर-मात्मनस्मर्धेविधकारणत्वमिह स्थापितमिति ॥ प्रजाः इति भाष्ये ।

पृथिवी वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्रञ्च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति, वयमेतद्-
वाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ २ ॥

प्रसिद्ध्यति श्रुये । एषः प्रसिद्ध आकाश । दीव्यति^१ गच्छतीति
देवो गमनशील । तादृशो वायुश्च । अग्निरपः पृथिवी । स्पष्टोऽर्थः ।
वाक्छब्देन कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते, चक्षुःश्रोत्रशब्देन ज्ञाने
न्द्रियाणि । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयाम
इति ॥ आकाशादय सर्वे मिलित्वा(ता) पुरोवर्तिशरीरं प्रदर्श्य
अमितं स्थित्वा वदन्ति स्म । किमिति— वयं^१ वाणवत्सचारशीलमेतत्
पुरोवर्ति शरीरमवलम्ब्य विधारयामः । अवकाशादिविविधकार्यक्षम-
तया धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ 'कायो वाण शरीरञ्च इत्यभिधानात् वाण शरीरम् इति माध्य-
मीताभाष्ये (२-७-२) । २ दीव्यति गच्छतीति । ननु वक्ष्यमाणामि-
धदनादिनृत्यस्याचेतनेष्वसम्भवादाकाशादिपदं तत्तदधिष्ठातृदेवता-
परमिति शङ्कनाय मूले देवपदं प्रतिव्यस्त्यन्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति
सुवचम् । कायोर्गन्तव्यरूपार्थस्तु वायुपदेनैव लभ्यत इति चेन्न—पूर्वं
कृत्येव देवा इत्युपपन्नादेऽ देवतापर्यन्तविचक्षा सर्वत्र स्पष्टेति नाहं
तत् वक्तव्यम् । अतो वरिष्ठस्य प्राणस्य 'पिता त्व मातरिभ्यत' इति
वक्ष्यमाणरीत्या वायुविमारतया चायौ विशेषगीरवः प्रदर्शयितुं देव
इत्युक्तम् । विशेषगीरवः च मातरिष्वपदवाच्यगमनशालित्वप्रयुक्त-
मित्यालोच्यैव व्याख्यानात् । ननु 'वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र च । ते प्रीता
प्राणं स्तुवन्ति इति चतुर्णां स्तोतृतयोपादानात् 'यः ते तनूनीचि
(१२)' इत्यादिमन्त्रानुरोधाच्च इन्द्रियान्तराणामासाशादीनां चाभि-
वदन्तर्ह्येवाभावाप्रतीतिं कथमाकाशादयस्तर्ह्येतीति चेन्न, केनोपनि-

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच, 'मा मोहमापद्यथाः) । अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति ॥
 तेऽथद्धाना बभूवुः । सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्र(त्का)मत इव ।
 तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् (स्मिन्स्तु)

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मुख्यः प्राण उवाचेत्यर्थः ।
 किमिति—'मा मोहमापद्यथाः । अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं
 विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति । 'हे आकाशादयः
 ईदृशीं विपरीतबुद्धिं मा गच्छत । अहमेव स्वात्मानं प्राणापानव्यान-
 समानोदानरूपेण पञ्चधा विभज्य धारयामि' इति । एवं वदतो मुख्य-
 प्राणस्यायं भावः—हे आकाशादयः । भवन्तः अवकाशादिप्रातिस्विक-
 कार्यक्षमाः, न तु सर्वकार्यक्षमाः । अहं तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वात्
 भवत्कार्यक्षमः । मया कि(मयाऽकि)यमाणे जीवने तु भवत्सु न कोऽपि
 समर्थः (क्षमः) इति । तेऽथद्धाना बभूवुः । ते तद्वाक्ये विश्वासं न कृत-
 वन्तः ॥ ३ ॥ सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव । ततः स प्राण एषां गर्व-
 मबलोवय अहंकारावेशादष्टोत्तरशतमर्मस्नानानामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकटयितुं
 स्वस्यानात् किंचिदुदचलत् । इवशब्दोऽस्त्वर्थे । साक्षादुत्क्रमणे अप्रति-

पदादिदृष्टरीत्या प्राधान्यात् प्रायो वागादिमातृनिर्देशेऽपीन्द्रियान्तर-
 स्पर्धाया अपि बृहदारण्यका(३-५-२१)दिसिद्धत्वात् । आकाशादीनां
 शरीराकारपरिणामांशेन वाणमवष्टभ्य विधारयमाणतयोऽयोगेपि
 तत्तदधिष्ठातृदेवतानामपीन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायत फलहप्रवृत्तान्वस्य
 संभवेन तस्यात् विस्पष्टमवगमेन च तस्यागायोगाच्च । स्तामकृत्य-
 रूपप्रकाशकत्वं पुनः प्राधान्याद्वागादिमात्रेऽस्तु ; 'एतरे' इत्युक्तेः ।

प्रतिष्ठमाने सर्वे एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुक्तामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा एव
प्रतिष्ठन्ते एव वाङ्मनश्चक्षु ओष च ॥ ते प्रीता प्राण स्तुन्वन्ति ॥ ५
एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघान् एष वायुः ।

समाधेय शरीरविनाश स्यादिति मत्वोत्क्रमणमिव कृन्वानिति भावः ।
तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् मुख्यप्राणे
उत्क्रामति इतरे सर्वे प्राणा उदक्रामन्-तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वे एव
प्रातिष्ठन्तः । शरीरपातभीत्या पुनः प्रतिष्ठा प्राप्नुवति सतीतरेऽपि
प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । ततः दृष्टान्तमाह—तद्यथा मक्षिका मधुकर
राजानमुत्क्रामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा
एव प्रातिष्ठन्ते एव वाङ्मनश्चक्षु ओष च । यथा मधुकरमक्षिकास्तत्र
श्रेष्ठा मक्षिकामुत्क्रामन्तीमनुत्क्रामन्ति, प्रतिष्ठितायां तस्या स्वयं
प्रतिष्ठिता भवन्ति—एव वागाद्या प्राणा मुख्यप्राणानुविधायिनोऽभ-
वन्नित्यर्थः । ते प्रीताः प्राण स्तुन्वन्ति । मुख्यप्राणमाहात्म्यदर्शन-
प्रीता वागाद्या प्राणा मुख्यप्राण तृष्टुवुरित्यर्थः । स्तौतेर्व्यत्ययात् इति ॥ ५

स्तुतिमेवाऽऽह— एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो

४ प्रतिष्ठिता इति । ननु प्रतिष्ठमान इति श्रुतिपदस्य
प्रोपख्यतया प्रस्थानमेवार्थमस्यात्, न तु प्रत्युपख्यतया प्रोपख्योऽप्ययं धातुः प्रवृत्ते
चेत्-उत्क्रमणप्रतिकोटेरेवान् चक्षुष्यतया प्रोपख्योऽप्ययं धातुः प्रवृत्ते
प्रवर्षेण स्थितिरूपा प्रतिष्ठा अदतीति स्वीकार्यत्वात् । यद्वोपरि भूरि-
प्रयोगानुसारेण प्रातिष्ठमान इति आहुपसर्गेणापि घटितं पाठः स्यात् ॥
उत्क्रमते प्रतिष्ठन्ते इति दीर्घरहित एव सर्वत्र माध्यपाठः ।
मधुमक्षिका इति च ।

एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चात्मृतं च यत् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं [च] ब्रह्म च ॥ ६ ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

मघवानेष वायुः एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चात्मृतं च यत् ॥

एष मुख्यप्राणोऽमरूपेण तपति । एष प्राण एव सूर्यः । सर्वेषां

प्राणायत्तस्थितिकत्वात्, 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भ(ग)ण्यते'

इति रीतिमनुसृत्य सामानाधिकरण्येन व्यपदेशो द्रष्टव्यः । रयिर्देवः

अक्षभूतो देवः । चन्द्रमा इति यावत् । मदमच्छब्दौ वर्तमाना

वर्तमानपरौ वा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरौ वा स्थूलमूक्षमपरौ वा चेतनाचेतनपरौ

वा । अमृतशब्दो मोक्षपरः ; तस्यापि तदधीनत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अरा इव 'रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् । चक्रस्य

नाभिनेभ्योरन्तरालवर्तीनि काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते चक्रस्य मध्य-

प्रदेशो नाभिशब्देनोच्यते । यथा अरा नाभावर्षिताः, एवमस्मिन्

प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सर्वशब्दार्थे स्पष्टयति—ऋचो यजूंषि

सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दौ स्वावरजहमात्मक-

पाणिमात्रोपलक्षकौ ॥ ६ ॥

एवम् एष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्य परम्परं दर्शयित्वा तद्गुणान्

संकीर्त्य पश्चात् तमेव मुख्यप्राणमभिमुखीकृत्य स्तुवन्नि-प्रजापतिश्चरसि

गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । त्वं प्रजानां रक्षकः सन् प्राणादिवायु-

। भूमविद्यायामेतत्समानाकारके चाक्ष्ये तु प्राणशब्दः प्राण-

सहचारिजीवपरः ।

तुभ्य प्राणा प्रजास्त्विमा [बलि हरन्ति] य प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥
 देवानामसि बद्धितम पितॄणा प्रथमा स्वधा ।
 ऋषीणा चरित सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्त्व प्राण ! तेजसा रदोऽसि परिरक्षिता ।

रूपेण गर्भे सचरसि । तथा गर्भोत्पादकतया तत्पापकतया च पितृरूप
 एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्वमातिलोभ्येन पुत्रादिरूपेण जायसे ।
 तुभ्य प्राण प्रजास्त्विमाः [बलि हरन्ति] य प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥
 हे प्राण ! स्यावरजःप्रमात्मिका इमाः प्रजाः तुभ्य त्वदर्थं त्वच्छेष
 भूता । [यतो बलिमन्नदिक ने उपहरन्ति ।] यस्त्व प्राणनादिव्यापारै
 सर्वत्र प्राणिषु प्रातिष्ठिनोऽसीत्यर्थ ॥ ७ ॥

देवानामसि बद्धितम । बद्धितम हविषा बाहकतम ।
 पितॄणां प्रथमा स्वधा । मुख्य पितृपीतिहेतुभूतस्त्वमेवेत्यर्थ ।
 ऋषीणा चरित सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ अथर्वाङ्गिरसोऽमृषीणा
 सत्यमुत्कृष्ट चरित नित्यनैमित्तिक दिलक्षण कर्म त्वमसीत्यर्थ ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्व प्राण तेनमा रदोऽसि परिरक्षिता । हे प्राण !
 त्वमिन्द्र परमेश्वर इत्यर्थ । इति परमैश्वर्य इति हि धातु । तेजसा
 सर्वसहरणनामदर्शिलक्षणेन तेजसा त्व इन्द्र ! रोदनहेतु, स्थितिकाले

७ बलि हरन्तीति मूल तद्व्याख्यानभाष्य च कञ्चिद् हृदयते ।
 शाङ्ख्यपाठरीत्या तदावश्यकमेव । अथापि तत्पाठसमतौ भाष्ये
 तुभ्यमित्यस्य त्वामुद्दिश्येत्यर्थो भाषितस्यात् न तु त्वदर्थ इति ।
 उररि च यत इत्यध्याहृत्य चाक्यमेद्वल्पना न युज्येत । अत
 तद्वहितपाठ उपलब्धो वास्तवस्यात्, यथा माध्वपाठे ।

९ त्व ज्योतिषा पतिरिति त्वपदाधिन्यात् ज्योतिषा पतिरिति

हरिः ओम् । अथ हेनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ ।
भगवन् ! कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं
वा प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते ।
कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच-अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्
तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

'आत्मन एवैष प्राणो जायते । यद्येषा पुरुषे छायेतस्मिन् एतदाततं

अथ हेनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः ।
भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आ-
त्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रति(?)तिष्ठते । प्रतितिष्ठते । कथं
बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ प्रतितिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।
बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण सन्निधत्ते इत्यर्थः, बाह्यमित्यस्य संनिधान-
क्रियाविशेषणत्वात् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मि-
ष्ठोऽसि (?) तस्मात् तेऽहं ब्रवीमि ॥ प्रश्नमतिक्रम्य वर्तमानान् प्रश्ना-
योगान् रहस्यान् अर्थान् पृच्छसि । तस्मात् एव ब्राह्मिष्ठोऽसि । मायेण ब्रह्म-
विदसि । न प्राकृत इति यावत् । अतस्तेऽहं योग्यं ब्राह्मवामीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रथमस्य प्रश्नम्योत्तरमाह — आत्मन एवैष प्राणो जायते ।
परमात्मन एवैष प्राणो जायत इत्यर्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः'

१. कौसल्यश्चेति । अत्रैवैषं चकारश्चरणं नूनं पूर्वप्रश्नस्ये-
वास्यापि प्राणविषयकत्वात् समुच्चयविशेष्यमिष्टायेण ॥

२. आत्मन एवेति एकारो न माध्वाकारणः ।

मनोवृत्तेनायात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

सर्वेन्द्रियाणि च” इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

‘कथमायात्यस्मिन् शरीरे’ इत्यस्योत्तरमाह—यद्येषा पुरुषे छा-
यैतस्मिन्नेतदातत मनोवृत्तेनाऽऽयात्यस्मिञ्छरीरे । यथा पुरुषे
गच्छति छायाऽपि सहैव गच्छति—न हि छायागमने सामान्य-तर-
मस्ति—एवम् एतस्मिन् पुरुषे जीवे, एत-मन । अकृतेन अयत्नेन ।
कृतशब्दो यत्रार्थक । यत्रम-तरेण आततम् अग्निभावेन सञ्चिन्म—
एवमेव प्राणोऽप्यकृतेन अयत्नेनास्मिञ्छरीरे आयाति । मन प्राणयो
पुरुषच्छायावत् पुरुषानिनामृतत्वात् पुरुषेण सहैव प्राणस्य सञ्च ।

मनोवृत्तेनेति पाठ एव शास्त्रसम्मतोऽपि । परन्तु ‘मन
वृत्तेनेत्यत्र सधिरापोऽयम् । बुद्धिपूर्वपुण्यादिनेति तदर्थ’ इति
तत्र । अत्र तु अवृत्तेनेति सध्यानुगुणद्वेष्टो दर्शित । एतदात-
तमित्यस्य प्राणारय वस्तु आततमित्यर्थं ह्रीवनिदशात् क्लिष्ट ।
एवमपि, ‘प्राण कथमायात्यस्मिन् शरीरे’ इयेतदुत्तरत्वादस्य
वाक्यस्य, ‘एष प्राण’ इत्यस्य, ‘जायते’ इत्यत्रेनाऽऽयातीत्यत्राव्य-
न्वय । यथा छायाया स्वयत्न विनैव गति तथा प्राणस्यापीत्युत्तरमुच-
भवति । ननु मन एव प्राणमत्र प्रेरयतीत्यस्मिन् शब्दानुद्घवाय
मनस्सहितस्य, ऽऽगमनलाभाय च एतस्मिन्नेतदातत मन इति मध्ये
उक्तम् । प्राणपुरुषयो पूर्वमुपात्तत्वात् समाहारात् एतस्मिन्नित्यस्य
प्राणविशिष्टपुरुषे इत्यर्थः । तदुक्तं ‘पुरुषे जीव’ इति । आयातीति ।
पुरुषे आयाति सति प्राणोऽप्यायातीत्यर्थः । छाया मनसि प्राणे
च दृष्टान्तः । अवृत्तेनेति उभयान्वयि । मनोऽधिवृत्तेनेति अपोत्त-
रशतोपनिषत्कोशपाठेऽपि मन इति पृथक्पद पूर्वाव्ययि । अधि-

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुक्ते एतान् ग्रामानेतान्' ग्रामान् अधि-
तिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राणः इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥

पायूपस्थे अपानं चक्षुश्श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं
प्रा(प्रति)तिष्ठते, मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति। तस्मात्

अतो न प्राणाऽऽगमने पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥ ३ ॥

‘आत्मानं प्रविमज्य कथं प्रतिष्ठते’ इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान् ग्रामान् एतान्
ग्रामानाधितिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव
संनिधत्ते। यथा राजा कार्येष्वधिकृतान् स्वसेवकान्, ‘इमान् ग्रामान्
अधिष्ठति, इमान् ग्रामानधिष्ठेति पृथक्पृथक्विनियुज्य तन्मुखेन तेषु
ग्रामेषु यथा(?) संनिधत्ते, एवमेवैष मुख्यप्राणः इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्था-
नीयेषु स्वाश्रमूतापानभ्यानादिमुखेन संनिधत्ते; अधितिष्ठतीति यावत् ॥

पायूपस्थेऽपानम् चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रतिष्ठते, मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्भुतमन्नं समं न-
यति। तस्मादेताः सप्ताचिपो भवन्ति ॥ तत्र—पायुधोपस्थं च
पायूपस्थम्, तस्मिन्।^१अपानं मूत्रपुरीषाकर्षणं कुन्तस्मिन् प्रति-
तिष्ठते प्रतिष्ठितो भवति; तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः। मुखनासिकाभ्यां
निर्गतो वायुः प्राणरूपस्सन् चक्षुःश्रोत्रे—चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रोत्रं

वृत्तेनेत्यादेः प्राणः स्वाधिकृतमनःप्रभृतिकरणार्थेण सह छायावदा-
यातीत्यर्थः। चक्षयति चैतद्वस्तुनान्ते मनसा सहऽऽगमनामिति ॥

१ अधितिष्ठस्वेत्यधिकं माध्वे। २ अगानमित्यस्य मूत्रपुरीषाप-
कर्षणमित्यर्थः। अपान इति पाठे कुर्वाद्यित्यन्तं तन्कार्यविपरिणामम्।

देतास्सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येव आत्मा अत्रैकशत नाडीनाम् । तासां शतं शतमे-
कैकस्या (स्यां) द्वासप्तति(तिः) द्वासप्तति (तिः) प्रतिशाखानाडी-

तस्मिन् प्र'न'निष्ठति प्रतिष्ठितो भवति , तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः ।
मध्ये तु समान सन्नवतिष्ठते । एष हि समानो द्रुत भुक्तमन्त्रादिकं
समं नयति सप्तधातुसाम्यं नयति । सप्तधातुरूपेण विभाग करोतीति
यावत् । तस्मात् समानवायोर्हेतोः, जाठराग्रे सप्तार्चिष ण्नालाः
काली करालीत्येवमाद्या प्रादुर्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैकशत नाडीनाम् । तासां शत
शतमेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वा (१) सप्ततिं प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति , एष जीवात्मा हृदि हृदये, यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते
नल्ल, स्वयमपि वर्तते । अब हृदये नाडीनामेकाधिक शतं वर्तते । तासां
नाडीना मध्ये एकैकस्या द्वासप्तति द्वासप्तति प्रभेदा भवन्ति । एकैकं

नपतेर्यथाश्रुते द्विर्मकरात् सममित्यस्य साम्यमित्यर्थः उक्तः ।

६. एतदिति'उद् भाष्ये न दृश्यते । परन्तु आनन्दगिरीये व्या-
ख्यातम् । अत्र द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिरिति प्रथमान्तपाठमादृत्य शाङ्गे व्या-
ख्यातम्—“एकाधिकशते एकैकस्याः शतंशत शाखानाड्यो भवन्ति ।
तत्रैकैकस्याः द्वासप्ततिः प्रतिशाख नाडीसहस्राणि भवन्ति” इति ।
नूनमत्र द्वासप्तति द्वासप्ततिमिति द्वितीयान्तपाठमनुरुध्य प्रतीत्येनत्
पृथक्कृत्य तासामेकैकस्याः द्वासप्तति द्वासप्तति प्रति शतशतं शाखा-
नाडीसहस्राणि भवन्तीत्येकत्राप्यनर्थैः व्याख्यानम् । पाठश्चायं
माध्यसंमतो दृश्यते । परन्तु तत्र व्याख्यानं क्लिष्टम् । ‘तासामेकैकस्याः

सहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति : पापेन पापम् ;
उमाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

द्वासप्ततिप्रमेदं प्रति शास्त्रामृतनाडीसहस्राणि शतंशतं भवन्ति । तासु
व्यानश्चरति ॥ तासु नाडीषु व्यानरूपप्राणश्चरतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापम् उमाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ अथेति वार्योपक्रमे । एकया
कयाचिन्नाड्योर्ध्वमुख उदानः पुण्येन हेतुना पुण्यं स्वर्गादिलोकम्, पापेन
हेतुना पापं नरकादिलोकम्, पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयति ॥

अत्र, 'आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठति' इति प्रश्नस्य,
'यथा सम्राडेवे'त्याभ्य, 'उमाभ्यामेव मनुष्यलोक'मित्येवदत्तं प्रति-
वचनम् । तन्मध्ये अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयती-
त्यनेन, 'केनोत्क्रमत' इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

शतंशतं भवन्ति । तत्रैकैकस्याः प्रतिशास्त्रानाडीसहस्रह्यसप्तति
जानीयादिति हि तैः ध्याय्यातम् । माध्यमूलोपनिषदोऽपि तु
द्वासप्ततिमिति द्वितीयान्तमेव चीप्सारहितं दृश्यते । "शतं यथा
च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्धनिमभिनिस्सृतैका" इति षट्पाः (६) ।
हृदयात्पुटीततमभिप्रतिष्ठमानानां हितानाममृताडीनां द्वासप्तति-
सहस्रसंख्याकमुक्तं बृहदारण्यके (४-१) । सुगलोपनिषदि (४)
च, "अथेमा दश नाड्यो भवन्ति । तानामेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वा-
सप्ततिः शास्त्रानाडीसहस्राणि भवन्ति, यस्मिन्नयमामा स्वपिति"
इति स्वप्नस्थानभूतनाडीनामपि तावत्संख्याकमुक्तम् ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयति एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनु-
गृह्णानः, पृथिव्या या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा
यदाकाशस्त समानः । वायुर्व्यनिः ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मममिन्द्रियैर्मनसि

‘कथं बाह्यमभिधत्ते’ इत्यस्योत्तरमाह—आदित्यो ह वै बाह्यः
प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । चाक्षुषं प्राणं
चक्षुर्गोलकवर्तीन्द्रियम् आलोकारुयसहकारिप्रदानेनानुगृह्णानो बहिः
आदित्यरूपेणोदेति । यद्यपि प्राणस्याऽऽदित्यात्मकत्वं न संभवति ;
तयोर्भेदात्—तथापि प्राणकलाया सर्वत्र सत्त्वेनाभेदोपचाराद्वा उपा-
सनार्थतया वा बाह्यानामादित्यादीनां प्राणात्मकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । पृथिव्या या
प्राणकलारूपा देवता, सा पुरुषस्यापानवाच्यविहितवायूपस्थेन्द्रिये अनु-
गृह्णाना वर्तत इत्यर्थः । अन्तरा यदाकाशः स समानः । आकाशाधिष्ठा-
तृप्राणकलया आकाशस्यापचारिकी अभेदोक्तिर्द्रष्टव्या । एवमुत्तरत्वापि ।
“मध्ये तु समानः । एष ह्येन्द्रधुतं नयति” इत्यव्यक्तं प्राणापानस्यान-
मध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्टः । बाह्याकाशत्वापि, बाह्यप्राणरूपस्य
आदित्यस्य बाह्यापानरूपपृथिव्याश्च मध्यवर्तितया समानस्य युज्यत इति
भावः । वायुर्व्यनिः । बाह्यो नायुस्त्वगिन्द्रियाद्यनुग्रहतो व्यानरूपः ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानः । बाह्य तेज उन्नयनहेतुत्वादुदानः ।
तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मममिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यचित्त-
स्तेनैव प्राणमायानि । यस्मादेनो तेजस एवोदानशब्दितोन्नयन-

संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति ।

हेतुत्वम्, तस्मादेव—उपशान्ततेजाः अपगतदेहौष्ण्यस्तन् एष
मुमूर्षुर्जीवः यच्चित्तः यस्मिंश्चित्तं यस्य स यच्चित्तः—यत्काम इति यावत्—
यादृशमनुष्यदेवादिवन्मकामो भवति, तत्कामनावशेन पुनर्भवशब्दितां
पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुम्, “वाङ्मनसि संपद्यते”, “वाङ्मनसि दर्शना-
च्छब्दाच्च” इति श्रुतिसूत्रतद्भाष्योक्तरीत्या मनसा संश्लेषविशेषमा-
पन्नैर्वागादिभिर्दशभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं संमुमूर्षुर्जीवः(?) आयाति ।

यद्यपि, “इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति
मुख्यामुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते ; न तु जीवस्य प्राणोपगमः।
सूत्रितं च, “सोऽध्यक्षे सदुपगमादिभ्यः” [४।२।४] इति । तदर्थस्तु
तदधिकरणभाष्ये उक्तः । तन्न हि—“यथा वाङ्मनसि संपद्यते मनः
प्राणे” इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः। तथा,
‘प्राणस्तेजसि’ इति वचनात् तेजस्येव प्राणः संपद्यत इति प्राप्ते—उच्यते—
सोऽध्यक्षे इति । स प्राणः अध्यक्षे—करणाधिपे जीवे संपद्यते । कुतः ?
सदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते । “एवमेवेममात्मान-
मन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति । तथा जीवेन सह प्राण-
स्योत्क्रान्तिः श्रूयते, “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्ति ; प्राणमनूत्क्रामन्तं
सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते
“कस्मिन्नुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामि” इति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्तत्पतिरिह ‘प्राणस्ते-

प्राणस्तेजसा युक्त । स हात्मना यथासङ्कल्पित लोक नयति ॥ १

य एव विद्वान् प्राण वेद, न हास्य प्रजा हीयते, अमृतो भवति । तदेव श्लोक ॥ ११ ॥

जसि' इत्युच्यते । ततश्च प्राणो जीवेन सयुज्यैव तेजसि संन्यते । यथा यमुनाया गङ्गया सयुज्य सागरगमनेऽपि, यमुना सागर गच्छतीति वचो न विरुध्यते, तद्वत् " इति भाषितम्— तथापि अस्य प्रकरणस्य प्राणप्रशमापरत्वाज्जीवस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

प्राणस्तेजसा युक्तः स हात्मना यथासङ्कल्पित लोक नयति । अनन्तर "प्राणस्तेजसि, तेज परस्या देवतायाम्", इति श्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमात्मना च सयुक्त प्राण तत्तज्जीवात्मसकल्पायु सारेण त त लोक म्रियमाण नयति । ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योन्नयनहेतुत्वाच्चेजसोऽप्युन्नयनहेतुत्वेनोदानत्व युक्तमिति भावः । यद्यपि, प्राणस्तेजसि' इत्यत्र तेजशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते, न तेजोमात्रमिति 'भूतेषु तच्छ्रुते' [ब्र० सू० ४।२।५।] 'नैकस्मिन् दर्शयतो हि' [ब्र० सू० ४।२।६] इति सूत्रभाष्ययोः प्रतिपादितम्—तथाऽपि, "भूतान्तरसमुष्टमेव तेज तेजशब्देनाभिधीयते" इति भाष्योक्तेरतेजस प्राधान्यात् तदुक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

य एव विद्वान् प्राण वेद न हास्य प्रजा हीयते अमृतो भवति । एतमुत्पत्त्यागमनप्रतिष्ठादिप्रकारेण प्राण य उपास्ते, तस्य पुत्रपौत्रादिरक्षग्रज्जाहानिर्न भवति । परिशुद्धमत्यगात्मस्वरूपमतिपति सुखेन ब्रह्मोपासननिष्पत्तिद्वारा मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ तदेव

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥

हरिः ओम् । अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् । एतस्मिन् कानि स्वपन्ति । कान्यस्मिन् जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत् सुखं भवति । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता

श्लोकः । तत् प्राणवेदनमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ उत्पत्तिम्-प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिम्, मनसा सदाऽऽगमनमस्मिन् शरीरे, पायूपम्यादिस्थानेषु स्थितिम्, 'यथा सम्राडेवाधिकृतान्' इत्युक्तं स्वाम्य लक्षणं विभुत्वम्, अध्यात्म प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थितिम्, चशब्द-समुद्दिनमादित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमवस्थानं च विज्ञाय अमृतं मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति । द्विर्नचनं प्रतिवदनसमाप्तिद्योतनार्थम् ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति । पुरुषे ; सुप्ते मतीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् । कान्यस्मिन् जाग्रति । अत्रापि, सुप्ते मतीति शेषः । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । एषद्योतनादिगुणयोगात् देवः जीवः । कतरः कीदृशः सन् स्वप्नान् रथादीन् पश्यतीत्यर्थः । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्य हेतोः एतद्वैषयिकं सुखमित्यर्थः । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता

भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच—यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्त गच्छत सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति, ता पुनरुदयत प्रचरन्ति—

भवन्तीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्त गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति, ता पुनरुदयतः प्रचरन्ति—एव ह वै तत् सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । यथा सायकालेऽस्त गच्छत सूर्यस्य किरणा नानादिक्षु प्रसरणं विना आदित्यमण्डले एकीभवन्ति, पुनश्च उद्यत सूर्यस्य किरणा नानादिक्षु

१ एष देव इति । यद्यपि—परे देवे मनसीति वक्ष्यमाणत्वात् तस्मै मनसः प्राधान्याच्च अत्र च पञ्चमरात्रये च मनो गृह्यते सप्तमरात्रये, पर आत्मनीति मनसः परो जीवात्मा उच्यते, एष च नवमवाक्य जीवपर समन्वितम् । तत्र, परेऽक्षरे आत्मनीति तु परमात्मा उच्यते इति सुखम् ; एषच्चात्र 'एष हीत्यादिना प्रत्यगात्मा विशोध्यते' इति धृतप्रमादिका, नत्सर्वमित्युक्त सर्वशब्दार्थं वृथीवीत्यादिना विवृत्य पर आत्मनीत्युक्तजीवस्वरूपशोधनम् एष हीति वियत इत्यभिप्रायिना स्यात् । नतश्चात्र, कतर एष इति मनः, कस्येति जीवः, कस्मिन्निति परमात्मा चामिसधीयत इत्यपि स्यात्—अथापि, स्वयन्ति जाग्रतीत्यनयोरचे तनवर्तुक्तवेपि, पश्यतीत्यस्य चेतनवर्तुक्तवे स्वारस्यात् उपरि, पुरुषो न शृणोतीत्यादिप्रयोगाच्च, एष देव इति जीवपरमेव युक्तमित्या कलथैव व्याख्यातम् । कस्येति । एत प्रश्नोत्तरे (६) सुखाद्ययोऽयमित्यभिर्दिश्य सुखानिमित्तस्येव निर्दिशात् प्रश्नवाक्येऽत्र तदनुरोधाय कस्य हेतोरिति भावितम् । उत्तरवान्य सौषुप्तिमुखपर शादरे ।

एवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तद्धेन पुरुषो न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न स्पृशते, नाभिषदते, नादत्ते, नानन्दयते, न विसृजते, नेयायते ; स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एव एतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽ-

प्रसरन्तः प्रकाशका भवन्ति—एवमेतत्सर्वमिन्द्रियजातं परे इतरेभ्य उत्कृष्टे देवे द्योतनादिगुणयुक्ते मनस्येकीभवति । स्वस्वव्यापारामिमुक्त्य विरोधिभेदेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः । तेन तद्धेन पुरुषो न शृणोति । तेन-श्रोत्रादीन्द्रियाणामुपरत्वेनेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । न पश्यति । न जिघ्रति । न रसयति । न स्पृशति । नाभिषदते । नाऽऽदत्ते । नानन्दयते न विसृजते नेयायते ; स्वपितीत्याचक्षते । आनन्दः उपस्थेन्द्रियकार्यम् । विसर्गस्वप्नकार्यम् । नेयायते न गच्छतीत्यर्थः । स्वपितीत्याचक्षत इत्यनेन, 'कानि स्वपन्ती'ति प्रश्नस्य बाह्यज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युत्तरमुक्तं भवति । प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण स्वपितीत्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

'कान्यस्मिन्नाग्रति' इत्यस्योत्तरमाह-प्राणाग्नय एतेतस्मिन् पुरे जाग्रति । प्राणापानादिरूपा अग्नय एवैतस्मिन् पुरजवदनिर्दिष्टे शरीरे जागरं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशाया जाग्रत्सु प्राणादिष्वकोच्छ्वासमनिश्वास मनोरूपेषु उपासनार्थगग्निहोतृत्वसंपत्तिं दिदर्शयिषु-चक्षुः व्याप्रियमाण

२ एयायने इति इण् गतो यङन्तम् । प्राणानिरूपणे प्रपूर्व-
कनीजधातुप्रयोगः 'वेनोपनिषद्यपि (१-९) । ऐतरेयेऽपि, सं देवाः
प्राणयन्त । स प्रणीतः (आ. २-७-५) इति ।

पानः व्यानोऽन्वाहार्यपचनः यत् गार्हपत्यात् प्रणीयते, प्रणयनादाह-
वनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिश्वासो, एतावाहुती । सम नयतीति समानः ।
मनो ह वाय यजमानः । इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहर-
हर्षेण गमयति ॥ ४ ॥

मन एव यजमान, अपानो मूलाधारस्थनया गार्हपत्य, तत्संनिहितो
व्यानोऽन्वाहार्यपचनशब्दितो दक्षिणामि, अपानवायुमूलक प्राणो
गार्हपत्यात्प्रणीयमानाहवनीयतुल्यतयाऽऽहवनीय, तदाधारकौ उच्छ्वा-
सनिश्वासौ 'द्वे आहवनीये' इति निर्दिष्टाहुतिद्वयम्, उच्छ्वासनिश्वास-
हेतुभूत समानो वायु 'आहुती समं नयति' इति निर्देशयोऽन्वाधार्यु,
उदानवायुस्तु यजमानस्य लोकान्तरोन्नयनहेतुत्वात् उदान [कर्मफलम्]
इत्यभिहितोऽहुत्यययवभूतान् यजमानामितयाहुतिद्वयाध्युक्तकर्मफलमूनान्
अष्टापि पदार्थान् प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासगनोरूपेष्वष्टसु दर्शयति--
गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हप-
त्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिश्वासा-
वेतावाहुती । सम नयतीति समानः । मनो ह वाय यजमानः ॥
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्षेण गमयति ॥ अत्र
यद्यपि जीरस्यैव 'एवमेतेषा सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्म
लोकं न विन्दन्ति' [छा० ८।३।२] इति ब्रह्मगमनं श्रुते, न
मनस -तथाऽपि मनसः पुरीतद्वमनश्रवणात् तद्वतब्रह्मगमयितृत्वोत्तिरूप-
पचन इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति, श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति ; सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैव देवः स्वप्नाच्च पश्यति ।

कतर एष देवः स्वप्नात् पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति, यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति, श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैव देवः स्वप्नाच्च पश्यति । अत्र अस्मिन्नवसरे एष देवः जीवः स्वप्ने करितुरगादिलक्षणं महिमानमनुभवति पश्यति । जागरे प्राक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति । अनु-पश्चात् पश्यति-अनुभवति । दृष्टं दृष्ट-भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु प्रत्यहमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति । दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति ; कदाचित् पूर्वाननुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति ; अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः पश्यति सर्वः सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादि-सर्वरूपः सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयनाल्लज्जानकर्मोन्द्रियाणामुपरत्तव्यापारत्वेऽपि स्वात्मिकैरीश्वरस्यै. शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन् अनुभवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे, “सता सोम्य तदा संपन्नो

अथ य (त) देतस्मिन् शरीरे [एतत्] सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते—एव ह वै तत् सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनश्च (रसश्च)

भवति”, “तेजसा हि तदा सन्नो भवति” इति श्रुत्युक्तरीत्या पर-प्रकाशकतया तेज शब्दितेन परमात्मना अभिभूतो भवति सन्नो भवति=सपरिष्कृतो भवतीति यावत्, तदा स्वप्नान् पदार्थान् पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देव स्वप्नान् पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसप्तविरहद-शाया मनोमात्रपरिशेषसमये स्वप्नान् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

‘कस्यैतत्सुखं भवती’त्यस्योत्तरमाह—अथ य(त)देतस्मिञ्छरीरे (एतत्)सुखं भवति । यत् सुखं भवति, तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति, ‘अशरीरं वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ [छा० ८।१२।१] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते, एव ह वै तत् सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । वयांसि पक्षिण वापोवृक्ष निवासवृक्ष इति संप्रतिष्ठन्ते । स दृष्टान्तो यथा, एव परमात्मनि सर्वे प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अत्र पृथिवीमात्राशब्देन पुराणेषु गन्धतन्मात्रशब्दाभिलष्या पृथिवीपूर्वावस्थो-च्यते । एवमुत्तरेणपि मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् । आपश्चापोमात्रा च

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टदृष्टमनुपश्यति, श्रुतश्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुनः पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति, सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नाद्य पश्यति ।

कतर एष देवः स्वप्नात् पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति, यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति, श्रुतं श्रुतमेवार्थं मनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नाद्य पश्यति । अत्र अस्मिन्नवसरे एष देवः जीव स्वप्ने करितुरगादिलक्षण महिमानमनुभवति पश्यति । जागरे प्राक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति । अनु-पश्चात् पश्यति-अनुभवति । दृष्टं दृष्ट-भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु प्रत्यहमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति । दृष्टं श्रुतं मेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति, कदाचित् पूर्वाननुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति, अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः पश्यति सर्वं सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादि-सर्वरूपं सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयमाद्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरत्तव्यापारत्वेऽपि स्वाप्निकैरीश्वरसृष्टे शरीरेन्द्रियेन्द्रैष्टत्वादिमान् सन् अनुभवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे, “सना सोम्य तदा संपन्नो

अथ य (त) देतस्मिन् शरीरे [एतत्] सुख भवति ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते—एव ह वै तत् सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनञ्च (रसश्च)

भवति”, “तेजसा हि तदा सन्नो भवति” इति श्रुत्युक्तरीत्या पर-
प्रकाशकतया तेज शब्दिनेन परमात्मना अभिभूतो भवति सन्नो
भवति=सपरिष्कृतो भवतीति यावत्. तदा स्वामान् पदार्थान् पश्यती-
त्यर्थः । ततश्च कतर एष देव स्वामान् पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसत्तिविरहद-
शाया मनोमालपरिदोषसमये स्वामान् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

‘कस्यैतत्सुखं भवती’त्यस्योत्तरमाह—अथ य(त)देतस्मिञ्छरीरे
(एतत्)सुखं भवति । यत् सुखं भवति, तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव
भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकमुखहेतुरित्युक्तं भवति, ‘अशरीरं वाच-
सन्त नमियाप्रियेस्पृशन’ [छा० ८।१२।१] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६

कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—स यथा
सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते, एव ह वै तत् सर्वं परे आत्मनि
संप्रतिष्ठते । वयांसि पक्षिण वामोवृक्ष निवासवृक्ष इति संप्रतिष्ठन्ते ।
॥ दृष्टान्तो यथा, एव परमात्मनि सर्वे प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अतः
पृथिवीमात्राशब्देन पुराणेषु गन्धतन्मात्रशब्दाभिरूप्या पृथिवीर्वावस्थो-
च्यते । एवमुत्तरेष्वपि मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् । आपश्चापोमात्रा च

रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तो
चाऽऽदातव्यं च उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
च पादौ च गन्तव्यं च मन्थ मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च
अहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं
च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता
विराजानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा
च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च
रसनश्च(रमश्च) रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च

.....

नात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । चेतनाचेतनरूपः
कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्तदाश्रित इति भावः । अत्र बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशात्, 'आत्मनो ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानरूप-
त्वमिति वदन्तस्तार्त्तिकाः (श्च) 'ज्ञानत्वमेव न ज्ञातृत्वम्' इति वदन्तो
मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

८-९. पृथिवी चेत्यादि पुरुष इत्यन्तं सर्वमिति शब्दस्यार्थ-
प्रपञ्चनम् । तेजश्च विद्योतयितव्यश्चेत्यत्र तेजशब्देन जाठरतेजो
ग्राह्यं स्यात् । यद्वा शांक्रोक्तमस्तु, 'तेजः त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण
प्रकाशविशिष्टा या त्वक् तथा निर्मल्यो विषयो विद्योतयितव्यम्'
इति । अथवा तेजश्चेतनेति माध्वटीका साधिष्ठा । मृषावादिनश्चेति
चकारेण कर्तृत्वमात्मनि नेति वदन्तस्सांख्याश्च समुच्चीयन्ते । एवं
विलक्षणमात्मस्वरूपवचनात् प्रत्यगात्मशोधकमिदं वाक्यमिति ॥

परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहित शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु (१)सौम्य, स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवेश्च सर्वे प्राणा भूतानि सप्रतिष्ठन्ति यत्न ।

परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहित शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु सौम्य, स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥ छायाशब्देन ज्ञानसकोचक कर्मोच्यते । अच्छायमवापमित्यर्थः । अत एवाक्षरीरम् अलोहित रूपादिभूय शुभ्र स्वप्रकाशम् अक्षर क्षरणशून्य परमात्मानं वेदयते जानाति, स हे सौम्य प्रियदर्शन ! परमेवाक्षर ब्रह्म पातुदेव प्रतिपद्य सर्वज्ञो भवति । सर्वो (र्वी) भवति सर्वकामयुक्तो भवति । तदेव श्लोकः । तद् ब्रह्माभिमुखीकृत्यैव श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवेश्च सर्वे प्राणा भूतानि सप्रतिष्ठन्ति यत्न । शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सयमेवाऽऽवि

१० अच्छायमित्यस्य प्रसिद्धच्छायापरहितमित्यर्थोऽपि घण्टे । आत्मस्वरूपस्यामूर्तस्य छायाऽयोगात् दिव्यमङ्गलविग्रहस्यापि निरति शयज्योतिष तदसम्भवात् । अतएवसो हि तेज प्रतिघातिन छाया भवतीति—अथापि अशरीरमित्यत्र हेतुपरत्वाय अपापमिति व्याख्यातम् ॥ वेदयत इत्यस्य पुनरावृत्त्या, यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति यच्छन्दद्वयस्य निर्वाह आनन्दगिरिये । अत्र तु यो ह वै तद्वेदयते तादृशस्तु तु य परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स सर्वज्ञ इत्यन्वयो विवक्षित इव । यद्वा यस्तु इत्यत्र प्रतिपद्यत इत्यस्य पुनरावृत्त्या तदादि पृथगाक्षयम् ।

शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु (?) सौम्य स सर्वज्ञस्सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥
इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

हरिः ओम् । अथ हैनं शैव्यस्सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन् ! मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्यायीत, कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच—एतद्वै सत्यकाम ! परं चापरं च ब्रह्म यदोक्षारः । तस्माद्विद्वान् एतेनैवायनेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

वेशेति ॥ सर्वदेवैः वागादीन्द्रियैः सह मुख्यप्राणाः भूतानि महा-
भूतानि च जीवात्मा च यत् प्रतिनिष्ठन्ति, तादृशं शुभ्रं स्वमकाशम्
अक्षरं निर्विकारं परमात्मानं यो जानाति, स सर्वज्ञः सर्वमपि कामजातम्
आविवेश आविशति । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति श्रुत्युक्त-
रीत्या काश्चिन्मानससंलोकसंचारी भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । स यो
ह वै तत् भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्यायीत, कतमं
वाव स तेन लोकं जयतीति । ह वै इति प्रसिद्धयतिशये । तदित्येतद-
व्ययम् । स इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । अयमर्थः—हे भगवन् पूजार्ह !
योऽधिकारी मनुष्याणां मध्ये मरणान्तमोक्षारमभिध्यायति, स कतमं
लोकं तेनोकारेण प्राप्नोतीत्यर्थः । वावशब्दोऽवधारणे, प्रसिद्धौ वा ॥१॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । एतद्वै सत्यकाम परं
चापरञ्च ब्रह्म यदोक्षारः । तस्माद् विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतर-
मन्वेति । हे सत्यकाम ! एतदेव परं चापरं च ब्रह्म । उभयवाचक

स यथेकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्या-
मभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

मित्यर्थः । वाच्यवाचकभावनिवन्धनं सामानाधिकरण्यम् । तथैव
व्यासार्थरीक्षतिकर्माधिकरणे व्याख्यातत्वात् । किं तदित्यत्राऽऽह—
यदोकार इति । तस्मादुपासक एतेनैवोकाररूपेण मार्गेणैकतरं परम-
पर वा ब्रह्म अन्वेति उपास्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

स यथेकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव
जगत्यामभिसंपद्यते । स उपासक यथेकमात्र ह्रस्व प्रणवमपरब्रह्म-
वाचकमभिध्यायीत, अपरब्रह्मवाचकेन ह्रस्वेन प्रणवेन योऽपर ब्रह्मो-
पास्ते, स तेनैव — एकमात्रोच्चारणकारणकारणरूपेणानेनैव संवेदितः—
रुद्रसत्ताक जगत्यां भुवि अभिसंपद्यते अभि अभ्यर्हित श्रेष्ठ
संपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । तमृचन्ता मनुष्यलोक
प्रापयन्ति । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमान
मनुभवति । स मनुष्यलोकं नीत तपसा अनशनादिना, ब्रह्मचर्येण
मैधुनवर्जनेन, श्रद्धया आस्तिवयबुद्ध्या यदि संपन्नो भवति, तदा

२ तथेवेति । न ॥ अत्राच्यब्रह्मादिशास्त्रमत इव ओंकारे
ब्रह्मदृष्टिपरतयेति भावः । अन्वेतीत्यस्यान्तिममन्त्र इव प्राप्त्यर्थक्य
मपि समवति । अथापि आदिमफलद्वयानुभवरूपा ब्रह्मानुभवा-
भावात् उपासनपरतया योजनमाहृतम् ॥

३ मात्राशब्द प्रणवघटकाकारादिप्रणवपि माण्डूक्यादौ
प्रयुज्यते, अथाप्यत्र चतुर्थार्धमात्राद्यक्यनात् घृत्स्न ओंकारे एक-
मात्रत्वादिकथनाच्चाथर्वशिखोक्तह्रस्वादिमात्राग्रहणम् ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते, सोऽन्तरिक्षं यजुर्भि-
रुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥३॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत,
स तेजसि सूर्यं संपन्नः—यथा पादोदरस्तच्चा विनिर्मुच्यते एवं ह

महिमानं श्रेयस्साधकं ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । न च एवो हस्वामावात्
कथमोकारस्य ह्रस्वत्वमिति शङ्कनीयम्; न्यूह्रस्वे ह्रस्वस्य ओकारस्य दर्शनात् ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । द्विमात्रेणापरब्रह्म-
वाचकेन प्रणवेन यस्य मनसि अपरब्रह्मध्यानं संपद्यते—सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । सः अन्तरिक्षाश्रितं सोमलोकं
द्विमात्रोपासकः पुमान् यजुर्मन्तैरुन्नीयते । अत्र अन्तरिक्षसोमलोक-
शब्द ऊर्ध्वमात्रोपलक्षक आमुष्मिकमात्रपरः । अत एव ईक्षतिकर्माधि-
करणभाष्ये, “यत् अपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तत् ऐहिकामुष्मिकत्वेन
द्विधा विभज्य, एकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनु-यलोकप्राप्तिरूपं
फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षणं फलं
चाभिधाय” इत्युक्तम् । सः सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरा-
वर्तते । अमुष्मिन्नैश्वर्यमनुभूय तत्पुण्यावसाने पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यायीत । यस्तु एकमात्रद्विमात्रत्वदशायामर्वावीनफलसाधनेन एते-
नैवाक्षरेण परमात्मानमभिध्यायति आभिपुस्येन ध्यायति—निरन्तरं
ध्यायतीत्यर्थः । स तेजसि सूर्यं संपन्नः, यथा पादोदरम्यचा

न्यूह्रः ओकारपोडशकादि । पृष्ठथग्दहादौ मन्त्रे अनेकार्धोकार-

ये स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स
विनिर्मुच्यते, एव ह वै ॥ पाप्मना विनिर्मुक्ता, स सामभि-
रुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स उपासक तेजोमण्डले सूर्ये सगत सन् —
उदरमेव पादो यस्य स पादोदरः; सर्प इति यावत्—यथा सर्पो
जीर्णया त्यक्त्वा विनिर्मुक्तो भवति, एव पाप्मना विनिर्मुक्त सन्
भगवल्लोकं वैकुण्ठं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैरुन्नीयते । अतः व्यासः —
स पाप्मना विनिर्मुक्त इति तच्छब्दान्तरश्रवणात् स सामभिरित्यैक-
पद्यमाश्रित्य, 'सामगानसहितैरिति वा सा-त्त्ववचनसहितैः पुरुषैरिति
वाऽर्थः' इति ईशतिकर्माधिकरणे व्याख्यातम् ॥ स एतस्माज्जीव-
घनात् परात् पर पुरिशयं पुरुषमीक्षते । ईशतिकर्माधिकरणे, "यस्य
हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापि
तच्छ्रूयते, "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति भाष्योक्ते जीवघन-
शब्देन ससारिमण्डलमुच्यते । "मूर्तो घनः" इति काठिन्यशब्दितमूर्तो
घनशब्दस्य निपातितत्वात्, देहद्वारत्वादात्मनि काठिन्यस्य, घनशब्दो
देहिपर एव । तस्मात् पर परिशुद्धात्मा । तस्मादपि परभूतं पुरिशयम्—
"पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य" इति सर्वेषु प्राणिष्वन्तरात्मतया
शयानम्, "भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपोधी च
वर्तते वासुदेवे सनातने" इति निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं भगवन्तं
परवासुदेवमीक्षत इत्यर्थः । अत एव, "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्"
इत्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का व्युदन्ता, तद्वतानां

५. पूर्वमृच इति यजुर्मित्ति च श्रवणादत्रापि सामभिरिति

एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते शः ॥ ६ ॥

परवासुदेवेशणासंभवादिति द्रष्टव्यम् । तदेतौ श्लोकौ भवतः । तत् औकारस्थानमधिकृत्य वक्ष्यमाणौ श्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । अविप्रयुक्ता न भवन्तीत्यनविप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता इति यावत् । अत्यन्तद्रुतोच्चारणेनान्योन्यसक्ततया, अतिविप्रकृष्टकालतयाऽत्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्तिस्रो मात्राः मृत्युमन्त्यः मृत्युप्रदा अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमन्त्य इति पाठेऽपि स एवार्थः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते शः ॥ यज्ञादिका बाह्याः क्रियाः, आन्तरा मानसक्रियाः, मध्यमा वाचिकजपरूपाः । आसु क्रियासु तिस्र्युमात्रासु सम्यक् अत्यन्तसंयोगविप्रयोगमन्तरेण प्रयुक्तासु सतीषु शः तत्त्वप्रयोगाभिज्ञः पुमान् न कम्पते फलाच्च न्यवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते । तमौकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजपदविभाग उचितः, अन्तिममन्त्रानुसाराच्च । स इति तु पृथक् । स तेजसि, स पाप्मना इति तच्छब्दद्वयवत् तच्छब्दत्रयमप्युपरयते, अशान्तरक्रियाभेदेन विभिन्नतच्छब्दप्रयोगस्य बहुलं दर्शनादिति भावेताह सामभिरिति ॥ ऋगादीनां भूर्भुवस्सुगारिति लोकात्राचिव्याहृतित्रयजन्यत्वरूपसंबन्धो मनुस्मृ (२-७६)न्युक्तरीत्याऽस्ति । अथाप्यत्र तृतीयलोकः परं पदमितीक्षतिपरमाधिकरणे व्यक्तम् ।

अग्निरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते । तमोहारेणै-
वाय[न]निनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभय परं चेति ॥७॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ।

रममृतमभय परं चेति ॥ [स विद्वान्] एतं मनुष्यलोकमित्यर्थः ।
यत्तत् कवयो वेदयन्ते । कवयः क्रान्तदर्शिनः । 'तद्विष्णो परम पद
सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति, तम् —
ओंकारेणैव मागेणान्वेति । गत्वा च शान्तम्-ऊर्मिषट्करहितं अजर-
ममृतम्-जरामरणशून्यम् अभयम् अकुतोभय परं सर्वकारणत्वेन सर्वो-
न्मृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्य सदर्भस्य परमात्मपरत्वं भगवता बादरायणेन प्रतिपादि-
तम् । अत्र हि पृथिव्यन्तरिक्षमाय(क्षब्रह्मलोक) पाठात् ब्रह्मलोकशब्दस्य
चतुर्मुखलोकवाचितया तद्गतेनेक्ष्यमाणत्वस्य चतुर्मुख एव सभवाच्चतुर्मुख
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् स' इति सूत्रेण सिद्धान्ति-
तम् । पुरिशय पुरुषमीक्षत इतीक्षतिकर्मनया व्यपदिश्यमानं परमात्मा,
शान्तत्वाजरत्वामृतत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मव्यपदेशादित्यर्थः इति ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

७ तमिति पूर्वोक्तग्रहलोकाभिप्रायेण पुष्टिर्न निश्चयः । यच्छ-
ब्दद्वयग्रहण्यद्वयस्य चकारस्य चानुरोधेणात् पदब्रह्मणो क्रमेण
प्रिक्षेप्यतीत्यर्थः । यद्वेदयन्ते = यं लोकं पश्यन्ति, तम्, शान्तमजरं परं
यत् तत्त्वैत्यन्ययः, यत् प्रसिद्धं तच्छान्तादिरूपं ब्रह्म चेति वा ।
अन्वेतीत्युक्त्वा अनन्तरं यत्तच्छान्तमित्याद्युक्तिः लोकप्राप्तधनन्तरभा-
वित्वस्य ब्रह्मप्राप्तीं ध्यापनार्थेति, गत्वा चेत्युक्तम् ।

हरिः ओम्. अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् !
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत-पोडशकलं
भारद्वाज ! पुरुषं वेत्थ इति । तमहं कुमारमब्रुवम्—नाहमिमं वेद ;
यद्यहमिममवेदिषम्, कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परि-
शुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् । स तूर्णी

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन् !
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत ॥
हे भगवन् ! हिरण्यनाभनामा कोसलदेशाधिपती राजपुत्रो मत्समीपमा-
गत्य इमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं कृतवान् । किमिति—‘पोडशकलं भारद्वाज
पुरुषं वेत्थ’ इति । हे भारद्वाजेति मां संगोध्याऽऽह प्राणाद्याः
नामान्ताः पोडश कला यस्य स पोडशकलः तं पुरुषं वेत्थ जानासि
किमिति इत्यर्थः । तमहं कुमारमब्रुवम् ‘नाहमिमं वेद ; यद्यहमिम-
मवेदिषम्, कथं ते नावक्ष्यम्’ इति । तं राजकुमारमहमेवमुक्तवान्,
‘त्वदुक्तं पुरुषमहं न जानामि । यद्यहं जानीषाम्, केन हेतुना राज-
कुमाराय योग्याय शिष्याय न कथयिष्यामि’ इति । समूलो वा एष
परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् ।

१. नावक्ष्यमितीति इतिशब्दश्चण्णात् तावदन्तमेव राजपुत्रं
प्रति उक्तम् । समूलइत्यादिकं तु पिप्पलादं प्रतीति युज्यते । तदा
त्वयेति भाष्ये पिप्पलादो गृह्यते, ‘तं त्वा पृच्छामी’ति शब्दः । राजपुत्रं
प्रति कथन एव तद्वाक्यस्य सम्यगुपयोग इति मन्यते चेत्,
त्वयेति राजपुत्रग्रहणम् ॥ २. सोम्येति । सोम्यपदं प्रियदर्शनार्थकं
प्रसिद्धम् । सोमात् ट्यण् । तथा सोम्यपदमपि यप्रत्यये तदर्थकं
ज्ञान (अमरसंज्ञा) ।

रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि, कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषः, यस्मिन्नेताः
षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

योऽनृतं ब्रूते, स मूलेन सह सर्वतः शुष्यति । श्रेयोहेतुभूतं पुण्यं
सवासनं नश्यतीत्यर्थः । अतो मदुक्ते त्वयाऽनृतशब्दा न कार्येति भावः ।
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । ॥ राजकुमारः प्रश्नस्य प्रयोजनलेशं(!)
किमप्यलब्धैव रथमारुह्य प्रवव्राज — प्रकर्षेण गतः । अनेन तलज्जा
सूचिता । रथेन प्रवव्राजेत्यनेन तस्य प्रभुत्व सूचितं भवति । तं त्वा
पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ तमेव षोडशकलं पुरुषं पृच्छामि
स्वाम्, कासाविति । क प्रदेशे तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र आधारभूतदेश-
प्रश्नद्वारा जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं प्रश्न इति द्रष्टव्यम् ॥ १

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽयं । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स
पुरुषः, यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति ॥ हे सोम्य प्रिय-
दर्शन ! स पुरुषः इहैवान्तःशरीरे । वर्तत इति शेषः । अनेन परि-

२. अत्र यद्यप्यप्राणं प्राणादिकलाग्रहणेन षोडशकलत्वं जीवे
विवक्षितम् । छान्दोग्ये (४-४) सत्यकामं प्रति षोडशकलग्रहविधा
काचिदुपदिष्टाऽस्ति, यत्तान्यादशं षोडशकलत्वं ब्रह्मण एव । बृहदा-
रण्यके (३-५-१५) चन्द्रवत् पुरुषस्य षोडशकलत्ववर्णनायसरे,
'तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः, आत्मैवास्य षोडशी कला' इति
जीवस्यान्यादशं षोडशकलत्वमुक्तम् । एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च
भूतानीत्येवंभूतशरीरविशिष्टतया जीवे षोडशकलत्वरूपनमप्यद्वैतमत
इवास्मन्मतेऽपि सांप्रदायिकम् भाष्यव्याख्यादौ दृष्टत्वात् ।

स ईक्षांचके । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

च्छिन्नपदेशमात्राधारत्वोक्त्या जीव इत्युत्तरमुक्तं भवति । ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वम् षोडशकलाधारत्वतत्सष्टृत्वयो जीवापेक्षया परमात्मन्येव पुष्कलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति । यस्मिन् पुरुषे एताः वक्ष्यमाणा प्राणाद्या नामान्ता षोडश कला स्वसंसर्गपयुक्तमुखदुःखादिभोगास्यमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति, समर्था भवन्तीत्यर्थः । ततश्च षोडशकलामोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वम् । तच्च जीनस्यैवेति भावः ॥ २ ॥

ननु षोडशकलासर्गहेतुत्वे जीवपरमात्मनोरविशिष्टे तद्वोक्तृत्वं जीवस्यैव, न परमात्मन इत्यत्र किं नियामकमित्यत्राऽऽह-स ईक्षांचके-कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामीति ; कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” इति भाष्ये, “प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” इत्युक्तत्वात् इदं वाक्यं जीवाभिसरन्विप्रकारपददर्शनपरम् । मदुत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहमृतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठ को वेति पर्यालोचितवानित्यर्थः । ततश्च स्वोपकाराभिमधिपूर्वकं जीवस्य प्राणादिसष्टृत्वात् तद्वोक्तृत्वं समवति । परमात्मनस्तु—“न च मातानि कर्माणि निगच्छन्ति धनंजय । उदासीनवदासीनममक्त तेषु कर्मसु”, “न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा” इत्युक्तीत्या स्वोपकाराभिमधिपूर्वकसष्टृत्वाभावाच्च तस्य षोडशकलामोक्तृत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा ख वायुज्योतिराप पृथिवीन्द्रियम्
मनोऽक्षमग्नादीर्यं तपो मन्त्रा कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स यथेमा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रायणास्समुद्र प्राप्यास्त
गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे, समुद्र इत्येव प्रोच्यते—एवमेवास्य

स प्राणमसृजत, प्राणाच्छ्रद्धां ख वायुज्योतिराप पृथिवी
न्द्रिय मनः अक्षमग्नादीर्यं तपो मन्त्रा कर्म लोकाः लोकेषु
[च] नाम च ॥ सः जीव एव पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोत्क्रान्ति
प्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठ मुख्यमाण सृष्टवान् । तस्मादूर्ध्वम् आस्ति
कृत्यबुद्धिम्, पञ्च महामूतानि, बागादीन्द्रियम्, मन, व्रीह्यादिरूप
मन्त्रम्, तदायत्त शरीरेन्द्रियसामर्थ्यम्, शरीरशोषणादिलक्षण तप,
ऋग्यजु सामादीन् मन्त्रान्, ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि, कर्मफल
भूतान् स्वर्गादीन् लोकान्, तेषु स्वर्गादिलोकेषु नामानि[च] सृष्टवानित्यर्थः । यद्यपि षोडशकलास्तद्देव परमात्मन एव, तथाऽपि
तद्देतुभूतादृष्टारम्भककर्मकर्तृत्वेन अयं सष्टृत्ववाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च
स्वमोगोपकारिका षोडशापि कलास्तद्देतुभूतादृष्टारम्भककमाणि कृत्वा
सृष्टवान् । अतस्तद्भोक्तृतया षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ॥ ४ ॥

षोडशकलस्य जीवस्योपपाद्य परमात्मन ईदृक्त्वाभावादकलत्वम्,
तद्द्वारा मुमुक्षुवेद्यत्वं चोपपादयति—स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रायणाः समुद्र प्राप्यास्त गच्छन्ति ; भिद्यते तासां नाम
रूपे ; समुद्र इत्येव प्रोच्यते । यथा प्रसन्न त्वो गङ्गाद्या नद्यः समुद्रा
यणाः—अत्रायनशब्देनाऽऽधारत्वमुखेनाऽऽत्मत्वमुच्यते—समुद्रा -

परिद्रष्टुरिमाण्योडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ;
भिद्येते चासां नामरूपे, पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽक्लोऽमृतो

त्मिकाः समुद्रापृथविस्वतिप्रतिपतियोग्या भूत्वा समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छ-
न्ति अदर्शने यान्ति, न तु समुद्रे वृद्ध्यादिलक्षणं विकारमुत्पादयितुं
प्रभवन्ति । तासां च गङ्गायमुनादीनि नामानि यानि, यानि च शुक्र-
कृष्णादीनि रूपाणि प्राक्तनानि, तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशानन्तरं न
भवन्ति । नामान्तरं रूपान्तरञ्च भवतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—समुद्र
इत्येवं प्रोच्यत इति । तत्र भविष्टं नदीजातं सर्वं समुद्र इत्येवं प्रोच्यते,
न तु गङ्गा, यमुनेति । स यथा । स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः ।

एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः
पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ; भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे ; पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽक्लोऽमृतो भवति । एवमेव अस्य
परिद्रष्टुः अनुभविषुर्भोक्तुर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि
कलाः निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं वामुदेवं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ।
यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरघाराः कुण्ठीभवन्ति, तथा भोगाद्यादिका
न भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—पुरुषायणा इति । पुरुषसंकर-
धीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । आमां कलानां जीवविषये भोग्य-
भोगस्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपभेदवत् परमात्मविषये भोगस्थान-
त्वादिनामरूपे न सः । तदेव दर्शयति पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इति ।
पुरुषापृथविस्वनिप्रतिपत्तिकनया पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ; न तु तद्विस्त-
त्वादिना तत्कलादित्वेन प्रोच्यते । तस्मात् परमात्मनः कलाभोग्य-
त्वाभावात् अकल इत्येवोच्यते । अत एवामृतमथ ; मरणस्य भोक्तृत्व-

भवति । तदेव श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

त वेद्य पुरुष वेद मा वो मृत्यु परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

तान् होवाच—एतावदेवाहमेतत् पर ब्रह्म वेद, नात परमस्तीति ॥७॥

ते तमर्चयन्त त्व हि न पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार तारयसीति ॥

रूपकलासवन्धाधीनत्वादिति भावः । तदेव श्लोकः । तत् परमात्म-
स्वरूपमधिकृत्य वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिता । यस्मिन्
प्रतिष्ठिता=पदात्मिका यदुपादानिका इत्यर्थः । शिष्ट स्पष्टम् । त
वेद्य पुरुष वेद । यथावत् तमेव पुरुष मुमुक्षुवेद्यमवगच्छत । ब्रह्म
ज्ञानस्य फलमाह—मा वो मृत्युः परिव्यथाः । ब्रह्मज्ञानं युष्माकं
परिवो व्यथा मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तान्—होवाच एतावदेवाहमेतत् पर ब्रह्म वेद । नातः
परमस्तीति । तान् सुकेशादीन् पठपि शिष्यान् प्रति एतदुवाच—
अहमेतावदेव पर ब्रह्म जानामि । परब्रह्मविषये ममैतावदेव ज्ञानम् ।
इतोऽधिकं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्त , 'त्व हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः
पर पार तारयसि इति । ते पठपि त पिप्लादम्, त्वमस्माकं
ससाराकृपास्तीरप्रापकतया पिनाऽसि । तस्मात् त्वत्तो जन्मैव श्रेष्ठ जन्म,
“स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म” इति श्रवणात् इति

आदौ पटसु सुकेशादिष्वन्त्ययो कथने परम् ।

चकारो न ह्यन, किन्तु चतुर्णामेव, तत् कुत ॥ १ ॥

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः प्रश्नः ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ शुभमस्तु ॥

अर्चयन्तः पूजयन्तो बभूवुः ॥ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषि-
भ्यः ॥ उत्तरशान्तिस्थाने इदम् । वावयाम्यासः उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

नूनं संभूयगामित्वं चतुर्णां तेन गम्यते ।

कवन्धिभार्गवो स्यातामुपसर्धेन संगतौ ॥ २ ॥

प्रसिद्धयतिशयं यद्वा चकारो गमयेद्दिह ।

प्रक्षिप्यता हि कौसल्ये कण्ठोक्ता गुरुणा ततः ॥ ३ ॥

तदूर्ध्वप्रश्नकर्तृणां सा कैमुत्यनयाद् भवेत् ।

हिरण्यनाभो राट्पुत्रो विशेषार्थबुभुत्सया ॥ ४ ॥

सुकेशसर्विधं प्राप्त इति षष्ठे तदुक्तितः ।

आदिमो ब्रह्मविद्यायां प्रसिद्ध इति गम्यते ॥ ५ ॥

विज्ञानतारतम्येन पटुद्दिष्टाः क्रमात् ततः ।

व्युत्क्रमः प्रश्नकाले तु न्यूनज्ञे पूर्वशिक्षिते ॥ ६ ॥

अमिश्रप्रश्नलभ्यार्थज्ञानं सर्वो भजेदिति ।

उपक्रामायसानाभ्यां सर्वं सर्वार्थमिष्यताभू ॥ ७ ॥

अर्घ्यानांऽपि बुध्येत क्रमेऽन्वेगाखिलं सुखम् ।

अथेदं प्रश्नभट्कार्थसांगत्यं किञ्चिनुच्यते ॥ ८ ॥

अस्ति प्रजापतिः कश्चित् स इच्छति सृजत्यपि ।

प्रजाः ; प्रजा ममस्ताऽपि रयिप्राणमयी भवेत् ॥ ९ ॥

मूर्त्यंशो रयिरित्युक्तः परोऽंशः प्राण उच्यते ।

सप्राणाक्षोपकरणो यद्वा आत्मा स मन्यताम् ॥ १० ॥

न च, 'यतादेवाहं परं ब्रह्म वेद, नातः परमस्तीति' षोड-
शकलजीवातिरिक्तपरब्रह्मनिषेध. किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अधिकं
तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिभिर्विरोधमसङ्गात् । तथा हि स्मृतिपादे—
'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यनेनेतरस्य जीवस्यैव ब्रह्मभावोपदेशात्
सार्वभौमसत्पक्षरूपत्वादियुक्तस्य अनन्तदुःखाकर्तृत्वानर्थवद् जगत्
सृजतो जीवरूपस्य ब्रह्मणः आत्मनो हिताकरणाहितकरणादयो दोषाः
प्रादुर्भूयसि, 'इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषमसक्तिः' इति सूत्रेण
पूर्वपक्षं कृत्वा, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्', 'अहमादिवच्च तदनुपपत्तिः'

सृष्टिश्च भुक्तिमुक्तयर्थं सृष्टा सवर्त्मकः परः ।

इत्थं प्रजासृष्टिहेतुप्रश्नमाद्यं समादधात् ॥ ११ ॥

सत्त्वक्षादिषु जीवस्य प्राणशब्देन वेदितम् ।

प्राणश्रेष्ठप्रयुक्तं स्यादिति तत् पृच्छ्यते ततः ॥ १२ ॥

सर्वेषां धारकत्वेऽपि मनोवाक्श्रोत्रवक्षुषाम् ।

प्रकाशकत्वं प्राधान्यं प्राणस्य तु परिप्लता ॥ १३ ॥

प्रकाशकत्वं क्षानाक्षेष्वास्ति यन्मास्तु तत्परम् ।

"प्रकाशयन्ते कतरे" इत्येतत्, नोत्तरे हि तत् ॥ १४ ॥

प्रकाशकत्वं यत् पृष्ठं केषु चित् कत्पोक्तिः ।

उत्तरे स्तावकत्वं तु विस्तृतम्, तेन तद् भवेत् ॥ १५ ॥

कैमुल्याद् वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रवत् प्राणनिम्नता ।

अन्येषां स्यात् चतुर्दिस्तावद्भेदयै त इत्यतः ॥ १६ ॥

अथ प्राणविभागादिप्रश्नः, तस्योत्तरेण तु ।

'अपानादेर्वरिष्ठस्य सत्त्वात् प्राणोऽधिकः कथम्' ॥ १७ ॥

इत्याशङ्काऽपनुद्येत सत्र प्राणांशतोक्तिः ।

व्यष्टौ नित्यश्चिष्टाश्च प्राणैर्जीवस्य संसितुम् ॥ १८ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । तुल्यवदः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।
 ब्रह्म प्रत्यगात्मनः अधिकं भिन्नम् । कुतः ? मेदनिर्देशात् । 'य आत्मनि
 तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः', 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा', 'स कारणं कर-
 णाधिपाधिपः', 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति,'
 'ज्ञाज्ञौ द्वायजवीशनीशौ', 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः', 'प्राज्ञेना-
 त्मनाऽन्वारुद्धः', 'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्संस्थान्यो मायया
 संनिरुद्धः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-
 नाम्' इत्यादिभिर्वाक्यैर्भेदनिर्देशात् । किञ्च यथा अश्मलोष्टादीनामखिद-

उत्पत्त्यायतिचिन्तैषामन्न प्राणेषु पञ्चसु ।

चक्षुरादिस्थानमेदात् कार्यमेदः प्रदर्शितः ॥ १९ ॥

आदित्यपृथिवीव्योमवायुतेजसु च क्रमात् ।

प्राणापानसमानाख्यव्यानोदानात्मतोक्तिः ॥ २० ॥

'आदित्यादिर्हि याद्योऽपि चक्षुराद्युपकारकः ।

प्राणश्चैष्टयं कथं तत्सत्' इति शङ्काऽपि शाम्यति ॥ २१ ॥

[पञ्चभूतमयादित्याद्यन्तःस्थस्यांशयोगतः ।

प्राणादिः शक्तिवृत्तं चक्षुरादेरित्यादि भाव्यताम् ॥ २२ ॥

ऐतरेयेऽपि च प्रोक्ता प्राणस्यादित्यरूपता ।

अन्नराकेऽवकाशस्य कुक्षावावदयकत्वतः ॥ २३ ॥

आकाशस्य समानेन संबन्धः ; प्रायणे तु यत् ।

ऊर्ध्वगामि स्वभावेन तेजो मुख्यम्, तदिष्यते ॥ २४ ॥

तेनोदानस्य संबन्धः, पाते त्वापोऽधिका मताः ।

भूतपञ्चकसंसर्गोऽप्येवमेकस्य मुख्यता] ॥ २५ ॥

प्रशस्येवमयो तुयै, 'स प्राणो मनसेन्द्रियैः ।

आत्माधारः स आत्मा च पराधार' इति द्रुवन् ॥ २६ ॥

हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानब्रह्मैवयानुपपत्तिः, एवमखिलहेयास्पदस्य जीवस्य अतादृशेन ब्रह्मैवयानुपपत्तिरिति सूत्रद्वयार्थः । एवम् “अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्”, “भेदव्यपदेशाच्चान्यः,” “सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” “उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते” इत्यादिभ्यामाश्च कुप्येयुरित्यलं पक्षेन ॥ ८ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां

भूमावजृम्भयते भाष्यसुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतुलवानो

रामानुजः स मुनिरादियना मनुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्तात्पार्यचरणारविन्दचञ्चरीरस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतद्वारीरकश्रीमांसाभाष्यहृदयस्य परफालमुनिपादसेवा-
समधितपारमहंस्यस्य धीरङ्गरामानुजमुनेः वृत्तिषु
प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिका ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यं क्षानरूपिणम् ।

क्षमात्मानं प्रजाद्यष्टपरमात्मवशं जगती ॥ २७ ॥

क्षिमाप्रमणयद्गच्छ परोपासनमुच्यते ।

पञ्चमे मुक्ताये, यस्मादन्त्यदा फलमन्यथा ॥ २८ ॥

षोडशापि फलाः प्रोच्य पष्टे जीनश्च तद्वशम् ।

अकलं पुरुषं ब्रह्म परमाह प्रजासृजम् ॥ २९ ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

प्रश्नोपनिषदो भाष्यमित्यद्वारं परिष्कृतम् ॥ ३० ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहृदयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

इति श्री वात्स्य वीरराघवाचार्यकृत प्रश्नोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

प्रश्नोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. सुक्लेशैज्यसौर्यायण्याधलायनमार्गावाः ।
कवन्धी चेति षट् प्राप्ताः पिप्पलादमृषीश्वरम् ॥
२. ततोत्तरोत्तस्येह प्रश्नस्तसह समाधिना ।
पूर्वं पूर्वं निबद्धोऽस्ति षट् प्रश्नाः प्रश्नमास्ततः ॥
३. कुतः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्ने कवन्धिनः ।
प्रजाकामाद् रयिप्राणसृजो जाताः प्रजापतेः ॥
४. अन्नरूपात् प्रजाः, यासां संसरन्तीन्दुसंगताः ।
शुद्धास्त्वादित्यगा व्रज यान्तीत्याह स्र तं गुरुः ॥
५. मार्गं स्वाह देवेषु महाभूतेन्द्रियात्मसु ।
प्रजाधृत्सु वरिष्ठत्वं प्राणस्यैतस्तपश्च सैः ॥
६. उत्पत्तिमागतिं देहे स्थानान्येतत्क्रियासिदाम् ।
आदित्याद्यात्मताश्चाह प्राणस्यैवाधलायनम् ॥
७. सुप्तौ स्वपन्ति जाग्रन्ति स्वप्निनं सुप्तिनं तनौ ।
परात्मनि प्रतिष्ठानं ज्ञातुः सौर्यायणि जगैः ॥
८. शैव्यं त्वेकद्वितीमाततारोपान्नौ गतिः क्रमात् ।
नृलोकपुनरावर्तिलोकमोक्षपदेऽप्यिति ॥
९. स षोडशकल्यो यसिन् प्रभ्यः प्राणादयः कलाः ।
अस्तं गच्छन्त्यमूः पुंसि पर इत्याह चादिमम् ॥
१०. इत्थं प्रश्नोपनिषदः षट्सु प्रश्नेषु वर्णिताः ।
सष्टा, प्राणोऽस्य भूमा ज्ञप्रतिष्ठा प्रणवः कलाः ॥

प्रश्नमन्त्रसूची

अरा इव.	२-६.	प्रजापतिश्चरसि.	२-७.
अरा इव.	६ ६.	पद्मपादं.	१-११.
हन्द्रस्त्वं प्राण.	२-९.	प्राणस्येदं	२-१३.
उत्पत्तिमायति.	३-१२.	यदात्वमग्नि.	२ १०.
ऋग्भिरेत.	५-७.	या ते तनूः	२-१२.
एषोऽग्निः.	२-५.	विज्ञानात्मा.	४-११.
तिलोमात्राः.	५ ६.	विश्वरूपं.	१-८.
देवानामसि.	२ ८.	मृत्युस्त्व.	२-११.

प्रमाणाकरः

अशरीरं वाव	छ. ८-१२-१
अस्मान् मायी	श्वे. उ ४
आदित्याच्चन्द्रमसं	छा. उ. ४-१५-५
इममात्मानं	बृ. उ. ६-३-३८
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्	त्र. सू. १-३-१२
एवसाज्जायते	मु. उ. २-१-३
एवमेवेममात्मानं	बृ. उ. ६-३-३८
किं प्रजया	बृ. उ. ६-४-२२
शाश्वदौ	श्वे. उ. १
तद्यथास्थस्यारेषु	कौ. प्रत. ६१
तद्विष्णोः परम	मुवा. ६.

तमुत्क्रामन्तं

तयोरन्यः

तेजसाहितदा

द्वे आहवनीये

धूमोरात्रिः

नित्योनित्यानाम्

पृथगात्मानम्

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः

प्राज्ञेनात्मनाऽन्वा

प्राज्ञेनामनासं

प्राणस्तेजसि

भगवानिति शब्दोऽयम्

भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजः

मनस्यन्यत्

नामुपेत्यतु

य आत्म नितिष्ठन्

य इमेग्रामे

वाङ्मनसि

सकारणं करणाधिप

सतासोभ्य

नोत्पद्यते

बृ. उ. ६. ४. २

मु. ३. १. १. श्वे. उ. ४

छा. उ. ८-६-३

! तै. ब्रा. २-१-३

गी. ८-२५

श्वे. उ. ६. कठ. ५-१३

श्वे. उ. २-६

श्वे. उ. ६

बृ. उ. ६-३-३५

बृ. उ. ६-३-२१

छा. उ. ६-८-६

! नृ. पु.

मीमा. ४-२-६

हितोपदेश

गी. ८-१६

बृ. माध्यं. ३-७-३९

छा. उ. ५-१०-३

छा. उ. ६-८-६

श्वे. उ. ६

छा. उ. ६-८-१

ब्र. सू. ४-२-४

विषयाः

सुकेशादीनां यण्णां पिप्पलादोपसदनम्	पु	167
प्रजापतिमूर्तकरयिप्राणसृष्टिः		169
प्रजापतेस्संयत्सरात्मकत्वम्		174
एतद्ग्रहलोकाविरजोग्रहलोकाधिकारिविवेचनम्		175
प्रजाशरीरधारकादिनिरूपणम्		182
प्राणस्य चरिष्ठस्यम्		184
वागादिकर्तृरुप्राणस्तुतिः		185
प्राणोत्पत्तिः, इन्द्रियैस्सह शरीरे प्राणप्राप्तिश्च		190
प्राणस्य पञ्चविधत्वं कार्यमेव		192
प्राणस्य बाह्याभ्यात्मिकभेदः		195
शरीरे जाग्रत्स्वशब्दिवेकः		198
प्राणादिविलक्षणजीवात्मनिरूपणम्		203
जीवात्मविलक्षणपरमात्मनिरूपणम्		205
प्रणवे एकद्वित्रिमात्रता		208
तदुपासनभेदेन ऐहिकामुष्मिकमोक्षरूपफलभेदः		215
जीवस्य षोडशकलत्वनिरूपणम्		216
परमात्मनस्तद्विलक्षणत्वम्		217
कातिपयविषयविशेष विमर्शः		221

पुरुषनामानि

१. सुकेश भारद्वाज	६. कन्धी कात्यायनः
२. शैब्य सत्यकाम	७. भगवान् पिप्पलादः
३. सौर्यायणी गार्ग्य	८. हिण्यनाभः कौत्सह्यो
४. कौत्सह्य आश्वलायन	राजपुत्रः
५. भार्गवो वैदर्भिः	

अपूर्वपदानि

रयिः	पु. 169	सप्तचक्रे	177
प्राणः	169, 170, 201	षडरे	177
आदित्यः	169, 170	वह्निमः	187
वैश्वानरः	172	आद्यस्य	188
पितृयाणः	174	वासोवृक्षम्	208
पुरीषिणम्	177	जीवघनात्	210
पञ्चपादम्	177	षोडशकलः	212
द्वादशाकृतिम्	177	रथनाभिः	217
उपरे	177	समानः	201

शारीरकविचारः

वैश्वानराधिकरणभाष्यम्	172, 226.	१-२-
सर्वव्याख्यानाधिकरणग्रन्थम्	-168	१-४-८
सोध्यसहित्यधिकरणभाष्यम्	१७ 196	४-२-३
४. २. ५ ६. श्रीभाष्यम्		
वाङ्मनसिदर्शनात्		४-२-१
भूतेषु तच्छ्रुतेः		४-२-५
नैकलिन् 196		४-२-६
ईक्षतिकर्माधिकरणविचारः	211	१-३-४
इतरव्यपदेशाधिकरणविचारः	219	२-१-७

टिप्पणपरिशिष्टम्

सर्वं याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्—‘चन्द्रादित्यात्मिष्टे
रण्डा-न्तर्निर्विषयायाश्चतुर्मस्वकर्तृकत्वसमवेऽपि तदन्तर्यामिपरमपुरुष एव
प्रजापतिशब्दवाच्य अपर्ययसानादवयवशक्त्या वा परब्रह्मप्राप्तेरुक्त
त्वात् अर्चिरादिगत्या अनावृत्तिप्रतिपादनात् विरजशब्देन
प्रसिद्धब्रह्मलोकव्यावृत्ते । उत्तरखण्डेषु च प्रत्यगात्मा निशोध्यते
ततश्चोपरिष्ठात्..... परमपुरुषोपासनं तत्माप्तिरूपफलञ्च श्रूयते ।
अत उपक्रमे प्रजापतिशब्दवाच्यो महावाचयस्त्वारस्यात् परमपुरुष ’ इति—

१-११ पञ्चपादम् । तैत्तिरीये इडावत्सरेति श्रवणेऽपि
श्रीभागवते (३ ११) इडावत्सर इति पाठो दृश्यते । एव पञ्चस्वेकत
मस्य वत्सर इति नामापि तत्र । (एवञ्च तैत्तिरीये ‘इद्वत्सरोऽसि
वत्सरोऽसि’ इत्यत्र इद्वत्सरस्यैव वत्सर इति नामान्तरेण निर्देश इत्या-
शयो प्राप्य ।) वत्सरशब्दस्याब्दसामान्यवाचित्वं सर्वसमत्वं, भागवतेऽ-
पि तत्रैव समन्तरमिति तावता तस्य विशेषणमत्वमपि नापैति ।
विष्णुपुराणेऽपि (२ ८), ‘सवत्सरादयः पञ्च’, सवत्सरस्तु प्रथम ’ इति
श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । निष्पुत्रितीयादौ च तत्र वत्सरपञ्चके विनिधे
युगसङ्गानिवेशकारणादिविमर्शेन तदर्थं सुविशद इति ॥ श्री ॥१॥

श्रीः

मुण्डकोपनिषदि परमधिकपाठाः

श्रीभाष्यादेः सावधानं पठने शांकराद्याहृतपाठापेक्षया अधिका
बहवः पाठा लक्ष्येरन् । अत्रोपनिषद्भाष्यं शांकरपाठरीत्यैव यद्यपि
प्रवृत्तम्, अथाप्येभिरेवोपनिषद्भाष्यकारैरेतत्पूर्वकृतायां भावप्रकाशि-
कायामेव पूर्णमुण्डकोपनिषदनुवादस्य कृतरत्नात् तत एव श्रीभाष्याद्याहृत-
पाठानां ग्रहणं सुकरम् । ततस्तदनुसारेणात्र मुद्रणं कियते अद्याख्या-
तमपि व्याख्यायते । अत्र, मुण्डके निवेशितानामधिकपाठानामादरणे
प्रमाणभूताः श्रीभाष्य-श्रुतप्रकाशिकासूक्तयत्नावत्—

(1) (१-२-५) “तत्तापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना धर्म-
शास्त्राणीत्यन्तेन.....साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य समीमांसस्य वेदस्य
ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् ।” (श्रीभा. १-२.२३.सू.)

(2) “वेद एव हि ब्रह्मज्ञानहेतुः, धर्मशास्त्रादिकीर्तनं किमर्थम्”

(3) अथद्वया अविधिना हुतमासप्तमासस्य लोकान् हिनस्तीत्यस्यार्थ उक्तः

(4) “यस्मात् परं नापरमस्तीत्युक्तसमाभ्यधिकराहित्यसूचनार्थः परमशब्दः

(5) “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा”, “आत्मानमरणिं कृत्वा” इत्यादिभि-
रुपासनस्य प्रकार उक्त इत्यर्थः”

(6) “पद्मकोशप्रतीकाशं सुविरञ्चाप्यधोमुखम् । हृदये तद्विजानीयात्
विश्वस्यायतनं महत् इति चतुर्वेण्ड एव तस्योपासनस्य हृदयगुहासं-
न्धित्वावगमात्” (१. प्र.)

सर्व इहोल्लिख्यमाना अधिकपाठाः भावप्रकाशिकादर्शिते मुण्डकोप-
निषत्तल्लुण्डपट्टकाठे उपलभ्यन्त इति तत्त्वैवैतदानुपूर्वी यथावस्थिता द्रष्टव्या ।

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदा भाष्यं रामनुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

—*—

अतसीगुच्छसच्छायमञ्जितोरस्सलं त्रिधा ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

मुण्डके विदुषा प्रीत्यै व्याकरिष्ये यथामति ॥ २ ॥

श्रीः

श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्भगो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीभाष्यसंमताः पाठाः मुण्डके शाहुरेतरे ।

धृतप्रकाशिकायां येऽदृश्यत्वाधिक्रियागताः ।

अध्याख्यातैरप्यनेकैरिह तैर्मुण्डकं युतम् ।

भाष्यप्रकाशिकापाठमनुरूप्य प्रकाशये ॥

विद्यास्थानं सर्वमालोभ्य लभ्यां विद्यां प्राचीमाह यत्रापरेति ।

भक्तिं तज्ज्ञां मोक्षहेतुं परेति श्रीमानेतन्मुण्डकेऽयं धियै नः ॥

श्रीः मु ण्ड को प नि प त्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमे मुण्डके प्रथमः खण्डः हरिः ओम् ।

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

विद्यामरोचनार्था आरुण्यायिका आरभ्यते—ब्रह्मा देवानां
प्रथमः संवभूव । चतुर्मुखः इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः ।
स कीदृश इत्यत्राऽऽह—विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । विश्वस्य
सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ।
तादृशो ब्रह्मा सर्वविद्याश्रयभूतां ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्रायोक्तवा-
नित्यर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वं च, ज्ञातव्ये ब्रह्मणि कृत्स्न-
ज्ञानस्यान्तर्भूतत्वादिति व्यासार्चिरुपादितम् (१-२-२३. सू.) ॥१॥

१. संवभूवेति । यतस्संवभूव, ततस्स विद्यां प्रापेति प्रसिद्धम् ।
यथा—‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति ।
तदत्र हृदयतम् ॥ अन्तर्भूतत्वादिति । अनेन व्यासार्चवचनेन एषविज्ञान-

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे (ङ्गिरसे तत्त्वतो) ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाह्यः प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥
शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
अथर्वणे यां ब्रह्मा प्रोवाच । तां ब्रह्मविद्यामथर्वनामा ऋषिः स्वशिष्याय
अङ्गी(ङ्गि)र्नाम्ने(अङ्गिरोनाम्ने) ऋषये प्रोवाच । स भारद्वाजाय
सत्यवाह्यः प्राह । सः अङ्गीर्नाम ऋषिर्भारद्वाजगोत्राय सत्यवाहनाम्ने
प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् । परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा । परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा परावरा । तामङ्गिरसे प्राहेत्यनुपङ्गः ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।
महागृहस्थः शुनकपुत्रः समित्पाणिर्वादिशास्त्रीयनियमानतिक्रमेणोपगतः
सन् पृष्ठवान् — कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीति । हे भगवः ! “उत्पत्तिं प्रलयं चैव मृतानां गतिं गतिम् । वेति
विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति” इति लक्षणलक्षितः । भगव-
न्नित्यस्य, “विभाषा भवद्भगवत् —” इति नकारस्य रुत्वे अवस्य ओत्वा-
सर्वविज्ञानयोः, कारणविषयकज्ञानं पूर्वं कार्यविषयकज्ञानं पश्चा-
दित्येवं न कार्यकारणभावः, किन्तु अमेद इति सिद्धम् ।

२. परावराम् । अत्र शाङ्करम् ‘परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा, परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा’ इति । परा एतद्व्या-
सर्वा अत्रा निरुप्रा यतः सा परावरेत्यपि सुवचम् । ‘तस्मिन् दृष्टे
परावरे’ इति मु. २-२ ॥ वक्ष्यते च द्वयी विद्या परा चापरा च ।

भावश्छान्दसः । यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृष्मयं विज्ञातं भवति, एवं कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विज्ञाते सर्वं कार्यजातं विज्ञातं भवतीति सामान्यतो भवादृशानां वचनमश्रौषम् । तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानमूतं वस्तु किमितीति यावत् ॥

ननु सर्वमिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यते, उत विशेषणमात्रम् ? नाऽऽद्यः ; प्रश्नदशायां शौनकम्याब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मविद् इव इदं बुद्धिशब्दयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इत्युत्तरवाक्ये ‘इदं सर्वम्’ इत्यस्य विशेषणमात्रे पर्यवसायित्वेन ब्रह्मपर्यन्तत्वादर्थेनेन प्रश्नवाक्यगतस्यापि ‘इदं सर्वम्’ इति शब्दस्य ब्रह्म-पर्यन्तत्वाभावात् । न द्वितीयः, विशेषणमूतस्थूलचिदचितोः अक्षर-ब्रह्मभित्तयोर्बक्ष्यमाणाक्षरब्रह्मोपादानकरवाभावादिति चेत्—

उच्यते । ‘इदं सर्वं’मित्यनेन विशेषणमेव निर्दिश्यते, न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वमस्ति । न हि अभित्तयोरेवोपादानोपादेयभाव इति नियमः । भाविस्थूलावस्थावतः पूर्वभाविः सूक्ष्मावस्थायोगि ऋपादानम् । अवस्थावत्त्वं च चिदचिदीश्वरा-

३. विशिष्टब्रह्मज्ञाने विशेषणं सर्वं ज्ञातं भवतीति वा, ब्रह्म-ज्ञानेन मोक्षे सार्वश्याविर्भावात् सर्वं ज्ञातं भवतीति वा नार्थः । किन्तु सद्विद्याद्यनुरोधादन्यादृश एवेत्यभिप्रेत्याह—यथा मृदिति ।

‘इदं सर्वं’मित्यस्य विशिष्टार्थपरत्वसिद्धि यद्वेत्यादिना उपरि वक्ष्यन् विशेषणमात्रपरत्वपक्ष एव स्थित्वा, ध्रुतप्रकाशिकोक्तप्रपञ्चन-प्रज्ञापनीयं समाधानमाह—‘उच्यते, इदं सर्वमित्यनेन’ इति ।

भाविस्थूलावस्थावत इति । न च घटादिकं प्रति भ्रमणादि-

णां तयाणामप्यस्येव । इयांस्तु विशेषः—अद्वारकावस्थायोगित्वमचेतनस्य । जीवस्य तदुत्पत्तिमूलज्ञानद्वारा अचेतनशरीरद्वारा च कर्मकृत-सेकोचविकासोद्यवस्थाश्रयत्वम् । परमात्मनस्तु चेतनाचेतनद्वारकमवस्थाश्रयत्वम् [अद्वारकनियन्तृत्वावस्थाश्रयत्वं च] । ततश्च महत्त्वाहंकार-त्वादिलक्षणमाव्यवस्थायोगित्वस्याचेतनपरमात्मसाधारण्येन परमात्मन इव चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यापि भाव्यवस्थाश्रयत्वेन अक्षरं प्रति उपादेयत्वमस्येव । ततश्च 'इदं सर्व'मिति विशेषणमात्मनिर्देशेऽपि तस्य यक्ष्यमाण-मक्षरमुपादानं भवत्येवेति, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विशेषणमात्रे उपादानमत्र उपपद्यते ।

अत एव महासिद्धान्ते,—'कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्व निषिध्यते' इति भाष्यव्याख्यानानुसारे व्यासार्थे, "विशिष्टयोरेवोपादानोपादेयभावः । न तु विशेषणीमूलस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वम् ।

विशिष्टवृण्डादेः, पुत्रादिकं प्रति च पित्रादेर्निमित्तकारणस्यापि पूर्वेभाष्यवस्थायोगितया तत्रतत्रोपादानत्वापत्तिरिति याच्यम्—भाष्यवस्थापनः स्निष्टपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति पूर्ववस्थायाः भाष्यवस्थापन्निष्ठव्यस्य विवक्षितत्वात् । भ्रमणादेर्घटाद्यवृत्तिन्यात् । अत एव भ्रमश्च प्रति परमात्मन उपादानत्रयं प्रपञ्चगतव्यक्तत्वादि-पूर्ववस्थायाः सद्धारकं परमात्मगतवाहुपञ्चम् । न तु नियन्तृ-रूपपरमात्मगतवस्थामादाय । नियन्तृत्वरूपास्या तु विशिष्ट परमात्मानं प्रति परमात्मन एव दृश्यामेदेनोपादानोपादेयभावोपपादने उपयुज्येत । तदवस्थापनं प्रति तदवस्थासमानाधिकरणपूर्ववस्था-योगि उपादानमिति या विवक्षितम् ।

शरीरात्मभावस्तु निष्कृष्टविशेषणयोः (णस्य च) निष्कृष्टविशेष्यस्य च ;
चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मानियाम्यत्वात् केवलस्य प्रपञ्चस्य
केवलब्रह्मान्तर्यामिकत्वात्" इति पक्षमाश्रित्य, 'तदन्तर्यामिकनयेत्यत्र
जगत इति निष्कर्षकशब्दान्तरमध्याहर्तव्यम्' इत्युक्त्वा, "सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति वाक्ये उपादा-
नोपादेयभावप्रतिपादके,—“सन्मूलाः, सत्प्रतिष्ठाः” इत्यत्र प्रजाशब्दस्य
ब्रह्मपर्यन्तत्वम् सच्छब्दस्यापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वम् ; सदाय-
तना इति शरीरात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्र-
परत्वम् सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वम् ; ब्रह्मणो ब्रह्मान्तर्यामिक-
त्वासंभवात्, केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रान्तर्यामिकत्वेऽपि विशिष्टा-
न्तर्यामिकत्वाभावात्”— इत्युक्त्वा,—अस्मिन् पक्षे सकृत्प्रयुक्तस्य प्रजा-
शब्दस्य वैरूप्यम्, सच्छब्दानां च वैरूप्यम्, जगत इति शब्दान्तरा-
ध्याहारादिलक्षणभाष्यक्लेशश्च पर्यालोच्य, “प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्र-
परत्वमेव ; सच्छब्दस्यापि विशेष्यमात्रपरत्वमेव । न च, विशेषणीमूल-
चिदचिद्वर्गस्य सदुपादानकत्वं नास्तीति शङ्क्यम् ; तस्यापि भाव्यवस्था-
वत्त्वेन विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वसंभवादिति स्वाभिमतं
पक्षान्तरमुपन्यस्तम्—“यद्वा जगत इति निष्कर्षक शब्दः” इत्यादिना ।

“आत्मेति तूपागच्छन्ति—”इति भाष्यादौ, ‘सर्वस्य चिदचिद्वस्तुन-
स्तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात् तन्नियाम्यत्वात् तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्याय-
मात्मेति शरीरत्वोपादेयत्वयोः सामानाधिकरण्यं बहुकृत्व उद्घोषितम् ।
न चैतदन्यथा कर्तुं प्रभवाम् । “प्राज्ञेनाऽऽत्मना सपरिष्वक्तः” इति

वाक्ये प्राज्ञशब्दिते भित्ते परमात्मनि जीवस्य परिष्वङ्गरूपल्यध्वनाच्च ।
 न च—परिष्वङ्गो न लय, किंत्वन्य एव ससर्गविशेष—इति वाच्यम् ।
 “स्वाप्ययात्” इति सूत्रमाप्यतद्याख्यानग्रन्थपर्यालोचनाया(नया) तथो
 समानार्थकत्वस्योपलभ्यमानत्वात् । न च—जाग्रदाद्यवस्थागत रागद्वेषादि
 कालुष्ययुक्तजीवविशिष्टस्य परमात्मन तद्ग्रहितजीवविशिष्टपरमात्मरूपेण
 वस्थानमेव, “सता सोम्य तदा सपन्नो भवति” इति वाक्यस्यार्थो-
 ऽभ्युपेत, न एव, ‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना इति वाक्यस्याप्यर्थोऽस्तिवति
 वाच्यम्, तथा सति अस्य वाक्यस्य जीवपरमेदासाधकत्वेन ‘सुषुप्त्यु-
 त्प्राप्त्योर्भेदेन’ इति सूत्रासंगतिप्रसङ्गात् ।

न च—भाष्यवस्थावत् सर्वमुपादेयम्, पूर्वावस्थावत् सर्वमुपादान
 चेत्—भाविमहत्त्वाहकारत्वाद्यवस्थावत्परमात्मान प्रति अन्यक्तत्वलक्षण
 पूर्वावस्थाग्रयस्याचेतनस्याप्युपादानत्वप्रसङ्ग । अतो भाष्यवस्थावत्तद

अन्यक्तत्वलक्षणेति । अचिदवस्थायास्सद्वारक परमात्मगत
 त्यागिकारात् उपादानत्वनिर्घवनघट्ट्य स्वनिष्ठत्वमपि परमात्मनिष्ठत्व
 रूपमन्यक्तत्वेऽक्षतमिति भावः । व्यासार्था इति । तदुक्त समाधान
 द्विविधम्—अन्यक्तत्वाद्यवस्थाया अचिन्मात्रगतत्वेऽपि ग्रहणस्तथो-
 गित्व भवति, चक्र मुञ्जा कदलीन्यायेन विशिष्टस्यैव ग्रहणया अचितो
 ग्रहणस्वरूपान्तर्गतत्वादित्येकम् । अचिदवस्थाया विशेष्यग्रहापि व्यव-
 धानेन आश्रय पुरुष-पर्यङ्ग-भूतलन्यायादिति चान्यत् । तत्र चक्र
 मुञ्जादिपदाना समुदायग्रचन वादेकदेशमात्रसंबन्धे सत्यपि समुदाय-
 संबन्धितया व्यवहार, पटैकदेशे दग्धेऽपि पत्रे दग्ध इति व्यवहारस्य
 भाषिततया तर्हीत्या युक्तः । अचिन्मात्रगतावस्थामादाय ग्रहण
 तथोगित्य तु दुर्वचम् । ग्रहणवत्पदिपदाना चिदचिदीभ्यरसघातना-
 चित्याभावादिति विमृश्य श्रथमसमाधानत्यागेन द्वितीयग्रहणम् ।

भिन्नं पूर्वावस्थायोग्येव उपादानमिति वक्तव्यम् । ततश्च इदंशब्दवाच्यस्य विशेषणस्य न ब्रह्मोपादानकत्वमिति वाच्यम्—भाव्यवस्थावतः पूर्वावस्थायोगि यत् कारणम्, तत् उपादानमित्युक्तावतिप्रसङ्गाभावात् । भाव्यवस्थावद् ब्रह्म प्रति अचेतनस्य हेतुत्वग्राहकप्रमाणाभावेनोपादानत्वाभावेऽपि, ब्रह्मणः सर्वकार्यकर्तृत्वश्रवणेन भाव्यवस्थावदचेतनांशप्रत्यप्युपादानत्वे नानुपपत्तिः ।

नन्वव्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेन पूर्वावस्थायोमित्वाभावात् कथमुपादानत्वमिति चेत्—अत्र व्यासार्थाः प्रकृत्यधिकरणे—,

“ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरकतया प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वेन प्रकृत्यवस्थानां ब्रह्मावस्थात्वात् । न हि विशेष्यमात्रं विशिष्टस्य स्वरूपम् । विशिष्टस्य वस्तुनो विशिष्टमेव हि स्वरूपम् । न हि घटस्य मृन्मात्रं स्वरूपम्, अपि तु घटत्वविशिष्टम् । ननु यदि विशेषणमपि स्वरूपान्तर्भूतम्, तर्हि दण्डादयः संयोगादयश्च स्वरूपं स्युः ॥ न । यावद्द्रव्यभाविनाम् अपृथक्सिद्धविशेषणानामेव स्वरूपान्तर्भावात् । किञ्च घटादिवस्तुन उदकाहरणादितत्तदसाधारणकार्ययोग्य(भ्यत्वे)मेव स्वरूपम्, न मृन्मात्रम् ; पिण्डेष्टकादीनामपि घटस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । घटस्योदकाहरणं प्रति योग्यता नाम अच्छिदघटत्वमेव । यस्य वस्तुनो यत् कार्यं यदाकारन्वयव्यतिरेकानुविधायि, स आकारस्तस्य वस्तुनस्तत् कार्यं प्रति योग्यता । यथा बद्धेरुणत्वं स्फोटजनने, यथा च परशोर्नैशित्यं छेदने, यथा च मृदो मृत्त्वं घटादिपरिणामे, स्रक्षणाद्र्द्रभावश्च, एवं प्रकृति-

पुरुषकालाश्च (ला) जगद्रूपेण बहुमवने परमात्मनो योग्यतास्यानीया
अयुतसिद्धप्रकारा । अत एव हि क्वचित् शक्तिशब्देन जगदभिधीयते ।
कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषण हि शक्ति । सा च योग्यता योग्यवस्तुन
स्वरूपान्तर्गता । अतो महदाद्यवस्थाश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मस्वरूपगता इति नाव
स्थाश्रयत्वासिद्धिः । यतो विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपम्, अत एव हि, “तदूयथा
रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नामाकरा अर्पिता, एवमेवैता मृतमात्रा प्रज्ञामात्रा
स्वर्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणोऽर्पिता” इति अरनाभिदृष्टान्त उपन्यस्यते । न
हि नामिमात्र रथचक्रम्, किंतु नामिवत् अरनेमी अपि स्वरूपान्तर्गते ।
तथा, “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
■ स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुक्तादिवेणीकाम्” इति मुक्तेवीकादृष्टान्तश्च
श्रुतः । न हि इषीकामात्रं मुक्तं, किंतु बाह्यदलविशिष्टेपीका हि
मुक्तस्वरूपम् । विशेष्याशस्य दृष्टान्त इषीका । तथा—

“यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्राभ्यां जायते ।

एव त्रिधस्य नान्यत्व(स्ता)त्त्व चापी(त्व मायी)श्चर दृश्यते॥”(वि पु)
इति त्वक्पत्रकदलीदृष्टान्तश्च चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपमवगमयति । न
हि बाह्यत्वपक्षेण विना काण्डमात्रं कदली, अपि ■ त्वक्पत्रविशिष्ट
काण्डस्वरूपा । एव विश्वविशिष्ट त्वत्स्वरूपम्, तत्र विशेष्यमृतस्त्व
विशेषणाश्लिष्यमाणश्च दृश्यते” इति उच्यते । इयान् मेद —नानीपीका-
काण्डानाम् अरनेभिर्बाह्यदलत्वक्पत्राणां न अचेतनतया मिथोनियन्तृ-
नियाम्यभावाभावाच्च शरीरशरीरिभावः । अत एव नेम्यादिशब्दाश्च न

विशेष्यवाचका । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीरात्मभाव
सभवात् शरीरवाचिन शब्दा प्रत्यर्थ्यन्ना इति । अतः [एव] महदाद्य
वस्थाना विशिष्टप्रत्यक्षस्वरूपगतत्वादुपादानत्व मुख्यम् ।

किंच मा भूत् प्रकृतिपुरुषयो स्वरूपान्तर्भाव , तथाऽपि मुख्य
त्व युक्तम् । न हि शरीरद्वारक ब्रह्मणो महदार्थ्युपादानत्वममुख्यम्,
कारणतानिर्वाहकव्यवहितत्वात् , ज्वालाव्यवहितस्य काष्ठस्य पाक प्रति
करणत्वप्रत् । ननु मृद्ध्यवहितस्यापि कुलालस्य घट प्रत्युपा-
दानत्व स्यादिति चेन्न , स्निग्धमृत्पिण्डव्यवहितत्वात् । [अ३ स्वाष्ट्य
विसद्व्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।] ननु तथाऽप्युपादानस्य कार्या
वस्थाश्रयत्व वाच्यम् । कथं व्यवहितस्य अवस्थाविशेष प्रत्याश्रयत्वम्—
उच्यते—कुम्भोदरसमृतमम्भ प्रति पुरुषस्येव, परमात्मनो महदाद्य
वस्थाश्रयत्वमुपपन्नम् । न च पुरुषस्याम्भोधारककुम्भधारकत्वमेव, ना
म्भोधारकत्वमिति वाच्यम्—तथा सति अम्भोधारणजनितश्रमो न स्यात् ।
किं च अठ्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्व मुख्य इत्युच्यते । यथा
आस्तरणाशुकादपि पर्यङ्कस्य , यथा दर्भेभ्यो मूलस्य । अठ्यवहित
मप्यशुक न पुरुषस्य धारकम् , असामर्थ्यात् । श्वश्रमुत्तविधायक
विस्तीर्णमशुक हि न पद-न्यास धारयितुं नभवति । कूपच्छादका हि
दर्भास्तत्र निहितपद पुरुष(निहित पुरुषपद) न धारयन्ति । तस्मादशुकस्य
दर्भाणां च धारणासामर्थ्यात् पर्यङ्कमूलयोरेव सामर्थ्यादास्तरणदर्भाणां
पुरुषसंयोगमात्रं व्यवधायकत्वमेव । अतः परमात्मनः सर्वावस्थाश्रयत्व
मुख्यमिति जगदुपादानत्व मुख्यमेव ।

ननु जगदुपादानाभ्यक्तशरीरकत्वेन जगदुपादानत्वमुच्यते चेत्, वैशेषिकादिपक्षाद् भवत्यक्षस्य को मेद । निश्चाम्यविशेषो हि शरीरमभिमतम् । जिदचितोरीश्वरभेदेन तन्मतेऽप्यस्तीति चेत् — महत्तरोऽयपर्यनुयोग । 'वैशेषिकाश्चेत् अप्रामाणिकमेव ब्रूयुः, तदुक्तं चेत्, अनादरणीयमिति न न प्रतिज्ञा । असदुक्तार्थस्तदङ्गीकृत्येत्, का न क्षति । किंच साम्यमपि दुरुपपादम् । आकाशकालदिगात्मवर्गस्येश्वरधार्यत्वाद्यनभ्युपगमात् ” —

इत्याहुः । ततश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे नानुपपत्तिः ॥

ननु तथाऽपि ब्रह्मज्ञानाच्छरीरभूतप्रपञ्चज्ञानं नोपपद्यते, तस्य तद्विद्यत्वात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्वरूपे ब्रह्मणि ज्ञायमाने सर्वस्यापि तदन्तर्गतत्वात्, 'बने ज्ञाते तदन्तर्गतं वनसो ज्ञातो भवति' इतियत्, प्रपञ्चो ज्ञातो भवतीति निर्देश उपपद्यतामिति वाच्यम् — 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणानाथयस्य चेतनाचेतनरगस्य ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे प्रमाणाभावात् । न च, "विशेष्याशस्य लक्षणं सत्यज्ञानादि, ("सत्यज्ञानमनन्तम्" इत्यादि,) विशिष्टस्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षणं जन्माद्येवेति सूत्रकाराभिप्रायः" इति जमादिसूत्रे व्यासैर्यिरुक्तमिति वाच्यम् — कारणशोधकवाक्ययोर्मिथ्यविषयकत्वस्यासंगतत्वात्, "आत्मन आकाशं समूतः" इति आत्मन एवोपादानत्वाभिधानाच्च ।

एवमिद्वयोद्यपदानोपादेयभावस्यापनेऽपि सर्वमिदमिति विशेषणमात्रग्रहणे, कस्मिन्नु भगव इति प्रवृत्तवाक्यार्थसामञ्जस्यमेवेति शङ्कते ननु तथापीति । नचेत्यादि । अत्र, भूमिचिदाया "यत्र नान्यच्छृणोति" इति वाक्यस्य श्रीभाष्यचर्चितोऽर्थोऽनुसर्चेयः ।

किंच—“न सन्ति यत्र सर्वेते नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥”

“प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥”

“अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ।” “तमः परे देव एकी-
भवति” इति प्रमाणप्रतिपक्षस्य अन्यक्तमःशब्देन(?) (विदिताचेतनादि?)
लयाधिष्ठानभूतस्यैव ‘अक्षरात् परतः परः’ इति चिदचित्कारणभूतस्यैव
प्रतिपिपादयिषिततया तत्र चिदचिदनुप्रवेशस्य वक्तुं (कुम् ?) शक्य-
त्वात् ; चिदचिल्लेशलक्षणासदंशानुप्रवेशे सत्तामात्रात्मकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशिष्टं ब्रह्म । तथाऽपि “वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यो-
पादानोपादेयाभेदेनैवोपपादिततया, इह, ‘इदं सर्वं’मिति इदंतात्पद-
तया प्रतीयमाने विशेषणभूते जगति विशिष्टाभेदासंभवात् ॥ ‘शरीर-
गतावस्थायाः शरीरनिष्ठत्वम्’ इति यदुक्तम्, तत्तु सर्वलौकिकतान्त्रिक-
विरुद्धम्, “न तु दृष्टान्तभावात्” इति सूत्रभाष्यविरुद्धं च ॥ पूर्वा-
वस्थाश्रयनियन्तृत्वमेवोपादानत्वमित्यस्य च परिभाषामाहत्वात् ।

किंच उत्पाद्यं ह्युपादेयं भवति । उत्पाद्यं च भवन्मते न द्रव्यम् ;

लेशलक्षणेति । सूक्ष्मांशरूपेत्यर्थः । ननु कस्यापि मते
अशुद्धात्मन उपादानत्वस्यायोगादसंमतेऽपेक्षितविशेषणविशिष्ट-
मुपादानमिति युक्तितः शास्त्रतश्च सिद्धमित्यत्राह अस्तु चेति ।

तस्य नित्यत्वात् । शब्दस्पर्शादिलक्षणाद्रव्यरूपावस्थाया एवोत्पत्तेः । तस्याश्च
 ब्रह्मणाऽभेदगन्धस्वैवाभावात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्यस्योत्पत्ति
 मृत्पिण्डस्य विनाशश्च । द्रव्यस्योत्तरसंस्थानयोगः तत्पूर्वसंस्थानसंस्थितस्य
 विनाशः, स्थावस्यस्य तूत्पत्तिः । अत्रस्याया उत्पत्तिमत्त्वबोधनमुत्पत्ते
 रत्पत्तिमत्त्वबोधनमिव आत्युक्तिर्भवति । पृथक्कृतपत्तिकार्यान्वयार्थं पृथ
 गुत्पत्तिनिरपेक्षा । अत एव द्रुत्पत्त्यादेरुत्पत्त्यादिनैरपेक्ष्यम् । तस्मात् अपृथ
 क्सिद्धधर्मास्तु स्वयं धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थामृता । अनोऽवस्थैव वस्तुन
 उत्पत्तिः । न तु अत्रस्याया उत्पत्तिर्नामास्तीत्यास्मिन्नाधिकरणभाष्य-
 श्रुतप्रकाशिकयोरुपपादितमिति चेत्—न, घटत्वावस्थाया एव घटो-
 त्पत्तिमृत्पिण्डविनाशरूपत्वे यावद्घटत्वावस्थासत्त्वम्, घट उत्पद्यते,
 मृत्पिण्डो नश्यतीति धीप्रसङ्गः, न तु घट उत्पन्नः, मृत्पिण्डो विनष्ट
 इति । न च घटत्वावस्थागताऽऽद्यक्षणेनैव एव घटस्योत्पत्तिरिति
 वाच्यम्—यस्य द्वागन्तुकत्वम्—आद्यक्षणेनैव, अभूत्वा भवतु वा,
 न तस्योत्पत्तिः, यस्य तु तत्तास्ति, तस्योत्पत्तिरित्यपि परिभाषामाहत्वात् ।
 घटे रूपरसादिषु, सयोगे च जायमाने घटो (तदाश्रयो)त्पत्तिर्यत्रद्वारा
 भावात् । “अन्यतरकर्मज उभयकर्मज सयोगज” (वेद) इत्यादिप्रतीति
 व्यवहारादिकं सर्वं निर्मूलं स्यात् । “छन्दासि यज्ञा कृतयो प्रणानि”,
 “छन्दासि जज्ञिरे तस्मात्” इत्यादीनां वेदाद्युत्पत्तिरितिपादकानामभा-
 माप्य स्यात् । शब्द उत्पन्न इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्याताम्, आकाश
 उत्पन्न इत्येव प्रतीतिव्यवहारौ स्याताम् । अपृथक्सिद्धधर्माणामुत्पत्ति
 विनाशभावे शरीरस्योत्पादविनाशी न स्याताम्, आत्मन एव तौ

स्याताम् । किं बहुना—ईश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्याताम् ; ईश्वरस्यैव तौ स्याताम् । नन्वपृथक्सिद्धस्याद्रव्यस्यैवोत्पत्तिविनाशौ नाभ्युपेयेते ; द्रव्यस्य तौ स्त एवेति चेन्न ; विनिगमकाभावात् ; वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च ।

किंच प्रकृतिरूपादानम् ; विकार उपादेयमिति निर्विवादम् । “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकारशब्देनाभिहिततया, “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्मयं विज्ञातं स्यात्” इति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमयट्पत्ययेन तस्या एवाभिधातुमुचिततया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवत्कृत्य विज्ञातत्वाभिधानात्, भवन्मते चावस्थाया ज्ञातत्वासंभवादनुपपत्तिस्तदवस्थैव । न च, ‘सर्वं मृष्मयं विज्ञातं स्यात्’ इत्यत्र मयट्पत्ययार्थविकारस्तु अवस्थावान् । ‘वाचाऽऽरम्भणं विकारः’ इत्यत्रावस्था विकारशब्देनोच्यते । ‘मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यभेदमतिपादनांशेऽनुपक्तेन मृष्मयमिति पदेन पुनरप्यवस्थावान् विकारः परामृश्यत इति वाच्यम्—अस्या उत्तेरहृदयङ्गमत्वात् । तस्मात्, ‘सर्वं मृष्मयं’, ‘वाचाऽऽरम्भणं विकारः’, ‘मृत्तिकेत्येव सत्य’मिति स्थलत्रयेऽप्यैकरूप्यमेव वक्तव्यम् । तस्मात् विकाररूपावस्थाया युष्मन्मते ज्ञातत्वानभ्युपगमात् एकविज्ञानेन सर्वस्य तदभिन्नस्य विकारस्य ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत्—

उच्यते—[प्रकृतौ ज्ञातायां विकृतिर्ज्ञाता भवतीत्यस्यायमर्थः ।]
प्रकृतिविकृत्योः कारकन्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद् भेदसत्त्वेऽपि पृथक्स्थिति

उच्यत इति । उपादानत्वनिर्वचनविषये चादिनां नानाप्रक्रिया-

प्रतिपत्त्यनर्हत्वेन पृथक्सत्ता नास्तीति सिद्धम् । तत्तथाभिन्नसत्ताक
कारणम्, उपादानम्, प्रकृति, आत्मेति पर्यायाः । तत्र च नैयायिका
तदेव स्फुटतरविवेकप्रकार(श)रहितम्, 'अयुतसिद्ध कारणम्' 'सम-
वायिकारणम्' इति व्यवहरन्ति । कार्यभिन्नाभिन्न कारणमुपादानमिति
भेदाभेदवादिनः । भिन्नतयाऽभिन्नतया वा दुर्वचः कारणमिति केचित् ।
भिन्नत्वे सति अभिन्नसत्ताक कारणमित्यन्ये । अस्माकं तु भिन्न
योरुपादानत्वाभ्युपगमादभिन्नसत्ताककारणत्वलक्षणमपृथक्सिद्धकारण-
त्वमेवोपादानत्वमिति समतम् । घटशरावादिरूपादस्यैव विकारः ।
“घटशरावादिनानासस्थानरूपविकारापन्नानानामधेयमपि मृत्तिका-
सस्थानविशेषज्ञात् सृद्द्रव्यमेवेत्यमवस्थितम्” इति चेदर्थतमहेऽव-
स्थाया विकारत्वकथनात्, तस्य च सृद्द्रव्यदण्डघटयोरिव पृथक्यमिति
प्रतिपत्त्योरभावात्तदपृथक्सिद्धत्वेन घटापृथक्सिद्धकारणत्वरूपस्योपादा-
नत्वस्य सृदि सत्तात् सृदो घटशरावादि प्रति प्रकृतित्वमात्मत्व च ।
ततश्च तस्या सृदि ज्ञाताया घटशरावादिरूपतदवस्थारूपविकृतीना
पृथक्स्यनिप्रतिपत्त्यनर्हाणा मृत्सत्तया सत्तावत्त्ववत् सृज्ज्ञाततयैव ज्ञातता
श्रयत्वात् सर्वमिदं विज्ञातमिति शक्यते ५६३ । एव नृत्तणोऽपि
दर्शनाद्वैक्यरूप्य नास्तीति अनुभवं ग्रामाणि रम्भुपरिस्थितिश्चानुष्ठत्य
किञ्चिद्रूपेण तन्निर्वेत्नीयम् । तत्र भाष्यजस्यावत् इति पूर्वोक्तमुपा-
दानत्वं भिन्नेवाभिन्ने च कारणेऽनुगतमेव । परन्तु त्वस्य नाश-
रूपादीनामुपादेयत्वाज्ज्ञातताया शरिततया तदनुरोपेनापृथक्त्वेन
कारणरूपमुपादानं च निश्चय एव विज्ञानेन विशेषणभूतमधे-
यिज्ञानमभ्युपगम्य इत्युक्तं भवति ।

चेतनाचेतनसमस्तप्रपञ्चं प्रति अपृथक्सिद्धकारणत्वेन सर्वात्मतया सर्वस्य ततो भिन्नत्वेन प्रदर्शनायोग्यतया ज्ञातत्वं सिद्धम् ।

ननु भाष्येऽपि, “केवलमेदवादिनाच्चात्यन्तमिलयोः केनापि प्रकारेणैवयासंभवादेव ब्रह्मात्मभाषोपदेशा न संभवन्तीति सर्ववेदान्त-परित्यागः स्यात्” इति केवलमेदस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् —

१ “एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।

अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥”

इति स्मृतिवशात् जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वमेव भगवतो भाष्यकारस्याभिमतम् । ततश्च कार्याभिन्न कारणमुपादानमित्येवास्तु । एवं सति सर्वस्यापि तदभिन्नत्वात् सर्वनिज्ञानमप्युपपद्यते । “हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तिमस्ति”, “एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्”, एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति” इत्यादिनिषेधाश्च केवलमेदाश्रयनिषेधकतयोपपद्यन्ते । केवलमेदपक्षे शरीरमूतस्य जगतः आत्मभिन्नत्वात् भिन्ननिषेधो नोपपद्यते । अत्र कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्त्विति चेत् ; न — “भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधि संसर्गात् तत्प्रयुक्तजीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुष्युरिति निरस्त

१ अत्र सत्यन्तेन एकत्वनानात्वयोर्योग्यव्यावगमनात् पूर्वं पादागपि शया द्वितीयपादार्थस्य भेदात् तत्त्वप्रसंगाच्च एकत्वमविभक्तनामरूपत्वम् नानात्वं कथाकारणविभक्तनामरूपत्वमित्यर्थं विहाय वेदार्थसंग्रहे एवं व्याख्यातम् — प्रज्ञासितृते-यत्वे सति नानाप्रकारकत्वं नानात्वम्, नानारूप्यत्वे सति एकत्वमद्वितीयत्वं समाश्रयधिकृतहित्यमिति । एष सिद्धान्तेऽर्थः ।

निखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परि
 युक्ता स्युः” इति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य भाष्ये दूषितत्वात् । “ब्रह्मा
 ज्ञानपक्षादपि पापीयानय भेदाभेदपक्षः” इति वेदार्थसंग्रहेऽतिनिर्दिष्ट
 त्वात् भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमतः । ननु यदि भेदाभेदवादो न
 भाष्यकाराभिमतः, कथं तर्हि “केवलभेदवादिना चात्यन्तमिन्नयोः”
 इति भाष्यमुपपद्यताम् । शरीरात्मभावो ह्यत्यन्तमेद एव । प्रकार
 प्रकारिभावो हि भेदरूपः । नियमेव प्रकारप्रकारिभावलक्षणं शरीर
 शरीरिभावो हि नियमो रूप इति शरीरात्मभावे केवलभेद एव
 दृढीकृतो भवति । अत एव । “अभेदेऽपि हि भेदेनैव मधीयते” इति
 शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन वर्णित इति चेत्—उच्यते । ‘अत्यन्त
 मिन्नयो रित्यादिभाष्यस्यायं भावः—लोके दैव्यव्यवहारे स्वरूपैक्य
 तन्त्रम् । तदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यम्, यथा ‘सायं गोष्ठे सर्वे गावः
 एकीभवन्ति,’ ‘राजान एकोभूताः’, एको ब्रीहिरित्यादौ देशबुद्धि
 जात्याद्यभेदतः । इह तु जगद्ब्रह्मणो स्वरूपतो मिन्नयोः केनचिदा
 कारेणाभेदो यक्तः यः । ॥ क इति विचारे—अपृथग्विसद्विशेषणत्व
 मिति सहस्रवृत्त्वोऽभ्यन्ता(स्याः)पृथग्विसद्वपदप्रयोगात् सिद्ध्यैक्यमेव
 भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते । सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । “पृथक्
 स्थितिप्रतिपत्तियोग्यः” इति भाष्यादिग्रंथेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात् ।
 स्थितिप्रतिपत्त्योरैक्यम् अवयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुणस्थलेषु पृथ
 ग्विस्थितिप्रतिपत्त्योरभावादवसीयते ।

ननु घटो भूतले वर्तते, नीलादिगुणस्तु घटे । तथा गन्धरस

शब्दानां द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि पृथगप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतः कथं
स्थितिप्रतिपत्त्यैवमुपपद्यताम् । न च—

“तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विजातयौ ययोर्द्वयोः ।

अनश्यदेकमपराऽऽश्रितमेवावतिष्ठते ॥”

इति तार्किकोक्तमयुतसिद्धत्वेवाप्यविसद्वत्त्वमिति वाच्यम्, तथा हि
सति नियताश्रयाश्रयिभावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य मेदैकसाधकत्वेन प्रकारै-
वसाधकत्वादिति चेत्—न ।

“पृथगप्रतिपत्तिकार्यार्होणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्”

इत्यादिश्रुतप्रकाशिकामन्यपर्यालोचनायाम्, यस्योत्पत्तिविनाशापश्च-
सत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवहियते, तत् तदप्यविसद्वत्त्वमिति फलति ।
ततश्च [यत् १] यदुत्पत्त्या ‘उत्पद्यते’ इति व्यवहियते, यत्सत्तया
सदिति व्यवहियते, न तु सत्तान्तरमपेक्षते, तत् तदप्यविसद्वत्त्वमिति ।
ततश्च विवृते प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादभिन्नसत्ताकारणत्वमुपा-
दानत्वम् । तदेव चाऽऽत्मत्वम् । इदम्, ‘तज्जत्वात्तदन’ गतं तन्नियाम्य

1. ययोर्द्वयोरप्यधाराधेयभूतयोर्मध्ये एकम् आपेयभूतम् अप-
राधितमेव अन्यनिष्ठमेव सदा वर्तते, तयोरयुतसिद्धशब्दाव्यव्यत्यम् ।
यु मिथुणामिथुणयोः । युवसिद्धौ पृथक्सिद्धौ । अयुतत्वमनृ-
त्वम् । ननु कपालादिनाशात् घटादिनाशः । ननु कपालनाशो-
त्पत्तिमाले घटस्य कपालं विनाऽपि स्थित्या पराधितमेवेति कथं
मिति चेत्—अत एव अनश्यदिन्युक्तम् । अविनश्यदवस्थस्यापराधित-
त्वं विवक्षितम् । तदानीं तु घटादिकं नश्यत्-नान्तरक्षण एव नाश-
लप्स्यमानमिति यावत् । अतो न दोषः । यत्र ते एवायुतमिदं देहिमा-
तव्ये इति ह्यपि उः श्रयान्, उपदिष्टादर्शनादित्यदम् ।

त्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति वदतो भगवतो भाष्यकारस्याप्यभिमतम् । न ह्यत्र आत्मत्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपम्, तादृशात्मत्वस्योपादानत्वाप्रयोज्यत्वात् । न ह्युपादानत्वनियन्तृत्वाभ्या निर्वाहमात्मत्व नियन्तृत्वरूपं समवति, असदुक्तमात्मत्व तूभयनिर्वाह्यमवति । कथम् । उच्यते — तज्जत्वादिनाऽचेतनाशे उपादानत्वलक्षणमात्मत्व फलति । तन्नियाम्यत्वादित्यनेन जीवरूपेण नियन्तृत्वमिव क्षितम् । जीवापृथग्विसद्धत्वमिति यावत् । ततश्च चेतनवर्गेऽप्यपृथग्विद्वत्कारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाचेतनवर्गे प्रति ब्रह्मणोऽपृथग्विसद्धकारणत्वलक्षणामिन्नसत्ताकारणत्वव्योपादानत्वमकृतिवापरपर्यायात्मत्वस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिन् ज्ञाते इतरत् सर्वं ज्ञातमेव । इतरस्य पृथक्पतिपत्तियोग्यस्य ज्ञातव्यस्याभावात् तत्सत्तया सदिति व्यवहारवत् तज्ज्ञाततया ज्ञातमिति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् ।

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताऽभावे मृषावादिमतवत् मिथ्यात्व स्यादिति वाच्यम् — यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादौ सद्व्युद्भेदं यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम्, यथा वा द्रव्यगतगुणादिषु द्वित्वैकत्वादिसंख्याप्रतीतेर्द्रव्यगतसंख्यानिर्वाह्यत्वेऽपि रूपादिगतसंख्याप्रतीतेर्न भ्रान्तिवत्त्वम्, यथा वा सिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थाया मृदूद्रव्यापेक्षयोत्पत्तिस्थितिसत्ताना पार्थक्यभावेऽपि न तत्तोत्पत्तिस्थितिसत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वम्, एव प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतेर्ब्रह्मसत्ता निर्वाह्यत्वेऽपि न तत्सत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वम्, न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । अन एव, “नैकस्मिन्समभावात्” इति सूत्रे, “कारस्य पदार्थविशेषणतयैव

प्रतीतेः तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः । कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् ।

नन्वपृथग्विसद्भकारणत्वमुपादानत्वम् ; तदेवाऽऽत्मत्वं चेत्, भगवद्विग्रहगोपुरभाकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभूतिं प्रति आत्मत्वं न स्यात् ; कारणत्वाभावेनोपादानत्वामावात् ।

ननु च "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्" इति सूत्रे वियदादेर्ब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् वियदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमवत्, नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वप्राहकप्रमाणानुसारात्, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति", "सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचः क्रियतामिति वाच्यम्—“आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः”, “वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्”, आकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेन अश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धादुर्मोचत्वमेव स्यादिति इति चेन्न—नित्यविभूतेर्नित्यत्वानभ्युपगमे बहु प्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् अश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियन्नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणस्य आपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युपपन्नस्य प्रतिपिपादयिषितसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचकत्वायोगात् ।

ननु—वाक्यकारैः “रूपं वाऽतीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशात्” इति, यथा ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतया निर्देशात्

स्वरूपमृता गुणा , तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपमया निर्देशात् स्वरूप
भूतमित्युक्तत्वात् , “यदात्मको मगवान् तदात्मिका मगवानो व्यक्ति ”
इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिक सर्वमात्मस्वरूपादव्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्य
ताम् । एवञ्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न क्लेशिता भवति ।
न च वापीकूपारामादीना कथं ब्रह्मस्वरूपमिति वाच्यम् । वापीकूपो
द्यानादिमतिपादकवाक्याना तत्तत्क्रीडाजनितसुखाना ब्रह्मानुभवाम्बुनिधि
लवणिकायमानत्वमित्यत आत्पर्यात् । “यद्यास्येहास्ति, यच्च नास्ति,
सर्प तदस्मिन् समाहितम्, सर्पाणि च मृतानि, सर्वे च कामा ”
इति वाक्यस्य ब्रह्मण सर्वविधभोग्यत्वमस्तीत्यत आत्पर्यमिति दहराधि
करणे भाष्यश्रुतप्रकाशिकयो स्थितत्वादिनि चेत् , न — अचिरा
दिना मार्गेण विरजानदीमतिक्रम्य गन्तव्ये अपाकृते लोके, “तदैर
मदीय सर । तदध्वत्थ सोमसवन । तदपराजिता पूर्नमण ” इत्यादि
वाक्यमतिपन्नाना सरोऽध्वत्थादीना ब्रह्मस्वरूपमात्मत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
“द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च
स्थिते ॥” इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन
निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्मस्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात् , “सोऽ-
श्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, “स तत्र पर्येति” इत्यादि-
श्रुतिभिर्मुक्ताना ब्रह्मणश्च भोक्तृभोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेद-
प्रतीत्या, नित्यसूरीणा ब्रह्मस्वरूपमात्मत्वासमवात् तान् प्रत्यपि च परमात्मन

एवमचेतननित्यविभूतिनिरूपितमात्मत्वमाक्षिप्य मुक्तनित्य-
चेतननिरूपितमात्मत्वमाक्षिपति द्वे रूपे इत्यादिना ।

आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वात् नित्यसूर्यादीनाञ्च नित्यतया तान् प्रति उपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात् कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिध्येदिति चेत् —

यदि नित्यपदार्थान् प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्वच्यः, तर्हि तान् प्रति आत्मत्वमुपादानत्वैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्राऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु । इतरत्नोपादानत्वलक्षणात्मत्वम् । एतद्वपं चाऽऽत्मत्वं तज्जत्यादिमिरूपपाद्यमिति नानुपपत्तिः । तत्तत्त्वोपादाने ज्ञाते तदपृथक्सिद्धमुपादेयमपि ज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति ।

यद्वा यथा, “को भवान्” इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृति

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र इदम्पदेन विशेषणमात्रग्रहणं न भवति, विशेषणे विशेष्यभूतसदमेदायोगात् । अतस्तत्र यथा विशिष्टार्थकैदम्पदप्रयोगो वेदान्तव्युत्पत्तिरहितं प्रति, तथाऽयं प्रश्नोऽप्युपपद्यते । एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं रूपपक्षम्, एकसर्वयोः सदेवेदमग्रविज्ञानान्तर्भावात् । ननु सर्वपदेन उत्तराद्यस्याविशिष्टानामेव ग्रहणात् अयस्वानां भिन्नत्वात् पूर्वोऽस्याविशिष्टज्ञानात् तज्ज्ञानं कथम् ? न च धर्मिमात्रस्य ज्ञातव्यादेवं व्यवहार इति याच्यम्—तथा सति कार्यकारणक्यात् एककार्यज्ञानात् तत्कारणजन्यसकलकार्यज्ञानमिति, कार्यज्ञानात् कारणज्ञानमिति चोक्तिप्रसङ्गादिति चेन्न—एकस्मान्महामृत्पिण्डात् घटशरावाद्यनेकनिर्मणे जाते, यथा मृत्तिकप्रज्ञाने तदंशरूपघटशरावादिकं ज्ञातमित्युच्यते, ‘इदं सर्वं पूर्वादे मृत्तिकैवासीत्’ इति पञ्चाद्विवेकात् । तथा कारणभूतचिदचिदंशविशिष्टवस्तुप्रदेशविज्ञाने न्ययेभ्योऽपि प्रपञ्चान्मनो ग्रहणः तादृशचिदचिदंशवच्छिन्नप्रज्ञांशभिन्नतया ज्ञातव्यमुच्यते इति धैर्यलक्षणादित्याशयेन समाधानान्तरमाह यद्वेत्यादिना ।

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद् ब्रह्मविदो
वदन्ति, परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

समुप्राप्तविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भव-उच्चमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूप
स्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव मन्-उच्चमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन् आदि
भरतः, “यदा समस्तमृतेषु पुमानेको व्यवस्थितः”, “यद्यन्योऽस्ति
परः कोपि” इत्यादि प्रत्यवोचत्, यथा वा अथर्वशिरसि रुद्रं प्रति
देवैः प्रयुक्तम्, “को भवान्” इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्मपरत्वेऽपि
भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वनिक्षेपाय “अहमेकं प्रथममासम्”
इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्तिः — एवं सर्वमिदं विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेष
णमात्मपरत्वेऽपि विशेष्यपर्यन्तत्वनिक्षेपाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म
प्रति सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ज्ञानोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रति
वचनमदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति ।

प्रपञ्चितचेदमस्माभिः बृहदारण्यकप्रज्ञाशिक्षायामित्यलमतिवर्चया ॥३॥

तस्मै ॥ होवाच । स्पष्टोऽर्थः । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति
ह स यद् ब्रह्मविदो वदन्ति । अत्र प्राप्तुमित्यव्याहारः । यद्वस्तु
प्राप्तु द्वे विद्ये नाने उपादेये इति ह वेदाभिज्ञा पराशरादयः ,

“त्वांसिद्धेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने ।

आगमोऽथ त्रिवेकाश्च द्विधा ज्ञाने त गोच्यते ॥”

॥ यद्वस्तु प्राप्तुमित्यस्य वदन्तीत्यत्रान्वयः । इतीत्युक्त्या
इतिहेत्युक्तिः ‘द्वे विद्ये वेदितव्ये’ इति वाक्यमन्तिव्यक्तेरूपेण परंपर्या
प्रवृत्तमिति दर्शयितुम् ॥ प्राप्तुमित्यत्र, वदन्तीत्यत्रापि ब्रह्मण कर्म

“शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकज्ञम्” इति यद्वदन्ति, तज्ज्ञाने सर्वमिदं विजातं भवतीत्यर्थः । एतत् सर्वमभित्येत्य भगवता भाष्यकृता, “द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह सा यद्वद्विदो वदन्ति परा चैवापरा चेति । ब्रह्म प्रेत्युना द्वे वेदितव्ये ; ब्रह्मविषये परोक्षपरोक्ष-रूपं द्वे जाने उपादेये इत्यर्थः” इति भाषितम् । एतेन—परविद्यायाः ब्रह्मप्रेप्सुपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायास्तथात्माप्रतीतेः, प्रेत्युन ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’ इति वाक्यपर्यालोचनायामपरविद्याया ब्रह्म प्रेप्सुपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतेः, ‘ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये उपादेये’ इति भाष्यं कथम्—इति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्तुमितिपदाध्याहारेणात्यार्थस्य प्रतीतेः । इतरथा यत्पदवैयर्थ्यात् । किंच, ‘कस्मिन्नु भगव’ विश्रुतिरिक्तमस्मि’, इति सर्वोपादाने पृष्टे विद्याद्वयकथनम् ‘आमान् पृष्टः कोविदारा नाचष्टे’ इति न्यायमनुमरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाक एव-

• त्वं सुखमिति यद्वदन्तीत्युक्तम् ।

शब्दब्रह्मत्वार्थं, ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति’ मनुकाविर शब्दब्रह्मपदार्थः आगमजन्यं ज्ञानम् ; पदब्रह्मपदार्थः विवेकादिजन्यज्ञानमित्यर्थः वि. पु. विष्णुचिर्त्ताये ६-५

ननु सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्यामहिरसि स्थितां विदित्वा शीतल उपसद्य तादृशविद्याविषयः क इति पप्रच्छ । तत्र विद्ययामितर-विद्यायत् न ध्वणमात्ररूपाः किन्तु परोक्षापरोक्षोभयरूपेति शाप-यितुं सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्याया द्वैविध्यं प्रयमतः कथयित्वा ततो विद्याविषयं पृष्टं यत्तदद्रेक्ष्यमित्यादिना वकीत्युक्ती न दोष-इत्यन्नाह अतो यथोक्त एवेति । प्रथमनाम्यस्यैव प्रश्नोत्तररूपत्वे संभवति, न तदुपेक्षितं युक्तम् । ‘इति यद्वदन्ति सा परा चापरा

सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 1, ख. 1. 2 3

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा फल्गो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् [इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा
धर्मशास्त्राणि] इति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (५)

तीतिवत् द्वे विधे वेदितव्ये इति निर्देशः । के ते विधे इत्यत्राऽऽह—
परा चैवपरा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र सूचीकटाहन्भाष्येनापरज्ञानस्वरूपमाह—तत्रापरा-ऋग्वेदो

छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराण न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्रा-
णीति । षडङ्गोपेतसशिरस्कसोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह—अथ परा, यया तदक्षर-

चेति वा, द्वे विधे वेदितव्ये, यस्मिन्नक्षरविद् इत्येव वदन्तीति वा,
परा चैवपरा चेति द्वे विधे वेदितव्ये इति ब्रह्मविदो यद्वदन्ति स्म
तदुवाचेति वा योजनायाम्, यत्पदस्य निरर्थकत्वस्वीकारेणोपेक्षापक्ष
इव, प्रश्नोत्तररूपत्वालालामेऽपि यत्पदस्य प्रवृत्तविद्यावेद्यत्वमाश्रित्य
ब्रह्ममप्नुनेति भाष्यपदानुसारेण यद्वस्तु प्राप्नुमिति वा—, ‘ब्रह्मविषये’
इति भाष्यपदमनुसृत्य यत् प्रति यद्विषये इति वा अर्थवर्णने, अर्था-
हारमुपेक्ष्य ‘द्वे विधे वेदितव्ये इत्येवं ‘ब्रह्मविदो यद्वस्तु वदन्ति
स्मे’त्यर्थवर्णने वा उत्तरत्वं सम्भवं भवति—यदेवं वदन्ति, तस्मिन्
विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति लाभात् । अतो यत्पदस्य ब्रह्मपरतया
अर्थवर्णनमेव साधीय इति । एवमङ्गोपाङ्गसर्वविद्याविशिष्टसर्ववेद-
विद्यावेद्यत्वस्य ब्रह्माणं पर्यवसानकथनात् ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्या-
प्रतिष्ठात्यमुक्तमुपपादितं भवति ।

५. ऋग्वेदादिपदमुपनिषद्व्यतिरिक्तमर्गमात्रपरमिति
श्रान्तिष्युदासाय सशिरस्केत्युक्तिः । सोपबृंहणेति । अत्र मूले
ज्योतिषमित्यन्तमेव शास्त्रानुमतम् । तदुपरि ‘इतिहासपुराणं

मधिगम्यते । अत तच्छब्दः, 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविदः, इति यच्छब्द-
प्रतिनिर्देशकः(?) । येन ज्ञानेन 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविद' इति वाक्ये
प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरमधिगम्यते=आधिवयेन गम्यते, अपरोक्षी-
क्रियत इत्यर्थः । विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तर-
भावि दर्शनसमानाकार ज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः ।

एतेन-अधिगम्यत इत्यस्य, ज्ञायत इति वा, प्राप्यत इति
वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वतःप्राप्तिहेतुत्व-
योः सिद्ध्या अपरविद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिद्विषयत्वयोरभावेन अपरविद्याया
अपि ब्रह्मविषयत्वतःप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । किंच पर-
विद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुष्ठम्भात् अपरोक्षत्वप्रतिपादक-
भाष्यस्याप्यसंगतिः-इति दूषणं परास्तम् । अधिगम्यत इत्यस्यापरोक्षी-
क्रियत इत्यर्थकत्वात् । नन्वेतदुपगृहणे श्रीविष्णुपुराणे—"द्वे विद्ये
वेदितव्ये वै इति चाऽऽश्रयणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिः अग्वेशदि-
मयाऽपरा" इति अधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थतयोपगृहितत्वात् कथमिद-
मुच्यत इति चेत्—यदि उपगृहणानुसारेण प्राप्त्यर्थकतया व्याख्या-
तव्यमिति निर्णयः, तर्हि, इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वेदन्तीति पूर्वशरणे

न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि' इति पाठः श्रीभाष्यसंमतः ।
भाषितं हि (१-२-२३) साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य
समीमांसस्य वेदस्येति । मीमांसापदेन न्यायोऽपि सङ्गृहीतः । एव
मुपरि तत्र तत्र निर्देशक इति । यद्ब्रह्मविद इति यच्छब्दप्रतिपादकस्य
तस्मिन् विज्ञाते सर्वे विज्ञातं भवतीत्यर्थसिद्धोत्तरवाक्यशेषेणेन-
वाक्यस्यान्नायं तच्छब्दस्तत्प्रतिनिर्देशभूतः, किन्तु पूर्वं यच्छब्दप्रतीत-

परापरविद्ययोर्द्वयोरपि ब्रह्मपाप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन, 'यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यस्यापरविद्याव्यावर्तकत्वाभावप्रसङ्गेन तद्व्यावर्तकत्वार्थं 'साक्षात्' इति पदमभ्याहृत्य, 'यथा साक्षादक्षरमधिगम्यते=माप्यते' सा परविद्या' इत्यस्तु । अपरोक्षत्वं त्वर्थाह्वयते । श्रुत्यन्तरे [च] "निचाप्य तन्मृत्यु-मुखात् प्रमुच्यते", "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् ।

ननु "स्याध्यायस्य तथात्वे हि" इति सूत्रे. 'तेषामेवंतां ब्रह्मविद्यां वदेत्' इत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्य ब्रह्म नद्यां वेदविद्यामित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्त्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति द्वितीयस्तोत्रगतब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वौचित्यात्, उपक्रमे च 'ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-मधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति उक्तिर्मतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिषद्ग्रन्थरूपत्वस्यैवौचित्यात्, 'तत्तापरा-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यत्र ऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अपुक्तत्वेन विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वाश्रयणस्य युक्तत्वात् परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्म' मापकोपनिषद्ग्रन्थ एवाभिधातुमुचितः । ततश्च परोक्षपरोक्षरूपज्ञानपरत्वे न युक्तिं पश्याम इति चेत्—अत्रोच्यते—यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्यः, ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यतया श्रुत्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्याः, तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदाष्टम्वेद-निर्देशक इति मन्तव्यम् ॥ परत्रित्यस्त्विति । व्याख्यातयमित्यनुपपन्नात् समानार्थकक्रियालाभः । निचाप्य नदिति । कठोपनिषदि भाष्यानुसारेण नमिति मुद्रणेऽपि नदिति युक्तमेव (धृतप्र. १-४-१) ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमवक्षुश्चोत्रं तदपाणिपादम् ।

दिवहिर्भावप्रसङ्गेन, या वेदवाङ्माः स्मृतयः, इत्युक्तरीत्या असदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थमाश्रित्य द्विरपि परैः उपनिषदा वेदवाङ्मात्वप्रसङ्गात् अपरविद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानवाचीति व्याख्यातम् । इयारतु विशेषः—परमते द्वे दिवे वेदितव्ये इत्यत्र सङ्गमयुक्त एव विद्याशब्दः असत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादिग्रन्थमदर्शलक्षणापरविद्या ब्रह्मज्ञानलक्षणा परविद्या च वक्तीति दोषोऽस्तीति । अस्मते स नास्ति । किंच परव्याख्याने ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद् ब्रह्म, “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इति स्मृति पीडयेत् । अतः ऋग्वेदादिजन्यं ज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अन परापरज्ञानशब्दितापरोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया साधीयसी ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यं . . धीराः ॥ अद्रेश्यम् अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियानिषय (यन्) । अग्राह्यं पाण्डादिकार्यज्ञानोपादानाद्यविषय (यन्) । अगोत्रं कुलरहितम् । अवर्णम् अपेनप्रमक्षतादिकम् । अवक्षुश्चोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहि-म् ।

६. भाष्ये ‘अविषयः’ इति प्रथमान्तपाठे ‘यददृश्यत्वादि-विशिष्टम्, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति तदव्ययम्’ इति योजना । सुखदममित्यन्तस्य प्रथमान्तत्वात् प्रथमाद्य व्यत्ययेन द्वितीया ग्राह्या । यद्वा आनुपूर्व्या प्रतिषद् क्रमेण व्याख्यानेत्यन्वयक्रमः यथायोगमभिमतः । एवं यदुलं शादरे । एव च नित्यमित्यादि द्वितीयान्तम् । उक्तविशेषणविशिष्टमित्यस्य अपाणिपादत्वान्त विशेषणविशिष्टमित्यर्थः । तथा च यदपाणिपादत्वान्तविशिष्टं भवति, यत् नित्यं विभुं सर्वगतं सुखदमं भूतयोनिं परिपश्यन्ति, तदव्ययमिति योजना ।

नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः॥
[यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।

तत् प्रसिद्धम्। अपाणिपाद कर्मेन्द्रियरहितम्। नित्यं कालापरिच्छिन्नम्।
विभु देशापरिच्छिन्नम्। सर्वगत सर्वज्ञ अन्तःप्रविश्यावस्थितम्। तत्त
हेतुमाह—सुसूक्ष्ममिति। उक्तविशेष[ण]विशिष्टं यत्तत् अव्य-
यम् = अथ परा यथा तदक्षरमित्यत्र अक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः। यद्
भूतयोनिं पश्यिष्यन्ति धीराः। धीराः प्रज्ञाशालिनो यतत् (यत्)
सर्वभूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थः। “योनिशब्दस्योपादानरचनत्वं ‘यथो-
र्णनामि सृजते गृह्णते च’ इति वाक्यशेषादवगम्यते” इति प्रकृत्य-
धिकरणे भाषितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्ट सर्वोपादानत्व ब्रह्मणो न संभवति।
घटादिषु मृदादेरेवोपादानत्वदर्शनात् ब्रह्मण उपोदानत्वासंभवात्
इत्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वान्मृदादिरूपस्य ब्रह्मण
उपादानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रेयन् आह—यस्मात् परं नापरमस्ति
किञ्चित्। अत्र परशब्द उत्कृष्टवचन। अपरशब्दोऽन्यवचन।

अविषयमिति पाठे भद्रेदश्यमित्याद्यपि द्वितीयान्तम्, ‘यत्तत्, यदव्ययम्
तददृश्यमित्यादिसुसूक्ष्मप्रत्ययान्तविशिष्टं भूतयोनि परिपश्यन्ती’ति यो-
जना। उक्तविशेषणेत्यादि। विधाद्वयवचन्याधिगम्यन्यादिविशिष्ट-
मित्यर्थः। यत्तदित्यत्र तच्छब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। श्रुत-
प्रकाशिशायाम् ‘भद्रेदश्यं ज्ञानेन्द्रियारिषयः’ इत्येवं प्रथमान्तमेव
व्याख्यातम्। अर्थान्तरमप्यदृश्यादिपदस्योक्तम्। अनेन्यत्तच्छब्दानां
वाक्यभेदेन निर्दिष्टं तत्रोपर्युक्तं। अविषयमिति तु शाङ्करे ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥]

यस्मादन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति नञः सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्तिप्रसङ्गात् । यस्याद्याणीयो न ज्या-
योऽस्त कश्चित् । अणीयान् महतो महीयानिति भावः । “अणी-
यस्त्वं सूक्ष्मत्वम् । आपित्वमिति फलति (यावत्) । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वर-
त्वम् । सर्वव्यापित्वात् सर्वेश्वरत्वादस्यैव, एतद्यातिरिक्तस्य कस्याप्यणी-
यस्त्वं ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः” इति वेदार्थमंग्रहे व्याख्यातम् ।
कश्चिदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।
मन्तव्या[न्यक्तर]भावाद् वृक्षवदपणतस्वभावः सन् जगत्प्रधानभूतः परम-
पदे आस्त इत्यर्थः । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । निवमनार्थमन्तः-

७. द्वितीययस्मात्पदानन्तरमपि अपरमिति पदमनुपपद्यते ।
यस्मादन्यत् किञ्चित् अणीयो न भवतीत्येवमर्थः । अमिहितश्चादिनि ।
१—२—२३ सूत्रे प्रवृत्तसर्वपदसुद्धिभङ्गनिरूपणाग्रसरे । अत्रैव
स्थानेऽयं मन्त्र इति च २२ सूत्रे तत्र व्यक्तम् ; “भूतयोन्यक्षरमग्नि-
घायातन्तरमेव, यस्यात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति समाभ्यधिक-
निषेधस्योपक्रमावगतत्वात्” इति व्याख्यानात् । एवं पराधिकरण-
(३—२—३५) मायामयस्य मुण्डकगतत्वे गमकं स्यात् । तत्र हि
“तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्” इति भाषितम् । तत्रेति
पदस्य श्वेताश्वनरोपनिषदीत्यर्थं उक्तः श्रुतप्रज्ञाशिक्षायाम् । अथापि
मुण्डकवैत्तिरीयश्वेताश्वतरङ्गप्रहणेन पूर्वपक्षे त्रितयगतेर्नैकरूपेण
मन्त्रेण तन्निवासः निवमन इति उपनिषत्त्वर्थं तत्रेति प्रहीतमुचितम् ।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयस्संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभयतीह विश्वम् ॥
प्रथिष्टेन सर्गमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च मृदादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटा-
दावप्युपादानत्वसमवाद् भूतयोनित्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥ अयं
मन्त्रः केपुचित् कोशेषु न दृष्टः, कैश्चिद्व्याकृतः । तथाऽपि ध्या-
सार्यैः, "अक्षरपुरुषस्य, 'यस्मात्परं नापरमस्ती'ति समाभ्यधिकनिषेध-
श्चोपक्रमावगतः " इत्यभिहितत्वाच्च प्रक्षेपशङ्काहं इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

ननु लोके उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणसापेक्षवदशीनादेक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नम् । किञ्च एकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणा-
नन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न सम्भवति । किञ्च घटाद्युत्पत्तावुपादानभूत-
मृत्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमर्दो दृश्यते । आकारोपादानभूतासु इष्टकासु
चतुरश्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विका-
रस्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसम्भवेनोपादानत्वं न सम्भवती-
त्याशङ्क्याऽऽह यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च । "यथोर्णना-
भिर्हृदयादूर्णां सतत्यक्त्रतः । तथा विहृत्य मयस्तां प्रसत्येव जनार्दनः "
इत्युक्तरीत्या यथा लूतारुयकीटविशेषस्य स्वान्तःस्थिततन्तुनि सारण-
तत्प्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम्, —यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति —
यथैकस्या एव पृथिव्या पूर्वावस्थोपमर्दनिरोधानाभावेऽपि विलक्षणा-
माणयुक्त्यन्तरसत्त्वाद्यादरातिशयेन व्याख्याने विहितं तद्ब्रह्मण-
मिति । अत एव भाष्यसंमतेरतिशयादेतन्मात्रमिह व्याख्यातमित्यत्र, न
तु व्याख्यानं गृहीतापूर्वमुण्डकमन्त्रान्तरवत् उपेक्षेति । मन्त्रोऽयं श्वेता-
श्वतरे (३) तैत्तिरीयनारायणेऽपि (१०) ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

नन्तौषधुपादानत्वम्, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि—यथा जीवतः पुरुषस्य—चेतनस्य अचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम्,— तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्—एवमेव निर्मितान्तरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणात्रिविकारात् परमात्मनः परस्परविलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत् संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते—तपसा चीयते ब्रह्म । तपसा ज्ञानेन । ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते उपचीयते । ‘बहु स्वा’मिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः । ततोऽन्नमभिजायते । “अद्यतेऽति च भूतानि” इति भोग्यभोक्तृरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्मात् ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् । तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकात् अन्नशब्दितादव्याकृतात् मुख्यः प्राणः,

९. ‘अद्यतेऽति च भूतानी’ति निर्वचनमुत्तरमन्त्रगतान्नपदविषये व्यासार्थोक्तम् । अत्र तु “अद्यत इत्यन्नम्” इत्येव भाष्यम् । अथाप्यत्रापि तत्संभवस्याविशिष्टत्वात् तत् दर्शितम् । तस्य तैत्तिरीयवाक्यस्य, “अदन्तमत्ति, अन्नं मृत्युं तमु जीवातु माहुः” इत्यादिरीत्या अचेतनगतात्त्वत्वाद्यमानत्वोभयप्रतिपादकत्वात् भोग्यभोक्तृरूपेत्येतदव्यावृत्तविशेषणम् ; न तु चेतनाचेतनविशेषणमिति युक्ततरम् । अचेतनस्य भोक्तृत्वं भोग्यास्तरेणेव भोक्तृशरीराकारेण परिणामा-

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमक्षं च जायते ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

—*—

अन्तःकरणम्, सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः, कर्मसु
आयत्तममृतं च ; अमृतत्वसाधकं(नं) कर्मेति यावत् । अथवा कर्मस्त्विति
निर्धारणे सप्तमी । कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः । एतत् सर्वमभिजायत
इति पूर्वेणान्वयः । एतत् सर्वं भाष्यभूतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्तोक्ततपश्शब्दं विवृण्वन् भूतयोनिभूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युप-
करणं सार्वज्ञ्यं दर्शयति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । सर्ववित् तत्तद्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान् ।
स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन् मन्त्रे भूतयोनिर्विधेयम् ;
अप्राप्तत्वात् । यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यनेनांशेन पूर्वमन्तोक्ततप-
श्शब्दविवरणम् । यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं
कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः ।

‘ततोऽन्नमभिजायते’ इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमक्षं च जायते । तस्मात् संकल्पेन

दपि भवति ॥ “कर्मस्वायत्तममृतम्” इति धृतप्रकाशिकाव्याख्याना-
यसरे, ‘स्वर्गापवर्गेति भाष्यानुरोधात् कर्मस्त्वित्यस्य लोका इत्यत्राप्य-
न्ययः’ इति भावप्रकाशिका ॥

१०. एतदिति पदस्य, ‘ततोऽन्नमभिजायते’ इत्यनुसारेण कार्या-
कारमित्यर्थो भाषितः । तदिह दर्शयति अन्नशब्दनिर्दिष्टमेतदिति ॥

॥ प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्—तदेतत् सत्यम् ॥

सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । 'ततोऽन्नममिजायत' इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टम् एतत्
अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षाज्जायते । तद्द्वारा नामरूपवत्, "अघतेऽति
च भूतानि"ति अन्नशब्दनिर्दिष्टमोग्यभोक्तरूपं च जायत इत्यर्थः ।
यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादिहेतुत्वं
विधीयत इति प्रतिभाति, तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेयत्वा-
संभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वज्ञमर्धविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्य रुद्धि-
भ्युपगन्तव्या । "कृशानुरेताः सर्वज्ञः" इति निघण्टुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्यो-
पापतौ रूढत्वात् । तस्मात् सर्वविदो देवनान्तराक्षिमित्तमृतात्, 'तपसा
चीयते ब्रह्म' इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमुपादानं ब्रह्म अन्यदेव भवितुमर्हति ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति चोपादानमृताद् ब्रह्मणो
निमित्तमृतेश्वरस्य भेद एव प्रतीयत इति चेत्—'यः सर्वज्ञः सर्व-
वित् यस्य ज्ञानमयं तपः' इति, तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्रनिर्दिष्ट-
स्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवात् ।
निमित्तोपादानभेदविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन, 'कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति प्रश्नप्रतिवचनत्वासंभवेन
प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डकप्रथमखण्डप्रकाशिका ।

तदेतत् सत्यम् । सत्यं नित्यम्, उत्पत्तिविनाशादिपटुभाव-

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि वेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ(न) नियतं सत्यकामाः एष व. पन्थास्सुकृतस्य लोके
(सुकृतो ब्रह्मलोकः) ॥ १ ॥

विकारशून्यमित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ।
अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यानि अग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः ।
तानि वेतायां बहुधा संततानि । तानि वेतायां गार्हपत्यादिषु
वैतानिकामिषु यावज्जीवं कर्तव्यतया अधिकारिमन्त्रफलभेदेन बहुधा
विहितानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः । सत्यकामाः स्वत-
स्तस्य परं ब्रह्मैव कामयमानाः । फलाभिसंधिरहिता सन्त इत्यर्थः ।
तानि कर्मण्याचरत, अनुतिष्ठत । कर्मणा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति
द्रष्टव्यम् । एष व. पन्थास्सुकृतस्य लोके । सुकृतस्य सनुष्ठितस्य
ब्रह्मज्ञानस्य लोके फले मोक्षे साध्ये एष व. पन्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव ब्रह्मविद्याज्ञतया फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय,
'फलाभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणः, अयथावदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजन-

१. आचरयेति लटो निदेशात् 'युष्माभिर्यस्तुनः फलकामैः
कर्माण्याचर्यन्ते' । स नूनम्, 'एष व. पुण्यस्सुकृतो ब्रह्मलोकः' इति
वक्ष्यमाणवचनमुल्लेखामिन्लोकः प्रत्येव व. पन्था इत्यर्थो घटते ।
अथापि लोटः स्थाने लटप्रयोगस्य, 'तमेवैक जानथ', 'अन्या घाचो
विमुञ्चथ', 'ओमित्येव ध्यायथ' इत्येव बहुल दर्शनात्, 'क्रियावानेयः',
'क्रियावन्तः श्रोत्रियाः' इत्यादि वक्ष्यमाणम्, अत्र 'नियतं', 'सत्ये' ति-
पदद्वयस्वारस्य चाऽऽलोच्य एवमर्थो भाषितः । न च मुमुक्षून्
उपसन्नान् प्रति, युष्माभिः काम्यकर्माचर्यन्त इति वक्तुं युक्तम् ।

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण
आहुतीः प्रतिपादयेत् (प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम्) ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(दर्शपू)र्णमास[मचातुर्मास्य]मनाग्रयणमति-
थिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवं [अथर्द्धया] अविधिना हुतमासप्तमान्

कत्वम्, प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव, यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्य-
लोकपर्यन्तफलकत्वमेव' इत्याह — यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे
हव्यवाहने । यदा, इन्धनादिमिर्दीपितेऽग्नौ, यस्मिन् काले ज्वाला
चलति । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् । तदा
तस्मिन् काले आज्यभागयोः मध्ये आहुतीः प्रक्षिपेदित्यर्थः । [अर्द्धया
तत् सुहुतं भवेदित्यर्थः] ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(पू)र्णमास [मचातुर्मास्य] मना-
ग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमथर्द्धया अविधिना हुतम्
आमप्तमास्तस्य लोकान् दिनस्ति । दर्शारूय(दर्श)पूर्णमासारूयेष्ट्य-
ननुष्ठाने, नवान्तस्वीकारार्थशरत्कालकर्तव्याग्रयणारूयेष्टिविशेषाननुष्ठाने,
अतिथिसत्कारौषासनहोमवैश्वदेवाननुष्ठाने, अर्द्धावैधुर्ये, यथाशामम-
ननुष्ठाने, अनुष्ठितमप्यग्निहोतकर्म तस्य सुकृतफले सर्वे सप्तपुरुषपर्यन्तं
नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्यग्निहोतस्य न दर्शपूर्णमासादिकमन्नम् ; तेषां
पृथक्फलस(व)त्त्वात् — तथाऽपि नित्यनैमित्तिक सकलं कर्मानुबेयमित्यत्र
तात्पर्यम् । अत एव भगवता माध्यकुता, “श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु

२. आज्यभागयोर्मध्य इति । आज्यभागद्वयहोमस्यानमूताह-
वनीयान्तर्गतदक्षिणोत्तरपार्श्वमध्ये इत्यर्थः ॥

[मात्] तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

[सप्त ते अग्रे समिध सप्त जिह्वा सप्तर्षय सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन ॥]

काली काली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी (रुची) च देवी लेलापमाना इति सप्त जिह्वा ॥

एकतरकर्मवैधुर्येऽपि इतरेषामनुष्ठितानामपि निष्कल्वम्, अथानुष्ठि

तत्साननुष्ठितम् । चाभिधाय" इति मन्तार्थो विवृत ॥ ३ ॥

काली काली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्र

वर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च (चिश्च) देवी लेलापमाना

इति सप्त जिह्वाः । देवीत्येतत् विश्वरूप्या विशेषणम् । इति

'लेलापमानाः सप्त जिह्वाः' इत्यन्वय ॥ ४ ॥

३ आसप्तमान्—आसप्तमान् सप्तमपुरषपर्यन्तान् लोकान्

फलानि पुत्रयानिति वा । आसप्तमादित्यपि पाठ ॥

तै स्मं १-५-३ विद्यारण्यभाष्ये, समिध "अश्वत्थोदुम्बर-

पलाशशमीधिरुद्रताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः ऋषयः, समिस्संपा-

दनार्थं मन्त्रा अश्वो रूपवृत्तेत्यादयः, धाम=स्थानानि आहवनीय-

गार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रीयास्यानि, होत्रा.

होतृप्रमुखा वषट्कर्तार होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छसी पोता नेष्टा

अग्नीध्रोऽच्छायाकश्च । आपृणस्व पूरय" इति । "सप्तजिह्वस्सप्तधा "

इत्यत्र श्रीभट्टपरशरविष्णुसहस्रनामभाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

४ विश्वरूपीति पाठोऽपि बहुत्र । सप्तानां नामान्तराण्यपि हिरण्या

वनका रक्ता वृष्णा सुप्रभा अतिरक्ता बहुरूपेति । तत्र रूपपदमेवास्ति ॥

एतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥
एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिर्मयोजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

एतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याद-
दायन् । एतेषु दीप्यमानेष्वग्निजिह्वाभेदेषु विहितकालान्तिलङ्घनेन
होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्माऽऽचरति । तं नयन्त्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः । अधिवसती
त्यधिवासः । यस्मिन् सत्यलोके देवानां पतिरसमानो हिरण्यगर्भ
आस्ते, तत्र ता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमान
प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिर्मयोजमान
वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः
सुकृतो ब्रह्मलोकः । सूर्यस्य रश्मिसंपृक्ता, अत एव सुवर्चस आहुतयः
तं यजमानमर्चयन्त्य, 'सुकृतसाध्यं पावनं एषं चतुर्मुस्तनोको वा
भवदीयं = भवत्स्वामिकं' इतीदृशीं प्रियां वाचं वदन्त्य एतेगीत्याह
यन्त्य तं यजमानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

५ आहुतय आददायन् । आहुतिद्रव्याण्याददान इत्यर्थः ।
आहुतय इति प्रथमाप्रयोगद्वयान्दसः । उत्तरार्धान्वयो वा । होमद्रव्य-
मिति कर्म, अध्याहारस्य । आहुतयस्तमाददाना इति भावप्रकाशिका ।
आददायन्नित्यनुत्तरस्य तदाऽन्वेति ॥

रुचा हेते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तप्रवर येषु कर्म ।

एवं ब्रह्मलोकपर्यन्तसाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलतया निघ्नन्ते-

पुत्रा हेते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तप्रवर येषु कर्म ।
षोडशत्विक्त्वात्तीयजमानरूपाष्टादशकर्त्ताश्रितत्वेनोक्तम् अत्र फलामि-
सधिमत्तया अश्रेष्ठ कर्म येषु यजमानेषु वर्तते, एते यज्ञरूपाः यज्ञप्र-
धाना पुरुषा जीर्णनौका इव ससारार्णवसतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा
अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु श्रौतकर्मसु तदधिकारमपादकत्वेन
अवरम् अङ्गभूतं भवति, तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि

७ अष्टादशोक्तमिति । अर्थद्वयं सायत् अलोक्तम् । “नव-
ग्राम्यान् पशूनालभते नवाऽऽरण्यान्, उभयान् पशूनालभते”
इत्युक्ताष्टादशपशुहविष्कं कमत्यर्थान्तरमपि धृतप्रवाशिक्षायाम् ।
यज्ञरूपा यज्ञनिर्वाहका एते अष्टादशत्विज इति अष्टादशपदं पृथगपि
दुष्यन्ति (शाकरे) । तदनुसारे षोडशेत्यादिभाष्य उक्तपदमात्रधिरूपं
ग्राह्यम् । माध्वव्याख्याने अष्टादशविद्यास्थानानि यज्ञनिरूपकाणि
पुत्रा इत्यप्यर्थः कैश्चिद्विष्टो दर्शितः । मुण्डकारण्ये चतुर्दश विद्या-
स्थानानि कण्ठोकानि । नूनं यस्याग्निहोत्रमिति पूर्वोक्तयोक्तान्
यज्ञान् अष्टादशधा विभज्य ते पुत्रा इत्युक्तो आजस्य लक्ष्यते, यतः —
पूर्वोक्तानां प्रयोगमेदकृतमेदेन विभागे अग्निहोत्रं सायं प्रातरिति
द्वे, दर्शपूर्णमासौ द्वौ, चातुर्मास्यपर्वणि वैश्वदेववरुणप्रधाससाक्-
मेघशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि, अज्ञायणमेकम्, अतिधिपूजनं
मेकम्, औपालनहोमौ सायं प्रातरिति द्वौ, वैश्वदेवे द्वे प्रातस्साय-
मित्येव चतुर्दश सिद्ध्यन्ति । प्रातर्वैश्वदेवेन सहानुष्ठीयमानानां
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतानां चतुर्णामुपलक्षणेनाष्टादशत्वं सुवचम् ।

268 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषद् मु. 1, ख. 2.

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

जह्मन्त्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

शोकाम्बुधितरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः । एतच्छ्रेयो येऽभि-
नन्दन्ति मूढाः, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । एतत् कर्म
श्रेयःसाधनं मत्वा ये हृष्यन्ति, ते जरां मृत्युं च मूढो गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्य-
मानाः । अविवेकप्रधानाः, स्वयमेव धीमन्तः, 'ऊहापोहक्षमधीशालिनः'
इति मन्यमानाः । जह्मन्त्यमानाः परियन्ति मूढाः । जरारोगा-
द्यनेकानर्थवातैर्भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति । अन्धेनैव नीय-
माना यथाऽन्धाः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति—अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः । पकृति-
मण्डले देवमनुष्यादिवहुविधाभिमानितया वर्तमानाः । वयमेव (?)
कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । बालाः अज्ञानिनः, 'वयमेव
कृतार्था' इत्यभिमानं कुर्वन्ति । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् ।

भास्वामेतदेवम्, अन्यथा वा ॥ अद्वयं येषु कर्मेत्येतत् पूर्वाद्यं पद्या-
न्यततयाऽत्र व्याख्यातम् । येषु पुरुषेष्ववरं कर्मेत्यर्थोत्तरत्रान्यथ
दृष्टः श्रुतप्रकाशिकायाम् । तत्र च भावप्रकाशिका, फलामिसन्धि-
मत्कर्मकारिकां तदभिनन्दितृणां च जरामृत्युयदश्वत्वमिति ॥

८. मन्त्रोऽयं कठोपनिषदि (२) । दन्द्रम्यमाणा इति विशेषः ॥

यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति यागात् तेनाऽऽतुरा क्षीणलोकाश्च वन्ते ॥
 इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ।
 नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनु भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा (चा)विशन्ति ॥
 तपश्चदे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षवर्या चरन्त
 (ब्रह्मवर्यं चरन्ति) ।

कर्मफलसर्गादिरागात् कर्मठा तत्त्व यतो न जानन्ति, तेनाऽऽतुराः
 क्षीणलोकाश्च वन्ते । तेन तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतोः क्षीणे पुण्ये
 मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् । इष्ट यागादि । पूर्तं खातादि ।
 एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं मन्यमाना । नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
 प्रमूढाः । श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनु
 भूत्वेन लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ते सुकृते सुकृतसाधने स्वर्ग-
 लोकाधूर्ध्वलोके कर्मफलमनुभूय इमं लोकं मनुष्यलोकम्, ततो हीनतरं
 वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

तपश्चदे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो.....
 ह्यन्यथात्मा । ये सन्यासिनः कृतश्रवणमनना बने स्थितोऽपरतकरण
 मामा तपश्शब्दितं ब्रह्म च तदादरानिश्चयरूपश्रद्धा च सेवन्ते, ते

१० हीनतरं चेति चकारपाठेषु याकारार्थः । हीनमनुष्य-
 लोकयोः क्रमेण गच्छन्ति इत्यादि कचित्समुच्चयोपि स्यात् । हीनपदं
 सुखहीन इत्यर्थः ॥ १० ॥

११ उपा वक्ष्यते इति तपश्चद्वयोपाधारत्वविवक्षया
 द्वितीया । फलितमाह सेवन्ते इति । सेवा भक्तिरुपास्ति । भगति
 चोपवेशार्थकः आस वातुरिव निवासायार्थकोऽयमप्युपपूर्वकस्सेवार्थकः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरयो ह्यव्ययात्मा ॥ ११
 परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यवृतः वृत्तेन।
 तद्विधानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
 तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
 येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥
 इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ इति प्रथममुण्डकम् ॥

विधूतपापाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा — “सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उमे यत्र
 देवानामधिदेव आस्ते” इति पर्यङ्कविद्यायुक्त, हेयप्रत्यनीकः, ‘सर्वैक-
 रूपाय’ इति प्रमाणप्रतिपन्ननित्यविग्रहयुक्तो यत्नाऽऽस्ते, तत्र यान्तीत्यर्थः ।
 “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” इत्यत्र तपश्शब्देन ब्रह्मोच्यते ।
 बृहदारण्यके, ‘श्रद्धां सत्यमुपासत’ इति तपश्शब्दस्याने सत्यशब्द
 प्रयोगात्; सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात्” इति व्यासार्थिरुक्तत्वात् तपश्शब्दे
 इत्यत्र तपश्शब्दो ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानेच्छोर्गुरूपसदनं विधीयते—
 परीक्ष्य लोकान्प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

व्यासार्थिरिति । अनियमाधिकरणभाष्यमप्यत्र मानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि
 तपःपदस्य भगवतीव, श्रद्धापदस्य लक्ष्म्यामपि दर्शनात् ‘श्रद्धया
 देवो देवत्वमश्नुते’ इत्यत्र तथा व्याख्यानाच्च लक्ष्मीनारायणविषय-
 मुपासनमित्यर्थ उचितः । एवं ‘श्रद्धां सत्यमुपासते’, ‘श्रद्धा तप
 इत्युपासते’ इत्यादि । अथापि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीतानामित्यादि-
 भाष्यमनुसृत्य प्रसिद्धार्थ एव दर्शितः । तेन पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानाम-
 त्यन्तविलम्बसहत्वात् किञ्चिच्छ्रद्धावैरस्यं ब्रह्मविशेष्यकोपास्त्यभाष्य
 सिध्यति । विरजा इति । आपर्षमकारान्तत्वम् ।

(श्रु प्र) “अस्मिन् वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरुषु सत्तिर्विधीयते । कर्मचिंतान् कर्मसचितान् कर्ममप्यनं लोकान् परीक्ष्य—मीमांसान्यायैर्निरूप्य ब्राह्मणः अवातसाहसशिरस्कवेद । य इत्याध्याहार्यम्, स इत्युत्तरल अवणात् । अकृत नित्य । अन्न पुरुषो विशेष्य, लिङ्गनशात्, अक्षर पुरुषमित्यनन्तरोक्तेश्च । कृतेन कर्मणा । नास्ति न सिध्यति-न लभ्यते । इतिकरण द्रष्टव्यम् । इति यो निर्बेदमायात्, स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एकारेण नियमविधित्वमवगम्यते । समित्पाणिः अरिक्त्पाणि । ‘रिक्त्पाणिस्तु नोपेयात् राजानं दैवतं गुरुम्’ इति हि स्मर्यते । श्रोत्रिय श्रुतवेदान्तम् । ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम् । श्रुतवेदान्तोऽपि रुचिमेवादब्रह्मनिष्ठो नोपगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमो बाह्येन्द्रिय नियमनरूप, ‘प्रशान्तचित्तायेत्यन्तं करणनियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् । एतेन अवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम्, न ॥ उपासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रियजयादि । तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यन्वयः । येनेति निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति हि प्रकृतम् । सामान्यनकारणमिप्रायो वा । लिङ्गव्यत्ययो वा । अक्षर स्वरूपेणाविकारम् । सत्य गुणतोऽप्यविकारम् । आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच मन्त्रादित्यर्थः इति वेदान्तमारे व्याख्यातम्” ।

१२ कर्मचितानित्यत्र कर्मजितानिति प्राचीनपाठ इति केचित् । जयतीमान् लोकानित्यादिनिर्दशस्यैव दशनादिति । मुण्डकेऽपि जयतिरधिकः । अस्मिन् वाक्ये इत्यादि श्रुतप्रकाशितानुवादः ।

एतच्छ्रुत्यै हृदि निधाय भगवता वादरायणेन शास्त्रारम्भे,
 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रितम् । तस्य चायमर्थ — अथ षोड-
 शलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिगमसहि-
 तानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेर्हेतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचार कर्तव्य इति ।
 कर्मविचारे [हि] सति, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्याजिनं मुकृतं
 भवति" इत्यादिभिरक्षय्यफलकत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मास्यादीनाम्,
 "प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेत" इत्यादिभिरावृत्तिविधानात्, ततोऽपि बहु-
 वित्तं यथायाससाध्याधमेयविश्वजिज्ञासादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यपरतन्ना-
 चातुर्मास्यादीनामक्षय्यफलत्वमापेक्षिकमिति निश्चित्य, अनन्तस्थिरफल-
 रूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य, तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे
 पुरुषं प्रवर्तत इति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु कर्मविचारे सति आवृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं
 प्रतीयतां नाम । वेदान्तवाक्यैरनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम्, सिद्धे
 ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहात् । व्यवहाराधीनत्वादाय व्युत्पत्तिप्रवृत्तस्य । व्यवहारस्य

ननु कर्मविचार इति । अयं भाग्य — या हि कर्मजिज्ञासा
 पूर्वमुत्तरभागार्थभूतब्रह्मविचारप्रतिगन्धिकाऽऽसीत्, तदधीनं कर्म-
 विचारं पूर्वमीमांसात्मकं सप्रति सुतरां बाधकं, ब्रह्मविचारकारण-
 भूतापातप्रतीतिविधेयस्याप्यधुना प्राप्तत्वात् । कार्यं न शक्ते,
 कार्यपरतयैव च प्रामाण्यस्य कर्ममीमांसातोऽवगमनोक्तिः ।
 सिद्धब्रह्मपरतन्नाभावावधारणेन विषयस्यैवासिद्धेरिति । एवमाशङ्का-
 परिहारार्थमेव सूत्रे अत इति प्रयुक्तम् । समीचीनकर्मविचारो न

च कार्यान्वित एव सभवात् । तथा हि—‘गामानय’ इति वाक्यध्वनानन्तरं गवानयने प्रवृत्त प्रयोज्यमुपलभ्य बालो व्युत्पत्तिः, इयं गवानयनप्रवृत्तिः गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् मदीयगवानयनप्रवृत्तिवदिति तदीयकार्यताज्ञानमनुमाय, तस्य च ज्ञानस्य शब्दाग्नयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दजन्यता निश्चिनोति । ततश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यज्ञानजनकत्वनिश्चयात् तदुपजीविद्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि कार्यविषयक एवेति कार्यान्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासभवात् अत्युत्पन्नस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावादनन्तस्विरफलापातप्रतीत्यसमवात् ब्रह्मविचारो नाऽऽरभ्य इति पूर्वं पक्षः । अम्बातातादिभिश्चन्द्रादीन् अङ्गुल्या निर्दिश्य, अयं चन्द्रः, अयं गौरित्यादिशब्देषु बहुशः प्रयुक्तेषु भूयस्सहचारदर्शी बालः शब्दप्रयोगे तदर्थमुद्भव्युत्पत्तिस्वात्मनो दृष्ट्वा तयोः कचिदौत्पत्तिकं सङ्गं निश्चिनोति । स एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसमवात्, तान्त्रिकास्तरोपदर्शितमार्गिश्च सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसमवादनन्तस्विरफलापातप्रतीत्यसमवाद्ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति तत्तत् सिद्धान्तः कृतः ॥१२॥१३॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायाः प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ।

समाप्तः प्रथममुण्डकः ।

— * —

याधनः । प्रत्युत साधन इति तदाज्ञाय । तान्त्रिकान्तरेति । अत्र शिष्ये प्रजाकारमीमांसकसरणि उपक्ष्येति भाट्टमीमांसकन्यायिकादिनयनिरुद्धम् । ‘आम्नायस्य विचार्यत्वात्’ इत्यादिभिमितिमूलमप्यन्यपरं ग्राह्यम्, भाष्यादिदर्शितयुक्तितद्चेति भावः ।

अथ द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । तदेतत् सत्यम् ॥

यथा सुदीप्तात् पायकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तन्न चैवापियन्ति ॥ १ ॥

तदेतत् सत्यम् । पूर्ववत् । यथा सुदीप्तात्...सरूपाः ।
अयोरीलकादिगतात् हन्यमानाद्वा वेदमादिषु सुदीप्ताद्वा पायकादनेकशः
सरूपाः विस्फुलिङ्गाः यथोत्पद्यन्ते । तथाऽक्षराद्....प्रजायन्ते ।
तत्र चैवापियन्ति । एवमेव 'सूक्ष्मचिदचिच्छरीराद्भक्षणः तत्सरूपाः
नानाविधस्थूलचिदचिदरूपाः, भवन्तीति भावाः कार्यवर्गा उत्पद्यन्ते ।
तत्रैव लीयन्ते च ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः....परः । इक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ

१ सूक्ष्मचिदिति । अयं भावः—पूर्वं यथोर्णनाभिरिति मन्त्रे
ऊर्णनाभिपृथिवीपुरुषदृष्टान्ततयेन नियन्तृचेतनाचेतनाप्रचेतनत्रयं
मिलितं जगत्कारणमिति सूचितम् । एवञ्च तथाक्षरादित्यत्र अक्ष-
रादित्यस्य साक्षात् परम्परया चाक्षरत्वविशिष्टादित्यर्थः । क्षयाणा-
मप्यक्षरपदवाच्यत्वम्, अक्षरं तमसि लीयते, अमृताक्षरं हरः,
येनाक्षरं पुरुषं इति वाक्यैरवगतम् । यथा तदक्षरमित्येव यतददे-
श्यमग्रहामिति अचेतनाक्षरव्यावृत्तिः, अचक्षुश्चोक्तमिति जीवरूपा-
क्षरव्यावृत्तिः प्रकृताक्षरस्य कियते । तद्विहायि स्फुलिगदृष्टान्तेन
दाहद्रव्यविशिष्टाग्निरुथनात् विशिष्टस्यैव कारणत्वं ज्ञायते । उत्तर-
मन्त्रे च 'अक्षरात् परतः परः' इति प्रधानरूपाक्षरात् ततः परभूत-
जीवरूपाक्षराच्च व्यावृत्ताक्षरोऽयं पुरुष इति तयोर्भिदोषणत्वमा-
विक्रियत इति ।

दिव्यो ह्यमूर्त पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यत्र ।

अप्राणो ह्यमना शुद्धो ह्यक्षरात् परत पर ॥ २ ॥

‘त्येक’ इति द्युसबन्धित्वेन, ‘तदपाणिपादम्’ इति वा, ‘नित्यं विभुम्’ इति वाऽमूर्तत्वेन, ‘तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्’ इति बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया, ‘अचक्षुश्चोक्षम्’ इत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतया, ‘येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्’ इति विकाररूपदोषशून्यतया च दिव्यादिशुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च य, स अव्याकृतादक्षरात् य पर समष्टिपुरुष तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः । प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भावः । अक्षरात्परत इत्यत्र अक्षरशब्दः, अश्रुत इति वा, न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापके नामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते, न तु भूतयोन्यक्षरे । भूतयोन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासम्भवात् । न हि तस्यैव तत् परत परत्वं संभवति, विरोधात् । न च—‘अक्षरात्परत’ इति पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यमेवास्तु, ततश्च स्वविकारापेक्षया परभूतादव्याकृतात् अक्षरात् पर इत्येवास्तु, न त्वव्याकृताक्षरात्परभूतात्समष्टिपुरुषात्पर इति—इति वाच्यम् । एवशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन अक्षरशब्दस्य

२ स बाह्येत्यत्र स इति पृथक्पदम्, न तु शाङ्कररीत्या समस्तम् । उक्तमिदं न्यायरक्षामणावपि । हिशब्दचतुष्टय वाक्यचतुष्टये सत्येवोपपद्यत इति निर्वन्धाभावात्प्राधान्यवादेकमेव वाक्यं दृष्टम् । अनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतयेति । अचक्षुश्चोक्षमित्युपकरणसामान्यशून्यत्वपरत्वात् प्राणमनश्शून्यत्वलाभ इति भावः । विकाररूपदोषेति अज्जशुभ्रपदद्वयाभिप्रायेण ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ।

ख वायुज्योतिराप. पृथ्वी(पृथिवी) विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

परत्वावधिसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवदत्तादुत्पन्नाद्वयमित्यतः पञ्चम्यो मामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अनो यथोक्त एवार्थः ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति-एतस्मात्.....सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्पष्टोऽर्थः । ख .. धारिणी । खम् आकाश । ज्योतिः तेज । विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणी । एतत् पृथ्वीविशेषणम् । इदं हि वारूप्य प्राणपादे वियत्पादे च विचिन्तितम् । प्राणपादे —, “असद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहु किं तदासीदिति । रूपयो वाव तेऽग्रेऽसद्वासीत् । के ते रूपय इति । प्राणा वाव रूपय ” इति जगदुत्पत्ते प्राक् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणां सद्भावश्रवणात् प्राणोत्पत्तिवादिस्रुतयो जीरोत्पत्तिवादिस्रुतिवत् अन्यथा नेया इति “तथा प्राणा ” इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, “तथा प्राणाः”-वियत्पादिवत् प्राणशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यपि उत्सृजन्त एव । ‘सदेव सोऽग्रेऽदमग्र आसीत्’ इत्यादिषु प्राक् सृष्टे एकत्वावधारणात्, ‘एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च’ इति इन्द्रियाणामाहृत्योत्पत्तिश्रवणाद्योत्पद्यन्त एव । न च इन्द्रियोत्पत्तिवादो जीरोत्पत्तिवादवन् अन्यथा नेयः, बाधकामावात् । ‘प्राणा वाव रूपय’ इत्यत्र प्राणशब्दस्य सर्वज्ञाचिन्नापिशब्दसमानाधिकरणतया परमात्मवाचित्वेनेन्द्रियशक्तित्वा-

। ‘तथा प्राणा’ इति सूत्रं पूर्वेणक्षपरमिष्य शास्त्ररयोजनानुसारेण सिद्धान्तपरमप्यस्त्वित्याशयेन सिद्धान्तेऽपि तदग्रहणम् । एकमेव सूत्रमुभयपरं योज्यते । तदिदं पूर्वेमीमासायाम्, आनर्थक्यत्वात् तदङ्गेषु, उत्तरमीमासायाम्, कार्याभ्यानादपूर्वेमित्यादी विमृश्यम् ।

भावात् । कथं तर्ह्येकस्मिन् परमात्मनि, प्राणा वाव ऋषय इति बहु-
वचनोपपत्तिरिति चेत्-तत्राऽऽह-“गौण्यसमवात् तत्प्राकृत्युत्थेय” । बहु-
वचनश्रुतिर्गौणी । तत्र बहुत्वासमवात्, परमात्मन एव सृष्टेः प्रागवस्थान-
श्रवणात् तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वात् । “तत्पूर्वकत्वाद्वाच” ।
वागिन्द्रिय[विषयनामधेयः]स्य वागिन्द्रियकार्याभिलषनकर्मभूतनामवाच्य-
वियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् प्रलये वागिन्द्रियादिकार्यशब्दाभिलाषादिप्रयो-
जनाभावात् न प्रलये तेषामवस्थितिरिति स्थितम् ॥

तथा तत्रैव पादे—“आनीदवातं स्वधया तदेकम्” इति
महाप्रलयसमये प्राणकार्य-अननश्रवणात्, “एतस्माज्जायते प्राण”
इति मुख्यप्राणोपपत्तिवादो जीवोपपत्तिवादयन्नेतव्य इति शङ्कायाम्—
“श्रेष्ठश्च” । श्रेष्ठप्राणोऽपि इन्द्रियवत् उत्पद्यते । ‘आनीदवातम्’ इति
परब्रह्मण अनन-विद्यमानत्वमुच्यते, न मुख्यप्राणस्य, अवातमिति
वायुमात्रसत्ताया तत्रैव प्रतिषिद्धत्वादिति स्थितम् ।

तथा विष्णुपादे—‘वायोरग्निः । अमेरापः । अद्भ्यः पृथिवी’
इत्यादौ वायुर्वायुः सृष्टोऽसृष्टि —उत केवलवायोरेवेति [रीत्याः]
विशये, “तेजोऽतस्तथा ह्याह” । अतः केवलवायोरेव तेज उत्पद्यते ।
‘वायोरग्निः’, इति हि श्रुतिराह । “आपः” । आपस्तेजस एवोत्पद्यन्ते ।
‘अमेरापः’ इति हि श्रुतिराह । “पृथिवी” । पृथिवी अद्भ्य एवोत्पद्यते ।
‘अद्भ्यः पृथिवी’, ‘ता अतमसृजन्त’ इति हि श्रुतिराह । ननु
कथमन्नशब्देन पृथिवी अभिधीयते ? तत्राह—“अधिकाररूप-
शब्दान्तरेभ्यः” । महामृतसृष्ट्यधिकारात् पृथिव्येवान्नकारणभूता अन्न-

शब्देनोपचारादुच्यते । तथा 'यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपाम्, यत् कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णरूपस्यान्नसंबन्धितया कीर्तिनात् न मुख्यमन्नमन्नशब्देनोच्यते ; अपि तु पृथिव्येव । तैत्तिरीयके — 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकविस्पष्टशब्दान्तरश्रवणाच्च अन्न-शब्देन पृथिव्येवोच्यते । ततश्च केवलवाय्वादेरेवामग्राद्युत्पत्तिः ; न तु सत्त्वरीरकमज्ञान इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—

“तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात् सः” । तुशब्दः पक्षध्या-
वर्तकः । वाय्वग्न्यादिशब्दैः सः परमात्मैवाभिधीयते 'ततेज ऐक्षत',
'ता आप ऐक्षन्त' इति तत्तत्कार्यसृष्टिसंकल्पलक्षणाभिध्यानरूपात् पर-
मात्मलिङ्गात् । अचेतने तेजआदौ ईक्षणासंभवात् । “विपर्ययेण तु
क्रमोऽत उपपद्यते च” । तुशब्दोऽवधारणे । 'एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'
इत्येवं सर्वेषां भूतानां परब्रह्मानन्तर्यरूपः 'वायोरग्निः, अग्निरापः' इत्युक्त
क्रमविपर्ययेण श्रूयमाणो यः क्रमः, स वाय्वादिशरीरकपरमात्मोपादान-
कत्वं एवोपपद्यते ; न तु केवलवाय्वाद्युपादानकत्वे इत्यर्थः । “अन्तरा
विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्” । विज्ञानसाधनत्वात्
इन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । ननु एतस्माज्जायत इति वायवं
प्राणादीनां सर्वेषामव्यवहितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तम् ;
किंतु 'प्राणोत्पत्त्यनन्तरं मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः ; तत आका-
शादिभूतानामुत्पत्तिः' इतीन्द्रियाणां मनसश्च प्राणभूतान्तरालसृष्टत्वप्रति-
पादनार्थं प्रवृत्तम् । ॥ त्यन्तरसिद्धमहामृतसृष्टिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपादिङ्गात्

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा ।
वायु प्राणो हृदय विश्वमस्य पट्टया पृथिवी ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा ॥

इति चेत्, न—अविशेषात् । अविशेषेण प्राणादीना सर्वेषा
ब्रह्मानन्तरूपमप्रतीतेस्तत्परित्यागे कारणाभावात् । न तु वाय्वादि
शरीरकत्रयणोऽभ्याचुषतौ वाय्वादिशब्दाना तच्छरीरकत्रयणि लक्षणा
स्यात्, तत्राऽऽह—“चराचरव्यपदेशस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव
भावित्वात्” । तुल्यत्वं शब्दानिवृत्त्यर्थं । चराचरव्यपदेशयो देवमनुष्य
वृक्षादिशब्दव्यपदेशो भाक्त । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थं । भक्त्या प्रयुक्तो
भाक्त । भक्ति भङ्ग । विशिष्टत्वाच्च शब्दो विशेषणमात्रे भङ्ग्य वा प्रयुज्यते ।
वाच्यैकदेशे प्रयोगात् भज्यत इत्यर्थं । ‘वचसा वाच्यमुत्तमम्’ इत्यादि
प्रमाणानुसारात् सर्वेषा चराचरशब्दाना विशिष्टं ब्रह्मैवार्थं । विशेषणमात्रे
प्रयोगस्तु अमुख्य । ततश्च वाय्वादिशब्दै ब्रह्माभिधान मुख्यमेव । यद्वा
अभाक्त इति च्छेदः । चराचरवाचिशब्दै ब्रह्मव्यपदेश अभाक्तः मुख्य
इति यावत् । शरीरवाचिशब्दाना शरीरिपर्यन्तत्वादिति स्थितम् ॥ ३ ॥

प्रकृतमनुसराम—अग्निर्मूर्धा ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा ॥ अमु मन्त्र
मस्तुत्य, “सूर्यमाणमनुमान स्यादिति” इत्यत्र ‘अग्निरिह द्युलोक’ ।
‘असौ वै लोकोऽग्नि’ इति श्रुते । स्मरति च मुनय, ‘द्यौ मूर्धान यस्य
विप्रा यदन्नि त्व वै नाग्नि चन्द्रमूर्धौ च नेत्रे । दिश श्रोत्रे विद्धि पादौ
जिति च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता’तीति भाषितम् । वाग्विवृताः
वाग्विन्त्य यावारा त एव वेदा । वायुः प्राणः । महावायुरेव देह
धारक प्राण । जगत् सर्वमस्य देहात्सर्ववर्तिहृदयाख्यमासविशेष । पद्

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् (सोमः) पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् (ध्याः ।) पुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां बह्वीः
प्रजाः पुरुषात् (बहुधा)संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचस्ताम यजंषि दीक्षा यद्याश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

भ्यां पृथिवी । पादावेव पृथिवीत्यर्थः । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्”
इति तृतीया । सर्वमृतानां तच्छरीस्त्वात् संप्रसामन्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः । तस्मात् अक्षरात् ‘अग्निर्मूर्धा’
इत्यत्राग्निशब्दनिर्दिष्टो घुलोकः । यश्च अग्नेः सूर्यः समिधः इन्धनानि ।
‘असौ वै लोकोऽग्निर्गीतम । तस्याऽऽदित्य एव समित्’ इति पञ्चामिधि-
यायां श्रवणात् । सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । अतो हि
घुलोकामेर्निष्पन्नात् सामात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्मात्
पर्जन्यात् ओषधयः पृथिव्यामग्नौ संभवन्ति । पुमान् रेतः सिञ्चति योपि-
तायाम् । ओषधीभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपसदानमृताभ्यः पुरुषरूपोऽग्निः
योषिद्रूपाम्नी रेतस्सेकं करोति । बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः ।
एवं पञ्चामिविद्योक्तक्रमेण बह्व्यः प्रजाः परस्मात् पुरुषात् संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचः साम यजंषि दीक्षा यद्याश्च सर्वे क्रतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः । तस्मादक्षरपुरुषात्
ऋग्यजुस्सामवेदाः, दीक्षाः, अग्निहोत्राद्या यज्ञाः, सोमविकाराः
क्रतवश्च, दक्षिणाश्च, संवत्सराद्याः कालाः, यजमानः, कर्मफलमृताः

५. तस्मादग्निस्समिधश्च सूर्यस्योमः पर्जन्य ओषधयः पृथि-
व्यामिति धृतप्रकाशिकापाठः (१-२-२३) ।

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ ग्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्य ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तर्चिषः समिधः सप्त होमाः (जिह्वाः) ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

स्वर्गाद्या लोकाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः । लोकान् विशिनष्टि—मोमो यत्र
पबते यत्र सूर्यः । ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा मप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो
वयांसि ॥ बहुधा कर्मज—अजानजादिमेवाद् बहुधेत्यर्थः ।
वयांसि पक्षिणः । शिष्ट स्पष्टम् । प्राणापानौ ग्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा मरत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ यवो दीर्घशूकषान्मविशेषः ।
ग्रीहियवशब्दौ धान्यमालोपलक्षकी । तपः कृच्छ्रादिरक्षणम् । श्रद्धा
आस्तिक्यबुद्धिः । सत्य सत्यवचनम् । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् ।
विधीयत इति विधिः नित्यनैमित्तिकादि ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । तस्मात् अक्षरात् शीर्षण्यानि
चक्षुश्चोत्तनासिकारन्ध्रयुग्मास्यसंचारीणि सप्तेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ।
सप्तरर्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः । गार्हपत्याद्या अग्नयः, इन्धनानि,
कालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च प्रभवन्तीति पूर्वेणान्वयः । किञ्च सप्त
इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।
इमे सप्तापि लोका उत्पन्ना, येषु लोकेषु हृदयगुहासु सुषुप्तिवेलाया

८. ९. मन्त्रद्वयं तैत्तिरीयनारायणे (९) । सप्तहोमा इत्यत्र
सप्तजिह्वा इति, गुहाशया निहिता इत्यत्र गुहाशया निहिता इति

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वे(स)-
रूपाः । अतश्च सर्वा (विश्वा) ओषधयो रसा(सा)श्च येनैव भूतैः
(एतेषु भूतेषु?) तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेद विश्व (सर्वे) कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

शयाना सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धाता निहितास्सन्तश्चर-
न्तीत्यर्थः । सप्तनप्तेति वीप्सा पुरुषमेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे । स्पष्टोऽर्थः । अस्मात् स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । सर्वरूपा—गह्वररूपा सिन्धवः गङ्गाद्या सरित
इत्यर्थः । अनश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च । स्पष्टोऽर्थः । ननु पृथिव्या
एवौषधयो जायमाना दृश्यन्ते, इक्ष्वा दभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते,
कथमक्षरात् सर्वं जायत इत्युच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—येनैव भूतैः
तिष्ठते ह्यन्तरात्मा । येन यस्मात्कारणात् एषः अक्षरपुरुष सर्वं
भूतैः परिप्लुतः सन् तदन्तरात्मतया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जाय
माना अपि अक्षरात् ब्रह्मणो जाता इति अव्यक्ते वक्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेद विश्वम् (सर्वम्) । यस्मादसौ सर्वभूतान्तरात्मा,
तस्मात् सर्वमिदं पुरुषोपादानकत्वात् पुरुष एव । तस्मात् तद्विज्ञाने सर्व-
स्यापि ज्ञानमुपपन्न इति भावः । कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । तस्य
जगत्सृष्ट्यनुकूलं कर्मशब्दितो व्यापारः सृष्ट्यालोचनात्मकं तप एव ।

भूतैरित्यत्र भूत इति च मेदः । ध्रुतप्रकाशिकायाम्, 'येनैव भूतैः'
रिति स्थाने 'एतेषु भूतेषु' इत्येव पठितम् ॥

१० विश्वमित्यत्र सर्वमिति ध्रुतप्रकाशिका । ब्रह्म परामृतमिति ।
ब्रह्मणः प्रकृतैः परा- (तिरक्ता) ये तेषाममृतमिति विग्रहः । 'पुरुष

सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 2, ख. 1, 2. 283

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥१०॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम् । आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम्
अत्रैतत् समर्पितम् (तत्त्वेदं सर्वमर्पितम्) । एजत् प्राणानिमिषच्च यत्

‘एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुण प्रकृते पर’ इति प्रकृतिब्रह्मशब्दित
[प्रकृति] परमृतसुक्तात्मनाम् अमृतवत् परमानन्दतया योग्यभूतं ब्रह्माप्यक्षर-
पुरुष एवेत्यर्थः । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकि-
रतीह सोम्य । हे सोम्य सोमार्ह ! एतत् अक्षर ब्रह्म इह लोके यो वेद,
स ग्रन्थिवद्दुर्मोचामविद्या विकिरति निरस्यति । कृ निक्षेप इति घातुः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकाया द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

—:~*~:—

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् । आविः-
रित्यव्ययम् । योगिनामपरोक्षम् । संनिहि गुहाचरम् हृदयगुहावर्ति-
तया सन्निहितम् । नाम=दुर्विज्ञेयस्वरूपतया प्रसिद्धम् । सर्वतो महत् ।
पदं प्राप्यभूतमित्यर्थः । अत्रैतत्समर्पितम् एजत्प्राणानिमिषच्च
यत् । एजत् कम्पमानं जाग्रदिति यावत् । प्राणत् प्राण
भूत् । निमिषत् सुप्तम् । जाग्रत्सुप्तादिभेदमिच्छ प्राणिजातमन्ना-

एवेदं सर्वं तपो ब्रह्मपराभूतमिति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरेव विषयत्वावग-
मात् इति श्रुतप्रकाशिकामनुसृत्य ब्रह्म इदं परब्रह्मपरं ब्रह्माशयेन ब्रह्मा-
पीति पुनः ब्रह्मपदप्रयोगः । अत एव क्वचित् ब्रह्मशब्दितेति पाठाभायो-
ऽपि युक्तः । पराभूतात्परिमुच्यन्तीत्यत्रैव पराभूतपदव्याख्यानसंभवे-
ऽपि संभवदर्शान्तरसङ्ग्रहोपि युक्त इति सूचनायान्यथा व्याख्यातम् ।

एतज्ज्ञानथ सदसत् चरेष्यं परं विज्ञानात् यद् चरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु[च]यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाङ्मनः । (तद्वाङ्मनः ।) तदेतत्
सत्यं तदमृतं तद् वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ [ऋग् धनुः यजुर्गणः
साम ज्या घोषणादिना । आथर्वणमयं शुभ्रं प्रतिगृहीत सुव्रतः ॥]

क्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः । एतज्ज्ञानथ सदसद्वरेण्यम् । स्थूलसूक्ष्म-
वस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयम् । आधारभूतमिति यावत् । तादृशमेतत्
अक्षरम् । परं विज्ञानात् चरिष्ठं प्रजानाम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्'
इति श्रुतेर्विज्ञानशब्दो जीवपरः । विज्ञानात्परं जीवाधिकं प्रजाना-
मुपायोपेतत्वेनात्यन्तवरणीयम्=अत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च । यदर्चिष्मत् । अर्चिश्शब्दित-
दीप्तिमत्त्वं विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् । अणुभ्यः अपि श्यामाकादिभ्यः ।
अतिसूक्ष्म(श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् सूक्ष्म)तया सर्वान्तःप्रवेशयोग्य-
मित्यर्थः । यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । लोकिनः लोकवा-
सिनः । शिष्टं स्पष्टम् । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाङ्मनः ।
उशब्दोऽवधारणे । प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः । तदेतत्सत्यं
तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि । तदेतदक्षरं सत्यम् अविनाशि

२. तद्वाङ्मन इति पाठे वाङ्मनमागोचरमित्यर्थ उक्तो
भावप्रकाशिकायाम् । बृहदारण्यके (५-८-२) मार्गीवाचि, "द्वौ
याणवन्तौ हस्ते कृत्वा" इति प्रयोगात् शरोऽन्यः तदग्रनिक्षिप्तवंश-
खण्डादिरूपो वाणोऽन्य इति ज्ञायमानत्वात् अत्र ऋगादीनां
धनुरादिरूपत्वेऽपि आथर्वणमयपदेन शरत्वेन वक्ष्यमाणं जीवतत्वं
सुग्रहम् । घोषणादिनेति ज्यायाः साम्नश्च साम्यकृत्यनम् ।

धनुर्गृहीत्वोपनिषद् महास्त्रं शरं ह्युगसानिशितं सन्धीतं
(सन्धीयत) । आयम्य तद्भागवतेन (तद्भागवतेन) चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अमृतम् अससारि । भोग्यमिति वाऽर्थः । तदेव मनसा वेद्व्यं विद्धि
समाहितमनोविषयं विद्धि । तत्र मनः समाधानं कुर्विति यावत् ॥ २ ॥

धनुः । सदधीत । उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भग-
वदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचिनमष्टाक्षरादिलक्षणमहास्त्रसंयुतात्म-
लक्षणं शरं सदध्यात् । किं कृत्वेत्यत्राऽऽह आयम्य तद्भागवतेन
चेतसा । भगवत्प्रवणेन चेतसा तदनुरागम्य । प्रणवाकृतस्य धनु-
आयमनं नाम प्रत्यक्षपरमात्मनो शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानु-
सहितत्वम् । तद्भागवतेन चेतसेति पाठे सद्भावात्, तत्प्राप्तिः ।
तद्भागवतेन चेतसा तत्प्राप्तीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽ-
ऽयमनं नाम सैन्द्रियान्तरकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखीकरणपूर्वकम-
क्षराख्यलक्ष्यामिमुखतयाऽवस्थापनम् । लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ।
हे सोम्य ! तदेवाक्षरं लक्ष्यं [लभ्यं] जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा तस्य
लक्ष्यमुच्यते । 'ओमित्यात्मानं युजीत' इत्यात्मरूपशरसमर्पणे हेतु-
त्वात् प्रणवस्य धनुषेण रूपणम् । अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत् तन्मयो
भवेत् । अप्रमत्तेन विषयान्तरविमुखेन एकाग्रचित्तेन । वेधो हि
तदेकशेषत्वेन तदध्यानम् । शरवत् तन्मय इति । यथा तद्व्यं निमग्नस्य

[लक्षं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखम् ।

वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्षं न संशयः ॥

आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासात् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥]

यस्मिन् धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

शरस्य लक्ष्यापेक्षया मेदकाकारास्फुरणम्, एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुप्यत्वादिलक्षणमेदकाकारास्फूर्तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् धौः.....मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः । यस्मिन्नक्षरेषु पृथि-यन्तरिक्षमनःप्राणादिक समवेतम्, तमेकमेव त्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीत ; अनात्मविषया वाचस्त्यजत । कस्य हेतोः ? अमृतस्यैव सेतुः । नद्यादिषु हि सेतुः कूलस्य पतिलम्भक । सत्सारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैव पतिलम्भक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

() सोम्य विद्धीत्युपदेशं गृह्णन् शिष्य आह लक्षं सर्वगतमिति मन्त्रम् । गुरोरेव वा स्वानुभवप्रदर्शनरूपोऽयम् । लक्षमित्यादिपादक्षेपेण सर्वस्य सर्वगतत्वात् कथं वेधनमिति शङ्का । तत्संशयापनोद्घनेन वेदव्यत्यं वक्तुं चतुर्यपादः । अथवा सर्वपदं देशनियमं विना सर्वत्र वेधनसालम्भ्यदर्शि । तदुत्तरमन्त्रेणोपपाद्यते ॥ () . आत्मानमित्यादि । मन्त्रोऽयम् (१-२-२३) प्रणमो धनुश्शरोऽह्यान्मा, आत्मानमरणि कृत्वेत्यादिभिरुपासनस्य प्रकार उक्त इति धृतप्रज्ञाशिकायां गृहीतः । अपं श्वेताश्वनरीयेऽपि । निगूढवदित्यस्य तात्पर्यं चन्द्रिकोद्धृतप्रज्ञाधिन्द्रूपनिषदनुसारादीचित्याथ निगूढाश्रयदित्यर्थः ॥

अरा इव रथनाभौ सहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम्, स्वस्ति व, पाराय तमसः परस्तात् ॥ यः सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

अरा इव रथनाभौ सहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । “सतत सिरामिस्तु लम्बत्याकोश सनिमम्” इत्युक्तरीत्या यत्र हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा इव, नाड्य सहताः सगताः, तत्र मध्ये म एषः प्रकृत आत्मा, “अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीरा परिजानन्ति योनिम्” इति देवादीनां समाधयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्व(सः)रूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानः सन् चरते वर्तते इत्यर्थः । ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम् । स्वप्नेऽर्थः । स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् । तमसः परस्तात् वर्तमानाय वः पाराय परतीराय । “पारागारे परार्वाची तीरे” इति नैषण्डुका । प्राप्य भूतायेति यावत् । तत्पदप्राप्तये ओमित्येवमात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एव ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्यः स्वस्ति भवतु ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । उक्तोऽयम् । यस्यैष महिमा भुवि । भूलोके ससारतत्त्वप्रवर्तनरूप एष महिमा यदीयः । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । “यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविमूत्यन्वयः उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति त्रिपाद्विभूतिरुक्ता” इति व्यासार्थरुक्त्वात् वैकुण्ठाख्ये ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ते हृदयं सन्निधाय (अन्तर्हृदये संवि)धाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

मिथ्यते हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ते हृदयं सन्निधाय । मनोमयः विशुद्धमनोग्राहः । प्राणशरीरनेता । प्राणश्च शरीर [च] प्राणशरीरम् । तस्य नेता । जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा “मनोमयः प्राणशरीरो भारूप ” इति श्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राण शरीरः ; स चासौ नेता च । प्रसुरित्यर्थः । “अधिभूर्नायको नेता प्रभुः” इति हि नैषण्डुकाः । अन्ते अन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यः— तस्मिन् चित्तं हृदयं सन्निधाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । अमृतं अस्पृष्टसंसारगन्धम् आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्वा विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य फलमाह—मिथ्यते हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते सर्वसंशयाः ; क्षीयन्ते चास्य कर्माणि । हृदयस्य अन्तःकरणस्य ग्रन्थयः ग्रन्थिगद्दुर्मोचा रागद्वेषादयः । हृत्स्थानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदय-शब्दितो जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञ्यसिद्धे सर्वविषयका संशया नश्यन्ति । अस्य च(१) प्रारब्धव्यतिरिक्ताः पुण्यकर्मवार्जितानि

८. अन्तर्हृदये इति स्वरसपाठ एवाहृतः । पूर्वधृतप्रज्ञाशिकायाम् । अन्ते हृदयमिति पाठे सन्निधायेत्यस्य सम्यग्दक्षिणेत्यर्थः ॥

हिरण्यमे परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

कर्माणि च नश्यन्ति । नाशो नाम कर्मणा फलजननशक्तिविनाशः । “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो...” इति सूत्रे “अधस्य विनाशकरणमुत्पन्नायाः सच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिर्हि (रपि) परमपुरुषाधीतिरेव” इति भाषितम् । एतत् सर्वं कदेत्यत्राह—तस्मिन् दृष्टे परावरे । परे अवरे यस्मात् स परावरः । सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मात् निकृष्टा इत्यर्थः । अथवा परावरे परावरशरीरके ; सर्वात्मभूते इत्यर्थः । तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः ।

न च “अथ इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । घृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि” इति शरीरवियोगकाल एव पुण्यपापारुध्रकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात्, “सापराये तर्नव्यामावात्....” इति सूत्रतद्भाष्ययोरपि तथैव प्रतिपादनात्, ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे’ इति दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपन्नमिति वाच्यम्—अस्मिन् [क्षीयन्त इति] वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भात्परमात्मनः ‘तत्संपाप्तौ (संपूर्तौ) उपासकस्याध क्षमिष्ये’ इति सत्कल्परूपः । देहवियोगसमयमावी कर्मक्षयस्तु, ‘क्षान्तम्’ इति संकल्परूप इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९

हिरण्यमे परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । “तस्या हिरण्यम्य कोशः” इति श्रुत्युक्तरीत्या सपकाशतया कमनीयतया वा हिरण्यशब्दामिलप्ये अत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशलुह्ये परे

तच्छुभ्रे ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

उत्कृष्टे परमपदे । पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजम् । छान्दस
मदन्तत्त्वम् । सत्त्वरजस्तमोतीतम् । निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । तच्छुभ्रे
ज्योतिषां ज्योतिः । शुभम्-अनघम् । ज्योतिषां ज्योतिः प्रका-
शकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिश्शब्दितदीप्तियोगो विग्रहद्वा-
रको द्रष्टव्यः । तद्यदात्मविदो विदुः । आत्मविदः य(त)द्विदुः, य(त) !
दात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ १० ॥

ज्योतिषां ज्योतिष्टुं प्रपञ्चयति—न तत्र....कुतोऽयमग्निः ।

१०. प्रकाशकानामपीति । सूर्यादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि
चेत् प्रकाशकम्, सूर्यादिप्रकाशकत्वं सुतरामित्याशयेन इन्द्रियाणा-
मित्युक्तम् । इन्द्रियाणामपीत्यन्वयेन सूर्यादिसमुच्चयार्थो वा अपि-
शब्दः । यथा गृहदारण्यके 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यत्र ज्योति-
षामिति इन्द्रियार्थकम्, प्राणमिति वाक्यशेषात्, तथेह 'न तत्र
सूर्ये'ति वाक्यशेषात् सूर्यादिज्योतीषि गृह्यन्ते । एवं प्रसिद्धज्योति-
र्ग्रहणेन श्रीगीताभाष्ये, 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' (१३-१७) इत्यत्र,
'ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम्' इति
जीवात्मा वर्ण्यते । उच्यते चात्र समनन्तरमेव, ज्योतिष्ट्वं प्रपञ्चय-
तीति । ननु द्वितीयज्योतिःपदस्य प्रकाशकमित्यर्थः ; प्राणस्य प्राणं
चक्षुषश्चक्षुरितिवत् । तत्र दीप्तिमत्त्वं कथं लभ्यते । तत् कथमुच्यते
दीप्तिर्योग इति चेत् ; शक्यार्थापरित्यागेनाजहल्लक्षणया प्रकाशक-
नीप्तिमदित्यर्थः संभवात् विवक्ष्यते । दिव्यमङ्गलविग्रहदीप्तवर्णीन-
ायाः सूर्यादिज्योतिषि प्रमाणसिद्धत्वात् ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

[न तत्र चन्द्रार्कयपुः प्रकाशते न यान्ति वाताः कुनोऽन्या. देवताः ।
स एष देवः कृतभूतभावनः स्वयं विरुद्धो (विशुद्धो) विरजः प्रकाशते ॥
ब्रह्मैवेदममृतं यत्] पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात् [ब्रह्म] दक्षिणतश्चोत्तरतश्च (रेण)

तस्मिन् दीप्यमाने नैतेषां सूर्यादीनां दीप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वतिभास्वरूपवति
सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, तद्भासा च जगति भासमाने, न तत्र दूषणं
भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह—तमेव भान्तमनुभाति
सर्वम् । इदं [च] जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजम्,
किंतु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता—“यदादित्यगतं तेजो
जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यचाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥”
इति । विद्वत् चैतद्भगवता भाष्यकृता—“अखिलस्य जगतो भासकमे-
तेषामादित्यादीनां यत् तेजः, तन्मदीयं तेजः तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो
दत्तमिति विद्धि” इति । अतो ^१याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां
भास्वरूपशालिनामपि अनन्याधीनतेजस्त्वाभावात्, न भातीति व्य-
पदेशो युज्यत इति भावः । तस्य मामा सर्वमिदं विभाति । सर्वप्रपञ्च-
भासकस्यापि सौरा(र्या)दितेजसस्तद्दत्त्वेन स्वकीयत्वाभावादिति भावः ।

अत्र वक्तव्यं सर्वं कठबहुवीविवरणे (5.15.) उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ११

उपसंहरति — ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् [ब्रह्म] पश्चाद्ब्रह्म दक्षि-
णतश्चोत्तरेण । सर्वाणि दिक्षु यदिदं दृश्यते, तत् सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

१. याचितकमण्डितेति । तार्किकरक्षायां प्रत्येवं प्रयोगो दृश्यते ; यथा
प्रमाणप्रकरणे, “याचितकमण्डनकमनीयमेव स्मृतेर्याध्यार्थम्” इति ।

अथधोर्ध्वं च प्रसृतं [ब्रह्म] ब्रह्मवेदं विश्व(सर्वं)मिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

[पञ्चकोशप्रतीकाशं सुपिरं चाप्यधोमुपम् ।

हृदयं तद् विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् ॥]

इति द्वितीयः खण्डः ॥ द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

॥ अथ तृतीयमुण्डकम् ॥ हरिः ओम् ।

आ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यताते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति गनश्चान्योऽभिचारकरीति ॥ १ ॥

शिष्टं स्पष्टम् । अथधोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ।

[इदं वरिष्ठम्?] वरणीयतमं ब्रह्मवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः खण्डः ।

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुपवेशे तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्ग इत्यन्ताऽऽह-द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यताते । युज्यत इति युक् । युक्छब्दो गुणपरः । “समानगुणकं सयुक्” इति व्यासार्थैर्विस्तृतत्वात् । सयुजौ=समानगुणकौ अपहतपाप्मत्वादिगुणैः

() पञ्चकोशेति मन्त्रः अदृश्यत्वाधिकरणभूतप्रकाशिकायां द्विरनूदितः । एतदर्थस्तैत्तिरीयभाष्ये नारायणानुवाके ।

१. अत्र मन्त्रे परस्य स्वयं हेयरहितत्वमुच्यते ; उत्तरमन्त्रे च हेयनिवर्तकत्वमपि । सह युज्यतः इति सयुजौ एकत्र भोग्ये सह निविष्टौ । यद्वा युज्यत इति युक् ययोस्ती सयुजौ समानभोग्यकावित्यर्थोऽपि प्रामाणिकः, “सायुज्यमुभयोस्तत्र भोक्तव्यस्यापिशिष्टता । सार्ष्टिता तत्र भोगस्य तारतम्यविहीनता” इति । सार्ष्टिताशब्दार्थस्यापि अत्र घटनाय ॥ समानगुणकावित्यर्थ उच्यते । उक्तञ्च चरमश्लोकाधि-

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति चीतशोकः ॥ २ ॥

परस्परममानौ, सखायौ सहचरौ द्वौ सुवर्णौ पक्षिस्तदृशीं ममानम्
एकं वृक्षं वृक्षवत् छेदनाहं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः । तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादनपनक्षन्नन्यो अभिचाकशीति । तयोर्मध्येऽन्यतर जीवः स्वादु
परिपकं पिप्पलं कर्मफल मुङ्क्ते । अन्यस्तु परमात्मा अमुज्जान एव
प्रकाशते । अतः शरीरतदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिर्गणेन
विषयिवाचकवृक्षसुवर्णादिशब्दैर्वृक्षत्वाद्यध्यवसानलक्षणरूपकातिशयोक्ति
विच्छित्तिविशेषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः—“परमिध्यानात् तिरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ”, “देहयोगाद्वा सोऽपि” इत्युक्तन्यायेन
तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणत्वस्वरूप सन् वृक्षे वृक्षवच्छेद-
नाहं एकस्मिन् शरीरे जीव, ‘स्थूलोऽहं’ ‘कृशोऽहम्’ इत्यादितादात्म्य-
बुद्ध्या पासूदकवत् तदेकतामापन्न सन् तत्सर्गकृतानि तु खान्य
नुभवतीत्यर्थः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति

कारे ‘सायुज्यमन्ये स ॥ मोक्ष उक्तः’ इत्यत्र सायुज्यं भोगसाम्य-
मिति । सायुज्यं गुणान्तरेषु साम्यम्, सार्पिता भोगसाम्यमित्य-
प्याहुः (तै. १२. अनु-भाष्ये) । भोक्तव्यस्याविशिष्टतेत्यत्र भोग्यभोगोप-
करणादिग्रहेणापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्त सर्वग्रहणे तु सर्व-
मेकतात्पर्यं सुवचम् । न्यायसिद्धाजने “समानगुणरूपं—” इति ।

१. २. मन्त्रद्वयं श्वेताश्वतरीयेऽपि (४) । तद्धाव्यमप्यत्रधेयम् ॥

वीतशोकाः । इतिशब्दो बुद्धिसप्रकारवचन । चशब्दश्चाध्याहर्तव्य । यदासौ(असौः) जीवो निमग्नात् स्वप्नात् धारकत्वनिष्पत्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षण जुष्ट स्वकर्मभिः प्रीत परमात्मानम्, अखिलजगदीशनलक्षण मस्य महिमानं च यदा पश्यति-तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।

केचित्तु—अनीशया-अनीशत्वेन असमर्थत्वेनेत्यर्थः । लोके हि (लौकिकोपि हि) पद्मादौ निमग्न पद्मादिसंग्रहेन मुह्यमान स्वयं निर्गमनासमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वयं पद्मादावनिमग्नं त्वस्मिन् प्रीतिमत्त्वेन मुह्यद्भूतम्, तस्योद्धरणसामर्थ्यं च दृष्ट्वा वीतशोको भवति । तत्समाधिरत्नानुसंधेयः । न च अस्मिन् पक्षे, “अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या” (१-३-४) इति भाष्यविरोधः शङ्कनीयः । भोग्यभूतयेत्यस्यानीशयेत्येतद्विवरणरूपत्वाभावात् । तस्य सामर्थ्यलक्षणायांनुवाद-रूपत्वात्—इति वदन्ति ।

(श्रुतप्र, १-३-६ सू) “ननु कथं द्वा सुषणोति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम् । अन्तःकरणजीवपरोक्षय मन्त्रः । पैक्षिरद्वयस्याक्षणेऽस्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातत्वात् । तथा हि—“तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्रन्नन्योऽग्निचाकशीतीति ज्ञं तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इत्यत्र स्वाद्वत्तीत्येतदन्तस्य वाक्यस्य सत्त्वपरत्वम्, अनश्रन्नित्यादे क्षेत्रज्ञपरत्वं च प्रतीयते । न च सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपरविति वाच्यम्—तयोः शब्दयोरन्तःकरणजीवपरतया प्रसिद्धत्वात् । “तदेतत् सत्त्वम् । येन स्वप्नं पश्यति । अथ योऽयं शरीर उपदृष्ट्वा, स क्षेत्रज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां

पैङ्गिश्रुत्यैव व्याख्यातत्वाच्च । येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतिः सत्त्वं
अन्तःकरणम्, स्वप्नद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो जीवः । अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरण-
जीवपर इति चेत्—

“न तावत् जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रस्यापवादितुं शक्यते ।
अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थनया प्रत्यभिज्ञायमाने, “समाने वृक्षे पुरषो
निमग्नः” इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयोः प्रतिपन्नत्वात् । अस्य मन्त्रस्य
तदैकार्थ्याच्च । ‘समानं वृक्षं परिस्पृशते’ ‘समाने वृक्षे पुरषो निमग्नः’
इति तयोरैकार्थ्यं हि प्रतीयते । ‘समाने वृक्षे’ इति मन्त्रे च पुरषो
जीवः ; अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वामावात् । ‘शोचति’ ‘मुह्य-
मानः’ ‘पश्यति’ वीतशोकः” इति पदानामस्वारस्यप्रसङ्गाच्च । अन्यथा
परमात्मा ; ईशशब्दोक्तत्वात्, स्वविषय[क]ज्ञानेन वीतशोकत्वहेतु-
त्वाच्च ॥ न केवलमनन्तरमन्त्रैकार्थ्यात् ‘द्वा सुपर्णे’ति मन्त्रस्य जीवपर-
मात्मपरत्वम् ; किन्तु स्वभावये ‘स्वाद्वति, अनभक्ष-न्य’ इति भोक्तृत्वा-
भोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवसीयते । चक्षुश्श्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिवत्
अन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्वं हि न संभवति । जीवस्य च
वृक्षशब्दोक्तदेहपरिष्वङ्गदशायामेवानभक्षत्वमपि नोपपद्यते ॥”

“तर्हि पैङ्गिश्रुते कोऽर्थः ॥ उच्यते—

सत्त्वं बद्धजीवः । ‘द्वय्यामुन्यभसायेषु सत्त्वमग्नी तु जन्तुषु’ इति
नामानुशासनात् जन्तुपरत्वावगते । जन्तुश्च चेतनः ; “पाणी तु चेतनो
जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिणः” इति नामपाठात्, “वन्धान् विनेष्यन्नैव
दुष्टमन्वान्” इति प्रयोगात् ; “न तदस्ति पृथिग्नं वा दिवि देवेषु वा
पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्जैमुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥” इति दर्शनाच्च ।

क्षेत्रज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवत् ।
अर्थानुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । “विष्णोर्नामिसहस्रं मे” इत्युपक्रम्य,
‘क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च’ इति परमात्मनि प्रयोगात् । क्षेत्रं जानातीत्य-
वयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।

मोक्षधर्मे—‘तत्तल्लैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमज्ञसा ।

प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥

सर्वावासं बाधुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।’ इति,

तल्लैव—‘विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥

क्षेत्राणि च शरीराणि ज्ञानानि च शुभाशुमे ।

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते॥’ इति प्रयोगात् ।

तल्लैव कपिसासुरिसंवादे—“ज्ञानानामासुरे ! क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो

द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः । ज्ञातृको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परममृतं विदित्वा

निरवयवम् अनामयमस्माद् दुःखात् विमुच्यत एव” इति बुद्ध्यमाना-

प्रतिबुद्धशब्दाभिहितयोश्चिदचितोः परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात् ।

तल्लैव पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्गशब्देनोक्त्वा, “एतस्माद्द्वर्गादपवृत्तोऽप-

वर्गदः क्षेत्रज्ञः शुचिरुपेक्षको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्मात्” इति,

तत्रैव—“अन्यदुदकम् अन्यत् पुष्करपर्णम्, तथाऽन्यत् क्षेत्रम् अन्यः

पुष्कः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञः” इति, पुनश्च तल्लैव, -

“एवमासुरे ! अन्यद्बुध्यमन्यः पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वम् अन्योऽस्मात्

क्षेत्रज्ञः” इति पञ्चविंशात् परस्मिन् क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् ।

298 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 3, ख. 1.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

भावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, “ऋतं पिबन्तौ”, ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यत्र च द्वित्वसंख्याप्रतीतेरैक्यं प्रतीयते । तत्र च ‘द्वा सुपर्णेति मन्त्रे ‘तयोरन्यः विष्णुर्लं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यः’ इति अशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतीयते । अत एव ‘जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्’ इति वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादनं दृश्यते । ‘ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रे च ‘अन्यत्र धर्मात्’ इत्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात्, ‘यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम्’ इति परमात्मविषयवाक्यशेषाच्च परमात्मैव प्रतिपाद्यः । अतः ऋते पिबन्तावित्येतत् छत्तिन्यायेन योज्यम् । अतो वेद्याभेदात् विद्याऽभेदः” इति तदीयभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोर्मन्त्रयोर्मिन्नार्थत्व-समर्थनस्य तद्विरुद्धत्वात् ।

तस्मात् द्वसुपर्णेति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वक्षेत्रज्ञ-शब्दावपि तत्परावित्येव युक्तम् ॥ २ ॥ प्रकृतमनुसरामः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-योनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं मा-म्यमुपैति ॥ पश्यतीति पश्यः । “प्राप्ताध्यावेद्दृशः शः” इति शप्रत्ययः । शित्वात् पश्यादेशः । यस्मिन् काले (?) पश्यः ब्रह्म-दर्शी रुक्मवर्णम्—‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’, ‘हिरण्यश्मश्रुहिरण्य-केशः’ इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानाद्ब्रह्मविग्रहयुक्तम्, ईशं जगदीशितारं तं कर्तारं ब्रह्मयोनिम्—‘तस्मादेतद्ब्रह्मे’ति निर्दिष्टव्यकृतब्रह्मोपादानमृतम्,

प्राणो ह्येष [यः] सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भव तेना(ति ना) तिवादी । आत्मक्रीड आत्मरति क्रियावानेष [हि] ब्रह्मविद्वां वरिष्ठः ॥

‘भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासु-
देवे सनातने’ इत्युक्तरीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्ट वासुदेवं यदा
पश्यति, तदा पुण्यपापे निरस्त्य निरञ्जनः निरस्तप्रकृतिलेप सन् अप-
हृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परमसाध्यमुपैतीत्यर्थः ।
अयमार्यैः ब्रह्मयोनिमित्यत्र पठितपुस्तके लक्षणाप्रसङ्गात् ब्रह्मयोनि-
शब्दयो सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । तदतिमुन्दरम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । अत्र, “सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति” इत्यादायिव प्राणशब्द परमात्मपरः ।
एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो विभातीत्यर्थः । विजानन् विद्वान् भव
तेनातिवादी । भवेति लोष्मध्यमपुरपैक्यचनम् । विजानन् श्रवणमन-
नाभ्या जानन् विद्वान् तमुपासीनः तेन परमात्मनाऽतिवादी भवेति
शिष्य प्रत्युपदेशः । अतीत्य सर्वान् वदितुं क्षीरमस्य सोऽतिवादी ।
यस्तु त्वोपास्यदेवतायाः सर्वातिशायित्वं वदति, सोऽतिवादीत्युच्यते ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् । यस्य क्रीडा आत्मन्येव,
नोद्यानादिषु, स आत्मक्रीडः । यस्य रतिरात्मन्येव, न सक्चन्दनादिषु,

४. भवति नातिवादीति पाठे बहुगर्ह्यग्रहः न भवतीति भाव-
प्रकाशिकायामर्थ उक्तः । भवतेनान्तिवादीति पाठे छान्दसात्मनेपदस्यो-
पसारापेक्षया पूर्वं सोम्य विद्वांतिवन् अत्रापि भवेति पृथक्पद युक्तम् ।
एवञ्च वेदान्त (दहपरिशा) प्रसिद्धमतिवादित्वं शृद्धीतं भवतीत्य-
शयेनान्यथा व्याचष्टे—भवेति लोडिति ॥

300 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 3, ख. 1.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥
सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन(त्यस्य)पन्था विततो देवयानः ।

स आत्मरतिः । रतिः सक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडा उद्या-
नादिजन्येति भूमाधिकरणे व्यासार्थैरुक्तत्वात् । क्रियावान् अननु-
संहितफलक्रियानुष्ठानशाली । एवंभूतश्च भवेति योजना । क्रियावत्त्वं
किमर्थमित्यत्राऽऽह—एष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः इति । क्रियया
हन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण
नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति
यतयः क्षीणदोषाः ॥ क्षीणदोषाः रागादिदोषशून्याः यतयः
जितेन्द्रियाः यं पश्यन्ति, ■ शरीरान्तर्बर्ती ज्योतिर्मयः ज्ञानमयः
शुभ्रः निर्दोषः आत्मा, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च लौकाग्र्यं परमं तपः'
इत्युक्तवाद्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा, आगमोत्थज्ञानेन च,
लीलैकादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च, सत्येन भूतहितवचनेन च
लभ्यः साक्षात्कर्तव्यः । अथवा लभ्यः प्राप्तव्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोपा-
सनाद्वारेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्य इत्युक्तं स्तौति—सत्यमेव जयति नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः । लोके सत्यमेव जयति ; नानृतम् ।
सत्यवादिना हनृतवादी पराभूयते । अर्चिरादिरूपेण विततो विस्तीर्णो
देवयानाख्यः पन्थाः सत्येन हि भवति-सत्यवादिनो हि भवतीत्यर्थः ।

येनाक्रमन्ति ऋ (प्नुवन्ति ऋ) पयो ह्याप्तकामा (ज्ञानतृप्ताः) यत्न तत्
सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

बृहच्च तत् दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सु-
दूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव (पश्यस्येतत्) निहितं गुहायाम् ॥ ७
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञान-

तं मार्गं विशिनष्टि—येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामाः । आप्त-
कामाः विगततृष्णा । ऋषयः तत्त्वदर्शिना येन मार्गेण तत् प्राप्नुवन्ति
हि । किं तदित्यत्राऽऽह—यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ।
यत्न स्थाने सत्यवदनस्य परमप्रयोजनभूतं मूर्ते ब्रह्माऽऽस्ते, तत्
स्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अचिरादिप्राप्य विशिनष्टि—बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । स्वरूपतो गुणतश्च बृहत् दिव्यं
परमाकाशनिलयं बाह्यनसागोचरकमनीयरूपवत् सर्वचित्तान्त प्रवेशन-
समर्थात् जीवर्गादपि तदनुप्रवेशसमर्थतया सूक्ष्मतरं दीप्यते तत् । दूरा-
त्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ।
दूरात् सुदूरे प्रकृते परस्तात् वर्तमाने परमपदे, इहान्तिके अण्डा-
न्तर्वर्तिनि रविमण्डले, पश्यत्सु ब्रह्मदर्शिष्विहैव गुहायां हृदयाकाशे च
निहितम् स्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा

७. अण्डान्तर्वर्तिनीति इहेतिशब्दार्थः । दूरादित्यस्य रवि-
मण्डलादेरित्यर्थविवक्षायामिहेत्यस्य पृथिव्यामित्यर्थोक्तौ अन्तर-
इति श्रीवेङ्कटाद्रिप्रभृतिकं ब्राह्मम् ।

प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

वा । देवाः । इन्द्रियाणि । शिष्टं स्पष्टम् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध-
सत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । जायतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या, “प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी” इति श्रुत्युक्तरीत्या
ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अयमन्वयः निष्कलं
परमात्मानं ध्यायन् परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो भवति ।
तदनन्तरं तं पश्यति-दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरो ऽन्यथ ॥८॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा
संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभक्-
त्येष आत्मा । यस्मिन् आत्मनि प्राणापानादिपञ्चरूपेण विभक्तः प्राण
आश्रितः ; प्राणैः इतरेन्द्रियैः सह प्रजानां सर्वमपि मन आश्रितम्—

८. धर्मभूतज्ञानप्रसादस्य सत्त्वशुद्धधीनत्वात् अत्र प्रसादाधीनत्वं
सत्त्वशुद्धेः पाठक्रमस्वरसलब्धं ज्ञानपदस्य परमात्मपरत्वाश्रयणेन
निर्वहति दायत इति । ज्ञानानन्दमयदिव्यमङ्गलविग्रहसहिततया
सकलं परमात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादेन विशुद्धसत्त्वो निष्कलं परमात्म-
स्वरूपमपि ध्यायन् पश्यतीत्यर्थोऽपि घटते ॥

९. ओतमित्यत्रापि पूर्वाघात् यस्मिन्निति पदमनुपञ्जनीयम्—
अत्र प्रजानां सर्वमिति पदद्वयश्रवणात् यस्मिन्निति परमात्मपरमेव
युक्तम् । एवं च पूरुर्ध्वं तत् तत्परमेव । तथा च तत्प्रतिसंबन्धी
एषोऽणुरित्येतच्छब्द इति परमात्मन एव ग्राह्यग्रादणुपदमणु । रिमाण-
परं न भवतीति विमृश्य, दुर्विज्ञेय इत्यर्थ उक्तः । परंतु ‘स्वशब्दोन्माना-
भ्याञ्च’ इति सूत्रभाष्ये जीवपरतयैवेदं धाक्यमुपात्तम् । तत्र मनान्तर-

प्राणेश्चित्त सर्वमोत प्रजाना यस्मिन् विशुद्धे विमर्त्येष आत्मा ॥ ९ ॥
य य लोक मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते याश्च कामान् ।
त त लोक जयते (ति) ताश्च कामान् तस्मादात्मज्ञ (स्थ) ह्यर्चयेद्
भूतिमाम ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथम खण्डः ॥

यस्मिन् परमात्मानं विशुद्धे प्रसन्ने सति एष जीवात्मा विमर्षात् अपहृत
पाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः सः विभर्षति (विभुत्वमानन्त्यमश्नुते ?)
स एष अणुः—दुर्विज्ञेय आत्मा विशुद्धेन मनसा प्राज्ञ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

य य लोक मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते
याश्च कामान्, त त लोक जयते ताश्च कामान् । मविभाति
सकल्पयतीत्यर्थः । कामान् स्वधादीन् जयते जयति—वशीकरोतीत्यर्थः ।
शिष्ट स्पष्टम् । तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद् भूतिकामः । यस्मादेवमसौ

खण्डनायसरे श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम्—अथापि पूर्वं पञ्चाक्षरं पर-
मात्मन एव प्रस्ताव्यात्, मुण्डकोपनिषदधिकारणादिनयेन परमात्मरतयैव
सुनिर्वहे अत्र जीवात्मग्रहणं मा भूदिति कृत्वा योजनेन दर्शिता । ननु
यच्छब्दस्य परमात्मपरताया आवश्यकत्वात् भाष्यनिर्वाहः कथमिति
चेत्—उच्यते । पूर्याधिमुत्तरार्धात् पृथग्वाक्यम् । यस्मिन्—जीवात्मनि
पञ्चवृत्तिप्राणो निविष्टः, एष आत्मा चेनसा अणु वेन वेदितव्य
न तु परमात्मा अणु वेन वेद्यः । यस्मिन् विशुद्धे—सर्वधैव शुद्धे
(परमात्मनि) सर्वप्रवासवन्धित्वादिक्मोतम्, एष परमात्मा
विभाति—विभुर्भवति, न त्वणुरिति योजना । अथवा यस्मिन् पर-
मात्मनि पञ्चवृत्तिप्राणचित्तादिकं सर्वमोतम् एष परमात्मा यस्मिन्
जीवात्मनि विशुद्धे—विविक्ततया गृहीते विभर्षति—विशेषेण आविर्भ-
वति, एष जीवात्मा अणुश्चेतसा वेदितव्य इत्येवमूहम् ॥

अथ तृतीये द्वितीयः खण्डः ॥ हरिः ओम् ।

स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र (यस्मिन्) विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा(भृजा)यते
वशीकृतलोककामतया लोकान् कामाश्च प्राप्तुं च शक्नोति, तस्मादैश्वर्या-
दिकामः, 'पीतोऽसावात्मजो मक्षमभिलषितं वरं प्रयच्छति' इति
बुद्ध्या पूजयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषत्तृतीयांशिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

—*—

आत्मवित्पुजाया मोक्षफलकत्वमाह—स वेदैतत् परमं ब्रह्म
धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वे जीव-
जातं निहितं शुभ्रं निर्मलं स्वप्रकाशं भाति, एतत् ईदृशं सर्वकामा-
स्पदतया धामशब्दितं परमं ब्रह्म नारायणं सः पूर्वपकृत आत्मजो
वेदेत्यर्थः । उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति
धीराः । अतः ये धीराः प्रज्ञाशालिनस्तादृशमात्मजं पुरुषं फलागतर-
कामनारहिता मुमुक्षवः सन्तः परमात्मानमिवोपासते, ते एतच्छुक्रं
चरमधातुमतिक्रम्य वर्तन्ते—जन्मशून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिः जायते तत्र
तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति
कामाः । यस्तु देवत्वमनुष्यत्वादीन् कामान् भोग्यतया मन्यमानः

१. स इत्यात्मशमर्चयतः, पुरुषमिति परमात्मनश्च ग्रहणमपि
संभवति ॥

तत्र तत्र (यत्र तत्र) । पर्याप्तिकामस्य कृतात्मनश्च(स्तु) इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम् ॥ ३ ॥

कामयते, सः तत्रतत्र देवत्वमनुप्यत्वाद्दी कामाः कामै तत्तत् कामवशादिति यावत् देवमनुप्यादिरूपेण जायते । पर्याप्ते परिपूर्णं ब्रह्मणि कामनावतः कृतारमनः विदितात्मतत्त्वस्य तु इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि सर्वा आशा लप्ता । [अतः] न जन्मान्तरप्रसक्तिः इत्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्ददर्दुरं करोतीत्यत्रैव कृजो ज्ञानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । प्रवचनशब्देन मननं लक्ष्यते, कसाधनत्वात् । मेधाशब्दश्च निदिध्यासनवाची । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैः न प्राप्य इत्यर्थः । पुनः केनेत्यत्राऽऽह—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । एषः परमात्मा यमुपासकं वृणुते, तेन प्राप्य । वरणीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रियतमश्च वरणीयो भवति । प्रियतमत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत एव । अतश्चायमर्थो लभ्यते—‘यस्तु परमात्मनि निरतिशयप्रीतिमान्, स परमात्मानं प्राप्नोति’ इति । प्रीतिरूपापन्नभगवदुपासनस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यर्थः । तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम् । तादृशस्योपासकस्यैव आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति ; खानुभवमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

३. अयं कठोपनिषद्यपि । तृतीयपादेनोपायस्य ध्यानस्य अत्र स्नेहगर्भतया भक्तिरूपत्वावश्यकत्वं ज्ञाप्यते ; चतुर्थपादेन चोपायोपेधैस्य स्वामिति । एवञ्च भक्तान्तरेभ्यो ज्ञानवैलक्षण्यमपि मन्त्रार्थः ॥

नायमात्मा चलद्हीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽप्य
(दानं तपसोऽप्य) लिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वास्तस्यैव
आत्मा विशति(ते) ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥
संप्राप्येनमृपयो ज्ञानतृप्ता कृतात्मानो वीतरागा प्रशान्ता ।

नायमात्मा चलद्हीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽ
प्यलिङ्गात् । अयमात्मा अवसन्नमनसा न लभ्य । अवसादो नाम
देशकालनैर्गुणादिजन्य दैन्यम् । तदभावो हि बलम् । प्रमादः अनव
हितचित्तता । तपश्शब्दं तप प्रधानसंन्यासाश्रमपर । “तप एव द्वि-
तीय ” इतिवत् । तस्य च लिङ्गं शिखायज्ञोपवीत-शिवय-जरूपवितादि ।
तद्रहितात् संन्यासादपीत्यर्थः । तपस इत्येतत् आश्रमान्तरस्याप्युप
लक्षणम् , सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ।
लिङ्गशून्यैराश्रमै न प्राप्य इत्यर्थः । आश्रमलिङ्गानि अपेक्षितानीति यावत् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वास्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम ।
उक्तैर्नलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्धो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य एषः
तादृशोपायसंस्कृत आत्मा स्वरूपं धाम प्राप्य परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संप्राप्येनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः
प्रशान्ताः । रूपयः तत्त्वदर्शिन एन परमात्मानं संप्राप्य जीव

४ तस्यैव आत्मेति । तस्येति षतुर्दहिन , आत्मेति तदीय-
शुद्धस्वरूपस्य च ग्रहणम् । एवञ्च तस्यैव आत्मेत्यत्र पूर्वमन्त्रैरूप्य
सहम् । तत्र एव आत्मेत्यस्य परमात्मपरत्वात् । एकैरूप्यमिप्साया
तु अत्रापि न्य आत्मा-परमात्मा ब्रह्मभूत तस्योपासकस्य धाम—
स्थानं हृदयम्, यद्वा धाम—तेज धर्मभूतज्ञानं विशति । सम्यक्
तद्विषयो भवतीत्यर्थो प्राप्य ॥

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगात् यतयश्शुद्धसंन्यासः ।
ते ब्रह्मलोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

इशायामेवानुभूय तेनानुभवेन सत्तुष्टा कृतात्मानः लब्धात्मसत्ताका,
अपगतविषयाशा, अत एव प्रशान्ताः निगृहीतेन्द्रियश्च ये सन्तीत्यर्थः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ।
ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगत परमात्मान देशविशेष-
विशिष्टं प्राप्य आदिर्भूतब्रह्मरूपविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वे वस्तु-
गत्या व्याप्यन्ति, सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगात् यतयः
शुद्धमत्त्वाः । ये यतयः — निजितेन्द्रियग्रामा काम्यकर्मसंन्यासेन
शुद्धसत्त्वाः परिशुद्धान्तराणां वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निर्जातपरमात्म-
तत्त्वा इत्यर्थः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमु-
च्यन्ति सर्वे । “अथैव लोको ब्रह्मलोक । तत्र वर्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः,
परान्तकाले—‘अन्तकाले च मामेव’ इत्युक्तचरमदेहावसानसमये परा-
मृतान्—मसन्नात् ब्रह्मगो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्ते इत्यर्थः ” इति ‘विशेष च
दर्शयति’ इति सूत्रे व्यासार्थेण मन्त्रखण्डो विवृतः । “ते ब्रह्मलोकेषु
परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्वे” इति पाठे, ते चरमशरीरावसाने
मगवलोकेषु, परम् अमृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यत्वेन येषां ते परा-
मृताः—नञ् प्राप्ता इति यावत्—स्वरूपतिरोधायकाविधया सवासने
विमुक्ता भवन्ति । ‘परं ज्योतिरपसंख्यं स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते’ इति

गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्मणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी(क)भवन्ति ॥७

श्रुतेरित्यर्थः । न च भगवन्नोक्तस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम् ,
“परस्य ब्रह्मण परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिता
स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणमामाण्यात्” (४ ३ ११) इति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

मुच्यमानजीवोपकारिका, ‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छब्दाम्’ इत्यादि-
प्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामाप्तपोडशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ता पञ्चदश
कला स्वस्वप्रकृतिषु संल्लेपविशेषयुक्ता भवन्ति । देवा वागादीन्द्रियाणि

६ अयं तैत्तिरीयेऽपि । विवृत इति । तत्र करिष्यमाणस्य
विवरणस्य प्रतिष्ठा अदृश्यत्वाधिकरणे कृतेत्यपि ध्येयम् ॥

७ श्रुतप्रकाशिकायाम्, ‘मुक्तात्मपरित्यक्तदेहेन्द्रियतदभि-
मानिदेवतादीनामितरचेतनाचेतनवत् प्रलये परमात्मनि लयपर, न
तु मोक्षपर, मुक्ता कलाशब्दोक्तभूतेन्द्रियाणां परमात्मना ऐक्या
पत्यभावात् इत्युक्त्या पञ्चदश कला — पञ्च भूतानीन्द्रियाणि चेति
ज्ञायते । अयापि तद्वाक्यं कलापदेन भूतेन्द्रियग्रहणं यत्र कश्चित्
परोक्तमन्यारह्यं तददूषणपरम् । न तु तथैवायं अभिमतः । अस्मिन् पक्षे
इन्द्रियाणामेकादशतया षोडश कला इत्येव वक्तव्यत्वात् । अतः
षोडशकलत्वप्रदर्शकप्रश्नोपनिषद्वचनकण्ठोक्तकलाविषयतया यथा
शाङ्करमेवात्र व्याख्यातम् । ननु कलाशब्देनैवेन्द्रियाणां गृहीतत्वात्
देवाश्चेत्यादिना किमुच्यते ॥ उच्यते — पूर्वेणैन्द्रियादिगतदेवतानिय-
मन्यापाराणां प्रतिनियतदेवताप्राप्तिरित्यत इति । अत्र ‘प्रलये
परमात्मात्मनि लयपर’ इति श्रुतप्रकाशितास्वाख्यात् गता इति

तत्तदधिष्ठातृ-आदित्यादिदेवतासु प्रतिष्ठा-ससर्गविशेष गच्छन्ति ,
न तु लीयन्ते । इन्द्रियादीनामाकल्पस्थायित्वात् । 'यथास्य पुरुषस्य
मृतस्याग्निं वागप्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिषु वागादीना-
मग्न्याद्यप्ययथवणस्य भाक्तत्वमिति "अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न, भाक्त-
त्वात्" इति सूतितत्वात् । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्व एकीभवन्ति । यानि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकार-
ज्ञानारम्भसमये, 'क्षमिष्ये' इति सकल्पविषय(वी)भूतानि, तानि
कर्माणि [च] विज्ञानमय आत्मा च 'अक्षरात्परत' इति सर्वस्यात् पर
भूते अव्यये अक्षरे एकीभवन्ति । परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपाणां कर्मणां
तत्तैकीभावः तद्धर्मभूतज्ञाने लय एव । जीवस्यैकीभावो नाम नाम-
रूपात्मकमेदकाकारग्रहाणम् । कर्मणा नाशात् कलानां मुच्यमानं प्रति
नोपकरणत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

कप्रत्ययबलाच्च मन्त्रेऽस्मिन् विशिष्टमेक वाक्यम्-उपादानेषु प्रतिष्ठा
गता पञ्चदश कला, प्रतिदेवतासु प्रतिष्ठा गता देवा, कर्माणि
विज्ञानमयश्चासर्वे परमात्मन्येकीभवन्तीत्येवरूपमिति प्रतीयते । तथा च
विज्ञानमये भुक्ते तदीयानि कलादीनि कथमवतिष्ठन्ति इति प्रश्ने
तस्य परमात्मना एकीभावे तेषां कश्चित् काल निर्व्यापारतया स्थित्या
प्रलये तत्रैव एकीभावः कर्मणामात्मनश्चैव तदैव एकीभाव इति
समाहितमिति । मूले प्रतिष्ठा इति बहुवचनं देवमेदेन प्रतिष्ठाव्यक्ति-
भेदात् । आत्यैक्यादेकवचनेनानुवादो भाष्ये । सव इति पुल्लिङ्गी-
चित्यम्—"एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता" इति वैशेषिक-
दर्शनरसायनेऽस्मिन्निधे द्रष्टव्यम् ।

यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्ते गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

तदेवोत्तरमन्तेण विशदयति—यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
अस्ते गच्छन्ति नामरूपे विहाय । यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्य
स्योत्पत्तिस्थानेभ्य प्रसृता गङ्गायमुनासरस्वत्यादीनि नामानि शुक्लकृष्ण
लोहितादीनि रूपाणि च विहाय समुद्रे एकनामिब भजन्ते । तथा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । विद्वान्
तद्वदेव भेदकैर्नामरूपादिभिर्विमुक्त सन्, “द्वि यो ह्यमूर्त् पुरुष”
इति मन्त्रप्रतिपाद्य पुरुषं प्राप्नोति । यथा नदीसमुद्रजलयोरस्तुनो
नैक्यम्, अपि तु भेदकाकारप्रहाणमात्रम्—एवमिहापि मुक्तस्य पर
मात्मना, पूर्वमुक्तात्मभिरपि नैवयम्, अपि तु परममाभ्यमात्रम् । अत
एव कठवल्ल्याम्, “शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति” इति सादृश्य
मेवोक्तम् ; न तु तद्भाष ॥

ननु अवयवानिरिक्तावयव्यन्नराभाववादिनाम् परस्परसदृशाना
घटावयवाना भिन्नानामेव सनामेकत्वावस्थाश्रयत्वम्, पुण्डलकटका
दीना मृषानिक्षिप्तानामग्निनापद्रुताना वस्तुनो भिन्नानामप्येकत्वावस्था
श्रयत्ववन् नदीसमुद्रजलयोरपि परस्परमिलितयोः ससर्गिद्रव्ययोरैकत्वा
वस्थाश्रयत्वमस्ति । तत्रश्च निर्विदोषत्रैकनापत्तिरेव परममुक्तिरिति चेत् —
निर्गुणत्रिधाश्रेष्ठत्वेन पराभिमतया प्रजापतिविद्यायामपि, ‘स तत्र
पश्यति’ इति मुक्तत्रयणोगाधाराधेयभाष्यप्रणयात् । सत्यकामत्परसत्यगुरुत्व-
त्वादिरूपधर्माणा मुक्तायेऽपि आभिर्भास्य निर्गुणविद्याफलत्वेन ‘उत्तराद्ये-

स यो ह वै तत् ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मचित् कुले भवति ।

दाविर्भूतस्वरूपस्तु' इत्यत्र परैरप्यङ्गीकृतत्वात् । न च सत्यकामत्वं च जीवस्य स्वरूपमात्रमिति शक्यते वक्तुम् । कामशब्दोदिताना कामनाविषयसृज्यपदार्थानाम्, सकलपदशब्दोदितस्य तत्सृष्टिहेतुमायावृत्तिविशेषस्य च स्वरूपाद् ग्रहिर्भावावश्यम्भावात् । तेषां च मुक्तावाविर्भावे कथं निर्विशेषतापत्तिः । अनाविर्भावे च प्रज्ञापतिविद्यायाम्, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना गुणाष्टकोपदेशवैयर्थ्यम् । न हि प्रज्ञापतिविद्यायां गुणाष्टकोपदेशस्योपासनार्थत्वं सम्भवति, परेस्तत्रोपासनाविध्यन्ङ्गीकारात् । नापि तदवगत्यर्थ उपदेशः । मुक्त्यगमगतं शुद्धं ब्रह्मनिपद्यत्वात् । तत्त्वमसीत्युपदेशस्थले ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिवर्णनस्याधारोपापवादन्यायेन निष्प्रपञ्चत्वयोधनार्थनयेवात्र प्रकारान्तरेण सार्थकत्वोपादनायोगात् । नापि प्रत्यैहच्युत्पादनार्थं, गुणकीर्तनस्य निर्गुणविद्याहच्युत्पादकत्वासम्भवात् । अतो निर्गुणविद्याप्रकरणे अपहतपाप्मत्याद्युक्ते आतिर्विशिष्टतया तद्वोधनार्थतैव साफल्यं वाच्यम् ; अतश्च मुक्तौ निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिकथनमसंगतम् ॥ ८ ॥

स, यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । य एतत् परमं ब्रह्म वेद वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवमृती । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥" इत्युक्तरीत्या प्रीतिरूपापन्नदर्शनसमानाकारोपासनयुक्तो भवति, स ब्रह्मैव भवति आविर्भूतनाशरूपो भवतीत्यर्थः । आनुषङ्गिकं प्रयोजनमाह—नास्याब्रह्मचित् कुले भवति ।

तरति शोकम्, तरति पाप्मानम्। गुह्यग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥

तदेतद्वचाभ्युक्तम्—(तदेव श्लोकः)

क्रियाघन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहुते एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अस्य कुले अवज्ञवित् न भवनीत्यर्थः। तरति शोकं तरति पाप्मानम् ।

स्पर्शोऽर्थः । गुह्यग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ त्रिगुणात्मक-

प्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन् आविर्भूतगुणाष्टको भवति॥९

तदेतद्वचाभ्युक्तम् । एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ब्रह्म-

न्तेणोक्तम् । क्रियाघन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहुत एकर्षिं

श्रद्धयन्तः । नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ताः अधीतवेदाः ब्रह्म बुभुक्षुः सवः

एकर्षिं शब्दितमभिहोतुं स्वयमेव जुहुतीत्यर्थः । एकस्मिन्मात्रसाध्य-

त्वादभिहोतृत्वैकर्षित्वमित्यर्थः । यद्वा एकधासावृषिश्च । मुख्यर्षिः

परमात्मा ; “तथा प्राणाः” इत्यत्र, “अपिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव

युज्यते” इति भाषितत्वात् । श्रद्धयन्तः तत्र श्रद्धायुक्ताः इत्यर्थः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥

अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंदर्भे वर्तते । तेषामेवैतां ब्रह्मप्रतिपादिकां वेद-

रूपां प्रश्न्यात् ; यैः शिरस्यङ्गारपात्रधारणलक्षणमार्धवर्णिकानां वेदमन-

त्वेन प्रनिद्धं यथाशास्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अयं चार्थः “स्वाध्यायस्य

तथात्वे हि—”इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ।

१०. आयर्षिणिक्तानामेकर्षिनामर्षैकाशिरथयेशिलायां प्रसिद्धः ।

अत्र एकर्षिमिति द्वितीयान्तर्त्याचित्याय अभिहोतृमित्युक्तम् ।

द्वितीयव्याख्याने श्रद्धयन्त इत्यत्रान्यथो विवक्षितः ॥

इत्थं हि तदधिकरणम्—नानाशास्त्रास्त्राज्ञानानि वैश्वनराक्षरोपासादीनि
 अभ्यासप्रकरणान्तराभ्या मिद्यन्ते । इतरथा पुनश्च वणलक्षणाभ्यासस्य
 प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् इति शास्त्रान्तराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
 पूर्वपक्षे प्राप्ते—“सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषात्” । सर्ववेदान्तेषु
 प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासिरूपफलसयोगोऽप्यविशिष्ट । उपास्यरूपमप्य-
 विशिष्टम् । वैश्वानरविद्येति समारूपाऽप्यविशिष्टा । अतः “एकं वा
 संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषात्” इति शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तमूलो-
 क्तन्यायेनोपासनैक्यमेव स्वीकर्तव्यम् । “भेदान्नेति चेत् एकस्यामपि” ।
 शास्त्रान्तरेऽभ्यासप्रकरणान्तरवशेन विद्याभेदावश्यम्भावात् न विद्यैक्यम्,
 विद्यैक्ये पुनः श्रवणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्—एकस्यामपि विद्यायामप्येतु-
 भेदात् पुनः श्रवणसार्थक्योपपत्तेः न विद्याभेदः । ननु विद्यैक्ये मुण्डकाज्ञाता-
 क्षरविद्यायाः शास्त्रान्तराधीताक्षरविद्यैक्येन, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 शिरोव्रतं विधिषद् यैस्तु धीर्णम् इत्यार्थगणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रता-
 ङ्गकस्य शास्त्रान्तराधीताक्षरविद्यायाः अपि स्यात् । न च इष्टापत्तिः ।
 शिरोव्रतशून्यानाम् अनार्थगणिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् । अतः
 आर्थगणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गकमुण्डकाज्ञाताक्षरविद्यायाः शास्त्रान्तरा-
 धीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्—तत्राऽऽह—
 “स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः” ।
 तथात्वं इति निमित्तसप्तमी । स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थम् अध्य-
 यनजन्यसंस्कारभाववसिद्ध्यर्थं शिरोव्रताङ्गाध्ययनेनोपनिषद् रूपस्वाध्या-
 यस्य संस्कारो भवति । उपनिषदध्ययनाङ्गं शिरोव्रतम् ; न विद्याङ्गम् ।

प्राप्ते—‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ति’, ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्या च नेतरौ’, ‘रूपोपन्यासाच्च’ इति त्रिभि सूत्रै सिद्धान्त कृत ।

तेषा चायमर्थ — अदृश्यत्वादिगुणक परमात्मैव , तद्धर्मिणा सर्वज्ञत्वादीना ‘य सर्वज्ञ सर्ववित्’ इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मक-निखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन मृतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, ‘अक्षरात्परत पर’ इति प्रकृतिजीवाभ्या भेदव्यपदेशाच्च मृतयो-न्यक्षर परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतादक्षरशब्दितात् अन्याकृतात् परत्वेन तद्वेदसिद्धावपि न जीव-भेद सिध्यतीति वाच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पक स्वकार्यवर्गवाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्थव्यसमवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निष्प्रयोजनत्वाऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे मृतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्व सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परत इति निर्दिष्टत्वाक्षरस्य, ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’, ‘तथाऽक्षरात् समयनीह विधम्’, ‘तथाऽक्षराद्विविधा सोम्य भावा’, ‘येनाक्षर पुरप वेद सत्यम्’ इति वाक्यनिर्दिष्टमृतयो-न्यक्षरापेक्षया मित्रत्वात् । न च तत्र प्रमाणमात्र , दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष स बाह्याभ्यन्तरो ह्यत्र । अपाणो ह्यमना शुभ्र’ इति पूर्वसदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्ट मृतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परत परत्वामिधानात् । न हि

तस्यैव तत परत परत्व संभवति । अत 'अक्षरात्परत पर' इति वावयस्यमक्षरपदमव्याकृताभिधायि, न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो' इति भगवत्सबन्धिनया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूत योन्यक्षरसबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुष वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

धुम्बाद्यधिकरणम्—तथा "यस्मिन् धौ" इति वावये, "ओत मन सह प्राणैश्च सर्वे" इति मन प्राणसबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथ नाभौ सहता यत्न नाढ्य स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इति जीव-लिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्गत्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रय-णीयमिति पूर्वपक्षेमाप्ते—“धुम्बाद्यायतन स्वशब्दात्”, “मुक्तोपसृप्यन्य-पदेशाच्च”, “नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च”, “मेदव्यपदेशात्”, “प्रकरणात्” “स्थित्यदनाभ्या च” इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तं कृतं ।
अयमर्थः—धुम्बाद्यायतने परमात्मा । 'अमृतस्यैव सेतु' इति मोक्षपद-त्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्दः)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्म-शब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । अनुमानम्=आनुमानिक प्रधानमस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावाच्च प्रतिपाद्यम्, एव प्राणभूत—जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावाच्च प्रतिपाद्य । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्यैव जीवमेदव्य-पदेशाच्च । भूतयोनिप्रकरणाच्च । 'तपोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनभक्तयो अभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलमोक्तृ(लातृ)त्वम्, परमात्मनस्तु

प्राप्ते—‘अदृश्यत्वादिगुणको घर्मोक्तिः’, ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ’, ‘रूपोपन्यासाच्च’ इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः—अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ; तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मक-निखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन भूतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, ‘अक्षरात्परतः परः’ इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च भूतयोन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गपेक्षया परभूतादक्षरशब्दितात् अग्न्याकृतात् परत्वेन तद्वेदसिद्धावपि न जीव-भेदः सिध्यतीति वाच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पक-स्वकार्यवर्गवाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्थव्यसंभवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निष्प्रयोजनत्वाऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्वं सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परत इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य, ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’, ‘तथाऽक्षरात् संभवतीदृ विश्वम्’, ‘तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः’, ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्’ इति वाक्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः ; दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाक्ष्याम्यन्तरो ह्यजः । अमाणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इति पूर्वसंदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं भूतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परतः परत्वाभिधानात् । न हि

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति वाक्यस्य मक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ।। 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूत-योन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुषं वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युम्बाद्यधिकरणम्—तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वाक्ये, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथ-नाभौ संहता यत्र नाह्वयः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति जीव-लिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्गत्वा जीवपरत्वमेवास्य सैदर्मेत्याऽऽश्रय-णीयमिति पूर्वपक्षेभासे—“द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात्”, “मुक्तोपसृप्यव्य-पदेशाच्च”, “नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च”, “भेदव्यपदेशात्”, “प्रकरणात्” “स्थित्यदनाभ्यां च” इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः । अयमर्थः—द्युम्बाद्यायतनं परमात्मा । 'अमृतस्यैव सेतुः' इति मोक्षप्रद-त्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्दः)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्म-शब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । उपनिष-आनुमानिकं प्रधानमस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रतिपाद्यम्, एवं प्राणभूत-जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रतिपाद्यः । 'जुष्टं यदा पश्यत्यग्नमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्यैव जीवभेदव्य-पदेशाच्च । भूतयोनिप्रकरणाच्च । 'तयोरेन्यः पिप्पलं दित्यनश्नन्नयो अग्निचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलभोक्तृ(लातृ)त्वे, परमात्मनस्तु

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

मुण्डकोपनिषत् संपूर्णा ॥

भद्रं कर्णेभिः—इति च शान्तिः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

—:***:—

तदन्तरेण शरीरेऽवस्थानमिति परमात्मन एव प्रकरणतात्पर्यपर्यवसान-
भूमितया (ताया) आविष्कृतत्वाच्च परमात्मैव मुण्डकोपनिषत्प्रतिपाद्य इति ।

अतश्च मुण्डकोपनिषद् भगवत्परेति सिद्धम् ।

इयं ब्रह्मविद्या येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्येण प्राप्ता, तान् नमस्यति—

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

द्विवचनमादरार्थं विद्यासमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः ‘अक्षरात्परतः परः’ इति वाक्यस्य मक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु मृतयोन्यक्षराभिधायि ॥ ‘अमिर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या’ इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य मृत-योन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च, ‘पुरुषं वेद सत्यम्’, ‘दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः’ इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युम्बाद्याधिकरणम्—तथा “यस्मिन् द्यौः” इति वाक्ये, “ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः” इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, ‘अरा ह्य रय-नाभौ संहता यत्र नाढ्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः’ इति जीव-लिङ्गाच्च मृतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्ग्यत्वा जीवपरत्वमेवास्य सैदर्भस्याऽऽश्रय-णीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—“द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात्”, “मुक्तोपसृप्यव्य-पदेशाच्च”, “नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च”, “भेदव्यपदेशात्”, “मकरणात्” “स्थित्यदनाभ्यां च” इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः । अयमर्थः,—द्युम्बाद्यायतनं परमात्मा । ‘अमृतस्यैव सेतुः’ इति मोक्षवद-खलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्दः)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्म-शब्दस्य च श्रवणात् । ‘नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’

प्रमाणाकरः

अक्षय्यं ह वै अ. धौ. ८-१-१
 अग्न्यादिगतिं ब्र. सू. ३-१-४
 अजायमानः तै. आ. ३-१-३
 अद्यतेऽति च तै. आन. २-२
 अधिभूः अमर. ३-१
 अन्यतरकर्मजः वैशे. द. ७-२
 अव्यक्तं पुरुषे भा. शा. ३३९-३१
 अध इव छा. ८-१३-१
 असद्वा इदं शत. ब्रा. ६-१-१
 असौ वै लोकः घृ. ८-२-९
 अस्मिन्-श्रुत. प्र. संगतिविशेषेण
 विशिष्टकर्मार्थमाप्यघट्टे.
 अहमेकः अर्धशिरः १
 आकाशवत् पु. २४८
 आनीदवातं तै. ब्रा. २-८-९
 १ ऋ. ८-७-१०
 इयदामननात् ब्र. सू. ३-३
 उत्पत्तिं वि. पु. ६-५
 उभयेऽपि हि ब्र. सू. १-१
 ऋतं पिबन्तौ कठ. ३-१
 कं वा पू. मी. सू. २-४-९

एकसद्वैकं वि. पु. २-१२-४४
 एकः समस्तं वि. पु. २-१६
 एकत्वे सति वे. सं. उदाहृतम्
 एको व्यापी समा वि. पु. २-१४
 केवलमेद श्रीभा. जि. तत्त्वमसि-
 घट्टान्ते
 काठिन्यवान् वि. पु.
 को भवान् वि. पु. २-१३
 छन्दांसि यजाः श्वे. ३-४
 तत्प्राप्तिं वि. पु. ६-५-६१
 तथा प्राणाः ब्र. सू. २-४-१
 तदधिगमे ब्र. सू. ४-१-१३
 तदैरं मदीयं छा. उ. ८-५-३
 तद्यथा रथस्य कौ. प्रत. ६१
 तत एव छा. उ. २-२३-१
 तमः परे देवे सुभा. २
 तस्मिन् यदन्नं छा. ८-१-१
 तस्या हिर तै. आ. १-२७-११५
 तस्यैष एव तै. आन. ६
 ता अन्नं छा. उ. ६-२-४
 तावेवायुत तर्कमापादिग्रन्थोदाहृतं

देहयोगाद्वा	म सू ३-२-५	बहु स्वा	छा. ६-२-३
द्या मूर्धानं स्मृति(श्रीमा १-२)		भगवानिनि	१ नृ. पु.
द्रव्यासु	अम. ३-३ २१३	भेदाभेदवादे तु	श्रीमा. जि.
द्वे विद्ये	वि. पु ६ ५ ६५		तत्त्वमसिषट्शान्ते
न तदस्मि	गी १८-४०	मनसश्चेन्द्रि	पु ३००
न तु दृष्टान्त	ब्र. सू २ १ ९	मनोमय	छा ३-१४-२
न संति	पु २४०	यच्चास्येहाम्ति	छा ८-१-३
निचारय तत्	कठ. ३ १५	यत्तास्य पुस्तस्य	शृ ५-२-१३
नैकस्मिन्	ब्र सू ४-२ ६	यथा सौम्य	छा ६-१-४
परं उच्यते	छा उ. ८ ३-४	यथा हि कदली	वि. पु.
पराभिधानात्	ब्र सू ३ २ ४	ययोर्यनाभि हृदयात्	पु. २५०,
प्राप्ताभ्याघेदृशदश		यदग्ने	छा. ६-४-१
	पा. ३-१-१३७	यदात्मको	२-आ
पारावारे परा	अमर. १	यदादित्य	गी. १५-१२
महृतिर्या	वि पु. ६-४-३८	यद्य-योऽस्मि	वि पु २.१३.८५
महृत्यादिभ्य	वा.अ.२ अ षर्ति	यस्सेतु	कठ ३-२
मज्ञा च तस्मात्	श्वे उ ४	या वेदवाद्या	मनु. १२-९,५
मतिज्ञाहानि	ब्र सू २-३ ५	ये चेमेऽरण्ये	छा ५-१०-१
मत्यद्वा चातुर्मास्यै	पु. २७२	येनाश्रुन	छा. ६-१-१
माज्ञेनात्मना	म शृ. ६-३ २१	यो विज्ञाने	शृ ५-७-२२
माणी	अम. १	यच्चा वाच्य	नि-पु

वन्मान्	रघु. २-८	सदेव सोम्य	छा-६-२-१
वाचारम्भणं	छा. ६-१-४	सद्रैकरूप	वि. पु १-२
वायुश्चान्तरि	बृ. ४-३-३	सन्मूलाः	छा. ६-८-४
वायोरग्निः	तै. उ. २-१	स प्राणम्	प्र. उ. ३
विभाषोभवद्	वार्तिक—	सर्वाणि ह वै	छा. १-९-१
विशेषं च	ब्र. सू. ४ ३.१५	सहस्रस्थूणे	तलवकार
वेदनं ध्यान		सापराये	ब्र. सू. ६-३-२७
वेदैश्च सर्वै.	गी. १५-१५	सोऽनुते	तै आन. १
शुद्धे शुद्धं	कठ. २-१	स्मर्यमाणं	ब्र. सू. १-२
संततं सिराभि	तै. ना १३	स्वाध्यायस्य	ब्र. सू. ३-३-३
स तत्र पर्येति	छा. ८-१२-३	स्वाप्ययात्	ब्र. सू. १-१-१०
सता सोम्य	छा. ६-८-१	हरेर्न किञ्चित्	
सत्यं ज्ञान	तै. आन. १	हिरण्यश्मश्रु	छा. १-६-६

अवधेयम्—यत् ज्ञातप्राय आकरः, तादृशमन्त्रानेकमुपेक्षितमिति ।

पुरुषनामानि

१. अथर्वा (र्व) ब्रह्मणो ज्येष्ठपुत्र ; २. अङ्गी ; ३ भारद्वाजस्तस्यबाहः ;
४. अङ्गिराः ; ५ शौनको महाशालः ।

अपूर्वपदम्

एकपिम् ३१२

शिरोऽन्तम् ३१२

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

माण्डूक्योपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः मद्रं पश्येमाक्षमिर्पञ्चजाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवासस्तनूभिर्देवोम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

[येनोपनिषदा भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रत्नरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरत्नरामानुजमुनिविरचिता माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमश्वितोरस्वलं प्रिया ।

अजनाचलशृङ्गारमजलमिमं गाहताम् ॥

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीमानजनशैलशृङ्गनिलयो भिन्नाजनश्यामलो

जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुर्यदशाचिद्रक्षापरो राजते ।

जन्मस्थेमग्निनाशनिर्मलदशानिर्वहिनानावपुः

माण्डूक्योपनिषद्दीर्णविभक्तं श्रीपञ्चरात्रे यथा ।

स्यान्तं 'न स्यान्तोपी'ति सूत्रे भाष्ये च भण्यते ।

जागराद्यं परस्येति नूनं माण्डूक्यमूलकम् ॥

देतरेयारण्ये (3-1-1) 'वायुः संहितेति माण्डूकेयः' इति ध्रुयते ।

'नूय्यो माण्डूकेयः', 'इति नु माण्डूकेयानाम्' इति च । मण्डूक-

महर्षिपुत्र इति तत्र व्याख्या । नूनं स एव माण्डूक्य इति श्रूयते । (?)

भगवता यादरायणेन, "न स्यान्तोऽपि परस्योभयस्मिन् सर्वत्र

व्यासे लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्वान् गुरुतपि ।

माण्डूक्योपनिषद्धारुयां करिष्ये विदुषां मुदे ॥

हि" इति सूत्रेण जाग्रदाद्यवस्थाविशिष्टजीवान्तरावस्थितस्यापि परस्य निर्दोषत्वं न्यरूपि । तत्तदवस्थतदन्तर्बर्तिन्यं कुत्रोक्तमिति विमर्शो, एकत्र सर्वतद्दर्शनमत्र माण्डूक्य एव । यथावदेतदुपनिषदर्थमज्ञानता-
मिदमस्फुटम् । पुराणपञ्चरात्ररूपोपबृंहणप्रदर्शितमर्थमनुसृत्य पश्यता-
मिदं सुग्रहम् । तत्र त्रींभागवते (१२-१६.) "त्रिवृक्षेदः सुपणरियो
यज्ञं वहति पूरयम् । अनपायिन्यारमभूता धीः साक्षादात्मनः प्रभा ।
विष्वक्सेनस्तस्य भूतिर्घिदितः पार्षदाधिपः । नन्दाद्योऽष्टौ द्वास्त्वाश्च
तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः । वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
अनिरुद्ध इति प्रह्लन् मूर्तिर्व्यूहोऽभिधीयते । ॥ विश्वस्तैजसः प्राज्ञः
तुरीय इति वृत्तिभिः । अर्धेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ।
अहोपाह्वायुधाकर्षैर्भगवांस्तद्यनुएयम् । विभर्ति स चतुर्मूर्तिर्भगवान्
हृदिरीधरः ।" इति बाह्वनपार्षदद्वारपालान् दिव्यमहिर्षीञ्ज्ञानपायिनीं
धियमात्मनः प्रभातीत्यादात्मभूतामुक्त्वा, 'भगवान् स्वयमेव संकर्ष-
णादिवतुर्व्यूहो भवति, न तु संकर्षणादीनां सुपणरिवत् अन्यत्यम् ।
विश्वतैजसप्राज्ञश्चन्द्राश्च तत्परा एव । तत्रतत्रास्याहोपाह्वायुधभूषणादि-
घचित्यमपि' इति प्रत्यपादि । "या वेदागमतन्त्राभ्यामाचार्यैः पञ्चाजा-
त्रिभिः" इति चेहोच्यमानस्य परिचिर्यारूपस्य क्रियायोगस्य वेदपाञ्च-
रात्रोभयानुसारित्ववर्णनपूर्वकमेवमुक्त्वा सर्वमिदं धृत्यारुढमित्य-
वगम्यते । व्यूहानां सृष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वञ्च तत्रोक्तम्, "द्विज-
ऋषभ स एव ब्रह्मयोनिः स्वयंष्टक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयंतत् ।
सृजति हरति पातीत्यारययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्त पैं-
रान्मलभ्यः" इति । न जीवस्य सर्गादिकरत्वमित्यनोऽपि विश्वादिपदं

प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम्—

॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम् ॥

अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रात्मकपादचतुष्टयवति ओङ्कारे
अनिरुद्ध-प्रद्युम्न-सङ्घर्षण-वासुदेवापरपर्याय-विश्व-तैजस-पाश-तुरीया-
रूपपादचतुष्टययुक्तप्रसन्नहृष्टिविधानायेदं प्रकरणमारभ्यते । ओमित्येत
दक्षरमिदं सर्वम् । चेतनाचेतनात्मकमिदं जगत् सर्वमोङ्काररूपमेव ;
“तत् यथा शङ्खना सर्वाणि पर्णानि सत्पुष्पानि, एवमोङ्कारेण सर्वा वाक्

भगवत्परमिति सिद्धम् ।

श्रीगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिको(८-१३)दधृतेन च धयनेन,
“तन्निरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रियूह एव च । पञ्चरात्रे तथा
ह्येव भगवद्वाचकः स्मृतः” इत्यादिना यत्पर्यायेतेजोशान्भयपञ्चाक्ष-
रूपप्रियुगशालिनां सङ्घर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां प्रणयार्थत्यमभिहितम् ।
अहिर्बुध्न्यसंहितायां च कण्डोक्तमेव तारसूक्ष्मार्थनिरूपणपरसरे,
भगवद्गीतायां जागरादिस्थाननिर्वाहकविश्व्यादिनामगानिरुद्धादिपर-
त्यम् । एवमादिप्रमाणजातं हृदि निधाय ध्यूहादिपरप्रणयप्रिययतया
व्याख्यानुमारभते—अकारेत्यादिना । तत्र माण्डूक्यमिदं त्रियूह-
पञ्चानलमग्नेन प्रवृत्तं चतुर्यूहपक्षेण वेत्यन्यदेतत् ॥

[१. एण्डविभागो नास्ति शादरे । माघ्ये ‘नान्त,प्रश्न’मित्यन्तः
पूर्वं प्रथमखण्डसमाप्तिः । उपरि न विशेषः । परन्तु गीष्टपादीयचेन
शादरदृष्टा अपि कारिकाः श्रुतिचेन माघ्ये मन्यन्ते । तदनुसारेण
असदीयर्थाकृतनारायणभाष्येऽपि । कुरनारायणध्यायमीशायास्य-
व्याख्याता नारायणमुनीन्द्र इत्यत्र न किञ्चिद् गमनमस्ति । अन्य एव
तु प्रथमसंपुटोपोद्धात इति । स्यात् ।]

भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव ।

यद्यान्यत् त्रिकालातीतम्, तदप्योद्धार एव ॥ १ ॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्म ; अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

संतृष्णा । ओद्धार एवेदं सर्वम्” (छा. २-२३) इति श्रुत्यन्तरात् ।
तस्य प्रणवस्य उपव्याख्यानं गुणविमूल्यासनपकारपञ्चनम् ; कियत्
इति शेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यद्यान्यत् त्रि-
कालातीतं तदप्योद्धार एव । कालत्रयपरिच्छिन्नं कालत्रयापरिच्छिन्नं
च सर्वमोद्धार एवेत्यर्थः । प्रणवोत्पन्नस्याहतिमूलकवेदसृष्टत्वात् सर्वस्य
जगत इति भावः ॥ १ ॥

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । कालत्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नात्मकं सर्वमपि वस्तु
ब्रह्मैवेत्यर्थः । ततः किमित्यन्ताह अयमात्मा ब्रह्म-अयम्-ओद्धारः सर्वात्मभूतं
ब्रह्मैव । ततश्चोद्कारे सर्वात्मभूतब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । सोऽयमात्मा चतु-
ष्पात् । ओद्कारे अध्यसमानोऽयमात्मा पादचतुष्टययुक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः

२. अयमोद्धार इति । वासुदेवस्यात्मत्वं वक्ष्यते । अत्रेदं बोध्यम्-
प्रणवस्य ब्रह्मरूपत्वमिहोपनिषदि प्रधानप्रतिपाद्यम् । तदुपयोगि-
तया प्रथमवाक्यस्य व्याख्यानं कियते—‘तस्योपव्याख्यानं’मित्या-
दिना तदप्योद्धार एवेत्यन्तेन । तेन सर्वशब्दार्थशोधनेन परिच्छिन्ना-
परिच्छिन्नसर्वात्मकत्वमोद्कारे उक्तं भवति । अथ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्व-
मुच्यते, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति । एवं ब्रह्माभिन्नसर्वाभिन्नत्वादौकारस्य
ब्रह्माभिन्नत्वमितीदं निगम्यते, ‘अयमात्मा ब्रह्मे’ति इत्यर्थः सुवचः ।

यद्वा “प्रकाशादिवत्तु नैव परः” इति सूत्रभाष्ये (२-३-४५), “तत् त्वमसि”, ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिषु तच्छब्दब्रह्मशब्दयुक्त्वमय-मात्मेति शब्दा अपि” इति जीवशरीरब्रह्मनाचकत्वेन भाषितत्वात्, अयमपदात्मपदयोर्जीवविशिष्टवाचित्वं प्रतीयते । तदयमर्थः—ब्रह्मरूप-त्वेन प्रतिपिपादयिषितस्योद्धारस्य सर्वात्मकत्वेन प्रशसा कृता । अय जीवात्मनो ब्रह्मात्मकत्वमुच्यते—अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति जीव-विशेषणम् । हृदयमाननानावस्थ इत्यर्थः । अयास्य जीवात्मविशिष्टस्य जाग्रदादिरूपात्मविशिष्टानिरुद्धादिरूपान् पादान्, सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वक्तुमारभ्योक्त्या प्रधानप्रतिपाद्यमोद्धारस्येदं ब्रह्मात्म-कत्वमुच्यते, “सोऽयमात्मा अयमक्षरमोद्धार इति” इत्येवमपि सुखम् ।

अथाप्ययमत्र भाष्याशयः—ओमिति ब्रह्मेत्युक्त्या प्रणयस्य ब्रह्मात्मकत्वे निरूपणीये, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति किमुच्यत इत्याशङ्क्य मा भूदिति तद्व्याख्यानमारब्धम्, तस्योपव्याख्यानमिति । तदप्योक्तार एवेत्यन्तेन न प्रवृत्तव्याख्यानसमाप्तिः, किन्तु वृत्तान्तो-पनिषदा । ओमितीदं सर्वमित्यनेन प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमेवोच्यत इति नाप्रवृत्ताभिधानमिति व्याख्यानदर्शितं शङ्कासमाधानम् । तदुच्यते—परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वात्मकस्य होदारेऽनेन दानयेन प्रतीतमस्ति । तत्रेदं सर्वं वस्तु न ब्रह्मानात्मकं स्वतन्त्रम् । सर्वं हेतुद्-ब्रह्म । अतो ब्रह्मपर्यन्ततथैव वस्तुत्यादोदारे सर्वात्मनस्त्वप्रतिपाद-कादस्माद्वाक्यात् तादृशसर्वैवस्त्वात्मभूतब्रह्मात्मकत्वमोदारे उक्तमेव भवतीति । एतद्वोधनाय, सर्वं हेतुब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यम् । एवं च आत्मशब्दः सार्थक एव । योऽयं सर्वं प्रति उक्तः आत्मा सोऽनिरुद्धादिरूपेण चतुष्पात्, प्रणवोऽपि चतुष्पात्, तत्र प्रणयादा-नाम् आत्मपादरूपत्वादपि प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमित्युपर्युच्यते । तथान्य जाग्रदादिसर्वैर्प्रपञ्चात्मभूतानिरुद्धादिरूपब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादक्यान् ओमित्येतदक्षरमिति प्रथमवाक्यं ब्रह्मात्मकत्वपरमिनि सुस्थमिति ।

हरिः योम्. जागरितस्थानो बहिःप्रसरसत्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

तदेव पादचतुष्टयं प्रपञ्चयति—जागरितस्थानो....वैश्वानरः
प्रथमः पादः । जागरितं स्थानं यस्य स जागरितस्थानः जाग्रदृशा
निर्वाहक इत्यर्थः । 'जागरिते जगे'ति ब्रह्मशब्दितस्यानिरुद्धस्यैव
जाग्रदृशानिर्वाहकत्वात् । बहिःप्रज्ञः बहिः—रूपादौ प्रज्ञा येन स.
बहिःप्रज्ञः । सप्ताङ्गः 'एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः,
चक्षुर्विधिरूप, प्राणः पृथग्दर्मा, सन्देहो बहुलः, वस्तिरेव रयि',
पृथिव्येव पादौ' इति वैश्वानरविद्योक्तरीत्या द्युसूर्यवाय्वाकाशवारि.

नन्वेतन्म 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यस्य ओङ्कारो ब्रह्मेत्यर्थवर्णने पूर्वोक्त-
र्थाभाष्यसूक्तिघटोद इति चेन्न, तन्मुक्तेः, "अयमात्मा ब्रह्म सर्वा-
लुभूः" इति समन्वयाधिकरणोपात्तवृहदारण्यकग्रन्थविषयतयाऽ-
प्युपपत्तेः । नत्र मधुमाहणे पूर्वम् अयमात्मेति प्रत्यगात्मप्रस्तावात् ।
अस्तु वा प्रकृतवाक्यस्यापि तत्तामिमित्यम् । तावता वाक्यार्थस्य
ईषद्वेदेऽपि उपादानशैली एकैः । प्रणस्य सर्वात्मकत्वं प्रथमवाक्य-
प्रतिपन्नम् । सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाद्ब्रह्मात्मस्त्वमपि तत्र सिद्धमिति
सर्वं हेतुब्रह्मेत्यनेन दर्शितम् । एवं सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे कालत्रया-
परिच्छिन्नपूर्वोक्तजीवात्मनोऽपि ब्रह्मपर्यन्तत्वात् प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्वं
तन्मुखेनापि सिद्धवत्येवेति कथ्यते अयमात्मा ब्रह्मेति ॥ इदमभिसंघाय
अस्मदाचार्यैरपि भेदसाम्राज्ये 'अयमात्मे'ति जीवपरमभिहित-
मिति । वक्ष्यति चात्रापि जागरितादिपादे एकोनविंशतिमुखत्वादिकं
जीवद्वारा ग्राह्यमिति ॥ 'येन स' इति जीवमद्वारीकृत्याग्रन्वयार्थम् ।

६. द्युसूर्येति । उपात्तश्रुतिगतसुतेजआदिपदानामेतन्नामधेय-
त्वादलतद्ग्राह्यः । उक्तश्रुतेरसन्मते उपासकमूर्धादी वैश्वानरमूर्धा-

स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्
तैजसो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पृथिवीरूपैः मूर्धचक्षुः प्राणमध्यकायमूत्राशयपादरूपैः षडभिरङ्गैः, जाग्रता
जीवेन च सप्ताङ्गतत्वं द्रष्टव्यम् । एकोनविंशतिमुखः । पञ्चज्ञानेन्द्रिय
पञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपैर्मुखैरेकोनविंशतिमुखत्वम् । एषा-
मधिष्ठेयत्वं [यत्तच्च स्वाधिष्ठेय] जाग्रदवस्थजीवद्वारा द्रष्टव्यम् । स्थूलभुक्
स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । भोजने प्रवोजककर्तृत्वात्
'भक्तं विचरन्ती' इति परमात्मनि निर्देशनत् उपपत्तिर्द्रष्टव्या । वैश्वानरः
विश्वान् नरान् नयतीति वैश्वानरः । ॥ एक पादः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः...द्वितीयः पादः । स्वामिकरस्तूना
जाग्रद्वत् इतरानुभाव्यत्वं नास्तीति तद्वस्तूनामनुभावयिता प्रद्युम्न अन्त-
र्प्रज्ञ उच्यते । सप्ताङ्गत्वैकोनविंशतिमुखत्वे तस्य स्वामिकैरीश्वरस्यै-
श्वर्यादिभिः प्राणेन्द्रियैः, तदानीमप्रलीनेनान्तःकरणचतुष्टयेन च
पूर्णम् द्रष्टव्यम् । स्वप्नार्थाना(र्थस्य) तत्तत्पुरुषमात्मभोग्यतया स्वप्नदशा-
पन्नस्य जीवस्य प्रविविक्तभुक्त्वात् तदधिष्ठातुः तैजसशब्दितस्य प्रद्युम्न-
स्यापि प्रविविक्तभुक्त्वोक्तिर्द्रष्टव्या । इतराभिहितानामतिमूढाणां स्वप्न-

दिव्यरूपतापरत्वेऽपि एषसाक्षात्कृत्वात् सर्ववैश्वानराङ्गलाभसौकर्यम-
भिप्रेत्येयं श्रुतिर्दिशिता । वैश्वानरस्य तादृशमूर्धादिमर्त्यं तु चाक्यान्त-
रागसेयम् ॥ तृतीय खण्डे दृष्टिविधानात् वैश्वानरप्रियायाश्चोपासन-
मूर्धादीं परमात्ममूर्धादिदृष्टेरेवोच्यमानत्वात् तदग्रहणं युक्तमिति
चाशयः । अन्यत्र विश्व इत्युक्त एवात्र वैश्वानर इत्युच्यते अर्थक्यात् ॥

यत्त सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्न पश्यति, तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूत प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक्

पदार्थानां तेजोवद्भासकत्वात् प्रद्युम्नस्य स्वप्नाधिष्ठातु तैजसत्वोक्ति ॥२

यत्त सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्न पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत्त स्थाने जीव सुप्तस्तन् रागादिदोषा नुपहत स्वप्न च न पश्यति, तत् स्थान सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे क्तप्रत्यय इति भावः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः — प्राज्ञस्तृतीयः पादः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्त स्वयं सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थः । 'तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्तन् (स्थानमृतस्तन्) प्रज्ञानानन्दघन जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावक चेतोमुखः विगुह्यचेनोप्राह प्राज्ञः (प्रज्ञानघनः ज्ञानस्वरूप, आनन्दमयः [आनन्दघन ज्ञानानन्दमय इति

२-३ सुषुप्तस्थाने इति मत्तम्यन्तपाठमिप्रायेणैव व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्रेत्यस्य यस्या दशायामित्यर्थः । सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्वयत् सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः । सुषुप्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते । पूर्वं सप्ताङ्ग, अयमेकाङ्ग । मूर्धादिषार्य-विग्रहाजीवमात्राङ्गक इति यथाभाष्यम् । पूर्वं स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुप्तो धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दा नुभव इति शङ्का प्रतिपन्धु प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपपादनम् । जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्स्वयंप्रकाशादानन्दभुक्त्वम्, न त्वन्यथेति भावः । पूर्वं एकोनविंशतिमुप, अयं चेतोमुखः । धर्मभूतज्ञानप्रसाराभावात् मनोरूपकरणस्य तदानोमनपक्षितत्वात् कथं

चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वत्र एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्तत्सर्वस्य । प्रमवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्तःप्रज्ञ न बहिः प्रज्ञ नोभयतः प्रज्ञ नप्रज्ञानघन नप्रज्ञ नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभृक्] जीवस्य सौप्तिकानन्दानुभावक चेतोमुखा,
विशुद्धचेतोप्राज्ञ । ज्ञानानन्दमय इति यावत् । आनन्दभृक् य (१)
प्राज्ञः) सङ्कषणाभिध तृतीय पाद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वत्र एषोऽन्तर्यामी एष योनिस्तत्सर्वस्य
प्रमवाप्ययौ हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थः । 'योनिर्द्वयोर्भोगे'
स्थाने' इति कोशात् । शिष्ट स्पष्टम् । यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञाना त्रयाणां
भगवद्ब्रह्मतया सर्वेश्वरत्वादिकमप्यविशिष्टम् । अथापि व्यवस्थित
पूर्वोक्ततत्तद्धर्म- (यवस्थितधर्म) वतया त्रयाणामनुसन्धानं कर्तव्यमिति भावः ॥

चतुर्थे पाद निदिशति-नान्तःप्रज्ञं विज्ञेयः । 'नान्तं प्रज्ञं
न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं' इति बहिः प्रज्ञानं प्रज्ञयोर्विश्वतैजसयो र्यावृत्तिः ।

मेतदिति शङ्का परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोप्राज्ञ इति । नन्विदं
किं परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नाद्यः, अन्य सर्वमूर्ति-
साधारण्यात् एतद्ब्रह्मे एतन्निर्देशे विशेषभावात्, सुषुप्ती चेतसा
तदग्रहणाच्च । अत एव नान्त्य इति चेन्न-एकीभूतत्वादेरियं जीव-
द्वारेण विवक्षितत्वात् । न हि सुषुप्ती चेतसा ग्रहणमिह विवक्षि-
तम्, किन्तु जागरादावेकोनविंशतिस्मरणप्राप्त्यस्थूलादिकं भोग्यमा-
सीत् ; यन् योगादौ विशुद्धचेतोप्राज्ञमात्मस्वरूपमानन्दमात्मनम्,
तदेव तु सुषुप्ती भोग्यमित्याशयेनैवमुक्ते । अन्यदुपरि ।

यत् सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक्

पदार्थानां तेजोवद्भासकत्वात् प्रधुम्नस्य स्वप्नाधिष्ठातुः तैजसत्वोक्तिः ॥२

यत् सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत् स्थाने जीवः सुप्तस्सन् रागादिदोषानुपहतः स्वप्नं च न पश्यति, तत् स्थानं सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे क्तप्रत्यय इति भावः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः—प्राज्ञस्त्वृतीयः पादः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्तः स्वयं सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थः । 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्सन् (स्थानमृतस्सन्) प्रज्ञानानन्दघन जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः चेतोमुखः विशुद्धचेतोमाषः प्राज्ञः (प्रज्ञानघनः ज्ञानस्वरूपः, आनन्दमयः [आनन्दघनः ज्ञानानन्दमय इति

२-३. सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेणेवं व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्नेत्यस्य यस्यां दशायामित्यर्थः । सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्ववत् सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः । सुषुप्तमिति भावे कण्व । एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते । पूर्वं सप्ताङ्गः, अयमेकाङ्गः । मूर्धादिशायैर्विरहाजीवमात्राङ्गक इति यथाभाष्यम् । पूर्वं स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुषुप्तो धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दानुभव इति शब्दं प्रतिवन्दुं प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपपादनम् । जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्स्वयंप्रकाशादानन्दभुक्त्वम्, न त्वन्यथेति भावः । पूर्वं एकोनविंशतिमुपः, अयं चेतोमुखः । धर्मभूतज्ञानप्रसरभावात् मनोरूपकरणस्य तदानीमनपेक्षितत्वात् कथ-

चेतोमुखः प्राशस्त्यनीयः पादः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्सर्वस्य । प्रमत्ता-
प्ययी हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञं नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभुक्] जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः चेतोमुखः,
विशुद्धचेतोमूर्त्तिः । ज्ञानानन्दमय इति यावत् । आनन्दभुक् यः (!)
प्राज्ञः) सङ्गपेक्षाभिष तृतीय. पाठ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिस्सर्वस्य
प्रमत्ताप्ययी हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थः । 'योनिर्द्वयोर्मते'
स्थाने' इति कोशात् । शिष्टं स्पष्टम् । यद्यपि विश्वतैजमप्राज्ञानां त्रयाणां
भगवद्ब्यूहतया सर्वेश्वरत्वादिकमप्यविशिष्टम् । अद्यापि व्यवस्थित-
पूर्वोक्ततत्त्वमसि (व्यवस्थितधर्म)वत्तया त्रयाणामनुमेषानं कर्तव्यमिति भावः ॥

चतुर्थे पादे निर्दिशति-नान्तःप्रज्ञं .. न विज्ञेयः । 'नान्तं प्रज्ञं
न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञमिति बहिः प्रज्ञानं, प्रज्ञयोर्विधनैजसयोर्व्यावृत्तिः ।

मेतदिति शब्दां परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोमूर्त्तिः इति । नन्विदं
किं परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नायः, अभ्य सर्वमूर्ति-
साधारण्यात् घनदृष्ट्युद्घातविदेने विज्ञेयभाषणम्, सुषुप्ती चेतसा
तदमाहणाच्च । अत्र एष नान्य इति चेन्न-एकीमूर्तत्वादेरिव जीव-
द्वारेण नियक्षितत्वात् । न हि सुषुप्ती चेतसा महणाभिदं नियक्षि-
तम्, किन्तु जागरादाद्येकैकविधानिस्वरूपप्राप्तं स्थूलादिकं भोग्यमा-
सीत्, यन् योगादौ विशुद्धचेतोमूर्त्तिः सांख्यिकप्रमाणानुदात्मकम्,
तदेव ॥ सुषुप्ती भोग्यमित्याशयेनैवमुक्तं । अन्यदुपरि ।

अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

‘नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञ’मिति प्रज्ञानघनस्य सुषुप्तिस्थानस्य व्यावृत्तिः । प्रज्ञ-
शब्दात् ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थे अणि प्राज्ञशब्दस्य निष्पन्नतया
(अण् । अतः प्राज्ञशब्दस्य स्वार्थान्ततया) प्रज्ञप्राज्ञयोरेकार्थत्वात् ।
ननु प्रज्ञमित्रत्वे अप्रज्ञत्वं स्यात् । एवञ्च अज्ञत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह नाप्रज्ञ-
मिति । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । जानादिषड्गुणमध्ये ज्ञानप्रधानत्वेन
प्रज्ञशब्दितात् सुषुप्तिस्थानस्थात् सङ्कर्षणात् मित्रत्वेऽपि सर्वज्ञतया अप्रज्ञ-
त्वमपि (मिति) नास्तीति भावः । अदृष्टं ज्ञानेन्द्रियागोचरम् (बाह्येन्द्रिय-
ज्ञानागोचरम्) अव्यवहार्यं बाष्पस्तादिकर्मेन्द्रियागोचरम्, अग्राह्यं
मनोऽगोचरम्, अन एव अलक्षणं लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् अनु-
मानम् । अनुमानागम्यमित्यर्थः । अत एव अचिन्त्यमव्यपदेश्यम्
इदमीदृगिति चिन्ताव्यपदेशानर्हम् । ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्—एकताम-
प्रत्ययगोचरम् । प्रपञ्चोपशमं ‘सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धादिपञ्चस्याप्युप-
शमो यस्मिन् तत् प्रपञ्चोपशमम् । ‘एतन्नानावताराणां निदानं बीजम-
व्ययम्’ इति स्मरणात् । शान्तम् ऊर्मिषट्करहितम् । शिवं कदा-
चिदुत्पादविनाशाविर्भावतिरोभावगन्धरहिततया शिवं मङ्गलम् । अद्वैतं
सजातीयद्वितीयरहितम् । ता(एता)दृशं वासुदेवं चतुर्थं मन्यन्ते ।

1. वासुदेवमूर्तौ प्राकृतप्रपञ्चलयस्य दुर्बलत्वात् प्रपञ्चोपशम-
पदमन्यथा व्याचष्टे संकर्षणेति । एतत्—पर वासुदेवरूपम् ।

॥ आत्मा । आप्नोतीति ह्यात्मा । सर्वदेशकालसर्ववस्तुव्याप्त-
त्वात् ॥ सङ्कर्षणादीनामपि स एवात्मा । ॥ विज्ञेयः ।

2 खण्डोऽयं न केवलजीवपरं किंतु परमात्मपर्यन्त इत्य-
वस्थाभ्युपेत्यम् । सुषुप्तिस्थाननिर्वाहस्य प्राज्ञादेन व्यपदेशाच्च,
“प्राज्ञेनात्मना सपरिष्कृतो न बाह्य किञ्चन वेद, नान्तरम्” इति
धृत्यन्तरेऽपि । बाह्यान्तराज्ञहीनस्य पृथगत निदशात् तत्परिष्कृ-
कर्ता प्राज्ञो ह्ययं परमात्मैव । एतत्साहचर्यात् त्रिभ्वर्तजशब्दयोरपि
परमात्मपरत्वं सिद्धम् । प्रद्युम्नस्य तैषसशब्दाव्यत्य धुम्नतेजशब्द-
समानार्थकत्वादपि समुचितम् । स्वप्नानुभावस्य विषयस्य विवादा-
स्पदत्वात् ज्ञानस्य चावाभ्यत्वात् अगध्यत्वरूपप्रकर्षाश्रयज्ञानमात्र-
निर्वाहकत्वात् प्रद्युम्नता । तेजशब्दोऽपि स्वयंप्रकाशचमुत्वेन ज्ञान-
परो भवितुमर्हति । त्रिभ्वशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दपाठात् तस्य च
विश्वान् नरान् नयतीत्यर्थस्य निरुक्तत्वात् तद्वत् त्रिभ्वशब्दोऽपि
प्रकारवाचिना प्रकाशित्यन्तर्गचित्यन्यायेन विश्वनियन्तृवाची पर-
मात्मपर एव । सुप्तसुषुप्तापेक्षया जाग्रतामाधिकात् त्रिभ्वशब्देन
सम्मुखेन परमात्मोच्यते । अत एवा पदानां ब्रह्मपरत्वेन सर्वथा
विशेषणानां परमात्मपरत्वेनैव व्याख्यानमिहाऽऽह्वनम् । अयमात्मा
ब्रह्मेत्यत्र प्राग्दर्शितमाप्यरीत्या, अनन्यथासिद्धजीवलिंगस्थले जीव-
काराऽन्वयस्येष्टाश्च जागरितस्थानादि—स्थूलभुक्त्वपर्यन्तधर्मे
विशिष्टजीवान्तर्यामी वैश्वानर इत्युक्ता अपि न दोषः । एवमुपर्यपि ।
तर्हि जीवस्थैव सप्तागक्त्वे चर्षणीये अङ्गिनो जीवस्य सप्तमागन्वेन
ग्रहणं कथमिति चेत्—न परमात्मनागिन्वे तदुपपत्तेः ।

अत्र शाक्रे ‘मूधैव सुतेजा’ इति वाक्यस्योदाहृतत्वात् तदिष्ट-
रीत्यैवाङ्गानि षट् निर्दिश्य तदुक्तं सप्तमगं परमुपेक्षितम् । तत्र हि
वैश्वानरविद्यायामग्निहोत्रत्वसप्तये कल्पितस्याऽऽहवनीयस्य सप्तमा

गत्वेन गणना । अत्र तु सार्वत्रिकत्वाय जीव एव परमात्मा-
 गत्वेनोक्तः । सुषुप्तिकाले चैकीभूत इत्यत्र जीवरूपाङ्गपरिशेषा-
 चित्वाच्च तथा व्याख्यातम् । सुषुप्तिकाले प्राणाग्नीनां जाग्रदगत् तत्र
 प्राणानामेकोनविंशत्यन्तर्यामिण्येव जाठराग्निरेकः सप्तमत्वेन सुग्रहः ।
 अस्तु वा सप्तमं इति सप्तीकरणविषयभूतमहदहंकारभूतपञ्चरुद्रग्रहणम् ।
 एवञ्च एकीभूत इत्यस्य महन्मातृशेष इत्यर्थः । महत्कार्यञ्चोद्भवा-
 ननिश्वासादि सर्वप्राणकार्यं परं सुषुप्तावर्त्तित्युक्तं भवति । जाठ-
 राग्निकार्यमपि समानायायुर्कार्यत्वात् महत्कार्य एवान्तर्भवतीति न
 तदग्रहः । एवञ्चाङ्गिभूतात् जीवावतिरिक्तान्येवाङ्गानि सप्तेति
 नानुपपत्तिलेशोऽपि । शांकरे जीग्रहस्यैव जीवविशेषणं सर्वं
 ग्रहण्यङ्गेशेनान्वितमिति मन्यते । अस्माकं तु जीवपरयोर्भेदेऽपि
 तत्तद्दशानिर्वाहकत्वेन तदन्वय इष्टः । शांकरेऽपीदं मंगलश्लोके
 कण्ठोक्तम् ; “ग्रहानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्यज्यैर्लोकान्
 भुङ्क्त्वा भोगान् स्थविष्ठान् पुनरपि धिपणोद्भासितान् कामजन्मान् ।
 पीत्वा सर्वान् विदोषान् स्वपिति मधुरभुक्” इति तस्यावस्थाप्रप-
 ष्ठोक्तमभिधाय, “मायया भोजयन्नः” इति सर्वजीवभोजयितृत्व-
 स्यापि कथनात् । एवं भोजयितृत्वेनैव निर्गटि भोक्तृत्वं साक्षात्
 परस्मिन् न स्वीक्रियते । “न स्थानतोऽपि” इति सूत्रञ्च एवं ग्रहणं
 साक्षात् तन्निषेधार्थमेव प्रवृत्तम् । एवम्भूतस्य जीवस्य सुषुप्तो चेतो-
 मुखत्वोक्तिः, “सुप्तव्यासक्तमनसाञ्च” इति न्यायदर्शनसूत्राभिप्रेत-
 रीत्या प्रणिधानप्रज्ञात् प्रतिबोधनोचिनागसरे चेतोबलात् झटिति
 प्रतिबुध्यत इति तदनुगुणचेतस्स्थितिरूपाविशेषप्रतिबोधनापेक्ष्यपि
 ध्येयम् । एवञ्चागस्याज्ञयेऽपि विदोषणानां सर्वेषां जीवहरितर
 विदवादिशब्दाद्यं परमात्मन्यन्ययेऽपि न क्षतिः । नान्तः प्रज्ञमिति
 वाक्यं तु जीवमद्वारीकृत्यैव गन्धेति । अन्तःप्रज्ञशब्दः प्रयुग्मात् ॥
 तेनापि स्वप्ने रथादिसर्ववाह्यस्तुमर्जनात् कथमन्तःप्रज्ञेति चेत्-

‘तमेवैक जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चय’ इति श्रुते तस्यैव विज्ञेयत्वमिति भाव ॥ ५ ॥

इति द्वितीय खण्ड

न हि ते रथादयः सुप्तशयनस्थाने अपवरके भवन्ति, तस्यापि स्थाग्निरात्युच्छ्रितसर्ववस्त्वाथयस्यायोगात् । किंतु तद्वदेव प्रतिघातादिदोषराहित्यात् जीवदेशे अन्तरेवेतरादृश्यतया भवन्तीति भन्तस्त्वज्यपदार्थज्ञानहेतुत्वात् प्रद्युम्नोऽन्तः प्रज्ञ इति ॥ अस्यन्यद् भाष्यमाण्डूक्यस्य कूरुत्तारावर्णीयम् । तत्र प्रायशः पदवाक्यार्थार्णनम् भवति प्रसिद्धमन्यादृशम् । तत्र सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इत्यस्य—चत्वारो हस्ता, द्वौ पादौ, गजमुखत्वाद् गजहस्त एक इति सप्ताङ्ग, मध्यममुख गजमुखान्कारम्, पार्श्वद्वयोर्नव नव मुखानि पुरुषमुखाकावणीत्येवमर्थवर्णनं नूनं किञ्चिन्प्रमाणमूलकमेव । तदन्वेषणीयम् । चेतोमुख इत्यस्य ॥ ज्ञानस्वरूप इत्यर्थ उक्तः । तैजस, तेजोमयचित्तसंयन्धित्वादित्युक्तम् । ‘शुभमादाय पुनरेति स्थानम्’ (बृ ६-३ ११) इत्युक्तीत्या स्वप्ने जागरशरीरगतानीन्द्रियाणि आत्मना स्वयज्योतिषा सह स्वाग्निरुशरीरे निवेद्य कार्यकर्तृत्वात् तैजसस्य, इन्द्रियाणां ‘स एतास्तेजोमान्ना समभ्याद्वान्’ (बृ ६-४ १) इति प्रकाशकतया तैजशब्दार्थत्वाच्च, जागरदेहादिक विहाय उक्तविधत्तेजोरूपसर्वनियामस्त्य तैजसस्य स्यात् स्वप्ने चैततमोवृत्तिनिरोधाय आलोकात्मकतेजः प्राचुर्याद्वा तथेत्यादि विमृश्यम् ।

४ एकैकप्रत्ययगोचरमिति । अनिरुद्धादे जागरादिनियमनव्यापारविशिष्टात्मप्रत्ययगोचरता, वासुदेवस्य तु तत्राव्यापृतत्वात् केचलात्मप्रत्ययगोचरतेति ॥

इति द्वितीय खण्ड

हरिः ओम्. सोयमात्मा अक्षरमोक्षारोऽधिमात्रम् ।

पादा मात्राः मात्राश्च पादाः अकार उकारो मकार इति ॥ १ ॥
जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा ; आप्तेरादिमत्त्वाद्वा ।
आप्नोति ह वै सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽयमात्मा अक्षरमोक्षारोऽधिमात्रम् । अक्षरम्—
अक्षरेषु, अधिमात्रं मात्रासु वर्तमानो य ओङ्कारः नादात्मकः, स एव
अयमात्मेत्यर्थः । पादा मात्रा मात्राश्च पादाः [यतो ब्रह्मणः पादभूताः
उक्ताः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्घर्षणवासुदेवाः मात्राः प्रणवमात्राभूताकारादि-
वाच्याः । अतः] अस्योङ्कारस्य याः अकार-उकार-मकारात्मिकाः, ता
एव ब्रह्मणः पादभूता इत्यर्थः । [समस्तप्रणवे ब्रह्मदृष्टिं कृत्वा प्रणवमात्रासु
अकारादिषु चतुर्षु चानिरुद्धादिचतुष्टयदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः] तदेव दर्शयति
अकार उकारो मकार इति [इदमुपलक्षणं नादस्यापि] ॥ १ ॥

तदेव विविच्य दर्शयति-जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः
प्रथमा मात्रा [प्रथममात्रायाम् अकारे जागरितस्थानवैश्वानरशब्दिता-
निरुद्धदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।] वैश्वानरस्याकाररूपत्वे हेतुमाह—आप्ते-
रादिमत्त्वाद्वा [आप्तिः व्याप्तिः सकलशब्दप्रकृतिभूतस्य अकारस्य
सर्वशब्दव्याप्तत्वं सर्वजगत्याप्तस्यानिरुद्धस्येवेत्यवगन्तव्यम् ।] आदि-
मत्त्वाद्वा सर्वशब्दादिभूताकारशब्दवाच्यत्वाद्वा वैश्वानरस्याकाररूपत्व-
मित्यर्थः । आप्तिमत्त्वादिमत्त्वज्ञानयोः फलमाह—आप्नोति ह वै

१. अक्षरमधिमात्रमित्यनेनाक्षरभूतमात्रासु इत्युक्तं भवति ।
यथा ओमित्येकाक्षरम्, ओमित्येकदक्षरमित्युक्तरात्वा अक्षरं
स्तप्रणवे, अधिमात्रम् अवयवेषु चेत्यर्थः ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा उत्कर्षादुभयत्वाद्वा ।
उत्कर्षति ह वै ज्ञानसततिम्, समानश्च भवति । नास्याब्रह्मवित्
कुले भवति, य एव वेद ॥ ३ ॥

सुषुप्तस्थान प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा ।

सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एव वेद । स्पष्टोऽर्थः ।
[आदिश्च भवति । सर्वप्रधान भवतीत्यर्थः] ॥ २ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा । तैजसस्य उकाररूपत्वे
हेतुमाह-उत्कर्षादुभयत्वाद्वा विश्वापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्वाद्वा तत्समा-
नतया (तत्समानयो प्राज्ञतैजसयो) द्वितीयत्वाद्वा उकाररूप(त्वाच्च)त्वं
मित्यर्थः [अत्र विश्वापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्वं ततोऽपि सूक्ष्मत्वात् ।
प्राज्ञतैजसयो विश्वापेक्षया साम्यं तु गुणपूर्तिसाम्यादिति द्रष्टव्यम् ।
एवम् उकारस्याप्यकारलयस्थानत्वात् तत उत्कृष्टत्वम् । उकारमकार
योरकारसाम्यं च वर्णत्वादिनेति ध्येयम् ।] उत्कृष्टत्वज्ञानस्य फलमाह
उत्कर्षति.. वेद । शिष्यप्रशिक्ष्यादिषु ज्ञानस-तत्या उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ।
एवविदस्सताने ब्रह्मविद्या इतरसन्नानापेक्षया अतिरिच्यत इति यावत् ।
उभयत्वज्ञानस्य फलमाह समानश्च भवति । उत्कृष्टानां समानश्च
भवतीत्यर्थः । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति, य एव वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥

सुषुप्त(सि)स्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा । मकार-
रूपत्वे युक्तिमाह मितेरपीतेर्वा । मिनोति प्रज्ञ सर्वमात्मनि तादा

३ उभयत्वादिति विधेयवत् ज्ञानवत्त्वात्, आन्तरापूर्वेयस्तुदर्शितया
प्राप्तवत् जागर्गितज्ञानाभावाच्चोभयरूपत्वादुभयत्वमित्यपि सुस्पष्टम् ।

४ वर्णत्वादिनेति । आदिना प्रणय घट्टत्वादिपरिग्रह

मिनोति ह वा इदं सर्वम्, अपीतिश्च भवति, य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

हरिः ओम् अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः एव-
मोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानम्, य एवं वेद [य एवं वेद] ॥१॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ 'भद्रं कर्णेभिः—' इति शान्तिः

माण्डूक्योपनिषत् समाप्ता ॥

—:—

तस्येन । मकारोऽपि सात्मनि अकारोकारौ मिनोति । मकारावपि-
कत्वादकारोकारयोरित्यर्थः । अपीतिः प्रलयः । प्राज्ञे जगत् प्रलीयते ।
मकारे हि अकारोकारौ प्रलीयेते ; मकारावसानत्वादकारोकारयो-
रित्यर्थः । तद्ज्ञानद्वयस्य फले क्रमेणाह (ज्ञानस्य फलमाह) मिनोति
ह वा इदं सर्वम् । इदं सर्वं जगत् मिनोति परिच्छिनत्ति-जानाती-
त्यर्थः । अपीतिश्च भवति य एवं वेद । परमात्मनि लयश्च तस्य
भवति, य एवं वेदेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः....आत्मैव । अमात्रः परिच्छेद-
शून्यः । अव्यवहार्यत्वादि[पूर्वोक्त] लक्षणोपेतश्चतुर्थः आत्मैव [व्यूह-
वासुदेव एव । एवमोङ्कारः] । एवंभूत ओङ्कारः । [ओंकारैकदेशनादिरूप
इति यावत् । अस्य व्यूहवासुदेवस्य परवासुदेवेन समस्तपणवरूपेणाति-

१. त्रिव्यूहपक्षे नान्तःप्रज्ञ इत्यादिकं परवासुदेवस्य चतुर्थ-
पादत्वकल्पनया प्रवृत्तम् । चतुर्व्यूहपक्षे च व्यूहवासुदेवविषयम् ।
परव्यूहवासुदेवयोरनतिमेदात् एवम् । अमात्र इति प्रवृत्तवाक्येऽपि

सन्निकृष्टैक्यमृचनार्थमोङ्कार इति समस्तनिर्देश] । तद्ज्ञानस्य फलमाह-
संविशत्यात्मनाऽऽज्ञानम्, य एवं वेद [एनमनिरुद्धमद्युग्नसङ्कर्षण-
वासुदेवरूपेण व्यस्तसमस्तप्रणवोपासक], आत्मना परमात्मना अनुगृही-
तस्सन् तेनैवोपायेन तमेव (तेनैवोपायेन क्रमात् तमेव) प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति चतुर्थं खण्डं ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिर्निर्जराणां भभावजृम्भयत भाष्यसुधासुदार ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुज स मुनिराद्रियता महुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यधरणादयिन्दुचञ्चरीकस्य वात्स्यानस्तार्यपाद-
सेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकालमुनिपादसेवा-
समधिगतपारमहंस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका समाप्ता ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अमात्रपदेन मात्रारूपावयवरहितमरूतावयवविभागं समस्तप्रणवं
गृहीत्वा तस्यावयवहार्यत्वाद्याकारविशिष्टपरवासुदेवरूपत्वं सुवचम् ।
अथापि पूर्ववाक्येषु ब्रह्मपादनिर्देशपूर्वकं प्रणवमात्राकथनात्, अत्रा-
व्यमात्रपदं ब्रह्मपादरहितपरमेव युक्तम् । अथर्वशिखायां 'या अद-
सानेऽस्य चतुर्थी' इति अर्थमात्रारूपचतुर्थपादकथनात्, अहिर्बुध्न्य-
संहितायां चतुर्थपादार्थतया व्यूहवासुदेवनिर्देशाच्चेदमपि वाक्यम्
आत्मैवेत्यन्तं तत्परमेव युक्तमित्याशयेन आत्मैवेति पदं तदनुगुणं
योजयित्वा व्याचष्टे—अमात्र इत्यादि । एवं अमात्रचतुर्थ इति पूर्ण-
मात्रातात्पर्यनादरूपप्रणवचतुर्थांशग्रहणेन अद्वैत इत्यन्तेन नस्य व्यूह-
वासुदेवरूपत्वम्, एवमोङ्कार आत्मैवेति समस्तप्रणवस्य परवासु-
देवरूपत्वं चोक्त्वा, संविशतीत्यादिना तद्वेदनफलमुच्यते इत्यर्थ-
वर्णनेपि अन्ततोऽविशेष एव । एवं प्रवृत्तवाक्योपात्तोपासनफलपदे

संविशतीत्यादिवाम्ये पूर्वोक्तार्थमपि संकलय्य विवक्षितविशिष्टार्थ-
माह-एनमिति । एषामोद्धारोपासनत्वाद् दृष्टिरूपवाच्य साध्यान्मोक्ष-
हेतुत्वायोगादाह क्रमादिति । परवियारूपभक्तियोगनिष्पत्तिरिह
दृष्टिफलम् । सर्वत्र वाच्यवाचकभावनिगन्धनं सामानाधिकरण्यामिति
निर्वाहसंभवेऽपि वाच्यवाचकयोः साम्यादि कथनात् स्वरसप्रतीत-
दृष्टिविधिपक्षस्वीकारे वाचकभावादिति भावः ।

मुद्रितप्रत्ययं ताले भाष्ये बहु न दृश्यते ।

अथाम्येषां टिप्पणी ॥ मुद्रितस्यानुरोधतः ॥

जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दकहेतवे ।

त्रिव्यूहपररूपाय नमोऽस्तु तिघये त्रिधः ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः कृतस्त्वयम् ॥

इति श्री वात्स्यवीराधवाचार्य विरचितः

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

शुभमस्तु

विषयसूची

ओंकारस्य सर्वरूपत्वम्	827
ओंकारस्य चतुष्पादात्मनस्तत्त्वत्वम्	828
वैश्वानराद्यात्मपादचतुष्टयम्	830-834
अतिरुद्धादित्य वैश्वनरादीनां स्थान अद्भुतसमोपादि	„
तुरीयस्य (वामुदेवस्य) जगद्व्यापाराभावेन निर्विकाराद्वैतरूपत्वात्	„
अकारादिषु मात्रासु वैश्वानरादित्वभावनातदौचित्यात्कल्यादि	838-840
ओंकारे तुरीयात्मभावनायामात्मप्राप्तिरूपकत्वम्	841

माण्डूक्योपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

आत्मा चतुष्पाद् ब्रह्मेति प्रोक्तस्त्वरोऽथ दर्शिता ।	
वैश्वानरस्तैजसश्च प्राज्ञश्चात्मा च निर्गुण ॥	१
जागर स्वप्न सप्ति तु र्यावस्थानियामका ।	
पादाश्चत्वार , एतेषु त्रिष्वकारादिषूदितम् ॥	२
वैश्वानरादिरूपत्वभावनाना फल क्रमात् ।	
अर्धमात्रात्मकस्तार स्यादात्मा, यस्य भावना ॥	३
मुक्तये कल्पते चेति प्रोक्तमन्ते , तदिष्यते ।	
माण्डूक्ये बासुदेवस्य व्यूहयुक्तस्य वर्णनम् ॥	४
स व्यूहबासुदेव स्यात् नाद्रो मास्त्रातिगस्तु य ।	
स्यासु सपूर्ण ओङ्कारो बासुदेव पर पुमान् ॥	५

अपूर्वपदानि—१ वैश्वानर २ तैजस ३ प्रज्ञानघन
४ प्राज्ञ ५ अद्वैत ६ चतुर्थः ।

प्रमाणाकरः

अयमात्मा	श्रु ४ ५ १९	तमेवैक	श्रु उ २ २-५-
अन्तः पितृन्तौ	कठ ३-१-१	न स्थान	ब्र. सू ३ २ ११
एतन्नानावताराणा	पु ३ ३४	प्रकाशादि	" २ ३ ४५-
एतस्यात्मनो	छा ५ १८-२	प्रज्ञादिभ्यश्च	पा ५-४ ३८.
जागरिते ब्रह्मा श्रुति	पु ३ ४०	या अयसाने	अ शि उ १.
तदभावो	ब्र. सू. ३-२-७	वासुदेव श्री भाग	{ १२ ११
तद्यथा शक्रुना घा	२-२३-३	त विश्व - "	

श्रीः

ईशोपनिषदो भाष्यं निगमान्तगुरोः कृतिः ।

ये दशोपनिषद्भाष्यकारा इति सुविश्रुताः ॥ १ ॥

रङ्गरामानुजस्वामिनामानो यतिशेखराः ।

पूर्वं वरदविष्ण्वार्याः वेलामूर्ध्नामसामगाः ॥ २ ॥

तैः श्वेताश्वत्तरादीनामन्योपनिषदामपि ।

भाष्यमारचितं दृष्टो यासां शारीरकेऽन्वयः ॥ ३ ॥

तत्र व्यासार्थरचिता सुगलविश्रुतिः परम् ।

अशेषतत्प्रकाशोऽपि पुनरत्र विधीयते ॥ ४ ॥

तैत्तिरीयादिभाष्याणां प्रकाशो भूय इष्यते ।

सूचीकटाह्न्यायास्तु पूर्वमेतत्प्रकाशनम् ॥ ५ ॥

—:५:—

श्रीः

श्रीपद्मावतीसमेत श्रीनित्रासपरब्रह्मणे नमः

कृष्णयजुर्वेदीय—श्वेताश्वतरोपनिषत्

[ओम्—पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णत् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति, भद्रं कर्णेभिस्सिद्धिं, सह नावस्यति च शान्तिः ।] हरिः ओम् ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाताः जीवाम केन क च सं(सु)प्रतिष्ठा ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वतमिहे ब्रह्मविदो ध्ययस्याम् ॥ १ ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

[येनोपनिषद्भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रत्नरामानुजमुनिम् ॥]

श्रीरत्नरामानुजमुनिवरविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

अतस्तीगुच्छसच्छायमञ्जितोरस्सलत्रिया ।

अज्जनाच्चल्युत्तरमज्जलिर्मम गाहनाम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

श्वेताश्वतरमन्त्राणां विवृतिं करवाण्यहम् ॥

स्वेतरसमस्तचेतनाचेतनविलक्षणपरमात्मस्वरूपनिर्दिधारयिषया इयमुपनिषत् आरम्यते । विद्यास्तुत्यर्थमारुथायिकामाह ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवदनशीला मुनयो वक्ष्यमाणप्रकारेण वदन्ति स्मेत्यर्थः । किमिति । हे ब्रह्मविद ! जगत् कारणं ब्रह्म किन्देवतारूपम् ? कस्माद्ब्रह्मणोऽस्माकं जन्म स्थितिश्च संप्रतिष्ठाशब्दितो लयश्च । केन वा

ब्रह्मणा अधिष्ठिताः तत्परवन्तास्सन्तः, अनसि ऊनगोसंघवत्, जिहासितेषु

थीः

श्रीमद्भगवो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

यः श्वेताश्वतरोदितश्चिद्वितोरीशः पदं योगिनाम्
मुक्तयध्वा च जगन्मयोऽस्यणुचिदानन्त्याचहः संधयः ।
देवं कालहिरण्यगर्भगिरिशाद्याधारमेतं परं
शेषाकारसुषुपणंशैलनिलयं थीशं गिरित्रं श्रये ॥

१. विदितं खलु भृगुर्वारुणिः घरणं पितरमुपपृत्त्य, यत् इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्
ग्रहैत्यधीत्य, तादृशं ग्रहैव किमिति निर्धारयितुमनाः तपस्तस्या क्रमेण
अन्नप्राणमनोचिदानन्यतिरिक्तमानन्दं ग्रहं निश्चिरायेति (तै.भृ.) ।
तथैव रीत्या यहवो ग्रहगणानिः सर्वविघ्नकारणत्वेन ध्रुव्यमाणं ग्रहं
किम्भूतमिति निर्धारयितुं संभूय विचिन्त्य कालस्यमायकर्मजीवा-
दीनामतथात्वं तदन्यस्य कस्यचित् तयात्वस्वीकारे कस्याप्यवयस्य
विरहश्चाऽऽलक्ष्य तादृशं ग्रहं स्वीचकः, यादृशस्य ग्रहणं न दुष्यति ।
तदेव तपःप्रभायदेवप्रसादभावितपरमार्थज्ञानः श्वेताश्वतरः ग्रह-
चिन्महर्षिसंघजुष्टं ग्रहं परममुत्तमाश्रमिभ्यः प्रोवाच । तदिह प्रति-
पाद्यते ग्रहगणानि इत्यादिना । वदन्ति स्मेति भूतकालादरणं
भूतस्थेयोपजीवनाहृत्यात् । ध्रुवी लक्ष्मणयोगो वादस्यास्य सार्वभा-
लिनस्त्वन्यक्तये । किं कारणं ग्रहेति । जगत्कारणं तावत् ग्रहेति
सधं प्रतियन्ति । तच्च जन्मस्थितिलयरूपसर्वकारणम् । न केवल-
मेतावत् । स्थितेरिव प्रवृत्तेरपि कारणम् । तद् ग्रहं किम्भूतम् ?

दु खरूपेषु ज-मसु विशिष्टमवस्थितिमनुसृत्य वर्तमानहे । सुप्रतिष्ठेति
पाठेऽप्यमेवार्थः । (१)

ननु कारण ब्रह्म सिद्धवत्कृत्य किं देवतारूपमिति प्रश्न एवानु-
पपन्नः । तस्यैवानुपपन्न-मन्यत्वात् । लोके हि कालज्ञा कालमेव
सर्वाकारणमाचक्षते । लोकायतिकास्तु स्वयामेव हेतुमावक्षते ।
मीमांसकास्तु नियतिलक्षण कर्मैव हेतु म-न्यन्ते । अपरे अहेतुकत्वलक्षण

किं निर्गुण सगुण वा ? सगुणमपि कीदृशगुणम् ? तथा गुणाति-
रिक्तद्रव्यात्मनविशेषविधुर तद्विशिष्ट वा ? विशिष्टमपि कियद्वि-
शिष्टम् ? वैशिष्ट्यमपि किरूपम् ? तथा एवम्भूतमिदं किं ब्रह्मद्रा-
घन्तर्भूतम् उत सर्वजीवविलक्षण ब्रह्मद्रादिहेतुभूत किञ्चित्
दैवतमित्येव ब्रह्मवादिनो मीमांसन्ते इति भावः । यतीमहे इत्यस्य
मननीमहे इत्यथ उत्तरार्थं प्रवृत्तिस्वरूपत्वमपि ब्रह्मणो वक्तुं प्रवृत्त-
मिति ध्येयम् । अथवा जीवामेत्येहिक सुखदुःखमिथ जीवनमुक्तम्
सुप्तेतरेषु यतीमहे इत्यनेन स्वान्तरकयोर्व्यवस्थया वृत्तिरुच्यते ।
तत्र वृत्तुधात्वर्थस्य व्यवस्थया सहामेश्विरक्षया क्रियाविशेषणतया
व्यवस्थाविति कर्मत्वोपपादने हेतुमनुचिन्त्य, अनुसृत्येति ह्ययन्त-
स्याध्याहार कृतः । अत्र अनेककिशब्दप्रयोगः, कार्यमेवेति कारण-
भेदोऽपि किं स्यादिति शङ्काव्यञ्जनाय, एककार्यकारणत्वेन समाख्य-
मानस्याप्यन्यकार्यकारणत्वासम्भवे कथं ब्रह्मत्वमित्याक्षेपाधिर्भाषाय च ।

कालज्ञा ज्योतिर्विदः । स्वभावमेव हेतुमिति । न्यायकुसु-
माञ्जली सर्वार्थसिद्धौ चैतद्विस्तारः । यद्वच्छया भगतीत्यस्य, अरुसाद्
भगति, न कस्मादपि भगतीत्यर्थात् तत्र कस्यचित् हेतुतया निर्देशा-

काल स्वभाषो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनि पुरूप इति चिन्त्यम् ।
सयोग एषा न त्वात्मभाषादात्माऽप्यनीश सुखदुःखहेतो ॥ २ ॥

यादृच्छिकत्वम् । अपरे पक्षे भूतानि । प्रकृति केचित् । पुरूप केचि-
दाचक्षते । तेषामन्यतम पक्षोऽस्तु । किं त्रयकारणवादाभ्युपगमेनेत्या-
शङ्क्याह काल इति । कालादीनि कारणमित्येतन्न युक्तिसहम् । दोषाणां
बहूना स्फुरणात् । चिन्त्यम् न निश्चेतु शक्यम्, अचेतनानां चेतनस्य वा
प्रत्येक हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु एषा सयोगो हेतुर्भवितुमर्हति । न चैषा
सयोजकामात्र शङ्कितव्यः । तेषां मध्ये आत्मनश्चेतनस्य सयोजकस्य सद्भा-
वेन सयोगसम्भवादित्याशङ्क्य आत्मनः स्वातन्त्र्ये सुखभोक्तृत्वमेव स्यात्,
दुःखभोक्तृत्वम् । अतः सुखदुःखानुभवितुर्जीवस्यापि न नियन्त्रित्व-
सम्भवीत्याह संयोगः — हेतोः । उक्तोऽर्थः । न त्वात्मभावादित्यत्र
तुशब्द एवार्थः । आत्मसद्भावात् सयोगः सम्भवीत्येतन्नैवेत्यर्थः ।
ब्रह्मणोऽप्यपरिणामिनः उपादानत्वञ्च न सम्भवीति भावः । (२)

योगात् पूर्वोत्तरभङ्गीं विहाय, ('यदृच्छा हेतुम्' इत्यनिर्दिश्य) अहेतु-
कत्वलक्षण यादृच्छिकत्वमिति भङ्गध्वन्तरादरणम् । पुरूप केचिदिति ।
कर्मणा योगेन च पूर्वपूर्वकल्पे सिद्धिमधिगतवतामुत्तरकल्पे भूम्यन्त-
रिक्षस्वगतरकादिसर्वनिर्माणनैपुणी सभाव्यत इति कपिलहिरण्य-
गर्भादिषु परदेवताबुद्धि विभ्रतामभिमानः । अत्र योनिशब्दः कारण-
पर्यायः कालादौ प्रत्येकमभिसवध्यत इति परेषा व्याख्यागतिः । इह तु
पूर्वमन्त्रादेव कारणमित्यनुपङ्गात् योनिपदप्रसिद्धप्रकृतिपरं स्वीकृतम् ।

आत्मभाषादित्यस्यार्थद्वयम् । जीवात्मसद्भावादिति, परमात्म-
मात्रसद्भावादिति च । जीवात्मनः कारणत्वमिदं परमात्मनः कारण-

त्वमपि तेन निरस्त भवति । कथं हि तस्य जन्मलयादिसर्वकारणत्वम्, अपरिणामितयोपादानत्वायोगादिति । तदाह ब्रह्मणोऽप्यपरिणामिन इति । एवञ्च पूर्वाध पुस्तशब्दोऽप्युभयपर इति वा, तत्र प्रमाणाचिन्ता इतिशब्देन परमात्मब्रह्मणमभिमतमिति वा ग्राह्यम् । तथा च कालादीना पृथगपृथग्ना कारणत्वं तु साधमियुक्तं भवति ।

तत्र कालस्तावत् नोपादानम् । इदानीं जायते, तदानीं नश्यतीति जन्मनाशपञ्चेद्वक्तव्या प्रतीतापि न च सप्रतिष्ठेत्युक्तलयाधारत्वादिरूपोपादानायोगात् । कार्याभिन्नं हि कारणमुपादानम् । न च कालस्य घटपटादिना कायण सहैक्यप्रतीतिरानुभविकी । वर्तमानत्वादिरूपस्य कालस्य सर्वत्र विशेषणत्वेन स्फुरणात् । अतएव काल कश्चित् कारणमिति चेत्—तर्हि तत् सर्वदा सर्वकार्योत्पत्तिं प्रसज्यते ।

अथ स्वभावः । स किं कार्यस्य स्वभावः उत कारणस्य? नाथ, कार्यं हि स्वपूर्वकालवर्ति यदपेक्षते, तत् कारणम् । तत्र स्वमेव स्वस्य कारणं न भवति आमाश्रयादिति स्थिते, का कथा स्वातो भाव स्वस्य कारणमिति । अथ कारणस्य स्वभाव इति, तर्हि कारणमन्यत् निवर्ण्यम् । अथ सत्कार्यज्ञादात् कार्यकारणिक्यात् स्वामको भाव पदार्थ कारणमित्यर्थ इति चेत्—स एव क । घटस्य मृदादि पटस्य तन्त्रादिरिति चेत्—तस्याचेतनस्य कथं स्वतन्त्रेण कारणत्वम् । जीवाम केन, सुखेतरेषु वर्तमाने इत्युक्तं चेतननिरूपितं कारणत्वमचेतने कथं घटते ?

अथ नियति । नियति = नियम अवश्यम्भावात् । अवश्यम्भावाद्ब्रह्म भवती युक्तौ उत्पत्तिरेवोत्पत्तो कारणमुक्ता स्यात् । अथ यतोऽवश्यं भवति, सा नियति —सा पक्षान्तरभूता वा नाम? पुण्य पापात्मकं कर्मेति लोकप्रसिद्धमेवेति चेत्—क्षणभुङ्गत् तत् कालान्तर

भाविने फलाय कथमलमिति न्ययनाम् । व्यापारद्वारेति चेत्-किं कर्मणोऽपि कश्चिद् व्यापारः ? स कुत्रत्यः ? न कर्मणि तस्य नष्टमात् । न भूतेषु तेषामपि नश्वरत्वात् । भूतानां कारणत्वपक्षस्य स्वीकारः प्रसङ्गात् । न क्वचित् पुरुषकारणत्वपक्षपरिग्रहापत् । न च।चेतना धर्मभूता नियति धर्मिभूतचेतनाचेतनसर्वोत्पत्तिलयस्थानं यः स्यतन्त्रञ्च भवितुमर्हति ।

न च यद्व्यपक्षः । तथा हि सति कारणं किमपि नेत्येवांक भवति । तदेतत् अज्ञपानाद्यर्थिनं दृष्टिपूर्वनिर्माणादित्यर्पलौकिक-प्रवृत्तिव्याहतमनुमत्तं को नु चक्षुमर्हति ?

भूतानीति, योनिरिति च भातिस्त्वदार्थविषये युज्यते, न पुरुषादिविषये । न च भूतायचेतनानि स्वतन्त्राणि कार्यकराणि दृष्टानि । तानि च सुखदुःखेषु पुरुषाणां व्यवस्थया कथं कारणानि भवेयुः ? सर्वेषामेव केनचित् प्रकारेण कारणत्वेऽपि ईशानव्यापार-लघुलेशस्यापि तन्नामाद्येन न पुण्यलं कारणत्वम् । तदिदम् आत्माऽप्यनीश इति अपिना दशितम् । आत्मा तु पुरुषो यद्यपि क्वचिदीष्टे—अथापि अनीशः सुखदुःखहेतोः । न एतलु स्वदुःखार्थं किञ्चित् स्वयमेव चेतनं मृजेत् । ननु कर्मयोगसिद्धा केचित् कदाशरमे कलितजनयः सर्वेषां सर्वविधं जनयन्तीति चेत्—त एव स्वात्मने नु खहेतुः कथं कल्पयेयुः । तेषु एकेऽन्यस्य, न पतस्येत्येव कल्पयन्तीति चेत्—तर्हि परस्परफलदेन कस्य प्रारम्भ एव प्रव्यसितः स्यात् । किञ्च ते किं जनित्वा सद्यः कल्पयन्ति अथाजनित्वा । अत्यं पक्षो नोत्थानुमर्हति । आद्ये तु जनिर्नाम दहेन्द्रियबुद्धिवेदनासघातसंपत्तिः । सा च भूतपञ्चकाद्यधीना । तत् सर्वमिदं तदुत्पत्तेः प्रागेव यदि, ते कथं सर्वकारणम् ॥ इति रीत्या अत्र चिन्ताप्रकाशे द्रष्टव्यः ।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढाम् ।
य. कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठन्त्येक ॥ ३ ॥

ते इति । एव ध्यानयोगयुक्ता मुनयः, 'अपश्यन्पाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति श्रुतिप्रसिद्धदेवशब्दितनारायणात्मिका कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन शक्तिशब्दिता सत्त्वरजस्तमोलक्षण स्वगुणोपेता ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिर्वाहिका पशुनि दृष्टवन्त इत्यर्थः । ततः परं तच्छरीरक सर्गविधकारण सकलकारणाधिष्ठितार समाभ्यधिक-शून्यं परमात्मानमपि दृष्टवन्त इत्याह यः कारणानीति । उक्तोऽर्थः ।

मूले योनिरिति प्रकृतिरुच्यते । भूतकारणवादिन चार्वाकादयः । तत्कारणभूतमात्रादृष्टारमहत्पूर्वतया प्रकृते कारणस्य सात्त्विकसंमतम् ॥ २

उक्तकालाद्यतिरिक्तस्य तन्मेरुस्य सर्वेदितु कस्यचिदेव कार-णस्य निध्याय तस्याप्यपरिणामिन उपादानत्वायोगात् उपादानान्त-रस्वीकारे च तस्य सर्वविधकारणत्वभङ्गप्रसङ्गात् किं कार्यमिति विमृश्य यादृशपदार्थस्वीकारे उपादानत्वमपि रक्षितं भवेत्, अत्र-थायहचिदचिद्वत्परिणामधिरूढं पालितो भवेत्—तादृशपदार्थ-स्वीकारमध्यस्तित्वान्त इत्युच्यते ते ध्यानेत्यादिना । देवात्मशक्ति-मिति । आत्मा द्विविध जीवात्मा देवात्मा चेति । तत्र जीवा-त्मनः ब्रह्मरूपकपिलादेः कारणत्वं न कल्पते । देवात्मा कारणम् । देवात्मा नाम यः सर्वदा देव एव भवति, स । तद् भाष्यते, अपश्यन्पाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति । त्रिषु त्रिडा-यामिति निष्पन्नेन देवशब्देन, लोकयन्तु लीलाकेशस्यमिति च दर्शितं भवति । शक्तिमिति अपृथक्सिद्धविशेषणरूपतया पदार्थस्वी-कारप्रदर्शनात् उपादानत्वासम्भवादिसंज्ञोपनिस्तारः । शक्तिरित्यस्य

कार्योपधायकापृथक्सिद्धविशेषणमित्यर्थः । उपयोगित्वं नाम कारणतावच्छेदकत्वम् । तेन ब्रह्मोपादानम् ; उपादानतावच्छेदिका प्रकृतिरित्युक्तं भवति । प्रकृतेर्ग्रह्यापृथक्सिद्धत्वमज्ञानतां व्यवहारस्तावत् . प्रपञ्चे प्रति प्रकृतिः कारणामिति । ज्ञानतां तु स व्यवहार औपचारिकः, परमतस्यांशतः स्वीकारमूलको वा । वस्तुस्थितिमनुसृत्य मुरपस्तु व्यवहारः प्रपञ्चं प्रति प्रकृतिविशिष्टं ब्रह्मोपादानमिति । न चोपादानोपादेययोरभेदहानिः प्रपञ्चस्यापि ग्रह्यापृथक्सिद्धतया तद्विशिष्टग्रहण एव कार्यतया तदक्षतेः । प्रकृतिरित्येव द्रव्यभूताऽपि उक्तविधापृथक्त्रिषाद्विमत्तया शक्तिर्भवेदिति । एवं शक्तिभूताया शक्त्याः द्रव्यत्वं स्वगुणेर्निरूढमित्यनेन दर्शितम् । स्वपदेन परमात्मादौ सत्त्वरजस्तमोरूपप्राकृतगुणासंभवः सूच्यते । प्रकृतेर्गुणानांश्च भेदप्रदर्शनेन, गुणसमुदायः प्रकृतिरिति सांख्यमतञ्च व्युदस्यते । जन्वेवमचेतनस्य कस्यचिदुपादानतावच्छेदकत्वे सर्वोपादानत्वं कथं ग्रहण इति शङ्कापरिहारपूर्वकं शक्तिशक्तिमतोरनयोः संवन्धोऽपि विशदीक्रियते उत्तरार्धे । यानि कारणानि, प्राक् प्रस्तुतानि, स्वभावो नियतिर्भूतानीति, तानि सर्वाणि प्राकृतान्येव । प्रकृत्यनन्तर्गतञ्च यदि कश्चित् सभावः, स पुरुषेऽन्तर्भविष्यति । यथैषां कारणानां देवापृथक्सिद्धत्वम्, तथा कालस्यापि द्रव्यस्यानाद्यन्तस्य क्षणलवकाप्रामुह्यतीदिपरिणामशालिनः तदपृथक्सिद्धत्वमेव । एवं देवमनुष्यतिर्यग्स्यावरात्मना जायमानस्य जीवात्मनोऽपि । एवं स्वापृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुष्कालस्यास्य ब्रह्मणः न दाहजनकौण्ड्यरूपशक्तिसंपन्नस्याग्नेरिवाधिप्रातृत्ववैकल्यम् . येन स्वतन्त्र्यहानिरन्यापेक्षा च प्रसजेत् । तदुच्यते अधितिप्रत्येक इति । एवञ्चास्य सर्वैशित्यगुपादानत्वमियं निमित्तत्वमपि निरूढमिति एक एव सर्वविधकारणत्वसंपन्न इति पूर्वपृष्टसर्वाकारपुष्कलमिदं परं ब्रूहेति । अत्रोत्तरार्धे तमित्याध्याहारेण अपश्यन्नित्यन्तस्यानुपपन्नो वा ;

तमेकममि त्रिष्टुत षोडशान्त शताधरि विशतिप्रत्ययमि ।

अष्टकै पडमि विश्वरूपैरुपाश त्रिमार्गमेद द्विनिमित्तैरुमोहम् ॥४॥

चितावनारसौकर्याय त चरुत्वेन रूपयति तमेकनेमिमिति ।

परमात्मान प्रकृत्यारूपैकनेमियुक्त सत्त्वरजस्तमोगुणै त्रिपकारतया

त्रिष्टुत षोडशसख्यायुक्तान्तशब्दिनविकारोपन वाचकभूताकारादिपञ्चा

शद्वर्णलक्षणारोपत द्वादशमासपञ्चत्वेनद्वयसवत्सरात्मकविंशतिप्रत्यय-

युक्तमित्यर्थः । प्रत्ययामिरिति लिङ्ग यत्ययदृष्टा-दस । अरा हि नामि

नेमिमध्यवर्तिकाष्टविशेषा । प्रत्ययश्च तद्वाढ्यार्थिनिहिता त मध्यवर्ति

काष्टविशेषा । अष्टकैरिति । अणिमाद्यैश्वर्याष्टकमेकम्, पाच्यादिदिगष्टक

मन्त्रम्, दिक्पालाष्टकमेकम्, 'भूमिरापोऽनलो वायुः मनो बुद्धिरेव

च । अहकार इतीय मे भिन्ना मरुतिरष्टका' इति गीतोक्त प्रकृत्यष्टकम् ।

('अष्टौ प्रकृतयः' इत्युक्तप्रकृत्यष्टकात्मकमन्यत्,) 'ब्रह्म प्रजापतिर्देवा

गन्धर्वा यक्षराक्षसाः पितरश्च पिशाचाश्च' इति देवाष्टकमेकम्, ('अष्टौ

वसवः' इत्युक्तवसवष्टकम्,) अपहृतपाप्मत्वादिब्राह्मणगुणाष्टकम्, 'दया

सर्गमृतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहा' इति

आत्मगुणाष्टकं वा । एवमेभि [यथाहं] षड्भिरष्टकैरुपेतम् । विश्वरूपो

योऽधितिष्ठति, तस्य देवात्मान शक्तिमपश्यन्त्यन्ययो याऽस्तु । यद्वा

उत्तराधमिदमुत्तरश्लोकेनान्वितमिति, मा भूत् तत्र समित्यध्याहारः,

किं ॥ अपश्यन्त्यन्तानुपद्वयमात्रम् । पूर्वत्र तु पक्षे उत्तरश्लोकस्य

तदुत्तरश्लोकेन एकवाक्यतया त देवात्मान प्रवृत्ति पञ्चपर्यामधीम

इत्यन्ययोऽपि स्यात् । तेन पूर्वोक्तापृथग्विद्विनिबन्धन आत्म-

प्रकृत्यो सामानाधिकरण्येन निदर्शोऽपि दर्शितो भवति ।

354 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 1.

पञ्चस्रोतोभ्यु पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चप्राणोर्मि पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्देवां पञ्चपर्वमधीमः ॥ ५ ॥

विराट्पुरुषः । स एव (एकोऽ) मुख्य पाशः । स्वाग्निजगत्त्रैश्व-
र्यहेतुतया बन्धकपाशवत् विराट्पुरुष ब्रह्मचक्रस्य पाशरूप इत्यर्थः ।
त्रिमार्गभेदः । द्विनिमित्तैकमोहं देवयानपितृयाणस्तुदजन्तुभवनलक्षणमार्गं
तययुक्तम्, ततः च पितृयाणस्तुदजन्तुभवनलक्षणमार्गद्वयहेतुभूतदेहात्मै-
वयमोहमित्यर्थः । अपश्यन्निति पूर्वेण संबन्धः । (४)

एवं चक्रत्वेन रूपयित्वा तच्छक्तित्वेन निर्दिष्टा प्रकृतिं वैराग्याय
नदीत्वेन रूपयति पञ्चस्रोतः इति । स्रोतोरूपेणाविच्छिन्नतया प्रवर्त-
मानानि तमोक्षराव्यक्तमहदहङ्काररूपाणि अम्बुस्थानीयानि यस्या सा
तथोक्ता । महामृतोपादानतया योनिभूतानि पञ्च तन्मात्राण्येव उग्र-
वक्त्राणि प्रवाहमुखरूपाणि यस्या सा पञ्चयोन्युग्रवक्त्रा । प्राणापा-
नादयः पञ्च कर्मस्थानीया यस्या सा पञ्चप्राणोर्मिः । बुद्धेर्ज्ञानस्या-
दिभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मूलं यस्या सा पञ्चबुद्ध्यादिमूला ।
पञ्चकर्मेन्द्रियाणि आवर्तस्थानीयानि यस्या सा पञ्चावर्ता । पञ्च
महाभूतानि अत्यन्तभक्तिवृत्ततया प्रवर्तमानानि ^१ओघ वेगस्थानीयानि
यस्या सा पञ्चदुःखौघवेगा । अकारादिपञ्चाशद्वर्णलक्षणनामभेद-
युक्ताम्, 'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो बन्धसंजितः' इति पुराणप्र-
सिद्धपञ्च[विध]सृष्टिलक्षणपर्वपञ्चकयुक्ता ब्रह्मात्मिका प्रकृतिः तदधिष्ठिता
रश्च परमात्मानम् अधीमः स्मराम इति अपश्यन्निति पूर्वेणावयः । (५)

1. ओघशब्दितेति पाठे ओघशब्दिततमोक्षरादिपञ्चकीयवेगेति स्यात्।

सर्वाजीवे सर्वसस्थे बृहन्ते तस्मिन् हसो भ्राम्यते ब्रह्मचरे ।
पृथगात्मान प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्तनस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

एव, “किं कारणं ब्रह्म कुत स जता” इति चिन्ताया,
'देवात्मशक्ति', 'य कारणानि निखिलानि तानि इत्यनेन च देवशब्द-
नारायण एव सर्वकारणम्, अवरिणामिनोऽपि तस्य कारणत्व-
निर्वाहिका प्रकृतिरिति निस्तारो दर्शितः । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु
(रोत्तरेषु) इति चिन्ताया निस्तार दर्शयति सर्वाजीवे इति । सर्वान्
आजीवयतीति सर्वाजीवम् (वे) । अनेन, जीवाम केनेत्यस्योत्तर-
मुक्त भवति । सेवेया मत्स्या समाप्ति = मलयो यस्मिन् तत् सर्वमभ्यम् ।
अनेन च, 'क च सप्रतिष्ठा' इत्यस्योत्तरमुक्त भवति । बृहन्ते बृहती-
त्यर्थः । अतश्च निरतिशयबृहत्त्वादेव सर्वसत्त्वत्वादिकं युञ्जत इति
॥ ५ ॥ तादृशे ब्रह्मरूपे चक्रे, हन्ति = गच्छति अनेकजन्मसहस्रसचरण
शील इति हसः जीव परवशतया, 'भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया' इत्युक्तरीत्या ब्रह्मन्त्रेण अ(आ)भ्यमाणोऽयं भवतीत्यर्थः । प्रत्यक्षा
नस्य फलमाह पृथगात्मानमिति । उत्तरीत्या अभयितृत्वेन परमात्मा-
नम्, तेन आभ्यमाणं चच्छीरमूच्छ स्वात्मानं मत्वा तज्ज्ञानप्रीतेन

६ 'यन्त्रारूढानि मायया (गी १८ ६१) इत्यत्र तात्पर्यचन्द्रि-
काया ब्रह्मचक्रपदं प्रवृत्तिपरं वर्णितम् ।

प्रेरितारमिति । ईर श्लेषः । आधृयादित्यात् जिह्वो विभाषा ।
प्रेरयितारमित्यर्थः । ननु कथं पृथङ्मत्त्वेति पृथक्त्वानुसंधानविधिः,
'योऽन्या देवतामुग्राम्ने अन्योऽसावयोऽहमिति, न स वेदेति

356 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 1.

उद्गीत(थ)मेतन् परम तु ब्रह्म तस्मिन्त्य स्व(त्तु)प्रतिष्ठाक्षरञ्च ।
अत्रान्तर वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

परमात्मना [प्रमत्तेन] जुष्टा प्रीत्या विपरीकृतस्तन् मुक्तिं प्राप्नोती-
त्यर्थः । तन्मृत्युमृतत्वफलप्राप्तिहेतुमृतज्ञानविषयस्य प्रेयमेकलक्षणीय
परमेदस्य परमार्थत्वमुक्तं भवति । अपरमार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वासम्भ-
वादिति द्रष्टव्यम् । (६)

उद्गीतमिति । एतत् चक्ररूपतया प्राङ्निर्दिष्टमेव, 'नारायण परं
ब्रह्म', 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः', 'एतद्धै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिचदन्ति'
इत्यादिवेदान्तवाक्येषु परमप्रत्ययेन स्वप्रतिष्ठत्वेनाक्षरत्वेन चोद्गीतम्
उच्येगीतम् । उद्गीतमिति पाठेऽपि स एवार्थः । तस्मिन् स्वप्रतिष्ठा-

तन्निषेधादिति चेत्—न, तत्र 'आत्मेत्येवोपासीत' इति आत्मत्वोपा-
सनविधानात् राजश्रुत्यन्यायेन भिन्नत्वेन पृथक्सिद्धत्वानुसंधानं
निषिद्धयते । इह तु आत्मत्वानुसंधानोपयोगी शरीरत्वात्मत्व-
रूपपार्थक्यं वस्तुभेदो यस्तथैक्यभ्रान्त्यावृत्तये मन्तव्यतयोर्युक्ते
इत्यविरोधात् । आत्मत्वानुसंधानञ्चेष्टम्, 'अहं ब्रह्मास्मि' इति एक-
शब्दाभिलाषानुगुणमिति च तत्रैव दृष्टदार्ढ्यके व्यक्तम् ।

'नन्वेतावता ब्रह्मात्मप्रत्यक्षिष्ठाता ब्रह्मचक्रे पुरुषाणां भ्रम-
यिता प्रेरयिता देवात्मा कश्चित् सिद्धः । तावता ब्रह्म कारणमिति
कथं सिद्ध्यति' इत्यत्र, 'अयमेव ब्रह्म यस्य ब्रह्मशब्देन कारण-
समर्पकेण व्यवहारकाले उक्तसर्वविशेषणविशिष्टं तत्र प्रतिपत्तव्यम् ।
निशिष्टाकारेण ह्यस्य स्थूलावस्थापनहेतुत्वरूपं दृष्टरापादन्तवम्'
इत्युच्यते उद्गीतमिति ।

स्वप्रतिष्ठाक्षरत्वेत्यनेन तस्य ब्रह्मणायोगात् तस्य पूर्वान्वय-

क्षररूपे ब्रह्मणि प्रकृतिपुरुषकालरूपं त्वमाश्रितमित्यर्थः । अत्रान्तरमिति । तत्पराः ब्रह्मपरा ब्रह्मेप्सव अन्तेदशे(श) प्रकृतिपुरुषकालान् विवेके (क) तेषां परमात्मनश्चापृथक्सिद्धतया आधाराधेयभावलक्षणम् अन्तरम् अन्तरशब्दितमेव अतिशयित मेव विदित्वा प्रकृतिबन्धनिर्मुक्तास्सन्न परम साग्य प्राप्य भिन्नतया (अभिन्नतया) अवर्शनलक्षणलय गता इत्यर्थः । (७)

विषयक्षया 'तस्मिन् त्वयम्' इत्यस्य मध्यनिनिष्ठस्य वाक्यात् पृथग्भारः । तस्य च, त्वय तन्निष्ठमित्यर्थः । शिष्यस्य तु निरुक्तो देवात्मैव परमब्रह्म च भवति स्वप्रतिष्ठाक्षरश्च भवतीत्यर्थः । अक्षरं द्विविधम्, 'अक्षरात् परं पर' इत्युक्तं प्रकृतिरूपम्, 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी तं तदितरपञ्चलरूपञ्च । तत्र द्वितीयस्य ग्रहणाय स्वप्रतिष्ठेति विशेषणनिर्देशः । अमुताक्षरं हर इति वक्ष्यमाणजीवरूपाक्षरव्यावृत्तये वा विशेषणनिर्देशः । तेन ब्रह्मण परमत्वं तदुपरिवस्तुन्तरसद्भावबाधनिरासपूर्वं स्थापितं भवति । तस्मिन्नित्यादे उपर्यन्वयसम्भवे तु—तस्मिन् यत् त्वय प्रकृतिपुरुषकालरूपम्, यच्च तदाधारभूतस्वप्रतिष्ठाक्षरम्, (तदुभयं विदिता) अत्र मिथोऽन्तरं विदित्वेति रीत्या वर्णनीयम् । तदपक्षया ब्रह्मनिष्ठं पूर्वोक्तं त्वयम्, ब्रह्मरूपस्वप्रतिष्ठाक्षरश्चेति सर्वमिदं उद्गीतमेतत् परमब्रह्म भवति = ब्रह्मशब्दाच्च विशेष्यविशेषणभावेन निनिष्ठं भवतीत्यवगणनं ज्याय । कश्चित्तु, 'परमं ब्रह्मेतन् उद्गीतं प्रमाणेन । किं तत् प्रमाणम्' उच्यते । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये त्वय—वेदत्रयम्, स्वप्रतिष्ठाक्षरं मूलान्तरनिरपेक्षप्रणवाक्षरञ्चास्ति प्रमाणनया' इति व्याख्यानि । स्वप्रतिष्ठाक्षरमिति कर्मकृतपरिणामरहितनित्यमुक्तजीवनित्यविभूत्यन्यतरपरं वा । तत्रापि 'क्षरश्चाक्षर एव च', 'यदक्षरे परमे प्रजा' इति तत्प्रसिद्धे ।

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा वध्यते भोक्तृभावात् शाखा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

ननु प्रकृतिसंनन्धे जीवपरयोरविशिष्टे सति जीवस्य कुनो बन्धः ।
परस्य कुनो नेत्यत्राह संयुक्तमिति । ईशः परमात्मा व्यक्तरूपं क्षरम-
चिद्वर्गम् अव्यक्तमक्षरं चिद्वर्गं च परस्परसंयुक्तं निर्मितिः ; न तु वध्यते ।
अनीशो जीवस्तु वध्यते कर्मफलभोक्तृत्वामिहान्धिलक्षणभावसत्त्वात् ।
परमात्मनस्तु (परमात्मा तु ?) 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले
स्पृहा' इत्युक्तरीत्या तस्य कर्मफलस्पृहाभावेन कर्मलेपाभावात्, स्वसंयुक्त-
तया प्रकृतिभरणेऽपि अपहृतपाप्मत्वात् प्रकृतिसंनन्धप्रतिभटः तत्प्रतिभ-
टज्ञाने विषयश्चेति निर्गलितार्थः । (८)

तथाच कालादित्यजत् तदक्षग्मपि भवति तन्निष्ठमित्यर्थः । सुप्रतिष्ठा-
क्षरमित्यपि पाठोऽस्ति ॥ ७ ॥

संयुक्तमिति । क्षरमक्षरञ्च यदा संयुक्तं भवति, तदा एवम्भूतं
वेदि तेन ध्रियते । तत्र देहस्यापि आत्मनोऽपि तद्वर्त्यत्वमस्तीति
भावः । अत्रात्मत्वोपयोगि धारकत्वमुक्तम् । ईश इत्युक्तं नियन्त-
त्वमप्युपरि विप्रतिष्ठते, 'क्षरात्मानावीशते देव एक' इति । ननु
ईशः स्वतन्त्रो न वध्यते, अक्षरं तु परतन्त्रत्वाद् वध्यते चेत्, ईशो
निष्कर्षणः प्रसज्यते ; नेत्याह भोक्तृभावादिति । अहं भोक्तृत्यारक-
भावान्तरादित्यर्थः । तादात्म्यशुद्धभोगप्रावण्येन कर्मणो निषिद्धस्य,
पाश्चात्यप्रकृष्टभोगलिप्सया काम्यस्य च तेनानुष्ठिततया कर्मवेष्टितत्वा-
दिति भावः । एवमवस्थानुभोक्तव्यशुभाशुभकर्मनिगडवद्धोऽपि यत्
मुच्यतेऽननुभुज्येव तत्फलजातम्, तत्र देवस्य कारुण्यमेव कारण-
मुच्यते, ज्ञात्वा देवमित्यादिना । सर्वमिदं विनियत उत्तरमन्त्रे ॥८॥

ज्ञाज्ञो द्वावजात्रीशनीशावजा ह्येषा भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्य(प्य ?) कर्ता त्वय यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

परस्परवैलक्षण्यमेव प्रपञ्चयति ज्ञाज्ञाविति । पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्ये एक सर्वज्ञ अत एव ईशश्च । अपरस्तु अज्ञोऽनीशश्च । उत्पत्तिराहित्य तु द्वयोरपि समानम् । ईशनीशाविति दीर्घाभाव छान्दस । भोक्तृजीवस्य भोगरूपप्रयोजनयुक्ता उत्पत्तिरहिता काचना-या प्रकृतिरित्यर्थः । एव तृतीय(त्रितय ?) मुत्पत्तिराहित्येन समानमपि परस्पर विलक्षणमित्यर्थः । ननु प्रकृते जीवभोगोपकरणत्वनत् परमात्मनोऽपि भोगार्थत्वं कुतो न भवेत् ? अतुत एकैकशरीरजीवभोगार्थत्वे स + लशरीरकपरमात्मभोगार्थत्वमवर्जनीयमेवेति, अस्माह अनन्तश्चेति । विश्वशरीरकस्यापि परमात्मन, 'नान्त गुणाना गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते' इत्युक्तरीत्या सत्यकामत्वाद्यनन्तगुणाश्रयस्य निरपेक्षस्य जीवनत् कर्मफलमिसन्धिपूर्वककर्तृत्वाभावात् न तद्वोभोगार्थत्वं प्रकृतेरिति भावः । एतादृशवैलक्षण्यज्ञानस्य फलमाह-श्रयमिति । एतत् त्वय यदा विन्दते परस्परवैलक्षण्येन दर्शनसमाना-

ज्ञाज्ञाविति । अज्ञत्वात् जीवः प्रतिकूलमनुकूलञ्च प्रपञ्च्य भावयन् रागाद्वेदोपप्लुत कर्मपरघश स्वयमनीशो बन्ध प्रतिगन्धुम् । अभिज्ञतमस्तु देवो न तथा । भोक्तृभोगार्थयुक्तेति । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्युक्तलक्षण भोक्तात्मैव भोजयेदजा न पुन शरीरान्मुक्तम् । जहति ह्येता भुक्तभोगामजोऽन्यः । नतरा निर्मल परमात्मानमिति । अनन्तश्चेति । न केवलं ह, यथहतपाप्म-त्वसत्यसत्यत्वाद्यनन्तगुणश्च, त्रिविधपरिच्छेदरहितश्च, विष्णु रादनन्तरदरुल्लयभूतश्चेति । दर्शनसमानाकारभ्यानेनेति । ननु देवस्य

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

कारध्यानेन विषयीकरोति, तदा ब्रह्म भवति—मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
एवमेव व्याख्येयः, “चमसवदविशेषात्” इत्यत्र व्याख्यातम् ।
अज्ञमिति छान्दसं रूपम् । (९)

संप्रकृतमिति मन्त्रनिर्दिष्टक्षराक्षरशब्दार्थे विवृण्वन् परस्परवैल-
क्षण्यज्ञानमात्रेण मुक्तौ, मनननिदिध्यासनवैयर्थ्यमिति शङ्काश्च शमयति
क्षरं प्रधानमित्यादिना । ‘प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्’ इति प्रधानशब्दिता
प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते । भोग्यमात्मनो भोगार्थं हरतीति हरो जीवः ।

सादृश्यान्विषयीकारो मुक्तये स्यात्, न तु त्वयस्येति चेन्न—चेतना-
चेतनविलक्षणत्वेन परमात्मोपासने तयोरपि ध्यानविषयीकारो भव-
तीति तात्पर्यात् । प्रसिद्धोपासनद्वैविध्यमपि । इन्द्रप्राणाधिकरणे
च टीकायां ‘भोक्ता भोग्यम्’ इति वाक्यं गृहीत्वा त्रिविधोपासनं
दर्शितम् । ब्रह्म भवतीति । तर्प त्रिविधं ब्रह्म यदा चिन्दते, एतत्
तदेति या । मुच्यते सर्ववशीरिति पूर्वमन्त्रान्वयापेक्षयैव युक्तमस्मि । ९

उक्तमेव तयवेदनं विशदीक्रियते क्षरमिति मन्त्रेण । तयवेदन-
मित्यनेन ब्रह्मण इव प्रकृत्यादेरपि पार्थक्येन स्यात्तन्त्र्येण वेदनं मुक्ति-
हेतुरिति नोच्यते, किंतु प्रकृतिपुरुषेक्षितत्वेन परमात्मवेदनमेव तय-
वेदनं नाम । तथा वेदनमपि न श्रवणादिमात्रम्, किंतु तत्त्वभावरूपं
वर्शनसमानाकारपर्यवसन्नमित्युक्तं भवति । क्षरमक्षरश्चेति प्रागुक्त-
क्षराक्षरविवरणं क्रियते क्षरमिति । अमृताक्षरमिति । प्रधानमपि
अत्रिदक्षरमिति व्यपदिश्यते । क्षरणं चेतनाच्चेतनसाधारणम्;
मरणं चेतन एव व्यग्रद्विषमाणं लोके । तद् द्वयं घस्तुगत्या चेतनस्य
नास्तीति अमृताक्षरत्वमस्य । अमृतवत् स्वयमेव भोग्यम् अमृतभूत-

तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः

स अमृताक्षरम् । अमृतत्वात्=नरणधर्मशून्यत्वादक्षरमित्यर्थः । क्षरा-
रमानौ....एकः । क्षराक्षरशब्दितचेतनाचेतनगोशिता, 'अपहृतपाप्मा
द्विन्यो देव एको नारायणः' इति निर्दिष्टो नारायण इत्यर्थः । तस्या-
भिध्यानादिति । अभिध्यानमारम्भ(म्भ)णसशीलनम् । योजनं योग ।
तत्त्वभावः तत्त्वाविर्भावः । एतै अन्ते शरीरावसाने भूय समस्तप्रकृति-
सम्बन्धनिवृत्तिरित्यर्थः । तन्मयं त्वं यदा विन्दने ब्रह्मेतन्निति
मन्त्रोक्ता मुक्तिः ब्रह्मोपासनकालीनब्रह्मानुभवरूपेत्यर्थः । (१०)

परमात्मसंजन्धि च सद्यपि इदमक्षरं हन्त क्षुद्रमन्यक् भोगाय हरतीति
द्यानुशोच्यते । अत्र हर इत्यस्य स्वरपरतया देव एक इत्यत्र मान्यः ।
व्यग्रहितत्वात् अमृताक्षरशब्दस्यैकस्योद्देश्यविधेयोभयासमर्पकत्वा-
च्चेति (१३-२) तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तम् । अभिध्यानादिपदानामर्थः
चमसाधिरूपणटीकायामुक्त एव । आरम्भणसंशीलनमिति पाठेऽपि
आलम्बनसंशीलनमित्येवार्थः । आरभ्यते (रलयोरभेदात्) आल-
भ्यते स्पृश्यते इति आरम्भणमालम्बनम् । योगाद् व्युत्थितस्यापि
अनयत्त चित्तालम्बनभूतभ्येयस्तुपरिशीलन योगकाले अचिच्छि-
न्नानुसंधाने उपयुज्यते । तत्त्वाविर्भावो नाम दर्शनसमानागारं
ज्ञानम् । तत्त्वे भावः अस्था नत्वभाव इत्यर्थेन भक्तिरूपापन्न उभयि
गम्येत । अत्र पञ्चम्यन्तप्रयोगेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वमस्ति ।
एवम्भूतज्ञानात् प्रथमं मायानिवृत्तिः ; भूयश्च अन्ते—शरीरावसाने
अन्तिमप्रत्ययकाले तत एव दर्शनात्मकध्यानात् अन्या मायानिवृत्ति-
रिति । अयमर्थः उत्तरमन्त्रे स्पष्टं भाषिष्यते । संभवत्सर्वविधकृ-
प्रतिषेधज्ञात् तस्य ।

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहमेवे विध्वंशय्य केवल आसकामः ॥ ११ ॥

ज्ञानमाध्यमुक्तिक्रमं दर्शयति ज्ञात्वेति । दर्शनसमानाकारज्ञानेन विपरीकृत्य सर्वपाशशब्दितपापहानिर्भवति । “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो रक्षेयविनाशौ” इति सूत्रे दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये पूर्वोत्तरपुण्यापुण्यकर्मणाम्, ‘उपासनावसाने क्षमिष्ये’ इति भगवत्सकलरूपाक्षेयविनाशौ भवन इत्युक्ते । क्षीणैः क्लेशपाधनशरीरेन्द्रियादिभिः सह जन्ममृत्युप्रापककर्मणाम्, ‘क्षान्तम्’ इति संकलपरूपा प्रकृष्टा हानिर्भवति । “सापराये तर्त्यामाणात्—” इत्यत्र सकलपुण्यापुण्यकर्मणा पूर्व दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये, क्षमिष्य इति भगवत्सकलरूपाक्षेयविनाशवता क्षान्तमिति संकलपरूपप्रकृष्टहान्यभ्युपगमात् । तस्याभिध्यानपरमफलीभूतमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं विधातिशायि तृतीयमैश्वर्यं तु

ज्ञात्वेति ज्ञान पूर्वोक्तः तत्त्वभावः । हानिः हानं पुरुषक्रिया । ‘तत् सुष्टुतदुष्टुते धृनुते’ इतिउत् । तस्याः ज्ञानसमानकर्तृकत्वात् तत्राप्रत्यय उपपद्यते । देहमेवे-देहविशेषे । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति ध्रुत्वा सोऽश्नुते सर्वान् कामानिहेयेति नमन्तव्यमित्युपदिश्यते केवल आसकाम इति । केवलोद्देशेन आसकामवविधायकं पृथग्वाक्यमिदम् ।

अत्र सन्तेऽयमर्थः स्वरसतः प्रतीयते—पूर्वोक्तात् दर्शनसमानाकारध्यानात् सर्वपापहानौ तत्साध्यानां क्लेशानां क्षीणत्वादननुभाव्यत्वात् तदर्थजननमरणरूपग्रन्थहीनो भवति पुरुषः । प्रहाणिरित्यत्र प्रश-देन प्रलयकालिकजन्ममृत्युहानिविलक्षणं पुनर्जन्मादिप्रागभावासमानकालिकत्वविशिष्टं जन्ममृत्युहानं ज्ञाप्यते । तदयं पाप्मजन्मजरणादिवर्जिततयात् केवल एव । अथाप्यस्य विद्यात्मक-

एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

प्राकृतदेहभिन्नशुद्धसत्त्वमयदेहमेवे भवति । केवलः प्रकृतिमवस्थ
विनिर्मुक्त एव देशविशेषविशिष्ट ब्रह्म प्राप्य आसक्तमो भवति ; न तु
प्रकृतिमण्डले इति भावः । (११)

एतत्-ज्ञेयं....किञ्चित् । एवम्भूतं परं ब्रह्म आत्मन्यन्तर्या-

ब्रह्मसायुज्यरूपं भोगसान्ध्यमप्राकृतदेहप्राप्तया परमपदे भगवत्पद-
पद्मसंश्रयसमनन्तरमेव । देहधियोगकाल एव प्राकृतभोगहेतुसर्ष-
कर्मक्षयेऽपि 'स्यात् धीसंकोचमात्रस्थितिदनुगतः सूक्ष्मसंस्कार-
योगः' । तद्गुह्यरूपे तस्मिन् सायुज्ये सति पुरणोऽयं सत्यकामः सत्य-
संकल्पश्चासक्तमो भवति । एवञ्चमं तृतीयं विध्यैश्वर्यरूपं विशेषम-
विदुषामयथाभूतवेदान्तिनां केवले केवलभावे निःश्रेयसविश्रमणं न
श्रेय इति । तथाच ब्रह्मवेदनपूर्वकमः पूर्वमन्त्रोक्तः । तत्फलपूर्वकम
इह विशदमुच्यते, यत् 'भूयश्चान्त' इति प्राक् संगृहीतिमिति । सर्वमिदं
भाष्यसंमतमेव । परंतु पूर्वाधिं पापहानावुक्तायां तत्कार्यहानेरर्थ-
सिद्धतात्, 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तरापायादपवर्गः' इति रीत्या कार्यपरम्पराकथनस्य ग्रहणे व्यर्थतयात्
पापहानस्य ध्यानप्रारम्भ-अवसानदशामेदेन स्थितं द्वैविध्यं युक्तमिह
घट्टमिति तथा भाषितम् । (११)

विध्यैश्वर्यमिथ्युक्तया स्यात् जगद्व्यापारादिरूपमिथ्वर्यमात्रम् ।
तथाच सर्वप्रकारं परमं साम्यमिति वा परमान्मैश्वर्यं वा न मन्तव्य-
मित्युपदिश्यते पनदित्यादिना । नित्यमेवात्मसंस्थमिति । जीवात्मनो
देवात्मनश्च शरीरात्मभावरूपः संज्ञधोऽनशयः । अनोऽयं तदाऽपि
तदधीन पद्येति नास्य तद्वैश्वर्यं तदत्यन्तसर्वप्रसारमात्रं वेति भारः

मितया संस्थितं ज्ञेयम् । ज्ञातवनश्च ज्ञातव्यान्तरं नावशिष्यते ।
भोक्ता .. ब्रह्ममेतत् । 'भोक्तृशरीरकत्वं भोग्यशरीरकत्वमपहतपाप्म-
त्वादिविशिष्टमत्यज्ञानादित्वरूपत्वनिनि विधातयविशिष्टं ब्रह्म ज्ञान यम्'
इति वेदार्थसंग्रहे वर्णितम् । केचित्तु, 'भोक्ता भोग्य प्रेरितेत्येनं त्रिविध
प्रोक्तमेतत् सर्वं मत्वा ब्रह्म भवति=मुक्तो भवतीत्यर्थः । इत्युपसंहारः'

एवञ्च विश्वेद्वयं नाम भाष्योक्तरीत्या विधातिशायि प्राकृतप्रपञ्चाति-
शयितमैश्वर्यम्, यद्वा विद्वं—समस्तम् जीवेन यावत् संग्रहयितुं
शक्यम्, तावदैश्वर्यमित्यस्तु । नन्विह सगुणाऽस्याः । निर्गुणा-
यस्याया तु स्यादैश्वर्यमित्यपि नेति ज्ञाप्यते, ज्ञातः परं वेदितव्यं हि
किञ्चिदिति । एवञ्च अचेतनशरीरकत्वम् चेतनशरीरकत्वमपि
ब्रह्मणः सार्वकालिकमिति प्रदर्शनपूर्वं निगम्यते भोक्तेत्यादिना ।
वेदार्थसंग्रह इति । तत्रेयं सूक्तिः, "एवम्भूतभोक्तृभोग्ययोरन्तर्यामि-
रूपेणावस्थानम्, स्वरूपेण चापरिमितगुणीयाश्रयत्वेनावस्थानमिति
परस्य ब्रह्मणः विविधायस्थानं ज्ञातव्यमित्यर्थः" इति । केचित्प्रति ।
ननु मत्वेत्यस्य मन्तव्यं=ज्ञातव्यमित्यर्थाश्रयणायोगात्, 'ब्रह्ममेतत्'
इति पूर्वज्ञ, 'ब्रह्म भवति' इति टीकाया व्याख्यातव्याश्च तथैवेहापि
ब्रह्ममेतदित्यस्य व्याख्यानसमयान् वेदार्थसंग्रहस्यापि कैश्चिदुदित
एतावत् तात्पर्यं किं न स्यात्, अतः पक्षान्तरन्या निर्देशः कुत इति
चेत्—उच्यते—वेदार्थसंग्रहव्याख्याया तात्पर्यं दीपिष्यामस्व सदभे,
'सद्वारकपाकारद्वयमद्वारक एक आकारश्चेति ब्रह्म त्रिविधम्—तत्त-
दन्तर्यामितयावस्थान स्वरूपेणावस्थान चेति त्रिविधम्' इत्येताव-
न्मात्रोक्तावपि पूर्वज्ञ, "भोक्तृभोग्यनियन्तृन् ज्ञात्वा त्रिविधमेतद्

बोद्धव्यं योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नेत्रे च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्द्रियाण्योनिगृह्य तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥
आत्मानमरणे वृत्त्या प्रणवोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मयनाभ्यासात् देव पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

न तत्त्वता अपहर्ग्येत्याह बह्वेरिति । योनिगतस्य कारणभूता
रणिगनस्य मूर्तिः स्वरूप पत्यक्षेण न दृश्यते । लिङ्गं तु दृश्यते । पश्चात्
मथने सनीधनयोनिनयेन्धनप्रभवतया गृह्यते । तद्वत् प्रणवेन परमात्म
शरीरभूत जीवे शोध्यमाने पूर्वमप्रनीतस्यान्तर्यामिण सूक्ष्मबन्धाच्चला
न्तर्गतमाणिवयवत् प्रत्यग्भस्वन्तर्गतस्योपलब्धिर्भवतीत्यर्थः । तद्वोभय-
मित्यत्र वाशब्द इवार्थः । (१३)

प्रणवन प्रकाशप्रकारमेव दर्शयति आत्मानमिति । स्वात्मानि प्रणवेन
ध्यायमाने तदन्तर्गत आत्मा निगूढवत् स्थित प्रकाशत इत्यर्थः । (१४)

ध्याने मन्त्र प्रदृश्यते बह्वेरिति । लिङ्गनाशः लिङ्गानुपलम्भः ।
णश भदर्शने इति हि धातुः । स भूय एवेति । भूय पश्चात् । स एव
साक्षात् बह्विरेत्यर्थः । उभयम् देवात्मा तच्चिह्नश्चेति द्वयम् । तदभि-
व्यक्तिप्राचीनानि च चिह्नानि अनन्तराध्याये नीहारधूमेति मन्त्रेण
गणयिष्यन्ते । पाञ्चभौतिकस्य देहस्य प्रणवार्थत्वाभावेन उत्तरारणि
स्थानापन्नप्रणवप्रत्यमानत्वायोगात् देहशब्द परमात्मशरीरभूत-
जीवात्मपरः । उत्तरारणिर्नाम उपरितनमरणभूत मथनकाष्ठम् ।

निगूढवदित्यस्य निगूढाग्निवत् इत्यर्थः अरणिनिर्देशनत्वात्,
'पश्येत् ब्रह्माग्निगूढवत् इति ध्यानविन्दुपनिषद्दृष्टप्रवृत्तजातीयमन्त्र-
चतुर्थपादतश्च क्षायते । अन्यानि च निगूढानि अनन्तरमन्त्रेण
दृश्यन्ते । प्रणवेन मथनञ्च विहितप्रतिपिद्धाचरणानाचरणपूर्वक

तिलेषु तैलं दधनीं सर्पिः आपः स्रोतस्स्वर्णीषु चाग्निः ।
 एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥
 सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
 आत्मविद्यातपोमूलं तत् ब्रह्मोपनिषत्परम् तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ १६ ॥
 इति श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

तदेव प्रपञ्चयति तिलेषु पश्यति । यथा तिलादिस्थिते-
 लादिकं यन्त्रपीडनाद्यपायेन गृह्यते, एवं सत्यतपोलभणोपायेन परमात्मा
 गृह्यत इत्यर्थः । (१५)

सर्वव्यापिनमिति । क्षीरार्पितसर्पिस्त्वमतया सर्वव्यापिमात्मानं
 मत्तयात्मविद्यया तपसा च ज्ञेयमुपनिषदा परं प्रतिपाद्य तत् परं ब्रह्म
 विद्यादित्यर्थः । द्विवचनमादरार्थमध्यायसमाप्तिद्योतनार्थञ्च । (१६)

इति प्रथमाध्यायप्रकाशिका ॥

मित्युच्यते सत्येनेत्यादिना । सत्यं यमान्तर्भूतम्, तपो नियमान्तर्ग-
 तम् । एवं सत्यं सामान्यधर्मः, तपो विशेषधर्मः ।

सर्वव्यापिनम् अन्तर्बहिश्च व्याप्तम् अणायात्मनि तत्त्वमभूत-
 ज्ञानविकासे च कारुर्येन व्याप्तम् । गुरुमुखगृहीतस्वाध्यायादिक-
 मिति सूच्यते उपनिषत्परमिति । अत्र पूर्वमन्त्रे अनुपश्यतीत्यनेनान्वयः
 सुवचः । पूर्वार्धमात्रस्य वा तथाऽन्वयं कृत्वा उत्तरार्धं प्रथमान्त-
 षदान्तर्कं पृथग्व्याप्तमित्यपि सुवचम्—अद्यापि मन्त्रमेवाद्वाक्य-
 मेदो युक्त इति विद्यादिति पदार्थाहारः ।

द्विवचनमिति । अत्र न प्रत्यक्षायं द्विवचनं ध्रुयते । अध्याय-
 समाप्तिद्योतनार्थत्वे तदावश्यकमिति चेत्—आदरार्थमित्यस्तु । आदरश्च
 प्रथमाध्यायोक्तस्वेवार्थस्य विवरणमनन्तराख्यैः क्रियत इति अस्य
 सर्वसमासकृतत्वादिति भाव्यम् ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभवत् ॥ १ ॥

आत्मसंस्थपरमात्मप्रतीत्यौपयिकेन्द्रियनिग्रहरूपतत्त्वसिद्धयनुगुणं भगवत्प्रार्थनामन्त्रमाह युञ्जान इति । धियः मयिता प्रेरकः परमात्मा पृथिव्याः अधि ऊर्ध्वमग्निं ज्योतिः अग्निरूपं ज्योतिः निचाय्य संपूज्य अग्निहोत्रादिकर्म (विक्रं) कृत्वा मनः तत्त्वाय साक्षात्काराय पृथिवीनिष्ठाग्निज्योतिस्सहस्रस्वात्मनिष्ठपरमात्मतत्त्वसाक्षात्काराय युञ्जानो नियुञ्जानः आभवत् भवत्वित्यर्थः । [तत्त्वसाक्षात्काराय परमात्मनि मनो नियुञ्जानो भवत्वित्यर्थः] (१)

ध्याननिर्मयनाभ्यासं प्रागुक्तमधिहृत्य वक्तुं द्वितीयाध्यायस्या-
रम्भः । अत्र धीपदसवितृपदादेरभ्यसनात्, “तदक्षरं तत् सवि-
तुर्वरेण्य”मिति वक्ष्यमाणरीत्या गायत्रीमन्त्रस्यानुसंधापनं कृतं भवति ।
तेन संध्योपासनादेर्योगाप्रयोगितया आवश्यकत्वं सूच्यते, “धर्मा-
धमाचारयता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्य-
स्ततोऽनारकः” इति च श्रीविष्णुपुराणम् ।

संपूज्येति । अस्य परमात्मकर्तृकप्रसाधात् साक्षात्कारायेति
जावात्मकर्तृकक्रियायामन्वयः कार्यः । एवञ्च मूले निचाय्येति
तत्त्वायेत्यहान्वेतीति वक्तव्यम् । न च तत्त्वपदं क्रियावाचि । तत् कथं
क्रियानन्वये ल्यप् इति चेन्न—साक्षात्कारायेति क्रियार्थस्योक्तत्वात् ।
अथवा निचाय्य साक्षात्काराय तत्त्वायेत्यग्राहारेण योऽना । यद्वा
निचाय्येत्यस्य संकल्प्य, प्रदर्श्यत्येवमर्थोऽस्तु । तच्च परमात्मकर्तृक-
मेवेति । अग्निज्योतिरित्याग्निहोत्रोपस्थापनेन, ‘अग्निप्रभृतिनिष्ठाग्नि-
तुल्यतया प्राग्दर्शितस्वात्मनिष्ठपरमात्मज्योतिर्ग्रहणोपयोगित्वमस्या-

युक्तेन मनसा वय देवस्य सवितु सवे ।

सुप्रगयाय शक्त्या ॥ २ ॥

युक्ताय मनसा देवान् सुवर्त्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योति करिष्यत सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

युक्तेनेति । सवितुः प्रेरकस्य परमात्मन मवे अनुज्ञाया सत्याम्—
अनुज्ञयेति यावत्—युक्तेन मनसा आत्मप्रवणेन चेतसा युक्ता वय
सुप्रगयाय स्वर्गशब्दितभगवन्नोकसाधनाय परमात्मनिदिध्यासनारूप-
कर्मणे शक्त्या युक्ता भवेमेत्यर्थ । (२)

‘परमात्मा प्रणिपातमात्रेण कथमनुज्ञा प्रयच्छेत्’ इत्याशङ्क्य
भगवदन्तरङ्गमूतविश्वसेनाद्याचार्यप्रणामपूर्वक भगवत्प्राप्तौ यतमानाना
मनुज्ञा प्रयच्छतीत्याह युक्त्वायेति । सुप्र स्वर्ग लोक भगवन्नोक यतः
गतान् देवान् पूर्वाचार्यान् मनसा युक्त्वाय—छन्दसि, ‘क्वो यक्’
इति यक् । मनसा युक्त्वाय—प्रणभ्येति यावत्—दिक् द्योतमान
निरतिशयबृहत्त्वयुक्त परमात्मरूप ज्योति धिया उपासनरूपज्ञानेन
करिष्यतः विषयीकरिष्यत—ध्यातु प्रवृत्तानिति यावत्—तान् मुमुक्षून्
सविता प्रेरक परमात्मा प्रसुवाति अनुज्ञानातीत्यर्थ । [इति वय
मन्त्रमहे इति शेष] । (३)

परमात्मनि मनोयोग तत्समाराधन (तत्साधन) कर्म च, केपा-

सिंहोत्तस्य युक्तमिति सूत्र्यत इत्याशयेन सद्व्योत्यन्तविशेषणम् ।

क्वो यक् इति । यक् आगम यात् क्त्वाप्रत्ययान्ते तन्निवेशात्
युक्त्वायेति रूपम् । अस्य करिष्यत इति द्वितीयावबुद्ध्यनेनान्वयः ।

योगिनामपि सर्वेषां भगवद्वक्तेनान्तरात्मना तत्परिचर्यैरुपरस्य

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्महीदेवस्य सवितु परिष्टुति ॥ ४ ॥
युजे वा ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरे ।

ध्वि(त् युगप)देव भवतीत्याह युञ्जत इति । 'विप्रो विप्रत्व गच्छते तत्त्व-
दर्शी' इत्युक्तरीत्या विप्राः तत्त्वदर्शिन परमात्मनि मन नियुञ्जते
योजयन्ति । धियः ध्यानानि च योजयन्ति । विप्रस्य—प्रा पूरणे—
पूर्णस्य, बृहतः गुणै बृहत्त्वाश्रयस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य महीदेवस्य
मह्या भूम्या समेतस्य देवस्य श्रीभूमिसमेतस्य सवितुः प्रेरकस्य
वयुनावित् वयुन ज्ञानम्—वयुनाविदिनि छान्दसो दीर्घ—तस्य
सर्वश्यादिमहिमविदित्यर्थ । तदाश्रय एक इत् एक एव परिष्टुतिः—
परिष्टुतीरित्यर्थ—छान्दस ह्रस्वत्वम् । (परिचर्येति १) परिचर्या इति
यावत्—होत्रा ऋत्विग्भि, मन्त्रेणेति वाऽर्थ निदधे कृतवा
नित्यर्थ । [तदाश्रयप्रज्ञमहिमवित्त्वमेव भगवत्परिचरणमिति] ब्रह्मस्य
रूपविदेव तत्परिचर्याकारी, तेन कृतमेव (ब्रह्मस्वरूपवित्परिचर्या एव
तत्परिचर्या । तथा कृतमेव) भगवत्परिचरण भगवत्प्रीणन भवतीत्यर्थ ।
युजे वामिति । दिव्यस्थानस्मिता सर्वे ब्रह्मपुत्रा मत्प्रार्थना

दीर्लभ्य प्रदर्श्यते युञ्जत इति । देवज्ञावदस्य पतिपर्यायत्वाभावात्
मह्या समेतो देव महीदेव इति मध्यमपदलोपी समास । अत्र
महीति पृथग्पद मत्वा, परिष्टुतिरित्येवापि छान्दस दीर्घमप्रकल्प्य,
मही भूमि, तत्स्थ सर्वोऽपि देवस्य परिष्टुति विभूति स्तयकर-
णाहति वा, देवस्य परिष्टुति स्तुति मही महतीति वाऽर्थो भायेत ।
परतु तदा वाक्यभेद सोढव्य । तदा विदध इत्यत्र किञ्चित् कर्माप्य-
ध्याहार्यम् । होत्रा—होमादिक्रिया इति कथमिति केचित् ।

शृण्वन्तु विद्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्य ॥५॥

अग्निर्यत्राभिमध्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सजायते मन ॥ ६ ॥

सवित्रा प्रसवेन जुपेत ब्रह्म पूर्वम् ।

शृण्वन्तु । सुरैः नित्यमूरिकर्तृका, स्तुतिपथादनपेतत्वेन पृथया स्तुति ।

वां पूर्व्ये व पूर्वमित्यर्थ । वचनव्यत्ययश्छान्दस । सा(स) तादृश

ब्रह्म यथा प्राप्नोति, एवं युजे योगाय—ब्रह्मवासये इति यावत्—मया

कृत विश्लोकः विविध श्लोक स्वरूप एतु प्राप्नोतु । नित्य

सुरिकृता स्तुति यथा भगवानङ्गीकरोति, एवमङ्गीकरोत्वित्यर्थ । ततश्च

योगप्रवृत्ते प्राक् भगवस्तुति कर्तव्येत्युक्तं भवति ।

योगमारभमाणस्य शीनोष्णदेश परिहर्तव्य इत्याह अग्निरिति ।

अभिमध्यते अमितो निवार्यते । अधिरुध्यते आधिक्येन रुध्यते ।

वायुर्यत्र न वातीत्यर्थ । सोमशब्देन हिम लक्ष्यते । अतिशयेन रिच्यते

निरस्यते । तत्र मन प्रत्यक्प्रवण जायते इत्यर्थ । (६)

सवित्रेति । एव गुरप्रणामभगवस्तुतिप्रसवेन सवित्रा कृतेन

प्रसवेन अनुज्ञया--तदनुज्ञातस्सन्निति यावत्--पूर्व्यं पूर्वपृष्ठ (श्रेष्ठ) ब्रह्म

य पूर्व्यमिति । पुत्रभूतयु मद्रपेक्षया पूर्वभूतमित्यर्थ । नित्य-

सूर्यपक्षया ब्रह्मण पूर्वत्व तेषा पुत्र मञ्च तेषा तदनुपपन्नत्वेऽपि

तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वात् । नमोभि प्रणामे सहेत्यर्थ ।

विश्लोके एतु पृथ्येव सुरे । असमर्थमर्हन्मत्वात्पथ्योऽपि श्लोक

सूरिकर्तृकस्यस्तुतिशब्दावनीद इति नैच्यानुसधानम् ।

देवपरिष्ठातिभूताया मक्षा ध्यानोपयोगि स्थलमाह अग्निरिति ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा विवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।
अग्रियत्नामिमथ्यते वायुर्यत्ने गुहानिवाताश्रयणेन योजयेत् ॥ १० ॥
सोमो यत्नातिरिच्यते तत्रस्थिः स्ववशं करोति, तथा मनोनिरोधज्ञो मन-
मयिना प्रसवेन जुषेत् ॥ (९)

शृण्वन्तु । सूर्यः नित्यस्य योग्य देश विस्तरेणाह सम इति । निम्नोन्नत-
बां पूर्व्यं व पूर्व्यं गुह्ये सुद्रपापाणवहिसिकतारहिते वायुध्वनिजलाशयाद्य-
ग्रन्थं यथा प्राप्नोति हिते मनोनुकूले चक्षुःपीडाहेतुमूर्तौष्ण्यादिरहिते
हृन् विश्लोक- निवातदेशाश्रयणेन योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः । सूक्ष्मश्चैतन्,
सूर्यता स्तुतिं तत्ताविशेषात्” इति ।

योगप्रवृत्ते तत्र हि, आसीनस्तिष्ठन् गच्छन् बोधासीत अविशेषादिति
(क्षिते) उच्यते—“आसीनं सभवात्” । आसीन एव उपा-
अभिमतः । तस्यैव उपासनस्य सभवात् । तिष्ठतो गच्छतश्च यत्नसापेक्षत्वात्,
वायुर्य- तस्य निद्रामसक्तेश्च, उपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्च एकामचिततावश्य-
नि- भावात्, चित्तैकामयस्य आसनमापेक्षत्वाच्च आसीन एव कुर्यात् ।
“अचलत्वञ्चापेक्ष्य” । ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षम्” इत्यादिषु

प्र- अथ धारणाध्यानसमाधिरूपो योगो देशविशेषोपदेशपूर्वक-
मुच्यते सम इति । पूर्वम्, ‘अग्रियत्न’ इति मन्त्रसन्निधायनुकत्या इह
विस्तरेण देशव्युत्पादनं प्रत्याहारपर्यन्तापेक्षया योगाथ देशविशेषा-
न्येषणमत्यावश्यकमिति ज्ञातये । शब्दजलाशयादिभिरित्यस्य मनोनु-
कूले इत्यत्रान्वयायोगात्, पूर्वस्मात् पदात् विवर्जिते इत्यस्य पूर्वभाग-
विवर्जितस्यानुपपन्नः । न चक्षुःपीडन इत्यत्र पयुदासनजोऽप्यसमासः,
‘विमलानो न विमर्दने’ (न्या कु) इत्यादिवत् ।

नीहारधूमाकर्कनिलानलानां सद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरस्तराणि ब्रह्मण्यभिन्यक्तिवराणि योगे ॥ ११ ॥
पृथ्व्यक्षेजोनिलस्ये समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

निश्चलत्वधर्मेण ध्यातुसाम्यपदेशदर्शनात् ध्यातुनिश्चलत्वस्यापेक्षित-
त्वात् निश्चलत्वस्य च आसिकामन्त्ररेणामभवात् आसीन एव कुशत् ।
“सरन्ति च”, ‘उपविद्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये’ इति ।
“यन्नैकामना तत्तद्विशेषात्” । ‘समे शुचौ शर्करावद्विबालुका-
विवर्चिते’ इत्यविशेषेण एकामनानुकूलदेशविशेषस्यैवाङ्गत्वकीर्तनात्
तेनैव [च] न्यायेन एकामनानुकूलम्याऽऽप्त(साध)नस्यापेक्षितत्वमस्तीत्यन-
सीयत इति स्थितम् । प्रकृतमनुसराम । (१०)

योगमभ्यासतो ब्रह्माभिव्यक्तिप्राचीनानि तच्चिद्धान्याह नीहारेति
प्रथमो नीहारवत् स्फुरति, ततो धूमाकर्कनिलाद्याकारतया स्फुरति ।
एवम्भूतानि स्फुरणानि पूर्वप्रवृत्तानि आगामिब्रह्माभिव्यक्तिचिद्धानीत्यर्थः ।

योगाभ्यासस्य कायसिद्धिफलकत्वमाह पृथ्वीति । गुणः गुण-
नभ्यास । योगाभ्यासे प्रवृत्ते तानि योगमहिम्ना सत्त्वप्रचुरभूतारब्धे

नीहारादिस्फूर्तिक्रमे उत्तरोत्तरं प्रसन्नतापराशमानतयोर्गति-
शयस्थितिर्भविष्या ।

नारिकेलदिभेदेन पार्थिवदिप्रकारभेदेन च विचिद्धानामाहा-
राणां सेवनेन प्राणायामयोगाभ्यासप्रलत इवाऽऽहारग्लादपि पायस्य
विचित्ररूपं परिणामं संपद्यते । इदं फलञ्च, योगसिद्धिचिद्धान् भवती-
त्युच्यते पृथ्वीति । पञ्चात्मके देहे पृथिव्यादेरेकैस्स्यापि योगाधीनो
गुणातिशयो भवतीति प्राणनाय पृथ्व्यादीनां त्रिशिष्य निदेशः ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरस्वीष्टमञ्ज ।

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमलं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

यथैव विम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तं (क ?)म् ।

तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते र्थातशोकः ॥ १४ ॥

पादभौतिके शरीरे समुत्थिते तादृशसर्वरोगादिदाहसमर्थत्वेनाग्निरूपेण योगेनारब्धशरीरयुक्तस्य पुंसो रोगादिर्न सम्बलीत्यर्थः । (१२)

लघुत्वमिति । स्पष्टोऽर्थः । (१३)

योगमभ्यस्यतो ब्रह्मोपलब्धिप्रकारं तत्फलञ्चाह यथैवेति । मृदा अयसा वा उपलिप्ता निर्मितः प्रतिमाविशेषः शुधाविशेषान्तः (विशेषा-
ख्यः (१)) रज्जुद्रव्यलिप्तस्सन् तेजोमयः (जोरूपः) तथा दीप्यते । तद्वत्
शुधाविशेषलिप्ततेजोमयः (जोविशेषः) प्रतिभासमानं दर्शनसमानाकारभ्यानेनोप-
लभ्य कश्चित् पुरुषधौरेयो निवृत्तसंसारगान्धः 'सिद्धार्थो' भवतीत्यर्थः ।
तद्वैत्यत्र वाच्यं इवार्थः । तद्वन् सतत्त्वं प्रवर्मीक्ष्येति पाठेऽध्यय-
मेवार्थः । केचित्तु सुधान्तमिति मत्वा सुधौतमित्यर्थे (सुधातरित्यर्थे)

'सत्त्वं लघु प्रकाशकम्' इत्युक्तरीत्या स्वरातिशयो लघुत्वमित्या-
दिना प्रदर्श्यते । उक्तेषु लघुत्वादिषु यातपित्तश्लेष्माद्यात्मनि शरीरे
कृतमस्य भूतस्य गुणप्रकर्षात् कृतमद् भवतीत्यपि विमृदयावधार्यम् ।

एवं सिद्धिमता योगमविच्छिन्नमभ्यस्यता प्रथमतः शुद्धं स्वात्म-
तत्त्वं समीक्ष्यत इतीदं सदृष्टान्तमुच्यते यथैवेति । सुधान्तमित्यस्य
सुधा भन्तो रज्जुस्तथा यस्य तदिनि व्युत्पत्तिः । अत्राय भाष्यप्रती-
तोऽर्थः—मृदादिनिर्मितं सुधया मसृणितं विम्बं यथा तेजोमयं
प्रकाशमानमस्तीति । सुधान्तमिति मत्वेति । अत्र भाष्यसंमतः पाठः

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं क्षीपोपमेनेह युक्तः प्रपद्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वेर्विशुद्धं शास्त्रा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१५॥

सुधान्तमिति शब्द इत्यपि वदन्ति । (१४)

यदाऽऽत्मेति । यदा योगयुक्तः परमात्मप्रतीत्युपायभूतेन प्रणवप्रति-
पादितपरमात्मशेषभावेन प्रत्यगात्मना साधनेन (संश्रयेन) तत्स्थं अजम्
अनादिं ध्रुवम् अनन्तं विशुद्धं हेयप्रतिमटं सर्वतत्त्वैः—अल्लभुपाध्यायोक्त-
रीत्या सर्वतत्त्वात्मकास्त्रभूषणोपेतं परं ब्रह्म सूक्ष्मबलान्तरितमाणिबन्धवत्
पश्येत्, तदा सर्वं [बन्धक] कर्महानिर्भवतीत्यर्थः । (१५)

क इति विमृश्यम् । इत्यपि वदन्तीति । शास्त्रभाष्यत्वेन प्रसिद्धे
एवमुक्तमस्ति । तत्रोक्तो वाक्यार्थस्तावत्—विम्बं मृदा मलिनितं पश्चात्
सुधीतं=क्षालितं चेत् तेजोमयं भ्राजेत, तथा परमात्मा समीक्ष्यते
इति । विम्बश्च लोहादिरुतं ग्राह्यम् । तेजोमयमिति वा तेजस-
सुवर्णादिमयार्थकमिति । विम्बं नाम आदर्श इत्यपि कश्चित् ।

नन्वन्नोत्तरमन्त्रे ब्रह्मतत्त्वातिरिक्तस्य आत्मतत्त्वस्य निर्दिश्यमाण-
त्वात् आत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य इति तदीक्षणमेव यत्तुमुचितम् । न ब्रह्म-
तत्त्वेक्षणम् । एवञ्च जीयसाक्षात्कारानन्तरत्वात् परसाक्षात्कारस्य स
वक्तव्य इहोक्तो भवति । तद्विह सुवर्णादिना विम्बनिर्मणिकालस्थिति-
मनुसृत्य दृष्टान्तः प्रदर्श्यते । विम्बनिर्मणार्थं प्रथमतः तत्तुल्याकृतिं
निर्मय मृदा यथाहं तामुपलिप्य अग्निना प्रतप्य मृदन्तर्गतं विम्बा
कृतिद्रव्यं द्रवीकृत्यापसार्य तत्स्थाने द्रवीकृतं सुवर्णादि निषिच्य
विम्बं क्रियते । तदा तस्यामवस्थायामन्तर्हितविम्बकं मार्तिकद्रव्यं
यथा स्यात्, तथेदमन्तर्निगूढपरमात्मकमात्मतत्त्वमस्ति; तत् समीक्षत
इत्यर्थः स्यादिति चेत्—सत्यम् । आत्मतत्त्वमिति जीव एव गृह्यते ।
परंतु तथार्थवर्णने मृद एव जीवात्मदृष्टान्तत्वात् विम्बस्य परमात्म-

एष हि देव प्रदिशोऽनु सर्वा पूर्वं हि जात स उ गम अन्त ।

तस्य सर्वात्मकत्व प्रवक्ष्यति एष हीति । हे जना इति परस्पर

दृष्टान्तत्वात्, यथा विष्णु भ्राजते, तथा आत्मतत्त्वमिति कथन न युज्यते । आत्मतत्त्वमित्यस्य जीवात्मसंबन्धि तस्य परमात्मेत्यर्थं वर्णने वैरूप्यम् । अतो भाष्योक्त एवार्थः । सुधान्तमिति पद-
प्रसिद्धार्थनिर्वाहार्थं भाष्ये शास्त्रार्थत्यागः । सुधीतमित्यर्थसम्भवे तु सोऽप्यर्थो नोपेक्ष्य कर्मवेष्टितं जीवतत्त्वम्, मृदाद्युपलितं विषयं शोषितं यथा तेजोमयम्, तथा दीप्तं स्यात् ध्यानकाले इत्युक्ते समञ्जसत्वात् । सुधातमित्यपि पठन्ति । वीतशोक इति । जीवात्मदर्शनं पूर्वोक्तनानाभिव्यक्तितुल्यं न भवति । अपितु उपाय भूतविशिष्टदर्शनान्तर्भावार्हमिति भावः । एव वीतशोकस्यापि सर्वपाशमोक्षस्तु देवदर्शनादेवेति स्पष्टमुत्तरम् । 'तद्वत् सतरम्' इति पाठे तु परमात्मग्रहणमपि भवेत् । आत्मतत्त्वशब्दे सति ह्यर्थं वैरूप्यशक्ता । एवञ्च शून्यार्थत्वादिकं सुसम्बन्धितम् । अथाप्यस्य जीव-
मात्रपरत्व युक्तम् ।

एव जीवात्मतत्त्वसाक्षात्कार उक्तः । अथ ब्रह्मसाक्षात्कार उच्यते वदेति । तस्य परमित्युक्त्या मूले तत्त्वमित्येतत्स्थाने तत्त्वमिति पाठ उह्यते । अत एव भिन्नत्वं तस्येत्याह परमिति । विष्णुत्वमित्यस्य हेयप्रतिभट्टमित्यर्थः । सर्वतत्त्वैरिति इत्थंभूतलक्षणे सतीथा । तदाह भूषणोपतमिति । अहम्भूषाध्यायो विष्णुपुराणे (१-२२) 'भूषणाह्वयस्वरूपस्य यथेदमखिल जगत् । विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममारयातुमर्हसि' इत्यारभ्य द्रष्टव्यः । अनेन द्वितीयमहत् विग्रहोपासनमपि व्यञ्जितम् ।

प्रदिश इति बहुमीहि । सर्वा इति खीलितानुसारानुमीहिर्वा । प्रष्टुं दिशं प्रदिश । प्रकर्षं सर्वेष्टार्थोपाधि-रम् ।

380 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 2. अ. 3.

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विद्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो घनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:~:—

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

य एको जालयानीशत ईशानीभिः सर्वान् लोकानीशत ईशानीभिः ।

अन्तर्यामितया सर्वात्मत्वम् ; न तु स्वरूपेणेत्येतन् प्रदर्शयति
यो देव इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (१७)

॥ इति द्वितीयाध्यायप्रकाशिका ॥

—:~:—

उक्तज्ञानस्य फलमाह य एक इति । ‘अपहृतपाप्मा दिव्यो
देव’ इति देवत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा प्रकृतिशब्दितमायारूपवागुरा-
युक्तस्तन् ईशानसमर्थभिः ज्ञानबलक्रियाशक्तिभिः मामाजालगोचरान्
प्राकृतांश्च (न्) लोकान् ईष्टे तदगोचरान् अप्राकृतांश्च लोकान् ईष्टे ।

तत्र जीवपरम् ; प्रतीच आत्मा प्रत्यगात्मेति आत्मपदं परं परमा-
त्मपरमिति ; सर्वार्थसिद्धी जीवसरे(७)तन्प्रत्यक्षपदग्रहणात् । इह
तु प्रत्यगिति परमात्मपरमेवेति । घस्तुतो जीवं प्रति परस्य
मुख्यप्रत्यक्षत्वस्य दुर्बलत्वेऽपि अहमितिभासमानत्वरूपसामान्या-
कारेण तद्विवक्षेह शरीरात्मभावव्यञ्जनायाऽऽहता श्रुताविति न
कश्चिद् दोष इति । प्रत्यगित्यस्य, एवं सर्वप्रत्यक्षरीरक’ इत्ये-
वार्थवर्णनसंभवेऽपि ज्ञानिभिः परमात्मा अहमित्येव गृह्यते इति
विशेषव्युत्पादनायैतद्विवक्षेति ॥

इति द्वितीयाध्याय भाष्यपरिष्कारः ।

—:~:—

य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥
एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु ॥ इमान् लोकानीशत ईशनीभि ।

यश्च जगत उद्भवे उत्पत्तौ, समवे — समित्येकीकारे — तथापरपर्याये
एकीभावे च [य] ईष्टे, तज्ज्ञाने मोक्षसाधनमित्यर्थ । (१)

ननु 'य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति' इति पूर्वमन्त्रे सर्वलोकेश-
नारायणज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति (नारायणस्यैव मोक्षसाधनज्ञान-
विषयतया मोक्षकत्वमिति) यदुक्तम्, तदयुक्तम् । जगत्कारणत्वेन
प्रसिद्धात्मा ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति वक्तुमुचितत्वादित्याशङ्क्याह
एको हीति । हे जना ! 'सर्वलोकानीशत ईशनीभि,' 'प्रत्यक् तिष्ठति'
इति विविष्ट विश्वा भुवनानि ससृज्य सृष्ट्वा अन्नकाले सञ्चुकोच
सहृदवान्, गोषाः गोसा रक्षिता च य, स एक एव रुद्रः —
ससाररुज द्राघ(द्रव) यतीति रुद्र — समारमोचक इत्यर्थ । द्वितीयाय
द्वितीयत्वाय सहायनया न केऽपि तस्थुः । सहायतया वा उपाया-

एवमणक्रेत योगेन आत्मतत्त्वसाक्षात्कारपूर्वक ब्रह्मतत्त्व-
माध्यात्मिकसंवादनप्रकारो दक्षित । अथ तृतीये तस्यैकस्यैव
मोक्षप्रदत्व प्रतिपाद्यते । एत विदुरिति वक्तव्ये, एतद्विदुरिति नपुंसक-
प्रयोगात् उद्भवस्त्वमनियमनमर्तुरैक्यसाधने नैर्भयं व्यज्यते । एत-
दित्यस्य एवमित्यर्थ । (२)

नियमनरूपस्थितिरर्तु उद्भवमर्तु प्रलयमनुद्य प्रत्येकमैक्यवेक्षणीय-
तयोक्तमिति न मन्तव्यम् किं तु सर्वमर्तुरेक्यमिति ज्ञाप्यते द्वितीय-
मन्त्रे । तेन, वारणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वात् जन्मस्थे इधमसारणानाञ्च
त्रितान् तयोऽपि मोक्षप्रदा इति मतिर्युदस्यते । एको हि रुद्र इति ।
नात्र एकोद्देशेन रुद्रत्वविधि न द्वितीयाय तस्थुरिति अनेन

380 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 2. अ. 3.

यो देवो अग्नी यो अप्सु यो विद्यं भुवनमायिवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषद् द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:—:—

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

य एको जालयानीशत ईशानीभिः सर्वान् लोकानीशत ईशानीभिः ।

अन्तर्यामितया सर्वात्मत्वम् ; न तु स्वरूपेणेत्येतत् प्रदर्शयति
यो देव इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (१७)

॥ इति द्वितीयाध्यायप्रकाशिका ॥

—:—:—

उक्तज्ञानस्य फलमाह य एका इति । ‘अपहतपाप्मा दिव्यो
देवः’ इति देवत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा प्रकृतिशब्दितमायारूपवागुरा-
युक्तस्सन् ईशानसमर्थाभिः ज्ञानबलक्रियाशक्तिभिः सायाजालगोचरान्
प्राकृतांश्च (न) लोकान् ईष्टे तद्गोचरान् अप्राकृतांश्च लोकान् ईष्टे ।

तत्र जीवपरम् ; प्रतीच आत्मा प्रत्यगात्मेति आत्मपदं परं परमा-
त्मपरमिति ; सर्वार्थसिद्धौ जीवसरे(७)तत्प्रत्यक्पद्ग्रहणात् । इह
तु प्रत्यगिति परमात्मपरमेवेति । वस्तुतो जीवं प्रति परस्य
मुख्यप्रत्यक्त्यस्य दुर्बलत्वेऽपि अहमितिभासमानत्वरूपसामान्या-
कारेण तद्विवक्षेह शरीरात्मभावव्यञ्जनायाऽऽहता श्रुताविति न
कश्चिद् दोष इति । प्रत्यगित्यस्य, एवं सर्वप्रत्यक्छरीरक’ इत्ये-
वार्थवर्णनसंभवेऽपि ज्ञानिभिः परमात्मा अहमित्येव गृह्यत इति
विशेषव्युत्पादनायैतद्विवक्षेति ॥

इति द्वितीयाध्याय भाष्यपरिष्कारः ।

—:—:—

य एवेक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥
 एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु य इमान् लोकानीशत ईशनीभि ।
 यश्च जगत उद्भवे उत्पत्तौ, संभवे — समित्येकीकारे — लयापरपर्याये
 एकीभावे च [य] ईष्टे, तज्ज्ञान मोक्षसाधनमित्यर्थ । (१)

ननु 'य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति' इति पूर्वमन्ते सर्वलोकेश-
 नारायणज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति (नारायणस्यैव मोक्षसाधनज्ञान-
 विषयतया मोचकत्वमिति) यदुक्तम्, तदयुक्तम् । जगत्कारणत्वेन
 प्रसिद्धाना ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति वक्तुमुचितत्वादित्याशङ्क्याह
 एको हीति । हे जना ! 'सर्वलोकानीशत ईशनीभि,' 'प्रत्यक् तिष्ठति'
 इति विदिष्ट विश्वा भुवनानि ससृज्य सृष्ट्वा अन्तकाले सञ्चुकोच
 सहतवान्, गोपाः गोप्ता रक्षिता च य, स एक एव रुद्रः —
 ससाररुज द्राव(द्रव) यतीति रुद्र — समारमोचक इत्यर्थ । द्वितीयाय
 द्वितीयत्वाय सहायतया न केऽपि तस्थुः । सहायतया वा उपाया-

एवमप्राङ्गेत योगेन आत्मतत्त्वसाक्षात्कारपूर्वक ब्रह्मतत्त्व-
 साक्षात्कारस्तपादनप्रकारो दक्षित । अथ सृतीये तस्यैवस्यैव
 मोक्षप्रदत्त प्रतिपाद्यते । एत विदुरिति वक्तव्ये, एतद्विदुरिति नपुंसक-
 प्रयोगात् उद्भजसंभजनियमनकर्तुरेक्यज्ञापने नैर्भर्य व्यज्यते । एत-
 दित्यस्य ऐक्यमित्यर्थ । (१)

नियमरूपस्थितिकर्तु उद्भवकर्तु प्रलयकर्तुश्च प्रत्येकमेक्य वेदनीय-
 तथोक्तमिति न मन्तव्यम् किं तु सर्वकर्तुरेक्यमिति ज्ञाप्यते द्वितीय-
 मन्वे । तेन, कारणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वात् जन्मस्थेतत्त्वसारणानाञ्च
 विन्यात् तयोऽपि मोक्षप्रदा इति मतिर्भ्युदस्यते । एको हि रुद्र इति ।
 नात्र एकोद्देशेन रुद्रत्वविधि न द्वितीया — अरिति अनेकत्व-

3:2 सपरिफारभाष्योपेना ध्येनाभ्यतरोपनिषत् अ. 3.

प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति मञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य चिन्वा भुवनानि
गोपाः ॥ २ ॥

न्तरतया वा केऽपि न स्थितवन्तः । मोचकोऽन्यः कोऽपि नास्ति ।
'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इति महापुरुषं प्रस्तुत्य, 'तमेवं विद्वानमृत
इह भवति ; नान्यः पन्था विद्यते' इति मार्गान्तरनिषेधात् । अत्र रुद्र-
शब्दो [यौगिकः ?] ; रुद्रार्थापेक्षया प्रकृतौपयिकस्य मानान्तरादिरुद्रस्य
संसारमोचकत्वलक्षणयौगिकार्थस्य मनसि निपरिवर्तमानस्य शारीरका-
पशून्ध्यायेन बलवत्त्वात् । अस्याश्रोपनिषदो भगवत्परत्वस्य साधयिन्य
माणत्वाच्च नात्र चोद्यावकाशः । (२)

पक्षव्युदसनेन एकत्रविधानपरत्वस्य स्पष्टत्वात् । अतो रुद्रपदमुद्देश्य-
सर्माकम् । उद्देश्यञ्च प्रष्टुं एव भवति । न च रुद्रारपदेवताविशेषः
प्राक् कण्ठोक्तः । अतो रुद्रपदेन, पूर्वोक्तो य आकारः, तद्विशिष्टो वाच्यः ।
तत्र पूर्वमन्त्रोक्तेष्वकारेषु ईदितृत्वोद्भवसंभारवृत्त्यानामत्र द्विती-
यादिपादैरनुधनानतया, 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्युक्तो मोक्ष-
प्रदत्वाकार एव द्दिष्यते । रुद्रशब्दश्च तत्प्रतिपादनोपयिकयोगशक्ति-
संपन्न इति स एवार्थो ग्राह्य इत्याशयेनाह संसाररुजमित्यादि ।
प्रत्यङ् यथावस्थितस्वरूपलाक्षात्कारवान् तिष्ठतीत्यर्थेन माया-
वश्यत्वाभावघापवत्त्वादिना जालवानित्येतदनुवादत्रमपि संभवेत् ।
सञ्चुकोचेति अणिजन्तप्रयोगेण स्वयं तस्य संकोचरूपलयाध्रयत्वाद्यग-
मनान् ब्रह्मण उरादानत्वं दर्शितं भवति । भुवनानीत्यस्य संसृज्येत्यत्र
अन्त्यान्वये तु संततवानिति णिजर्थो ग्राह्यः । गोपाः इति च सृष्टि-
स्थितिलयानां संवेपणं चेतनगोष्ठ्यरूपताभापनार्थम् । तत् रश्मिदया-
शतके । तदनेन मन्त्रेण सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तुः मोक्षप्रदस्यैकत्वमुक्तम् ।
शारीरकापशूद्रेति । तत्र हि शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वं प्रकरणादाहतम् । २

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
 सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रेर्वावापृथिवी जनयन् देव एक ॥ ३ ॥
 यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विदग्धाधिको रुद्रो महर्षिः ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

विश्वत इति । 'अनेकबाहूदरववतनेत्रम्' इत्युक्तरीत्या अनन्त
 नयनाननपञ्चिपादादियुक्तमित्य [निरवधः] दिव्यविग्रहयुक्त असहाय
 एव घुष्टुयिन्यादिसर्वपञ्च [वि] निर्माणा जीवन् बाहुभ्यां पतत्रशन्वितै
 पद्विश्च संन (संघ)मति-संयोजयति । करणकलेवरसंयोग करोतीत्यर्थः ।
 सर्वेषां शरीरेन्द्रियसम्बन्धं कुर्वन् स्वयमनन्याधीनानन्तशरीरेन्द्रियवानित्यर्थः ।

परमात्मोपलब्धिप्रार्थनामन्त्रमाह यो देवानामिति । 'यान्ये
 तानि देवता क्षत्राणि, इन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्जन्यो यमो मृत्यु-
 रीशान' इति पृष्ठदारण्यकोक्तरीत्या इन्द्रवरुणरुद्रादीनामुद्भवः ।

ननु महीमहीधरमहार्णवादीनां स्वर्गनरकाद्यन्तर्लोकानाञ्च
 सृष्टिर्त्ताऽप्येक इति दुरभ्युपगमनम्, अल्पेऽपि कार्येऽनेकपुरुष-
 साहायकसव्यपेक्षताया एव सर्वत्र दृष्टे । एवमिति का कथा
 सर्वेषां सृष्टौ स्थितौ सहारे चैव कतति इति शङ्काम्, एवमेव
 सर्वसृष्टिप्रार्थयपरिकरसंपत्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुं विश्वत इति मन्त्रः ।
 बाहुभ्यां संयोजयतीति देवमनुष्यादिसृष्टिरुच्यते पञ्च संयोजय-
 तीति तिर्यक्सृष्टिः । एवञ्च चाप्यद्वित्वात् त्रिपापदावृत्तिरस्तीति
 ज्ञापनाय सप्तत्युत्सर्गस्य द्वि प्रयोगः । अथवा द्वितीय समिति
 जनयन् इत्यनेन संवध्यते । तैत्तिरीयनारायणेऽपि एतद्धो द्रष्टव्यः ।

एव तावत् सर्वकारणस्यैक्यं प्रतिचोध्य तस्य मोक्षप्रदत्व-
 मुक्तम् । अथ मोक्षहेतुबुद्धिप्रदत्वमपि तस्यैवेति प्रार्थनामन्त्रमुक्तेन

उद्भवत्यस्मादिष्टपृष्ठवः । प्रकर्षेण भगवत्प्राप्तिरिति प्रभवः । प्रकर्षेण
 देवाधिपतित्वादिरूपेणास्य भगवन् प्रभवनम् । 'अहं हि सर्वयनानां
 भोक्ता च प्रभुरेव च' इति कर्मफलदायित्वलक्षणप्रभुत्वस्य भगवद्भक्तत्वेन
 प्रजापतिपशुपतित्वादिपदप्रापकत्वलक्षणस्य प्रभवनस्य भगवद्धीनत्वात्
 इति द्रष्टव्यम् । विश्वाधिकः । 'त्रिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो
 जगत्' इत्युक्तरीत्या विश्वस्य सर्वस्यापि तदेकदेशैकदेशतया तस्य
 विश्वाधिकत्वम् । ससाररुजा द्रावकतया रुद्रत्वम्, निरतिशयसर्वश्यादि
 युक्ततया महर्षित्वञ्च भगवतो युज्यते । एवम्भूतो भगवान्,
 'यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिर्विश्वसृष्टिश्चरुपः', 'तत्र ब्रह्मा चतु-
 र्मुखोऽजायत', 'नारायणाद्ब्रह्माजायत' इत्युक्तरीत्या हिरण्यगर्भं सर्वेषां
 देवानां सृष्टेः प्राक् जनयामास । स देव परमात्मविषयतया शुभया
 बुद्ध्या योजयत्वित्यर्थः । (४)

ज्ञाप्यते । सर्वकर्तृदेवत्वस्य प्रागवेदनात् सृष्टिमात्रवर्तुतया प्रसिद्धस्य
 हिरण्यगर्भस्य सर्वकर्तृमेदायोगात्, हिरण्यगर्भं जनायित्वा तन्मुखेन
 देवानां जनकत्वात् सर्वकर्तृत्वमित्येव उक्तमिति हिरण्यगर्भजन-
 कत्वमप्याक्षितमधस्तात् । एव देवप्रभवेन हिरण्यगर्भजनकत्वेन
 मोक्षप्रदत्वादिना च त्रिशिष्यम्, अत एव विश्वाधिकः य इत्यादि-
 नाऽनूय, तस्य शुभधीसत्त्वप्रकृत्यमुच्यते । अत इहापि रुद्रपदमुद्देश्य-
 कोटिनिविष्टत्वात् न रुद्रदेवतात्प्रविधायकम् किं तु पूर्वोक्तार्थकसत्
 हिरण्यगर्भजनकत्वेन प्रमाणान्तरप्रसिद्धदेवतापरम् । प्रकृपण
 भवतीति । भवनमिदं देवानाम् । भगवद्भक्त तु प्रभवनप्रत्ययित्याह
 प्रकर्षेणेति । प्रभवनस्य भगवद्धीनत्वमिति । फलप्रदत्वरूपप्रभवनस्य
 तत्क्रियारूपतया तदिच्छाजन्यतया तद्धीनत्वम् । यद्वा पदप्रापकत्वे-
 त्यस्य पदप्राप्त्येत्यर्थः । इदं प्रभवनं तत्तद्देवगम् । (४)

या ते रुद्र ! शिवा तनूष्पोरा पापकाशिनी ।

नया नस्तनुया शतमया गिरिशन्तामिचाकशीहि ॥ ५ ॥

यामिषु गिरिशन्त हस्ते । विमप्यस्तरे ।

शिवा गिरि । ता कुरु मा हिसी पुरप जगत् ॥ ६ ॥

‘अदृष्टपूर्वं हृदिनोऽस्मि दृष्टा भयेन च प्रव्यथित मनो मे । तदेव मे
दर्शय देव रूप प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥’ इत्युक्तीत्या सौम्यदिव्य
मङ्गलविग्रहविशिष्टतया भगवत्प्रकाशप्रार्थनामन्त्रमाह या ते रुद्रेति । हे रुद्र
ससाररुद्रावक ! मसिद्धरुद्रावर्तनाय त गिरिशन्त गिरिशन्तेति ।
गिरिश तनोतीति गिरिशन्त । रुद्रस्य सष्टेत्यर्थ [तत्र सवुद्धिः] । या
शिवा अपोरा च पापकाशिनी पापकमशितु शीलमस्या इति पापका
शिनी-पापदाहिका वैष्णवी सात्त्विकी तनु , तादृश्या शन्तमया सुख
प्रदया अत्यन्तानुकूलया तन्ना विमहेण अभिचाकशीहि प्रकाशस्वेत्यर्थ ।

यामिषुमिति । गिरि । गीः वेदान्त । तत्र लायते
पाहयते प्रतिपाद्यते इति वेदान्तप्रतिपाद्यत्वं गिरिशब्दार्थः । गिरि
शन्तेत्यस्य पूर्ववदर्थः । हे गिरि । गिरिशत । ते हस्ते शिवा यामिषु
विमर्षि-यत् आयुध विभर्षीत्यर्थः । तामिषुम् अस्तवे— अमु क्षेपे—
मङ्गलज्ञानविरोधिज्ञेयाय कुरु । गच्छतीति जगत्-मसारपथचङ्क्रममाण

मोक्षहेतुभूता बुद्धि शुभेय शुभाथयविग्रहविगयिणीमि शाप्यते
या ते इति मन्त्रेण । (५)

दिव्यमङ्गलविग्रहस्येव दिव्यायुधादेरपि ध्येयत्वम् , तेन ध्या-
यिता दण्डनपरिहारेण पतिपालनस्य कार्य-प्रार्थनामुपेन शाप्यते
यामिषुमिति । ‘अस्तरे या विमर्षि, ता शिवा कुरु’ इत्यन्वयेऽपि न

तत पर ब्रह्म पर बृहन्त यथानिकाय सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैक परिवेष्टितारमीश त ज्ञात्वा अमृता भवन्ति ॥ ७ ॥
वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

पुरुष मा हिमीः ससारा-धकृषपति मा कार्षीरित्यर्थ । (६)

ततः परमिति । उक्तप्रकारेण तत्प्रार्थनानन्तरम् बृहन्त निर-
तिशयबृहत्त्वाश्रयम्, अत एव परम्, यथानिकाय मशकमातङ्गादि
शरीरानुरूप्येण सर्वभूतेषु अनुप्रविश्य अन्तर्यामितया वर्तमानम्, विश्व
व्याप्य स्थित तमीश्वर ज्ञात्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थ । (७)

तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्त्वा इतरस्य तन्निषेधति वेदाहमेत
मिति । प्रकृते परस्तात् उद्योति महापुरुष (ज्योतिर्मयवपुषः) तमेव
पुरुष विदित्वा मृत्युशब्दित ससारमतिक्रामति । अयनाय तत्प्राप्तये
अन्यो मार्गो नास्ति । एतमर्थमह वेद जानामि । अस्मिन्नर्थे विनादो
नास्तीति मुनीनां परस्पर वचनमिदम् । (८)

द्वौप । अपा पत्यु शब्रन् राम इज, श्रिताहिंसनेन तद्विरोधिन
क्षिपेति यावत् । (६)

एव प्रार्थनाया सत्या मोक्षार्थध्यान सपद्यत इति ज्ञाप्यते तत
इति । गूढमिति अन्तर्व्यतिरुक्ता । परिवेष्टितारमिति यहिव्यति ।
तत परमित्यस्य पूर्वश्लोकोक्तात् जगत परमित्यर्थं शास्त्रभाष्ये ॥ ७

एव ध्येयत्वेन कथित पर ब्रह्म कि किञ्चिद्देवतारूपम्,
उतान्यादृशम् आद्ये वा सा देवतेत्यत्राह वेदेति । एतम् एतावत्
ध्येयत्वेनोक्तम् अहं तम पारवर्त्यादित्यवर्णमहापुरुषत्वेन वेदेत्यर्थ ।
पुरुषसूक्तानुवादोऽयमिति स्पष्टम् । तत्र च पुरुष, 'हीश्च ते लक्ष्मीश्च

न-नात्मज्ञानस्यैव, 'तरति शोकमात्मवित्' इति मोक्षहेतुत्व
मुच्यते । कथमादित्यवर्णविग्रहपुरुषज्ञानस्येत्याशङ्क्य, अस्मैऽत्र पुरुषस्य

पत्न्यौ' इति लक्ष्मीपतित्वेन वेदित । पुरुषशब्दश्च तस्मिन्नेव प्रसिद्ध ।
तथा च स्कान्दे, 'यथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवे प्रतिष्ठित । तथा
शहरशब्दोऽयं महादेवे प्रतिष्ठित ॥' इति । मुनीनां परस्परमिति
एतदध्यायान्तिममन्तानुसारेणोक्तम् । एव सृष्टिस्थितिसंहारकारिणा
ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये विष्णो लक्ष्मीपते पुरुषशब्दार्थस्यैव पर
ब्रह्मत्वं प्रतिबोध्य, 'चतुर्मुखा एव वा रुद्र एव वा तुल्यनयेन परं ब्रह्म
भवतु, त्रितयोऽसीर्णमन्यद् वा त्रितयहेतु । तथाच तस्यैवस्य
कारणस्य ध्यानादस्तु मुक्ति' इत्याक्षेप क्षिपति तमेवेति । विष्णु-
परब्रह्मणोरेवैक्यम्, नान्यथा । अतः चेतनान्तरं सर्वकारणं न
मन्तव्यम्, नापि मुक्तिप्रदम् । अतो वासुदेव एव परदेवतेति । अत्र
तमेवेति तच्छब्दोपर्येव एवकारश्रवणात् विदित्वैवेत्यश्रवणात् स एव
पन्था नान्यदचेतन इत्येव प्रतीयते । उक्तञ्चेद निक्षेपरक्षायाम् ।
'महापुरुषस्य वेदनमेव मोक्षसाधनम्' इति पराधिकरणभाष्यमथ्यत
एव महापुरुषस्यैव वेदनमित्येतत्पर्यवसायीति सुप्रचम् । पूर्वापर
भाष्यसङ्गमं टीका च तदैव संगच्छते । तावता वेदनातिरिक्तस्या
नुपायत्वासिद्धिरिति तु न तमेव विद्वान् अमृत' इति एवकार-
रहितपुरुषसूक्तनाम्ये तद्विशिष्टक्षणसम्भवात् । उभयोरेकार्थ्याचित्येऽपि,
'स एवमविदितो न भुवन्ति' (३४) इति गृहदाराण्यकवाक्यादित
तत्सिद्धे । एवमिति अत्र तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तं वा इतरस्य
तत् निवेधनीत्यवतरणभाष्यमपि तदभिप्रायमेव ग्राह्यम् । यद्वा
प्रवृत्तधुनापि वेदनविषयं विशिष्टमहापुरुषान्यस्य पथित्वनिषेधे
प्रवृत्तपुरुषव्यतिरिक्तस्यानुपायं व्रजन् वेदनातिरिक्तविशिष्टतया महा
पुरुषस्याप्यनुपायं वावगमान् महापुरुषवैयान्यस्यानुपायत्वसिद्धिर
पीत्याशय इति ।

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्माच्चाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

व्यापकत्वादात्मत्वमपि तस्यैवेत्याह—यस्मादिति । “तथाभ्यप्रतिषेधात्”
इति सूत्रे, “यस्मादपरं परं नास्ति केनापि प्रकारेण उत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः”
इति भाषितम् । व्यासार्थश्च, “यस्मादित्यस्य परमित्यनेनान्वयोऽस्तु ।
यस्मादुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः” इत्याशङ्क्य, “तथासति अपरमित्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । न च परञ्चापरश्च नास्तीति उत्कृष्टापकृष्टवस्तुनिषेधकत्वं
शक्यशङ्कम्—नञ आवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो यस्मादित्यस्य अपरमित्यने-
नैवान्वयः । यस्मादन्यत् सर्वोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थाश्रयणे तदन्यस्योत्कृष्टस्य
वस्तुन एवाभावात् समाम्यधिकनिषेधः फलति” इति वर्णितम् । यदपेक्षया
अतिशयेनान्तःप्रवेशयोग्यं वस्तु नास्ति, यस्माच्चाधिकं विवृद्धं किमपि
वस्तु नास्ति, यश्चाप्राकृते लोके अवाससमस्तकामतया ब्रह्मादिकमपि
तृणीकृत्य वृक्ष इवाप्रणतस्वभावस्तिष्ठति, तेन, ‘भगवानिति शब्दोऽयं

ननु तमःपारवर्तिन आदित्यवर्णविग्रहावच्छिन्नस्य पुरुषस्य तमोतन्त-
र्गतविश्वात्मरुचिद्विद्विशिष्टत्वायोगात् तस्य पूर्वोक्तब्रह्मभिन्नस्य देश-
विशेषस्थापि-परिच्छिन्नव्यक्तिविशेषस्योपासनादमृतत्वमिति कथ-
मित्यतः, पूर्वं महान्तमिति पदवेदितस्यातिसूक्ष्मत्वसर्वव्यापित्वे
प्रदर्श्य, तदतिरिक्तं पूर्वोक्तं ब्रह्मेति मतिरपाक्रियते यस्मादिति ।
प्रपञ्चकारणस्य मोक्षस्थानाधिपतेश्चैकत्वे हि कारणस्य मोक्षप्रदत्वं
सुस्थम् । अतः ॥ एवायमिति भावः । पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति
पुरुषशब्दव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । आदित्यवर्णविग्रहरूपपुरुषाकारत्वं
मपि तस्यैव । ‘पूस्संज्ञे तु पुरे तस्मिन् शयनात् पुरुषो हृदिः’ इति
सर्वव्यष्टिशरीरनिविष्टतया, ‘स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्, सर्वान्

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वेत्ते वासुदेवे सनातने' इत्युक्तप्रकारेण पुरुषशब्दितेन भगवता वासुदेवेनेद सर्वं व्याप्तमित्यर्थः । अनेन, 'जीवाम केन' इति चिन्ताया निस्तारो दर्शितः । पूर्णमिति व्याप्त्या आत्मरूपे कथिते, देहभूतस्य जीववर्गस्य तदधीनजीवनत्वमुक्तं भवति ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतो पुरुषापेक्षयोऽकृष्टं वा समं वा नास्ति । तस्मात् तदेव सर्वोत्तरं कर्मकृतरूपरहितं तत्कृतमयशब्दितदु तद्वत्त्वम् । तज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्युपसहरति ततो यदिति । "तथाऽन्यप्रतिषेधात्" इति सूत्रे, 'ततो यदुत्तरतरमिति पूर्वनिर्दिष्टात् पुरुषात् अधिकं वस्तु न प्रतिपाद्यते, इत्यक्त्वा तर्हि, 'ततो यदुत्तरतरम्' इति किमुच्यत इति परिचोद्य, "पूर्वतः, 'वेदाहमेतं पुरुषं महात्मनादित्यवर्णं तमसं परस्तात् । तमेव विदित्वाऽसि मृत्युमेति नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय' इति परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नाऽन्योऽमृतत्वस्य पन्था इत्युपदिश्य, तदुपपादनाय, 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न उपायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं

पाप्मनं शीघ्रं तस्मात् पुरुषः' इति सर्वपूर्ववर्तिन्य-सर्वपाप्मप्रदाह-कत्वरूपकारणत्वमोक्षप्रदत्वशालितया च पुरुषत्वमपि तस्यैवेति । मन्त्रोऽयं मुण्डके, क्षेत्तिरीयेऽपि च । (९)

'ननु विग्रहपरिच्छिन्नत्वोक्त्या कर्मवेष्टितत्वावगमात् अन्य एव उपास्यः' इति शङ्काऽपि उक्तार्थपरिशीलने स्वयं शान्तितीति दर्शयन् निगमयति तत इति । एवं मोक्षस्थानस्थितस्यैव सर्वव्यापितायाः ध्यु-

पुरुषेण सर्वम्' इति पुरुषस्य परत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासंभवञ्च प्रतिपाद्य,
 'ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे
 ह्यु खमेवापियन्ति' इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति । यत् उत्तरतरं
 पुरुषतत्त्वम्, तदेवारूपमनामयं यत, ततो ये एतत् पुरुषतत्त्वं विदुः,
 न एवामृता भवन्ति ; अथेतरे ह्यु खमेवापियन्तीति' इति भाषितम् ।
 अत्र ततश्शब्दः पूर्वोक्तहेतूपसंहारार्थः । न तु पूर्वप्रतिपादितपुरुषस्य
 प्रतिपिपादयिषितवन्त्वात्तरावधित्वप्रतिपादनपर इति द्रष्टव्यम् ।

केचिदाचार्याः, "तेनेदं पूर्णमिति पूर्ववाक्ये सर्वमिदमिति प्रथमान्त-
 निर्दिष्टनया प्रधानस्य जगत एव, ततो यदुत्तरतरमित्यत्र तच्छब्देन
 ग्रहणम्" इत्युच्युः । तदपि युक्तमिति वेदार्थसंग्रहव्याख्यानेऽप्युक्तम् ।

त्पादितत्वात् आदित्यवर्णत्यवर्णनेन कर्मकृतनिरूप्यलेशस्याप्यभायस्य
 सुगमत्वात्, तत एव तदन्यस्य सर्वस्य कर्मकृतसामयशरीरपरि-
 च्छिन्नताया अपि व्यञ्जनात्, यत् उत्तरत्येन त्वदभिमते ग्रहणशान्ति-
 ततोऽप्युत्तरतरं तमःपारयति तद्रूपमनामयञ्च, अन्यस्तु सामयरूप-
 मिति, तदुपासन एवामृतत्वम् ; तदन्यस्य कर्मतन्त्रस्य दुःखमयस्यो-
 पासने दुःखप्राप्तिरेवेत्यर्थः । सिद्धः अरूपमनामयमित्यस्य, 'कर्मकृत-
 वेहतन्त्रतदुःखविरोधि ; हेयप्रतिभटमित्यर्थः' इति पराधिरुणटीका ।
 आमयस्यात्मसंवन्धित्वप्रसक्त्यभावात् इहाऽऽमयः दुःखमित्युक्तः ।
 हेतुपरत्वे तत इत्यस्य पूर्वार्धेऽनन्वयादुत्तरार्धेऽन्वयः कृतः । एवं संद-
 र्भानुसारात् तत इत्यस्य हेतुपरत्वं भाष्योक्तं सुस्थम् । अन्यदप्य-
 प्रतिपिद्धमनुमतमाह केचिदिति । जगतः प्रथमान्तनिर्दिष्टत्वाद्व्यवहि-
 तत्वाच्च तच्छब्दस्य तत्परामर्शित्वस्य युक्तत्वं मेथिदुक्तम् उपपन्नमिति

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवोस्तस्मात् सर्वगतश्चिदाः ॥ ११ ॥

ननु 'तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति सर्वशरीरसन्धावगमात् तस्यापि हेयसंबन्धोऽवर्जनीय इत्याशङ्क्याह सर्वाननेति । सर्वशरीराणां तच्छरीरत्वेन सर्वाननशिरोग्रीवत्वम् ; सर्वभूतहृदयगुहाशयत्वात् सर्वभूतगुहाशयत्वम् । अनेनाऽऽकारेण सर्वव्याप्यपि यो भगवान्, [तस्मात् १] 'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यधीर्यतेजास्वशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः' इति हेयप्रतिषेधत्वाच्चिदाशब्दार्थतया तस्य पुरुषस्य सर्वगतत्वेऽपि शिवत्वमेव, न तदशुभसंबन्ध इति भावः । (११)

तत्र स्वीकृतमिति । व्याख्यानेऽपीति अपिना हेतुपरमूलव्याख्यानपरैरपि (रेव) अस्यार्थस्योक्तत्वात् मूले इदं प्रतिषेध्य न भवतीत्युपपद्यते । तद्वयमर्थः—उत्तरनरमित्यस्य अतिशयितोत्तरमित्यर्थत्वं जगदपेक्षयाऽतिशयितोत्तरत्वोक्त्या अनतिशयितमुत्तरं किञ्चिदस्तीत्यवगमनात्, ब्रह्मरुद्रादेरपि जगदन्तर्भूततया, तत् उत्तरमित्यनेन, 'द्वारिमी पुरुषी लोके अस्त्वाक्षर एव च' इति प्रलिङ्गनित्यमुक्तब्रह्मणम् । अतिशयितमुत्तरं तु यत्र ब्रह्म, स उत्तर पुरुष इति । (१०)

ननु विग्रहवतोऽनामयत्यमसंयवीत्याशङ्क्याम्, 'तस्य विग्रहस्यैव विश्वस्यैव तच्छरीरत्वाविशेषात् तद्विग्रहानङ्गीकारेऽप्याशङ्का जायते । एवञ्च तत्परिहार एवैतत्परिहारोऽपि । तत्र चैवं परिहार इत्युच्यते सर्वाननेति । सर्वपामाननशिरोग्रीवादयः अस्याख्याननशिरोग्रीवादयो भवन्ति । तत्र हेतुः जीवात्मन इयास्यापि तच्छब्दभूतगुहाशयत्वम् । न केवलमेतत्, सूक्ष्मतया कार्यकारणसर्वव्यापितया आननादिरहितस्यावरादिशरीरस्त्वमप्यस्ति । एवञ्च, "एको

यस्यास्ति देहः, स भवति विविधानन्त दुःखैकभोक्ता ; विश्वं देहः प्रभोश्चेत्, स कथमतिपसेत् विश्वदुःखानुभूतिम्” इत्यधिकरण-सारावलिदर्शिता शङ्का उक्तमहापुरुषातिरिक्तपरब्रह्माङ्गीकारेऽपि भवत्येव । महापुरुषे त्वियं शङ्का न भवति । स हि भगवान् । भगवच्छब्दश्च हेयप्रतिभटे यौगिको रूढश्चेति विष्णुपुराणादी व्यक्तम्, 'ज्ञानशक्तिवले श्वर्यधीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।’,

‘तत्र पूज्यपदाथोक्तिपरिभाषासमन्वितः’ इति ।

प्रसिद्धञ्च हेयप्रतिभट्यप्रस्यान्तर्यामिश्रुतिषु, ‘एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः’, ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इति । दिव्य इति विग्रहधैशिष्ट्यं प्रदर्शयन्त्येव श्रुतिरियमपहतपाप्मत्वमुपदिशति । अत्राप्युक्तम्, ‘बृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः’ इति । अतो नारायणाद् भगवतोऽतिरिक्तस्य सधैदेहित्वे स दोषः स्यात् । अयं तु सर्वव्यापी भगवान् । अस्य तु सधैगतनत्वेऽपि शिष्टत्वमेव = मङ्गलत्वमेवेति । भगवच्छब्दो विष्णावेव मुख्य इति श्रीमतो रामायणादपि ज्ञायते । आह हुत्तरां दिशं प्रति प्रस्थाप्यमानान् पृथक्कृमान् प्रति सोमगिरिदेशं प्रस्तुत्य सुग्रीवः, ‘भगवानपि विश्वात्मा, शम्भुरेकादशात्मकः । ब्रह्मा यमति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः’ इति । एकादशात्मकशम्भु-देवेशब्रह्मोभयातिरिक्तस्तद्विलक्षणो हि विद्वात्मको भगवानिहोच्यते; अपिशब्देन च ।

विष्णुपुराणेऽपि स्पष्टम्, ‘एवमेव महाशब्दो भैक्षेव भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः’ इति । ईदृशं भगवत्तत्त्वं विधाय तेन हेतुना शिवत्वं विधीयमानं मङ्गलत्वरूपमेव हि भवितुमर्हति । अत्र सर्वव्यापी न भगवान् शिव इत्येकवाक्य्यना तु न भवति । तस्मादिति चाप्यभेदरूपस्य मध्ये निविष्टत्वात् । सधैगत-शब्दस्य सर्वव्यापिशब्दममानार्थतया पीनरुक्त्यप्रसङ्गाच्च । (??)

महान् प्रभुः पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां शान्तिर्भीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

तज्जानम्यैव मोक्षपावनत्वमित्येतत् द्रव्यति—महानिति ।
वैशब्दोऽप्यधारेण । पुरुष एव महान् प्रभुः फलप्रदानसमर्थः । 'महं
हि सर्वज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च' इत्युक्तं. (इत्यत्र १) "प्रभुः=
फलप्रदः" इति भगवता भाष्यकृता व्याख्यासत्वात् प्रकृते मोक्षरूपफलस्य
प्रस्तुतत्वात् महच्छब्दसमभिव्याहाराच्च महाफलरूपमोक्षप्रदः स एवेति
तस्य मोक्षहेतुत्वं पूर्वोक्तं स्थिरमिति भावः । तत्र हेतुमाह सत्त्वस्यैव
प्रवर्तक इति । 'जायमानं हि पुरुषं यः पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः
स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः' इत्युक्तीत्या मोक्षार्थज्ञानहेतु-
सत्त्वगुणोन्मेषहेतुमूनकटाक्षशालितया स एव मोक्षप्रद इत्यर्थः । अन एव
ज्योतीरूपनिरतिशयरीसियुक्तादित्य[वर्णविग्रहः १] पुरुषोऽव्ययो भगवानेव
सुनिर्मलामिमां मोक्षरूपा रागाद्युपद्रवशान्तिम् ईशानः ईष्ट इत्यर्थः ।

एवमस्य मोक्षप्रदत्वं मोक्षहेतुबुद्धिप्रदत्वं शोक्तम् । अथ तज्ज-
ेत्यप्रवर्तकत्वमप्युच्यते महानिति । शान्तिमित्यस्य प्रियासावांश-
तया ईशान इत्यत्रान्वयः ; पूर्वमपि, 'सर्वान् लोकानीशतः' इति
सर्वमेशतया प्रयोगः स्थितः । अत्र शान्तिर्भीशान एव महान्
प्रभुः सत्त्वस्य प्रवर्तक इत्येव भाष्यता या ; उत्तरार्धे पृथग जीव-
न्मुक्तिहेतुः सविधिरूपः वा ।

तमसः परस्तादादित्यर्णः स्थितः स तत्रत्यनर्थेय ध्येय इति
विभुस्वरूपायानन्दम् तदप्यशम्यमेवेति न हेतुशित्यम् । स हि
सीलभ्यवात्सल्यजलधिः सर्वेषामपि शरीरान्तरेण संनिविष्टस्योपा-

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिवल्लसो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२३॥

तज्ज्ञानसाधनमाह अङ्गुष्ठमात्र इति । सर्वेषामन्तरात्माऽसौ हृदय-
गुहानिहितस्त्वनिवन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणयुक्तः पुरुषः हृदा भवत्या मनीषा धृत्या
युक्तेन मनसा अभिवल्लसः प्राणः । हृन्मनीषाशब्दयोः भक्तिधृतिपर-
त्वम्, “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इत्यत्राख्यासार्यैर्वर्णितम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

सनेऽपि फलप्रद इति श्लाघ्यते अङ्गुष्ठमात्र इति । इहेदं पदं प्रमिताधि-
करणोक्तरीत्या परमात्मपरम्, पञ्चमे तु जीवपरम्, प्रकरणात् ।
जनानां हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणतया तदयच्छिन्नस्य परमात्मस्वरूपस्य
व्यापिनोऽपि अङ्गुष्ठमात्रत्वम् । एतदुपपादनायैव अन्तरात्मेत्यादि ।
अत्र जनानामित्यस्य अन्तरात्मेत्यत्राप्यपर्यः । जनसंघन्ध्यन्तःकरणा-
यच्छिन्नोऽयमात्मेति अङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । सदा जनानां हृदये
संनिविष्ट इत्यस्य पुनस्तदेकार्थरुत्वे पीनरुत्वात् सर्वव्यापिपरमात्म-
स्वरूपस्य सदा हृदयनिविष्टतया असंदिग्धतया सदेतिरुत्तरार्थपर्याय-
हृदिदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टतया सदा स्थितिं दर्शयितुं द्वितीयः
पादः । सदेत्यनेन दिव्यमङ्गलविग्रहस्य उपान्तकाले परम् आधिर्भाव-
इति न मन्तव्यम्, किन्तु सर्वदा स्थितिरिति भाष्यगे इत्येकोऽर्थः
संभवति । अन्यस्तु अयं यद्वापस्यायां न्देहत्रापस्यायामेवा-
न्तरात्मेति न, किन्तु सदैवान्तरात्मा, एवम्भूतस्य जनहृदयसंनि-
विष्टस्वरूपहृदयावच्छिन्नव्यप्रयुक्तमङ्गुष्ठमात्रमिति । अयं द्वितीय
एवार्थ इह भाष्येऽभिप्रेतः । व्यामर्शिरिति । वेदार्थसंग्रहे भाष्यह-
र्षितम्, “भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा” इति प्रष्टव्य-
स्थानात्प्रं स्मृतिजाप्यमनुज्येति ध्येयम् ।

सहस्रशीर्षं पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्थेनानो यदधेनानिरोहति ॥ १५ ॥

अङ्गुष्ठमात्रशब्दश्रवणकृतपरिच्छेदमिति व्युदस्यति सहस्रेति । अनन्तशिरोनयनादिदिव्यविग्रहयुक्तविराड् रूपी सन्, — दशाङ्गुल-
शब्देनावयवो लक्ष्यते । भूमिशब्देन ब्रह्माण्डम् — पञ्चभूतपञ्चतन्मात्रा-
रूपदशावयवयुक्तब्रह्माण्डमतिक्रम्य परमपदे स्थित इत्यर्थः । (१४)

यस्मात् पुरुषेण व्याप्तमिदं सर्वम्, अतः भूतभव्योपलक्षितं
पञ्चजातं पुरुषात्मकमेवेत्याह पुरुष एवेति । [उक्तोऽर्थः ।] उताऽ-
मृतेति । अतः अमृतत्वशब्देन मुक्तिवाचिना मुक्तिस्थानं लक्ष्यते । अप्रा-
कृतभोग्यभोगोपकरणसमृद्धं यदमृतत्वं परमपदम् अन्ने प्रकृतिमाकृत-

सहस्रशीर्षेत्यादेः, सर्ववत्त्वात् सर्वशक्तित्वाच्च सर्वज्ञ शिरश्चक्षुः-
पादकार्यकरणसमर्थ इत्येतावन्मात्रपर्यन्तमपि सुबालोपनिषद्व्याख्या-
नादीं दृष्टम् — अथापि श्रीगीताविभ्यरूपाध्याय इव वास्तवानेकशीर्ष-
त्वादेरेव सुवचत्वात् यथाश्रुतमेवार्थमाह दिव्यविग्रहयुक्तविराड्-
रूपीति । दशाङ्गुलशब्दार्थसमीक्षणं पुरुषसूत्राव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥

अत्यतिष्ठदित्यत्र न भूतकालविवक्षा, सायंकालिकसर्पेणार्थ-
ध्यातेरेव विवक्षितत्वादिति विवरीतुम्, अतिक्रम्य स्थितिरियं कुत्रे-
त्यत्र, परमपदे इति स्पष्टयितुञ्च पठ्यते पुष्ट्य एवेति । भव्यशब्दः,
'भव्यगोप्ये'त्यादिना भज्यतीति कर्तर्येव निपातितः । तेन वर्तमानग्रहणम् ।
'भूतं भव्यापोषदिश्यत' इत्यादिस्थूल इव सारव्यरूपार्थविरक्षया
भद्रित्यर्थः कदाचिद् । तेन कालत्रयवर्तिसर्पेण ग्रहणसिद्धिः । अत्राशब्देन प्रा-

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुपमम् ।

सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

सन्ध्ये नातिरोहति नोत्पद्यते, तस्याप्यमृतत्वस्यासौ ईशान इत्यर्थः ।
अतश्चोभयविभूतिनायकत्वमुक्तं भवति । (१५)

सर्वत इति । सर्वतः पाणिपादादिकार्यकारि तत्तत्कार्यमुखेन
सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यर्थः । गीताभाष्ये च, 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति
श्लोकं याख्यानसमये, "परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणि-
पादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते । प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य सरसाभ्यामस्या
सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव, 'निरञ्जनः परमं साम्यं
मुपैवी'ति हि श्रूयते—" इति भाषितम् । (१६)

वृत्तपदार्थं भोग्यतायुद्धिस्थितिपर्यन्तममृतत्वस्य वीलंभ्यं दर्शितम् ॥ १५

कार्यकरणाय शीर्षाद्यपेक्षाऽपि नेत्युच्यते सर्वत इति । इति
भाषितमिति । ननु जीवस्य विराडूपतुल्यरूपशालित्वे प्रमाणाभावात्
तद्विषये तत्कार्यरूपपरतया गीताभाष्ये ध्याख्यानेऽपि परमात्मनः
साक्षात् तादृशविग्रहवररस्थैव संभवात् किमिति ह्रिष्टं ध्यायेय-
मिति चेत्—उच्यते—पाण्यादिदेहे पादाद्यसंभवेन सर्वतःपाणि-
पादत्वादिवर्णनमपि ह्रिष्टमेव । वस्तुनः पूर्वमर्थैव, विश्वतश्चक्षुरिति
मन्त्रेण तस्यार्थस्योक्तत्वात् पीनरुक्तं मा भूदिति अर्थान्तरं विचक्ष्णा
तत्र भगवद्भाष्यकारसंमतिरपि दर्शितेति ध्येयम् । एतदपीनरुक्त्याय
च तत्र तदर्थवर्णनम् । ननु न एवार्थ इह वर्ण्यताम्, अन्यमर्थश्च तत्र ।
अस्तु यामम् । किं तेन? वस्तुत इह सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति पदं
श्रूयमाणं पाणिपादाद्यभावं बोधयन् पाणिपादादिकार्यकृत्त्वरूपमर्थं
इह विवक्षितं दर्शयति । उपरि च अपाणिपाद इत्यादिरनुवादः ॥ (१६)

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविजितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशान सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ १७ ॥
नवद्वारे पुरे देही हसो लेलायते यद्दि ।

सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणैः सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानैरामासः
प्रकाशो यस्य तत् सथोक्तम् । इन्द्रियवृत्त्या विज्ञातुं समर्थमित्यर्थः ।
सर्वेन्द्रियवत्त्वमप्यैच्छिकमेव , न स्वामाविकमित्याह सर्वेन्द्रियविजित-
मिति । सर्वस्य प्रभुमिति । प्रभुत्व सेवाफलपदत्वेन, ईशानत्वं नियन्तृ-
येति द्रष्टव्यम् । 'निवासं शरणं सुहृदतिर्नारायणः' इति श्रुते निरवधिक-
वारसक्यशालि प्राप्यद्येत्यर्थः । अज्ञेयज्ञानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् देवता-
विशेषप्रत्यायकत्वशङ्कावकाश इति व्यासार्थैर्वर्णितम् । (१७)

ननु सर्वेन पाणिपादत्वादिकं गीतासु परिशुद्धात्मस्वरूपे मसि-
द्धम् । तत्र च परिशुद्धस्वरूपस्यैव सर्वप्रभुत्वेशानत्वादिकमवगम्यत इति
शिष्यशङ्का शमयति नवद्वार इति । मत्प्रसवणद्वारतया हेयैर्नवभि

भाभासः प्रकाश इति । बाह्यविषयग्रहणमित्यर्थः । नपुंसक-
लिङ्गत्वादिति । ईशानशब्दस्य शश्वन्ततया तिलिङ्गत्वात् तिष्ठतीति
ध्यमानाप्रियान्वयाय नपुंसकत्वमेष्टव्यमिति भावः । न च प्रभुमिति
द्वितीयान्तान्वयाय प्रियान्तरमध्याहार्यमिति इहापि द्वितीयान्तान्वय-
रुद्धत्वात्तिर्यक्ति शङ्क्यम्—प्रियान्तराध्याहारः, चाप्यमेदृशत्वात्,
रुद्धत्वादे द्वितीयान्तवत्त्वनेत्याद्यनेकदोषपक्षिसिष्या प्रभुमित्यत्र
प्रथमान्तत्वकल्पनस्थैत्र युक्तत्वात् । रुद्धरूपदेवताविशेषे अत्रोक्तानां
सर्वेषां विशेषणानामनन्वयाद्यावाकाशादिन्याय एव । (१७)

एवमनेषां पाणिपादादिमत्त्वेऽपि नास्य जीर्यमाग्यम् । पन्थ-
स्वरूपयोग्यताया अर्थभावादिति शङ्क्यते नवद्वार इति । (१८)

यदी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुः पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥

अणोरणीयान् महतो महीथान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तमक्रतुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥

द्वारैर्युक्ते पुरवत् स्वात्यन्तभिन्ने अहमित्यभिमन्यमानो नानादेहसञ्चरण-

जह्वालतया हंसशब्दितो जीवो नानादेहेषूच्चावचयोनिषु लेलायते

गतागतं कुर्वन् परतन्त्रतया बभ्रमीतीति । अतः तस्य सर्वप्रभुत्वे का

प्रसक्तिः ! अतः ततः बहिः बाह्य एव स्यावरजज्ञमात्मकसर्पलोकसंसार-

तन्त्रवादीत्यर्थः । (१८)

अपाणीति । पाणिपादाद्यभावेऽपि तत्कार्यकारी इतरावेद्यः

स्वयं सर्वज्ञः यः, तमादिकारणं महापुरुषं वदन्तीत्यर्थः । (१९)

अणोरिति । सकलगूढमवस्तवन्त प्रवेशयोग्यसौक्ष्म्यान् निरति-

शेषवृत्त्वशाली एवम्भूतः अस्य जन्तोः प्राणिनो जीवस्य आत्मा

प्रेरकस्सन् सर्वजीवस्य हृदयगुहायामास्ते । जन्तोरित्येतत् आत्मेत्यत्रापि

च संवध्यते ; आकाङ्क्षासत्त्वात् । गुहायामिति निर्दिष्टहृदयगुहायामपि

च संवध्यते ; आकाङ्क्षासत्त्वात् । गुहायामिति निर्दिष्टहृदयगुहायामपि

च संवध्यते ; आकाङ्क्षासत्त्वात् । गुहायामिति निर्दिष्टहृदयगुहायामपि

च संवध्यते ; आकाङ्क्षासत्त्वात् । गुहायामिति निर्दिष्टहृदयगुहायामपि

किञ्चिदाकारेण जीवसाध्यं प्रदर्श्य तादृशस्यापि अदृष्टव्यविशिष्ट-

द्रष्टृत्वादिरूपोऽतिशय उच्यते अपाणीति । (१९)

एवं सहस्रशीर्षेत्यादिना प्रसक्ताशङ्कापरिहारनारुधं समाप्य

ततः प्राक्तनमन्त्रोक्तमुपसंह्रियते अणोरिति । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-

मीशमस्य महिमानमिति धीतशोकः' इति पक्ष्यमाणेन मुष्टक्रुधतेन

च मन्त्रेणैकार्थ्यं युक्तमिति बलं यदा तदेत्यध्याहारः । अन्यथा पुनः

वेदाहमेतमजरं पुराण सर्वात्मान सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥
॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥

—:—

संनश्यते । तादृशम् अकृतु कर्मलेपशून्यं महामहिमशालिन्मीशं यदा
पश्यति, तदा धातुः चारकस्य परमात्मन प्रसादात् वीतशोको भवति ।
'प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसञ्ज्ञय' इति स्मृते । ततश्च ध्यान-
साध्यपरमात्मप्रसादनिर्वर्त्यतया ज्ञाननिवर्त्यत्वेन (प्रसादनिवर्त्यं या ज्ञाना-
निवर्त्यत्वेन) च-धस्य मिथ्यात्वं प्रत्युक्तम् । (२०)

वेदाहमिति यस्य विभुत्वेन जन्माभाव प्रकर्षेण वदन्ति, तमजरं
पुरातनं सर्वगतत्वात् सर्वात्मानमहं वेद जाने इत्येव ब्रह्मनादिन नित्यं
वदन्तीत्यर्थः ॥ (२१)

इति तृतीयाध्यायप्रकाशिका ।

वैराग्यात् वीतशोकादिको निरन्तरध्यानरतः तत्प्रसादात् दर्शनसमा-
नकारं ज्ञानं लभत इति अनध्याहारेण योजनाऽपि स्यात् ।
मन्त्रोऽयं कठबहुधामपि । तत्र शत्रुनुरिति पाठभेदः । (२०)

एवं वेदाहमेतमिति मन्त्रान्तरेण संबन्धेण वक्तव्यमुक्त्वा
तदर्थो निगम्यते वेदाहमिति । राधेगतमिति हेतुगर्भप्रदेशणम् ।
विभुत्वादिति अधीनरुक्तथाय प्रभुत्वार्थकं सत् उत्तरार्धान्तरायि ॥ (२१)
(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ब्रह्मराचरशब्दानां अगद्व्यचरशब्दः सामानाधिकरण्यात् व्यग्र-
हारः न स्वरूपेक्यनिग्रन्धनः ; किं तु मिथोभेदे सत्येव मुख्यः स्थित
इति ध्युतादनमत्र तुरीयेऽध्याये क्रियते । सेयं शुभा बुद्धिः प्रार्थ्यते

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णान् अनेकान् निहितार्थो दधाति ।
वि चेति चान्ते विश्वमादो स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १
तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वं प्रपञ्चयिष्यन् तद्विषयबुद्धिप्रार्थना-
मन्त्रमाह य एक इति । 'अकारो वै सर्वा वाक् । सैषा स्पर्शोष्मभि-
रभिव्यज्यमाना बह्वी नानाविधा भवति' इति ऐतरेयश्रुतेः, एकः अवर्णः
निहितार्थः अर्थः=परं ब्रह्म स्ववाच्यत्वेन निहितः यस्मिन् तथोक्तः
परमपुरुषार्थमूतब्रह्मवाचकः—'अकारेणोच्यते विष्णुः' इति श्रुतेः—
तादृशः अवर्णः सर्वान् वर्णान् दधाति उत्पादयति । [सः !] विश्वं
कृत्स्नं प्रपञ्चम् अन्तकाले व्येति—अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम्—गमयति
नाशयति । स देवः शुभया बुद्ध्या योजयतु । अत्र वाच्यवाचकयोर-
भेदोपचारात् स देव इत्युक्तिः । (१)

तस्य देवस्य सार्वभौममाह तदेवाग्निरिति । शुक्रं रोचिष्ठम् ।
नक्षत्रमण्डलमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । (२)

प्रथमम् य एक इति । शब्दस्य अपर्ययसानुवृत्त्या ब्रह्मपर्यन्तवाचित्व-
रूपमहिमवशात् नामानाधिकरण्येन निर्देश इति ज्ञापनप्रवृत्तत्यादे-
रुपक्रमे अकारादन्येषां वर्णानामुत्पत्तिप्रस्तावः । अत एव अवर्ण
इत्यस्य वर्णरहित इत्यर्थवर्णनेन नीलादिवर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानां
वोत्पादकत्वपरत्वेन मन्त्रन्यायानुमानादेयम् । निहितार्थ इत्यर्थपद-
वर्णपदसममित्याहारबलस्य सप्रतीतिशब्दरूपवर्णत्यागश्च न युक्तः ।
एवं प्रतिपाद्यं ब्रह्मणि यकारवाच्यत्वप्रतिपादनान्न अयमध्यायोऽपि
मेव अकारवाच्यं ब्रह्मत्वेन बुबोधयिष्यतीति ध्येयम् । (१)

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत या कुमारी ।
 त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भग्नसि त्रिष्वतोमुखः ॥ ३ ॥
 नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तटिद्रुम ऋतवः समुद्राः ।
 अनादिमत् त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुक्तानि विदरा ॥ ४ ॥
 अजामेकां लोहितशुक्लवृष्णां वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
 अजो होक्तो जुपमाणोऽनु शेते जहत्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥

तदेव सार्वस्म्यं सर्वोपनेनाह त्वं स्त्रीति । जीर्णः वृद्धस्तन्
 दण्डेन आलम्बनेन वञ्चसि सचरसि । अत्यल्पमिदमुच्यते । त्वमेव
 सर्वरूपो जातोऽसीत्यर्थः । (३)

नील इति । नील-हरित-लोहिताक्षमेदमित्तः पतङ्गः पक्षी
 त्वमेव ; [स्तटिद्रुमः ?] ऋतवः समुद्राश्च । त्वमेवानादि (१) । यतो
 विश्वानि भूतानि जातानि, तदपि त्वमेव ; निखिलजगत्कारणमपि त्व-
 मेवेत्यर्थः । नीलपतङ्गाद्यात्मत्वमपि न स्वरूपेण, अपितु व्यापकत्वेनाऽऽत्म-
 त्वादित्येतत् प्रदर्शयति विभुत्वेन वर्तस इति । यनस्त्वं व्याप्य
 आत्मतया वर्तसे, तत् सार्वस्मत्वमित्यर्थः । (४)

'भोक्ता भोग्य प्रेरितारम्भ मत्वा', 'क्षरे मघानमृताक्षरम्' इति
 पूर्वनिर्दिष्टचिद्विद्विवेकं दर्शयति अजामेकामिति । तेजोवत्प्रलक्षण-
 विकारगतलोहितशुक्लवृष्णरूपयुक्ता स्वसमानरूपविप्रभूतमौनिकसष्टीम्

[अनादिमत्-आदिमद्विषयतया तथा?] विभुत्वेनेत्युक्तं व्याप्तिः अचे-
 तने चेतने चेति विस्तरेण साप्यते शरीरात्मभावनिवन्धनमेव सामा-
 नाधिरूप्यमिति विवेकार्थम् अजामित्यादिना लोहितशुक्लवृष्णामिति
 पृथिरीपर्यन्तममष्टिरूपेण परिणामो निश्चितः । उपरि व्यष्टिरुष्टिः ।

उत्पत्तिरहिता काञ्चन कश्चिद्विद्वान् उत्पत्तिराहित्येन तत्समान एव सन्
तत्ताहं बुद्ध्या सेवमान तामनुसृत्य शेते तिष्ठति । अपरो विद्वान् कश्चित्
काल भुक्त्वा उत्पन्नवैराग्य त्यजतीत्यर्थः ।

न-वसिन्नजामन्ते स्वरसत एतावान् अर्थः प्रतीयते — काञ्चित्
छात्री त्रिवर्णां स्वरूपबहुप्रकाराम् (प्रजाकरीम् ?) एकश्छात्रः प्रीय-
माणोऽनुवर्तते, अन्यः तामुपमुक्ता त्यजतीति । कथं भवदुक्तप्रकृति-
रूपार्थग्रहणम् ? यदि चाध्यात्मशास्त्रे लौकिकार्थप्रतिपादनानौचित्यात्
आध्यात्मिकार्थे पर्यवसानं कर्तव्यमिति, तर्हि 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रे
वृक्षमुपनिषत्पलशब्दे शरीरजीवकर्मफलानां गौण्या वृत्त्या ग्रहणवत्,
'गौर्नाथन्तवनी' इत्यत्र गोशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रकृतिग्रहणवत्
इहापि अजाशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रकृतिग्रहणं युक्तम्, न तु यौगिकार्थ-
ग्रहणम् । रुद्धिपूर्वकलक्षणाभिधेयरूपगौण्यपेक्षया योगदौर्बल्यस्य प्रोद्गात-
धिकरणे स्थितत्वात् । इतरथा, 'प्रैतु होतुश्चमस प्रोद्गातृणाम्' इत्यत्रापि
यौगिकवृत्त्या उद्गातादीनां चतुर्णां ग्रहणं स्यादिति चेन्न —

मुख्यार्थानुपपत्तौ ऽ गौणार्थाश्रयणं युज्यते । उपपद्यते चाजा-
शब्दे यौगिकार्थस्य मुख्यस्य ग्रहणम् । न चेत् प्रोद्गातृव्यायिरोधः ।
तत्र पाशनायेन बहुत्वाविवक्षा नास्ति, प्रोद्गातृशब्दयौगिकार्थग्रहणस्य
सम्भवात् । 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्तु' इत्यत्र रुद्धिर्बल्यस्य वा यौगिकार्थस्य
वा पाशशब्दार्थस्य ग्रन्थनसाधनस्यासम्भवात् बहुत्वाविवक्षा । इह तु तत्-
सम्भवात् नाविग्रहत्येनं (व ?) तदधिकरणस्थितिः । न तु रुद्धिपूर्वकलक्षणा-
पेक्षया योगस्य अग्रन्थत्वमित्यपि । नन्वेव सुब्रह्मण्यस्यापि गानकारितया

योगार्थत्वात् तस्यापि ग्रहणप्रसङ्ग इति चेन्न—तस्य सदसि स्थित्यभावेन तत्साधारण्याभावात् । मीमांसकैरुद्देशिभि तत्साधारण्यस्याभ्युपेतत्वाच्च ।

ततश्च यौगिकार्थस्य मुख्यस्याजाशब्दार्थस्य समवे पररीत्या छागत्व-
रूपेण गौणवृत्त्याश्रयणध्यायुक्तम् । 'गौरनाथन्तवनी' इत्यत्र गोशब्दे
यौगिकार्थात्पुरुणात्, 'सर्वकानदुषाम्' इति दोहनस्य गोशब्दरुद्धार्थ-
ग्रहणनियामकस्य सत्त्वाच्च तत्र तथा, इह तु योगार्थस्त्वर्थे, रुद्धार्थग्रहण-
नियामकशब्दान्तरसमभिव्याहारामावाच्च यौगिकार्थ एव प्राप्य ।

किञ्च इह रुद्धार्थग्रहणे समभिव्याहृतानाम्, 'वद्भी प्रजा सृज-
मानाम्' इत्यादीना सकोच स्यात् । छाग्या प्रकृतिवत् सकलप्रजा-
संप्रदासभवात् । सकलप्रजासर्गकरप्रकृत्यामल्पप्रजासर्गकारिच्छागीत्य-
परिकल्पनस्य विच्छिन्निविशेषादेतत्त्वात् । न चैवम्, 'आत्मान रश्मि-
विद्धि' इत्यादौ आत्मशरीरादौ रश्मिरित्यादिकल्पनमपि न विच्छिन्नि-
विशेषजनक स्यादिति वाच्यम्, तत्र रूप्यरूपप्रवाचिषद्वयध्वजवनेन,
वदीकार्यनामतीतुप्रयुक्ततया च रूप्यमन्तीविरते । प्रकृते तु रूप्यरूपक
व चिषद्वयध्वजवनात्, रुद्धत्वोपयोगाभावाच्च न छागत्वपरिकल्पनम् । द्वा
मुपार्गा' इति मन्त्रेऽपि वृक्षादिना यौगिकवृत्त्याऽयमर्थः युक्तः । ममामो

तत्साधारण्यस्याभावादिति । अत्र एव अन्य गान्तारिमितान्तर्ग-
त त्रेऽपि गान्तारि-रूपयोगाध्वजवनेनपि नास्तीति मय । एकदेशि-
मिति । मूत्रभाष्यस्वरस्यगतिननुगते प्राभाकरैरित्यर्थः । ३ ५ ७
श्रोत्राधिष्ठातृ इति द्रष्टव्यम् ।

यौगिकार्थस्य मुख्यत्वेति । अन्यथा, जागोऽपि स्यात् रूप्य-
यामा' इत्यादावपि छागस्य दधमपि प्रकृते पर्वत्य स्यादिति भावः ।

वत्या अर्थान्तरस्फूर्त्या विच्छित्तिविशेषोऽस्तीत्येतावन्मात्रम् । यदि च न वृक्षादिशब्दैः (व्दे !) यौगिकार्थग्रहणम्, तर्हि, 'गौरनाद्यन्तवती' इतिवदस्तु । प्रकृते तु अजाशब्दे यौगिकार्थस्य स्फुटप्रतीतिः योग एव ग्राह्यः । एतत् सर्वम्, "कलरनोपदेशात्" इति सूत्रभाष्यश्रुत-प्रकाशिकयोः स्पष्टम् । अनेन प्रकृतिस्वरूपं बद्धमुक्तस्वरूपघोक्तम् ।

नन्वजाशब्देन अकार्यत्वप्रतिपादनात् सृजमानामिति कर्त्तर्य-ज्ञानचा स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वप्रतीतिः अत्राज्ञात्मिकैव प्रकृतिरनेन मन्त्रेणाभिधीयतामिति चेत् — एवमेव समन्वयाध्याये पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — "चमसवदविशेषात्" । 'अर्वाग्निलश्मस ऊर्ध्वबुधः तस्मिन् यशो निहितं विधिरूपम्' इति मन्त्रे, 'अर्वाग्निलश्मसः' इति ऊर्ध्वपिल-तिर्यग्बुधप्रसिद्धचमसः स्यावर्तकस्य शिरसश्चमसत्वप्रत्यायकस्य वाक्यशेषस्य सद्भाववत् इह अस्यतन्त्रप्रकृतिः स्यावर्तकस्य सांख्याभिमतस्वनन्तप्रकृति-प्रतिपादकस्य वाक्यशेषस्याभावेन स्वनन्ता प्रकृतिरिहाभिधीयत इति निर्णयामंभवात् । अज्ञात्मकत्वेऽपि जनिरादित्यम्योपपत्तेः । परतन्त्रेऽपि तद्भाषी, 'तक्षनि काष्ठम्' इति कर्त्तर्यप्रत्ययदर्शनेन तावन्मात्रेण अपर-

योग एव ग्राह्य इति । रुट्-अर्थग्रहणे अजेयं संगमाद्विदस्यापन्ना या यन्या या । अन्त्ये, एकोऽजो न जुगप्माणोऽनुशयीत । बाधे, तामन्योऽजः, इयं प्राण भुक्तमोगा, तस्मान्माऽस्तु इति जुगप्मया त्यजतीति लोके किं दृष्टम् ? प्रग्लेनाजेन मग्धिनुमशान्त्या तु त्यजेत् । अतो न रुट्-अर्थान्तर इत्यप्याशयः ।

परतन्त्रेऽपि तद्भाषाविति । भृतिलिप्सया परप्रेरणाप्रदादेव हि स तक्षति । तथापि तस्य धृतपारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारशालि-

तन्मन्त्रकृतिवनिश्चयासम्भवात् ।

ननु ब्रह्मात्मकप्रकृतिग्रन्थेऽपि नियामकामायात् सदेह एव स्यात् । तत्राह, “ज्योतिरुपक्रमः तु तथा ब्रवीयत एके” । ‘अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इत्यादौ ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मनिर्देशदर्शनात् इह सूत्रेऽपि ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मोच्यते । उपक्रमशब्द कारणत्वायैकस्मिन् आत्मत्वं लक्षयति । मृत्कारणकस्य घटादे मृदात्मकत्वदर्शनात् । तथाच (ततश्च) ज्योतिरुपक्रमा—ब्रह्मात्मिकेत्यर्थः । ब्रह्मात्मिकैवाजेह मन्त्रे प्राणा । उपक्रमे ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणै निरूढाम्’ इति ब्रह्मात्मकाज्जाया एव प्रतिपादितत्वात् । तैत्तिरीये, ‘अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इति ब्रह्म प्रस्तुत्य, ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्’ इति प्राणोपलक्षितसकलप्रपञ्चोत्पत्तिमभिधाय निर्विकारस्य ब्रह्मणोऽपरिणामिनया सकलप्रपञ्चोपादानत्वं न सम्यगीति शङ्कावारणाय पठितस्यास्य मन्त्रस्य ब्रह्मात्मकप्रकृतिपरत्वस्य वक्तव्यं तथा इहापि तथात्वावश्यम्भावाच्च ब्रह्मात्मिकैव प्रकृतिरजामन्त्रप्रतिपाद्या ।

त्वरूपमर्तृत्वविवक्षा निरावाधा । तथैवेहापीति भावः ।

उपक्रमे इति । अनेन ज्योति उपक्रमे यस्या, यन्निरूपणा-रम्भविषयीभूत ज्योति ज्योतिरुपक्रमश्च तन्मुखेनैव निरूपितेय प्रकृतिरित्यपि सूत्रार्थवर्णनं सूचितम् । ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्वमिति । ननु यत् यदुपादानकम्, तत् तदन्तर्पामिन्नमिति व्याप्त्यभावात् कथमिदमिति चेत्—ब्रह्मात्मकत्वं नाम तदपृथग्विस्तृत्यमित्यविज्ञाय, मृदात्मको घट इति मृदुपादानके तदात्मकत्वव्यवधारयत् अथ व्यवहार इति बुद्ध्या शब्दा अपृथग्विस्तृताधारत्यप्रतिबोधनेन परिहार इति । यद्वा ज्योतिरुपक्रमेति पदं ब्रह्मोपादान-

नन्वाकाशादीनां ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्ववत् प्रकृतेरपि
 ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्वस्य वक्तव्यतया अनुत्पन्नायाश्च तस्याः
 ब्रह्मोपादानकत्वासंभवेन ब्रह्मात्मकत्वासंभव इत्याशङ्क्याह, “कल्पनो-
 पदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः” । कल्पनं सृष्टिः । ‘धाता यथा पूर्वमकल्पयत्’
 इति प्रयोगदर्शनात् । ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्’ इति मायाशब्द
 शब्दितप्रकृतेः ब्रह्मोपादेयपपञ्चसृष्टौ हेतुत्वावेदनादित्यर्थः । प्रकृते-
 रब्रह्मात्मकत्वे च तस्याः, ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्’ इति प्रतिपादित-
 ब्रह्मोपादानतानिर्वाहकरत्वाभावात् तस्याः ब्रह्मात्मकत्वं सिद्धम् ।
 अपृथग्विसद्वाधारत्वमात्रेणाप्यात्मत्वोपपत्त्या अनन्याया अपि प्रकृतेः
 ब्रह्मात्मकत्वं संभवत्येवेति ब्रह्मात्मकत्वमविरुद्धम् । मध्वादिवत् । अत्र
 मधुशब्देन, ‘अमावादित्यो देवमधु’ इति निर्दिष्ट आदित्य उच्यते ।
 आदित्यवदित्यर्थः । यथा आदित्यस्य, ‘नैरोदेता नास्तमेता’ इत्यकार्यतया
 श्रुतस्यैव, ‘य आदित्ये तिष्ठन्’ इत्यादिना ब्रह्मात्मकत्वञ्च, एवमनादेरप्युप-
 पद्यते ब्रह्मात्मकत्वमिति स्थितम् । प्रकृतमनुसराम । (५)

कत्वार्थकं सत् ब्रह्मात्मकत्वलक्षकमित्युक्तम् । अजायमानायाश्च
 प्रकृती ब्रह्मोपादानकत्वाभावात् तन्मुक्तेन ब्रह्मात्मकत्वमत्र कथमुच्यते
 इति शङ्का । परिहारस्तु—ज्योतिरूपकमात्रं नाम ज्योतिरधीनोत्पत्ति-
 कत्वम् । तत् प्रकृतेरक्षतम्, महदादिरूपेण परिणामरूपोत्पत्ति-
 मत्वात् । तथाच अजागतं लोहितादिरूपग्रहुप्रजारूपमग्रम् अजा-
 मन्त्रोक्तं ब्रह्माधीनमिति सूत्रेण ज्योतिरूपमेति पदेनोच्यते इति ।
 इयञ्च ज्योतिरधीना उत्पत्तिः कारणावस्थायामपि ब्रह्मात्मकत्वं गमय-
 तीति अब्रह्मात्मजापक्षः सांख्यसंमतः शमितो भवतीति । (५)

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यताते ।
तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽमित्राकरोतीति ॥ ६ ॥
समाने वृक्षे पुष्पे निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

प्रकृतिसम्बन्धाविशेषेऽपि जीवस्य भोक्तृत्वम्, न परमात्मन इत्ये-
तत् दृष्टान्तमुखेन प्रदर्शयति द्वा सुपर्णेति । युज्यन् इति युक्ञब्दो गुण
परः । “समानगुणकं सयुक्” इति व्यासार्थैर्विवृतत्वात् । सखायौ
परस्पराविनामृतौ गमनसाधनत्वेन पर्णशब्दितपक्षसदृशज्ञानादिगुणवन्तौ
समानम् एकं वृक्षं वृक्षवत् छेदनाहं शरीरं समाश्रितौ । तयोर्मध्ये एको
जीवः परिपश्यं पिप्पलमश्नत्थफलसदृशं कर्मफलमश्नानि । इतरस्तु परमात्मा
अनश्नन्नेन अपहतपाप्मत्वादिमहामहिमशाली वर्तते इत्यर्थः । अत्र शरीर-
तदाश्रयजीवपरवाचिशब्दनिगारेण विषयिवाचकवृक्ष—सुपर्णादिशब्दै
वृक्षत्वाद्यध्यवसानलक्षणां रूपकातिशयोक्तिर्विच्छित्तविशेषायेति केचित् ।
पुष्पादिशब्देन योगवशाच्छरीरादिप्रतीतिः, न तु रूपकातिशयोक्तिरित्यन्ये ।

ममान इति । अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः, ‘परमि-
ध्यानात् तिरोहितम्’ इति सूत्रोक्तन्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञाना-द-
लक्षणस्वरूपस्सन् वृक्षवच्छेदनाहं एकस्मिन् शरीरे जीवः, ‘स्थूलोऽहम्’

यद्वस्तुतैलक्ष्ण्यमुक्तम् जीवब्रह्मैलक्ष्ण्यमुच्यते द्वा इति ।
ज्ञानशक्ती पणः । शक्तिश्च यद्धे कर्मवासनादिरूपा । अश्वत्थफलेति ।
कर्मफलस्य श्रयिन्त्वात् श्वो न स्थास्यतीति युज्यते अश्वत्थत्वम् ।
तादृशोऽप्यहो स्वादुतावुद्धिर्वदस्य । (६)

अस्य वदस्य, ‘जहात्येना मुक्तभोगाम्’ इत्युक्तावस्थालम्भ-
नार्थमेव स इहामित्राकरोतीति स द्रष्टव्य इत्युच्यते समान इति ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
 ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।
 यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८

‘ऋचोऽहम्’ इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नस्सन् तत्सं-
 सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवति। यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वस्मात् धारक-
 त्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानम्, अखिल
 जगदीशनलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
 केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वये
 पङ्क्तादावनिमग्नं स्वस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
 वीतशोको भवति। तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । “अनीशया प्रकृत्या” इति
 भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न त्वनीशाशब्दार्थतयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षरतीत्यक्षरम् । तादृशे, ऋचः ऋचवद्वोप-
 लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मि-
 न्नक्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
 ऋग्वेदादिना किं करिष्यति ? ‘स्थाणुरयं भारवाह.(हार.) किलामूत्
 अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।’, ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गि अवि-
 दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अस्य तस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
 दर्शनमप्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो वेदने निरतिशयैश्वर्यादिना
 सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् घाताद् भवतीति प्रापनार्थं महिमान-
 मित्यधियमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविवरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं या वीतशोकस्य

छन्दांसि यज्ञाः व्रतचो व्रतानि भूतं भग्नं यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतन् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

अन्नघदेवास्य तद् भवति' इति श्रुते । ये च तदक्षरं जानन्ति, ते निरस्त-
प्रतिकूला सुखमाप्नुवन् इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विमलदेवशब्दितनित्यमूर्त्याश्रय-
परमस्थानपरतयापि योजयन्ति ; 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ-
संग्रहे स्थानपरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दांसीति । वेद वैदिकमर्थजात मायाप्रेरक परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ-
प्युपादानत्वमविरुद्धम् । ननु जीवस्य सृष्टत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । अन्यो जीव तदाधिनमाया-
मोहित । अतः तस्य मायाप्रेरकत्वाभावात् सृष्टत्वमिति भावः । (९)

प्रागुक्तं यत्तु देशे सम्यगासिकाया संपद्यते, तद्देशप्रदर्शकं वा ।
तथाच अक्षरपद परमात्मपरं वा स्थानपरं वा । (८)

किमृचा स्मरिष्यतीति श्रृगादिवैयर्थ्यं वर्णिते, किमर्थं तस्य
स्थितिरित्याशङ्का प्राप्ता ; ततोच्यते छन्दांसीति । सर्वं निरोधार्थमेव,
बन्धनार्थमेवेति भावः । अस्मादित्यस्योपादानपरत्वं पञ्चमीस्वार-
स्यादवगम्यते । उपादानाच्च प्रकृतिं प्राक् अज्ञाम् अनीशयेति
स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । अथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूचयति
साधनादिति । ननु ईश उपोपादानभूतः अस्मादिति गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निर्दिष्टः तस्मादन्यः प्रसज्येदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मिन् मायया संनिरुद्ध इति प्रयोगस्वारस्यात् तच्छब्दमायाशब्दार्थ-
योरपि भेदादयमभावादिति चेन्न—तस्मिन्निति ईशग्रहणे तत्र संनि-
रुद्धत्ववर्णनायोगात् । एव वाऽस्तु—अस्मादिति पूर्वोक्तमहिमार्थम् ।
महिमबलात् मायी विद्वन् सृजति । महिम्नि च जीवो निरुद्धः

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
 ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
 यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८

‘कृशोऽहम्’ इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामाश्रयस्सन् तत्सं-
 सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवति। यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वप्नात् धारक-
 स्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानम्, अखिल
 जगदीश्वरलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
 केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वयं
 पञ्चादावनिमग्नं स्वस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
 वीतशोको भवति। तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । “अनीशया प्रकृन्त्या” इति
 भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न त्वनीशाशब्दार्थनयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षरतीत्यक्षरम् । तादृशो, ऋचः ऋक्छन्दोप-
 लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमसात्पर्यविषये यस्मि-
 न्नक्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
 ऋग्वेदादिना किं करिष्यति ? ‘स्याणुरयं भारवाह (हार) किलामृत-
 अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।’, ‘एन्द्रै तदक्षरं गार्गि अवि-
 दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अस्य तस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
 दर्शनस्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो वेदने निरतिशयैश्वर्यादिना
 सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् प्राप्ताद् भवतीति ज्ञापनार्थं महिमान-
 मित्यधिरमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविवरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोऽक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं वा वीतशोकत्वं

छन्दांसि यद्वा क्रतवो व्रतानि भूत भव्य यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सनिरुद्ध ॥ ९ ॥

अ नवदेवास्य तद् भवति' इति श्रुते । ये च तदक्षर जानन्ति, ते निरस्त
प्रतिकूला सुखमाप्तव्य इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विश्वदेवशब्दितनित्यमूर्याश्रय
परमस्थानपरतयापि योजयति, 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ
संग्रहे स्थानपरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दांसीति । वेद वैदिकमर्थजात माथाप्रेरक परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ
प्युपादानत्वमविरुद्धम् । ननु जीवस्य संप्रत्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह
तस्मिंश्चान्यो मायया सनिरुद्ध' । अन्यो जीव तदाश्रितमाया
मोहित । अतः तस्य मायाप्रकृताभावाच्च संप्रत्यमिति भावः । (९)

प्रागुक्तं यत्र देशे सम्यगासिकाया सपद्यते, तद्देशप्रदर्शक वा ।
तथाच अक्षरपद परमात्मपर वा स्थानपर वा । (८)

किमुच्चा करिष्यतीति ऋगादिवयस्य वर्णिते, किमर्थं तस्य
स्थितिर्त्विताशङ्का प्राप्ता ततोच्यते छन्दासीति । सप्त निरोधाधमेऽ,
यधनाधमेवेति भावः । अस्मादित्यस्योपादानपरस्य पञ्चमीस्वार-
स्यादवगम्यते । उपादानाश्च प्रकृति प्राक् अज्ञाम् अनीशमेति
स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । अथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूत्रयनि
साधनादिति । ननु ईश एवोपादानभूत अस्मादिति गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निदिष्ट तस्मादयं प्रसजेदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मिन् मायया सनिरुद्ध इति प्रयोगस्वारस्यात् तच्छब्दमायाशब्दाथ
योरपि भेदादयमभावादिति चेन्न—तस्मिन्निति ईशग्रहणे तत्र सनि-
रुद्धत्ववर्णनायोगात् । एव वाऽस्तु—अस्मादिति पूर्वोक्तमहिमा ईशम् ।
महिमवलात् मायी विद्य सृजति । महिम्नि च जीवो निरुद्ध

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यभीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।
यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

'कृशोऽहम्' इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नसन् तत्सं-
सर्गकृतानि दुःस्वान्यनुभवति। यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वप्नात् धारक-
त्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानम्, अखिल
जगदीशनलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्रोद्धरणसमर्थं स्वयं
पङ्कदावनिमग्नं तस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
वीतशोको भवति। तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । "अनीशया प्रकृत्या" इति
भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न त्वनीशाशब्दार्थतयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षरतीत्यक्षरम् । तादृशे, ऋचः ऋचछब्दोप-
लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मि-
न्क्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
ऋग्वेदादिना किं करिष्यति : 'स्याणुरयं भारवाह (हारः) किलामूत्
अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।', 'एन्द्वै तदक्षरं गार्गि अवि-
दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अस्य तस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
दर्शनस्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो वेदने निरनिशयैश्वर्यादिना
सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् ज्ञानाद् भवतीति ज्ञापनार्थं महिमान-
मित्यधिकमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविवरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोऽक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं चा वीतशोभन्वं

छन्दोसि यज्ञाः कृतवो व्रतानि भूतं भयं यश्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिँश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

अन्तर्देवास्तत् भवति' इति श्रुतेः । ये च तदक्षरं जानन्ति, ते निरस्त-
प्रविकृताः सुखमाप्तव इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विश्वदेवशब्दितनित्यमूर्पाश्रय-
परमस्थानरतयापि योजयन्ति ; 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ-
संग्रहे स्थानरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दासीति । येऽं वैदिकमर्थजावं मायाप्रेरकः परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ-
प्युपादानत्वमविरुद्धम् । ननु जीवस्य सृष्टत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
तस्मिँश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । अन्यो जीवः तदाश्रितमाया-
मोहितः । अतः तस्य मायाप्रेरकत्वाभावात् सृष्टृत्वमिति मायः । (९)

प्रागुक्तं यत्तु देशे सङ्गमास्तिकायां संपद्यते, तद्देशप्रदर्शकं वा ।
तथान्य अक्षरपदं परमात्मपरं वा स्थानपरं वा । (८)

किमुच्चा वरिष्यतीति श्रुतादिवैयर्थ्यं वर्णिने, किमर्थं तस्य
स्तिगित्याशङ्का प्राप्ता । तत्रोच्यते छन्दांसीति । सर्वं निरोधार्थमेव,
बन्धनार्थमेवेति भावः । अस्मादित्युपादानपरत्वं पञ्चमीत्यादि-
भ्यादुपगम्यते । उपादनाञ्च प्रवृत्तिः प्राक् भजाम् धनीशयेति
श्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । अथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूचयति
साधनादिति । ननु ईश एवोपादानभूतः अस्मादिनि गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निर्दिष्टः तस्मादन्यः प्रसज्येदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मात् मायया संनिरुद्ध इति प्रयोगव्यारम्भान् तच्छब्दमायाशब्दार्थ-
योगपि भेदादयदम्भावादिनि चेन्न—तस्मादिनि ईशग्रहणे न च संनि-
रुद्धत्ववर्णनायोगान् । एवं वाऽस्तु—अस्मादिनि श्रुतौ तन्महिमार्थकम् ।
महिमयत्वात् मायी विदं गृह्यति । महिम्नि च जीवो निरुद्धः

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तै सर्वैर्मिदं जगत् ॥ १० ॥

माया नाम का ? तत्परेकश्च क इत्यत्राह मायां त्विति ।
त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिं विचित्राश्चर्यसर्गहेतुतया मायाशब्दितां विद्यात् ।
माया(मायायाः) परैकस्तु महेश्वर इति विद्यादित्यर्थः । न च महेश्वरशब्दो
देवतान्तरवाचक इति शङ्क्यम् — तैत्तिरीयके, 'यद्वेदादौ सरः प्रोक्तो
वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परः स महेश्वरः' इति
अकारवाच्यस्यैव नारायणस्य महेश्वरशब्दार्थत्वाभिधानादिति द्रष्टव्यम् ।
तस्यापृथक्सिद्धविशेषणतया तदंशमूनैर्जीवैः सर्वमचेतनं व्याप्तमित्यर्थः ।
ततश्च जगदन्तर्गताः तदपृथक्सिद्धविशेषणतया तदंशमृता इत्यर्थः ॥ १० ॥

कुण्ठितप्रवृत्तिः ; तद्वेदनाद् व्यायर्तित इति यावत् । यद्वा, पूर्वं पश्यति,
वेद इत्युक्तं वेदनम् अस्मादित्युच्यते । वेदनादेतोः = तदर्थमेव मायी
खजते । अयं तु मायापरवशः प्रागादिदर्शितकृत्वाविजन्याहरा-
स्थिरजगद्वैद्यर्थनिमग्नो वेदने निरुद्धगतिरित्येवम् । पूर्वार्धोक्त-
च्छन्दोपमादिरुर्माधीनस्य वा 'अस्मात्', 'तस्मिन्' इति विवक्ष्येत ।
यस्तुतः भाष्योक्तमेव श्रीभाष्यानुरोधि (१.४.१) । (९)

या प्राक् अजा उक्ता सैव माया, यश्च प्रागुक्त ईशः स एव
मायीत्युच्यते अन्यत्र भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् मायामिति । त्रिगुणात्मिकेति ।
पूर्वं लोहितशुक्लरुष्णामित्यनेन सत्परजस्तमोमयन्वस्यापि कथन-
संभवात्, 'देवान्महाक्तिं स्वगुणैर्निर्दृढाम्,' 'देवी ऐरा गुणमयी
मम माया' इति धुनिस्मृत्यनुसाराद्यम् । अत्राप्यध्याये, 'य एकोऽ-
घर्णः—विद्यमादौ स देवः' इति अकारवाच्यं देयं प्रस्तुत्य तत्संगन्धिनी
माया मम मायेति [गीतायां] गार्थश्च भगवान् अत्र महेश्वरशब्दस्य
स्वार्थकत्वं गमयन् तैत्तिरीयसंवादं द्रष्टव्यम् । (१०)

यो योनि यो(नियो)निमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्वम् ।
तमीशानं चरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

यो देवानां प्रमथश्चोद्भवथ विश्वाधिपो(को?) रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

यो योनिमिति । योनिशब्देन जगद्योनिभूता प्रकृतिरुच्यते
इति व्यापार्यैव्याख्यातम् । न च तथासति तस्या एकत्वात् वीप्सा-
नुपपत्तिरिति शङ्क्यम् — महदादीनामपि पञ्चमृतात्मकजगद्योनित्वेन
वीप्सोपपत्तेः । तन्मध्य जगद्योनिभूतान् प्रकृतिमहदादीन् योऽधितिष्ठति,
यस्मिन् विश्वमेतत् उत्पत्तिकाले विषदादिरूपेण व्येति वैविध्यमेति ;
संहारकाले च समेति ऐक्यं गच्छति । तादृशमाश्रिताभीष्टदायिनं तम्
एवं दर्शनसमानज्ञानेन विषयीकृत्य रागद्वेषादिप्रागभावासहकृतत्वलक्षणा-
त्यन्तिकत्वोपेता श्रुत्यादिसिद्धा सर्वानर्थशान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । 'यस्मिन्निदं
सञ्च वि चैति सर्वम्' इति प्रतिपाद्यमानमुपादानत्वं निर्विकारस्याऽऽत्मनः
कथमिति शङ्कावारणाय, 'योनिं योनिमधितिष्ठति' इति प्रकृत्यादिशरीर
कत्वादुपपद्यत इति शिष्यानुग्रहार्थं पुन पुन कथनमिति द्रष्टव्यम् । (११)

तज्ज्ञाने तदनुग्रह एव कारणमिति तं पार्थयते यो देवाना-

अस्मान्मायी सृजते इति निमित्तकारणत्वं ब्रह्मणोऽवगमितम् ।
उपादानत्वमपि तस्यैवेत्युच्यते यो योनिमिति । वीप्सोपपत्तेरिति ।
'अष्टौ प्रवृत्तयः' इति प्रवृत्तित्वं तेषामपि हि प्रसिद्धमिति । टीकार्या
योनिमित्येकरूपदमात्रव्याख्यानम्, 'यो योनियोनिम्' इति पाठानुरोधेने-
त्यपि सुवचम् । तदा योनिमिति ब्रह्मविशेषणम् । (१२)

अद्वारकसमष्टिकारणस्य व्यष्टिहेतुत्वं हिरण्यगर्भद्वारकं प्रमाणा-
न्तर्प्रसिद्धमनूय बुद्धिप्रार्थना क्रियते यो देवानामिति । उक्तरीत्या

यो देवानामधिपो यस्मिन् लोका अधिष्ठिताः ।

य ईदो अस्य द्विपदश्चतुष्पद- कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैक परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥

मिति । यो [देवानां] जायमानं हिरण्यगर्भम्, 'असौ अप्रतिहतजानादि-
युक्तस्वात्' इति सानुग्रहमैक्षत । स मा वीक्षतामिति भावः । (१२)

यो देवानामधिप इति । सर्वचिदचित्प्रपञ्चशेषिणे सर्वाधार-
भूताय सकलनियन्त्रे तस्मै परमात्मने पुरोडाशादिहविषा पूजा कुर्यामही-
त्यर्थः । यज्ञादिभिः तदागधन तदुपासनद्वारा तत्प्राप्तिसाधनमिति भावः ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्ममिति । सूक्ष्मवस्तुष्वप्यन्तः प्रवेशयोग्यं कार्यं
ब्रह्माण्डमध्ये हिरण्यगर्भप्रजापत्याद्यनेकरूपेणावस्थाय विश्वस्रष्टारं सर्वा-
न्तर्यामित्वेऽप्यनवद्यमद्वितीयं परमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भवेतीत्यर्थः ॥ १४

देवादिसर्वनिमित्तोपादानभूतः हिरण्यगर्भमुत्पाद्यानुगृह्णाति । तेन न
निमित्तमात्रं भवति । अत्रापि रुद्रत्वं न विधेयम्, अनुयादान्तगतन्यात् ।

ननु निष्कामकर्मकरणात् बुद्धिः शुभा जायते । कर्माणि च
नानादेवनाम्रीत्यर्थानि । तत् कथं 'स नो देवः' इत्यादि इत्यत्र, सर्वान्
देवान् प्रत्यपि तस्यान्तरात्मत्वात् स एव सर्वकर्मसमाराध्य इति
स्थाप्यते यो देवानामधिप इति । अत्र शेषित्वाधारत्वनियन्त्ररूप-
द्वयमपि आत्मव्ययोजकमुदितम् । कस्मै इति तस्मै इत्यत्र पर्यय-
सन्धम् । ॥ चिन्ता अन्यस्मै कस्मै हविषा कर्म कुर्याम्, तस्मै एकस्मै
कस्मैचित् सर्वदेवात्मने कुर्यामित्यर्थः । एवञ्च देवानां काम्यकर्मा-
राध्यत्वेऽपि निष्कामकर्माराध्यत्वं न भवतीति अत्र सूचितम् । (१३)

सर्वान्तर्यामित्वेऽप्यनवद्यमिदमित्यनुसंधायते सूक्ष्मेति । (१४)

स एव काले मुनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन् युक्ता ब्रह्मरूपो देवताश्च तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशोऽच्छिनत्ति ॥
घृतात् परमण्डमिमांसितसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापीः ॥ १६ ॥
एव देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिप्रेत्यो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

स एव काल इति । ब्रह्मविदो मुनयो देवताश्च यत्र मनो
योजयन्ति, एव परमात्मा कर्मपरिपाककालविशेषे अगतः गोप्ता
संसारमोचकः ; कुतः ? विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः । सर्वशेषित्वात्
सर्वान्तर्यामिरवाचेत्यर्थः । शेषशेषिभावशरीरात्मभावसमन्वितत्वात्
तादृशस्य शक्तस्य मोचकत्वौचित्यादिति भावः । तमेवमिति । अनेनाऽऽ-
कारेण तं जानन् दर्शनसमानाकारज्ञानेन विषयीकुर्वन् मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

घृतादिति । यथा घृतस्य साराशः सूक्ष्मः क्षीरदध्यापी, एवं
सर्वत्र सूक्ष्मतया दुर्ज्ञानतया, व्याप्य वर्तमानस्वेऽप्यनवद्यतया महत्त्वमूर्तं
ज्ञात्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः । (१६)

एव देव इति । विश्वं कर्म—क्रियत इति कर्म—कार्यं यस्य
॥ तथोक्तः । जगत्कर्तेत्यर्थः । इतरत् उक्तार्थम् । (१७)

घृतात् परमिति । क्षीरदध्यादौ सूक्ष्मं सत् व्याप्तमेव मण्डं
भूया घृतं भवति । अतो 'घृतात् परम्' इति क्षीरादिव्यापनक्षमात्
घृतपरिणामादप्युत्पृष्टा पूर्वास्थोच्यते । (१६)

अन्यदुक्तार्थमिति । तृतीये त्रयोदशमन्त्र इति शेषः । (१७)
एवं बहुभिर्मन्त्रैः तज्ज्ञानस्यैवामृतत्वहेतुत्वमुपवर्ण्य संध्योपास्ति-

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं ब्रह्मा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥

गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमपि तस्यैवेत्याह यदा तम इति । यस्मिन्
काले सदमच्छब्दितमूर्तामूर्तप्रपञ्चं दिवारात्रविभागश्चान्तरेण तमोमात-
मवस्थितम्, तस्मिन् काले, ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे स्यावरजक्रमे ।
[आभूतसंग्रहं प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।] एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु
नारायणः प्रभुः' इत्युक्तरीत्या ज्ञानसंकोचलक्षणाशुभमन्तरेण केवलं
शुभतयाऽवस्थितम्; तदेव क्षरणशून्यं वस्तु; सवितृमण्डलमध्यवर्तिः ;

प्रभृतिसर्वकर्माधिपत्यात् तस्य, तस्य प्रीतस्य शुभबुद्धिप्रेरकत्वं
प्रागुक्तं युक्तमिति निगम्यते यदेति । 'यदा तमः' इत्यत्र तजः अभावात्
न प्रलये तमोनिषेधः । अत इदं तमः प्रागुक्ता मायेति ध्यायते ।
स्पष्टमिदं सुखाले । मूर्तामूर्तग्राहणे बृहदारण्यकगते सदिति तेजोयन्त्र-
रूपं मूर्तं गृहीत्या तदन्यस्य वायोरन्तरिक्षस्य चामूर्तत्वमुक्तम् ।
तद्वानुसंधापयति मूर्तामूर्तंति । यदेत्यस्य तदिति प्रतिसंग्रन्धि । अत्र,
यदा तमः, तदा दिवारात्रादिकं विना केवलः शिवः स्थित इत्यर्थस्य
वर्णनीयत्वेऽपि यच्छब्दघटितवाक्ये न दिवेत्याद्यंशार्थघटनं भाष्ये
कृतं तमदशब्देन स्थूलावस्थारहितस्य तमस एव प्राक्षरशापनाय ।
न दिवेत्यादिना जडप्रपञ्चस्य तदा निषेधत् जीवप्रपञ्चस्यापि तदा
निषेधार्थं शिव एव केवल इति । शिवः केवलः स्थितः । अशिवः
दुःखान्तो व्यष्टिजीमप्रपञ्चो नान्तीदित्यर्थः । अस्य वाक्यस्य
शिवसद्भावविधो न तात्पर्यम्; किन्तु विमर्शितनिषेधे । एवमारम्भे
वाक्यस्य तदर्थविधानपरत्वात् । अत्र च यः शिवः प्रमाणान्तरतः
प्रलयस्थिततयाऽवधारितः, स इह ब्राह्मः । स च प्राक्, 'सर्वव्यापी
न भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः' इत्यादिना अनुवादरूपेण यदु-

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्च न मध्ये परिजग्रमन् ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद् यदा ॥ १९ ॥

चरणीय भजनीयश्च तदेव । तस्मादेव हेतोः सृष्टिकाले प्रजानां संकु-
चिनजानस्य नियम्य प्रसरणमिति भावः । प्रज्ञा च तस्मादित्यनेन,
'धियो यो न प्रचोदयात्' इत्यशप्रतिपाद्यत्वमपि तस्मैनेत्युक्तं भवति ॥

नैनमिति । ऊर्ध्वस्याध्वादिरूपतया, अधादितिर्धूम्यतया, तदु-
भयविलक्षणगमनुपधादिरूपतया स तमप्येन कोऽपि जनः परितः सम्यक्
समन्तात् न जग्रमत् नामदात् । यद्वा ऊर्ध्वदेशादिषु न कोऽपि
ज्ञातवान् । तस्य विभुत्वादिति भावः । यस्य महद्यश इति नाम—
यस्यपरिच्छिन्नकीर्तिं प्रसिद्धं, तस्य सदृशं किमपि वस्तु नास्तीत्यर्थः ॥

एतत् शिवशब्देनैव अनन्यं भङ्गनाम्ना य उक्तं स एव केवल-
शिवः प्रसिद्धशिष्यविक्षणः अग्रहतपाप्माशिवः, शादयन्शिवो
बुद्धयान्तर इति न पूर्वेसद्वर्मानुसंधायिना देवतान्तरप्रवृत्तप्रसक्ति-
रिहापीति ध्येयम् । एतच्च केवलपदमपि स्वार्थकम् । तत् केवल-
शिवम् । नपुंसकनिर्देशः सावित्र्या तच्छब्दाद्यन्तरस्यैव बुद्धि-
स्थान्यात् । तत् स्वयितुः सवितुमगन्धिः । तद्विपरणम्, सवितुमण्डल-
मध्यवर्तीति । धियो यो न प्रचोदयात्' इत्यत्र बुद्धिगवच्छेदस्य
स्ववित्शब्दाच्चर्म्यपरत्वेऽपि न तस्यैव धीवरेत्यत्र विरक्षितम्,
किंतु तदन्तर्वर्तितं परमात्मन इति ज्ञापनाय, प्रज्ञा च तस्मादिति ।
पुराणी अनादिर्नित्या, 'अविनाशी चाऽरे त्वमात्मा अनुच्छिन्तित्तिधर्मा'
इति धर्मभूतज्ञानस्य नित्यं यथुते । तादृशी प्रज्ञा नस्मात् परमात्मन
एव हेतोः—तदनुग्रहादवेति यावत्—प्रज्ञा प्रसरणं विनासम्
असम्प्रतिशेषं प्राप्नोतीति ।

(१८)

स्वरूपतो गुणतश्चापरिच्छिन्नं यमुपेते नैनमिति ।

(१९)

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
 हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥
 अज्ञात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते ।
 रुद्र यत् ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

.....(२०)

अज्ञात इति । हे संसाररुद्रावक ! त्वम् । अज्ञातः जननादि-
 लक्षणसंसारहीन इति मत्वा कश्चित् पुरुषापशदोऽहं दाक्षिण्यशालि 'उदग्र-
 पीनांसविलम्बिकुण्डलालकावलीचन्द्रुरकम्बुकन्धरम्, प्रबुद्धमुग्धाम्बुज-
 चारुलोचनं सविभ्रमम्रलतमुज्ज्वलाघरम्, शुचिसितं कौमलगण्डमुन्नतं
 ललाटपर्यन्तविलम्बितालकं' मुखे प्रपद्यते प्रपद्ये=ध्यायामि । प्रपद्यत

विग्रहतः स्वरूपतश्चावाक्षुपत्वमुच्यते न संदृश इति । एतद्व्या-
 ख्यानमिह न लक्ष्यते ; कठोपनिषदि (६.९.) द्रष्टव्यम् । (२०)

ध्यानस्थैवं मोक्षसाधनत्वाद्यगमात् ध्यानं कुर्वन् फलमर्थयते
 अज्ञात इति । जन्मप्रयन्धरूपसंसाराद् भीतः जन्मरहितं भगवन्तं
 प्रपद्ये, तत्कृतनुयेन जन्मराहित्यरूपसाधर्म्यसंपत्त्यै इति भावः ।
 स्वस्य, अहमित्यनिर्दिश्य कश्चिदिति निर्देशः नैक्यानुसंधानेन अनहङ्का-
 रस्य चिन्तयस्याऽऽविष्करणाय ; तदाह पुरुषापशद इति । एवमपि
 तेन मामिति वक्ष्यमाणानुसारेण कश्चिदहं प्रपद्ये इत्युक्तावपि नैक्य-
 लाभात्, कश्चिदित्यनेन स्वान्यस्य ग्रहणं मा भूदिति कश्चिदहमित्येव
 वक्तुमुचितमित्याशयेन पुरुषव्यत्ययश्लोकादस इत्युक्तम् । मुपस्य रक्षण-
 साधनत्वकथनं न स्वरसम् । तदपेक्षया प्रपद्यन् इति पदलघातोः
 गत्यर्थस्य ध्यानार्थकत्वं युक्तमिति मुख्यं तन्मर्मत्वाविवक्षया तृतीय-
 पादस्य पूर्वाधिऽन्वयः स्वीकृतः । अतश्च यदित्यस्य यस्मादिति, तेनैत्यस्य

मा नस्तोके मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
धीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ २२
इति श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति पुरुषव्यत्ययः छान्दसः । तेन ध्यानेन मा नित्यं पाद्वि निरस्त-
संसारं कुर्वित्यर्थः । स्तनन्धयमजाया अवतरणमुखमूतस्तनवन् अवतरण-
मुखमूतं चरणारविन्दं पपद्य इति वाऽर्थः । (२१)

मा नस्तोक इति । अपत्यपुत्रायुर्गवाश्वादिप्रवणतया मा मा
हिंसी । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । हे संसाररुद्रावक ! त्वम्
असदपचारेण भामितः कुपितस्सन् वीर्ययुक्तान् ज्ञानवैराग्यादीन्
मोक्षौषधिकान् मा वधीः मा हिंसीः । त्वत्पूजोपकरणपुरोडाशादि-
लक्षणहविरादियुक्ताः सन्तः त्वा सदसि हवामहे आराधयाम । इदि-
त्यवधारणे । त्वामेवेत्यर्थः । (२२)

इति चतुर्थाध्यायप्रकाशिका ।

वार्थ इष्टः । पूर्णध्यानासमर्थस्य अवयवध्यानमप्यलमिति सुखमि-
त्युक्तम् । (२१)

भक्तिनिष्पत्तये परिकरान् अपेक्षमाणस्य पुंसः काम्यकर्मा-
भ्योऽपि भवति स इति बोध्यते मेति । पृथग्निं प्रतिमादृष्टं रीरिष
इति सवध्यते । 'सदमित् त्वा' इति पाठे सदमित्यस्य सदेत्यर्थः ।
सदसीत्येव वा । त्वा हवामहे इत्यनेन काम्यस्यापि भगवदाराध-
नत्वेन कर्णमुचितमिति ज्ञाप्यतेः अन्येष्वपि भक्तानामाराध्येषु देवेषु
भगवन्हेतुव्यधियः सत्त्वात् । (२२)

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ननु अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानरूपत्वात् ब्रह्मोपासनस्य जीव-

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे जनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्त गूढे ।

क्षर त्वविद्या ह्यमृतं विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

पुनरपि ब्रह्ममाहात्म्य (तादात्म्य) चिदचिद्विवेकश्च प्रपद्यति । द्वे अक्षरे इति । ब्रह्मपरे ब्रह्माराधनरूपे अनन्ते असंख्यातव्यक्तिके नित्या नित्यफलसाधनतया [क्षराभृतशब्दिते] विद्याविद्याशब्दिते (तः) ज्ञान कर्मरूपे [द्वे] यत्त अक्षरे आत्मनि गूढे दुर्मोचतया लभे, [सोऽन्यः] यस्तु द्वे ईशते] सोऽप्यन्य । आभ्या समाराध्यमान तत्फलप्रदश्चाप्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मैक्यमेकव्यमिति भ्रमापनुत्तये बृहदारण्यकादौ देवानामृष्यादीनाञ्चोक्तम् अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनमपि जीवमिन्द्रजित्प्राप्तोपासनमेवेति ससूत्र्य ब्रह्मणो महत्तमम्, जीवस्यात्यन्त तर्कलक्षण्यञ्चाणुयादिरूप निरूपयितुं पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते । तमन्तारयति पुनरपीति । अक्षरे इत्येतत् द्वे इत्येतत्समानाधिकरणं न भवति । 'ब्रह्मभिन्नाक्षरद्वयाभावात् । 'क्षर प्रधानममृताक्षर हर' इति प्रागुक्तरीत्या क्षराभृतशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषयोर्ग्रहणेन विद्याविद्याशब्दयोरपि ज्ञान स्वरूपजडाभिरनिवृत्तचिदचिपरत्ववर्णनसम्भवेऽपि द्वे अक्षरे इति हि न तद्ग्रहणसंभवं । क्षरत्वेन वर्णनावसर एव प्रवृत्तेरक्षरत्वग्रन्थनानीचित्यात् । अतः अन्यथा व्याकुर्वन् पूर्वाधि जीवपरम्, उत्तरार्धञ्च ब्रह्मपरमाह द्वे इति । अक्षरे इति सप्तम्यन्त जीवपर यत्रेत्येन समानाधिकरणम् । विद्याविद्यापदे ज्ञानकर्मपरे । पूर्वाधिऽपि जीवपरतया सोऽन्य इत्यस्योत्तरार्धगनस्यापत्त्यर्थं स्वरससिद्ध इत्यभिसंधायाह ब्रह्माराधनेत्यादि । गूढे निहिते इत्यस्य विवरणं दुर्मोचतया लभे इति । एव यन्त्रोद्द्वयस्यार्थमेवेदं तुल्यद्वयस्यम् । अस्तु च द्वयमपि ब्रह्मपरम् अक्षरञ्च ब्रह्मैवेत्येव भाष्याशयः इति । (१)

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
 ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥
 एकेकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येव देवः ।
 भूयस्सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

यो योनिमिति । सर्वाणि समष्टिर्न्यष्टिरूपाणि तत्तद्योनीश्च
 सर्वा योऽधितिष्ठति, यस्तु अग्रे सृष्टिपूर्वसमये प्रसूतं कपिलं ज्ञानादि-
 युक्तं विभर्ति कृत्वान्, जायमानदशायाश्च सानुग्रहमैक्षत, सोऽप्यन्य
 इति पूर्वेण संबन्धः । (२)

एकैकमिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रकृतिरूपे जालवद् बन्धकं महादि-
 कार्यवर्गं विविधतया कुर्वन् पुनश्च सहरति, तस्मिन्नेव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे
 भूयः कल्पान्तरेऽपि प्रजापत्युपलक्षितं प्रपञ्चं सृष्ट्वा सर्वदा सर्वेषां
 नियन्तृतयाऽऽस्ते यतोऽसौ, [ततो ऽ] महामहिमशाख्यात्मेत्यर्थः । (३)

ब्रह्मन्वेन शंख्यमानात् कपिलादितोऽप्यन्यतया स्थितस्य परब्रह्मणः
 शुतस्तप्तं जीर्णनयमिति युवोधयिषया कपिलादिर्द्वितीयमन्त्रे प्रस्तुतः ।
 योनिं योनिमिति सर्वसमष्टिग्रहणम् । विश्वानि रूपाणीति नामरूपे
 व्याकरोदित्युक्तसर्वन्यष्टिरूपग्रहणम् । योनीश्च सर्वा इति समष्टि-
 रन्यष्टिसर्वकारणभूतकालस्वभावादि कारणग्रहणम् । जायमानश्चेति
 प्रसक्तकपिलमात्रग्रहणीचित्यात् पश्येदित्यस्य अपश्यदित्यर्थः उक्तः ।
 अन्यथा सकलजायमानपुरुषदर्शनस्य तत्क्रियमाणत्वाभावेन जाय-
 मानश्च पश्येदिति सामान्योक्त्ययोगात् । (२)

अतन्तब्रह्मरूपकारणत्वादस्य चतुर्मुखाद्यतिशयितं माहात्म्य-
 मित्युच्यते एकैकमिति । जालं-समष्टिवर्गं विकुर्वन्-न्यष्टिरूपेण कुर्वन् ।
 तथा-एवम् । भूयः महाप्रलयात् पश्चात् । पतय इति द्वितीयार्थं प्रथमा ।

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यन्मनङ्गान् ।
 एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावान् अधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥
 यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्योश्च सर्वान् परिणामयेत् यः ।
 सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणोश्च सर्वान् विनियोजयेत् यः ॥ ५ ॥
 तद् वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद् ब्रह्मा वेदते ब्रह्म योनिम् ।
 ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै यमूवुः ॥ ६ ॥

नन्वेत(क)स्य कथं युगपत् सर्वयोऽप्यधिष्ठातृत्वमुपपद्यत इत्यत्राह
 सर्वा दिश इति । कालचक्रपरिवर्तनहेतुतया अनङ्गुच्छब्दवाच्य सूर्य
 तिर्यग्ऊर्ध्वमधश्च युगपद्भासयन् यत्—यथा भासते, तथा मुमुक्षुभिर्व-
 रणीय भजनीयो भगवानेक एव सर्वयोऽप्यधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । (४)

यच्चेति । यच्चेति लिङ्गवत्ययशब्दान्दसः । सौंपाममि
 जलादिवस्तूनाम् उष्णानुष्णस्वभाव पचति संकल्पलक्षणपाकेन निर्मितं
 यनि, यश्च पाच्यान् परिणामयोग्यान् परिणमयति । सत्त्व(सत्या)-
 र्दाश्च गुणान् प्रवर्तयति, स परमात्मा सर्वप्रकृत्यधिष्ठातेत्यर्थः । तद्वेदेति ।
 तेषु प्रसिद्धेषु वेदेषु गुणोपनिषत्सु [च] तात्पर्यविषयतया प्रतिपाद्य ब्रह्मणो
 वेदस्य योनिभूतं तत् पर ब्रह्म सकलप्रेदप्रवर्तकं ब्रह्मा चतुर्मुखं वेदते

तदाह प्रजापत्युत्पत्तिमिति । प्रजापतयश्चतुर्मुखश्चक्षुः सप्त । ३

कालचक्रेति । अनङ्गान् हि अनसि युन चक्रपरिवर्तनहेतुः ।
 तथा सूर्य दिनमासर्चयेनादिकालात्मकचक्रपरिवर्तनहेतुत्वादनङ्गानिति ।

‘कालं स्वभावो नियति रित्यादिप्रागुक्तस्वभावादीनामेतदधी-
 नत्वजिज्ञासयिष्योच्यते यच्चेति । ईदृशयस्यप्रेतनात् मुक्तिः चतुर्मुखा-
 दीनां देवानामृषीणाञ्चेति अस्योपास्यमुच्यते तदिति । अत्र सृष्टा-

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥
अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सदृशाहङ्कारसमन्वितो यः ।

जानाति । अतादृशो न जानाति । ये च पूर्वे देवा ऋषयश्च तत्
ज्ञातवन्तः, ते सर्वे स(तत्स ?)मानाकारा मुक्ता बभूवुरित्यर्थः । ५-६

एवं परमात्मस्वरूप तज्ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वञ्चोक्त्वा जीवस्वरूपं
शोधयति गुणान्वय इति । सत्त्वरजस्तमोगुणानामन्वयो यस्य स तथोक्तः ।
सत्त्वादिगुणान्वितस्सन् यत् फलसाधनभूतं कर्म यः करोति, स एव
तस्यैव फल भुङ्क्ते । एव नियतकर्तृत्वभोक्तृ वशाली स्वाधरनरपक्ष्यादि-
रूपयुक्तः कामक्रोषलोभरूपागुणतययुक्तो देवयानपितृयाणकष्टगतिरूप-
मार्गितययुक्तः प्राणसहचारतस्सन् कर्मपाशबद्धः सञ्चरतीत्यर्थः । (७)

अङ्गुष्ठमात्र इति । पुद्गेः अन्न करणस्य सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुण-

रण्यस्थितम्, 'योधो देवानां प्रत्युबुध्यत, अहं ब्रह्मास्मीति, तथर्थाणां
तथा मनुष्याणां स एव तदभ्युत्' इत्यादि वाक्यमनुसंधेयम् । ५-६

एव देवैः ऋषिभिश्च त्रियमाणम् अहं ब्रह्मास्मीत्युपासने न
जीवब्रह्मादेतपरम्, ब्रह्मणा महता जीवस्यात्यन्ताणोः ऐक्यायोगात् ।
किंतु शरीरात्ममावायत्तविशिष्टैक्यपरमिति व्युत्पादयितुं जीवाणुन्व-
मुपदिश्यते गुणान्वय इत्यादिना । तत्र परमात्म्यत् अस्य रिभुत्वं न
स्वीकार्यम्, कर्मफलभोगार्थोक्तान्त्यनेकलोभगत्यागतीनां संप्रति-
पन्नचादिति परममहत्त्वनिरासः प्रथममन्त्रेण त्रियते । (७)

भ्यन्तु तर्हि मध्यमपरिमाणः । न च तदा साययवत्वादनित्य-
त्वापत्तिरिति वाच्यम्—श्रीवेङ्कटनगर-गोपुर-परविग्रहादीनामिव
साययवपेऽपि प्रमाणजलेन नित्यन्वयः संभ्रमात् । अणोर्महतदचेव

युद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यगरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

कारितेन आत्मधर्मभूतनानाविधार्थविषयकाध्यवसायेन युक्त तत्कार्येण तत्तत्फलसङ्कल्पेन, 'आद्योऽभिजनवानसि' इत्यहङ्कारेण [चः] युक्तस्सन् आत्मवत् स्वप्रकाशः, 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्' इत्युक्तरीत्या अङ्गुष्ठपरिमाणः शास्त्रेषु दृष्टः । ततोऽपि अवरः हीन-परिमाणः आराग्रमात्र इत्यपि दृष्टः—शास्त्रेषु दृष्ट इत्यर्थः । (८)

अन्यविधपरिमाणकस्यापि प्रमाणतो निरवयवत्वस्वीकारसंभवाद्येत्यत्र तत् परिमाणं प्रत्यक्षस्तुनः श्रूयमाणमव्ययस्थितं काल्पनिकमित्युच्यते अङ्गुष्ठेति । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्' इत्येतादृश-प्रमाणानुसारादङ्गुष्ठमात्रत्वस्येव, आराग्रमात्रत्वादेरपि प्रामाणि-कत्वादेकतरपरिदोषे न किञ्चिन्निष्यामकमिति भावः । रघितुल्यरूप इति । स्वप्रकाशोऽयं यदि मध्यमपरिमाणतयाऽपि प्रकाशमानः स्यात्, तदा तत् स्वाभाविकं स्यात् ; न त्वेवमिति सूचनायैतदुक्तिः । अङ्गुष्ठमात्रत्वं न वास्तवम्, किन्तु हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वात् हृदय-परिच्छिन्नत्वप्रयुक्तमिति दर्शयितुं युद्धेर्गुणेनेत्युक्तम् । नन्यत्यन्ताणोः हृदयकुहरकोणनिलीनस्य स्थूलं हृदयमादाय तत्परिमाणत्वाचो-युक्तिरपि कथमित्यत्र जैवधर्मभूतज्ञानविकासस्य प्रसूमरस्य हृदय-परिच्छिन्नत्वादिति सापयितुम् आत्मगुणेन चैवेति । आराग्रमात्रोऽ-द्यगरोऽपि दृष्ट इति । आरा चर्मसूची । तदग्रमात्रोऽपीत्यन्वयः । नर-हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रतया तत्र स्थितिदशायां जीयस्यातयात्वसंभवेऽपि मशकपिपीलिकाद्यणुदेहगतस्य आराग्रमात्रत्वादिकमप्येष्टव्यं हीति भावः । नहि यथायथं संकोचविक्रामभावितरहुविधपरिमाण एवाय-मस्तु इति चेन्न—तथासति देहममानपरिमाणवादिज्ञेयमतावतारान् । निरवयवत्वनिर्विकारत्वभ्रुतिविरोधात् तदयोगादिति । (८)

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

नैव स्त्री न पुमानेव न चैवाय नपुमरू० ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेनतेन स युज्यते ॥ १० ॥

स्वमतमुपन्यस्यति वालाग्रेति । वालाग्रशताशशताशतुल्यपरिमाण
एव जीवो मोक्षे धर्मभूतज्ञानविकासेन विमुक्तलक्षणानन्त्याय प्रभवतीत्यर्थः ।

स्त्रीपुनपुसकत्वादिकमपि तस्य तादृशशरीरसंग्रन्धकृतम् ; न [तु]
स्वाभाविकमित्याह नैव स्त्रीति । स्पष्टोऽर्थः । (१०)

अतोऽयमत्यन्ताणुरिति सिद्धान्त उच्यते घालेति । शतभागस्ये-
त्यादिकमत्यन्ताणुत्वनिर्भागतत्वनिरूपणेदम्परम् । एवम्भूतस्य आरा-
ग्रमात्रत्वाद्गुणुष्टमात्रव्ययोरुपपादनं नाशङ्क्यम् । मुक्तायानन्त्यस्यापि
संमतेः, तदुपपादनं यत् धर्मभूतज्ञानमादाय, तदेवादाय एतयोरप्युप-
पादनं शङ्क्यम् अत्रस्थाविशेषग्रहणेनेति सूचयितुं स चानन्त्याय
कल्पन इत्युक्तम् । आनन्त्याय च-अपरिच्छिन्नत्वाय च । धर्मभूतज्ञानस्य
सर्वव्यापी धिरात्मो मुक्ताविति तद्द्वारा जीवस्यानन्त्यमिति व्यक्तं
भाष्यादौ । स विज्ञेय इत्यनेनाणुत्वविधाने नैर्मर्षाविष्करणात् अणु-
त्वस्य काल्पनिकत्वम्, आनन्त्यस्य वास्तवत्वञ्चालं नैव चकतु शङ्क्यम् ।
उभयस्वीकारे निर्विकारत्वमग्नं स्यात् । (९)

ननु जीवस्य स्त्रीपुरुषनपुसकात्मना त्रैविध्यस्य प्रसिद्धत्वात्,
स्त्रीत्वादेश्चाद्ययवसंनिवेशविशेषादिनेवोपपाद्यत्वात् साद्ययवत्व-
मावश्यमिति कथमयमत्यन्ताणुरिति शङ्कायाम्-स्त्रीत्वादिक शरीर-
गतम्, न त्वात्मगतमिति परिहारः क्रियते नैव स्त्रीति । एक एव
जीवः कालमेवेन स्त्री च भवति, पुरुषोऽपि भवतीति दृष्टम् । अतः

सद्वर्णन-स्पर्शन-दृष्टि-होमैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्याऽऽत्मविवृद्धजन्म ।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥

देहप्राप्तौ हेतुमाह संकल्पनेति । पुण्यविषयकसंकल्प-गङ्गादि-
लक्षणपुण्यवस्तुस्पर्श-तादृशवस्तुदर्शन-यागहोमादिभिरात्मनो विवृद्धियुक्तं
जन्म-उत्कृष्टं जन्मेति यावत्-अनेन क्रमेण (१) कर्मानुसारीणि रूपाणि

स्त्रीजीव एव स्त्री, पुरुषजीव एव पुरुष इति न निर्वन्धः । एवञ्चापृथ-
निसिद्धशरीरगतस्त्रीत्वादिनैव व्यवहारनिर्वाहे, (माध्यमत इव)
जीवेऽपि साक्षात् तदङ्गीकारे न किञ्चित् प्रमाणम् । किमुत मुक्त-
कण्ठमिह निषेधे सति ।

एवंरूपशरीरग्रहणे कारणमुच्यते संकल्पनेत्यादिना । आत्म-
संयन्धि यत् विवृद्धमुत्कृष्टं जन्म, तत् संकल्पनादिभिर्भवतीत्यर्थः ।
अनेन निष्कृष्टजन्मकारणमेतद्विपरीतरूपमित्यर्थसिद्धम् । विवृद्धि-
जन्मेति पठित्वा विगृह्य जन्म चेति द्वयमात्मनः संकल्पनादि-
भिरिति परे व्याचक्षते । विवृद्धिपदम् 'अपक्षयविनाशाभ्यां परिणा-
मर्धिजन्मभिः' इत्युक्तभावविकारान्तराणामुपलक्षणमिति च । एवञ्च
पुण्यापुण्यजन्मद्वयस्यापि सुग्रहतया संकल्पनेत्यादिकमपि उभय-
साधारणम् । अतः पुण्यविषयकसंकल्पादिपरमिव पापविषयक-
संकल्पन-पतितादिस्पर्शनाभिचारहोमादिपरमपीष्यते । अत्र प्राप्ता-
म्बुवृष्ट्येत्यस्य विज्ञानभगवन्कृतं व्याख्यानमन्यापेक्षया आदणीय-
मस्ति । तद् यथा—'उत्कृष्टदेशकालपात्रेषु अनाम्बुनोरत्यादरेण
दानमतिदानं पुण्यहेतुर्भवति ; विपरीतेऽतिदानं पापहेतुः । अथवा
योग्यायोग्येषु ग्रासप्रदानं पुण्यपापहेतुर्भवति, अम्बुदानञ्च । तथा
वृष्टिः । ओ वृद्धं छेदने । अनर्थं ज्ञानमनर्थोच्छेदनं पुण्यहेतुर्मेति ;
अर्थवतामर्थोच्छेदनं पापहेतुः—इति । (११)

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चेऽरूपाणि देही स्वगुणेष्वृणोति ।
 वियागुणोरात्मगुणैश्च तेषां सयोगहेतुरपरोऽपि दृष्ट ॥ १२ ॥
 अनाद्यनन्त कलिलस्य मध्ये विभ्वस्य सप्रारमनेऽरूपात् ।
 विभ्वस्यैक परिवेष्टितार ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥
 भावप्राह्मणीडात्त्य भावाभावकर शिरम् ।

तेषु तेषु ब्राह्मणादिषु योनिषु [अनुक्रमेण ?] पयायेण प्रपद्यत इत्यर्थः ॥

स्थूलानीति । मशकमात्रादिस्थूलभूतशरीराणि बहुविधान्यपि
 तत्तत्फलामिसन्ध्यादिलक्षणरागादिरूपात्मगुणप्रयुक्तयागादिरूपक्रियालक्षणै
 गुणैर्हेतुभिर्मज्जते । तादृशात्मगुणयोगे च पूर्वपूर्वं कर्मेव हेतुर्दृष्ट इत्यर्थः ।

अनाद्यनन्तमिति । कलिलस्य कार्यस्य मध्ये स्थित्वा हिरण्यगर्भ
 प्रजापत्याद्यनेकरूपतया विभ्वस्य सप्रारमित्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् । (१३)

भावेति भावप्राह्म भक्तिप्राह्म अनीडत्वेन अनिलयत्वेन

मशकमात्रहेति । मातङ्गमशकेति भाष्यम् । एतदुत्पत्त्यनुगुण
 नियात्रिदोषो य कश्चिदपि यागादीत्यत्र विरक्षितः । (१२)

एवमणु व—सृज्यमानत्याभ्या जीव निरूप्य सप्रचमहद्वाभ्या
 परमात्मन तद्वेलक्षण्य ध्यनक्ति अनादीति । विभ्वस्य परिवेष्टितार
 मिति परममहत्त्वं ज्ञाप्यते । (१३)

‘ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद् विदुः, ते तन्मया भूता वै बभूवुः’
 इति पूर्वं बहूनामेतदुपासनान्मुक्तिरासीदिति यदुक्तम्, तत् एवम्भूत
 जीवविलक्षणोपासनादेवेति निगमयति भावेति । ‘भक्त्येकलभ्ये पुरुर्ये
 पुराणे’ इत्युक्तरीत्या बाह्यसमरणप्रतीक्ष्य भक्तिमात्रेण सुप्रहृत्य
 भावप्राह्मणम् । अनाद्यारेति । बाधार शरीरादि । नीटपर्याय
 कुलायनाद् शरीरे प्रयुक्तं ‘बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा’ इति । वरा
 सगमरमिति ‘स प्राणमसृजत प्राणांशूदाम्—’ इति प्रश्नपष्ट-

कलासर्गकरं देवं येविदुस्ते जहुस्तनुम् [ते जहुस्तनुम्] ॥ १४ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।

अनाधारत्वेनाऽऽख्यायमाने विश्वस्य भावाभावकरं सर्गसंहारकारकं सर्वदा अशुभास्पृष्टं विद्यासर्गकारणं(कारिणं ?) ये पूर्वं ज्ञातवन्तः, ते प्रकृतिविनिर्मुक्ता बभूवुरित्यर्थः । [द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ।] (१४)

इति पञ्चमाध्यायप्रकाशिका

पुनरपि परमात्मनो गुणान् वक्तुमध्यायान्तरारम्भः । स्वभावमिति । केचन लोकायतिकाः जगच्चक्रपरिवृत्तिहेतुं स्वभावं वदन्ति ।

एषण्डोक्तप्राणादिकलाषोडशरूपसृष्ट्यं सुविवक्षम् । तेन षोडशकलजीवधैलक्षण्यं वेदितं भवति । अथापि भावाभावकरमिति सधैरुष्टिसंहारोक्त्या अर्थान्तरमाह विद्यासर्गेति । पूर्वमर्थसृष्टिरुक्ता, अनेन शब्देन च शब्दसृष्टिरिति विभागे तात्पर्यम् । विदुरिति पाठे, 'ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद् विदुः' इत्यत्रैव धर्तमानार्थाविवक्षा । अस्तु चेह अविदुरिति पदच्छेदः । जहुरिति भूतकालनिर्देशात् । अविदुः = अज्ञानम् । (१४)

अन्तिमेऽस्मिन् षष्ठेऽध्याये पञ्चाध्याय्युक्तार्थानुवादपूर्वकं परमात्मगुणा अपि विशिष्य निर्दिश्यन्ते, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रियते स्वाभाविनी दानबलक्रिया च', 'धर्मविहं पापनुदं भगेशम्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः-' इत्यादिना । तदाह पुनरपि परमात्मनो गुणान् वक्तुमिति । भगवतः प्रपत्तिमात्रवशीकार्यत्वीपथिकं परमदयालुत्वादि-कमप्यन्ते इहाऽऽविच्छिद्यते, यो ब्रह्माणं.....'मुमुक्षुर्देव शरणमहं प्रपद्ये' इति । तत्र प्रथमेऽध्याये, 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा...

देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं ध्याम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥
येनायुतं नित्यमिदं हि सर्वं ह कालकालो गुणी सर्वविद्य ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथ्याप्यतेजोनिष्पानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

अन्ये भगवन्मायामोहिता कालकर्मादिकं वदन्ति । तदिदमौपनिषद्
परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषविरहिणा जल्पितम् । परमात्म
महिम्नैव ब्रह्माश्रित जगच्चक्रं बभ्रमीतीत्यर्थः । अथग— ब्रह्म प्रकृतिः ।
प्रकृतिप्राकृतचक्रं बभ्रमीतीत्यर्थः । (१)

येनायुतमिति । यो नित्यं सर्ववस्तुन्यापकः सर्वज्ञः, 'कालः स पचने
सत् न कालमन्त्रं वै प्रभु' इत्युक्तरीत्या कालस्यापि पाचकः, 'तेजोबलै
श्वर्यमहावरोधमुदीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः', सः सत्त्वानपकारः (प्रकारज्ञानः ?)
वान्, तेनेशितं कर्म विवर्तते । क्रियन् इति कर्मेति कार्यतया कर्म
शब्दितं पञ्चभूतत्मकं जगत् तेन परमात्मना, स्यादिति सङ्कल्पमात्रं
विषयीकृतं सत् विवर्तते निष्पद्यते इत्येतदेव हृदि चिन्तनीयमित्यर्थः ।

चिन्त्यम्' इत्युक्तमिह प्रथममुपपाद्यते स्वभावमित्यारभ्य चिन्त्यमिम्य
न्तेन । तत्र प्रथममन्त्रेण कालः, स्वभावः इत्यनयोर्जगत्कारणत्वपक्षः
प्रतिक्षिप्यते । देवस्यैव महिमेति । देवसत्त्वं एव मुख्यं कारणम् ।
स्वभावादिकं तु तदधीनमिति भावः । (१)

अथ नियतिरपि देवप्रेरितेत्युच्यते येनेति । सर्वविद्य इत्यस्य
सर्वा विद्या यस्य स इत्यर्थः । अथग सर्ववित् य इति न्येदं ।
श सर्वविदिति च, 'य सः सः सर्वविन् इति तदपुनरुक्तं भाव्यम् ।
तेनेशितं कर्मेत्यादि । कर्म जीयते पुण्यपापात्मकं नियत्याप्य तेन
देवेन प्रेरितं सत् पृथ्यादिरूपणं विवर्तते । ह = प्रसिद्धमेतत् इत्यप्यर्थो
घटते । कर्मशब्दस्य पृथ्याप्येत्यादिपदसामानाधिकरण्यात्पुनस्तस्य

तत्कर्म कृत्वा निनिर्गत्य भूयस्तत्पुण्यं तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एवेन द्वाभ्या त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवाऽऽत्मगुणैश्च सूक्ष्मे ॥ ३ ॥
आरभ्य कर्माणि गुणान्विताति भावाश्च सर्गान् विनियोजयेत् य ।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्पतोऽन्य ॥ ४ ॥

तत्कर्मैत्यादि । 'तत्त्व नारायण' इति श्रुतेर्नारायण एव
तत्त्वम् । ततश्चायमर्थः — इतरेभ्यो विनिवर्त्य तत्त्वस्य भगवतः समा-
राधनं नित्यनैमित्तिकलक्षणं कर्म भूय कृत्वा, एकेन जायमानदशा-
प्रसूतभगवत्कटाक्षेण, द्वाभ्याम्, 'यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे
तथा गुरौ' इत्युक्तरीत्या देवगुरुभक्तिभ्याम्, त्रिभिः वाह्यपाण्डित्य-
मनैः, अष्टभिर्योगाङ्गैश्च... : सहितस्सन् तत्त्वेन परमात्मना शेषत्वं
ज्ञानलक्षणयोगं प्राप्य भारव्यवहृतगुणयुक्तानि कर्माण्यवलम्ब्य वर्तमानान्
सर्वान् भावान् कामान् स्वस्मै विनियोजयति=भुङ्क्ते । स तेषां कर्म-
क्षस्यसपिपादयिष्या ॥ नियत इति कर्मेति व्युत्पत्तिराहता, "यस्य
यैतत् कर्म" इति धृताविष । पृथ्वाप्येति पदेन भूतानि स्वतन्त्राणि
जगत्कारणमिति पक्षोऽपि व्युदस्तो भाव्यः । चिन्त्यमित्यस्य इति
निर्णयमित्यर्थः । (२)

तत्कर्मत्यादिना, 'स तत्पतोऽन्य' इत्यन्तेन जीवापरपर्यायस्य
पुरुषस्य कारणवपलो व्युदस्यते । शङ्कररीत्या ॥ तत्कर्मैति श्लोक-
उत्तरश्लोकानन्विनः पृथगग्रान्यम् । तदर्थरीतिरेव परिष्करणीया—
तत् पूर्वोक्तं कर्म समष्टिकार्यजातं पृथ्वीपर्यन्तं कृत्वा विनिर्गत्य समष्टि-
करणादात्मानं निरर्थं एकस्य तत्त्वस्य सृष्ट्यापरेण तत्त्वेन योग-
समाधेति। कतिभिस्तत्त्वैरिति विचारे पञ्चीकरणयत् अपीकरणप्रक्रिया
यकुम् एकेन द्वाभ्या त्रिभिरित्यग्रयवतोऽनुवादपूर्वकम् अष्टभिर्वेति
अपाना प्रवृत्तीनां मिथस्समेलनरूपापीकरणपक्षे आदरं प्रदर्श्यते

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादबलोऽपि दृष्टः ।
तं विद्मरूप भगभूतमीदृश्य देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

फलभोगानामवसाने फलापवर्गितया कर्मणा नाशात्, 'तस्य तावदेव
चिरम्' इत्युक्तीत्या कर्मक्षये ब्रह्म याति प्राप्नोति । स तत्त्वतः परमा-
त्मनोऽन्य एव । अतो नैक्यशब्दा कार्येति भावः । (३)

परमात्मोपासनमपि स्वात्मोपासनपूर्वकं कर्तव्यमित्याह आदि-
रिति । सः पूर्वमन्तोक्तजीव संयोगे समीचीनपरमात्मयोगे तत्प्राप्तौ
एव कालेन कारणभूतेन आत्मगुणैश्च रागद्वेषादिभिः सहायैः व्यष्टि
कुरुते देव इति ।

विज्ञानभगवतोऽथ व्याख्यानशैली प्रायोऽस्मद्भाष्यानुरोधि-
न्येष लक्ष्यते । तत्कर्मैत्यस्य तदर्थं कर्म तत्कर्म भगवदाराधनरूप
कर्मैति तत्र व्याख्यानम् । एवमपि सुवचम्—तत् पूर्वोक्तं पृथग्या-
प्यादिजगद्विधर्तृपयोगि भोगप्रदं काम्ये कर्म बहोः कालात् कृत्वा,
भूयः पश्चात् तादृशकर्मकरणादात्मानं विनिवर्त्य, आत्मतत्त्वस्य
ग्रहणतत्त्वेन योगं शेषशेषिभावात्मकं शुद्ध्या, अन्यविधानि सार्वत्रिक-
स्यागरूपगुणान्वितानि आरभ्य सर्वं तत्रोपयोजयेत् यः इत्येवम् ।

कश्चित्तु, 'पकेन द्वाभ्यां विभिरष्टभिर्वा जन्मभिर्यथायथ तत्तद्-
भाग्यपरिपात्रकालानुरोधेन' इति एकेनेत्याद्यंशं व्याख्याति ।

कृतकर्मनाश इत्यस्य कृत. = एव निष्पादित. कर्मनाशो येनेति
विग्रहेण स इत्येतद्विशेषणत्वं भाव्यम् । स तदन्तोऽन्य इत्यनेन,
एवमज्ञो भूत्वा सासारिकं कर्म कृत्वा द्वैशमनुभूय चिरञ्ज्य सत्कर्म-
करणेन भगवत्तत्त्वमाराध्य मुक्तिं प्राप्तुं प्रयस्यत पुरुषस्य कथं
जगत्कारणतत्त्वज्ञानसंभव इति प्रदर्शिनमिति ध्येयम् । (३ ४)

आदिरित्यादेः परमात्मपरतया योजना एव भवेत्—'संयोग
एषां न त्वात्मभावात्' इति प्रागुक्ततया संयोगनिमित्ततयाऽभि-

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्माविहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

आदिः कारणम्-प्रधानहेतुरिति यावत्-, कालत्रयपरिच्छिन्नात् परत्वेन
भिन्नत्वेन निरवयवत्वेन शास्त्रदृष्टः । तं कर्मवशादनन्तशरीरं भवभूतं
मवं संसारं भूतं मासम्-संसारिणमिति यावत्-, ईड्यं स्तुत्यम्-अपहत-
पाप्मत्वादिगुणकमिति यावत्—, अत एव देवं द्योतमानं स्वप्रकाश-
ज्ञानानन्दरूपं स्वहृदयस्थं प्रथमत उपास्य—,

स वृक्षेति । यस्मादयं चिदचित्प्रपञ्चः परिवर्तते, स वृक्षकाला-
कृतिभ्यः परः उत्कृष्टः—वृक्षशब्देन छेदनार्हप्रकृतिपाकृतमुच्यते—
आ समन्तात् कृतिः यतो यस्येति आकृतिः कर्ता जीवः । प्रकृति-
कालजीवेभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापानि अपनुद्य
मतानामपि आदिहेतुर्देव एव कालत्रयपरिच्छिन्नादन्योऽनयय इति ।
तथासति तं देवं पूर्वमुपास्य, तदनन्तरं विश्वधाम आत्मस्थं ज्ञातेति
उपरितनवान्मथार्थानन्ययः प्रसजति । अतः आदिरिति मन्त्रः पूर्व-
प्रकृतजीवपरतयैव व्याख्यातः । कठोपनिषदि (१-६७) 'ग्रहजशं
देयमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र, "जीवात्मानमुपासकं ग्रहात्मकत्वेनाव-
गम्य" इति भाष्यकृता व्याख्यानात् तद्रीत्या इहापि ईड्यं देवमिति
ग्रहात्मकत्वविशेषाऽपि भवेत् । (५)

एवं समावकालकर्मपञ्चभूतजीवेभ्यः प्रस्तुतेभ्योऽन्यः परमा-
त्मा ज्ञातव्य उच्यते स वृक्षकालाकृतिभिरिति । वृक्षेति 'ऊर्ध्वमूलोऽ-
वाक्छात्र एषोऽश्वन्थः सनातनः' इति कठोक्तं प्रत्यभिज्ञाप्यते । अकृति-
शब्दस्याऽऽकाररूपार्थविशेषायां वैयर्थ्यात् प्रकृतजीवपरतया
संभवति सार्थक्ये तत्यागायोगाच्च तदुचितमर्थमाह आ समन्तादिति ।
तृतीया, 'अन्यदेवाहुर्विद्यया' इत्यादाविव पञ्चम्यर्थे । ज्ञात्वेत्यस्य

तमीद्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम् ।
पति पतीनां परमं परस्ताद् विदाम देवं भुजनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

तदनुकूलपुण्यप्रवक्तव्यम्, भगेशम्—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस-
श्रिय । ज्ञानैराग्यशोश्चैव षण्णा भग इतीरणा” इत्युक्तानां ज्ञानादीना-
मीश्वर विश्वस्य धामभूतमाधारभूत मरणाद्यवघटन्य स्वात्मनि अन्तर्या-
मितया वर्तमान ज्ञातृवा मुक्तो भवतीत्यर्थः । (५-६)

तमीश्वराणामिति । विदामेति ज्ञानप्रार्थना । शिष्ट स्पष्टम् । (७)

उत्तरमन्त्रे विदामेत्यन्तान्वयो न भवति । ज्ञानवेदनकर्मणोरेकत्वेन
ज्ञानवेदनयोरप्यैक्यात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तेः । न च ज्ञानमिदं
वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, वेदन तु ध्यानमिति वक्ष्यम्; वाक्यार्थज्ञाने
जीयोपासनानन्तरभाषित्वनियमाभावेन पूर्वमुपास्येत्युक्तानन्तर्यानि-
न्यात् । अतो मुक्तो भवतीत्यध्याहृत्य पृथग्वान्यकरणम् ।

ननु आदिरित्यादि सर्वं परमात्मपरमेवास्तु । तत्र स्वचित्तस्थ-
त्वेन तस्य (विग्रहविशिष्टस्य) उपासनं पूर्वमुच्यते । अथ आत्मस्थ-
त्वेन सर्वधिभूतिविशिष्टतया वेदनं परज्ञानरूपं मुक्तिप्राप्तादिकं
प्रार्थ्यते । तथाच मुक्तो भवतीति मा भूदध्याहारः । अथवा ज्ञात्वेति
ज्ञान आलम्बनसंशीलनरूपमस्तु, विदामेति चोपासनमिति चेत्—
किमनेन प्रश्नेन ? यत्तौ सौष्ठवम्, तदाद्रियता सम्यग् विमृश्य । (६)

महेश्वरमिति न रूढ्यर्थरुद्रविपक्षासंभारः, तदा पारम्यान्-
न्यात् । देवतामध्ये परमदेवतात्वस्य पतिमध्ये परमपतित्वस्य चैव
ईश्वरमध्ये परमेश्वरत्वस्यात्र कथ्यमाननायाः साहचर्यबलसिद्ध-
तया परममहेश्वरपदान्तर्गतेश्वरशब्दस्य यौगिकत्वावधारणादिति
हि श्रुतप्रकाशिकोक्तमुपरि अनुवदिष्यति । महेश्वरमित्यत्र महत्तमम्
अविनाशितं वस्तुस्थित्यनुवादमात्रम् । अस्तु वा ईश्वरत्वमिति पदं
महेश्वराणामित्यर्थकम् । ईश्वराणां मध्ये परमत्वात् महेश्वरः,

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥
 न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
 स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥
 यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।
 देव एकः समावृणोति स नो दद्याद् ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

न तस्येति । कार्यं शरीरम् । कारणम् इन्द्रियम् । ज्ञानबलाभ्यां
 सहितः सृष्टिसंहारादिलक्षणक्रिया ज्ञानबलक्रिया , शिष्टं स्पष्टम् । (८)
 न तस्य कश्चिदिति । लिङ्गं जापकहेतुः । करणाधिपः—
 जीवः । शेषमतिरोहितार्थम् । (९)

य इति । लताख्यः कीटविशेषः स्वसनिहितजन्तुविशेषं यथा तन्तुभिर-
 वृणोति, एवं प्रकृत्यैः प्राकृतैः तत्त्वैः स्वभावतः स्वेच्छातः चिद्वर्गमा-
 वृणोति लुप्तज्ञानं करोति [यः ?], स देवोऽस्माकं ब्रह्मणि अप्ययम्
 आत्यन्तिकं लयं करोतु । मुक्तस्य ब्रह्मण्यप्ययो नाम भेदकाकारास्फुरणम् ।

देवतानां मध्ये परमत्यात् दैवतभूतः ; देवतैव दैवतमिति व्युत्पत्त्या
 अस्य देवतात्वं नियतम् ; अन्येषां तु मनुष्यादिकिञ्चिदपेक्षया
 देवतात्वम्, उत्कृष्टापेक्षा च तदभावः ; अस्यायि चेति देवतात्वं न
 नियतमिति वाक्यार्थवर्णनेऽपि, महेश्वरपदस्य महान्वासा ईश्वरश्च
 महेश्वर इति योगार्थ एव विवक्षितो भवतीति ध्येयम् । (७)

यस्तन्तुनाभ इवेति तन्तुनाभदृष्टान्तेन-जन्तूनां स्वात्मनि लयसंवाद्-
 नायैव तन्तुनाभः तन्तून्निर्माय वितनोति यथा, तथा देवोऽपि अन्ततो
 जीवानां स्वात्मनि अथयरूपमोक्षप्रापणाय स्वशरीरात् प्रधानात्
 तन्तुतुल्यानि महदादीनि कार्याणि सृष्ट्वा विस्तृणातीति दर्शितम् ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्मध्यक्षः सर्वभूताधिव्यासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥
 एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं योज बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥
 नित्यो नित्यानां चेतनचेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

एको देव इति । सर्वभूतेषु इतरागिदिततया वर्तमान, सर्व-
 व्यापितया सर्वभूतात्मा, तच्छरीरेष्वनुप्रविष्ट, कर्मसु प्रेरक, चेता—
 चिन् चयन' इति द्विधा तु — सकलप्रपञ्चनिर्माता, त(अ)थापि गुण-
 त्रयवश्यत्वाभावात् फलाभिसन्धिपूर्वककर्तृत्वाभावेन [च १] (१) केवलो-
 दासीन, ईश (१), (देव एकाः ?) 'अषहतपाप्मा दिव्यो देव एको
 नारायणः' इति प्रसिद्धो दिव्यो देव एक एवेत्यर्थः । (११)

एको वशीति । निष्क्रियाणां स्वतः प्रवृत्तिरहिताना सर्व-
 चेतनाना वशी-साधीनसर्वचेतनवर्ग इति यावत्—, एक जगद्बीजम-
 व्यक्तलक्षणं महदहङ्कारादिरूपेण यो बहुधा करोति, त स्वान्तर्यामिण
 ये जानन्ति, ॥ एव मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । (१२)

नित्य इति । अनित्याना चेतनाना बहूना नित्य एक एव
 चेतनस्सन् [य. १] कामान् विदधाति, तज्ज्ञाने मुक्ति [हेतु १] रित्यर्थः ।
 अत्र नित्यचेतनानामनित्यत्वं धर्मभूतज्ञानसङ्कोचादिधर्मयोगादिति द्रष्ट-
 व्यम् । नित्याना मध्ये नित्य अत्यन्तनित्य, चेतनाना मध्ये चेतन-

नित्यो नित्यानामित्यत्र नित्यानामिति पदच्छेद एव भगवद्भाष्य-
 कारदर्शितः । तथेव च कठोपनिषदि एषां व्याख्यातमपि । इह तु,
 स नो दद्यात् ब्रह्माप्ययमिति जीवानामप्ययस्योक्तत्वात् किञ्चिद्रूपेण

तत् कारण सारययोगाधिगम्य शात्वा देव मुच्यते सर्वपादौ ॥१३॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ।

तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥

एको हसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निं सलिले सनिविष्ट ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

परमचेतन इत्यर्थाश्रयणेऽपि न दोष । नित्यत्वचेतनत्वतारतम्यञ्च

विवक्षाविशेषेण द्रष्टव्यम् । सांख्ययोगाधिगम्य सांख्ययोगशास्त्रयो

स्तात्पर्यविषयभूतम् । 'सांख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा ।

आत्मप्रमाणाभ्येतानि' इत्युक्तेरिति भावः । (१३)

न तत्रेति । अयं मन्त्रोऽन्यत्र बहुकृतो व्याकृतः । (१४)

एक इति । भुवनस्य चिदचित्प्रपञ्चस्य मध्ये, पक्षिसंघे राजसवत्

विराजमानः । 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वदन्ति' इति समुद्रसलिलसनिविष्टः ।

स एव अग्निः अमनेता मोक्षप्रदः, ससारपाशदाहक इति वाऽर्थः ।

शिष्टं स्पष्टम् । (१५)

अनित्यत्वस्य जीवेषु वर्णनसमगात् पराभिमतस्य अनित्यानामिति

पदविभागस्य स्वीकारेऽपि नातीव हानिरिति व्युत्पादनाय प्रकारा

न्तरेण व्याख्यानमिति ध्येयम् । अप्ययश्रवणादनित्यञ्च न मन्तव्यमिति

श्रुतिर्नित्यानामिति नित्यत्ववर्क्यात्यपि स्यात् ।

सारययोगाधिगम्यमित्यस्य ज्ञानयोगकर्मयोगाभ्यामधिगम्य-

मित्यप्यर्थः स्यात् । 'सारययोगौ पृथग्गाला' इत्यदौ गीतासु तथा

प्रसिद्धे । परंतु तदा जीवसाक्षात्कारद्वारा तत् निर्वाह्यम् । (१३)

■ तत्र सूर्य इति मन्त्रं कठवल्ग्या मुण्डके च ध्रूयते । (१४)

स विश्वरूपं विश्वविदात्मयोनिर्ह कालकालो गुणी सर्वविद्य ।

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश. संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतु ॥ १६ ॥

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ह सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।

य ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुविद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥

स विद्येति । विश्वकृत् सर्वकर्ता, विश्ववित् सर्व प्राप्ता,—
विदिर्लाम इति हि धातु, । आत्मयोनि—आत्मा योनि स्थान यस्य
स तथोक्त । जीवान्तर्यामीत्यर्थ । ज्ञः सर्वज्ञ, कालकालः कालस्यापि
नियन्ता, सर्वविद्यः सर्वविद्यापवर्तक, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः प्रकृति
जीवयो शेषी, गुणेशः ज्ञानादिषाड्गुण्यपारपूर्ण, संसारस्य प्रकृति-
संबन्धलक्षणस्य मोक्षे च तत्स्थितौ च हेतुरित्यर्थ । (१६)

स तन्मय इति । सः परमात्मा तन्मयः तत्प्रचुर । तदात्मक
एव, नान्यात्मक । अनन्वयप्रैय इति यावत् । अमृतः असत्तारी ।
ईशे ईशानायापारे सम्यक् स्थितिर्यस्येति तथोक्त । य ईशे यो नित्य-
मीष्टे । अन्य चेतनमनन्यहेतुक नित्यम् । मोक्षदशायामप्यनपायीत्यर्थ ।
शिष्ट स्पष्टम् । (१७)

संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति । संसारेति पद स्थितावप्यन्वेत्ती-
त्याशयेन संसारस्येति संबन्धसामान्यपट्टीविग्रहादरणम् । यथैस्तु
संसारमोक्षे, संसारस्थितिरूपे सर्वकालिकवस्थाने, प्रलय-
साधारणे बन्धे च हेतुरिति, (१६)

तन्मय इत्यत्र तच्छब्द स इत्युक्तपदामर्शो भवतु अत्यन्त-
संनिहितत्वादित्यमिसंधायाह नदात्मक एवेति । व्यवहितग्रहणेष्टी तु
प्रधानक्षेत्रज्ञमय इत्येवरीत्याऽपि व्याख्यान भवति । (१७)

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

‘पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति वशीकार्य-
परम्पराविश्रान्तिभूमिभूतभगवद्दशीकरणोपायमृतप्रपदनमन्त्रमाह — यो
ब्रह्माणमिति । यः स्वनाभिपद्मे ब्रह्माणमुत्पाद्य तस्य वेदप्रदानेन जगत्सर्ग-
शक्तिमाहितवान्, तं स्वविषयबुद्धिप्रकाशहेतुं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये
इत्यर्थः । आत्मबुद्धेः प्रकाशो यस्मात् ॥ आत्मबुद्धिप्रकाशः ।
तद्विषयबुद्धिस्फुरणस्य तदनुग्रहायत्तत्वादित्यर्थः । (१८)

उक्तब्रह्मज्ञानाभावे मोक्षसंभावनैव नास्तीत्याह निष्कलमिति
मन्त्रद्वयेन । आकाशस्य चर्मकटादिवत् वेष्टनं यदा अल्पशक्तयो
मनुष्याः करिष्यन्ति, तदा निष्कलं निरवयवं निष्क्रियं कृत्तव्यं
शान्तम् अशनायाधर्मिषट्करहितं निरवयवम् आश्रितपराङ्मुखत्वाद्य-

भक्त्या भगवतः प्राप्यत्वमेताद्यदुक्तम् । प्रपत्त्याऽपि प्राप्योऽय-
मिति रहस्योपदेशः क्रियते यो ब्रह्माणमिति । प्रपदनमन्त्रमिति ।
मन्त्ररत्नयत् प्रस्थापि प्रपद्ये इति उक्तप्रपुरुषवर्तमानापदेशादितत्वात्
प्रपदनेरुणमन्त्रत्वम् । भक्त्यङ्गस्वतन्त्रोभयविधप्रपत्तिपरमिदम-
विशेषादिति स्तोत्रभाष्यादितो ज्ञेयम् । आत्मबुद्धिप्रकाशमिति पदेन
मधुरं तदभाषणवेदपुनरर्पणविहितोऽनुग्रहोऽपि सूच्यते । आत्मपदं
स्वार्थायत्यात् देवपरम् । यथायथं ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुर्हि नः ॥

यथा भक्त्यभावेऽपि प्रपत्तिः शान्तमुक्तिरधिष्ठातिविशेषे, तथा
तदभावेऽपि ज्ञानात्मकोपायनिर्गपेक्ष एव केभ्यश्चिन् स मुक्तिप्रदः
स्यात् ; अन्यतोऽपि वा मुक्तिः स्यादिति कश्चिन्मन्येत । तन्निरस्तनाय

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥
यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥
तपःप्रभावाद् देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृपिसंघजुष्टम् ॥ २१ ॥
वेदान्ते परमं गुह्यं पुरा कल्पे प्रचोदितम् ।
माप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

वधरहितं निरञ्जनम् असङ्गस्वभावम् अमृतस्य मोक्षस्य परं मुख्यं
दग्धेन्धनानलवत् स्वप्रकाशक देवमविज्ञाय दुःखस्य नाशो भवति । यथा
आकाशस्य चर्मवत् वेष्टनमसंभावितम्, एव परमात्मज्ञानमन्तरेण
मोक्षोऽसंभावित इत्यर्थः । (१९-२०)

तप इति । 'मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परम तपः' इत्युक्त-
चित्तैकाग्र्यलक्षणतप प्रभावाच्च [त परमात्मानुग्रहाच्च १] संपन्नब्रह्मविज्ञानः
श्वेताश्वतरनामा ऋषिः अत्याश्रमिभ्यः—अति पूजायाम्—
पूजाश्रमयुक्तेभ्य परमहंससंन्यामिभ्यः, ऋषिसंघैः वामदेवादिभिः
जुष्टं सेवितं परमं पवित्रं ब्रह्म प्रोवाचेत्यर्थः । (२१)

वेदान्त इति । वेदान्तेष्वतिरहस्यतया निगूढं पुरा कल्पे ब्रह्मणे
उपदिष्टमेतत् विज्ञानं शान्तेभ्य पुत्रेभ्य, शिष्येभ्य एव प्रब्रूयात्;
नान्येभ्य इत्यर्थः । (२२)

निष्कलमित्यादिमन्त्रद्वयम् । अविज्ञायेत्यत्र समानकर्तृकत्वाविपक्षा ।
अत्याश्रमिभ्य इत्यस्य अतिशयिताश्रमशालिभ्य इत्यर्थः । 'अनाश्रमी न
तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः' इति अनाश्रमावस्थानस्य निषिद्धतया ता-
दृशानामुत्तमपान्नतया ग्रहणयोगादित्याशयेन अति पूजायामित्युक्तम् ।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मनः इति ॥

॥ ओं 'पूर्णमदः,' 'भद्रं कर्णेभिः,' 'सह नाववतु' इति शान्तिः ॥

। इति श्वेताश्वतरोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ।

॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

शुभमस्तु

भगवद्विषये गुरुविषये च उत्कृष्टभक्तिशून्यानाम् उक्तार्था उपदिष्टा अपि दुर्ज्ञाना इत्याह यस्य देव इति । यस्य भगवत्पुत्कृष्टा भक्तिः, तत्तुल्या गुरावपि भक्तिः, तस्यैव महात्मन एते अर्था भासन्ते; नेतरेषामित्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था [आदरार्था च] ।

एतदध्यायान्तर्गतवाक्यविषयमधिकरणं लिख्यते—

तृतीयाध्याये उभयलिङ्गपादे —, वेदान्ते जगत्कारणतया प्रति पाद्यमानस्यात्मनः, 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इति सेतुत्वश्रवणात् सेतोश्च प्राप्यान्तरमापकत्वस्यैव दर्शनेन ब्रह्मणोऽपि प्राप्यान्तरमापकत्वैव [प्राप्यते] ; न तु स्वयं प्राप्यता । किञ्च-एतं सेतुं नीत्वा' इति तरित व्यत्सामिधानेन एतस्य प्राप्यत्वाभावाविष्करणात् वेदान्तेषु, 'चतुष्पात् ब्रह्म षोडशकलम्' इत्युन्मानश्रवणात् नेदमपरिमितम्, अपरिमितस्यो-

मूले इति एवार्थः । तेन तस्यैवेत्यर्थलाभः । एतदनुसारेण व्यतिरेकमुक्तेनावतरणं एतम् । कथिता इत्यस्य अत्रोपनिषदि उक्ता इत्यर्थः । अकथिताः साक्षादाचार्यानुक्ता अपील्यथोपि अत्रेप्यन्ते । अनुग्रहमात्रेणार्थस्फुरणात् । भक्तिमात्रेण च फलव्यस्य फलसिद्धिः ।

षोडशकलमिति । नेदं धातुं पदम् । किन्तु सत्यस्य ग्रन्थपदिष्टायां षोडशकलग्रहविद्यायां चतुरः पादान् प्रदर्श्य प्रतिपादं

न्मानासमवात् । अतो वेदान्तेषु अपरिमितत्वेन प्रतीयमानमन्यदेवेति प्रतीयते । किञ्च—‘अमृतस्य पर सेतुम्’ इति अमृतस्य वस्तुन्तरस्य प्राप्यप्रापकत्वलक्षण सन्धेयः षष्ठ्या प्रतीयते । न हि स्वस्मिन्नेव प्राप्यप्रापकत्वलक्षण सन्धेयः समवति । किञ्च—‘तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्’ इति प्रतिपादितपुरुषादपि, ‘क्तो यदुत्तरतरम्’ इत्यधिकस्य निर्देशात् परस्मादपि ब्रह्मण परमन्यत् व्यपदिश्यते । अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्मादपि ब्रह्मण अन्यत् परमभ्युपगन्तव्यमिति, “परमत सेतु-मान-सन्धमेद यपदेशेभ्यः” इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

‘सामान्यात्तु’ । ‘य आत्मा सेतु’ इति व्यपदेशः, ‘एषा लोकानामसमेदाय’ इति बाधशेषश्रुतासकरकारित्वलक्षणधर्मसामान्यनिबन्धनः, न तु प्राप्यान्तरप्रापकत्वलक्षणधर्मनिबन्धनः । ‘एत सेतु तीर्त्वा’ इत्यत्र तरतिश्च प्राप्तिवचनः, वेदान्त तरतीतिवत्, नोल्लङ्घनवचनः ।

यदुक्तमुन्मानव्यपदेशादस्य परिमितत्व प्रतीयत इति, उवाच, “बुद्धयर्थपादवत्” । यथा ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यभ्यात्मम्’, ‘तदेतत् चतुष्पाद्

चतुष्कलत्वमुक्तमिति अर्थसिद्धकथनमेतत् । वस्तुन्तरस्येति । वस्तुन्तरः प्रतीत्यर्थः ।

मनसो ध्यानादिपादत्वास्मभ्यादिति । निखिलजगत्कारणस्य ब्रह्मणो ध्यानादिमात्रपादायोगात् इदं चतुष्पात्त्वं तस्य नूनमुपासनार्थमिति निश्चितम्, तथैव षोडशकलस्थलेऽपीति भाष्यादितो ज्ञायते । अत्र तु मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्ये ब्रह्मणोऽपि मनस्यपि चतुष्पात्त्वं न वास्तवम्, किंतु उपासनार्थं कल्पितमित्यधिकमुक्तमिति ध्येयम् । अन्नतो भाष्यतात्पर्यमप्येतदेव वा ।

ब्रह्म । वाक् पाद प्राण पाद चक्षु पाद श्रोत्र पाद इत्यध्यात्मम्' इत्यत्र ब्रह्मप्रतीकमूतमन आदौ वागादिपादत्वव्यपदेश उपासनार्थ , न तु तात्त्विक , मनसो वागादिपादत्वासम्भवात्—एकमपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मण , 'प्राची दिक् कला, प्रतीची दिक् कला, दक्षिणा दिक् कला, उन्नीची दिक् कला । एष वै सोम्य चतुष्कल पादो ब्रह्मण प्रकाशवान् नाम' इत्युक्तदिगादिरक्षणचतुष्कलपादसमासासम्भावदुपासनार्थ एव ।

ननु स्वयमनुमितस्य कथमुपासनार्थतयाऽप्युपमानप्रतीतिः । तत्राह, "स्यानविशेषात् प्रकाशादिवत्" । यथा प्रकाशाकाशादेरपरिच्छिन्नस्यापि वातायनाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वानुसन्धानम्, एवमिहापि अभिव्यक्तिस्थानभूतप्रा(वा ?)गाद्युपाधिवशेन उन्मितत्वानुसन्धानमुपपद्यते ।

यदुक्तम्, 'अमृतम्य पर सेतुम्' इति सवन्धव्यपदेशेन अमृतात् मेदोऽवगम्यत इति । तत्राह, "उपपत्तेश्च" । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति 'स्वप्राप्ते स्वयमेव साधनतया जोषुष्यमाणे ब्रह्मणि स्वेनैव प्राप्यप्रापकत्वलक्षणसवन्धव्यपदेशस्यापि नानुपपत्तिः ।

वातायनादीति । प्रकाशस्य वातायनेन परिच्छिन्नत्वम्, आकाशस्य च घटादिना । अभिव्यक्तिस्थानभूतवागाद्युपाधीति पादो युक्तः न तु प्रागादीति । श्रुतप्रकाशिरायां, 'ह्यनन्तभूतप्रागादि विषयमिदं सूक्ष्म' इत्युक्तत्वात् । षोडशमूलत्वाग्निं ब्रह्मणि उपासनार्थमुक्तम्, वागादिपादगदित्युक्तं कथमुपपद्यत, अनुन्मितवागादिपादो मानस्याप्ययोगादिति शास्त्रपरिहागर्थं सूत्रमिति तत्तर्कः ।

यमेवैष इति । ननु यमेवैष इति चाक्ष्य निगतिराशयप्रतीतिरूपा पञ्चध्यानव्यवस्थस्य ब्रह्मणि बोधनार्थमिति जिज्ञासाधिकारणभाष्ये

यदुक्तम् 'ततो यदुत्तरतरम्' इति अधिक वस्तु प्रतिपाद्यत इति, तत्राह, "तथाऽन्यप्रतिषेधात्" । 'यस्मात् सर्वं नापरमस्ति' इति तदतिरिक्तोत्कृष्टवस्तुनो निषेधेन तद्विरुद्धतया, 'ततो यदुत्तरतरम्' इति बाधये तदधिकवस्तुपक्षेयासंभवात्, ततो यदुत्तरतरमित्येकं पूर्वोप-
(पूर्वपनि)पादितस्य पुरुषपारम्यस्य उपरि उपसंहाररूपम् । एतच्च पूर्वत-
त्तन्मन्त्र-यामयाया स्पष्टीकृतम् ।

"अनेन सर्वगतस्वमायामशब्दादिभ्यः" । अनेन=प्रशङ्गा सर्व-
गतसर्व=सर्वस्य जगतो व्याप्तरम् आयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते ।
आयामशब्दस्तावत्—'तेनेदं पूर्णं पुरपेण सर्वम्', 'अन्तर्बहिश्च तत्
सर्वं व्याप्य नारायण मित' इत्यादि । आदिशब्देन, 'प्रपैरेदं सर्वम्'
इत्यादयो गृह्यन्ते । अतो न परमप्रगोऽन्यत् प्राप्यमस्तीति मितम् ॥

अस्याधोपनिषद् कृत्स्नाया भगवत्परत्वं सर्वव्याख्यानाधिकरणे

स्पष्टमिति कथमप्रानव्योरायन्मनेन बोध्यत इत्युच्यत इति चेन्न—
दर्शयपादेन प्रीतिरूपापन्नमक्तिलभ्यत्वमुक्तम् । यमेवेति परकारेण
युतेनैव लभ्य इति कथनात् धरणाभावे अलभ्य इति ज्ञापनात्
परपरकारणजिज्ञासायां प्रियतमत्वस्य धरणहेतुताया आनुभधिकृत्यात्
प्रियतमत्वं प्रति प्रीत्यनिशायमाक्य हेतुवित्यस्य गीतान्याद्य प्रीतिरूपा-
पन्नज्ञानलाभात् । परमपि प्राप्यस्यास्त्यैव प्राप्यरमपि लभ्य इति
पदेन दर्शितमेव । स्पष्टीकृतञ्चैदं चतुर्थपादेन 'तस्यैव आत्मा
वितृणुते तन्नू स्वाम्' इत्यनेनेत्याशयात् ।

सर्वव्याख्यानाधिकरणटीकायामस्या अप्युपनिषदो भगवत्परत्व-
स्थापनं रुद्रपरत्वध्वन्युदासाय कृतं जिज्ञासुशिक्षणसौकर्याय प्रायः
शब्दत एवानुवादितुमारभते अस्याधेति ॥

व्यासायैः समर्थितम् । तदुच्यते—प्रथमद्वितीयखण्डयोः, देवात्म-
शक्तिम्, व्यक्ताव्यक्त मरते विश्वमीशः, यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्म-
तत्त्वम्, ज्ञात्वा देवम्, एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः इति
देवात्मेशब्रह्मशब्दैः परमात्मा निर्दिश्यते । ते च शब्दाः ‘अपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः’, ‘विश्वं नारायणं देवम्’, ‘आत्मा
नारायणः परः’, ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरोऽङ्गुष्ठश्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य
जगतः’, ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्’
इत्यादिवाक्यगतनारायणप्रत्यभिज्ञापकाः । अत्रेशशब्दश्च न रूढ्या
प्रयुक्तः ; अपितु गुणयोगात् । ‘अनीशश्चात्मा’, ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजावीश-
नीशौ’, ‘ईशः सर्वस्य’ इति निर्देशस्य सप्रतिसंबन्धितया अवयव (वार्थः)
विवक्षाज्ञापकत्वात् । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता इत्यन्ता-
नन्तशब्दो योगरूढः । रूढ्यविवक्षानिमित्तसप्रतियोगिकनिर्देशाभावात् ।

तृतीये च खण्डे, य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यनेन,
‘अम्भस्यपारे’ इत्यनुवाकः प्रत्यभिज्ञाप्यते । स हि परमपुरुषविषयः ।
एवमुपक्रमो भगवत्परः । एको हि रुद्र इत्यस्यानन्तरम्, विश्वतश्च-
क्षुरुत विश्वतोमुख इति मन्त्रश्च भगवत्प्रत्यभिज्ञापकः । तस्य विद्युर्ध्व-
पुरुषविषयत्वात् । द्यावाभूमी जनयन् देव एकः इति च, ‘शीर्ष्णो
घौः समवर्तत, पद्भ्यां भूमिः’ इत्यस्य प्रत्यभिज्ञापकम् । यो देवानां
प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनया-
मास पूर्वम् इत्येतत्तु यच्छब्दयोगादनुवादरूपतया प्रमाणान्तरसापेक्ष-
तया दुर्बलम् । इदं रुद्रस्य बह्वृचशतपथब्राह्मणावगतहिरण्यगर्भजन्यत्व-

विरोधि हिरण्यगर्भजनकत्वं न प्रतिपादयितुं प्रभवति । बह्वृचे, 'तदिदास
भुवनेषु ज्येष्ठ यतो जज्ञे उग्रस्त्वेष नृग्न । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
शत्रून्' इति हिरण्यगर्भसृष्टत्वं रुद्रशब्दस्त्वर्थस्य प्रतिपाद्यते । सुबालो-
पनिषदि, 'ललाटात् क्रोधजो रुद्र' इति नारायणादुत्पन्नत्वं प्रतीयते ;
महोपनिषदि, 'सोऽन्य कामं मनसा ध्यायीत । व्यश शूलपाणि-
पुरुषोऽजायत' इति । नारायणोपनिषदि, 'नारायणाद्भुवो जायते'
इति । बृहदारण्यके, 'ब्रह्म वा इदम्' इति ब्रह्म प्रस्तुत्य, 'इन्द्रो वरुण
सोमो रुद्र पर्जन्य' इतीन्द्रादितुल्यतया रुद्रस्यापि ब्रह्मण सकाशा-
दुत्पत्तिं प्रतिपाद्यते । शतपथे अष्टमूर्तिब्राह्मणे, 'भूतानां च प्रजापति
सर्वस्वरमुपसि रेतोऽसिष्ठत् । सर्वत्सरे कुमारोऽजायत । सोऽरोदीत् ।
तं प्रजापतिरनवीत्, कुमार । किं रोदिषीति । सोऽनवीत्, अनपहत-
पाप्मा वा अहमस्मीति अनाहितनामा, नाम मे घेहि पाप्मनोऽपहत्या
इति । ॥ पुन प्रजापतिरनवीत्, रुद्रोऽसीति' इत्यादिना रुद्रस्य रुद्र
सुखजन्यत्वम् अनपहतपाप्मत्वादिकमावेद्यते । तथा शैलत्रिभूत
चतुर्मुखसृष्टत्वं रुद्रस्य प्रतिपाद्यते । सामि च 'विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये
(दत्ताञ्जलये) ब्रह्मण पुत्राय' इति ब्रह्मण पुत्रत्वं प्रतीयते । सोऽ
मनीत्, वर ऋणै । अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति । तस्माद्रुद्र पशू-
नामधिपति' इति वरदानलब्धपशुपतिमाव श्रूयते, 'विष्णोरिष्य'
प्रभृये हविर्भि । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महत्त्वम्' (गी. स र) इति विष्णो-
राधनलब्धमहिमत्वं रुद्रस्य श्रूयते । अतो हिरण्यगर्भजन्यत्वेन नारायण

। एषस्येत्यादेरर्थः गीतार्थसंग्रहरक्षा-धृतप्र-टिप्पणादी द्रष्टव्यः ।

जन्यत्वेन च अनपहतपाप्मत्वेन कर्माधीनैश्वर्यवत्त्वेन च श्रुतस्य रुद्रस्य तद्विरुद्धहिरण्यगर्भजनकत्वस्य अवताररूपोत्पत्तिरिति विरोधपरिहारस्य वा असमवात् । कल्पमेदेन एकस्यैव रुद्रस्य हिरण्यगर्भरूपात् स्वस्मादुत्पत्तिः, कल्पान्तरे रुद्ररूपात् तस्मात् हिरण्यगर्भरूपनयोत्पत्तिरिति कल्पनस्यापि, कार्यत्वेन कर्मवश्यत्वेन [च १] प्रतिपादिते तस्मिन् असमवात् । इन्द्रादीनामपि तथात्वापाताच्च । तस्य विश्वाधिकस्वरूपविशेषणा समवाच्च । ततश्च रुद्रशब्दस्य कार्यरुद्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सति, अस्य वाक्यस्यानुवादरूपतया, 'नारायणाद् नम्रा जायते' इत्यादियोग्यार्थप्रापकवाक्यानुगुण्येन भगवत्परत्वनिश्चयः । 'रुद्रस्य हिरण्यगर्भजनकत्वाभावेन रुद्रवर्थात्वाग्रे स्वीकार्ये हिरण्यगर्भशब्दस्य रुद्रिं परित्यज्य स्कन्दपरत्वमाश्रयताम् । प्रसिद्धस्य रुद्रस्य स्कन्दजनकत्वसमवात्' इत्यपि शङ्का निरस्ता, विश्वाधिकत्वादिविशेषणानां रुद्रे असमवात् । अतो रुद्रशब्दो भगवत्परः, 'रुद्रो बहुशिरा' इति सहस्रनामपाठात् ।

या ते रुद्र शिवा तनूरित्यस्यानन्तरम्, ततो परं ब्रह्म परं बृहन्तमिति वाक्यम्, 'नारायण परं ब्रह्मे'ति महोपनिषत्प्रत्यभिज्ञापकम् । ईश त ज्ञात्वा अमृता मनन्तीत्यत्र ईशशब्दः यौगिकः । येष्टव्यायोगात् । 'वेदाहम्' इत्यनन्तरवाक्यमर्थैतच्छब्दः पूर्वरुद्रशब्दवाच्यस्य महापुरुषत्वमवगमयति प्रकृतपरामर्शित्वात् । ततो यदुत्तरतममिति वाक्यमपि, "परमतः सेतून्मानः " इत्यल्लोपपादितरीत्या

विरोधपरिहारस्य वा असंभवादित्यादिकं 'न प्रतिपादयितुं प्रभवति' इति प्रागुक्तं प्रति हेतुः । मध्ये यद्वचुचे इत्यारभ्य, 'धूयते । अतः' इत्यनेन तत्र हेतुरुक्तः । यद्वचुचादौ एतमेव श्रवणादिति तदर्थः ।

महर्षिः संस्कारपरम् । सर्वाननशिरोग्रीवत्वञ्च पुंस्कार्थस्मारकम् । सर्व-
व्यापिपदं तु, 'व्याप्य नारायणः' इत्यतश्च स्मारयति । भगवच्छब्दस्तु,
'भगवान् पवित्रं वासुदेव पवित्रम्', 'परं पवित्रं भगवान् वासुदेवः',
'ये भगवन्तं वासुदेवमेवं विदुः' इति वासुदेवामाधारणः । अत्र एव
हि स्मरति, 'एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्ममूनम्य
वासुदेवस्य नान्यथा' इति । सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः इति सत्त्ववर्तकत्वञ्च
भगवत इति स्मिन्मन्त्रे; 'यो ह सत्त्वो वा अस्य सात्त्विकोऽहः सोऽमौ
ब्रह्मचारिणः योयं विष्णुः' इति मैत्रेयगीषघ्नुने । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽ-
न्तरात्मेति अन्तरात्मत्वञ्च सुबालोपनिषत्प्रत्यभिज्ञापकम् । इहा मनी-
षेति तु विष्णुर्द्वर्णपुरुषस्मारकम् । अनन्तरम्, महस्त्वशीर्षेत्यादिपुर-
सक्तमन्त्रद्वयमपीतम् । सर्वस्य प्रभुमीशानमित्येतन् ननु सक्तत्वात् योगि-
कमेव । न तु गन्धम्; पुष्टिजन्यप्रसङ्गात् । सर्वस्य शरणं सुहृन्
इत्येतत्, 'निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नाशयणः' इति मुनिप्रत्यभि-
ज्ञापकम् । तमाहुस्तथं पुरुषं महान्तमिति महापुरश्च एव स्पष्टमुक्तम् ।
धातुशब्दमपि महापुरश्चब्देनैकार्थयति अशोरणीयानिति मन्त्रः ।

चतुर्थे च खण्डे, 'हा सुपर्णा' इत्यादिवाक्यद्वयम् सुन्दरी-
निराकारार्थात् परमपुरश्चरम् । अत्र मायिने तु महेश्वरमित्यत्र
महेश्वरशब्दो मायाशब्दककारः । 'मर्त्योक्तमहेश्वरम्', 'दक्षिरोत्तमोऽरे-
त्तीरेऽभ्युत्थोऽति-र्धितः' इत्यारम्भः, 'एव गन्धो महेश्वरः' इत्यु-
क्तमहेश्वरशब्दो भगवन्ति प्रयुक्तः । येनेदं मन्त्रं हि वैनि सर्वमिति
महर्षेः सर्वत्र निदन्तं क्तेन तमीशानं ब्रह्मनिश्चयेच्छते । पूर्व

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मेति पुरुषस्योक्तत्वात् । तत्र च, ईशानो
भूतभग्नस्येति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेशानशब्दस्य प्रतिसंबन्धमिधानेन रुद्धि-
विरहावगमात् भूतभग्नशब्दनिर्दिष्टस्यैवेह सर्वशब्दप्रतिपन्नत्वाच्च तद्वदेव
रुद्धिविरह मिद्धः । य ईशेऽस्य द्विपदशतुप्पदः तर्कः !) स्मै
देवाय हविषा विधेम' इत्यत्र, 'हिरण्यगर्भ' इत्यष्टर्चतुह्यविषयस्य
प्रतीयते । तच्च भगवत्परमित्युपपादितम् । एवं भगवत्परानेकोपनिषदै
कार्थ्यप्रतीते, ज्ञात्वा शिवम्, शिव एव केवलाः इति शिवाशब्द-
द्वये तत्परम् । एवं मुहुरभ्यस्यमानस्यापि शिवशब्दस्य, 'आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति, आकाशो ह्येभ्यो ज्यायान्' इत्यत्र अभ्यस्ताकाश [शब्दः !]
स्येव रुढायेत्याग उपपन्नः । किञ्च सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्
सर्वगतः शिवः इत्यर्थं शिवशब्द प्राकरणिशिवशब्दानां मात्रव्य-
पारमेव सूचयति । समेतत्वेऽपि भगवच्छब्दवाच्यत्वात् निर्दोष इति
हि तस्य वाक्यस्यार्थः । अन्यथा सक्त्यापिसर्गगतपदयोः पुनरुक्ति-
मसङ्गात् । तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यम् इत्यनेन 'अक्षरं ममुम्', 'तत्
सवितुर्वरेण्यं भ्रूमचलममृते विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं घाम' इतिश्रुतिद्वयैका-
र्थ्यमवगम्यते । हृदा मनीषेति वाक्यम्, नैनमृष्वै न तिर्यञ्च-
मिति मन्त्रद्वयमध्यगतवाक्यस्य शिवशब्दस्य परमपुष्टविषयता गमयति ।
तदि तस्य रुद्रान्तर्यैर्विमुहूर्णपुरषविषयम् । अतः, 'मा नस्तोक'
इति मन्त्रस्वरुद्रशब्दोऽप्ययमशक्त्या अपर्यवसानश्रुत्या वा भगवद्विषयः ।

[अतः 'पञ्चमखण्डे, 'भावाभावकर शिव'मिति शिवशब्दो

षष्ठे च—यः कालकालः इति कालस्यापि परिच्छेदक काल
 उक्त । नायमन्तक । भगेशमित्यनेनापि भगवच्छब्दवाच्यानामैश्वर्या
 दीना षण्णामीश्वरत्वमेव प्रतीयते । ऐश्वर्यनिरङ्कुशत्वमेवोक्तम्, तमी
 श्वराणां परम महेश्वरमिति । ईश्वराणामिति प्रतिसवन्धिनिर्देशात्
 महेश्वरपदे रुढिर्न शक्यशङ्का । देवतानां परम च दैवतमित्यन
 न्तरनिर्देशवत् । तद्धि वाक्य देवतापारम्यपरम् । तत्र च दैवतपति
 शब्दौ न कश्चित् देवताविशेषे रुढौ । तत्स्थानीयश्च महेश्वरशब्द ।
 वतो न रुढ्युन्मेष । न तत्समश्च, पराऽस्य शक्तिरित्यादिमिश्र
 तत्पारम्योपपादनम् । 'एको देव', 'एको नारायण' इत्यनेनैका
 र्थात् । न तत्र सूर्यो मातीति मन्त्रश्च कठवल्लघधीतत्वात् विष्णो
 मत्यभिज्ञापक । नान्यः पन्था इति पुस्तक स्मारयति । ईशादि
 शब्दानां यौगिकत्वम्, ईशानत्वस्य निरुपाधिकत्वञ्च दर्शयति स
 ईशोऽस्येति । 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम्, शरणं प्रपद्ये,
 अमृतस्य परं सेतुमिति निर्देशाश्च नारायणत्वसाधका । य इत्यनु
 वादरूपत्वात्, ब्रह्माणो भगवन्नाभिसम्भव [त्व] स्य प्रमाणप्रतिपन्नत्वात्,
 'निवासं शरणं कुह्वत्' इति श्रुते, 'अमृतस्यैष सेतु' इति मुण्डके
 श्रवणात् । यदा चर्मवदिति वाक्यम् उपायान्तराभावपरम्, नान्यः
 पन्था इत्युक्तार्थविवरणरूपम् ।

बृहदारण्यकात्तानां वेदान्तानां परिष्कृतिम् ।

विधायैव सभाष्याणां दशानामथ तत्समम् ॥

श्वेताश्वतरसुर्येषु ये श्रीभाष्याद्युदाहृता ।

आदित्य कृतभाष्याश्च प्राच्यैस्तेषामपि क्रमात् ॥

नीलः	401	युजेवां	370
नीहार	374	युजते	370
नैनं	415	युञ्जानः	368
नैवस्त्री	423	येनावृतं	427
पञ्चघ्नोतो	354	यो देवानां	383, 411, 412
पुरुषपदे	395	यो देवो	380
पृथ्व्यन्तेजो	374	यो ब्रह्माणं	436
प्राणान्	372	यो योर्नि	411, 419
भावप्राद्य	425	लघुत्व	375
महान्	393	घट्तेर्यथा	366
मानस्तोके	~17	घालाग्र	423
मायां	4 0	चिश्चतः	383
य एको	380	घेदान्ते	437
य एको	400	घेदाहमेतं	386, 3 9
यद्य स्य	420	स एव	413
यथैव	375	संकल्पन	424
यदाचर्म	437	संयुक्त	358
यदातमः	414	सतन्मयो	435
यदात्म	376	समाने	407
यस्तन्तु	432	समे	373
यस्मात्	388	मर्धेतः	396
यस्य देवे	438	मर्धव्या	367
यातेरुद्र	385	सर्वाजीवे	355
यामिषु	385	सर्वादिश	420
युक्तेन	369	सर्वानिन	391
युक्त्याप	369	सर्वेन्द्रिय	397

सवित्रा	371	सूक्ष्माति	412
सविश्व	435	स्थूलानि	425
सवृक्ष	430	स्वभाव	426
सहस्र	315		

श्रीः

श्वेताश्वतरोपनिषद्विषयसूची

कारणग्रहस्वरूपादिप्रश्नः	342	जीवविलक्षणत्वम्	397-399
कालस्यभावादिकारणत्व- धिमर्शः	48	अमेदव्यवहारनिर्वाह- कत्वम्	400
परिष्कारे तद्विवेचनम्	349	अज्ञामन्तार्थविचारः	401-404
दैवशक्तिनिर्धारणम्	351-354	अप्रसाधिकरणम्	404
जीवपरपार्थक्यम्	354-359	जीग्रहवैलक्षण्यम्	407
तत्त्वहितादिविवेकः	360-367	मायामायितत्त्वम्	409-410
योगार्थदेशकालादि	368-373	तत्त्वबुद्धिप्रार्थना	411
योगसिद्धिनिष्पत्त्यादि 374-380		सर्वकर्माप्यत्वादि	413
भगवत् एकस्यैव		सर्वतिशावित्वम्	418
मोक्षप्रदत्वम्	381-381	सर्वदेवोपास्यत्वम्	420
भगवतो मोक्षहेतुबुद्धि- प्रदत्वम्	381-384	जीगणुत्वम्	421-423
ध्येयदेवतातत्त्वम्	386-387	जीगस्यास्त्रीपुरुषादिता	423
नित्यनिरामयविग्रह	388-392	कालस्यभावादिसर्वकारण- प्रेरकत्वम्	426
मोक्षधीहेतुसत्त्वप्रदत्वम्	393	शक्तिज्ञानाद्यतिशयः	431
हृदयकुहरे निविष्टत्वम्	394	सर्वचेतनानुग्रहादित्वम्	432
पुरुषसूक्तप्रसिद्धपरम- पुरुषत्वम्	395	चतुर्मुलस्रष्टृणादि	436
		उपदेशोपसंहारः	437
		गुरुभक्तेरावश्यकत्वम्	437

पराधिकरणम् 439

श्वेताश्वतरोपनिषदः श्रीपत्येकपरत्वं व्यासार्थवर्णितम् 442-447

शरीरके श्वेताश्वतराद्युपनिषद्वाक्यस्यलसूची

श्वे	शा.	श्वे	शा.
१-६.	४-१-३.	५-८, ९.	२-३-२१.
२-१०.	४-१-११.	४-१०; ६-१९.	१-४-२३.
३-९, १०.	३-२-७.	३-३५; ५-८.	१-३-२३.
४-५.	१-४-८.		

ऋष्यादिनाम

श्वेताश्वतरः अत्याश्रमिणः अपिसंघः 437

श्वेताश्वतरोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. बृहदारण्यकान्तासु गतास्त्रीशादिषु क्रमात् ।
श्वेताश्वतरमन्त्रोपनिषदेकादशी स्थिता ॥
२. भोक्तृभोग्यात्मचिदचिदन्तरात्मैव कारणम् ।
अष्टाङ्गयोगतो जीवं समीक्ष्यैष निरीक्ष्यते ॥
३. एकोऽसौ भगवान् मुक्तेः पन्था जन्मलयादिकृत् ।
यकारार्थोऽयमग्न्यादिदेवतादिजगन्मयः ॥
४. कर्महिपरतन्त्राणुजीवतत्त्वविलक्षणः ।
ब्रह्मादिकृत् प्रपत्येकवश्यो विश्वफलप्रदः ॥
५. श्वेताश्वतरखण्डानां षट्केनेत्यं समीक्षितः ।
शिवरुद्रादिशब्दोक्त्या भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

शुभमस्तु

—:***:—

श्री

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठ —

भद्र ऋणमि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षमिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूमिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओंशान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

श्री श्रीनिवासपञ्चसूत्रे नमः

[येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्य कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजमुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता अथर्वशिखाप्रकाशिका ।

अतस्तीगुच्छसच्छायमस्त्रितोरस्यलं श्रिया ।

अज्ञनाचलशृङ्गारमज्ञलर्मम गाहताम् ॥

•यास लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्याम्यान् गुरुनपि ।

कुर्वेऽथर्वशिखा•यास्मा विदुषा तोषहेतवे ॥

श्रीमद्भक्त्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

अथर्वशिखोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

ईशान शम्भु शिवशब्दसमीक्षितोऽपि

मुक्तार्थमन्त्रिविधं पुरुषं स विष्णुम् ।

इत्यादिदात् स्फुटमथर्वशिखेति तत्तत्

बुद्धं यतो मयत्तु तेभ्य इदं नमो न ॥

अथर्वशिखोपनिषत्

प्रथमः खण्डः हरिः ओम् ।

१. अथ हैनं? पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणमुवाच-

२. (१) किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम्, (२) किं [तद्]

ध्येयं निर्धारयितुमाख्यायिकामाह — अथ हैनम्.....।

पिप्पलादमुतश्चाङ्गिराश्च ब्रह्मपुत्रश्च (१) सनत्कुमारश्चाथर्वाणं गुरुमुपेत्य
ऊचुः । उवाचेति प्रत्येकामिभायेनैकवचनम् ।

२. ध्यायते अनेनेति ध्यानं ध्यानकरणम् । उपासनस्याऽऽदौ

ध्येयं निर्धारयितुमिति । ध्यानकरण—ध्यान—ध्यातु—ध्येय
रूपांशचतुष्टयविषयप्रश्नोत्तररूपाया अप्यस्या उपनिषदो ध्येयदेवता-
विशेषनिर्धारणैदम्पर्यम्, 'न कारण कारणानाम्' इत्यादिना पर-
निषेधपूर्वं तदंशस्थापनोपपादनादवगम्यते । अत एवमुक्तिः ॥ (१)

सनत्कुमारोऽपि कश्चित् पिप्पलादमुत इति भ्रान्तिव्युदासायाह
ब्रह्मपुत्र इति । ऊचुरिति वचनम् उपरि, 'पश्योऽयं प्रत्युवाच'
इति वाक्ये प्रतिपाद्यपुरस्सरसबहुवचनान्तेदम्पर्यध्वनात् प्रष्टारो
यहव इति निश्चित्य । एवञ्च पैप्पलादोऽन्यः, अङ्गिरा अन्य इति
मन्तव्यम् । पिप्पलादोऽङ्गिरा इत्यपि धृति पठन्ति केचित् । तदा
स्पष्टं बहुवचनम् । पिप्पलादः पैप्पलादोऽङ्गिरास्तनत्कुमारश्चेति पाठः
धृतिमाप्स्योः स्यादेत्यपि विमृश्यम् ॥ ध्यानकरणमन्त्रः क इत्येता-
वन्मात्रप्रश्ने ध्यायितव्यमिति पदं व्यर्थम् । ध्यानध्यानारी किदेवता-
रूपेण ध्यातव्यावित्येवोपरि प्रश्नः क्रियते; न तु किं नाम ध्यान-
स्वरूपम्, को नाम ध्यातेति । उपरि तैलघारावद्विचित्रस्मृति-
संततिर्ध्यानम्, धर्मज्ञानयोगसंस्कृतान्तःकरणो ध्यातेत्येवंरूपोत्तरा-
भावात् । ध्यानं विष्णुः, ध्याता रुद्र इति देवतारूपत्वस्यैव वचनाच्च ।
अतो ध्यानकरणमन्त्रोऽपि किरूपो ध्यातव्य इत्येव प्रथमप्रश्नोऽपि
स्यात् । एवञ्च—ध्यानकरणमन्त्रः प्रणवः । स च नानाक्षरसमा-
हारात्मकः । तत्र समुदायः ब्रह्मत्वेन भाव्यः । अक्षरमात्राच्च लोक-

ध्यानम्, (३) को वा ध्याता, (४) कश्च ध्येय इति ।

३ स एभ्योऽर्थार्थं प्रत्युवाच—(१)ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमिति, एतदक्षरं परं ब्रह्म । ४ अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः । ५ चतुष्पादिदमक्षरं परं ब्रह्म ।

६ पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिः ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । ७ द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजु-

प्रयुक्तो ध्यानकरणभूतो ध्यातव्यो मन्त्रः क इत्यर्थः । क मन्त्रं ध्यात्वा आदावुच्चार्य ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा ध्यानक्रिया किं देवतारूपा ध्यातव्या । ध्याता किं देवताभ्यो ध्यातव्यः । ध्येयो देवताविशेषः क इत्यर्थः ।

३ एतदक्षरं परं ब्रह्म । अस्मिन्क्षरे परब्रह्मबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ।

४ अस्य ओंकारस्य अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रारूपेषु चतुर्व्यवयवेषु चतुर्वेदबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । ५ एतस्मिन् ओमित्यक्षरेऽध्यस्तं परं ब्रह्म मन्त्रिकस्य चतुष्पात्त्वेन स्वयमपि चतुष्पादित्यर्थः ।

६-७ अकार-उकार-मकार-नादरूपार्धमात्रात्मकान् ओंकारावयवान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकसोमलोकैः, ऋग्भुस्सामाथर्वणैः, ब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वतकामित्वैः, वसुरुद्रादित्यमरुतैः, गायत्रीतिष्ठोजगती

येदत्तत्तद्देवतादिरूपेणेति उपरितनवर्णनोपपत्तिः । अतः किं ध्यायितव्यमित्यस्य केन रूपेण ध्यातव्यमित्यर्थो वर्णनीयः । तस्मात् भाष्ये कं ध्यात्वेति किरूपं ध्यात्वेत्यर्थकम् । तुरीयप्रश्ने तु ध्येयं किरूपेण ध्येयं इत्युक्तावपि ध्येयगोचरदृष्टिविधेर्मोक्षार्थविधायामयोगात् ध्येयतत्त्वमेव पृष्टं भवतीति 'ध्येयो देवताविशेषः क' इत्येव प्रश्नपर्यवसानम् । तद्ध्यानमिति । तत् ध्यानमिति पूर्वप्रयुक्तकरणार्थकं व्युत्पन्नघटकधातूक्तं ध्यानमित्यर्थः ।

456 संपरिष्कारभाष्योपेता अथवेशिखोपनिषत् ख. ।

भिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्राखिण्डुश्च दक्षिणाग्निः । तृतीया घीः समकारः
सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्याः जगत्याहवनीयः । याऽवसानेऽस्य
चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोकः ओंकारः साऽथर्षेणमन्त्रैरथर्षवेदः
संवर्तकोऽग्निर्मस्तो विराडेकर्षिः ।

८. भास्वती स्मृता प्रथमा रक्तपीता महद्भस्वदे (दै)यत्या ।

९. द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदेवत्या ।

विराट्यैः, गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयैकर्षित्वैः स्तौति-पूर्वाऽस्य.।
अग्निः अग्नवेदः । अक्षन्तोपेतः अग्नवेद इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।
सूर्यलोकलक्षणद्युलोकापेक्षया चन्द्रलोकस्योर्ध्ववर्तित्वम् (त्वात् ?) सोम-
लोकस्य द्युलोकापेक्षया पृथङ्निर्देशोपपत्तिः । आथर्षेणिकानामेकामि-
त्वात् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाभावात् तस्यैकामेरेकर्षिशब्दितस्य
गार्हपत्यादिस्थानविवेश उपपद्यते ॥ नन्ववसाने श्रूयमाणनादात्मिकाया
अर्धमात्रायाः, “अर्धमात्रात्मको नादो ब्रह्मनादैकविग्रहः” इति प्रमाण
मतिपन्नाया ओंकारभित्तत्वात् कथमस्या अर्धमात्रायाः ओंकार इत्युक्ति-
रिति चेत्- ‘अर्धमात्रात्मको नादो ब्रह्मनादैकविग्रहः’ इत्योंकार प्रस्तुत्य,
‘ततोऽभूत् त्रिवृदोंकारः’ इति ओंकारप्रकृतिवत्स्य श्रवणात् तस्य
ओंकारामेदव्यपदेश इति द्रष्टव्यम् ॥

८. प्रथमा अकारारूपा अर्ध (?) मात्रा भास्वतीनाम्नी रक्त-
पीतवर्णा महत्त्वगुणकब्रह्मदेवत्या ।

९. विद्युमतीति स्मृता कृष्णवर्णेत्यर्थः ।

भास्वतीः स्मृताः इति पृथग्भाष्यपाठस्सर्वत्र । (८-१३) तात्पर्य-
चन्द्रिकायामपि इममंशं परित्यज्य प्रथमेत्यादिवाक्यमुपात्तम् । एवं

१०. तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदेवत्या । ११. याऽवसानेऽस्य
चतुर्थ्यर्धमात्रा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या ।

१२. स एष ह्योकारश्चतुरक्षरश्चतुणादश्चतुर्दशरश्चतुर्थ्यर्धमात्रः
(श्चतुर्थ्यर्धमात्रः) । १३. स्थूलमेत सत् (स्थूलमेतत्) ह्रस्वदीर्घप्लुत-

१०. शुभाशुमेति प्रसिद्धा शुक्लार्णेत्यर्थः । ११. अत्र पुरुष
शब्देन वासुदेव उच्यते ।

“भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वेत्ते वासुदेवे सनातने ॥”

“पुरुषज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।

शकारस्य पकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”

“स्त्रीमायमितरत् सर्वं जगत् स्यावरजज्ञमम् ।

अने तमेक पुरषं वासुदेव सनातनम् ॥”

“ब्रह्माद्या सकला देवा यक्षगन्धर्वाकिनरा ।

ते सर्वे पुरुषाश्चादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥”

इति सरणादिति द्रष्टव्यम् ।

१२. चतुर्थी अर्धमात्रा यस्य स तथोक्तः । पूरणप्रत्यया-
भावात् (य) छान्दसः । १३-१४. स्थूलमेत सत् ह्रस्वदीर्घप्लुतमिति ।

चृसिहतापनीयेऽपि । तद्धि माण्डूक्याथर्वशिखाथर्वशिरोयाज्ञ्यानि
यहुलमनूय चर्णयति । (८)

त्रिवृद्धोकारं प्रति नादस्य प्रवृत्तित्वम् पुरुषस्य वासुदेवस्य
त्रिमूर्तिप्रवृत्तित्वमिति देवतात्वोपपत्तिः । (११)

स्थूलमेत सदिति पाठमादृत्य आहपूर्वकदण्धातोः कप्रत्यये
एतमिति मिलितमित्यर्थकमुक्तमिति ज्ञायते । स्थूलमेतदित्येव

मिति । १४. ओं १ ओं २ ओं ३ [सः ।]

१५. इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थदशान्त आत्मा प्लुत[प्रणव]प्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्त(ज्य) आत्म(प्रयुक्तमात्म) ज्योतिः सकृदावर्तते ।

स्थूलं मिलितं सत् ह्रस्वदीर्घप्लुतमेदेन त्रिविधमित्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति ओं १. ओं २. ओं ३. । न च एचो ह्रस्वामावात् कथमोकारस्य ह्रस्वमिति शङ्क्यम् — न्यूङ्क्षेपु ह्रस्वस्यापि प्रयोगदर्शनात् ।

एवमुक्तप्रकारेण अकार-उकार-मकारात्मकावयवत्रयप्राधान्येन ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपदेवतानुसंधानपूर्वकं ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपेण त्रिरुक्त्वा, चतुर्थः तुरीयमात्रार्थभूतः पुरुषशब्दितो वासुदेवः शान्तावद्यो महात्मा चतुर्मात्रप्लुतप्रयोगेण अनुसंदधान(धीयमान ?)स्सन् सकृत् एकरूपतया

पाठश्चेत्, स्थूलपदमेव मिलितार्थकं नेयम् । अक्षराविभागात् । प्रश्नोपनिषदि नु ह्रस्वदीर्घप्लुतानां मात्रापदेन ग्रहणम् । न्यूङ्क्षेध्विति । न्यूङ्क्षः ओकारपोडशकादि व्याकरणे वाचस्पत्यादौ च द्रष्टव्यम् । (१३)

१५. इति त्रिरित्यत्र इतीत्यस्य एवमित्यर्थः । तद्विवरणम् उक्तरूपेणेति । समस्तमिति क्रियाविशेषणम् । कृतकृतयेत्यर्थः । समस्तम् ओमिति प्लुतप्रयोगेण प्रयुक्त इत्यन्वयः । प्रकरणेन युक्तः योगविषयीकृतः अनुसंहितः । प्रयुक्त इति आत्मविशेषणम् । आत्मपदात्मज्योतिःपदस्वरस्यादेवं व्याख्यातम् । अन्यथा पुनः—चतुर्थः नादरूपः, शान्त आत्मा विना प्रणवं प्रयोगानर्हस्वरूपः प्लुतप्रणवविशिष्टतयैव समस्ततया ओमिति प्रयुज्यमानः स्वात्मस्वरूपं प्रकाशयन् सकृदुक्तो भवति । एषा ह्रस्वदीर्घप्लुतानां पृथक् पृथक् प्रयोगानन्तरं प्लुतस्य (सनादस्य) पुनरेकवारमावृत्तिः समस्तप्रणवप्रयोगः इति वाक्यार्थो वक्तव्यः । मात्रार्थेति वासुदेवे शान्तात्मनि चतुर्थ इति

१६. प्राणान् सकृदुच्चारितमात्रस्स एष ऊर्ध्वमुन्नमयतीत्योकारः ।
प्राणान् सर्वान् प्रलीयत इति प्रलयः ।

१७. प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयतीत्येतस्मात् प्रणवः ।
चतुर्धाऽवस्थित इति

१८. सर्ववेदेदेवयोनिः, सर्वगान्यश्च(क्यवस्तु)(ज्यवस्तु)प्रणवात्मकम् ।

इत्यथर्वशिखायां प्रथमः खण्डः ।

स्यान्मज्ज्योतिः स्वपकाशज्ञानमय आवर्तते आ=समन्तात् हृदये वर्तत
इत्यर्थः । चतुर्थार्धमात्रयाऽनुसंहितः परमात्मा हृदये प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

ओंकारादिनामानि निर्वक्ति— १६ ऊर्ध्वलोकमुन्नमयति
प्रापयति । तस्मादोकार इत्यर्थः ।

१७-१८ सर्वेन्द्रियाणि परमात्मप्रवणानि करोतीति प्रणव
इत्यर्थः । चतुर्धाऽवस्थितः । प्रणव उक्तरीत्या अकार-उकार-मकार
नादात्मना चतुर्धा अवस्थित इत्यर्थः । तस्यैवोकारस्यावयवमूतानां
पादानां ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदरूपत्वात्, (!), ब्रह्मविष्णुरद्रसंघर्षकामि-
रूपत्वात्, वसुल्द्रादित्यमरुद्ररूपत्वाच्च, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपत्वाच्च सर्व-
वेदेदेवयोनि वमोकारस्य । अत एव सर्वमपि वाक्ये प्रणवात्मकश्चे(१)त्यर्थः ।

चतुर्थार्धमात्राऽमेदारोपः । उक्तत्रिमूर्त्यधिकत्वाद्वा चतुर्थता ।
'चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा' इति माण्डूक्येऽप्युक्तम् । अत्र भस्मादी
क्रमेण ब्रह्मविष्णुरद्रत्योक्तिः, माण्डूक्ये क्रमेण अनिरुद्रप्रद्युम्नसंकर्य-
णत्योक्तिश्च अविबुद्धा, चतुर्मुखस्य जागरणसुषुप्तिरुद्धाधीनत्वात्,
रुद्रस्य च संहारे संकर्षणाधीनत्वात् अत्रापि माण्डूक्योक्त एव
तात्पर्यात् ।

१७-१८. गायत्र्यादीति पञ्चम्यन्तं वेदरूपत्वादित्येतस्समनन्तरमेव

१. देवांश्च समुद्धर्ता सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यस्संसारयतीति तारणात् तारः । २. सर्वे देवा अस्मिन् विशन्तीति विष्णुः ।

३. सर्वाणि बृंह(ब्रह्म)यतीति ब्रह्म । सर्वस्यान्तःस्थाने ध्यायिभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः [प्रकाशः] प्रकाशेभ्यः । ४. सदा ओमित्यन्तःशरीरे विद्योतयति (विद्युद्वद् द्योतयति) मुहुर्मुहुरिति

ख. २.

१. देवान् सत्त्वप्रकृतिकान् समुद्धर्ता । तदेव विवृणोति— सर्वेभ्यः—तारः । अतः प्रणवस्य तारशब्दित्वमित्यर्थः । २. सर्वे देवाः ब्रह्माद्या अग्रवत्त्वेनोङ्कारे प्रविष्टा इति ओङ्कार एव विष्णुरित्यर्थः ।

३. सर्वाणि स्थानुसंघातभूतानि ज्ञानानन्दादिगुणैः बृंह (ब्रह्म) यति वर्धयतीति ब्रह्म । सर्वस्यान्तःस्थाने ध्यायिभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः— (१) प्रकाशेभ्यः । सर्वस्य ध्यातृजन-स्यान्तःस्थाने हृदये वर्तमानस्सन् ध्यायिभ्यः स्वेन ब्रह्मध्यायिभ्यः प्रदीपवत् ध्येयं प्रकाशयतीति प्रकाशः प्रकाशेभ्यः प्रकाशेभ्योऽपि सूर्यादिभ्य अतिशयिततया प्रकाशयतीति प्रकाश इत्यर्थः । ४. सदा ओमिति अन्तःशरीरे हृदयस्थाने मुहुर्मुहुस्तत्त्वे विद्योतयतीति विद्युदिति

स्यात् ? । सर्ववाक्यवस्तु प्रणवात्मकमिति शङ्करानन्दपाठः । वाक्यं = नाम । वस्तु = रूपम् । सर्वमपि नामरूपं ब्रह्मात्मकमिति तदुक्तोऽर्थः । सर्ववाक्यवस्तु प्रणवात्मकमिति अष्टोत्तरशतोपनिषत्कोशे । सर्व-वाक्यञ्च प्रणवात्मकमिति पाठेऽपि सर्वस्यापि वैदिकवाक्यस्य मन्त्रादेश्च प्रणवपूर्वमेव प्रयोगात् प्रणवात्मकत्वं विवक्षितं स्यात् ? ।

ख. २.

प्रकाशः प्रकाशः प्रकाशेभ्य इति द्विरावृत्तपाठो भाष्येऽपि संमतो वेति विमृश्यम् ।

विद्युदिति प्रतीयात् । ५. दिशं दिशं भित्त्वा सर्वान् लोकान् व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनात् व्यापी महादेवः ।

६. पूर्वाऽस्य मात्रा जागर्ति जागरितम् । ७. द्वितीया स्वप्नम् । तृतीया सुषुप्तिः । चतुर्थी(र्थः)तुरीयम् ।

८. मात्रा मात्राः प्रतिमात्रा गताः । ९. सम्यक् समस्तानपि याद्वान् जयसीति स्वयं प्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीत्येव सिद्धिकरः ।

प्रतीयात् विद्युन्नामकनया जानीयादित्यर्थः । दिशं भित्त्वा=दिक्कृत-परिच्छेदमन्तरेण सर्वदिग्देशवर्तिव्यापकनया व्यापित्वम् । व्यापित्वादेव महादेयत्वम् ; व्यापित्वस्यैव महत्त्वा (स्वरूपत्वा ?) दिति भावः ॥

एवमनुस्मरणार्थं नामानि निरुच्य, अथ 'एतदक्षरं परं ब्रह्म' इति प्रक्रमोपदिष्टं ब्रह्मभानसाधनत्वं निरूप्यते—पूर्वाऽस्य मात्रा जागर्ति । "जागरिते ब्रह्म" इति श्रुतेः जाग्रद्दशासंपादकत्वादकारस्य ब्रह्मणो जागर्तित्युक्तिः । अतः पूर्वमात्रैव जागरितम् । तुरीयम् मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मविष्णुरुद्रपुरुषशब्दितानां चतुर्णाम् अकार-उकार-मकार-अर्थ-मात्रार्थानां जागरितत्वमसुषुप्तिमुक्त्यवस्थासंपादकत्वात् तदभिमानित्वाच्च । 'जागरिते ब्रह्मा ; स्वप्ने विष्णुः ; सुषुप्ते रुद्रः ; तुरीये परम-क्षरम्' इति श्रुत्यन्तरात् ।

[मात्रा ?] एवं प्रमात्रा = एवमवगच्छतेत्यर्थः । मात्राः चतस्रोऽपि मात्राः [प्रतिमात्राः गताः ?] प्रतिनियतार्थतया अवगता भवन्तीत्यर्थः । ९. समस्तान् ब्रह्मवादान् जयतीत्यर्थः । स्वयं ब्रह्म भवति—आदिर्मूतब्राह्मरूपो भवतीत्यर्थः । एषः ओंकारः सर्वसिद्धि-

452 सपरिष्कारभाष्योपेता अथर्वशिखोपनिषत् ख. 2.

१०. एतस्माद् ध्यानादौ प्रयुज्यते । ११. सर्वकरणोपसंहारत्वात् धार्यधारणाद् ब्रह्म तुरियम् ॥

१२. (२) सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः ।

कर इत्यर्थः । एतस्मात् ध्यानादौ प्रयुज्यते । एतस्माद्धेतोः ध्यानादौ प्रणवः प्रयुज्यते इत्यर्थः । सर्वकरणोपसंहारत्वात् सर्वेन्द्रिय वशीकरणहेतुत्वादित्यर्थः । धार्यस्य अवधारणीयस्य ब्रह्मणोऽवधारण हेतुत्वाच्च, ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद् ब्रह्मप्रतीकत्वाद् ब्रह्मगुणयोगाच्चैतदेव ब्रमेत्यर्थः ॥ (११)

१२. एवं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह-सर्व करणानि.....विष्णुः । सर्वाणि बाह्येन्द्रियाणि मनसि विलीनानि कृत्वा क्रियमाणं ध्यानम् । तद् विष्णुः । विष्णुरूपत्वध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

ब्रह्मगुणेति । परस्य ब्रह्मणो गृह्यन्मप्यस्ति । प्रणवे तद्भावेऽपि पूर्वोक्तं गृह्यणत्वमस्तीति भावः ।

ध्यानं विष्णुरिति । अत्र ध्यानस्य स्वयंप्रकाशतया मितिमात्रमेयरूपत्रिपुटीभावनैत्येऽपि निर्बिकल्पसमाधौ, “दयाशिशिरिताशया मनसि मे सदा जागृयुः धियाऽध्युषितवक्षसः...संविदः” इति श्रीदेशिकोक्तदिशा मितिमेयमेदापरिस्फूर्त्या मेयमात्रशेषणात् ध्यानं केवलं ध्येयविष्णुमयमेव भवति । तदेवंध्यानं श्रेष्ठमिति दर्शितम् । अनेनैव ध्येयो विष्णुरिति सिद्धम् । ध्याता रुद्रः । विष्णूपासकेषु योगिषु मध्ये सर्वज्ञो रुद्र एव सम्यक् परमात्मनो ध्यातेति स्वस्मिन् रुद्रभावेना ध्यातुर्ध्यानपरिनिष्पत्त्युपयोगिनीति भावः । अनेन परमेकान्तिनोऽपि रुद्रे गौरवातिशयः, न तावता मुक्त्यर्थमुपास्यत्वमिति च दर्शितम् ॥ अत्र प्रथमवाक्ये सर्वकरणानां मनसि प्रतिष्ठापनम्,

द्वितीयवाक्ये प्राणस्यापि मनसि प्रतिष्ठापनम्, तृतीयवाक्ये मनसीव परमात्मनि प्रतिष्ठापनञ्च क्रमेणोक्तमस्ति । तथाच प्रत्याहार, प्राणायाम, ध्यानधारणादिच क्रमेणोक्तमिति प्रतीयते । तत्रैतद्वाक्य-
क्षयमुत्प्यार्थभूतेषु, 'ध्यानं विष्णु,' 'ध्याता रुद्र,' 'ध्यायीतेशान
प्रध्यायितव्यम्' इत्येतेषु प्रत्याहाराद्यर्थत्रयक्रमस्य न कश्चित् प्रतिनियत
उपयोगो लक्ष्यते । अतः तत्तदशब्दुत्पादनमात्रे धृतेस्तात्पर्यम्, सर्वं
सर्वज्ञ विवक्षितमेव इत्यभिप्रेत्य द्वितीयवाक्य एव, 'परमात्मनि
सप्रतिष्ठाप्य' इति परमात्मघटनं कृतं भाष्ये । प्राणायामस्य च
प्रत्याहारापेक्षया पूर्वोक्तया अष्टाङ्गयोगे परिगणनात् पूर्ववाक्ये
करणप्रतिष्ठापने कथिते प्राणायामोऽपि कथितप्राय इति प्राणपद-
जीवपरं स्वीकृतम् । अथवा ध्यानस्य विष्णुमात्रगोचरत्वं विषयान्तर-
भूतदेवमनुष्यादित् करणानां प्रत्याहारे सत्येवेति पूर्ववाक्ये ताव-
दुक्तम् । ध्यातु रुद्रतादात्म्यभावना च रुद्रयत् स्वात्मन परमात्मनि
प्रतिष्ठापने कृत एव भवितुमर्हतीति द्वितीयवाक्ये यथाभाष्य तद्
विवक्षितम् । मोक्षार्थध्येयेशानध्यानञ्च नादान्ते परमात्मनि प्रतिष्ठान
एव, न पुन नादार्थापरिचये इति तृतीयवाक्ये दर्शितमिति प्रति-
नियतनिश्चयोपपत्तिर्विमृश्या । तृतीयवाक्यस्य वेदार्थसंग्रहवर्णितोऽर्थ-
उपरिदर्शयिष्यते । एव, 'न कारणम्' इत्यस्य ध्रुवप्रकाशकोकोऽर्थोऽपि ।

नन्यस्तु नाम विष्णोर्जन्म अवतारभूतम् । अथापि तस्य रुद्रादि
चदुपास्यत्वं न भवति, सर्वकारणस्य पुरुषस्य परवासुदेवस्यैवो-
पास्यत्वविधानादिति चेन्न-विष्णुपुराणे, 'नैसर्गिको न वै बोधस्तेषा-
मन्य-यतो यत इत्येव परतत्त्वोपासनस्यैव मोक्षाहेतुत्ववर्णनात् ।
विष्णोर्वासुदेवाभिन्नतयाऽनुगास्यत्वायोगाच्च । अत एव, ध्यान
विष्णु इति परध्यानस्य विष्णुरूपत्वमत्रैवोक्तम् । 'विभगार्चनात्
व्यूहं प्राप्य व्यूगार्चनात् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं प्रतिपद्यन्त' इतिवत्
विष्णूपासनं क्रमिकमुक्तिहेतुरपि स्यात् । तथा फलान्तरहेतुरपि ;

१३. (३) प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः ।

१४. (४) प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीतेतेशानं प्रध्यायितव्यम् । १५. सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते

तृतीयस्योत्तरमाह—प्राणं.....रुद्रः । मनसि प्रविलापितै-
रिन्द्रियैस्तस्य प्राणमपि जीवमपि, “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राशस्तद् यच्छेत्
ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद् यच्छेच्छान्त
आत्मनि” इत्युक्तीत्या परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्याता पुमान् रुद्ररूपः ।
ध्याता रुद्रबुद्ध्या ध्यातव्य इत्यर्थः ।

कश्च ध्येय इति चतुर्थस्योत्तरमाह—प्राणं—प्रध्यायितव्यम् ।
नादान्ते अर्धमात्रावसाने परमात्मनि जीवं संप्रतिष्ठाप्य तच्छेषतैक-
प्रवणं कृत्वा प्रकर्षेण ध्यातव्यमीशानं ध्यायीतेत्यर्थः । एवञ्च ईशान-
शब्दितो देवताविशेषो ध्यातव्य इत्युक्तं भवति । प्रध्यायितव्यम्
इति आत्माभावेडागमौ छान्दसौ । तस्यैव प्रकर्षेण ध्यातव्यत्वे युक्ति-
माह सर्वम्— । सर्वमिदं चिदचिदात्मकप्रपञ्चमूतं प्रसिद्धाः ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेन्द्राः मूतेन्द्रियैस्तहोत्पद्यन्ते । अत उत्पत्तिमत्त्वाद्देवां न प्रकर्षेण

परोपासनं पुनः साक्षान्मुक्तिहेतुरिति तत्र धृतेरादरः । किञ्च यथा
परिच्छिन्नविभवः प्रतीयते विष्णुः, तथा तस्य मुक्तयेऽनुपास्यत्वमेव ।
परवासुदेवामित्रतया ताद्रूप्येणोपासनं तु नासंमतम् । ब्रह्मरुद्रा-
दीनामपि हि ताद्रूप्येणोपासनमिष्टम् । परंतु ताद्रूप्यमिदं प्रमाण-
बलात् तत्र शरीरात्मभावरूपम्, विष्णुविषये तु साक्षादभेद इति
विशेषः । अत एव, ‘विष्णोः सकृन्नादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम्’
इत्यादिः विष्णुपदघटितैव परमर्षिपरशरसूक्तिरिति ।

[सर्वे] संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह मूतैः । १६. न कारणं
कारणानां धाता ध्याता । १७. कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः
सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये ।

ध्यातव्यत्वमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वेन प्रसिद्धयोः ब्रह्मरुद्रयोः कुतो न
प्रध्यातव्यत्वमित्यत्राह न कारणं....॥ धाता ब्रह्मा पूर्ववत् 'ध्याता
रुद्रः' इति ध्यातृत्वेनोक्तश्च रुद्र जगत्कारणो मृतोऽपि जगत्कारणकारणं
न भवतीत्यर्थः । पुन किं ध्येयमित्यत्राह कारणं तु .. । कारणं
चेतनाचेननात्मकप्रपञ्चकारणमृत भवैश्वरः सर्वनियन्ता सर्वैश्वर्यसंपन्नः
सर्वेण=पर्वविधेन ऐश्वर्येण=शेषित्वेन, मातापितृनृषलोकपालादिनिष्ठेनापि
शेषित्वेन, संपन्न, मातापित्तादिरूपेण च य स एव, ई भवत्यस्मादिति
शम्भुः मोक्षप्रद इत्यर्थः । स एव हृदयाकाशमध्ये ध्यातव्यः ; न
त्वीशानशब्दवाच्यः संहर्ता रुद्र इत्यर्थः । ["इति नागायण शम्भुः
भगवान् जगता पति । संदिश्य विबुधान् सर्गान् अजायत यदो कुले ॥"]
इति शम्भुशब्दस्य भगवत्परताया तदुत्पत्तेरवताररूपतायाश्चोपवृत्त-
त्वादतत्त्वशब्दशब्दोऽपि भगवत्परः । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा इति श्रूय-
माणाऽपि विष्णोरुत्पत्तिरवताररूपेति द्रष्टव्यम् । १] २] 'अजायमानो बहुधा
विजायते', 'पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ' इत्यादिश्रुतिरिष्यत्तानुसंधेया ।

1. आकाशमध्ये इत्येतदनन्तरं पुनर्न्यायपदं नास्तीति श्रुत-
प्रकाशितशैल्याऽप्यवगम्यते, कारणंतिवित्यादि वाक्यं स्यात् ।

2. अजायमान इति वाक्यमिदं—, सर्वव्याप्यतनाधिकरणश्रुत-
प्रकाशिकायामथर्वशिखानिग्रहि एतद्व्याप्त्योपादानस्थल इव अत्रापि,
विष्णूत्पत्तेरवताररूपत्वस्थापनार्थमेव प्रवृत्तम् । अन्यथा असंगतेरिति ।

१८. ध्रुवं स्तब्धाऽधिकं क्षणमेकम्, क्रतुशतस्यापि चतुस्सप्तत्या यत् फलम्, तदामोति कृत्स्नमोँकारगतिञ्च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम् ।

१९. ओँकारो वेदपर ईशो वा । २०. शिव एको ध्येयः शिवंकरः सधेमन्यत् परित्यज्य । २१. समाप्ताऽथर्वशिखेति ।

एकं क्षणमात्रक वा, ध्रुव=स्थिर परमात्मानं स्तब्धा नैश्वर्येन ध्यात्वा क्रतुशतचतुस्सप्ततिफलमाप्नोति कृत्स्नम् ओँकारगति ओँकार प्राप्यं फलञ्चाऽऽप्नोतीत्यर्थः । सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम्, तत् फलमाप्नोतीत्यर्थः । उक्तं ध्यानकरणमोँकारं स्तौति ओँकारः- सर्वसाह्वेदात् ओँकार श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वफलप्रदाने ईशः शक्तश्चेत्यर्थः । वाशब्दार्थे ॥

ध्येयमुपसंहरति-शिवः....परित्यज्य । अन्यत् सः परित्यज्य । इति नारायण शम्भुर्भगवान् जगतां पनि . विष्णोर्ह पतिरवतार-रूपेति द्रष्टव्यम् । शिवंकरः शिवकर. मोक्षपददिशः एव ध्येयः । अत्रत्यशिवंकरशब्द प्रसिद्धशिव-यावृत्त्यर्थः ॥ वक्तव्यशः (शे १) किमपि नाशिश्रममिति स्वयमेव श्रुतिराह - समाप्ताऽथर्वशिखेति ।

कोशेषु त्रिचतुरवाक्यन्यायानानन्तरनिविष्टेषु “इति नारायणः शम्भुः” इत्यादिः ‘द्रष्टव्यम्’ इत्यन्तः कुण्डलितो ग्रन्थोऽत्रैव भाव्य इति अत्रैव मुद्रितः॥ शम्भुशब्दस्याप्यत्रैव सत्त्वात् उपरि नद्ग्रन्थानन्वयाच्च ।

१). ओँकारगतमिति वचित् पाठः ।

अतदमथर्वशिखारहस्यम्-वञ्च ध्येय इत्यस्य साक्षात् समानाकारमुत्तरम्-कारणं तु ध्येय इति । तत्र छेयतया प्रवृत्ते, ‘ध्यायी-त्तेज्ञानं प्रध्यायिनव्यम्’ इति वाक्ये इदमुच्यते-ईशानं ध्यायेत् । कीदृशमीशानम्? न रूद्राभिधमीशानम्, किंतु प्रध्यातव्यम्, प्रकर्षण ध्येयतया विधिप्राप्तमीशानम् । प्रकृष्टध्यानं नाम मोक्षार्थध्यानम् ।

प्रसिद्धेशानव्यावर्तनाय प्रध्यातव्यमिति प्रयुज्य, कुतः न रुद्र ईशानः
 प्रध्यातव्यो न भवतीत्याशां परिहर्तुं सर्वमिदमिति वाक्यं प्रवर्तितम् ।
 सर्वस्येव प्रपञ्चस्य, ब्रह्मरुद्रादेरपि कार्यत्वात्, “आग्रहस्तत्पर्यन्ता
 जगदन्तर्ग्यस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशयर्त्तिनः ॥
 यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः”, “अग्न्युद्धास्ते
 समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः” । इत्युपसंहितरीत्या न मुमुक्षुभ्येय-
 त्वमित्युक्तं भवति । ननु जगत्संहारकारणत्वेन प्रसिद्ध ईशानः कथं
 संप्रसूयते इत्यत्राह न कारणमित्यादि । अत्र धातुर्ब्रह्मण उवादानं
 रुद्रपितुर्ब्रह्मण पय कार्यत्वे अभ्येयत्वे च सति किमु न रुद्रस्येति
 क्षतये । एतेन ईशानशब्दस्य रुद्रत्वे रुद्र एव ध्येयः, यौगिस्तत्वे
 चतुर्मुखोऽपीति शब्दाऽपि क्षमिता, तयोः व्यष्टिगतयोः कारणभूत-
 समष्ट्यादिकारणत्वाभावात् । अतः कारणकारणत्वाद्विशिष्टो यः
 शम्भुः स ध्येयः, न तु कार्यभूतोऽनीश्वरशम्भुरिति । आकाशमध्य
 इति वात्सल्यातिशयेन विशेषानुग्रहाय अग्रह-स्वस्वभावतया हृदय-
 कुहरेऽयतीर्णत्वं प्रदर्शयते । तेन हार्दवितारयत् विष्णुरार्योऽव-
 तारोऽपि कश्चिदिति नाग्रनारूपसंप्रसूतिरैश्वर्यधानिनीति गमितम् ।
 तर्हि विष्णोरपि ब्रह्मरुद्रयोरपि प्रसूतिरवतार एवास्ति इति शब्दाशम-
 नाय ब्रह्मविष्णुरद्रेन्द्रा इति इन्द्रस्य सह यत्नम् । तथासति इन्द्रादि-
 जन्माप्यवतारः स्यादिति प्रतिबन्धिः । अद्रेन्द्रस्य, सर्वमिदमित्युक्त-
 प्रपञ्चस्यैव कर्मवश्यत्वम्, अनुग्रहाय प्रवर्तनप्रतीक्षत्यमुपासनमहिम-
 लब्धानेकशाश्लेषत्वादिकुञ्जैन्द्रप्राणाधिकारणसिद्धम् । तथाच जन्म-
 सामान्यं कर्मवृत्तमित्युत्सर्गः । अकर्मवश्याया, ‘न चास्य कश्चिज्जनिता
 न चाधिपः’ इति अकारणकतया, विशेषइवनगलाच्च विष्णुप्रसूतिरे-
 कैवाचताररूपेति । तत् सिद्धं प्रसिद्धरुद्रव्यावर्तनेन अधेमात्मादेवता-
 भूतः पुरुषः परमान्मा श्रीमन्नारायण एव रुद्रतुल्येन ध्यात्वा रुर्ध्वेश्वर-
 दिशवपितामहदिशंकरश्चशम्भुरत्र ध्येयतया प्रतिपाद्यत इति ॥

अत्र पाठमेवादेस्तुगमत्वाय आनन्दात्मशिष्यशङ्करानन्दरुन-
 प्रतिपदव्याख्यातालकोशग्रन्थात् कतिपयांश उद्ध्रियते—अर्धमात्रा =
 अर्धं विन्दुः । तद्रूपा मात्रा । संवर्तकोऽग्निः संकर्षणमुखानलः ।
 भास्वतीः स्मृताः । भास्वत्यो विचित्रवर्णाः प्रकाशादिकाः ; स्मृताः
 चिन्तिताः । महत् महदार्यम् । शुभाशुभा पुण्यपापरूपा, एतन्नाम्नी
 च । चतुष्पादः ऋग्वेदादिचतुष्पादः । चतुर्दिशरः ब्रह्मविष्णुरुद्र-
 पुरुषरूपशिरस्कः । चतुर्दिशरा एव चतुर्दिशरः । चतुर्धर्मात्रः ।
 गार्हपत्याद्यग्नय एवार्धमात्रा इति । प्लुनप्रयोगेण—प्लुनार्तातत्वेन
 प्रणवस्य प्रयोगेण । प्राणानुद्दिश्य प्रलीयते—लयं याति ; प्राणान्
 स्वस्मिन् लयं नयतीति वा । प्रणामयति—प्रकर्षणं प्रापयति । चतुर्धाऽ-
 यस्थितः पृथिव्यादिरूपैश्चतुष्पकाराद्यस्थितः । इति = अस्मात् कारणात्
 सर्वधेद्वैदेवयोनिः । सर्ववाक्यवस्तु = सर्वनामरूपम् प्रणवात्मकम् =
 प्रणवस्वरूपम् । देवाश्चेति देवादयोऽपि प्रणवात्मका इत्यनेन प्रकारेण ।
 संघत्ताम् = संघत्त—सम्यग् ध्यानं कुरुत । स्थानेभ्यः = स्थानशब्दाभि-
 धेयेभ्यः । ध्यायिभ्यः = ध्यानशीलेभ्यः (चतुर्थी) [अत्र 'सर्वेभ्योऽन्तः-
 शरीरे स्थानेभ्यः प्रकाशयतीति प्रकाशः प्रकाशः प्रकाशेभ्यः । सदो-
 मिति विद्युमद् द्योतयति मुहुर्मुहुरिति विद्युद्वत् प्रनीयात् इति पाठः ।
 दिशं दिशमिति द्विः पाठो नास्ति । व्याप्नोति व्यापयतीति पाठः] ।
 जागर्ति जागर्ति जागरणं करोति । तेन सा जागरणम् । [अत्र मात्रे-
 त्यादेः कमप्यर्धसुष्यर्थं, 'मात्राचतुष्टयाग्राधिकृतमित्यर्थः' इति भावो
 वर्णितः ।] सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रात्मकम् । ते ब्रह्मादयः संप्रसूयन्ते
 स्वामिन्नं सर्वमिदमुत्पादयन्ति । [अत्रापि सर्वे इति पदं न] किमीश्वर-
 स्वरूपमिन्द्रियभूतमायाध्यातृरूपम्, अन्यद्वेत्यत्राह सर्वाणि चेति ।
 कारणमिति मायोच्यते । इन्द्रियादि न ध्येयमित्यर्थः । किंतु कारणमेव
 ध्येयम् । कारणमिह मायाया अप्याश्रयः [सर्वेश्वरश्चेति चकारसहित-
 पाठः] शम्भुः सुखकारणम् । आकाशमस्य इति उपर्यन्वेति ।

आकाशमध्यं स्तम्भनां नीत्वेत्यर्थः । ओंकारो यत् फलं वेद जानाति,
तदप्याप्नोति । पर ईशो वा = परः ईश एवेति ॥

—:॥॥:—

वेदार्थसंग्रहे, 'प्राणं मनसि सह करणै' इत्यादिवाक्यस्य अथर्व-
शिखागतस्यार्थ एव संगृहीत — । अतः 'प्राणं मनसि सह करणै' ।
इत्यादिवाक्यं सर्वकारणे परमात्मनि करणप्राणादि सर्व विकारजात-
मुपसंहृत्य तमेव परमात्मानं सर्वस्येशानं ध्यायीतेति परब्रह्मभूतनारायण-
स्यैव ध्यानं विदधाति । 'मति विश्वस्य' इति, 'न तम्येशे कश्चन' इति
च तस्यैव सर्वस्येशानता प्रतिपादिता । अत एव, 'सर्वधर्मसंपन्न सर्वेश्वरः
शम्भुराकाशमध्ये ध्येय' इति नारायणस्यैव परमकारणस्य शम्भुशब्द-
वाच्यस्य ध्यानं विधीयते । 'कश्च ध्येय' इत्यारभ्य, 'कारणं तु ध्येय'
इति कार्यस्याध्ययतापूर्वकारणैकध्येयतापरत्वाद् वाक्यस्य ।" इति ।

"उपसंहृत्य = परमात्मनि विकारजातोपसंहारमनुसंधाय" इति
वेदार्थसंग्रहव्याख्या तात्पर्यदीपिका । तुरीये सर्वकरणोपसंहारत्वस्य
प्राक् श्रुत्युक्तत्वात् तदनुगुणमिदम् ।

'न कारणम्' इत्यत्र पूर्ववाक्यात् 'समन्वृत' इति विपरिण-
म्यानुवर्गेण, जगत्कारणं नोत्पाद्यत इत्येव उक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम् ।
तदनुरोधेन भावप्रकाशिकायाम्, 'घाता ध्याता' इत्यस्य जगतः स्रष्टा
तदर्थमादिसर्गसकलपकर्तृत्वार्थो वर्णितः । उपनिषद्भाष्योक्तार्थश्चास्ति ।

शम्भुशब्दार्थश्च श्रीसहस्रनामभाष्ये एव भाषितः —, "स्वसौन्दर्य-
सौशील्यादिगुणाविष्कारेण शः सुखं भावयतीति शम्भु" इति ।

२० एतामधीत्य द्विजो गर्भवासात् विमुक्तः ; विमुच्यते , एता-
मधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इति [ओं सत्यमित्युपनिषत्]
इति द्वितीय (?) खण्ड । आ भद्र वणभिरिति शान्ति ।
इत्यथर्वशिखोपनिषत् ॥

एताम । एतामुपनिषदमधीत्य पूर्वोऽपि जनो त्रिषुक्तः ;
अद्याप्यधीयानो विमुच्यत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्त्यर्था ॥
क्षेमाय यः करुणया क्षितिर्निर्जराणां भुवावजृम्भयन् भाष्यमुधामुदारः ।
वामागमाध्यगवदावदत्तुलातो रामानुजः स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥
इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्य
पादसेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यद्वयस्य,
परबालमुनिपादसेवासमधिगतपारमहस्यस्य
श्रीरङ्गरामानुजमुने हृतिषु
अथर्वशिखोपनिषत्प्रकाशिका संपूर्णा ।

विमुक्तपदं षडोपनिषदि, 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्यत्रैव नारायण
द्वेषाद्विमुक्तिपरम् गर्भवासादिति श्रवणात् । अत एव व्याख्या-
तम् । एतद्विषया पुनर्जन्मरहित एव सन् अस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तो
भवेतीत्यर्थस्तु काम घञ्ताम् । घञ्स्तुतस्तदा विमुक्त इति पुनरुक्तमेव ।
इत्यथर्वशिखोपनिषत्परिष्कारो व्यतन्यत ।

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ॥

इति श्रीवेदान्तरामानुजयतीन्द्रपदाब्जमधुवतस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनि
चरणामुजसेवासपादितसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यसच्चक्रवर्तिनो
धोरराघवाचार्यस्य हृतिषु
अथर्वशिखोपनिषत्परिष्कारः

श्रीमते लक्ष्मीहयःपदनपरब्रह्मणे नमः ।

शुभमस्तु

अथर्वशिखामारसंप्रहकारिकाः ।

अङ्गिर प्रभृतिपञ्चे प्राहाथर्वा चतुष्पयम् ।
 ध्यानस्य करण ध्यान ध्याता ध्येय इति क्रमात् ॥
 ओंकार करण ब्रह्म चतुष्पाच्चतुरक्षरम् ।
 प्रत्यक्षर लोकवेददेवच्छन्दोगिभावना ॥
 ब्रह्मा विष्णू रुद्र एवं पुरुषो देवता क्रमात् ।
 ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मा स प्लुतरूप प्रयुज्यताम् ॥
 नाना नामानि चान्तर्यान्येतस्येत्युक्तमादिमम् ।
 अथ स्त्रीण्यस्त च ध्यान योगे विष्णुतया स्थितम् ॥
 ध्याता रुद्रतया भाव्यो ध्येयस्तु श्रूयता पर ।
 भूतेन्द्रियादिवद् ब्रह्मरुद्राद्यपि हि सूयते ॥
 अनो यो मोक्षमुखद समष्टेरपि कारणम् ।
 स ध्येय ईश्वरो नान्य इत्यथर्वशिखाश्रुति ॥

पुरुषनामानि— पैप्पलाद अङ्गिरा सनत्कुमार अथर्वा.

विषयाः

अथर्वणा मन्त्र-ध्यान ध्यातृ-ध्येय प्रकारनिरूपणम्	454-455
ओंकारनिरूपणपञ्च	455-456
अक्षरमेदेन देवतादिकथनम्	456-457
नानाप्रणयनामनिर्वचनम्	458
ध्यानस्य विष्णुरूपत्वम् 461-462 ध्यातरि रुद्रभावना	464
सर्वाकारणभूतस्य परवस्तुनो मोक्षार्थध्येयत्वम्	465

॥ शुभमस्तु ॥

धीः
उपनिषत्परिष्कारान्तर्गतः
अथर्वशिरस्सारः

अखिलमनुवदिष्यन्नर्थमार्येस्तु पूर्वं

अभिहितमिह किञ्चिद्वाक्यमात्रार्थमात्रम् ।

उपनिषदि विवक्षाम्यज्ञमा सर्ववाक्य-

स्फुटगतिविवारेपि स्यात् परिष्कारमाहु धीः ।।

अथर्वशिरसि पदवाचयानुपूर्व्यामभ्यधिकाः विपर्यया व्यक्त
लक्ष्यन्ते । उत्तरदेशीयदेवनागरीमुद्रणेषु महीशूरपुरान्त्रलिपिमुद्रणे च
महद् वैषम्यम् । पूर्वत्र मुद्रणे अथर्वशिरसि अथर्वशिखोक्तपणवमात्राभेद
तद्देवतावर्णादेरीषद्विशदं वर्णनमपि लक्ष्यते । उत्तरत्र न तत्प्रस्तावः ।
पूर्वत्र ओङ्कारनाम्ना बहूना परिगणने रुद्रेशानभगवन्महेश्वरनाम्ना निर्देशः ;
उत्तरत्र महादेवनामापि ओङ्कारनामतया अन्ते समगणि, निरवाचि
च । स्थूलमिदं प्रदर्शनम् , आद्रित आ अवसानात् सन्नि अमरुत्या
भेदा । तत्र अतोपात्ता- पूर्वाचार्यग्रन्था प्रायो महीशूरमुद्रणदृष्टमानु-
पूर्वमेवानुरन्धत इति तत्रततोद्धृतवाक्यानिरीक्षणाश्चिन्धीयते ।
श्रीदेकदेशप्राच्यविद्याविमर्शालयकोश प्रायो महीशूरमुद्रितसमान एव ।
अतो बहुविवादग्रस्तानुपूर्व्यतया, आनुपूर्व्या किञ्चिद्वाक्यान्त्या-
सदीयादृतस्य अलामेन च अथर्वशिगेमूलमुद्रण नात्र क्रियते ।
अथापि पूर्वाचार्यैस्तदर्थस्य निष्कृष्टत्वात् तदनुवादमत्र कर्तुं प्रवृत्त तच्छेष-
तया तदुपक्रमभागः किञ्चिद्विशदं प्रकाश्य तत्तत्खण्डगतकतिपयवाक्य-
शकलमात्रमर्थवैशद्यात् निवेद्यते । अत्रैवमथर्वशिरस उपक्रमः—

हरिः ओं । देवा ह वै स्वर्गं लोकमायन् । ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति ॥ सोऽब्रवीत्, अहमेकं प्रथममासं यन्मिं च भविष्यामि च, नान्यं कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् । दिशश्चान्तरं प्राविशत् । सोऽहं नित्यानित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्जं प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाभ्योदभ्योदम् अधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं माययहं सावित्र्यहं त्रिष्टुपजगत्पुनष्टुष्टुचहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गीर्षहं रुगहं यजुरहं सामाहमयर्जीहिस्तोऽहम्

यौ मा वेद म सर्गन् देवान् वेद सर्गाथ वेदान् न्नागानपि ब्रह्मा ब्राह्मणैश्च गा गोमि धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्तेन तेजना । ततो दैवै ते देवा रुद्रमपृच्छन् । ते देवा रुद्रमपश्यन् । ते देवा रुद्रमध्यायन् । ततो देवा ऊर्ध्वग्राह्यो रुद्रं स्तुवन्ति इति ।

ननु दैवै, 'क वरम्' इति वा, साक्षादेव 'क परमात्मा' इति वा पक्ष-दृष्ट्वा, को भवानिति प्रश्नं कृतं कृत इति चेत्—अत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—'देवतात्वेन साक्षात्त्वेऽपि प्रभावाद्भेददर्शनेन संदेहाद् देवा अपृच्छन्' इति । अयं भावः—तत्त्ववेदिभिर्देवै स्वपदुपेन्द्रकिङ्करैः कदाचिद् दैव्यैश्च यत्रेवाद् गिरः ७ भूतधारणादिरूप रूपाय दृष्टमिति, 'असौ साक्षात्त्वात्तेनापि हि दिव्यकिङ्करेण भाट्यम् । तत् कथाम्भेदे येष' इति आश्चर्यसमी, तथापि प्रभावाद्भेददर्शनेन किञ्च तत्त्वं इति न न क् मदिदानीं पृष्टम् 'को भवान्' इति । ॥ चोऽऽराधयेन्ती प युवाच, अहमेक इत्यादिना । तथा च—अहमपि दैव्यै एव । जानाम्येव सर्वान्तर परमात्मानम् । मयाऽनुग्रीयमानास्तु पातनाविरोधः, यत्र मे वेदादिकमिच्छामिति बोधिर्न भवति । तदन्ते तद् विज्ञाय तं तुष्टुवु । तदेतन् सदीयमुपासनमथर्वशिरमि प्रणिपाद्य

इति । अयमर्थोऽस्माभिर्वेदान्तपुष्पाञ्जलीं प्रदर्शित इत्यम्—

“रुद्रो मसापुताङ्गो विमदृक् अनिमिपैर्विस्मिनः को भवानि-
त्युक्तः स्वं माधुश्चतं गमयितुमगदत् नित्यसर्वात्मतां स्वाम् ।
स स्वसादन्तरं त्वामपि बहिरखिलात् वीक्ष्य लक्ष्मीश ! सोऽहं
सर्वोऽप्यन्योन्यमितोऽहमि । दृढमतिस्नैश्च वेद्यं स्वमाह ॥” इति ।

श्रुत्यर्थः—देवानां मन्त्राक्षयं पित्राय रुद्रः एवं प्रत्युवाच अहमेक
इत्यादि । कालत्रयवृत्तिरेकोऽहमित्यर्थः । य. प्रलगेऽपि विना विलयं परमान
एक. प्रसिद्धः परमात्मा सोऽहम् ; स मदन्तर्यामी ; तच्छेष एवाहमिति
यावत् । मत्तः — मदन्तर्यामिमृतात् परमात्मनो व्यनिरक्त-पृथग्भूतः
नान्यः कश्चित् । यो यो भिन्न इह लक्ष्यते, तस्य सर्वस्य हि ॥ आत्मेति
वास्तवार्थः ।

‘जीवान्तरवत् परमात्मनोऽन्यो रुद्रः कथमेवं स्वात्मानं परमात्म-
त्वेनाऽऽह ! किं पौण्ड्रकादिवत् अभिमानेन’ इति शंकायां श्रुतिस्तत्त्वम-
सम्भ्यमुपदेष्टुम्, इतीति तद्वाक्ये निगमय्य स्वयमाह सोऽन्तर्गादिति । सः
रुद्रो जीवः अन्तरात् देहाद्यपेक्षया सूक्ष्माज्जीवात् अन्तरं सूक्ष्मं परमात्मानं
प्राविशत् । तद्विषयकान्तरात्मत्वधीसंपन्न आसीदिति यावत् । दिशश्चा-
न्तरं प्राविशत् । सर्वाचेतनान्तर्यामिस्वान्तर्याम्यैव ज्ञानवाधासीदिति ।

एवमसम्भ्यमुपदिश्य पुनस्तदीयवाक्यान्त्यपि श्रुतिरनुवदति सोऽह-
मित्यादिना । मदन्तर्यामी स एव नित्यानित्यादिसर्वान्तर्यामीति सर्व-
वाक्यार्थः । एवमेव हि प्रह्लाद-वामदेवादिभिरनुसंहितमिति “शास्त्रदृष्ट्या
तूपदेशो वामदेववत्” इति ब्रह्मसूत्रे प्रत्यथादि । एवम्भूतविवेकशालिनः

स्वेन ब्रह्मादिजङ्गमस्यावरचेतनाचेतनमर्वा-न्तर्यामी स तत्तद्वर्हवृत्त्यनुष्ठाप-
नेन स्वधर्मेण तर्प्यते चेति स्वस्य धर्म-न्यग्रस्थाभङ्गकृत्वा नाग्रमप्याह ब्रह्म ब्रा-
ह्मणैरित्यादिना । ब्रह्मादिद्वितीयान्तपदानि तत्तदर्थान्तर्यामिणमित्यर्थकानि ।
ब्राह्मणादितृतीयान्तपदानि तत्तद्वर्हधर्मपराणि । तत्तद्वस्तु यथावत् उपयोज्य
कतु शक्य तदाराधने सर्वे कुर्वन्तस्मीत्यर्थः । ततो ऋ वै इति । रुद्रस्य भगवति
भगवद्धर्मे च निष्ठाऽस्ति न चेति जिज्ञासितत्वादेव को भवानित्यपृच्छन् ।
यो वै रुद्र स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनम । यो वै रुद्र स
भगवान् यश्च स्वन्दस्तस्मै वै नमोनम । यो वै यदचेन्द्र यश्चाग्नि
इत्यादि । रुद्रस्य भगवत्त्वात् ब्रह्मस्कन्देन्द्रादित्यमप्यस्ति । रुद्रशब्दस्य
ब्रह्मस्कन्दादिशब्दानाञ्च भगवदभेदान्वयार्हः । तदन्तर्याम्यर्थकत्वात्
अभेदान्वयोपपत्तिः भगवत्पर्यन्तभावनाया नमस्कार्यत्वोपपत्तिश्चेति भावः ।

अथायमैवशब्दाद शरीरात्मभानिबन्धन इति प्रदर्श्य सर्वस्य
तद्विभूतित्वमाहुर्देवा, ' भूस्ते आदि, मध्यं भुव, स्वस्ते शीर्षम् । विश्व-
रूपोऽस्ति ब्रह्मैकस्त्व वृद्धिस्त्व शान्तिस्त्वम् "इत्येवम् ।

अथ तस्योपसहर्तृत्वं प्रस्तुत्य ओंकारस्य प्रणवादीनि बहूनि नाम
घेयानि निर्दिश्य तेषामर्थवर्णनञ्च पश्चात्, अथ कस्मादुच्यते ओंकार
इति, कस्मादुच्यते प्रणव इत्येवम् । अथ तस्यैव ससाररुद्रावकत्वमुच्यते,
"एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये" इति । तद्योपासनादिति, "तमी
शान पुरुष देवमीड्य निचाय्येमा शान्तिमस्य तमेति" इति मन्त्रेणोक्तम् ।
अथास्य प्रणवमात्राणां ब्रह्मविष्णुसुन्देवताकत्वमुपवर्ण्य फलभेदश्च आश्रितः ।
"या सा प्रथमा माता ब्रह्मादेवत्या यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेत्
ब्रह्मपदम् । या सा द्वितीया माता विष्णुदेवत्या गच्छेत् धैष्णव

पदम् । या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या गच्छेद्देशान पदम् ।”
 इत्येवम् । अथ, या सा अर्धचतुर्थी मात्रेत्यारभ्य, ‘यस्ता
 ध्यायते नित्यं स गच्छेत् पदमनामयम्’ इति मोक्षफलमुक्तम् । तत्
 किमिति न विवृतम् । अनेन पूर्वोक्तानां त्रिमूर्तिपदानां सामयत्वमवगम्यते ।
 “अयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवायान्ति परमपर परायणञ्च”
 इति तस्य देवयानमार्गगम्यत्वमुक्तम् । स च पन्था अर्चिरादिरेव ।
 तेन अर्धचतुर्थमात्रोपास्य वस्तु अर्चिरादिमार्गगम्य ब्रह्मैवेत्यनुष्ठुतम् ।

ततः पशुपाशविमोक्षणाय पाशुपतं व्रज बोधयता, ‘अग्निरिति भस्म’
 इत्यारभ्य ‘भस्मना अङ्गानि सस्पृशेत्’ इति अग्नेषु भस्मधारणं विहितम् ।
 इदञ्च प्रकरणात् अथर्वशिर-उपदिष्टमोक्षार्थरुद्रशरीरकपरमात्मोपासन-
 रूपभक्तियोगाङ्गमिति सुस्पष्टम् । तेन ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणपूर्वकभक्तियोगवत्
 ईदृशभक्तियोगो मोक्षसाधनमिति निश्चीयते । रुद्रशरीरकनया
 परमात्मोपासनं कार्यमिति प्रक्रमवाक्यात् विशदमेव विशायत इति न तत्र
 विवादः । अतः इदं मोक्षस्थानं रुद्रस्थानं न भवितुमर्हति । तदिदमन्तर्यामि-
 पुनरपि विशेषतो दर्शयते, “योऽग्नौ रुद्रो योऽप्सु” इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
 ततः उपनिषदुपसंहारः । एवमथर्वशिरार्थसंग्रहः ॥

एतदथर्वशिरार्थसंग्रहश्च वेदार्थसंग्रहः —, “यत् पुनरथर्वशिरसि
 रुद्रेण स्वसर्गार्थं प्रपञ्चितम्, तत् ‘सोऽन्नरादन्तरं प्राविशत्’ इति
 परमात्मप्रवेशादुक्तमिति श्रुत्यैव व्यक्तम्” इति । व्याख्यातमिदमित्थं
 तात्पर्यदीपिकायाम् — रुद्रेण को भवानिति पृष्टेन प्रथमम्, अहमेक
 प्रथममासं वर्तामीत्यादिना स्वस्य सर्वात्मकत्वे उक्ते, ‘परमात्मनो हि

सर्वात्मकत्वम्, कथं तद् भवतु" इत्यपेक्षायाम्, इत्थमिति प्रकारार्थोऽयम् इतिशब्दः । सोऽन्तरादन्तरमिति वक्ष्यमाणपकारेणेत्यर्थः । यद्वाऽह इतिहेतौ । 'सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशश्चान्तरं स प्राविशत्' इति परमात्मानुप्रवेशात् सर्वात्मकत्वमित्यर्थः । इतिशब्दस्य हेतुपरत्वमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तम् । यद्यपि इतिशब्दस्य समाप्तिरेवार्थः, अथापि रुद्रवाक्यावसानेऽवयवकल्पनं न्याय्यम्, न त्वमयुक्तपदान्तराध्याहार इति रुद्रवाक्यमेवेदम् । स इति परमात्मोच्यते, बुद्धिस्थत्वात् सः अन्तरादन्तरं शरीरादन्तरस्य प्राणादेरप्यन्तरं जीवं प्राविशत् । दिशश्चान्तरम् । दिक्छन्देन समस्तजगद्वर्तिवस्तुजातं रक्ष्यते । सर्वपदार्थानामन्तरं जीवात्मनः प्राविशत् । सर्वसामानाधिकरण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदुपपत्तये स्वस्य सर्वजीवानाञ्च परमात्मानुप्रवेश उक्तः । एव रुद्रवाक्यत्वमेव युक्तम् ॥ अथा श्रुतिवाक्यमस्तु । तदाऽयमर्थः — सः रुद्रः अन्तरादन्तरं जीवादन्तरं परमात्मानं प्राविशत् बुद्ध्या व्यगाहत् । अनुप्रवेशशब्दस्य सम्यग्बोधनार्थत्वं लोकसिद्धम् । तथा चाणक्यप्रयोगश्च—“यस्यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् । अनुप्रविश्य मेधानी क्षिप्रमात्मवशं नयेत्” इति । सः रुद्रः स्वान्नर्थाभिप्रेत्य परमात्मानं तच्छरीरकं बुद्ध्याऽनुसहितवानित्यर्थः । एव निर्वाहद्वयमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तम् । परमात्मनः प्रवेशादिति षष्ठी समासः । परमात्मकर्तृकप्रवेशात् परमात्मकर्मकप्रवेशाच्चेति भावः” इति । अतः इतिशब्दस्य हेतुपरत्वे परमात्मप्रवेशादित्युत्तरवाक्येऽन्वय इव पूर्व-

वाक्यान्वयोऽपि दर्शित सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिहायाम्-
मद्यातिरिक्ताभावात् अहमेव प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि चेति ।

अथोपरिननखण्डार्थसंग्रहोऽपि (श्रुतप्र), “द्वितीयखण्डो रुद्र-
वाक्यानुवादेन स्तुतिपरत्वात् तदन्तर्यामिपरमात्मविषय । यो वै रुद्रः
स भगवानिति । यो रुद्रान्तर्यामी स वामदेव इत्यर्थः । भगवच्छब्दस्य
वामदेवामाधारणत्वात् । तच्च दर्शितम् । यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च
विष्णुरिति अन्तर्यामिण एवावताररूपविशिष्टत्वमुक्तम् । तृतीये तु
परमात्मनो नैभवम् । तद्वाचकस्य ओंकारस्य नामधेयानि चतुर्थे । तन्निर्गुणं
पञ्चमे । षष्ठे तु, *‘तदेतदुपासितं यम्,’ ‘निचाप्य त शान्तिमत्यन्तमेति’
इति रुद्रशरीरकपरमात्मोपासनं साङ्गमुक्तम् । व्रतमेतत् पाशुपतमिति ।
पाशुपतिरूपपरमात्मोपासनाङ्गतयः पाशुपतिसिद्धिः पाशुपतम्, न तु पाशु-
पतागमप्रतिपाद्यम्, तद्विद्वद्वयकरूपकाभावात् । ममन्तर्गतस्पर्शनं तु
प्रकरणगृहीतत्वात् सन्तः प्राप्नोति दर्शपूर्णमासप्रकरणगृहीतप्रयोजवत्,
सौत्तमणीप्रकरणगृहीतसुराग्रहश्च । तस्मादथर्षेदिरसि रुद्रान्नरात्मा
नारायण एव प्रतिपाद्यः, यथा प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रान्तर्यामी । ” इति ।

सर्गमिदं तदाचार्यपादैः श्रीवात्स्यवरदगुरुभिरेव निवेचितं
तत्रसारे, “यद् देवैरनुयुक्तं उत्तरमुशन् रुद्रो विवृत्यात्मनि

व्याज्जे महीमधीधरधुरामाथर्वणे मूर्धनि ।

स प्रादुर्भवदन्तरात्मभगवद्भूमाऽफणतः ‘सोऽन्नरात्

अन्नं प्राविशत्’ इत्यादिप्रविधया तद् वामदेवादिवत् ॥८०॥

*एव श्रुतिवाक्यपाठो महीशूरमुद्रणे द्रष्टव्यः ।

‘नान्य कश्चिन्मत्त’ इत्युपमावयाद्धर्ष नेतिस्तत्समाप्तिं व्रजोति¹ ।

प्राग्वत् पश्चादुपमावयानुवृत्ते ‘सोऽह नित्योऽनित्य’ इत्यादिमङ्ग्या ॥

सोऽनो हेतु² वक्ति, नेति प्रकार महादोक्तो हेतुरन्त प्रवेश ।

महादोक्ति ‘सर्गमादनन्तस्ये’ ति व्यक्ता वैष्णवरूपे पुराणे ॥८२॥

³अथवेतिपदेन हेतुरन्त व्यतिरेकोऽकथि नान्य इत्यधीत ।

अहमेक इतीरितान्वयस्य⁴ मनिपत्तु मुकर प्रकारपक्ष ॥ ८३ ॥

रुद्रस्योक्ति ‘सोऽन्तरा’दित्यनोऽसौ तस्मादन्य कोऽपि तस्यान्तरात्मा ।

अन्येषाञ्चेत्युच्यते ‘सोन्तरा’दित्युक् या रौद्रया सोऽपि सिन्धु पतिद्ध ॥

⁵इत्युक्तिर्वा समाप्तिं वदतु हरमिर ‘सोऽन्तरा’दित्यनोऽसौ

मा भूद् रुद्रोक्तिरित्यसति न विषटना किञ्चिदस-मतस्य ।

रुद्र स्वात्मात्मभूत हरिममलधिया ■ प्रविण्णश्चिपुं

मेघानीव स्वयं नरमपरमिति व्यज्यते वेदवाचा ॥ ८५ ॥

श्लोकानामर्थे दर्शितत्वात्पर्यदीपिकरदौ अग्रधानं बहता सुगम ।

‘नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति’ इति ‘नान्य’ इति याक्योपरि ध्रुयमाण इति न समाप्त्यर्थः, तावति रुद्रय कथनमाप्त्य-भावात् । 2 अत इति अन्त प्रवेश हेतुनया रक्ति । , इतिशब्द पूर्ववाक्यावस्थित हेतु उपरोऽपि सुगम इत्याह अथवेति । अहमेक इत्युक्तस्यान्यस्य यो व्यतिरेक नान्य इति स हेतुरित्यर्थः ।

4 अथ इतिशब्दस्य प्रकारावकृत्यमपि स्वीयराति प्रतिपत्तुमिति ।

5 अन्तु वा इतिशब्द स गत्यर्थक इत्यर्थः । समाप्त्यर्थकत्वेऽस्य सपर्यट्टाक्यान्ते योचनेति वक्षित् पक्षोऽस्ति । तमप्यस्वीकृत्य, एत-दुत्तरवाक्यस्य रुद्रवाक्यत्वाभावादेवात इतिशब्द इति स्वीकारेऽपि न दोष इत्यर्थः । मेघानीवेति । उक्तं चाणक्यगान्धमिह निरक्षितम् ।

अथ द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमखण्डविषयश्लोकाः । तदन्ते—

उदितमुपासनद्वयमथर्वशिरश्शिवशोः स्फुटमपुनर्भावाय पुरवैरिकलेखरिणः ।

कमलदशः ^१ क्वचित् क्वचन कारणतत्त्वपरश्रुतिविहितस्य हार्दसुषुप्तिमध्यजुषो

विदुषः ॥ ९२ ॥

ईशाद्युपनिषद्वाप्यपरिष्कारविधायिना ।

इत्यथर्वशिरस्सारः प्राच्योक्तिकलनात् कृतः ॥

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः । श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ।

१. क्वचित् क्वचनेत्यस्य तत्तत्तत् श्रुत्यन्तरेऽप्येत्यर्थं वर्णयन्ति । एवञ्च अत्र विदुषा स्वहृदयसुषुप्तिवर्तिपुण्डरिकाक्षमूर्त्यनुसंधानमेव कार्यम् । तत्रैह रुद्रान्तर्यामित्वमपि परमात्मन्यनुसंधेयमिति भावो वक्तव्यः । वस्तुतस्तु प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रेणेव अथर्वशिरसि रुद्रेण शास्त्रदृष्ट्या व्यवहारात्, देवैश्च तथैव स्तम्भनात्, (ओंकारे ईशान-महेश्वरमहादेवनामघटनात्) रुद्रासाधारणभस्माधारणस्य विद्याद्वय-अथवा एव रुद्रान्तर्यामित्वमप्युपास्याकारोऽस्तु । अथाप्यथर्वशिखायां तत् कुनः ? । तथाच क्वचिदिति अथर्वशिरसीत्यर्थकं पूर्वज्ञान्वेति । क्वचनेति अथर्वशिखायामित्यर्थकमुत्तरज्ञान्वेति । तथाच शिखायां न रुद्रान्तर्यामित्वमुपास्याकारः । 'अत एव उपासनद्वयम्' इति भेदः प्रदर्शितः । तात्पर्यचन्द्रिकायामपि (८.१३.) अथर्वशिरःप्रस्तावनात्, 'अत्र प्रकरणादिवशान् प्रतर्दनविद्यावत् अन्तरितं शासनमनुसंधेयम्' इत्युक्तम् । कारणतत्त्वपरश्रुतिविहितस्येत्यनेन शिखायां 'कारणं तु ध्येय' इत्यत्र न करणत्वविधिः ; किन्तु श्रुत्यन्तरतः कारणत्वेन प्रसिद्धस्य ध्यानविधिरिति वेदार्थसंग्रहाद्युक्तमनूदितम् ।

इति चात्स्यवीरराघवाचार्यकृतिषु अथर्वशिरस्सारः ॥

श्रीरस्तु. शुभमस्तु.

धीः

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत्

['वाहमे मनसि—' इति शान्तिः]

हरिः धोम् । चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणि यवे ॥

धीमते रामानुजाय नमः

[यिनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीमद्भक्त्यामानुजमुनीन्द्रानुगृहीता

कौपीतक्युपनिषत्प्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्सलं श्रिया ।

अञ्जनावलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

ह्वासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्याम्यान् गुरुनपि ।

कौपीतकि(की)श्रुतिरुवाक्या करवाणि यथामति ॥

अर्चिरादिगनितरमाप्यदेशविशेषतद्विशिष्टव्रत्तानुभवपकारोपदेशाय

धीः

धीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

कौपीतक्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

विद्वद्भिश्चन्द्रमासीत्पि विदितमसिः सेन्यपर्यदरूपः

प्राणादी यक्ष्यभूते यक्षयितुमुचित्रधेन्द्रमुत्थान्नगत्ना ।

धाम स्वापादितुः कृतनिरिलज्जगद् यो हि कौपीतकीष्टः

धीमान् धीवेदशार्द्राभ्यर इह चित्तनोत्पन्नसिध्दं धियं नः ॥

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदि चतुरध्याय्यां प्रथमेऽध्याये पर्यङ्-

स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय, याजयेति॥ २ ॥

तं ह्यसीनं पप्रच्छ, गौतमस्य पुत्र ! अस्ति संवृतं लोके यस्मिन्
मा घास्यस्यन्यमहो वाऽध्वा तस्य [यस्मिन्?] लोके घास्यसीति ॥३॥

■ होवाच, नाहमेतत् वेद, हन्ताचार्यं पृच्छानीति । स ह

आख्यायिकेयमास्म्यते चित्रो ह....वज्रे । नाम्ना चित् । गार्ग्यापत्यं
गार्ग्यापणिः क्षत्रिय, आरुणिं गौतमं याजनाय प्रार्थितवानित्यर्थः ॥१॥

स...याजयेति । स तु श्वेतकेतुनामानं पुत्रम्, त्वमेव गत्वा
याजयेति प्राहिणोत् = मेपितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

त....घास्यसीति । हे गौतमपुत्र ! यस्मिन् लोके मा वा
अन्यं वा यज्ञाद्यनुष्ठापनेन स्थापयिष्यसि, तस्मिन् लोके रहस्यमुपदेश्यं
किञ्चिदस्ति किम् ? यस्मिन् लोके मां स्थापयिष्यसि, स्थापयितुमिच्छसि,
तस्याध्वा वा किञ्चिदस्ति किमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विद्या प्रस्तूयते । सेयं परमपदे पर्यङ्गे समुपासीनस्य भगवतो वासु-
देवस्य ध्यानरूपा । तामिमां प्रस्तोष्यता प्रथमतः चन्द्रं प्राप्तेरपि
पूर्णानुष्ठितविधेः परमपदं सुखलभ्यमिति कयाचिदाख्यायिकया प्रद-
श्यते । तत्र चित्रनामा क्षत्रियः स्वयं पर्यङ्गविद्यावित् मुमुक्षुर्यष्टुं प्र-
वृत्ते । याजकस्तु ब्राह्मणः यागेनानेन अयं चन्द्रमण्डलं प्राप्य भोगान्
अनुभूय पुनर्निवर्तिष्यते यथालोकमित्येव मेने । यतः स न विजग्रां
काम्यकर्मकरतेभ्योऽन्येभ्योऽस्य यष्टुर्विज्ञेयम् । तदेष क्षत्रियः याज-
कस्य यथास्थितमुद्रिपूर्वकमनुष्ठापकृत्वे सत्येव वर्मसाद्गुण्यं मन्वानः
याजकमागतं रहस्यमर्थं पप्रच्छ, अथ चाविदुषे तद्रहस्यमुपदिदेशो-
त्युच्यते चित् इत्यादिना । भक्त्या सह काम्यस्य, मुक्त्या भुक्तेश्च
समाहरणादयमन्वर्थनामा चित् । (१)

अन्यमहोवाऽध्वा इत्यत्र अहो इत्येतत् आहो इत्येतदर्थकम् ।

पितरमासाद्य पप्रच्छ ॥ ४ ॥

इति ह माऽप्राक्षीत् ; कथं प्रतिव्रजणीति ॥ ५ ॥

स होवाच, अहमप्येतन्न वेद् । सदस्येव त्वं स्वाध्यायमधीत्य
हवामहे यन्नः परे ददति, एह्यमौ गमिष्याव इति ॥ ६ ॥

स ह समित्पाणिश्चित्रं गार्ग्यार्यणिं प्रतिचक्रमे, उपायानीति ॥

तं होवाच—ब्रह्माध्वोऽसि गौतम ! यो न मानमुपागाः । एहि
व्येष त्वा ज्ञापयिष्यामीति ॥ ८ ॥

स...पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः ॥

इति ह...प्रतिव्रजणीति । इतीत्येतत् उक्तार्थप्रकारवचनम् ।
एवंप्रकारेण मा पृष्टवान् कथमस्योत्तरं ददामीति ॥ (४-५) ॥

स ह गमिष्याव इति अहमपि न जाने । गुरु रहसि गत्वा
रहस्यान् अर्वान् [अ] पृष्ट्वा सदस्येव स्वाध्यायमधीत्य परे यजमानाय
यत् द्रव्यं होतव्यमिति प्रयच्छन्ति, तत् जुहुम । अस्माकं रहस्यार्थपर्यन्त-
ज्ञानं नास्ति । त्वमप्यागच्छ । आवाभ्या गत्वा स प्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स...उपायानीति । समिद्भारहस्तस्सन् चित्रनाम्न क्षत्रियस्य
समीप, शिष्यस्सन् उपगच्छामीति प्रवृत्ते ॥ ७ ॥

त ज्ञापयिष्यामीति । यस्त्वमभिमानं मोषाणां=त्यक्ता
भिमान एव सन् शिष्योऽहमित्यागतोऽसि, स त्वं ब्रह्माध्वोऽसि । ब्रह्म-
त्वेन=ब्राह्मणत्वेन ब्रह्माध्वोऽसि पूज्योऽसि । ब्राह्मणस्त्व क्षत्रियेण मया

संवृतं किञ्चिदस्ति आहो न ; अद्या वा कश्चिदस्ति, अहो नेत्यर्थः ।
यद्वा अहो इत्याश्चर्यं । तत्र लोके किञ्चित् रहस्यमस्ति, अहो अत्याश्चर्यं
तत् । तत् किं ज्ञाप्यते, अद्या वा किं ज्ञायन इति प्रश्नार्थः । (३)

4:4 सपरिष्कारभाष्योपेता कीर्तीतक्युपनिषत् अ. 1.

स होवाच—ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ॥ ९ ॥

उपनीय शिष्यमात्रं प्रापयितुमयोग्यः । तूष्णीमेवाऽऽयाहि, त्वां ब्रह्म विज्ञापयिष्यामि इति ॥ ८ ॥

स ह...गच्छन्तीति । ये केचन इष्टापूर्तादिकारिणः विद्वांसश्च, ते सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीत्यर्थः । इयांस्तु विदोषः—इष्टादिकारिणस्तु धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनपितृलोकाकाशक्रमेण चन्द्रमसमायान्ति । विद्वांसस्तु अर्चिर्दिनपूर्वपक्षोदगयनसंवत्सरवायुलोकादित्यक्रमेण चन्द्रमसमुपयान्तीति ।

इदञ्च वाक्यं तृतीयाध्याये वैराग्यपादे चिन्तितम् । तत्र हि—“अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” । ‘ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति

९. यत्र लोके धास्यसि तत्र रहस्यं जानासि किमिति पृष्टवानयं राजा, धास्यसीति पदं प्रयुज्जानः, ‘त्वं स्थापयितुं तत्रेच्छसि । अहं तु न तत्र स्थास्यामि’ इति सूचयतीव । तदयं, कि, सर्वेषामिष्टापूर्तादिकारिणामपि स्वात्मनोऽपि चन्द्रमण्डलगमनं संमन्यते, आहो नेति गांतमः संदिदेह । तत्र राजा स्पष्टमुत्तरं दत्तम्, ‘ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति । इष्टापूर्तादिकारिणां मध्ये केचिद् गच्छन्ति, मादृशा न गच्छन्तीति न । सर्वेऽपीष्टादिकारिणो गच्छन्त्येवेत्यर्थः । अत्र पूर्वं यागस्य प्रस्तुतत्वात्, तस्य लोकविशेषलभार्थतायाः ‘यस्मिन् लोके धास्यसि’ इत्यवगमितत्वात् लोकार्थमिष्टादिकारिणो ये, त एव सर्वे इति पदेन प्रकरणवशाद् गृह्यन्ते । न तु इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानामप्यविशेषाद् ग्रहणम् । कतिपयेष्टादिकारिपुरुषाग्रहणशङ्कापरिहारार्थतया सर्वपदसार्थकत्वात् । अर्चिरादिमार्गगमिनामपि अन्येषामपि इष्टादिकारिव्यति-

चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यविशेषश्रवणात् इष्टादिकारिणामिव
अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रनासिरस्त्येवेत्यर्थः । तर्हि सुकृतकारिणा
दुष्कृतकारिणाश्च चन्द्रभाससत्त्वे, को विशेष इत्यत्राह "सयमने त्वनु-
भूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिर्दर्शनात्" । तुशब्दः शङ्का व्यावर्तयति ।
सयमने = यमशासने सति इतरेषां अनिष्टादिकारिणा यमयातना-
अनुभूय चन्द्रारोहावरोहौ । 'अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुन-
पुनर्नशमापद्यते मे' इति अनिष्टादिकारिणा यमवश्यतादर्शनात् ।
"सरन्ति च" । 'सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल' इति
यमवश्यतासरणात् । 'अपि सप्त' पापकृता गन्तव्यत्वेन रौरवादीन् सप्त
नरकानपि सरन्ति । ननु सप्तषु लोकेषु गच्छन्ता कथं यमसदनप्राप्तिः ?
तत्राह — "तत्रापि तद्यापारादविरोधः" । तेष्वपि सप्तषु यमाश्रयैव
गमनादविरोधः । अत्र अनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मानु-
रूपं यातनाश्चानुभूय पश्चात् चन्द्रारोहावरोहौ स्तः ।

रिक्तानां चन्द्रमण्डलादरोहावरोहाभावाच्च । अयमर्थः अनिष्टादि-
कार्यधिकरणेऽपि निरुद्धः । तथाच श्रीभाष्यम्, "सर्वे गच्छन्ती-
त्येतदपि वचनम्, य इष्टादिकारिणः ते सर्वे इति परिणयम्" इति ।
परश्चेद्विरोधनिषेधात्, ये केचन इष्टापूर्णादिकारिणो विद्यासध्य ते
सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति त्रिदुगामपि सर्वपदेन ग्रहणेनार्थवर्णनम्,
प्रष्टव्यं यदुच्चिन्नस्य विदुषोऽपि अविद्वद्द्रष्टादिकारिण इव सर्वपदेन
प्रदणमस्तीत्याशयेनेति द्रष्टव्यम् । इष्टादिनारिमित्रस्य विदुषोऽपि
सर्वपदप्राप्तये श्रीभाष्याभिहिते ॥ 'विद्याकर्मणोर्विति तु, प्रष्टव्यं' इति सूत्रस्य, 'विद्यायाः कर्मणश्च फलभूता चन्द्रलोकप्राप्तिः नानिष्टा-
दिकारिणो भवति' इत्येवार्थो भाषितव्यः स्यादिति ध्येयम् ।

इति प्राप्ते उच्यते—“विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्” ।
 तु शब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । देवयानपितृयाणे हि फलभूते विद्याकर्मणो-
 रित्यवसीयते । ‘तद्य इत्य विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
 तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति,’ ‘अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते, ते
 धूममभिसंभवन्ति’ इति विद्याकर्मणी प्रकृत्य हि देवयानपितृयाणे आ-
 म्नायेते । अतो विद्याकर्मविधुरेण्यनिष्टादिकारिषु देवयानपितृयाणा-
 संभवात् न चन्द्रप्राप्तिः । ‘ये वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति’ इति वचनम्
 इष्टादिकारिमर्षविषयं ने-ब्धम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—उपरि, ‘तेषां प्राणिः पूर्वपक्ष आप्यायते’ इति
 यान्ये तेषामिति इष्टादिकारिणामेव ग्रहणम् । न तु तद्विज्ञानां
 विदुषाम् ; तेषामर्चिरादिमार्गं चन्द्रप्राप्तिसत्त्वेऽपि चन्द्रस्य तदा
 तदधीनवृद्धयभावात् । स्वर्गानुभवाय गच्छतामेव सोमराजभावस्य
 प्रामाणिकत्वात् । विदुषां तु आतिशयिकान्तरेरेव चन्द्रेणापि
 सोपचारं स्वस्थानादतिवहनमात्मन् : न तु तत्र सर्वथा स्थापनादि ।
 एवञ्च तत्पूर्वयान्येऽपि ते सर्वे इति इष्टादिकारिमात्रग्रहणमेव
 युक्तम् । ननु तर्हि इष्टादिकारिषु केषांचित् चन्द्रेण विसृज्यमानत्व-
 मर्चिरादिगमनञ्च कथ्यमानं कथं घटत इति चेत्—उच्यते ।
 अत्रेष्टादिकारी विद्वान् अविद्वान्चेति द्विविधः । अविद्वानिव विद्वानपि
 कश्चित् चन्द्रमण्डले भोगं कश्चित् कालमनुबुभूषुरिष्टादिकार्यपि
 भवति चेत्, स तद्भोगावसाने चन्द्रेण पृष्टवता मोक्षयातिविसृज्यत
 इति । तत्रापि कर्मफलस्यानुभूतत्वात् विद्याफलानुभवायार्चिरादि-
 मार्गं प्रविशति । न त्वयमर्चिरादिद्वारा प्राक् चन्द्रमण्डलं प्राप्तः ।
 चन्द्रप्राप्तेर्विद्याफलत्वे हि अर्चिरादिमुखेन सा स्यात् । इष्टिफल-

न वनिष्ठादिकारिणा चन्द्रपात्यभावे पञ्चमाहुत्यसभवात् शरी-
रारम्भ एव नोपपद्यते । तत्राह "न तृतीये तथोपलब्धे" । 'तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायन्ते म्रियन्तेत्येतत्
तृतीयस्थानम्' इति तृतीयस्थानशब्दितानामनिष्ठादिकारिणा क्षुब्धजन्तूना
न पञ्चमाहुत्यपेक्षा । तथा ह्युपलभ्यते, 'तेनासौ लोको न सूर्यत'
इति । तृतीयस्थानेन हि (१) असौ चन्द्रलोको न प्राप्यत इति हि
तस्यार्थः । "सूर्यतेऽपि च लोके" । केषाञ्चित् पुण्यकर्मणामपि द्रौपदी-
धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां पञ्चमाहुत्यनपेक्षयैव देहारम्भो भारतादिषु सूर्यते ।
"दर्शनाच्च" । "तेषां सत्त्वेण मृतानां स्त्रीण्येव बीजानि भवन्ति
आण्डजं जीवजम् उद्भिज्जम् इति श्रुत्युपाताण्डजजीवजोद्भिज्जलक्षणमृत-

त्यास्तु धूमादिमार्गेण चन्द्रगमनमेव युक्तम् । तत्र भोगानुभवात्
पश्चाद्देवार्चिरादिगमनम् । तदेवोच्यते, 'स एतं देवयानं पन्थानमा-
पद्यान्निलोकमागच्छति' इत्यादिना । न च तर्हि, यथाकर्म यथाविद्यं
तमागतं पृच्छति' इति विद्याफलतया चन्द्रगमनवर्णनं कथं घटत इति
वाच्यम्—तस्य वाक्यस्य विद्याफलत्वप्रतिपादने तात्पर्यभावात्,
केवलकर्मि विद्याश्च स्वर्गलोकैरिन्द्रियानुसारेण प्रागच्छति तमि-
त्यत्रैव तात्पर्यवित्तिरेक निरूपणसंशयः । अन्या तु—धूमादिमार्गेणैव
अर्चिरादिमार्गेणापि चन्द्रगमनसद्भावात् तदेव यथाकर्म यथाविद्यं-
मिति विवक्षितम् । एवञ्च ते सर्वे गच्छन्तीत्येतत् दृष्टादिकारिमित्र
विद्वद्विषयकमपि । ततश्च चन्द्रगमनमिदं विद्याफलभूतमेव । न चैव-
मर्चिरादिमार्गेण प्राप्तचन्द्रस्य पुनः, 'अन्निलोकमागच्छति' इत्यादिना
भादितो गमनावर्णनं कथं घटत इति वाच्यम्—नस्य वाक्यस्य चन्द्र-
प्राप्त्यनन्तरमर्चिरादिगतेरादित प्राप्तिवर्णने तात्पर्यभावात्, येनल-

जाति (त !) मध्ये केषाञ्चिदुद्विज्जानां वृक्षादीनां पञ्चमाहुत्यनपेक्षा लोके दृष्टा । ननु, 'तेषां खल्वेषां मृतानां त्रीण्येव' इत्यवधारणं नोपपद्यते । स्वेदजानामत्रानुपात्तत्वात् । तत्राह—“तृतीयशब्दावरोधः संशोक-जस्य” । संशोकजस्य = स्वेदजस्यापि 'आण्डजं उद्विज्जम्' इत्यत्र तृती-येनोद्विज्जशब्देनावरोधः = संग्रहो विद्यत इत्यर्थः । अतः केवलपाप-

मर्चिरादिमार्गसत्तामात्रे तात्पर्यात् । यथा तत्र सायुलोकयखण-लोकादीनामत्र स्थितः क्रमः अविवक्षितः, तथा चन्द्रलोकप्राप्त्यनन्तर-मग्निलोकगमनवर्णनमप्यविवक्षितमेव । इष्टविशेषं कृत्वा विद्या-मनुतिष्ठन् चन्द्रमस्संवादक्रममपि करिष्यमाणं गतिमिव चिन्त-यन्नास्त यः, स यथाकर्म यथाविद्यं विद्याफलतया अर्चिरादिमार्ग-प्रवेशमेव प्रथमं प्राप्य चन्द्रं प्राप्नोति । स चातिसृज्यत इति । तृतीया तु-चन्द्रमस्संवादचिन्तासद्भावात् विद्याकर्मोभयफलतया अर्चिरादिमुखेनैव चन्द्रप्राप्तिरस्तु । अवश्यगन्तव्यमार्गमध्यगतस्य मार्गान्तरेण गमनकल्पने गौरवाच्च । अथापि ते सर्वे इत्यत्र श्रीभाष्य-स्वारस्यात् इष्टादिकारिव्यतिरिक्तस्य विदुषोऽतिष्ठादिकारिण इवा-ग्रहणमेवेति । अत्र अधिकरणसारायलिश्लोकोऽप्यनुसंधानमर्हति—

पूर्वं धूमादिमार्गं सुरुतिषु कथिता चन्द्रमःप्राप्तिरन्या
सायुज्यं न्यासविद्याप्रकरणपठितं चान्द्रमन्यादशुक्तम् ।
अन्याऽत्रार्चिर्मुखानामतिबह्वनष्टतामष्टमस्याप्तिरिन्दोः

इत्थं सुस्था व्यवस्था प्रणिहितहृदयैरेवमन्यच्च सहम् ॥ (५०८)
इति । अत्र चतुर्थपादान्ते प्रणिहितहृदयैरित्यादिकं नूनं प्रकृत-कौपीतक्युक्तचन्द्रमस्संवादाभिप्रायेणेवेति ज्ञायते । पूर्वदर्शितत्रिविध-चन्द्रप्राप्तिप्रकारवत् अयं चतुर्थोऽपि प्रकारः इष्टिसहकृतविद्याफल-भूतः, यः खलु न्यासविद्याप्रकरणपठितवत् न दक्षिणायनमृतमात्र-

तेषां प्राणे पूर्वपक्ष आप्यायते । तानपरपक्षेण प्रजनयति ॥ १० ॥

कर्मणा चन्द्रमाप्तिर्न भवतीति स्थितम् । प्रकृतमनुसराम ॥

तेषां...प्रजनयति । तेषाम् इष्टादिकारिणा प्राणैः इन्द्रिये मनोहस्तादीन्द्रियज यदानहोमादिभि पूर्वपक्षे च द्र आप्यायते सवर्धते । "ओ ष्यायी वृद्धौ" इति हि धातु । 'अग्नौ हुतञ्च दत्तञ्च सर्वे सोमगत भवेत्' इति सरगात् । तान् इष्टादिकारिण अपरपक्षेण पञ्चदशभिर्दिनै प्रजनयति ग्राहयति । स्वावयवभूता कला आशय तीत्यर्थ । कलाभिस्तर्पण करोतीति यावत् । 'पुरोवातो गा प्रजनयति' इत्यत्र प्रजनयतीत्यस्य गन्ध ग्राहयतीत्यर्थपरत्वदर्शनादिहापि प्रजनय तीत्यस्य ग्राहयतीत्यर्थ उपपद्यते । अपरपक्षेनेति पाठे णत्वाभावश्छन्दसः ॥

विषयक, किन्तु अन्यादृश सवादपूर्वमतिसर्गसपादकश्चेति । अत्र अर्चिरादिमागण चन्द्र गत्वा सवादो विरक्षित इति श्रीभाष्यतोऽपि ज्ञायते । तथा ह्यास्त्युपक्रमाधिरूपेण, 'उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विटुप, 'त प्रतिग्रायात्-' इति चन्द्रमसा सवाद्वचनेन शरीरसङ्गान्" इति । न ह्यत्र गच्छत इत्यस्य गमिष्यत स्थूलदेहात् उत्क्रान्तस्येत्यर्थवर्णनं रचितम् । अत्र इह अचिरादिक्रमेण चन्द्रम- प्राप्तिवर्णनं सुस्थमिति ।

ननु 'यद्ययमात्र आरुणि वञ्चे इत्युपक्रमप्रज्ञात् चन्द्रलोकाप्राप्त यागफलत्वावसायात् कथमर्चिरादिना प्राप्तिरिति चेत्—उपरि यथाकर्म यथाविद्य तमागतमिति विद्याप्राप्तमागमनमिति वर्णनात् तस्य चागमनस्य अर्चिरादिमागणैव युक्तत्वात् उपरमवलेन चन्द्रलाव लभ्यफलस्य यागसाध्यत्वेऽपि तदर्थमागमनं न यद्वन्तराणामत्र धृमादिमागण, किन्तु प्रधानभूतविद्याफलभूतमोक्षार्थोपनतार्चिरादि-

एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः ॥ ११ ॥

तं यः प्रत्याह, तमतिसृजते । य एनं न प्रत्याह, तमिह वृष्टिर्भूत्वा

एतद्वै....यश्चन्द्रमाः ।...स्वर्गस्य लोकस्य भगवल्लोकस्य
द्वारं दौवारिकप्राय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तं यः प्रत्याह तमतिसृजते । य एनं न...प्रत्याजायते ।
चन्द्र. स्वपश्चम्य यः सदुत्तरं प्रयच्छति, तमतिसृजते भगवल्लोक-
गमनाय तमनुजानाति । यस्तु प्रतिवक्त्रुमशक्तः, तम् अविद्वांसम्,
'यावत्संपातमुपित्वा अधैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशमाका-
शाद्वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वा अन्नं भवति । अन्नं
भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह व्रीहियवा ओषधि
वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत् ते रमणीयां योनिमाप्सेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वा । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां
मार्गेणैवेत्यवसीयत इति । अत एवोपक्रमेऽपि अध्या घा तस्येति
प्रकृतस्य विदुषो यष्टुः यष्टुन्तरगम्यादध्वनो विलक्षणोऽध्या चन्द्र-
लोकफलात् प्रागेवेति ज्ञायत इति सुवचम् । न च आतिथाहि-
कान्तरैरिव चन्द्रेणापि सोपचारं सगौरवं प्रत्युद्गम्य गृहीतो मुमुक्षुः
कथं तेन, 'कोऽसि' इति पृच्छत्यत इति वाच्यम्-अमुमुक्षुवत् अर्वा-
चीनावान्तरफलानुभवनिमग्नतादशायां कोऽसीति पृच्छ्यमानत्वे
बाधकाभावात् । अमुमुक्षुतुल्यदशामुपेक्ष्य मोक्षत्वरारसंश्लक्ष्णतयाऽनु-
कूलत्वाच्च । तमागतं पृच्छतीति । आगत्यानुभूतफलं तं पृच्छती-
त्यर्थः । प्रतिग्रयादित्यत्र य इति शेषः । अस्य प्रतिसंबन्धि तमति-
सृजत इति वक्ष्यमाणतत्पदम् ।

वर्षति । स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा
मत्स्यो वा परस्वान् वा पुरुषो वाऽन्यो वृतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते॥१२॥

यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति, कोऽसीति । तं प्रति-
ब्रूयात् ॥ १३ ॥

विचक्षणादृतयो रेत आभूतं पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्र्यावत-
स्तस्मात् ॥ १४ ॥

योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति
श्रुत्यर्थोऽज्ञानुसन्धेयः । परस्वान् पशुविशेषः । एतेषु स्थानेषु जायते ॥

यथाकर्म... कोमीति । इष्टादिकर्मानुसारेण वा ब्रह्मविद्यानु-
सारेण वा आगतं पुमांसं पृच्छति कामाणि । तं प्रतिब्रूयात् । तं
वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रतिब्रूयात्, तमतिव्रजन इत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥

प्रतिवचनप्रकारमाह विचक्षणात्....तस्मात् । मासादिकाल-
परिच्छेदकत्वात् चन्द्रस्य ऋतुशब्देन संज्ञोपनमः । एकस्मिन् औपचारिको
बहुवचनप्रयोगः । दिवसपूर्वपक्षोत्तरायणादिलक्षणकालाभिमानिदेवता-
साहित्याभिप्रायेण वा ऋतव इति बहुवचनप्रयोगः । हे ऋतवः ।
कालमवर्तका इत्यर्थः । पित्र्यावतः पितुः कम पित्र्यं निषेकादि ।
सद्वान् । छान्दसो मतौ दीर्घं निषेकादिकर्तुं विचक्षणात् तस्मात्
प्रसूतात् । प्रसूतम् उत्पन्नम् । 'मुषा सुमुक्' इत्यादिना आदेशः ।
पञ्चदशम्=१४ दशाः—अवस्थाः यस्य तत् पञ्चदशम् । श्रद्धासोम-
वृष्टयन्त्रेतीरूपावस्थापञ्चकयुक्तम् आमृतं शोणितेन संभृतं रेतोऽस्मि ।
रेतदशरीरकोऽङ्गमित्यर्थः । अनेन पञ्चाग्निविद्याप्रकारोपन्यासात् स्वस्य
प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपमुपन्यस्तं भवति ॥ १४ ॥

पुंसि कर्तरि मेरयध्वम् । पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्तम् (क्त ?) ॥

स जायमुपजायमानो द्वादशत्रयोदशोपमासः ॥ १६ ॥

द्वादशत्रयोदशेन पित्राऽऽसं तद्विदेऽहं प्रति तद्विदेऽहम् ॥ १७ ॥

पुंसि...मा निषिक्तम् (क्त ?) । हे ऋतवः ! यूयमितः परं निषेककर्तरि पुंसि रेतोरूपतया अवस्थाना मेरयध्वम् मा प्रेषयत । प्रेषणं मा कुरुतेत्यर्थः । उत्तरत्र मा इत्यस्य अत्राप्यनुपङ्गः । पुंसा निषेककर्त्रा मम शरीरपरिग्रहाय मातरि मा निषिक्तम् (क्त ?) निषेकं मा कुरुन । छान्दसः शपो लुक् ॥ १५ ॥

■ जायम्....मासः । सोऽह जायं जनित्वा—आभीक्ष्ये णमुल्—गर्भे गर्भे जनित्वा जनित्वा उपजायमानः गर्भात् निर्गच्छन् द्वादश त्रयोदशो वा उपमासः अन्तिममासो यस्य सः द्वादशत्रयोदशोपमासः—यद्यपि मनुष्याणां गर्भे दशैव मासाः, अथापि योनि-विशेषेषु द्वादशत्रयोदशमासपर्यन्तस्तिरस्तीति तथोक्तम् द्वादश वा त्रयोदश वा मासान् गर्भे उपित्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वादश....तद्विदेऽहम् । अहं द्वादशेन वा त्रयोदशेन वा मासेन पित्रा आसं प्रादुरासम् । पितृशब्दो मातुरप्युपलक्षकः । तद्विदे प्रति तद्विदे । अत्र तच्छब्दः पूर्वोक्तेरतः परामर्शो । तद्विदे रेतस्मिन्ने ।

१५. उत्तरत्र मा इत्यस्येति । निषेधार्थकमाशब्दस्येव मामित्यर्थेऽपि शब्दस्यापेक्षितत्वात् उत्तरत्र ध्रुतं मेतिषदं मामित्यर्थकमिहानुपजनीयम् । तत्रापि निषेधार्थकमाशब्दोऽयमनुपजनीय इत्यर्थः । पूर्वत्र तस्मादिति पदस्थाने तन्मा इति पाठे तु तत्रत्यो माशब्दो मामित्यर्थक इहान्वेतीति ध्येयम् ।

तन्मा ऋतवो मर्त्यव आमरध्वम् ॥ १८ ॥

तेन सत्येन तपसर्तुरस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽस्मि त्वमस्मीति ॥ १९ ॥

तमतिसृजते ॥ २० ॥

तद्विदे तद्विदे प्रति = प्रतिरेतस्सिक्कूपुरुषमित्यर्थ । चतुर्थी तादर्थ्यार्था ।
तेषा पितृणा शेषमृत एवासमित्यर्थ ॥ १७ ॥

तन्मा ऋतवो मर्त्यव आमरध्वम् । हे ऋतव इति
पूर्ववत् सन्निधनम् । तत् तस्मात् कारणात् मर्त्यवे सत्यवे जननमरण-
लक्षणसंसाराय मा आमरध्वम् — इत पर मा समर्पयत ॥ १८ ॥

तत् हेतुमाह तेन सत्येन त्वमस्मीति । 'तस्मान्न्यासमेषा
तपसामतिरिक्तमाहु'रिति श्रुते तच्छरणवरणलक्षणेन तपसा प्रसन्नेन तेन
सत्येन परमात्मना अनुगृहीतस्सन् ऋतुरसि मासर्तुसवत्सरयुगात्मक-
कालरूपोऽहमस्मि । आर्तवोऽस्मि तत्तत्कालवर्तिपदार्थरूपोऽप्यह-
मस्मि । कोऽस्मि चतुर्मुखोऽप्यहमस्मि । स्वमस्मि त्वमप्यहमेवास्मि ।
अत्र अहशब्द, 'अह मनुरभव सूर्यश्च' इति वामदेववाक्ययत्, 'त मा
नायुरमृतमित्सुपास्त्व' इति इन्द्रवाक्यवच्च स्वात्ममृतपरमात्मपर ॥ साक्षा-
त्कृतसर्वकात्म्योऽहमस्मीत्यर्थ ॥ १९ ॥

तमतिसृजते । एव ॥ प्रतिब्रूयात्, त ब्रह्मविश्वेन ब्रह्मलोक-
गमनार्हता ज्ञात्वा गमनाय अनुजानातीत्यर्थ ॥ २० ॥

एव ब्रह्मविच्छन्दमस्सवादप्रकार प्रदृश्य आदित आरभ्य अर्चि-

ब्रह्मविदा चन्द्रप्राप्ते प्रागेव देवयानगताग्निलोमादे प्राप्तत्वात्
प्रश्नप्रतिपन्नानन्तर देवयानोपनमायोगात् अग्निलोकादिषीर्तनम्या
न्यमाशय दर्शयति आदित आरभ्यार्चिरादीति । अत्र, 'मुमुक्षुरय

स एतं देवयानं पन्थानमापद्यान्निलोकमागच्छति स वायुलोकं

रादिगतिक्रममुपादशति स एतं....आगच्छति । सः ब्रह्मयित् देह
वियोगकाल एव मुक्तदुष्कृते विधूय देवयानमार्गमापद्य अवलम्ब्य
अमिलोकमागच्छति । 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इति अर्चिदशब्दिनस्याग्नेः
देवयानमार्गप्रथमपर्विवश्रवणात् प्रथमतः, अमिलोकप्राप्तिरुपपत्ता । स
वायुलोकम् । यद्यप्यत्रामिलोकानन्तरं वायुलोकं ध्रूयते, तथापि
श्रुत्यन्तरे, 'अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष्मणं पूर्यमाणपक्षात् यान् पष्मा-

चन्द्रलोककलानन्तरमेव देवयानं प्रति आयाति । पूर्वं तु मार्गान्तरेण
चन्द्रं प्राप्तः । अतो देवयाने यायत् उपरिततनलोकस्थितेन गन्तव्यम्,
तायतो चर्मन एव तं प्रति अध्वता' इति न मन्तव्यम् । अग्निलो-
कादिक्रमव्यनेन प्राणात्तमेवेति ज्ञापयितुमेवं वाक्यमिति भावः । तथाच
आगच्छतीति वर्तमानकालो न विवक्षित इति । अत्र एतमिति देवयान-
विशेषणात्, 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं-स ब्रह्मलोकमिति
श्रुतिप्रसिद्धमेतं देवयानं पन्थानं स आपद्य' इत्यन्वयोऽपि स्यात् ।
तदा एतदुपरि, 'यर्तन' इति शेषो वा, वाक्यस्यास्य तमित्यंभित्
आगच्छतीति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता वा भवितुमर्हति । अतोपनिषदि
यथायथमन्यादृशत्वं "छन्दत उभयाविरोधात्" इति सूत्रेण दर्शित-
मेव । अर्चिरादिमार्गं कतिपयमात्रनिर्देशोऽयमन्योपलक्षकः । तथाच
अग्निलोकानन्तरं वायुलोकात् प्राक् दिवसज्योत्स्नापक्षोत्तरायण-
वन्सराणां ग्रहणम् । वायोऽनन्तरवरुणात् प्राक् आदित्यचन्द्रवैद्युतानां
ग्रहणम् । एवञ्च वरुणलोकात्तन्तरमादित्यलोकागठोऽत्र वृत्तो नैव
क्रमसाधकः । स पूर्वमाक्षिष्टः, प्रमाणान्तरानुसारात् । अत्रैवम्,
स आदित्यलोकमिति पाठः किं सर्वकोशेषु, उतान्यथाऽपि पाठ इति
विचारो वर्तितो भावप्रकाशिकायाम् । वरुणाधिकरणे तु श्रीभाष्ये
अत्र श्रुतानां निवेशक्रममाथात्म्यं यथापाठं प्रकृतवान्यग्रहणेनेत्यं

स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स
ब्रह्मलोकम् ॥ २१ ॥

सानुदद् आदित्य एति मासेभ्यो देवलोकम्' इति देवलोक [शब्दः]
निर्दिष्टस्य वायुलोकस्य उदगयनादूर्ध्वं श्रवणात् उदगयनादूर्ध्वमेव वायु-
लोको निवेश्यः । तत्राप्युदगयनादूर्ध्वं छान्दोग्ये, 'मासेभ्यः सवत्सरम्'
इति श्रवणात्, अधिककालानां न्यूनकालादूर्ध्वं निवेशस्य, 'अह
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदद्ददित्य एति' इत्यत्र
दृष्टत्वात् उदगयनापेक्षया अधिककालस्य सवत्सरस्य तदूर्ध्वनिवेशः सिद्धः ।

म वायुलोकं म वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं
स प्रजापतिलोकमिति वाक्यं अचिरादिपादे चिन्तितम् । 'सवत्सरात्
आदित्यमादित्याचन्द्रमसम्' इति छान्दोग्ये, 'यदा वै पुरषोऽऽस्मात्लोकात्
प्रैति स वायुलोकमागच्छति । स तत्र विजिहीते, यथा रथचक्रस्य
खम् । तेन ॥ ऊर्ध्वमाक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र
विजिहीते यथा ढग्वरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते । स चन्द्रमस

शोधितमस्ति, "अत्राग्निलोकादस्यार्चिःपर्यायित्वेन प्राथम्यमग्निगी-
तम् । वायोऽथ सवत्सरादूर्ध्वं निवेशः उक्तः । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्त-
पाठक्रमशब्देन, 'देवलोकमादित्यम्' इति याज्ञसमेयनोक्तध्रुतिक्रमात्
देवलोकशब्दाभिहितात् वायोरुपरि निवेशः सिद्धः । इदानीं वरुणेन्द्र-
प्रजापतिषु चिन्ता" इति ।

तत् सिद्धम्—उपासकस्य चन्द्रलोकात् प्रागेव देवयानमार्गं
प्रधिष्टयानेन चन्द्रवृत्तातिगमनान्तरं देवयानप्रथमप्रवेशबोधकमिति,
नापि यथावस्थितातिवाहिकक्रममनुरूप्यं प्रवृत्तमिति च ।

मागच्छति' इति बृहदारण्यके च श्रुतत्वात् संवत्सरादूर्ध्वं चन्द्रमसः प्रा-
 आदित्यस्य निवेशः सिद्धः । तत्र च वरुणेन्द्रप्रजापतीनामपि पठितानां
 पाठार्थवत्त्वाय कचिन्निवेशो कर्तव्ये, वायुलोकं वरुणलोकमिति पाठ-
 क्रमानुसारेण वायोरूर्ध्वं वरुणो निवेशयितव्यः । इन्द्रप्रजापती अपि
 तदनन्तरं निवेशयितव्यौ । न च, आदित्यलोकम्, इन्द्रलोकं प्रजा-
 पतिलोकमिति पाठक्रमादादित्यादूर्ध्वं चन्द्रात् प्रागेव निवेशोऽस्त्विति
 वाच्यम्—आदित्याच्चन्द्रमसम्' इति आदित्यादूर्ध्वं चन्द्रस्य श्रवणेन
 तत्क्रमबाधप्रसङ्गात् । न च चन्द्रादूर्ध्वं तयोर्निवेशोऽस्त्विति वाच्यम्—
 'चन्द्रमसो विद्युतम्' इति श्रुतिक्रमबाधप्रसङ्गात् । ननु 'देवलोकादा-
 दित्यम्' इति देवलोकशब्दितवायोरादित्यस्य च क्रमस्य श्रुतत्वात् तत्वेन्द्र-
 प्रजापत्योर्निवेशो तत्क्रमभङ्गः स्यादिति चेन्न—वाय्वादित्ययोरन्तराले
 वरुणस्य निवेशनीयतया तेनैव वाय्वादित्ययोरानन्तर्यस्य तत्रैवेन्द्रप्रजा-
 पत्योरपि निवेशः । अतश्च वरुणेन्द्रप्रजापतीनां त्रयाणामपि वाय्वा-
 दित्ययोरन्तराल एव निवेशोऽस्त्विति प्राप्ते—

उच्यते—“तदितोऽधि वरुणः संवन्धात् ।” तदिति ऊर्ध्वं वरु-
 णस्य निवेशः । कुतः ? संवन्धात् । विद्युद्वरुणयोः द्वयोरपि मेघोद्ग-
 र्वावर्तित्वरूपसंवन्धसत्त्वात् विद्युत ऊर्ध्वं वरुणस्य निवेशः । ततः परस्तात्
 इन्द्रप्रजापत्योर्निवेशः । तथा हि सति, 'देवलोकादादित्यमादित्या-
 च्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्' इति निबद्धोऽपि क्रमो न बाधितो भवति ।
 न चैवं विद्युत ऊर्ध्वं वरुणेन्द्रप्रजापतीनां निवेशो तेषामेव ब्रह्मगमयितृत्वेन,
 'तत्पुरुषोऽमानवः ॥ एनान् ब्रह्म गमयात्' इति वैद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वं

तस्य हवा पतस्य ब्रह्मलोकस्थारो हृदः । मुहूर्ता यष्टिहाः ॥ २२ ॥
 विरजा (जरा) नदी ॥ २३ ॥ तिल्यो वृक्षः ॥ २४ ॥ सालज्यं
 संस्थानं ॥ २५ ॥ अपराजितमायतनम् ॥ २६ ॥

श्रुतं विरुद्धघेतेति वाच्यम्—वरुणेन्द्रप्रजापतीनाम [तः] गमयितृत्वेऽपि
 वैद्युतपुरुषस्याप्यनुग्राहकतया गमयितृत्वसंभवादिति स्थितम् ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ २१ ॥

तस्यागो हृदो मुहूर्ता यष्टिहाः । तस्य ब्रह्मलोकस्य समीपे
 अरसंज्ञको हृदः । छान्दोग्ये, 'अरश्च ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ऐरम्मदीयं
 सरः' इति सरस्त्वयमुक्तम् । ततः परस्तादविदूरे मुहूर्तसंज्ञका यष्टिहाः ।
 यष्टिभिः अव्रक्षविदो गन्तुन् भन्तीति यष्टिहाः ॥ २२ ॥

विजरा नदी । विजरेति संज्ञावती नदी । विरजा नदीत्यपि
 पाठोऽस्ति । जरारजोविरोधित्वात् विजरा विरजेत्यु(ति चो)च्यते ॥ २३ ॥

तिल्यो वृक्षः । ततोऽविदूरे तिल्यसंज्ञिको वृक्षः । छान्दोग्ये,
 'तदश्चतयः सोमसवन' इति सोमसवनसंज्ञकोऽश्चतयो वृक्ष उक्तः ॥ २४ ॥

सालज्यं संस्थानम् । सालज्यनामकं संस्थानं=स्थानीयम् ।
 'स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगराद्बहिः' इत्यमरः । सालेषु प्राकारेषु
 ज्या युद्धसाधनं यस्य तत् सालज्यम् ॥ २५ ॥ अपराजितमायतनम् ।

'अपराजिता पूः ब्रह्मण' इति श्रवणात् अपराजितसंज्ञकमायतनं
 पुरमित्यर्थः । अव्रक्षविद्विर्न जीयन् इत्यपराजितम् ॥ २६ ॥

उपासकस्योपासनफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तमेतावतोक्तम्, अथ
 ब्रह्मपर्यङ्गारोहणान्तं तद् वक्ष्यते; यद्गन्तरमेवास्य परिपूर्णब्रह्मानुभवः ।
 तदर्थमत्र स्थितान् विदोषान् निर्दिशति तस्येत्यादिना ।

इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ ॥ २७ ॥ विभुप्रमितम् ॥ २८ ॥
विचक्षणा आसन्दी ॥ २९ ॥ अमितौजाः पर्यङ्कः ॥ ३० ॥
प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यपचयतः(?) ॥ ३१ ॥
यतो वै च जगत्प्रम्याश्चाप्रम्यावयवा(सा)श्चाप्सरसोऽम्यया नद्यः ।
तमित्येविदागच्छति ॥ ३२ ॥

तं ब्रह्माह—अभिधावत मम यशसा विरजां (विजरां) वाऽयं नदीं

इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ । इन्द्रप्रजापतिसंज्ञकौ पट्टणद्वारपालकौ ॥

विभुप्रमितम् । अत्र मष्टपमिति शेषः । विभुत्वेन अति-
विस्तृतत्वेन प्रमितं हिरण्यमष्टपमित्यर्थः । 'प्रभुर्विमितं हिरण्यम्' इति
छान्दोग्योक्तेः ॥ २८ ॥ विचक्षणा आसन्दी । विचक्षणसंज्ञिका
आसन्दी धर्मादिपीठमित्यर्थः ॥ २९ ॥ अमितौजाः पर्यङ्कः ।
अमितौजा नाम योगपर्यङ्कः ॥ ३० ॥ प्रिया च...अपचयतः ? ।
मनोधिष्ठात्री नाम्ना प्रिया च, चक्षुरधिष्ठात्री नाम्ना प्रतिरूपा च
पुष्पाणि अपचयतः (?) कुसुमानि देव्यौ ॥ ३१ ॥

तमित्येविदागच्छति । तादृशब्रह्मलोकमेतादृशस्वरूपविदागच्छति ॥

तं ब्रह्माह...जिगीष्य(?)तीति । यूयं तं ब्रह्मविदमागच्छन्त
मभिधावत अभिगच्छत = प्रत्युत्थानं कुरुत । मम यशसा ममानु
ग्रहेणायं ब्रह्मवित् विरजां नदीं विरजानदीसमीपं प्राप्तवान् । विर-

अपचयत इति : चित्र चयने । चुरादिः । जित्करणसामर्थ्यात्
जिज्जिःकल्पः । यतो वै इत्यादिभागस्य भार्ग्यं न दृश्यते । तदर्थश्च प्रियादि-
चत् यत्र सर्वजगदम्बाभूता अन्याश्च स्त्रियः सन्ति, तथा तदंशभूताः
अम्यया मुख्यभूतया नद्यः प्रमोदकोलाहलं कुर्वन्त्यः अप्सरसश्च सन्तीति ।
तमित्यादि । तमित्यस्य तं प्रति-तद्विषये इत्यर्थ उचितः । अन्यथा अमि-

प्रापत् । न वाऽयं जिगीष्यतीति (अरयिष्यतीति) ॥ ३३ ॥

तं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति, शत मालाहस्ताः, शत-
म(मा)ञ्जनहस्ताः, शतं चूर्णहस्ताः, शतं वासोहस्ताः, शतं फणहस्ताः,
तं ब्रह्मालङ्कारेणालंकुर्वन्ति । स ब्रह्मालङ्कारेणालंकृतो ब्रह्म विद्वान्
ब्रह्मेयमिषैति ॥ ३४ ॥

जानदी [समीपदेशः] संख्यात् इत परं विरजामेध्यतीति परमात्मा
अप्सरस मतिवदतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

धावतेममिति स्यात् । अत्र नदी प्रापदिति प्रयोगात् मुक्तस्य विरजा-
नदीप्राप्त्यनन्तरमेव ब्रह्मणा अप्सरसां प्रेरणमिति ज्ञायते । अप्सरोमिः
क्रियमाणोऽलङ्कारश्च मुक्तस्याप्राप्तविग्रहे, न तु प्राकृतभूतसूक्ष्मे ।
एवं ब्रह्मालङ्कारेणालंकृतो ब्रह्मेयमिषैतीत्युक्तम् ; न तु, अलंकृत
भागच्छत्यरं ह्रदमिति । अतः तं ब्रह्माहेत्यतः प्रागेव स भागच्छत्यरं
ह्रदमित्यादिः तां मनसैवात्येति इत्यन्तो भागो योज्यः, अर्थक्रमा-
नुसारात् । यस्तु तदुपरि तत् सुकृतदुष्टते धूनुते इत्यादिः, चिदुष्टतो
ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मेयमिषैतीति भागः, स स्वस्थानेऽनन्वितः । तुरत-
दुष्टतभूतनादेः विरजानयतिक्रमणपश्चाद्भावित्वाभावात् । स्थूलदेह-
वियोगकालिकत्वात्, स एतं देवयान पन्थानप्रापयेति प्रथमश्रुत-
वाक्यात् प्राक् स घटनीय इति साम्प्रदायिकरूपे, “छन्दत उभया-
निरोधात्” इति सूत्र एव स्थितम् । स भागच्छति तिल्य वृधमिति
तदनन्तरश्रुतवाक्यार्थस्तावन् ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कारणानन्तरमेव भवतु ।
अस्तु वा तिलपवृक्षप्राप्त्यनन्तरमेव अप्सरसा प्रत्युद्गताना प्राप्तिः ।
अत्र छान्दोग्योक्तयोरेवम्दीयस्परसोनसवनाख्याश्वत्थयोर्पि यथा-
पथं घटनं युक्तम् । सोऽथ्यन्थ एवायं तिल्य इत्यपि विमृश्यम् । सर्व-
मिदं सूक्ष्मं विभाव्यैव श्रीमति रहस्यतत्त्वसारे, गतिनिर्दोषाधिकारे,
‘विरजापारं प्रापय्य अप्राकृतशरीरं प्रदाय वैरम्भदीयं सरः संगमय्य

स आगच्छत्यरं हृदम् । तन्मनसाऽत्येति । तमृत्वा संप्रतिविदो
मज्जन्ति ॥ ३५ ॥

तं पञ्च शतानि....अभिप्रैति । फणः भूषणम् । ब्रह्मैवा-
भिप्रैति । ब्रह्मदर्शनोत्सुक एव भवति ; नाप्सरस्संभाषणवासोभूषणादिषु
सादर इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

स आगच्छति....मज्जन्ति । तमृत्वा तं हृदं प्राप्य संप्रति
हृदानीमपि विदः ज्ञानिनः मज्जन्ति स्नान्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सोमसयनाख्यमश्वत्थमुपगम्य्य मालाञ्जनादिहस्ता अप्सरसः प्रत्युद्ग-
म्य्य ग्रहमालङ्कारेणालङ्कार्य्य ग्रहगन्धरसतेजांसि प्रवेक्ष्य' इति क्रमः
श्रीदेशिकचरणैर्दर्शित इति तदवधानेनेहार्थक्रमविन्यासो भाव्यः ।
विरजां नदीं प्रापदित्यस्य प्रकृतभाष्योक्तरीत्या विरजानदीसमीपं
प्राप्तवानिति समीपदेशप्राप्तिरूपार्थविवक्षया स आगच्छति विरजां
नदीमित्यादिवक्ष्यमाणवाक्यसामञ्जस्यसंवादनेऽपि अत्राप्सरःक्रिय-
माणालङ्कारादिवर्णनं हि न प्राकृतशरीरे घटते इति ध्येयम् ।

संप्रतिविदो मज्जन्तीति । संप्रतिशब्दस्य सम्यगित्यर्थः धृति-
प्रसिद्धः । छान्दोग्ये धैश्वानरादिविद्यासु दृष्टम् । अतो यथावस्थित-
परवरतरत्नवेदिन इति संप्रतिविद इत्यस्यार्थः स्यात् । अस्तु तावत्
कोऽप्यर्थः । के ते मज्जनकर्तारः । न हि नित्यमुक्तानां मज्जने पाथगम-
पेक्षितम् ; न च विरजादि नेदिष्टं विहायात्र मज्जने विशेषगमकं
किञ्चिदिति चेत्-सन्त्वेते संप्रतिविदः सनकसनन्दनादिसमाः माहा-
त्म्यबलात् केनापि मार्गेण प्रकृतिमण्डलमतिक्रम्य तत्संनिहितेऽन्तरे
शुद्ध्यर्थं तदा तदा समागत्य मज्जनकर्तारः । ततः परं तु परमपदे न
ते गन्तुं प्रभवन्ति, यत्र मुहूर्ताः यष्टिहा अमानयानानीतप्रतिपेक्षारो
जाप्रति । पञ्चाभिविद्यानिष्ठा चा ग्रहप्राप्तेः प्राक् कश्चित् कालं कैवल्य-
भुजस्तत्र गन्तुं शक्ताः ।

स आगच्छति मुहूर्तान् यष्टिहान् । तेऽस्मादपद्रवन्ति ॥ ३६ ॥

स आगच्छति विरजा नदीम् । ता मनसैजात्येति । तत् सुकृतदुष्टते

स आगच्छति मुहूर्तान् अपद्रवन्ति । तमनिरुन्धाना
दूरतो गच्छन्तीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

तत् सुकृतदुष्टते धूनुते । तत् तदैवेत्यर्थ । अथञ्च तच्छब्द
नाभ्यवहितविरजानद्यतिक्रमणकालवाची । अपि तु, ये वै के चास्माहो-
कात् प्रयति' इति वाक्यनिर्दिष्टप्रयाणकालवाची ।

इदञ्च वाक्य गुणोपसहारपादे चिन्तितम्—

कौपीतकिनामुपनिषदि, विरजा नदीं मनसा अत्येति तत्
सुकृतदुष्टते धूनुते' इति विरजानद्यतिक्रमणहेतुतया तदनन्तरमायि
सुकृतदुष्टतधूनुतश्रवणात्, 'अथ इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्र इव
राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्या शरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि'
इति, 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद साधुकृत्या द्विषन्त पापकृत्याम्
इति च धूत्या देहवियोगसमकारतया सुकृतदुष्टतहानसक्रमणयो
श्रवणात् कर्मकदेशस्य देहवियोगकाले नाश, शेषस्य विरजानद्यतिक्र-
मणानन्तर नाश इति प्राप्ते उच्यते—“सापराये तर्तव्याभावात् तथा
हान्ये” । सापराये—देहापक्रमणकाल एव सुकृतदुष्टतविनाश ।
तत ऊर्ध्वं तत्साध्यस्य तर्तव्यस्य—प्राप्तव्यस्य सुखदुःखानुभवरूप

तत् सुकृतदुष्टते धूनुता इत्यादिक, स एत देवयानमिति
वाक्यात् प्राक् योजनीयमिति प्रागेवोक्तम् । अस्यात्र पाठस्तु,
विरजातिक्रमणानन्तरमायि ब्रह्मालङ्कारार्हमस्य शरीर न कर्माधीनम्,
किन्तु अप्राकृतमिति ज्ञापनार्थ ।

फलम्याभावात् । तथा ह्यन्ये शास्त्रिनः ब्रह्मविदः शरीरपरित्यागानन्तरं
 ब्रह्मप्राप्तिरित्येकेण कर्मफलानुभवाभावमधीयते, 'तस्य तावदेव चिरम्,
 यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये' इति । "छन्दत उभयाविरोधात्" । अर्थस्वा-
 भाव्यात् देहवियोगकाल एव कर्मनाश इति निश्चिते तयोरविरोधाय,
 'विरजां नदीं मनसा अस्येति तत् सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यस्यैवावयस्य
 तच्छब्दस्य छन्दतः यथेष्टमन्वयोऽङ्गीकर्तव्यः । [शङ्कतेः] "गतेरर्थवत्त्वमुभ-
 यथाऽन्यथा हि विरोधः" । सुकृतदुष्कृतैकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः,
 शेषस्याध्वनि हानिरित्यभ्युपगम एव देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वम् । इतरथा
 हि देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशेन केवलम्या-
 ऽऽत्मनो देवयानासम्भवेन देवयानश्रुतेरर्थशून्यत्वमेव स्यादित्यर्थः । [अत्र]
 उत्तरमाह— "उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत्" । देहोत्क्रान्तिकाल
 एव सर्वकर्मक्षय उपपन्नः । क्षीणकर्मणोऽपि विदुषो विद्यामाहान्त्यात्
 सूक्ष्मदेहानुवृत्तिसम्भवेन देवयानगमनसंभवात् । यथा लोके सखादि-
 समृद्धार्थमारब्धेऽपि तटाकादिके, सम्यादिसमृद्धीच्छायां तटाकादि-
 निर्माणहेतुभूतार्थां नष्टायामपि, पानीयपानार्थतया तटाकादिः स्थाप्यते,
 एवं कर्महेतुकसूक्ष्मदेहो नष्टेऽपि कर्मणि विद्याफलाय स्थाप्यत इत्यर्थः ।
 ननु देहवियोगकाल एव कर्मनाशे ब्रह्मविदां वसिष्ठावान्तरतप प्रभृतीनां
 पुत्रजन्मादिनिमित्तमुत्पदु खानुभयो न स्यादित्यत्राह— "यावदधिकार-

सूक्ष्मदेहानुवृत्तीति । ननु सस्याद्यर्थतया समारब्धस्य तटाकस्य
 पानीयाद्यर्थतया पश्चात् स्थापनम् किमर्थमारब्धः सूक्ष्मदेहो
 विद्यामाहान्त्यात् स्थाप्यते ? न च वेदान्तिमते सांप्रत्यमत इव सञ्चल-

धूनुते । तस्य प्रिया घातय सुरुनमुपयन्ति , अप्रिया दुष्टतम् ॥३७॥

मवस्थितिराधिकारिकाणाम्' । आधिकारिकाणा वसिष्ठादीना यावदधिकार कर्मावतिष्ठते , पारब्धग्य भोगैकनाश्वत्वादिति स्थिति (तम्) । प्रकृतमनुसराम । तस्य दुःकृतम् । ब्रह्मविद इष्टानिष्टफलदित्तालक्षण-परमात्मपीत्यपीतिरूपमुकृतदुःकृतयोश्चतस्रोऽवस्था श्रुता — विनाश-अश्लेष धूननम् उपायनञ्चेति विनाश पूर्वाघविषय । कर्मफलदित्तामति-बन्धलक्षणोऽश्लेष उत्तराघविषय । तौ च—यद्ययमुपासक प्रका-मुपासन समापयेत् , पूर्वोत्तरयो कर्मणो फल न दास्यामीत्येव भगवत्सकलरूपौ । उत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशौ दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भ एव "तदधिगम उत्तरपूर्वाघोऽश्लेषविनाशौ "इति सूत्रोक्तन्यायेन भवत । अन्तिमप्रत्ययपर्यन्तोपासननिवृत्त्यनन्तरम् , विनष्टाश्चिष्टयोरेव कर्मणो ,

सृष्टिकालिकशरीरानुवृत्त सूक्ष्मशरीर किञ्चिदस्ति, तदभायस्याधि-करणसाराधली स्पष्टमुक्ते । यथा,

कल्पादी भूतसूक्ष्मप्रभृतिमिरुदित वर्ष्म कल्पान्तनाश

प्रत्येक प्राणिमेवे नियतमनियतस्थूलदेहानुयायि ।

लिङ्गारय भल्लिकान्त परवक्त्रद्वयस्थायि सारयै प्रगीतम्

सूक्ष्माश पूर्वमूतरुपरितनतनोर्बाजिमद्वेष्यते तत् ॥(४८६) इति ,

इति चेत्—उच्यते । कर्मफलानुभवार्थं कल्पित यत् चरम स्थूलशरीर मुमुक्षो प्रस्थानात् पश्चाद् भस्मादिभावमाप्तस्यमानम् , तस्य किञ्चिदश पूर्वं स्थूलशरीरे फलानुभवायतनतयोपयुक्त सप्रतिगत्याधौपयिकतया विद्यया स्थाप्यते स्थूलदेहेन सह भस्मताघनापादनेन । अयञ्च चरमशरीराश न कस्यचिद्देहस्य बीजभूत , उपरिप्राकृत-देहप्रसफ्यत्वात् । अतोऽय सूक्ष्माशो न भाविफलानुभवोपयोगीति ।

[तत्] यथा रथेन धावन् रथचक्रे पर्यवेक्षते, एवमहोरात्रे पर्य-
वेक्षते । एवं सुकृतदुष्कृते, सर्वाणि च द्वन्द्वानि ॥ ३८ ॥

स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवामिप्रैति ॥ ३९ ॥

स आगच्छति तिल्यं वृक्षम् ; तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति । स आ-
गच्छति सालज्यं संस्थानम् ; तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छति
अपराजितमायतनम् ; तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतीन्द्र-
प्रजापती द्वारगोपी ; तावत्सादपद्रवतः । स आगच्छति विभुप्र-
मितम् । तं ब्रह्मयशः प्रविशति ॥ ४० ॥

फलं नैव दास्यामीति संकल्परूपं विधूननं देहवियोगकाले भवति ;
तस्मिन्नेव समये एतदीयप्रियाप्रियजनेषु एतदीयसुकृतदुष्कृतानुरूपेष्टा
निष्टफलदित्सालक्षणमुपायनञ्च भवति ॥ ३७ ॥

यथा.....द्वन्द्वानि । यथा रथेन धावन् पुरुषः स्वयं निर्व्यापार
एव सन् व्याप्रियमाणरथचक्रादिकं साक्षितया पश्यन् गमनक्रियाजनित
शरीरायासादिशून्यस्सन् हृष्टो भवति । एवं प्रवर्तमानकालचक्रं सुकृत-
दुष्कृततरसाध्यद्वन्द्वपरम्परां स्वानन्वितामेव पश्यन् निर्दुःखमुखमास्ते ॥ ३८

स एषः.....अभिप्रैति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३९ ॥

स आगच्छति..... । यथा प्रभाते अनुकूलं आदित्यादिसामी-
प्यातिशयकृतं प्रकाशाधिक्यम्, एवं देशविशेषविशिष्टब्रह्मसाक्षिध्याति-
शयानुकूलसमेधमानविकासावस्थाविशेषाः ब्रह्मगन्धब्रह्मरसादिशब्दैरभि-
लप्यन्ते । ब्रह्मणः सर्वगन्धत्वादेः, 'सर्वगन्धस्सर्वरसः' इति प्रतिपत्तत्वात्
यथाश्रुतार्धग्रहणेऽपि न दोषः । अपद्रवतः तस्मै मार्गे प्रयच्छत इत्यर्थः ॥

एवमहोरात्रे इति । रथेन गच्छतः रथचक्राधीनभ्रमणाना-
श्रयत्ववत् महोरात्रादिद्वन्द्वव्यापारानालीढत्वमस्येति भावः ।

स आगच्छति विचक्षणामासन्दीम्, बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वी
पादौ । श्वेतनीधसे चापरौ पादौ । धैरूपवैराजे शाकुरैवते
तिरश्ची । सा प्रज्ञा । प्रज्ञया हि विपश्यति ॥ ४१ ॥

स आगच्छत्यमितोजसं पर्यङ्कम्, स प्राण ॥ ४२ ॥

तस्य भूत च भविष्यच्च पूर्वी पादौ । श्रीश्च इरा चापरौ ॥ ४३ ॥

बृहद्रथन्तरे अनूच्ये ॥ ४४ ॥ भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये ॥ ४५ ॥

ऋधश्च सामानि च प्राचीनाततम् ॥ ४६ ॥

यजूपि तिरश्चीनानि ॥ ४७ ॥ सोमाश्व उपस्तरणम् ॥ ४८ ॥

उद्गीथ उपश्रीः ॥ ४९ ॥ श्रीरूपवर्हणम् ॥ ५० ॥

तस्मिन् ब्रह्मास्ते । तस्मिन्वायिन् पादेनैराग्र आरोहति । त
ब्रह्माह, कोऽसीति । त प्रतिब्रूयाम् ॥ ५१ ॥

सा प्रज्ञा प्रज्ञाधिष्ठती देवता । तत्सब्रह्मादय सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥

प्राणः प्राणाभिमानातीत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

तस्य पर्यङ्कस्य चतुरोऽपि पादानाह तस्य...अपरौ ।

भूतभविष्यत्कालैश्वर्यान्नाभिमानिदेवताश्चत्वार पादाः ॥ ४३ ॥

बृहद्रथन्तरे अनूच्ये । बृहद्रथन्तराख्ये सामनी अनूचीनदा रुणी

इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भद्रः शीर्षण्ये । भद्रयज्ञायज्ञीयाख्ये सामनी तिरश्चीन

दारुणी ॥ ४५ ॥ प्राचीनातत पर्यङ्काततादीर्घा तान्तरवञ्जुविशेषाः ॥ ४६

विरश्चीनानि तिर्यक्ततरञ्जुविशेषाः ॥ ४७ ॥ सोमाश्व उपस्तरणम् ।

चन्द्रकिरणा एवाऽऽस्तरणम् ॥ ४८ ॥ उद्गीथ उपश्रीः श्रीसमीपे

वर्तमानमास्तरणमुद्गीथ ॥ ४९ ॥ उपवर्हण पादोपधानम् ॥ ५० ॥

तस्मिन् प्रतिब्रूयात् । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५१ ॥

त प्रतिब्रूयादिति । एव प्रतिब्रूयत —

ऋतुरस्म्यार्तयोऽसि ॥ ५२ ॥ आकाशाद्योनेः संभूतो भयायैतत्
(भार्यायै रेतः) संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्य भूतस्यात्मा (भूत-
स्यात्मभूतस्य) त्वमात्माऽसि । यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति ॥ ५३ ॥
[आत्मासीति ।] ॥ ५४ ॥ तमाह कोऽहमस्मीति ॥ ५५ ॥

ऋतुः... असि । अयञ्च मन्त्रखण्डः प्राग्-आकृतः ॥ ५२ ॥

आकाशात् योनेः....अस्मीति। 'अथैतमेवाध्यानं पुनर्निर्वर्तते
यथेतमाकाशम् आकाशाद्वायुम् वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या
आकाशवाय्वादिक्रमेणावरुह्य, "योनेश्शरीरम्" इति सूत्रोक्तरीत्या योने
स्संभूतोऽसि । भयायैतत् एतत् भवनं भयं (भवनं ?) भयहेतुः ।
संवत्सरस्य-संवत्सरे, तेजोभूतस्य रेतोभूतस्य भूतस्य भूतस्य संभूतस्य
त्वमात्मा पौन पुन्येन श्रद्धासोमवृष्ट्यश्चरितोरूपशरीरयुक्तस्य सर्वस्यापि
जीवजातस्य त्वमात्मा । [अनर्थ प्रकृतिवियुक्तत्वं ब्रह्मात्मकत्वञ्च स्वस्योप-
न्यस्तं भवति] । वदात्मकोऽहमियन्तं कालम्, 'अनेकजन्मसादृशीं संसार
पदवीं व्रजन् । मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणकुण्ठितः' इति न्यायेन
संसारे पतितोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ मम कथमात्मत्वमित्यत्राह—
आत्मासि व्यापकोऽसीत्यर्थः । व्यापकत्वादात्मत्वमुपपद्यत इति
भावः ॥ ५४ ॥ तमाह— । यस्त्वमसि सोऽहमस्मीत्युक्तम् । अहं त्वा

"अनयाऽहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् । उच्चमध्यमनीचान्तां
तामहं कथमावसे ॥ [अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ।
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाऽहमचेतसा ॥ क्षमं मम सहानेन
हेतुत्वं नानया सह ।" इति श्रीमद्रहस्यतयसारोद्भूतवचनार्थो
मनसि विपरिवर्तत इति मन्त्रव्यम् ।

सत्यमिति द्रूयात् ॥ ५६ ॥ किं तत्, यत् सत्यमिति ॥ ५७ ॥

यदन्यत् देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च, तत् सत् । अथ यत् देवाश्च प्राणाश्च, तत् त्यम् (यम्) । तदेतया वाचाऽभिन्याह्रियते सत्यमिति । एतावदिदम् । सर्वमिदम् । सर्वमस्मीत्येवैनं तदाह ॥ ५८ ॥

तदेतत् श्लोकेनाप्युक्तम्—

यजूदरः सामशिरा असावृद्धमूर्तिरव्ययः ।

स ब्रह्मेति हि विज्ञेयः ऋषिर्ब्रह्ममयो महान् ॥ इति ।

तमाह—केन [मे] पौंस्त्वानि नामान्यामोपीति । प्राणेनेति द्रूयात् । केन स्त्रीनामानीति । याचेति । केन नपुंसकनामानीति । मनसेति ॥ ५९ ॥

क इति पृच्छतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ उत्तरमाह—सत्यमिति ॥ ५६ ॥

पुनः पृच्छति किं तत् यत् सत्यामिति ॥ ५७ ॥

यदन्यत्...तदाह । सदित्यनेन देवप्राणव्यतिरिक्तमुच्यते । स्यमित्यनेन देवप्राणा । अतः सत्यमित्युक्त्या सर्वं संगृहीतं भवति । ततश्च सत्यमस्मीत्युक्ते सर्वमस्मीत्युक्तं स्यादित्यर्थः । ततश्च सर्वेषामात्मैव मदात्मैत्यर्थः ॥ ५८ ॥

देहेन्द्रियमन प्राणज्ञानव्यतिरेक प्रश्नोत्तरव्याजेन स्पष्टयति तमाह केन मे... । नपुंसकत्वादीनि गुणतयोन्मेषविशेषरूपाणि, न आत्मस्वरूपगतानि । ततश्च तादृशधर्मयुक्तमनोवाक्प्राणनिष्ठान्येव नपुंसकत्व स्त्रीत्वपुंस्त्वानि । अतः तत्संबन्धादात्मनि लिङ्गसंबन्ध इति भावः ।

तादृशेति । ननु प्राणादिषु देहातिरिक्तेषु कथं पुंस्त्वादिकम् । प्राणादिशब्दगतमिति चेत्—तथा आत्मज्ञानादिपदेष्वपि सुप्रचमिति चेत्; लोके स्त्रीषु वाचः, पुरुषेषु प्राणाख्यबलस्य, इतीये अशक्तमनःसखोद्रेकदर्शनात् तादृशस्त्रीपुरुषादिविवक्षया घागादिपदप्रयोगात् ।

केन गन्धानिति । घ्राणेनेति ॥ ६० ॥

केन रूपाणीति । चक्षुषेति । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति ।
केन रसानिति । जिह्वेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति ।

केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति ॥ ६१ ॥ केनाऽऽनन्दं रति
प्रजातिमिति । उपस्थेनेति ॥ ६२ ॥ केनेत्या इति । पादाभ्यामिति ॥ ६३ ॥
केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति ॥ ६४ ॥

प्रज्ञयेति [प्र] ह्यात् ॥ ६५ ॥

तमाह—आपो धे खलु मे ह्यसाद्य ते लोक इति ॥ ६६ ॥

सा या ब्रह्मणो जितिः या व्यष्टिः, तां जिति जयति तां व्यष्टि
व्यदनुते, य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६७ ॥

इति कौपीतक्युपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ।

प्राणादीना तृतीयानिर्देशेन करणत्वप्रतीतेः स्वस्य कर्तृत्वप्रतीतेश्च
मनोवायप्राणव्यतिरेक सिद्धः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

घ्राणेनेति । घ्राणेन गन्धान् जानामीति घ्राणादित्यर्थः ।
एवमुत्तरत्वापि यथायोग्यमन्वयः तत्तदिन्द्रियव्यतिरेकश्च बोध्यः ॥ ६० ॥

शरीरेणेति । 'अशरीरं वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः
वैषयिकसुखदुःखयोः शरीरहेतुत्वात् शरीरस्य च करणतया निर्देशः ॥
प्रजातिः प्रजननम् ॥ ६२ ॥ इत्याः गमनानीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ज्ञातव्य
कामान्—ज्ञानविषयान् इच्छाविषयाश्चेत्यर्थः । जानेच्छादिकं केनाप्नोषीति
पर्यवसितोऽर्थः ॥ ६४ ॥ प्रज्ञया मनसेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तमाह ..
लोकोऽमौ अमृतस्य (१) आपो मुज्यन्ते । तवाप्यसौ लोको भोग्य इत्यर्थः ॥

सा या .. य एव वेद । अत्र वेदशब्दः उपासनपरः ।
उक्तपर्यङ्कविद्यानिष्ठो यः, ॥ जिति जयं व्यष्टिं योगञ्च लभते इत्यर्थः ।

यत्तन्न परै — 'पुण्युपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति'

इति श्रुत्या परमसाम्यापत्तौ निरञ्जनस्य गमनासम्भवात् परमसाम्यापत्ते
देशान्तरप्राप्त्यनपेक्षत्वाच्च देवयानस्य पथो नार्थवत्कम् । आत्मैकत्व
दर्शनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषकेशवीजानाम् आरब्धदेहकर्माशय
क्षणवशतिरेकेणापेक्षितव्याभावात् । पर्यङ्गविधादिषु ॥ पर्यङ्कारोहणव्रह्म
गन्धपञ्चेद्यादीनां विंशष्टदेशान्तरप्राप्तिसापेक्षत्वात् तत्रैव पन्था अपेक्षित ।
न हि मामप्राप्तावपेक्षित पन्था आरोग्यप्राप्तारपेक्षिन इति, 'गतेरर्थे
वत्त्वमुभययाऽन्यथा हि विरोधः", "उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्"
इति सूत्राभ्यां प्रतिपादितमिति । तथा, 'एवमेवास्त परित्पष्टु इमाप्पोऽ-
शकला पुरुषायणा पुरष प्राप्यास्त गच्छन्ति' इति श्रुते ब्रह्मवि-
माणानां ब्रह्मण्येव लयः । 'गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा' इति कलानां
पृथिव्यादित्त्वप्रकृतौ लयप्रतिपादनं तु लौकिकदृष्टयभिप्रायमिति कला
प्रलयाधिकरणे स्थितम् । सोऽपि कलाप्रलयो निरवशेष इति, भिद्येते तासां
नामरूपे पुरुषे, 'स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति, 'अविभागो वचनान्'
इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो न मुक्तत्वाचिरादिमार्गेण गमनमित्युक्तम् —

तत्र—तथासति, "अनियम सर्वेषामविरोधः" इत्यधिकरणे—

उपकोसलविद्यायां पञ्चामिविद्यायाश्चार्चिरादिगतेरात्मनात् तद्विद्या
निष्ठानामेवार्चिरादिगतिः, नान्येषामिति पूर्वपक्षं कृत्वा, 'एव इत्य-
विदुषे चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति श्रद्धातपश्शब्दलक्षित
ब्रह्मविद्यान्तरनिष्ठानामप्यर्चिरादियतिश्रवणात्, 'शुक्लकृष्णो गती क्षेते जगत
शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः' इति अनुमान

शब्दितात् स्मरणाच्च सर्वविद्यासाधारण्यमाश्रयणीयम्, उपकोसरविद्याया पद्यामिदिद्यायाच्च द्विराज्ञानस्योभयतानुचिन्तनार्थत्वेनाप्युपपत्तेरिति अर्चिरादिगते सर्वविद्यासाधारण्यम्, “अनियम सर्वेषामविरोधश्च दानुमानाभ्याम्” इत्यधिकरणे प्रतिपादितमिति परैरप्युक्तत्वात् तद्विरोधः ।

न च सकलसगुणविद्यासाधारण्यमेवासिद्धधिकरणे प्रतिपादितम्, न तु निर्गुणविद्यासाधारण्यमिति वाच्यम्, निर्गुणविद्याया एवामाणिकत्वात् । ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् छेते’ इति बृहदारण्यकषष्ठाध्यायगताया निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतया, बृहदविद्याया छान्दोग्यगतसगुणविधैत्र्यस्य हृदयायतनत्वसेतुत्वलोकासमेदहेतुत्वादिसामान्येन, “कामादीतरत्न तत्त चायतनादिभ्यः” इत्यधिकरणे सूत्रकृतेनैव समर्थितत्वात् । परैरपि तथा व्याख्यातत्वाच्च । न च निर्गुणायामपि विद्याया ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासबन्धिगुणोपसंहारः सम्भवतीति वाच्यम्— निर्गुणस्य परस्य ब्रह्मणो गुणवत्त्वेन अवरब्रह्मत्वेन प्रतिपादनस्य प्रत्युत निन्दात्वेन स्तुतिर्वा सम्भवात् । अत एव, “त्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्” इत्यत्र, ‘तद्योऽहं सोऽमौ योऽसौ सोऽहं न वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमस्मि भगवो देवते’ इत्यत्र ससारिण ईश्वरत्वचिन्तने, ‘ब्रह्मदृष्टिस्त्कर्पात्’ इति न्यायोऽनुगृहीतो भवति । ईश्वरस्य ससार्यात्मत्वचिन्तने निकर्षः प्रसज्येत । अतो द्विरूपा मतिर्न कर्तव्येति पूर्वपक्षः कृत्वा, ‘आज्ञानबलात् द्विरूपाऽपि मतिः कर्तव्या ॥ नन्वेवमुक्तृष्टस्यापि निकर्षप्रसङ्ग इत्युक्तम् ॥ तत् किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपा

स्यमाने तस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति ॥ ननु कस्मैचित्
 फलाय निर्गुणस्य गुणवत्तया ध्यानमात्रं क्रियते । न तावता तस्य
 निकृष्टता भवतीति चेत् इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते
 फलाय, न ॥ निकृष्टता भवत्युत्कृष्टस्य' इत्येवं निर्गुणस्य सगुणत्वे निकर्ष-
 प्रसक्तिरभ्युपेत्य, वस्तुतो निकर्षो नास्तीति शङ्करभाष्यवाचस्पत्ययो-
 र्वाहुतत्वेन निन्दावहस्य गुणकीर्तनस्य स्तुत्यर्थवासमवात् । किञ्च
 लोके हि स्तुतिर्विधेयरुच्युत्पादनेन सप्रयोजना । न चात्र निर्गुणस्य
 तज्ज्ञानस्य वा विधेयत्वमस्ति । न वा गुणवत्त्वेन स्तुतेर्निर्गुणप्रतिपत्त्युप-
 योगोऽस्ति । किञ्च निर्गुणविद्यान्नातवशित्वादिगुणानां न छान्दोग्यगत
 सगुणविद्यायाम् आध्यानायोपसंहारसंभवः । 'यत्र वशित्वादयः श्रूयन्ते,
 तत्रापि तेषां ध्येयत्वेना(त्वा)नः' मिथानात् अन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वं
 संभवति' इति तैरेवोक्तत्वात् । स्तुत्यर्थत्वमपि न संभवति, सत्यकाम-
 र्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वसिद्ध्या स्तुते सिद्धत्वेन सत्यकामत्वान्त-
 र्भूतवशित्वकीर्तनेन स्तुतेरसंभवात् । कठश्लोकीषु पराभिमतनिर्गुणब्रह्म-
 नकरणे, 'शतश्लोका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनिस्तृतैका ।
 तयोर्ध्वमध्यजमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति उक्तान्ति
 गत्योः प्रतिपादनात् । निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतत्वात् भूप्रविद्यायाम्,
 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इति अनेकशरीरपरिग्रहश्रवणेन
 निर्विशेषब्रह्मभावापत्तेरप्रतिपादनात् । न चास्य वाक्यस्य सगुण
 विद्यासु उत्कर्षं कल्पनीय इति वाच्यम् — 'सर्वे ह पश्य-
 पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वंश' इति प्राक्प्रस्तुतस्यैव, 'स एकधा भवति'

इति तच्छब्देन परामर्शेन तयोत्कर्षकरूपेण प्रमाणाभावात् । तथा निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतप्रजापतिविद्यायाम्, 'एष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति शरीरादुत्क्रान्तेः श्रवणात् । न च शरीरात् समुत्थानं शरीर-विविक्तात्मसाक्षात्कार इति वाच्यम्—'अशरीरो वायुरग्रे विद्युत् स्तन-यिस्तुः अशरीराणि । यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते' इति दृष्टान्तानुगुण्येनैव दार्ष्टान्तिकेऽप्यर्थस्य वर्णनीयत्वात् शरीरविविक्तात्मसाक्षात्कारस्यापदार्थत्वादवावयार्थत्वात् । तथा निर्गुणविद्यात्वेनाभिमतसद्विद्यायाम्, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संप्रस्ये' इति प्रारब्धावसाने ब्रह्मसंपत्तिमुक्त्वा तदुत्तरखण्डे, 'यदाऽस्य बाह्यनसि संपद्येत मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्स्यां देवतायाम्' इति ब्रह्मसंपत्त्यर्थतया उत्क्रान्तेः प्रतिपादितत्वाच्च । तथा वाजसनेयके पष्ठे तदभिमतनिर्गुणविद्यायामेव, "अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुविष्टो मयैव । तेन धीरा उपयन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः' इति गतिप्रतिपादनाच्च । "समाना चास्रत्युप-क्रमादमृतस्य चानुपोष्य" इति विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिसाम्यस्य सूत्रकृता कण्ठत एव प्रतिपादिततत्वाच्च अर्चिरादिगतिः सगुणविद्याविषयेत्येतन्न प्रामाणिकानां हृदयमधिरोहति । "कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः" इति नित्यपरब्रह्मविद एवार्चिरादिगतिरिति वादरिमत्तस्य, "परं जैमिनिर्मुख्य-त्वात्" इति परब्रह्मोपासकानामर्चिरादिगतिरिति जैमिनिमतापेक्षया प्राङ्निर्दिष्टस्य सिद्धान्तसूत्रत्वायोगात् । "चरणादिति चेन्न तदुपलक्ष-

णार्थेति कार्णाजिनि ", "सुकृसदुच्छृते एवेति वा बादरि ", "उत्क्रमिष्यत एवमावादित्यौडुलोमि ", "अवस्थितेरिति काशकृत्स्न ", 'सामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय ", "आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिणीयते" इत्यादिषु सर्वत्र पाश्चात्यस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वदर्शनेन, "कार्ये बादरिरम्य गत्युपपत्ते' इति बादरिमतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वाभ्युपगमस्या सगतत्वात् । निर्विशेषब्रह्मभावस्यैव मुक्तिरूपत्वे, "सकल्पादेव तच्छ्रुते " "अभाव बादरिराह द्वेवम् ", "भाव जैमिनिर्विकल्पामननात्", "द्वादशाहवदुभयविध बादरायणो न " इत्यादीनाम्, "अनादृतिशब्दात् " इत्यन्तानामर्थशून्यत्वैव स्यात् । न च, "सकल्पादेव तच्छ्रुते " इति सूत्रे, "इत उपरि सगुणविद्याफलप्रपञ्च ' इति कल्पतरुकारेणोक्तत्वात् सर्वं सगुणविद्याफलभूतावांतरमुक्तिविषयमिति वाच्यम्—यदि हि मुक्तिर्द्वैविध्यं सूत्रकृदभिमत स्यात्, तर्हि, 'य आत्मा अपहृतपाप्मा' इत्यादि-मुक्तौ ब्राह्मरूपाविर्भाववाक्यमवांतरमुक्तिपरम्, 'एव वा अरेऽयमात्मा अनन्तरोऽप्राप्त कृत्स्न प्रज्ञानघन एव' इति निरन्ताशेषप्रपञ्चबोधात्मकत्वेन स्वेन रूपेण निष्पत्तिप्रतिपादकं वाक्यं तु परममुक्तिपरमिति व्यवस्थाया सुवचतया व्यावहारिकपारमार्थिकत्वाभ्या व्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन त्वदभिमतस्य, "एवमप्युप-धासात् पूर्वमावादविरोधं बादरायण " इति सूत्रस्यासंगतिप्रसङ्गात् । तथा, 'अशरीरं वाच सन्त न म्रियामि ये स्पृशन् " इति अशरीरत्वप्रतिपादकं वाक्यं परममुक्तिपरम्, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इति शरीरयोगप्रतिपादकं वाक्यमवांतरमुक्तिपरमिति व्यवस्थाया वक्तुं सुशकत्वेन सत्यामिच्छाया सशरीरत्वम्,

अन्यदा अशरीरत्वमिति व्यग्रस्थाप्रतिपादकत्वेन त्वदभिमतस्य “द्वादशा-
हवदुभयविधे वादरायणोऽस्त.” इति सूत्रस्यासंगतिपसङ्गात् । “अत एव
चानन्याधिपतिः” इति सूत्रे, “अत एव=सत्यसङ्करत्वात् च शब्दो-
क्ताया . ‘स स्वरङ्गवनि’ इति श्रुतेश्चानन्याधिपतिर्मुक्तो भवति ;
नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । इदमपि सयुणोपासनया हिरण्यगर्भं
प्राप्तस्य” इति यत् परैरुक्तम्-नतु अत्यन्नासंगतम्-तस्य हिरण्यगर्भेश्वर-
रूपाधिपतिसत्त्वेनानन्याधिपतित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यलमभिचर्चया ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ ६७ ॥

इति कौपीतन्युपनिषत्प्रथमाध्यायप्रकाशिका ।

अथ कौपीतन्युपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः

प्राणो ब्रूतेति ह स्माह कौपीतकः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य

द्वितीयाध्यायपरिष्कारः

[द्वितीयस्याध्याम्य भाष्याभावात् मूलमात्रस्य परिष्कारः क्रियते ।]

प्राणप्रादान्त्यमत्र द्वितीयेऽध्याये प्रतिपाद्यते । वाक्प्राणमनश्चक्षुः-
श्रोत्राणां पञ्चानामुपगमनोपकरणनया प्राधान्येन परिग्रहः केनाद्युप-
निषत्सु प्रसिद्ध इति यदुवासाभिर्दर्शितमस्ति । इहापि कौपीतन्युप-
निषदि तन्परिग्रहेण तत्र प्राणस्य प्राधान्यमन्यत्र प्रतिपाद्यते । तद्-
प्रहजानुगुणं गम्यानि कानिचिदुपगमनान्युपदिश्यन्ते । तत्र प्राणस्य
यलिहर्षणेन आराध्यत्वमिद्विषयकं प्राणं ब्रह्मदृष्टिरूपमुपासनं
नतन्मुनिमनं विप्रहारमुच्यते प्राणो ब्रूतेतीति । प्राणो राक्षस्याना-

ब्रह्मणो मनो दूत चक्षुर्गोष्ठं श्रोत्रं सथावयितुं वाक् परिवेष्टी । स यो
ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूत वेद, दूतवन् भवति । यश्चक्षु-
र्गोष्ठं, गोष्ठमान् भवति । २ श्रोत्रं सथावयितुं, सथावयितुमान्
भवति । यो वाक् परिवेष्टीम् परिवेष्टीमान् भवति । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय
ब्रह्मण एता सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एवं हवाम्मै
सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति, य एवं वेद । तस्योपनिषत्,
न याचेन्निति । तद् यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽऽरब्धभोषणं करोति, नाहमनो
दत्तमश्नीयामिति । त एवैनमुपपन्नयन्ते, ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् ।
एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्नादास्त्वेवैनमुपपन्नयन्ते, ददाम त इति ॥१॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैङ्गव । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य
ब्रह्मणो वाक् परस्तान् चक्षुरारुन्धे, चक्षु परमाट्टोन्नमारुन्धे, श्रोत्रं
परस्तान्मन आरुन्धे, मन परस्तात् प्राण आरुन्धे, तस्मै वा एतस्मै
प्राणस्य ब्रह्मण एता सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एवं
हवाम्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति, ॥ एवं वेद । तस्योप

पन्न. मन आदि च तत्परिजितस्थाना इति मिति ब्रह्मणेन हृदयस्य प्राणस्य
मन आदिर्दृष्टादिना द्रष्टव्यः । परिवेष्टी परिवेष्टयन्ती । बलिं
हरन्तीति । छान्दोग्यायनी (५) 'यदहं तमिष्टामिह एव तदसिष्टोऽसि'
इत्येव धागादिभिः स्वस्वगतगुणार्पणं प्राणे नियमाणं द्रष्टव्यम् । (१)

परिषत्परिषत्ता प्रत्यक्षप्रतिष्ठा । पैङ्गवता सा तत्कालिना
प्रदर्शयते । वाक् परस्तात् इति ईषिर्वाक्येन द्रष्टव्यः । वाचमति-
रोते चक्षुः । वाचोक्तोऽयं चक्षुः दृष्टं परं प्रत्यक्षं भवति, वाचः
परमैन्द्रियं वाचः अस्य नानैन्द्रियत्वाच्च । चक्षुर्गतिरोते श्रोत्रम् ।

अन्यदा अशरीरत्वमिति व्यनस्याप्रतिपादकत्वेन त्वदभिमत्स्य “द्वादशा-
हवदुभयविधं वादरायणोऽस्त.” इति सूत्रस्यासंगतिपसङ्गात् । “अत एव
चानन्याधिपतिः” इति सूत्रे, “अत एव=सत्यसङ्करूपत्वात् च शब्दो-
क्ताया, ‘स स्वराङ्गवति’ इति श्रुतेश्चानन्याधिपतिर्मुक्तो भवति ;
नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । इदमपि सगुणोपासनया हिरण्यगर्भं
प्राप्तव्यम्” इति यत् परैरुक्तम्-नत अत्यन्तासंगतम्-तस्य हिरण्यगर्भेश्वर-
रूपाधिपतिसत्त्वेनानन्याधिपतित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यलमभिचर्चया ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ ६७ ॥

इति कौपीतन्युपनिषत्प्रथमाध्यायप्रकाशिका ।

अथ कौपीतन्युपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः

प्राणो ब्रमेति ह स्माह कौपीतकिः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य

द्वितीयाध्यायपरिष्कारः

[द्वितीयस्याध्याम्य भाष्याभावात् मूलमात्रस्य परिष्कारः क्रियते ।]

प्राणप्रादान्त्यमत्र द्वितीयेऽध्याये प्रतिपाद्यते । वाक्प्राणमनश्चक्षुः-
श्रोत्राणां पञ्चानामुपासनोपकरणतया प्राधान्येन परिग्रहः केनाद्युप-
निषत्सु प्रसिद्ध इति बहुवासाभिर्दर्शितमस्ति । इहापि कौपीतन्युप-
निषदि तत्परिग्रहेण नत्र प्राणस्य प्राधान्यमन्यत्रैव प्रतिपाद्यते । तद्-
ग्रहणानुगुणं साम्यानि कानिचिदुपासनान्युपदिश्यन्ते । तत्र प्राणवत्
चलिहरणेन आराध्यत्वसिद्धिफलकं प्राणैः ब्रह्मद्विरूपमुपासनं
तत्तन्मुनिमतं द्विप्रकारमुच्यते प्राणो ब्रह्मेतीति । प्राणो राजस्याना-

निषत्, नयाचेदिति । तद् यथा ग्रामं मिश्रित्वाऽलञ्छोपविशेत्, नाहमतो दत्तमश्नीयामिति, ॥ एवैनमुपमन्त्रयन्ते, ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् । एष धर्मोऽयाचतो भवति, अन्नादास्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते, ददाम त इति ॥२॥

अथात एकघनावरोधनम्, यदेकघनमभिध्ययात्, पौर्णमास्यां वाऽमावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे एतेषामेकस्मिन् पर्वण्यग्निमुप-
समाधाय परिसमूहं परिस्तीर्थं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जु-
होति, 'वाङ्मताम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै
स्वाहा', 'चक्षुर्नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै
स्वाहा', 'श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै
स्वाहा', 'मनो नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै
स्वाहा', 'प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै
स्वाहा' इति । अथ धूमगन्धं प्रजिघ्राय आज्यलेपेनाज्ञान्यनुविमृज्य
वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रूयात्, दूतं वा ग्रहिणुयात्, लभते हैव ॥३॥

'चक्षुर्विषं मानुषम्, श्रोत्रं दैवम्' इत्युक्तीत्या आमुष्मिकस्य सर्वस्य
श्रोत्रप्राहायेदैक्येद्यत्वात् । मनस्तु सर्वप्राहि ततोऽधिकम् । इन्द्रि-
याणां प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्तिरूत्वात् प्राणः श्रेष्ठः । (२)

प्राणादिदेवतोद्देश्यरूहोमाद्यनुष्ठानेन रिक्तस्य धनिकघनप्राप्ति-
सोलभ्यमुपवर्ण्यते अथात एकघनावरोधनमिति । एकस्य=कस्य-
चिदन्यस्य यत् धनम्, तस्यावरोधनम् स्वप्रयत्नेन संग्रहः । अत्र
प्रागुक्तेन वागादिना सह प्रज्ञाऽपि काचिद् देवतात्वेनोक्ता । एतेषा-
मेवैकस्मिन् पर्वणि इति । उक्तानां मध्ये कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थः ।
अर्थं ब्रूयात् इति । साक्षादिति शेषः । स्वयं वा साक्षात् धनिकस्य-
विधे ब्रूयात् दूतं वा प्रेषयेदिति । (३)

अथातो दैव सर — यस्य प्रियो बुमुपेत्, यस्यै वा, येषा वा, यासा वा, एतेषामेवैकस्मिन् पर्वण्येतयैवाऽऽवृता एता आज्याहुती जुहोति, 'वाच ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'श्रोत्र ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'मजा ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा' इति । अथ धूपगन्ध मज्जिघोषाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचयमोऽभिप्रमज्य सस्पर्शजिगमिषेत्, अपि वाताद्वा तिष्ठेत् समापमाण, प्रियो हैव भवति, सरन्ति हैवास्त ॥४॥

अथात सयमन प्रातर्दनमान्नरमग्निहोत्रमित्याचक्षते— यावद्वै पुर्यो भाषते, न तावत् प्राणितु शक्नोति । प्राण तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुष प्राणिति, न तावद्वापितु शक्नोति, वाच तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृते आहूती जाग्रच्च स्वप्नश्च सतत जुहोति ।

प्राणादिदेवतोद्देश्यक्रहोमयलेन परेषा स्यस्मिन् प्रीतिपूर्वक-स्मरणसिद्धिरुच्यते । अथातो दैव सर इति । परे स्यस्मिन् स्वय प्रीत्यकरणेऽपि प्राणादिदेवकल्पिता भवति प्रीतिरिति अथ दैव सर । कामो वा काममूलकस्मरण वा । आवृता=उक्तप्रकारेण वाच ते इति । ते इति यशीकार्यं पर उच्यते । (४)

अथोक्तप्राणादिपञ्चकमध्ये प्राणस्य वाचश्च परस्परस्मिन् होम भावनया अग्निहोत्रसंपत्तिं प्रदश्यते । अग्निहोत्रदेवतयोर्मध्येऽपि सूर्यस्याग्नी रात्रौ, अग्ने सूर्य च दिवा प्रवेश प्रसिद्धः । सयमन प्रातर्दनमिति । प्रतर्दनारयेन रात्रौ कृत ध्यानमित्यर्थः । जागरकाले व्याहरमाण प्राण किञ्चिदावधैव व्याहर्तुं पारयति । यदा न व्या हरणप्रसन्ति, तदैव प्राणो यथावदुच्छ्वासनि श्वासी करोतीति

अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यः, ताः कर्ममयो हि भवन्ति । तद्ध
स्मैतत् पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चकुः ॥ ५ ॥

उच्यते ब्रूतेति ह स्माह शुक्लभृङ्गारः । तत् ऋगित्युपासीत ।
सर्वाणि हास्मै मृतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यन्ते । तत् यजुरित्युपासीत ।
सर्वाणि हास्मै मृतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते । तत् सामेत्युपासीत । सर्वाणि
हास्मै मृतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तत् श्रीरित्युपासीत, तत् यश
इत्युपासीत, तत् तेज इत्युपासीत । तद् यथैतत् श्रीमत्तमं यशस्वित्तमं
तेजस्वित्तममिति शस्त्रेषु भवति, एवं ह्येव स सर्वेषु मूतेषु श्रीमत्तमो
यशस्वित्तमस्तेजस्वित्तमो भवति, य एवं वेद । तदेतदैष्टिकं कर्ममय-
मात्मानमध्वर्युः संस्करोति ; तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति ; यजुर्मुये ऋक्षयं

तदातदा एकस्यान्यत्र ह्यन्तवत्यम् । स्यापरात्वे वागादीनां प्राणे विलयश्च
प्रसिद्धः । या अन्या आहुतय इति । वाद्यानां नायं प्रातश्च कदाचिदेव
भावात् न कंदिपं संततन्याभावात् अन्तवत्यं स्पष्टम् । अतिशयित-
फलत्वाच्चेदमान्तरमग्निहोत्रं श्रेयः । तदेति । वाद्याग्निहोत्रात् अस्याति-
शयितत्वादित्यर्थः । ऐतरेयेऽपि श्रूयते एवम् । (५)

प्राणादिपञ्चके प्रशस्तनया प्रसिद्धो मुख्यप्राणः शरीरेषु अग्रणीत-
मन्तमाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपेषु प्रशस्ते यदुक्त्याख्यं शब्दम्
तद्रूपेण ऐतरेयादौ श्रुतः । अतः प्राणमेवोक्तमिति गृहीत्वा तत्र
ब्रह्मरूपिः श्रैष्ठ्यादिफलिका प्रतिपाद्यते उच्यते । शुक्लभृङ्गार इति
कश्चिदपि । अभ्यर्च्यन्ते, युज्यन्ते, संनमन्ते, इति विभिन्नानुप्रयोगः
क्रम्यनुस्सामपदावयवार्थानुगमप्रदर्शनाय । तद् यथैतदिति । प्रसिद्धे
हि स्तोत्रशस्त्रे सोमयागाद्भूते । अग्रणीतमन्तसाध्य = गुणिनिष्ठगुणा-

होता ; ऋक्षये सामममुद्राता । स एष तथैविद्याया आत्मा ; एष
उ एवैतदिन्द्रस्यात्मा भवति य एव वेद ॥ ६ ॥

अथातः सर्गजितः कौषीनकेस्वीण्युपासनानि भवन्ति । सर्वजिद्ध
स कौपीतकिरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते—यजोपवीतं कृत्वोदकमानीय त्रिः
प्रसिच्योदपातम्, 'वर्गोसि पाप्मानं मे वृद्धि' इति । एतयैवाऽऽवृता
मध्ये सन्तम्, 'उद्धर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्धवृद्धि' इति । एतयैवाऽऽवृताऽस्तं
यन्तम्, 'संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धि' इति । तद् यदहोरात्राभ्यां
पापमकरोत्, सं तद् वृद्धके । तथो एवैवं शिद्धान् एतयैवाऽऽवृताऽऽ-
दित्यमुपतिष्ठते, यदहोरात्राभ्यां पापं करोति, सं तद् वृद्धके ॥ ७ ॥

मिधानं स्तोत्रम्, अग्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणामिधानं शस्त्रमिति ।
तेषु नैरुपिषेपु यथा एतत् उक्तं श्रीमत्तमत्यादिमत्, तथा अयमुपा-
सकः सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमत्यादिमान् भरतीत्यर्थः । अभ्यर्षोऽहोतु-
र्रातुश्च क्रमात् यजुर्वेदगर्भेदस्मामवेदसंयन्धिन्यात् तत्तद्विषये यजुर्म-
यायुक्तिः । प्रवयति = प्रकृपेण संतनोति । (६)

'आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयति एष ह्येनं चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णातः' (३) इति प्रश्नोपनिषदुक्तरीत्या प्राणादित्येक्यात् आदित्य-
विषयकमुपासनमुच्यते अथातः सर्वजित इति । आदित्योपस्थानादीनां
वक्ष्यमाणानां सर्वेषामन्ततः प्राणरक्षणार्थत्वाद्वा प्राणाध्याये एत-
त्सर्वोक्तिरिति ध्येयम् । तत्र वर्गोद्धर्गसंयन्धिमन्त्रैः क्रमेण प्रातर्मध्ये
सायञ्चादित्योपस्थानमहोरात्ररुतपापवर्जनफलमम् । तद्विषयक कौपी-
तम्यनुष्ठानं दर्शयति सर्वजिदिति । सं तद् वृद्धके । कौपीतकिरिति
शेषः । अतः शिष्टानुष्ठानात् सर्वैरिदमनुष्ठेयमित्याह तथेति । (७)

अथ मासिमास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुप-
तिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता हरितवृणे वा [चं] प्रत्यस्यति, 'यन्मे सुसीमं हृदयं
दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । मन्येऽहं मा तद्विद्वांसं माऽहं पुन्यमघं रुदम्'
इति । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैति । इति नु जातपुत्रस्य ॥ अथा-
जातपुत्रस्य—'आप्यायस्व समेतु ते,' 'सं ते पयांसि समु यन्तु
वाजा,' 'यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति' इत्येतास्तिन्न ऋचो जपित्वा,

'आपोमयः प्राणः' इति प्राणस्याप्मयत्वं श्रुतम् । सोमस्य च
तत् प्रसिद्धम् । तथा सोमनामभिः प्राणस्याऽऽमन्त्रणञ्च दृष्टम्,
'बृहन् पाण्डरथासः सोमराजन्' इति । प्राणादित्ययोरैक्यात् सोम-
स्यादित्याप्याय्यमानत्वाच्च प्राणसोमैक्यं भवितुमर्हति । अतः सोमो-
पासनमुच्यते । तत्र जातपुत्रस्य स्वमरणात् प्राक् पुत्रामरणफलकं
प्रथमम्, अजातपुत्रस्य स्वाप्यायनफलकं द्वितीयम् । पश्चादिति
प्रतीच्यामित्यर्थः । इदञ्च शुक्लपक्षे द्वितीयायां चन्द्रफलादर्शनम् ।
अतः पयाद्यत्येऽपि तादात्विकफलादर्शने स्मृत्याचारसिद्धम् । एत-
द्वैवावृतेति । पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । धैकल्पिकं कमन्तिरमुपस्थानाद्गमाह
हरितवृणे इति । उदपात्रे वृणद्वयप्रत्यसनं कृत्वा चोपनिष्ठेत्यर्थः ।
'हरितवृणे वाचं प्रत्यस्यति' इति पाठे नु हरितवृणे स्थितस्सन् दृश्य-
माणमन्त्ररूपां वाचमुच्चारयेदित्यर्थः । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैतीति ।
एतत्प्रजा एतन्मरणात् प्राक् न भ्रियत इत्यर्थः । पूर्वं प्रैतीति प्रयोक्तव्ये
पूर्वा प्रैतीति वर्तुचिदोषणतया पूजादिपदप्रयोगोऽपि श्रुतिर्शली ।
इतिन्वित्यादि । जातपुत्रपुरुषश्चैकोपस्थानप्रकारोऽयम् । अथाजात-
पुत्रपुरुषमर्च्यमुपस्थानमुच्यत इत्यर्थः । आप्यायस्वेति प्रतीकृत्य-
गृहीतमृक्यं तावत्-आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिषम् ।

‘माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययिष्ठा , योऽस्मान् द्वेष्टि, यच्च वयं द्विष्म , तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्व’ इति । ‘ऐन्द्रीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमावर्ते’ इति दक्षिण बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

अथ पौर्णमास्या पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेततयैवाऽऽवृता,
‘सोमो राजाऽसि विचक्षण पञ्चमुखोऽसि । प्रजापतिर्वाग्निस्त एक
मुखम् , तेन मुखेन राजोऽसि , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु । राजा त एकं
मुखम् , तेन मुखेन विश्वोऽसि , तेन मुखेन नामताद कुरु । इयेनन्
एकं मुखम् , तेन मुखेन पक्षिणोऽसि , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु ।
अग्निष्ट एक मुखम् , तेनेम लोकमस्ति , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु ।
रवयि पञ्चम मुखम् , तेन मुखेन सर्वाणि मृतान्यस्ति , तेन मुखेन
मामन्नाद कुरु । माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरप्येष्टा । योऽस्मान्
द्वेष्टि, यच्च वयं द्विष्म , तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरप्येष्टीयस्व’ इति ।
दैवीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते इति दक्षिण बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥

मया वाजिन्य संग्रहे ॥ सं ते पयासि समु यन्तु वाजा सवृण्या-
न्यभिमातिगह । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि थरास्युत्तमानि
धिप्य ॥, यमादित्या अनुमाप्ययन्ति यमक्षितमक्षितय पियन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोषा ॥ इति ।
ऐन्द्रीमित्यादि । इन्द्रयन् आदित्यश्च आवर्तमानोऽसि स्थिर इत्यर्थे । ८

शुक्लपक्षप्रथमदृष्टचन्द्रबलोपस्थानमुक्तम् । तत्र पूर्णमासा
पूर्णचन्द्रोपस्थानमद्यादत्वफलम् इति । अथ पौर्णमास्यामिति । पञ्च-
मुखोऽसीति । सोमस्य, ब्राह्मणराजदयेनाग्निरूपाणि मुत्तानि
समुत्पद्येति पञ्च मुत्तानि । (९)

अथ संवेद्यन् जायायै हृदयमभिमृशेत्, 'यत् ते सुसीमे हृदये श्रिनमन्त प्रजापतौ । तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमघं निगाः' इति । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैतीति ॥ १० ॥

अथ प्रोप्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत्, 'अह्नादह्नात् संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति ; नामास्य दधाति । 'अश्मा मव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । तेजो (वेदो) वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति ; नामास्य गृह्णाति । अथैनं परिगृह्णाति, 'ये प्रजापति प्रजा पर्यगृह्णात् तदरिष्ट्यै तेन त्वा परिगृह्णाम्यसौ' इति । अथाम्य दक्षिणे कर्णे जपति, 'अस्मै प्रयन्धि मघवन्तृजीपिन्' इति । 'इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि' इति सग्ये । 'मा छेत्था मा व्यथिष्ठा जतं शरद आयुपो जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमभिजिघ्रामि' इति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत् । 'गवा त्वा हिक्कारेणा-भिहिक्करोमि' इति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिङ्कुर्यात् ॥ ११ ॥

अथातो दैव परिमर — एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदभिर्जलति ; अथैतन्म्रियते, यन्न जलति । तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति ; बायुं

पर्य सर्वजितः कौपीतकेरुपासनत्रयमुक्तम् । अथ जायामरणात् प्राक् अपत्यामरणफलं किञ्चिदाह अथ संवेद्यन्निति । संवेद्यन् = संगंस्यमानः । (१०)

नामास्य दधातीति । 'जीव शरदः शतम्' इत्येतद्वन्तरं पुत्रनामोच्चारयतीत्यर्थः । प्रोपितागतस्त्वृकं पुत्रघ्राणादिकुमाह अथेति । (११)

आधिदैविक्राध्यात्मिकप्रणविशयिणीं परिमरभावनां परितो द्वेपरिमरणफलमाह अथातो दैव इति । (ते) शृगुबल्ल्याम्, 'ब्रह्मणः

प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यदादित्यो दृश्यते ; अथैतन्म्रियते यत्न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति ; वायु प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्चन्द्रमा दृश्यते ; अथैतन्म्रियते, यत्न दृश्यते । तस्य रिघुमेव तेजो गच्छति ; वायुं प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यद् रिघुद् रिघोतते ; अथैतन्म्रियते, यत्न रिघोतते । तस्मा दिश एव (वायुमेव) तेजो गच्छति ; वायुं प्राण । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ मृत्वा न मूर्च्छन्ते ; तस्मादेव पुनरुदीरत इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्— ॥ १२ ॥

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यद्वाचा वदति । अथैतन्म्रियते, यत्न वदति । तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति ; प्राण प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्चक्षुषा वदति । अथैतन्म्रियते, यत्न वदति । तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति ; प्राणे प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्छ्रोत्रेण शृणोति । अथैतन्म्रियते, यत्न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति ; प्राणे प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यन्मनसा ध्यायति । अथैतन्म्रियते,

परिमरः' इत्यत्राप्येकमभूतोऽर्थः परिष्कारे द्रष्टव्यः । वायुं प्राण इति । ज्वलन्ताद्यभावरूपमरणात् पूर्वम् भग्न्यार्थानां ज्वलन्ताद्युपयोगितया स्थितः प्राणां मरणानन्तरं धार्यो लीन इत्यर्थः । वायुदेवता भग्न्यार्थी एते प्राणन्यापारे तदा त्यजनीत्युक्तं भवति । उदीरते = उद्गच्छन्ति । ईर गती । वायुयन्त्रम् । एवमधिदैवतमग्न्यादित्यचन्द्रमो-
पिधुनां पिण्डय उक्तः । ध्यायन्तीति शब्दं तद्व्यापार्यम् ।

अथाध्यात्मं धावन्तुर्धोत्रमनसां प्राणे लय उच्यते अथा-
ध्यात्ममिति । धाव्या यत्तुमशक्यमपि वदयति । द्रष्टुमशक्यमपि

यन्न ध्यायति ; तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति ; प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वा न मूर्च्छन्ते ; तस्मादेव पुनरुदीरते । तद् यदिह वा एवं विद्वासमुभौ पर्वतौ अभि प्रवेतयातां दक्षिणश्चोत्तरश्च तुस्तूर्पमाणौ, न हनं स्तृन्वीयाताम् । अथ य एनं द्विषन्ति, यांश्च स्वयं द्वेष्टि, त एवैनं परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

अथातो नि श्रेयसादानम् — एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विनश्यमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्वाप्राणत् शुष्कं दारुमूतं शिश्ये । अथैनद् वाक् प्रविवेश । तद् वाचा वदत् शिश्य एव । अथैनच्चक्षुः प्रविवेश । तद् वाचा वदत् चक्षुषा पश्यत् शिश्य एव । अथैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश । तद्वाचा वदत् चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वत् शिश्य एव । अथैनन्मनः प्रविवेश । तद्वाचा वदत् चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा

शृणोति, अप्राप्तश्रवणमप्यन्तश्चिन्तयतीत्याशयेन धागादितेजसां चक्षुरादिषु लयकथनम् । प्राणं प्राण इति । तत्तदिन्द्रियप्रेरणव्यापारः प्राणवृत्तः तदा पृथक् न तिष्ठतीति यावत् । (१३)

छान्दोग्यबृहदारण्यकादिप्रसिद्धः प्राणप्राधान्यवाद इहापि क्रियते । एतद्विज्ञानफलश्च देववत् अमृतत्वम् । “सर्वामेदान्यत्रेमे” इति सूत्रे अन्यत्रेति इदं कौपीतकिप्रकरणमेव गृहीत्वा छान्दोग्य-बृहदारण्यकश्रुतविद्येभ्यं विचार्य स्यापितम् । परन्तु भावप्रकाशिका-शारीरकशास्त्रार्थदीपिकादो परानुरोधेनेव वाक्यमिदं कौपीतकि-ब्राह्मणदशमाध्यायगतत्वेन निर्दिष्टमस्ति । तन्नूनं कौपीतकिब्राह्मण-पूर्वभागमेलनेन स्यात् । निःश्रेयसादानम् प्राणादिदेवतानां मध्ये प्राणदेवतया श्रौष्ठ्यस्वीकरणम् । उपवर्ण्यत इति शेषः । अहंश्रेयसे स्वस्येतरापेक्षयोर्नर्कमुद्दिश्य । तद्वाप्राणदिति । तत् शरीरं सर्वासं

ध्यायच्छिद्य एव । अथैनत् प्राणः प्रविवेश । तत् तत् एव समुत्तस्थौ ।
ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्वेषसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञा-
त्मानमभिसंभूय सैहवैते सर्वरसाच्छरीरादुत्क्रामति । स वायुपिष्ठ (विष्ट)
आकाशात्मा स्वरेनि । स तुद्रच्छति, यत्तैते देवाः, तत् प्राप्य
यदमृता देवाः तदमृतो भवति ; य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथातः पितापुत्रीयम्, संपदानमिति वाच्यते । पिता पुत्रं
प्रेष्यन् आह्वयति । नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्यामिमुपममाघायोदकुम्भं सपात्र
मुपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः पिता शेते । एतत् पुत्र उपरिष्ठा-
दमिति त्वत् इन्द्रियैरिन्द्रियाणि संस्पृश्य । अपिवाऽस्यामिमुखत एवासीत् ।

निष्कान्तत्वात् निष्ठाणं शिष्ये इति । शिष्य एवेति । मुख्यप्राणस्य
पुष्कलप्रवेशाभावात् वागादिप्रवेशाधीनस्याहारादिनर्तत्वेऽपि नोत्था-
नममर्थमासीदित्यर्थः । न च सर्वथा मुख्यप्राणसंबन्धाभावे वागा-
दिव्यापारा एव कथमिति शङ्क्यम्-सर्वथा प्राणसंबन्धाभावे
शक्यप्रसङ्गात् पुष्कलतत्प्रवेशाभावस्यैवेष्टव्यात् । प्रजात्मानम् स्वकीय-
प्रज्ञारूपव्यापारनिर्गहकम्, यद्वा प्रजजीवरूपनिर्वाहकविशिष्टम् ।
एतैः सर्वैः दर्शनादिव्यापारैः सह । आकाशात्मानः इति, धूमादि-
भागै आकाशास्य निविष्टत्वात् ; अवकाशाभावे गमनायोगेन तद-
पेक्षत्वाद्वा । (१४)

‘अथातः संप्रप्तिः’ इति गृहदारण्यकोक्तं संप्रप्तिरुक्तं प्रसीति
अथातः पितापुत्रीयमिति । एत्येति । पितृसमीपमागत्येत्यर्थः ।
उपरिष्ठादमिति प्रच्यते । ज्ञानेन पित्रोच्चानमुखेन स्वदर्शनानुकूलं
समीपेऽयनतस्तिष्ठनीत्यर्थः । यक्षान्तरमाह अपिचेति । उपासिगदः

त्रिशीर्षाण त्वाष्ट्रमहनम् ॥९॥ अरुन्मुखान् यतीन् मालाघृकेभ्य
प्रायच्छम् ॥ १० ॥ बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्राह्वार्दीनतृणहम्,“
अन्तरिक्षे पीलोमान्, पृथिव्या कालकृजान् ॥ ११ ॥

तस्य मे तत्र न लोम चामीयत ॥ १२ ॥

तत्कतुन्यायेन स्वोपासकस्य पापाश्लोष वक्तु स्वस्य पापाश्लोष दर्शयति
त्रिशीर्षाणम् अहनम् । त्रिशिरस्क त्वष्टृपुत्र विश्वरूप हतवानसि ॥

अरुन्मुखान् प्रायच्छम् । रौतीति रुत् वेद । रत् मुखे न
विद्यते येषा ते अरुन्मुखाः । वेदान्तविमुखान् यतीन् वनश्चविशेषेभ्य
खादनाय प्रायच्छम् ॥ १० ॥

बह्वीः अतृणहम् = न हनिषामीति कृता बह्वी प्रतिज्ञा
अतिक्रम्य दिवि वर्तमानान् प्रह्लादपुत्रान् अतृणहम् । ‘तृण (तृदिर ?)
हिंसायाम्, इति हि धातु । अन्तरिक्षे पीलोमान् पुलोमसुतान्,
पृथि या कालकृजान् यामुराश्च तिसितवानसि ॥ ११ ॥

स्पष्टनिदर्शोऽस्तु इति चेन्न-स्वप्नप्रकारपरमात्मविशेष्यज्ञोपासनस्य
विश्रुतस्य तत्रालाभात् । न च, ‘स म आत्मेति विद्यात्’ इति
वक्ष्यमाणपरमात्मोपासनैरुद्देशभूत मामिति स्वात्मोपासनमात्रमेवा
क्षेत्रेणोन्यतामिति ग्रन्थम्—तन्मात्रोपासनस्य हितनमन्त्रायोगात् ॥

त्रिशीर्षाण त्वाष्ट्रमहनमिति । विश्वरूपो ये त्वाष्ट्र पुरोहितो
देवानामासीत् स्वस्तीयोऽसुराणाम् । तस्य पुरोहितस्य ब्राह्मणस्य वधे
ब्रह्महत्यादोषेण भाव्यम् । तदश्लेषो त्रिधावलात् ॥ ९ ॥

रौतीति । वक्ति मानान्तरागोत्रपरगार्थादिकमिति रौती-
त्यस्यार्थः । किमिति यतीना माधूना मारणमित्यत्र अरुन्मुखत्वा-
दिति हेतुवर्णनमिदम् । पापप्रयोजककारस्तु यति वमेव ॥ १० ॥

स यो मा विजानीयात्, न तस्य वेन च कर्मणा लोको मीयते ;
न मातृवधेन, न पितृवधेन, न म्तेयेन, न भूणहत्या तास्य पापं
(चत) चकृषो मुख नील वेति ॥ १३ ॥

स होवाच, 'प्राणोऽस्मि प्रजात्मा, त मामाधुर्यमृनमित्यु रास्व ॥ १४ ॥

तस्य अमीयत । एव हिंसितततो मे लोमापि नाहिंभ्यत,
प्रप्रविद्याप्रभावादित्यर्थ ॥ १२ ॥

स यो मां नील वेति । य एतादृशमदात्मानं परमात्मान-
मुपास्ते, तस्य केनापि कर्मणा मातृवधपितृवधन्तेयभूणहत्यादिरक्षणेन
पश्लोकप्राप्तिर्न विरुद्धयते । एव वाप कृत्वतोऽपि, 'मया ईदृश पापं
कृतम्' इति निर्देदजनितमुखवैवर्ण्यमपि नास्तीत्यर्थ । चकृष इति तु
कसन्तात् पठ्यी ॥ १३ ॥

एव चेतनविशेषरूपम्वभिदिष्टपरमात्मोपासनमुक्त्वा अचेनन

स यो मामिति वाक्य-राष्टहननादिरत्यु-रसमानाधिकरण-
पापान्निष्ठप्रत्यशालीन्द्रशरीरकपममात्मोपासनपरम् । ननु मातृ-
वधेनेत्याद्युक्तमय किं विद्यापूर्वभावि, उतोत्तरभाविनाद्य सञ्चिना-
नन्तरापप्रणाशकत्वाद् विद्यायाः कतिपयकालमवसर्गनिर्देशाऽनीचि-
त्वात् । उत्तराधिकारकस्य एव वाक्यस्वरूपस्यापि । नान्त्यः प्राणादिव-
मात्रोत्तराद्य श्लेषस्यैव अभावात् अ-पि चेतनविरोधादिति चेन्न—
अत्र भाष्ये पापादश्लेषप्रयोगेणोत्तराद्यप्रियवशस्य सूचितत्वात् ।
परविद्यायाः प्राणादिव मात्राश्लेषहेतुमुत्कर्षः । इच्छितं यजन-
यत्नात् बुद्धिपूर्वपापाश्लेषकस्तत्रापि । यद्य एवमिच्छितानिष्टप्रिये
पातविसंस्पर्गस्य दोगानापदक- (५, १०) उन्दाग्ये, 'य एतानेव
पञ्चाग्नीन् वेद, न स ह तैरप्यच्यन् पाप्मानं लिप्यते' इति—तथेह
मातृवधादिमर्षदोषाभेदोऽपीति ॥ १३ ॥

आयु प्राण । प्राणो वा आयु , प्राण उवा अमृतम् । यावद्धि
अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति, तावदायु । प्राणेन ह्ययमुष्मिन्
लोकेऽमृतत्वमाप्नोति ॥ १५ ॥

विशेषरूपपाणविशिष्टोपासनमाह स होवाच...उपास्व प्रज्ञात्मा
आत्मा प्रज्ञात्मा जीव । जीवशरीरक इत्यर्थ । जीवशरीरकोऽहम् ।
प्राणोऽस्मि—प्राणशरीरकोऽहमस्मि । तादृश प्राणशरीरक माम्
आयुर्मृतमित्युपास्व ॥ १४ ॥

कथं प्राणशरीरकस्यायुष्टामृतत्वे इत्याशङ्क्याह आयुः...
आप्नोति । शरीरे प्राणस्थितेच्छासादिलक्षणायुस्साधनत्वादायु प्राण ।
लोकान्तरे चिरस्थायित्वरूपामृतत्वप्राप्ते प्राणाधीनोपायानुष्ठानसाध्यत्वात्
प्राणस्यामृतत्वम् । अत आयुष्टामृतत्वे प्राणस्योपपद्येते । तद्वद्वारा
परमात्मनश्चोपपत्ते आयुष्टामृतत्वाभ्यां प्राणशरीरकब्रह्मण उपासनमुप
पद्यते । यद्वा व्यासार्थोक्तरीत्या न मामायुरिति वाक्ये मामिति

आयुष्टामृतत्वयो प्राणद्वारैवोपास्ये समन्वयस्यान्न स्पष्टमव
गमात् तथैव व्याख्याय व्यासार्थमर्णितमप्याह यद्वेति । अस्मिन् पक्षे,
'प्राणेन ह्ययमुष्मिन् लोकेऽमृतत्वमाप्नोति' इति वचनम्, अमृतमित्युपा
स्वेत्युक्तमृतत्वोपपादनपर नेष्टम् । किन्तु आयु प्राण इत्युक्ता
युष्टोपपादनशेषतयैव प्राणे आयुष्टामृतत्वयो कथनपर ब्राह्मम् ।
मुख्यप्राणस्य सपरिकरभूतेन्द्रियै सह ऐश्वर्यरूपैहिकामुष्मिकसर्व
पुरुषार्थप्रतिलम्भनायामुपाध्यनुवर्तमानत्वात् प्राणेनामृतत्वमाप्नोती
त्युच्यते । मोक्षे प्राणस्याननुवृत्ते जीवस्यैव तत्र भोग्यभोक्तरूपेण
स्थिते प्रज्ञात्मेत्युक्तप्रज्ञारूपजीवब्रह्मणेन प्रज्ञया सत्य स्वरूपमेती-

प्रज्ञया सत्यं सफलमेति ॥ १६ ॥ स यो मामायुरमृतमियुपास्ते
सर्वमायुरस्मिन् लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं स्वर्गे लोके ॥ १७ ॥
तद्वैक आहु एकभूय वै प्राणा गच्छन्तीति ॥ १८ ॥

जीवविशिष्टोच्यते आयुरिति प्राणविशिष्टता । 'आयु प्राण' इति
ज्ञाननरमेव श्रवणात् आयुरमृतमिति स्वेन रूपेणावस्थिति । अतः
(एवञ्च) अस्मिन्नेव वाक्ये स्वेन रूपेण चिदचिद्विशिष्टतया च त्विविधोपासन
विधीयते । अतो नोपासनात्ययविधित्वाक्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रज्ञात्मत्वविशिष्टोपासनस्य फलमाह प्रज्ञया एति । अपहत
पाप्मत्वादिगुणादृक्विशिष्ट [त्व] लक्षण ब्र(वा)क्षरूपमित्यर्थ ॥

आयुरमृतत्वगुणविशिष्टप्राणोपासनस्य फलमाह—स यो
लोके । अक्षितिं चिरकालावस्थायित्वम् । ततश्च मधुविद्याया
वस्त्रादिपदपाप्तिपूर्वकज्ञप्तिवत् अस्या अपि विद्यायाधिरायुपूर्वक
चिरकालम्वर्गपाप्तिपूर्वकज्ञप्ति फलमित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

उपाम्यमानस्य प्राणस्य प्राणान्तरापेक्षया श्रेष्ठ्य वक्तुं पूर्वपक्षमाह
तद्वैक गच्छन्तीति । मुख्यप्राणाश्चेत्प्राणि चेन्द्रियाणि एकैकस्मिन्

त्युक्तम् । वाक्यभेद इति । 'मामेव विजानीहि' इत्यत्र चिच्छिष्टिप्राणे
पासनविधि इह प्राणविशिष्टोपासनविधिरिति उपासनानां
पृथक्पृथक्विधिनित्यर्थ ॥ १५ ॥

युगपत् सर्वेन्द्रियकार्यादशानात् पृथक्पृथगिन्द्रियाणां स्वस्व
कार्ये असामर्थ्यावधारणात् एतेनेन्द्रियेण कार्ये क्रियमाणे अन्येन्द्रि-
याणि तत्र सहकारीणि भवन्ति, न पृथक् कार्ये क्षमन्त इति सर्वस्य
कार्यस्य सर्वाधीनत्वात् प्राणानां समयत्वमेवेति केवाश्रित् पक्ष

न हि कश्चन शङ्खनुयात् सहज्याचा नाम प्रज्ञापयितुम्, चक्षुरा-
रूपम्, श्रोत्रेण [श्रोतु] शब्दम्, मनसा ध्यान(तु)मिति ॥ १९ ॥

कार्ये कर्तव्ये परस्परसाहचरणमेकभावं यान्ति । अतो मुख्यप्राणस्य
प्राणान्तरसाम्यमेवेति केचिदाहुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्रोपपत्तिरुच्यते न हि... प्यातुमिति । न हीन्द्रियजातं
युगपदेव स्वकार्यं जनयितुमीष्ट इत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वयमिन्द्र उपवर्ण्य, एवमु हेतदिति तदिन्द्र ऊरीकृत्यैवोपरि मुख्य-
प्राणस्य प्राचल्यं प्रकारान्तरेणाचष्ट । सोऽयमूरीकारः किमेकेन्द्रिय-
कार्यकाले इन्द्रियान्तरकार्यभावमात्रे, उत तत्तदिन्द्रियस्य स्वकार्यं
अन्येन्द्रियसहकारिरुक्त्वेऽपीति विमृश्यमेतत् । व्यर्थं तात् चक्षुरा-
दिकं प्रति श्रोत्रादीनां सहकारित्वरूपनम् । मनसः सर्वेन्द्रियस-
हकारित्वात्, चक्षुःकार्यकाले मनः तस्यैव सहकारि भवतीति
मनोरूपसहकारिविरहादेव श्रोत्रादिकं स्वकार्यं असमर्थमिति सर्व-
दर्शनसरण्यैवोपपत्तः । वक्ष्यति चेदापि, 'प्रज्ञया वाचं समारह्य,'
'न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत्' इत्येवं मनसः सह-
कारित्वम् । किञ्च मुख्यप्राणस्य कार्ये इन्द्रियरूपप्राणानां सहकारित्व-
मसंभवि । तत्कार्योच्छ्वासनिश्वासादिना सह युगपदेव चक्षुरादि-
कार्यदर्शनेन तत्कार्यं एतदुपक्षयाभावात् । एवं चक्षुराद्यभावे
प्राणन्यापारसद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यप्राणन्यापारः प्राणान्तर-
निरपेक्ष एव । एवं वधिरादेरपि दर्शनादिकार्याक्षनेः श्रोत्रादेः
चक्षुरादिमहकारित्वं दुर्बलमेव । अतः, 'चक्षुः पश्यत् सर्वे प्रणा-
अनुपश्यन्ति' इत्यादिवाक्यस्य नेन्द्रियान्तरसहकारित्वे तात्पर्यम् ।
किन्तु एककार्यकाले अन्येषामव्यापृतत्वमात्रे । सर्वथा मुख्यप्राणस्ये-
तरसाम्यमितो न सिद्ध्यति चेति । अत एव पूर्वपक्षमाहेत्यवता-
रिकाया भाषितम् । अतो नैव केयाश्चिद् वास्तवः पक्ष इति ॥ १८ ॥

एकभूय वै प्राणा [भूत्वा] एकैक सर्वाण्ये[वै]तानि प्रज्ञापयन्ति ॥

वाच वदन्तीं (तीं) सर्वे प्राणा अनुवदन्ति ॥ २१ ॥

चक्षु पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति । श्रोत्र शृणुत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्व प्राणा अनुध्यायन्ति । प्राण प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीति । एवमुहै [वै] तदिति हेन्द्र उवाच ॥ २२ ॥

अस्ति त्वेव प्राणाना निश्चयेयसम् ॥ २३ ॥

जीवति यागपेत मूकान् हि पश्याम ॥ २४ ॥

जीवति चक्षुरपेत , अन्धान् हि पश्याम । जीवति श्रोत्रापेत , अधिरान् हि पश्याम । जीवति बाहुच्छिन्न , जीवति उरश्छिन्न इति ; एव हि पश्याम ॥ २५ ॥

फलितमाह एकभूय प्रज्ञापयन्ति । तस्मात् सर्वे प्राणा एकत्वं प्राप्य एकैक [भूत्वा] सर्वाण्येतानि नामरूपशब्दादीनि प्रज्ञापयन्ति ॥

तदेव प्रपञ्चयति वाच अनुवदन्ति । सहायनया तिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि ॥ २१-२२ ॥

अथापि मुख्यप्राणस्य विशेष दर्शयति अस्ति त्वेव । प्राणाना मध्ये मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठ्यमस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति जीवति । वागिन्द्रियराहित्येऽपि शरीर धारणमस्ति , मूकाना दर्शनात् । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्युर्गच्छिन्न इति । एव हि पश्याम ।

एतद्विधान्ते, 'स आत्मेति विद्यात्' इति अस्यच्छब्दप्रयोगात् श्रुत्याऽपि विद्या इन्द्रोक्तिरूपवेति स्पष्टम् । एतच्च सति इह मध्ये इति हेन्द्र उवाचेति धृतिलेखनम्, मुख्यप्राणश्रेष्ठ्यं वक्ष्यन् इन्द्रोऽपीदं साम्यमीदृक्षाचकार हेत्याश्चर्यप्रकटनाय ॥ २२ ॥

अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ॥ २६॥

तस्मादेतदेवोक्तं (त्थ) मुपासीत ॥ २७ ॥

यो वै प्राणं सां प्रज्ञा । या वै प्रज्ञा, स प्राण । सह हेतानस्मिन्

छिन्नोस्को जीवति, छिन्नबाहुर्जीवतीति । एव अनुम्यते ॥ २५ ॥

अथ खलु उत्थापयति । अथखलुशब्दं प्रसिद्धौ । मुख्यप्राण एव प्रज्ञात्मा । प्रज्ञाशब्दोऽत्र जीवपरः । स आत्मा सहायो यस्य स प्रज्ञात्मा । जीवसहायको मुख्यप्राण एव मृतप्राय शयानं शरीरं परितो गृहीत्वा उत्थापयति ॥ २६ ॥

तस्मात् उपासीत । तस्मादितरेन्द्रियाणि परित्यज्य मुख्य प्राणमेवोत्थापयितुं त्वगुणविशिष्टमुपासीत ॥ २७ ॥

यो वै सहोत्क्रामतः । अत्रापि प्रज्ञाशब्देन जीव उच्यते । जीवप्राणावस्मिन् शरीरे सह वसनं, सहोत्क्रामतः । ततो

अथ खलित्यादि । एव यागाद्यभावकालेऽपि शरीरस्य सम्यक् व्यापृतत्वं दर्शनात् प्राणापेतत्वं प्रसक्तिकाले शरीरपातस्यैव दर्शनाच्च प्राण एव शरीरं परिगृह्योत्थापयति । तदिदं श्रुत्यन्तरेण्यपि प्रसिद्धं यागादिभिरभ्युपेतञ्चेति खलुशब्देन सूच्यते । नन्विन्द्रियान्तराभावात् काल इव प्राणाभावकाले जीवसत्तामात्रेण शरीरस्य व्यापृतत्व-सम्भवात् प्राणोऽपि न प्रधानमिति शङ्कानुन्मेषाय प्राणजीवयो पृथग्भावाभावं वक्तुं प्राणस्य प्रज्ञात्मा मेदारोपणम् ॥ २६ ॥

एतद्विवरणमेव यो वै प्राण इत्यादिना । यादृशं प्राणं, तादृशो जीव इति परमार्थः । तद् विविच्यते सह हेतानिति । जीवस्य वासवत्त्वे प्राणोऽपि वासवान् । एकस्योत्क्रमवत्त्वेऽन्योऽप्युत्क्रमवान् । अतः प्राणमात्राभावकालो दुर्वच इति भावः । न केवलमेतत्, प्राण-

शरीरे वसत , सहोत्क्रामत ॥ २८ ॥

तस्यैषैव दृष्टि एतद्विजानाति (एतद्विज्ञानम्) ॥ २९ ॥

हेतो जीव एव प्राण , प्राण एव जीव , उभावप्येककार्यकरा
वित्यर्थ । अत परमात्मन प्राणशरीरकत्वेन जीवशरीरकत्वेन चानु-
सन्धान युक्तमिति भाव ॥ २८ ॥

तस्यैषैव विजानाति । तस्य मुख्यप्राणस्य ज्ञातृरूप
आत्मा दृष्टिः दर्शनसाधनम् । जडस्य प्राणस्य ज्ञातृरूपजीवसाहित्यात्
एवोत्थापनादिकार्यकरत्वादिति भाव ॥ २९ ॥

जीवयोरुभयोरपि सविषयेन्द्रियैकीभाषास्पदम्बस्याविशिष्टत्वादपि
साग्यमिति ॥ २८ ॥

एव प्रधानजीवमिष्यतया निरीक्ष्ये प्राणे कथं नोत्कर्ष इति
च्युत्पादयितुम् तस्यैषैव दृष्टिरित्याचारम्भ । एतद्विजानातीत्यस्य,
यदेतत् जीवतस्य विज्ञानमर्हत् एतदेव तस्य दृष्टिः दर्शनसाधनमि-
त्यर्थोऽभिमत । अत्र चागाद्यप्ययकालेऽपि प्राणस्यानप्ययेन स्थिति-
विषये इदं वक्ष्यमाणमेकं निदर्शनमिति तस्यैषैव दृष्टिरिति वाच्येनो-
च्यते । तदेव पुनर्धिमियते एतद् विज्ञानमिति । विजानातीत्येत-
त्स्थाने विज्ञानमिति पाठस्यैव सप्रति दर्शनात् । निदर्शनमित्यर्थं
प्रज्ञानमिति पदप्रयोगस्य न्यायभाष्यादौ दृष्टत्वात् दृष्टिरित्यस्य
विज्ञानमिति पर्यायान्तरेण विवरणम् । प्राणस्यानप्ययेन स्थिति-
विषये मूर्त्तिरूपनिदर्शनान्तरं वक्तुं पुन , तस्यैषैव सिद्धिरेतद्विज्ञान-
मिति वाक्यारम्भ । तदुपरि तस्यैषैव दृष्टिरिति वाच्यं तु कोशान्तरेषु
नोपलभ्यते । भाष्येऽपि तत्पाठस्थितौ न किञ्चद् गमकम् । पूर्णमूल-
खण्डग्रहणपूर्वं प्रकाशिकाया क्रियमाणायाम्, तादृशात् ताल-
कोशात् मूलभागं पृथक्कृत्य व्याख्याभागमात्रं प्रतीकेनापि रहित

यत्नैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण
एकैकधा भवति ॥ ३० ॥

तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति ॥ ३१ ॥ चक्षुः सर्वं रूपैः

यत्र भवति । यत्र यदा एतत्पुरुषः एव पुरुषः सुप्तस्मिन्
न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, अथ-नदेत्यर्थः—अस्मिन् प्राणे प्राणशरीरके
परमात्मनि अयं सुप्तः पुरुषः एकैकधा भवति । एकधाभावप्रकार-
श्रोतराध्याये वक्ष्यते ॥ ३० ॥

तदैनं... सहाप्येति । परमात्मनैकीभूते जीवे स्वकार्येण

पृथक्निवेद्य मुद्रयद्भिः तस्यैवैव दृष्टिरित्यंशस्य मूलत्वकल्पनेन
अयथायथं मुद्रणं कृतम् । भाष्ये तु तस्यैवैव सिद्धिरेतद्विज्ञानमिति
मूलवाक्यं व्याख्याय तदिदं पूर्वोक्तस्य तस्यैवैव दृष्टिरेतद्विज्ञानातीति
वाक्यस्य पुनर्यच्चनपरमिति बोधयितुं प्रवृत्तमिति । सुषुप्तौ मुख्य-
प्राणमात्रस्योच्छ्वासनिश्वासरूपेणावस्थितः प्रत्यक्षत्वात् मूर्च्छाया-
मपि सूक्ष्मरूपेण तत्स्थितेरीण्ण्यादिना गृह्यमाणत्वात् उभयोर्निर्दर्श-
नत्वम् । सुषुप्ताविद्यं मूर्च्छायां प्राणस्य विस्पष्टदर्शनाभावादाक्षेपतः
सिद्धिमभिप्रेत्य दृष्टिरित्यनुक्त्या सिद्धिरित्युक्तिः । एतद्वीत्या उत्क्रान्ति-
काले मुख्यप्राणे इतःप्राणाप्ययस्य शास्त्रैरुवेद्यत्वात् तत्र (४१)
तस्यैवैव दृष्टिरित्याद्यनुक्तिः । एवमर्थवर्णनसंभवेऽपि विज्ञानातीति
पाठमवलम्ब्य भाष्येऽन्यथार्थवर्णनमिति ध्येयम् । एतद्विज्ञानातीति
पाठेऽपि, 'तस्यैवा दृष्टिः यत्नैतदस्मिन् शरीरे संस्पृशेन्नोष्णिमानं
विज्ञानाति' इति (३.१३) छान्दोग्यवाक्य इवोक्तरीत्याऽर्थवर्णनं युक्तम्,
एतद्विज्ञानार्तात्यस्य अनन्तरवाक्यवक्ष्यमाणं विज्ञानातीति यत्, एवैव
तस्य दृष्टिरिति व्याख्यासंभवात् ।

वक्ष्यत इति । व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सहाप्येति ॥ ३२ ॥ श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः
सहाप्येति ॥ ३३ ॥

स यदा प्रतिबुध्यते—यथाऽग्नेः [ज्वलतो] विस्फुलिङ्गा विप्रति-
ष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते ; प्राणेभ्यो
देवाः; देवेभ्यो लोकाः ॥ ३४ ॥

तस्यैषैव सिद्धिः ॥ ३५ ॥ एतद्विज्ञानम् ॥ ३६ ॥
[तस्यैषैव दृष्टिः ॥] (?)

नामाभिलषणेन सह वागिन्द्रियं लीनं भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

चक्षुः...अप्येति । अत्र रूपशब्दो रूपज्ञानौपयिक-यापारपर ।
एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ श्रोत्रं अप्येति ॥ ध्यानैः
ध्यानौपयिक यापारैरित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥ न यदा....
लोकाः । प्राणाः जीवा , देवाः इन्द्रियाणि , लोकाः ज्ञानानि ॥

तस्यैषैव सिद्धिः तस्य एवमृतस्य मुख्यप्राणस्य सिद्धिः
कार्यसाधकम् एतद्विज्ञानम् एतस्य जीवस्य यत् विज्ञानम्, तदेव
साधकम् । अथवा विज्ञानलक्षणमेतदात्मत्वं (तत्तत्त्वं ?) साधकमित्यर्थः ।
प्राणजीवौ एकतामाप्नौ एककार्यसाधकाविति यावत् । “तस्यैषैव दृष्टिः
एतद्विज्ञानाति” इत्युक्त एवार्थोऽनेनापि वाक्येन दार्ढ्यायोक्तः ॥ ३६ ॥

प्राणाः जीवा इति । ‘देवाः श्रद्धां जुहति’ इत्यादौ देवशब्दस्ये-
न्द्रियेषु प्रयोगप्रसिद्धेः, अपौनरुक्त्याय प्राणा इति इन्द्रियग्रहणा-
योगात्, अग्निविस्फुलिङ्गसादृश्यस्य परमात्मजीवात्मनोः आत्मनः
प्राणा इत्यनेनोक्ती सामञ्जस्यात्, भूमविजायाम्, ‘आत्मतः प्राण
आत्मत आशा’ इति प्राणपदेन जीवग्रहणदर्शनाद्येवमर्थो वर्णितः ।

यत्तैतत्पुरुष आतो मरिष्यन् आवल्यं न्येति (त्य) मोहं न्येति,
तदाहुः उदकमीक्षितम् । न शृणोति ; न पश्यति, न वाचो वदति—
अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति ॥ ३७ ॥

तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति ॥ ३८ ॥

चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः
सर्वैर्ध्यनैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥

यथाऽग्नेः [उत्पलतो] विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेत्, एवमेवैतस्मादा-
त्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवाः, देवेभ्यो लोकाः॥

सुप्तौ मुख्यप्राणस्येतरप्राणाप्ययोद्गमनापादानहेतुवमुक्त्वा
मूर्च्छायामपि तदाह यत्तैतत्...एकधा भवति । यदा एष पुरुषः
व्याध्यादिना पीडितो मरिष्यन् आवलयम्-अवलम्भ भावं आवलयम्
बलराहित्यं न्येति नितरामेति गच्छति मोहं मूर्च्छां न्येति प्राप्नोति,
तदा समीपवर्तिन आहुः, चित्तमुदकमीत् इति । मनः निलीनमित्यर्थः ।
तत्र हेतुः न शृणोति न पश्यति न वाचा वदतीति । अथ तदा
अस्मिन् प्राणे प्राणगरीरके परमात्मनि ऐक्यं प्रयातीत्यर्थः ॥ ३७-३८

स यदा प्रतिबुध्यते । आयुश्शेषौषधवशादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उत्क्रान्तावपि मुख्यप्राणस्य सर्वोपजीव्यतामाह यथाग्नेः...लोकाः॥

अन्यथा तु प्राणपदेनेन्द्रियग्रहणम्, देवपदेन नदधिष्ठातृदेवताग्रहणं
तत्कार्यग्रहणं वा, लोरूपदेन इन्द्रियकार्यग्रहणं विषयग्रहणं चेति
वक्तव्यम् । विमृष्टमिदं श्रुतप्रकाशिकायाम् । एकपुरुषप्रतिषेधवर्णनार्थं
वाक्ये बहुजीवविप्रतिष्ठानवर्णनं न रुचिरमिति चेत्-अस्तु कोऽप्यर्थः ।
किमनेन मुख्यप्रमेयवाचनप्रसङ्गरहितेन ॥ ३५ ॥

इत्युक्त एवार्थ इति । इति पूर्ववाक्याभ्यामुक्त एवार्थः

स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति—

वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविस्तृजते ॥ ४१ ॥ वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ॥ ४२ ॥ [स प्राणो वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति] (?)

घ्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धानभिविस्तृजते । घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति ॥ ४३ ॥

चक्षुरस्मात् सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तृजते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रमस्मात् सर्वान् शब्दानभिविस्तृजते । श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्याना (ता) न्यभिविस्तृजते । मनसा सर्वाणि ध्याना (ता) न्याप्नोति ।

सैषा प्राणेन सर्वाप्तिः ॥ ४४ ॥

स यदा अभिविस्तृजते । स प्राणः यदाऽस्माच्छरीरात् उत्क्रामति, तदा वागिन्द्रियमेतच्छरीरप्रयुक्तनामाभिलषन त्यजति ॥

वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । यत्त प्राण स्वयं तिष्ठति, तत्रैव शरीरे स्वोपकरणभूतवागिन्द्रियेण सर्वनामाभिलषनरूप व्यवहारं करोति । एवमुत्तरलापि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

घ्राणोऽस्मात् । घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । घ्राणजन्यज्ञानेन सर्वान् गन्धान् विवर्णयति । ॥ ४३ ॥

चक्षुः । अप्नोति । सैषा प्राणेन सर्वाप्तिः । सर्वेषां विषयाणां

इत्यर्थः । एकोनविंशत्युक्तये सर्वे द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

वागस्मादिति । पूर्वम् अस्माच्छरीरादिति शरीरस्थैश्च अस्मादित्युक्त्या इदमप्यस्मात्पदं तत्परमत्यमिसंधाय एतच्छरीरप्रयुक्तं त्युक्तम् । अन्यथा प्राणोऽपि तदर्थः स्यात् । अभिविस्तृजते अभितस्त्यजति ; न स्वयापारे क्षमत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं मुख्यप्राणे सत्येव सर्वेषां कार्यक्षमत्वात् मुख्यप्राणेनैव सर्वमाप्यत इति प्राणप्राधान्यस्योपसंहारः सैषा प्राणेन सर्वाप्तिरिति ॥

5.2 सपरिष्कारमाप्योपेता कोपीतयुस्फनिपत् अ 3.

यो ये प्राण सा प्रज्ञा । या वै प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः , सहोक्तामतः ॥ ४५ ॥

अथ खलु यथा प्रज्ञाया सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति, तद् व्याख्यास्याम —

वागेवास्या एकमद्भुदुदम्, तस्या (स्यै) नाम पुरस्तात्(?) प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४६ ॥

प्राणाधीनेन्द्रियज्ञानविषयत्वलक्षणा प्राणकर्तृकसर्वातिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यो वै उक्तामतः । उक्तोऽर्थः ॥ ४५ ॥

प्राणस्य सर्वभूताश्रयत्वमुक्त्वा प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य सर्वभूताश्रयत्वप्रकारं कथ्यत इत्याह अथ खलु . व्याख्यास्यामः ।

वागेव...उदुदम् । अस्याः प्रज्ञाया वागिन्द्रियमेकमद्भुदुदं परिगृहीतमित्यर्थः । उद्वाहकर्मभूतपत्नीवत् परिगृहीतमित्यर्थः ; वस्तुतस्याङ्गाभावात् । तस्या नाम...भूतमात्रा । तस्या वाच पुरस्तात् प्राज्ञत्वेन विषयत्वेन प्रातिविहिता प्रतिद्विद्वितया प्रतिनियततया

प्राण एव प्रज्ञात्मेति प्राणजीवाभेदनिर्देशस्य सादृश्यनिगन्धनत्वं दर्शयता प्राणस्य सर्वजीवाभावास्पदत्वमेतावतोपपाद्य प्रज्ञाशब्दाच्च जीवेऽपि तदुपपादयितुं यो ने प्राण इति पूर्वोपाख्यपुनः पाठः । अयोपपादनम् अथ खल्वित्यन्तेना ।

उदुदमिति । प्रज्ञाया उदुदानि यानि, तत्र वाक् एकपदमित्यर्थः । परस्तादिति सर्वसमतः पाठः , न तु पुरस्तादिति । ग्राह्यग्राहकयोरैक्यभ्रान्त्यपोहनाय परस्तादित्युक्तिः । तद्विरणं प्रतिद्विद्वितयेत्यन्तम् । उदुदमित्येतस्याने अद्भुदुदमित्येव श्रुतप्रमादिकापाठोऽपि । अद्भुदुदत् अपूर्वदिनि अर्हतिव्याख्या सादृश्यत्वमाधे । वाक् प्रज्ञाया एकाश-भूतमिति परमार्थः । एवमग्रेऽपि ॥ ४६ ॥

प्राणमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य गन्धः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य रूपं पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य शब्दः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । जिह्वेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्याक्षरसः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तयोः कर्माणि (र्मं) पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य सुखदुःखे पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ एवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४७ ॥

पादावेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तयोरित्याः (त्या) पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४९ ॥

प्रज्ञया वाचं समारब्ध वाचा सूर्याणि नामान्याप्नोति ॥ ५० ॥

विहिता भूतमात्रा नाम । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

प्रजातिः प्रजननमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इत्याः गमनानीत्यर्थः ॥

प्रज्ञैवास्याः... भूतमात्रा । अथ (अत्र) प्रथमान्त प्रज्ञाशब्दः मन परः । अस्या इति ॥ प्रज्ञारूपजीवपरः । उत्तरत्र, 'नेत्या विजिज्ञासीत नेतारं विद्यात्' इत्यनन्तरम्, 'न मनो विजिज्ञानीत' इति मनश्शब्दप्रयोगात् स्थानप्रमाणेन प्रज्ञाशब्दस्य मन एवार्थः । धियो विज्ञातव्यम् मनोज्ञज्ञानविषयमि (य इ) त्यर्थः । कामाः काम्यमाना इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं नामगन्धरूपशब्दरसकर्ममुखदुःखनन्दगतिजातव्याः दश भूतमात्राः वाग्वाणादिभिषयत्वेनोक्त्वा प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य नामादि-दशदिग्भूतमात्राव्याप्तिप्रकारमाह प्रज्ञाया वाचं... । अत्र प्रज्ञाशब्दः

प्रज्ञया घ्राण (घ्राण) समारुह्य घ्राणेन (घ्राणेन) सर्गान्
गन्धानामोति ॥ ५१ ॥

प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति ॥ ५२ ॥

प्रज्ञया श्रोत्र समारुह्य श्रोत्रेण सर्गान् शब्दानाप्नोति । प्रज्ञया
जिह्वा समारुह्य सर्गान्जरसानाप्नोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य
हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्मण्याप्नोति । प्रज्ञया शरीर समारुह्य उपस्थे-
नाऽऽतन्द्रं रति प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां
सर्वा इत्या आप्नोति । प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो
विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥ ५३ ॥

अव्यवहितप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टमन पर । ततश्च मनसा वागिन्द्रियमधिष्ठाय
तद्द्वारा सर्वाणि नामानि अभिलषनक्रियाद्वारा प्राप्नोति ॥ ५० ॥

प्रज्ञया घ्राण...आप्नोति । मनसा घ्राणेन्द्रियमधिष्ठाय
तद्द्वारा सर्वां गन्धान् आप्नोति-ज्ञानेन व्याप्नोति । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम्, मनसा चक्षुरिन्द्रियमधिष्ठाय तद्द्वारा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति
ज्ञानेन व्याप्नोतीति ॥ ५१—५३ ॥

प्रज्ञया धान्यमित्यादिवाक्येषु तृतीयान्त पूर्ववाक्यप्रवृत्तमन-
परम् । जीवन्तु आप्नोति कर्ता, न परणम् ॥ ५१ ॥

प्रज्ञयैव धियं समारुहेत्यत्र धियमिति धर्मभूतज्ञानपरम् । मानस-
कार्याणां मनसा धर्मभूतज्ञानपरिणामत्वात् तदपेक्षाधीव्यात् ।
प्रज्ञयैव इत्ययमेवकार पूर्वस्थलेषु नमारोहसाधनस्य विषयप्रापकस्य
करणस्य च प्रज्ञावागादिरूपेण भेदः इह भेदो नास्ति । मन एव
समारोहि विषयप्रापकश्चेति प्रसंगे । अस्तु या धियमिति मन-
परमेव प्राक् तयोत्ते ॥ ५३ ॥

न हि प्रज्ञापेता चाक् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् ॥ ५४ ॥

अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपमिति ॥

न हि प्रज्ञापेतो घ्राणो गन्धं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षु रूपं किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वा अक्षरसं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतमक्षरसं प्राज्ञासिपमिति ॥ ५५ ॥ न हि प्रज्ञापेती हस्ती कर्म किञ्चनप्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतत् कर्म प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखदुःखे किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतत् सुखदुःखे प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थः धानन्दं रतिं प्रज्ञाति कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र

ननु मनोद्वारा नियमनं किमर्थमित्याशङ्क्याह न हि...प्रज्ञापयेत् । न हि मनोनधिष्ठितं वाग्निन्द्रियं नामप्रज्ञापनसमर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अत्र लोकमेव साक्षित्वेनोदाहरति अन्यत्र मे...। लोको हि अन्यत्र मे मनोऽभूदित्युक्त्वा, 'एतन्नाम न प्राज्ञासिपम्' इति साह (इत्याह) । मनोऽव्यासङ्गवशात् ज्ञानपूर्वकनामाभिलषनलक्षणवाग्निन्द्रियव्यापारो नानु-दिनि हि लोकः प्रत्येतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५५-५६ ॥

सर्वकरणानां मनोपेक्षां व्यतिरेकमुखेनोपगदयति न हि प्रज्ञापेतेति ॥ प्रज्ञापयेदिति । ज्ञानेन्द्रियाणां प्रज्ञापकत्वं स्वरूपम् । परमेन्द्रियाणां तु ज्ञानपूर्वकस्य परमानन्देतिभूतस्य च व्यवहारस्य हेतुत्वात् प्रज्ञापकत्ववाचोयुक्तिः ॥ ५४-५६ ॥

मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतमानन्द रति प्रजाति प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ पादावित्या काञ्चन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्त मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतामित्या प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता धी-काचन सिद्धयेत् ॥ ५६ ॥ न प्रज्ञातव्य प्रज्ञायेत ॥ ५७ ॥

न वाच विजिज्ञासीत, उक्ता विद्यात् ॥ ५८ ॥

एव प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य भूतमात्रा यातिप्रकारकथनमुखेन आत्मानात्मविवेक प्रदर्श्य, 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इत्युक्तरीत्या भूतमात्राशब्दितानात्मविज्ञान परिहर्तव्यमित्याह न प्रज्ञातव्य प्रज्ञा-येतेति । ज्ञात्वात्मव्यतिरिक्त अनात्ममृतो विषयो न ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥

तदेव प्रपञ्चयति न वाच विद्यात् । अत्र वाक्योद्द-प्रकरणानुगुण्यात् नामपर । वक्तारम् उक्तरीत्या मनोधिष्ठितवागिन्द्रिय-जन्याभिलषनक्रियया नामन्यासारमात्मानमेव विद्यात् । वक्तृजीवशरीरक परमात्मान विद्यादिति यावत् । एमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

न प्रज्ञातव्य प्रज्ञायेतेति । पूर्वे, तस्य धियो विज्ञातव्यमिति द्वयो-प्रसक्तत्वात् तत्र प्रज्ञाविरहे धियो न भवन्तीति यत् प्रज्ञातव्यमपि न प्रज्ञायेतेत्युच्यत इति युक्त व्याख्यातुम् । अथापि तदा, 'प्रज्ञाविरहे' इत्यध्याहारादिर्गारवात् वक्ष्यमाणार्थस्य समुदायनो निदर्श प्रथम-मिति योजना वक्ष्यन् अन्तारयति एव प्रज्ञाशब्दितेति । तथा च न प्रज्ञायेतेत्येतन् निषेधविधिरूपम्, प्रज्ञातव्य = विषयो न प्रज्ञातव्य इति भावः । यस्तुत पूर्वे प्राप्तेऽपि धिय इति विज्ञानयमिष्येतद्विशो-पणमेव । तस्य इति धीविशेषणम् । तथा चतुर्थीप्रयोग श्रुतिशैली ॥ ५७ ॥

वक्तृजीवशरीरदेति । यद्यपि वाक्यानीमानि जीवमात्रपराणि ; उरति तद्यथा स्थस्येति परमात्मपरमिति सुवचम् = अथाप्यस्य केवलस्यानादेयत्वात् विनिर्णयविशेषा ।

न गन्धं विजिज्ञासीत, घ्राणारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत, रूपं विद्वांसं (रूपविद्) विद्यात् ॥ ५९ ॥ न शब्दं विजिज्ञासीत, श्रोतारं विद्यात् । नाग्नरस्सं विजिज्ञासीत, अग्नरस्सविज्ञातार विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत, कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे, विजिज्ञासीत, सुखदुःखयोर्विज्ञातार विद्यात् । नानन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत, आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातार विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत, एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत, मन्तारं विद्यात् । ता वा एता ददौ च भूतमात्राः अधिप्रज्ञम्, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्वि(दि) भूतमात्राः न स्युः, प्रज्ञामात्राः न स्युः, यदि(द्वा) प्रज्ञामात्रा न स्युः, न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो एवैतन्नाना ॥ ६० ॥

रूपं विद्वांसं रूपं पश्यन्त विद्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

ता वा एताः सिद्ध्येत् । नामगन्धरूपशब्दरसकर्मसुखदुःखानन्दरतिप्रजातीत्याज्ञात्कथलक्षणा दश भूतमात्राश्च, तद्माहिवाग्राणचक्षुश्चोत्तजिह्वाहस्तशरीरोपस्पृशदमनोलक्षणा दश प्रज्ञामात्राभ्यान्यो-
न्याधाराः । वागादीन्द्रियाणामभावे नामादिसिद्धेरभावेन वागादि-
लक्षणप्रज्ञामात्राधीनसिद्धिकत्वात् नामादिभूतमात्राणाम्, नामादि-
भूतमात्राणामभावे तद्व्यवहारफलकप्रज्ञामात्राशब्दितेन्द्रियाद्यनित्यते ।
अतो ब्राह्ममाहकोभयाधीनत्वात् सर्वलोकयात्राया नो एवैतन्नाना ।
नानाशब्दो विनाशकः । एतत् ब्राह्ममाहकजातं परस्पराविनाशमृतमित्यर्थः ।
न हि ब्राह्मेण विनाशकं ब्राह्मकं ब्राह्मेण विनाशकं ब्राह्म कार्यक्षमं भवति ।
तस्मात् प्रज्ञामात्राशब्दितमति भूतमात्राभ्यामनित्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

दश प्रज्ञामात्रा इति । अत्र एकादशेन्द्रियमध्ये त्वगिन्द्रियस्य तद्विषय भूतस्य स्पर्शस्य च मूले त्यक्तत्वात् दशेत्युक्तिः ॥ ६०

तद् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभाचरा अर्पिताः, एवमेधेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः ॥ ६१ ॥

तद् यथा रथस्य....प्राणेऽर्पिताः । यथा रथस्य नामी रथचक्रमभ्यवर्तिसरन्ध्रकाष्ठविशेषे अरशब्दिता अर्पिताः ; अत्र नेमि- शब्दितं बलायाकारं काष्ठं यथा अर्पितम्—एवं प्राणशब्दितपरमात्मनि प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टाधेतना अर्पिताः । तेषु च भूतमात्राशब्दित- प्राज्ञमात्राशब्दजानं सर्वे समर्पितमित्यर्थः ।

नन्वत्र प्रज्ञामात्राशब्देन, यद्वि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञा- मात्राः स्युः, यदि प्रज्ञामात्रा न स्युः न भूतमात्राः स्युरिति पूर्ववाक्ये प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टानां वागादीनां दशानामेव ग्रहणं मुचितम् । न तु प्रज्ञात्माशया, 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा' इति व्यग्रहित- केवलप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टजीवपरत्वमिति चेत्—पूर्ववाक्ये अन्योन्याधाराधेय भावपनिपादनदर्शनात् । तत्र प्रज्ञामात्राशब्दस्य वागादिपरत्वेऽपि इह प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टस्य भूतमात्राधिनत्वाप्रतिपादनात् प्राणशब्दित परमात्माधित्वस्यैव प्रतिपादनात् प्रज्ञामात्राशब्दो जीवपर एव । पूर्व- वाक्ये बाधकत्वात् प्रज्ञाशब्दस्य मुख्यार्थत्वात् इह मुख्यार्थत्वात्

प्रष्टुनोपासनोपास्याकाराणां मध्ये मुख्यप्राणस्य निरूपणं प्रथमे पृथ्वा अथ जीत्यं तदन्तर्गतं प्राप्ताप्रादुर्भूतमात्रासम्पदं निरूप्य तस्येतर- पञ्चनेनोपास्यामुपपश्यं, तदुपासनमपि तद्विशिष्टपरमात्मोपासन- रूपमेव पार्यमिति न्याभिमतव्यक्तये संशयं तदधिकं परमात्मानमपि स्पष्टयन्तं निरूपयितुमारम्भे तद्व्यथेति । 'मात्राशब्दः संपातव- द्देशपर' इति धृतप्रकाशिका ॥

स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा (प्राज्ञ आत्मा) आनन्दोऽनरोऽमृत ॥ ६२॥
स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कर्नीयान् । ६३
एष होयैव साधु कर्म कारयति तम्, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति ॥

कारणाभावात् । यथाऽस्मिन् प्रकरणे, 'यावध्यस्मिन् शरीरे प्राणो
वसति तावदायुः', 'अथास्मिन् प्राण एवैकया भवति', 'एदस्मादात्मन
प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते' इति त्रिष्वपि वाक्येषु मुख्यप्राणपरमात्म-
जीवपरत्वेन भिन्नार्थकत्वम्, एव, 'प्रज्ञैवास्या एकमद्भुदूढम्' इत्यत्र
(मुदूढम्, १) 'न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किञ्चित् प्रज्ञापयेत्', 'दशैव भूत-
माता अधिप्रज्ञम्' इति वाक्येषु जीवमनइन्द्रियरूपार्थत्वविषये दृष्ट
प्रयोगस्य प्रज्ञाशब्दस्य अर्थोचित्यानुसारेणैवार्थस्य वर्णनीयत्वात् । न चैक
वचनात्प्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टस्य बहुवचनात्प्रज्ञामाताशब्देन परामर्शो न
युक्त इति वाच्यम्-सद्विद्यायाम्, 'स्वमपीतो भवति' इत्येकवचनान्तशब्द
निर्दिष्टस्य जीवस्य, 'सति सपद्य न विदुः' इति बहुवचनान्तशब्देन निर्देश-
दुपपत्तेः । एतत् सर्वं श्रुतप्रकाशिकायामिन्द्रप्राणाधिकरणे स्पष्टम् ॥

स एष प्राज्ञ आत्मा आनन्दोऽनरोऽमृतः । प्रज्ञ एव प्राज्ञ ।
निरुपाधिकसर्वव्याश्रय निरुपाधिकान दत्त्वाजरत्वाश्रय ॥ ६२ ॥

स न साधुना - कर्नीयान् । पुण्यपापकृतोत्कर्षकर्षशून्य इत्यर्थे ॥

एष होय उन्निनीपति । य पुरुषमेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं भगवलोक्त

स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेति पाठ एव श्रीभाष्य-भाष्यान्तराद्या
इत न तु स एष प्राज्ञ आत्मेति ॥ ६२

एष ह्येवैनमसाधु कर्म कारयति यमघो निनीपति ॥ ६५ ॥

एष लोकापाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः ॥ ६६ ॥

नेतुमिच्छति, तं पुरुषं भगवल्लोकप्राप्तये साधुकर्म कारयति । कर्मणां भगवल्लोकप्राप्त्युपयोगित्वञ्च तद्वेतुमूतविद्याविरोधिपापनिरसनद्वारा ॥ ६४ ॥

एष ह्येवैनमसाधु...अघोनिनीपतिः । यं पुरुषमेभ्यो लोकेभ्यः अघ.पातयितुमिच्छति, तमसाधु कर्म कारयति । यथा साधुकर्मणां ब्रह्मोपासननिष्पादनद्वारा उत्तयनहेतुत्वम्, एवमसाधु-कर्मणामप्युपासनप्रतिग्रन्थद्वारा अधोनयनहेतुत्वम् । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता, “पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वम्, ‘एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीपति’ इति श्रुत्याऽवगम्यते” इति । विवृतञ्च व्यासार्थः, “कर्मणामुत्तयनहेतुत्वमुपासननिष्पादनरूपमिति तद्विपरीत-मधोनयनमुपासनप्रतिग्रन्थरूपमिति स्फुटतरमवगम्यते” इति ॥ ६५ ॥

एष....सर्वेशः । लोकपालः लोकरक्षकः । अत्र व्यासार्थः, “लोकाधिपतिः लोकस्वामी । सर्वेशः सर्वनियन्ता । ननु ‘पा रक्षणे’ इति घातोः पतिशब्दः । तत् कथमत्र शेषिवाचित्वम् ? उच्यते—न हि सर्वतावयवशक्तिरेव रूढिशक्तिरित्यस्ति । गमेर्डो इति व्युत्पत्त्या गोशब्दस्य सकलजङ्गमवाचित्वप्रसङ्गात् ; सिताया गोः अवाचकत्व-प्रसङ्गाच्च । अतः शेषिणि पतिशब्दो रूढः । अन्यथा, ‘वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्’ इति पितुः संरक्षके पुत्रे पतिशब्दव्यवहारप्रसङ्गात्” इत्युच्यते ॥

प्रकरणे परमात्मसंबन्धिना धर्माणां बहुत्वमुपलभ्यते । हिततमोपासनकर्म
 त्वम्, साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वम्, 'भूतमाताः प्रजामातास्तर्पिणाः
 प्राजामाताः प्राणेऽर्पिणाः' इति अचेतनवर्गाधारचेतनवर्गाधारत्वमानन्दत्व-
 मजरत्वममृतत्वं लोकाधिपतित्वम् एवमादयो हि धर्माः परमात्म-
 संबन्धिन उपलभ्यन्ते । अतो मूयोधर्मानुग्रहायास्य प्रकरणस्य परमात्म-
 परत्वमेव वक्तव्यम् । तर्हि इन्द्रस्य, 'मामुपास्त्व' इति निर्देश कथमुप-
 पद्यत इत्यत्राह—“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” । ‘य आत्मनि
 तिष्ठन् आत्मनोऽन्तर’ इत्यादिशस्त्रेण परमात्मानं स्वात्मानं दृष्ट्वा शरीर-
 वाचिनाञ्च शब्दानां शरीरिपर्यन्ततां ज्ञात्वा, मामुपास्त्वेत्युपदिष्टवान् ।
 यथा हि साक्षात्कृतस्वात्मभूतपरमात्मतत्त्वो वामदेवः, ‘अहं मनुरभं
 सूर्यश्च’ इति स्वात्मनि मन्वादिभावमुपदिष्टवान्—न हि तत्र मन्वादिभाव-
 स्वस्वरूपगतो वामदेवेनोपदिष्टः ; अपितु स्वात्मभूतपरमात्मगतः—
 तद्वदेवायमुपदेश इति भावः । “जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेतोपासना
 त्रैविध्यं दाश्रितत्वादिह तद्योगात्” । त्वाष्ट्रवध-वक्तृत्वादिजीवलिङ्गानाम्
 आयु प्रभुत्वशरीरोत्थापकत्वेन्द्रियाश्रयत्वादीनां मुख्यप्राणलिङ्गानां
 चोपन्यासः किमर्थ इति चेत्—इन्द्ररूपजीवशरीरकतया प्राणरूपा-
 चेतनशरीरकतया स्वरूपेण चोपासनार्थं चेतनाचेतनधर्माणां ब्रह्मधर्माणाञ्च
 कीर्तनम् । त्रिविधचोपासनप्रकरणान्तरेष्वप्याश्रितम्, यथा तैत्तिरीयके,
 ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति स्वरूपेण, ‘सच्च त्वच्चाभवत्’ इति भोक्तृभोग्य-
 लक्षणचेतनाचेतनशरीरकतया चोपासनम् । एवमिहाप्युपासनात्रैविध्यं
 युज्यत इति स्थितम् ॥ ६७ ॥

इति कौपीतक्युपनिषदि तृतीयाध्यायप्रकाशिका ।

अथ चतुर्थोऽध्याय

गार्ग्यो हवे वालाकिरनूचान सस्पष्ट आस ॥ १ ॥

सोऽवसदुशीनरेषु सत्त्वप्रत्यूषेषु कुरुपाञ्चालेषु काशीविदेहेष्विति ॥

स हाजातशत्रु काश्यमेत्योवाच ॥ ३ ॥, ब्रह्म ते ब्रवाणीति ।

त होवाचाजातशत्रु, 'सहस्र दक्ष एतस्या वाचि जनरो जनक

गार्ग्यो ..आस। बलाकस्यापत्य वालाकि', गोततो गार्ग्यः,

अनूचानः अङ्गाध्यायी । 'अङ्गाध्याय्यनूचान' इति स्मृते । सस्पष्टः

सम्यक् प्रियया प्रख्यात — एवम्भूतस्सन् आस बभूव ॥ १ ॥

सो इति । सः बालाकि उशीनरेषु सत्त्वप्रचुरमास्य
देशेषु कुरुपाञ्चालेषु काशीविदेहेषु उवास (?) उपितवान् । इतिशब्द
प्रकारवचन । एवञ्जातीयकेष्वन्येष्वपीत्यर्थ ॥ २ ॥

स...उवाच । अजातशत्रुनामान काशीराजमभिगत्योगाच ॥

किमिति ? ब्रह्म ते ब्रवाणीति ।

त होवाच.. धावन्तीति । एतस्मादेव वाचि निमित्ते गवा

समन्वयाध्याये चतुर्थपञ्चमे 'अगद्वाचित्वात्' इति सूत्रेण एत
त्कौपीतकिश्रुतिगतस्य, 'यस्य धैतत् कर्म' इति कर्मपदस्यार्थनिर्धारि
णात् तदधिकरण कौपीतकिगालाक्यजातशत्रुसत्रादमेव प्राधान्ये-
नाधिरूप्य प्रवृत्तम् न तु बृहदारण्यकगतं तम् । स तु, 'अपि
चैवमेके' इति तत्रैव सूत्रलण्डेन स्पष्टः ।

अनूचान अङ्गाध्यायीति । अङ्गिभूतस्याध्यायाध्ययनमर्थसिद्धम् ॥१॥

जनको जनक इति द्वि प्रयोगेऽथविशेषमभिसहितं दर्शयति
जनक एव ब्रह्म शुद्धेषु दाता चेति ॥ ४

इति ह वै जना धावन्ति' इति ॥ ४ ॥

स होराच वालाकिः, 'य एवैष आदित्ये पुरुषः, तमेवाहमुपासे'
इति ॥ ५ ॥ तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।

सहस्रं प्रयच्छामि(म १)। सर्वेऽपि ब्रह्मनिदं, जनक एव ब्रह्म शुश्रूषुः दाता
चेति जनकस्य समीपमेव धावन्ति । भवास्तु मत्समीपमागत्य, ब्रह्म ते
ब्रवाणीत्युक्तवान् । अनेनैव वाक्येन तोषिता वयं सहस्रं प्रयच्छाम
इति भावः ॥ ४ ॥

स . उपास इति । आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषं ब्रह्मेत्यह
मुपासे । अतः त्वमपि तमेवोपास्वेति भावः ॥ ५ ॥

त ह ... । मा मा प्रति एतस्मिन् आदित्यवर्तिपुरुषविषये
संवादं मा कारय । अज्ञाते हि विषये सवादं कारयितव्यं । अयं तु

अत्रहज्जेन वालाकिना आदित्यपुरपादयः षोडश क्रमेण ब्रह्मत्वेन
कीर्त्यन्ते, य एवैष आदित्ये पुरुष इत्यादिना । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युप-
क्रमात् तमेवाहमुपासे इति सर्वत्र ब्रह्मत्वेनोपासनं विधक्षितम् । अज्ञात-
शत्रुस्तु यथावस्थितब्रह्मवेदित्वात् तदनभ्युपगमेन मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः इत्याह । तदर्थश्च मद्भिदितार्थसंज्ञानुकूलव्यापारवान्
मा भूरिति । आदित्यपुरुषादितत्त्वे मया सुज्ञातम् । त्वया च तदन्यथा
ज्ञातम् । अतः त्वदीयो वादः मदभिमतस्य संज्ञादो न भवति । संज्ञा-
दापेक्षा च अन्यथा गृहीताशल्यागेन वास्तवाशशिक्षार्थं भवेत् अपेक्षरू-
स्यान्नत्वे । अहं तु सम्यग् जानामि ; त्वमेव त्वन्यथा गृहीतजानसि ।
अतो मम संज्ञादसंबन्धे त्वया न व्यापस्त्विति भावः । संवादं
मा कारयेति । तदर्थस्य संवादः त्वत्तोऽधिगत इति ममुक्तये मा

बृहन् (त्) पाण्डरवासाः अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धति वा अहमेत-
मुपासे इति ॥ ६ ॥ स यो हैतमेवमुपास्ते, अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धा भवति । स होवाच बालाकिः, 'य एवैष चन्द्रमसि पुरयः, तमे-
वाहमुपास' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।
सोमो राजा अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेव-
मुपास्ते, अन्नस्यात्मा भवति' ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष विद्युति पुरयः, तमेवाहमुपासे'
इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेज-
ज्ञात एव । कथमित्यन्नाह, बृहन् पाण्डरवासाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धति वा अहमेतमुपास' इति । यैशब्दोऽवधारणे । बृहन् महान् ।
पाण्डराणि किरणरूपाणि वासासि यस्य स पाण्डरवासाः । आदित्य-
किरणानां नानारूपत्वात् पाण्डरवासस्त्वमिति द्रष्टव्यम् । बृहदारण्यके
बालाक्यजातशत्रुसंवादे बृहत्त्वपाण्डरवासस्त्वे चन्द्रधर्मतया उक्ते ; इह
तु आदित्यधर्मतया उक्ते इति विशेष । अतिष्ठाः सर्वमपि कार्यमति-
क्रम्य तिष्ठतीति अतिष्ठाः । सर्वेषां भूतानां मूर्धा श्रेष्ठ ॥ ६ ॥

तदुपासनम्यानु रूपं फलमाह स यो . भवति । स होवाच .
भवति । अन्नस्य ग्रीहियवादिरूपौषधिर्वर्गस्य । आत्मा । प्रिय-
त्वाद्वा, चन्द्रमसः सर्वरसात्मत्वेन तत्स्वरूपत्वाद्वा, अमावाम्यायां चन्द्रस्य
सर्वोपध्द्यनुप्रवेशत्रयणाद्वा चन्द्रस्य अन्नात्मत्वम् ॥ ७ ॥

यतस्त्वेत्यर्थः । अन्नात्मे हीति । अन्नं यच्छब्दं बृहदारण्यकपरिष्कारे
द्रष्टव्यम् । यद्वा संवादः संमतिः । विषयस्य मया अज्ञानत्वे हि त्वदुपदेश-
महीकुर्याम् ; त्वञ्च मामहीकुर्यायेः । ज्ञातत्वाच्च विपरीतार्थं त्वदुक्तं
न संमन्येयेत्यर्थः ॥

स्यात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, तेजस्यात्मा भवति' ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष स्तनयित्रौ पुरुषः, तमेवाह-
मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।
शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते,
शब्दस्यात्मा भवति' ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष आकाशे पुरुषः, तमेवाह-
मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । पूर्ण-
मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नो एष स्वयम् । नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते' ॥ १० ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष वायौ पुरुषः तमेवाहमुपासे
इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो

तेजस्यात्मा तेजस्विस्वरूप इत्यर्थः । तेजस आत्मेति पाठे-
ऽपि ॥ एवार्थः ॥ ८ ॥ शब्दस्यात्मा । स्तनयित्सहितस्य मेघस्य
शब्दप्रधानत्वात् शब्दात्मत्वम् । शिष्टे स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्णत्वविशिष्टोपासनायाः फलम्, पूर्यते प्रजया पशुभिरिति । पूर्णत्व-
प्रयुक्तनिर्व्यापारत्वलक्षणाप्रवर्तित्वविशिष्टोपासनायाः फलम्, नो एष
स्वयमित्यादि । स्वयमपि, तत्पुत्रपौत्रादिकं वा न शास्त्रानुशिष्टशतायुष्ट-
कालात् प्राक् अस्माल्लोकात् प्रवर्तते । नास्य सन्ततावपमृत्स्युर्भवतीत्यर्थः ॥

इन्द्रः ईश्वरः । 'योऽयं पवते एष देवाना गृहः' इति वायो-

पूर्णमप्रवर्तति । छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां (३-१२) मोक्षफलकं
पूर्णत्वाद्युपासनमुक्तम् । तत्राप्याकाशः प्राक् प्रस्तुतः ; ब्रह्मतुल्यतया
कीर्तितश्च ॥

वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, जिष्णुर्दत्ता अपराजिष्णुरन्यतस्त्यजायी भवति' ॥ ११ ॥

स होराच बालाकिः, 'य एवैषोऽग्नौ पुरुषः तमेवाहमुपासे' इति । त होराचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संयादयिष्ठाः । विषामहि-
रिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते विषामहिर्हवैव
भवति' ॥ १२ ॥

स होराच बालाकिः, 'य एवैषोऽप्सु पुरुषः तमेवाहमुपास
इति । त होराचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संयादयिष्ठाः । नाम्न-
स्त्वात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, नाम्न-
स्त्वात्मा भवति' ॥ १३ ॥

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् ॥ १४ ॥ —

स होराच बालाकिः, 'य एवैष आदर्श पुरुषः तमेवाहमुपासे'
इति । त होराचाजातशत्रुः, 'मामैतस्मिन् संयादयिष्ठाः । प्रतिरूप

दैवलोकत्वप्रसिद्धे लोकत्वेन वैकुण्ठसादृश्याद्वैकुण्ठत्वम् । मरता गणत्व-
प्रसिद्धे सेना । जिष्णुः जयशील । अपराजिष्णुः अपराजित ।
अन्यतस्त्यजायी । अन्यतो भवा अन्यतस्त्या । शत्रव इति यावत् ।
तान् जेतुं शीलमस्य । 'सुष्यजातौ' इति णिनि । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ११

विषामहिः । सोढुमदानयः शत्रुभित्तिवर्थ । मर्षयिनेति वाऽयं ॥

नाम्नस्त्वात्मा । नामाधिष्ठात्री देवनेत्यर्थः । शिष्ट स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । देवतायामुपासनप्रकार उक्तः ।

आत्मन्युपासनप्रकार उच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रतिरूपः । प्रतिविम्ब इत्यर्थः । अस्य सन्तःशयनरूप एव
पुनो जायते । नानुरूपः । प्रतिविम्बस्य कार्यकारणसमानरूप आत्म-

इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, प्रतिरूपो हेवास्य प्रजा स्वयमाजायते : नाप्रतिरूपः' ॥ १५ ॥

स होवाच चालाकिः, 'य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषः, तमेगह-मुपास' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मामेनस्मिन् संवादयिष्ठाः, द्वितीयोऽनपगम इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, विन्दते द्वितीयाम् ; द्वितीयवान् भवति' ॥ १६ ॥

स होवाच चालाकिः, 'य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति, तमेगह-मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः,

शब्दिताभिन्नत्वादध्यात्मान्तर्गतत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रतिश्रुत्कायां प्रतिध्वनौ । द्वितीयः पूर्वशब्दापेक्षया द्वितीयः । अनपगमः नापगच्छतीत्यनपगमः । द्वितीयाम् आत्मापेक्षया द्वितीयां भार्या विन्दते लभत इत्यर्थः । द्वितीयवान् भवति । पुत्रेण द्वितीय-वांश्च भवतीत्यर्थः । विन्दते द्वितीयमिति पाठे द्वितीयं पुत्रं विन्दते । अनपगमत्वोपासनाफलमुच्यते द्वितीयवान् भवतीति नित्ययोगे मतुप् । नित्यं पुत्रसहितो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुषमन्वेति । गुहादौ पुरुषशब्दानुकारिवर्णात्मकः प्रतिशब्द इत्यर्थः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । तादृशशब्दस्य प्राणबल-

प्रतिरूपो हेवास्य प्रजेति । 'विम्यादिवोत्थितौ विम्यौ रामदेहात् तथा परौ' इत्युक्तरीत्या स्वप्रतिविम्यवत् स्वप्रजा भवतीत्यर्थः । तत्र शरीरसाम्यमात्रं न विवक्षितम् ; किंतु सर्वाशतः इत्याशयेन अनुरूप एव पुत्रो जायते इत्युक्तम् ॥ १५

प्रतिश्रुत्कायामिति । प्रतिश्रुत्कापदेन प्रतिश्रुज्जनकदिग्ग्रहणं युक्तम् ; श्रुत्यन्तरे समानप्रकरणे दिक्षु इति श्रवणात् ॥ १६

असुरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, नो एव स्वयम्, नास्य प्रजा पुरा कालात् संमोहमेति' ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष छायाया पुरुषः, तमेवाहमुपासे इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्याः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, नो एव स्वयम्, नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते' ॥ १८ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष शरीरः पुरुषः, तमेवाहमुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्याः । प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, प्रजायते प्रजया पशुभिः' ॥ १९ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः स्वप्नायाचरति, तमेवाहमुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन्

रुभ्यतया अमुरित्युपासे इत्यर्थः । नो....एति । स्वयं वा तत्सन्ततिर्वा अकाले मूर्च्छां मरणं[वा १]न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मृत्युरिति वा इति । नीलवभयद्वरत्वादिमृत्युसादृश्यान् छायापुरुषस्य मृत्युत्वेनोपासनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

शरीरः । शरीरे अहमित्यभिगम्यमानं पुरुषं शरीरम् । तस्य पुत्रपौत्रादिलक्षणप्रजोत्पादकत्वरक्षकत्वादिना प्रजापतित्वम् । प्रजया पशुभिः प्रजायते । प्रजया पशुभिश्च प्रकृष्टो जायते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

स होवाच । प्राज्ञः जगदशाया प्रजाशाली अयमात्मा एतत्सुप्तः—एतत् सुप्तं यस्य—एतादृशमुत्तिविशिष्टस्तन्—उपरत-वाधेन्द्रिय इति यावत्—येन स्वप्नायाचरति येन मनसा विशिष्टस्तन्

संवादयिष्ठा । यमो राजेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमे-
वमुपास्ते, सर्वं हासा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ २० ॥

स्वप्नाय प्रवर्तते स्वप्नात् (स्वप्नान् ?) पदार्थान् पश्यति, तत् मनो ब्रह्मोपास
इत्यर्थः । यमः— । सर्वेन्द्रिययमयितृत्वात् मनसो यमत्वम्, श्रैष्ठ्याच्च
राजन्व द्रष्टव्यम् । श्रैष्ठ्याय यम्यते । अस्य श्रैष्ठ्याय सर्वमपि भूतजातं
यम्यते । यन्त इति यावत् ॥ २० ॥

स्वप्नायेत्यत्र स्वप्नयेति पाठान्तरम् । 'आहयाजयारामेमुपसंरयानम्'
इति (७-१-३९) पाणिनीयवार्तिकान्त् स्वप्ननेत्यत्र स्वप्नयेति अयाच् ।

तन्मनो ब्रह्मोपास इति । ननु तमेवाहमुपासे इति पुल्लिङ्ग-
तच्छब्दश्चयणात् प्राज्ञस्यात्मनो ग्रहणं युक्तम् । पूर्वोत्तराङ्ग्येषु च
य एवेव इति यच्छब्दगृहीतस्यैव तमेवाहमुपास इति उपास्यत्वेन
ग्रहणात् इहापि तादृशस्य प्राज्ञात्मन एवोपासिकर्मत्वे वर्णनीये मनस
उपासनवर्णनं कथमिति चेत्—उच्यते । अस्ति विशेषः । तथाहि—
सर्वेष्वपि पथ्येषु पुरुषविशेषाणामुपास्यत्वमुक्तम् । तद्वदिह, 'यः
पुरुषस्तेवाहमुपासे' इति न धूयते । प्राज्ञस्यात्मन उपासनानुपपत्तु
स्यात्, यदि अनुपपत्तिर्न स्यात् । यद्ययं प्राज्ञ आत्मा परमात्मा, तर्हि
तस्य ब्रह्मस्य प्रामाणिकमिति तस्याब्रह्ममज्ञातशत्रुविधक्षितमयुक्त
स्यात् । अथ जीवात्मा, तर्हि, य एवैव शरीरः पुरुष इति पूर्वपर्या-
यात्तातिरिच्यते । किञ्च य एवैव इति यच्छब्दप्रतिसंयन्धी चेत्
तमिति तच्छब्दः, तर्हि येनेत्यस्य कः प्रतिसंयन्धी । अतः ॥ एवैव
प्राज्ञ आत्मा, स एव सुप्तस्मिन् येन मनसा चरति, तदुपासनमहं
करोमीत्युच्यते । तमिति पुल्लिङ्गनिर्वाहः कथमिति चेत्, मनसो
मनपदेनेव ग्रहणनियमाभावात्, येन करणविशेषेणेत्यर्थवर्णन-
संभवादनुपपत्त्यभावात् । ननु ब्रह्मादशस्य मनःपरत्वमत्र पूर्वाध्याये

स होराच बालाकि, 'य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुष तमेवाह-
मुपासे' इति । त होराचाजातशत्रु, 'मा मैतस्मिन् सवादिष्टा ।
नाम्न आत्मा अग्नेरत्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स
यो हैतमेऽमुपास्ते, एतेषा सवपामात्मा भवति' ।

स होराच बालाकि, 'य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपासे'
इति । त होराचाजातशत्रु, 'मा मैतस्मिन् सवादिष्टा । सत्यम्यात्मा
विद्युत् आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमे-
यमुपास्ते, एतेषा सवपामात्मा भवति' ॥ २१ ॥

स ह आत्मा भवति । दक्षिणाक्षिपतिविम्बे न मामि
ज्योतिरात्मत्वदृष्टौ 'नामामिज्योतिरात्मत्व भवति । स याक्षिपतिविम्बे
सत्यविद्युत्तेजआत्मत्वबुद्धौ सत्यविद्युत्तेजआत्मत्व भवति ॥ २१ ॥

दृष्टम् । अत प्राज्ञ आत्मेति मनोधिष्टादेवताविशेषो गृह्यताम् ।
येनेति पदमपि तपरमेऽ । प्राज्ञ आत्मेत्यत्र प्रज्ञात्मेत्यपि पाठ स्यत् ।
यद्बुद्ध तथाश्चरणात् । तथाऽ सुप्त येन देवताविशेषेण स्वप्नाय
चरति, एष प्राज्ञ आत्मा य तमुपासे इत्यर्थोऽस्तु । एषश्च स इति
पदानभ्याहार, एतेषा पुरुषाणा कतति यक्ष्यमाणशक्ये अस्यापि
पुरुषत्वेन कीर्तनीचित्यञ्चति चेत्—अस्तु कामम् । प्रहृतभाष्यस्यापि
तदर्थपरताया नातीत द्वेष्ट इति । ननु गृहदारण्यके शारीरात्मना
बधितम्, न प्राज्ञात्मदक्षिणगामाक्षिपुरुषत्रयम् । तास्तत्रोक्तस्य
शारीरात्मन एव चतुर्धा क्रिश्चिद्रूपेण विभाग इहामिमतोऽस्तु ।
अतो न मन एरोऽय प्राज्ञात्मपर्याय इति चेत्—न-अथत्रोक्तमेवात्र
घक्तव्यमिति निर्वन्धाभावात् । अस्तु वा तमिति पद येनेति प्र गुक्त
मनोविशिष्टवेपेण जीवपरम् । तन्नो ब्रह्मोपास इति भाष्यञ्च
पुरुषविशेषणतया मनसोपि विवक्षादर्शकम्, न तु पुरुषस्योपास-
त्यवारकमिति ॥

ततो ह वालाकिस्तूष्णीमास ॥ २२ ॥

तं होवाचाजातशत्रुः, 'एतावन्तु वालाके' इति ॥ २३ ॥

एतावद्वीति होवाच वालाकिः ॥ २४ ॥

त होवाचाजातशत्रुः, 'मृषा वै किल मा संवादयिष्ठाः ब्रह्म ते ब्रवाणीति ॥ २५ ॥

स होवाच, 'यो वै वालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वैतत् कर्म, स वै वेदितव्यः' इति ॥ २६ ॥

तूष्णीमास । उत्तरापरिच्छेदरिति शेषः ॥ २२ ॥

एतावन्तु वालाक इति । हे वालाके ! एतावदेव खलु ते विदितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एतावद्वीति । एतावदेव मे विदितमित्युवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

मृषा वै.... । ब्रह्म ते ब्रवाणीति मृषोक्त्या मा मृषैव संवादयिष्ठाः संवादं कारितवानसि । एतावन्तं कालमब्रह्मवाद एव प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि किं तत् वेदितव्यं ब्रह्मेत्यत्राह स होवाच यो वै... वेदितव्य इति । वैश्वदेवोऽवधारणे । स्वया ब्रह्मत्वेनोपदिष्टानामादित्यादि-पुरुषाणां या कर्ता = ते यः कार्यमृता ; किं विशिन्यामिधीयते ; यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापिते विदचिद्रूपं समस्तं जगत् कर्म कार्यम्—'क्रियन् इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दः कार्यमचन. स एव वेदितव्यः ; न तु त्वदुपन्यस्ता आदित्यादय इति भावः ॥ २६ ॥

मृषा वै किलेति । अत्रस्त्वं कथमग्निं इव मत्संमतिं प्रतीक्षितवानिति भावः ।

२५

एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेन सर्वदेवप्रवृत्तुर्मुन्यग्रहणं मा भूदिति व्यष्टिसमष्टिभूतसर्वप्रपञ्चेनोपग्रहणप्रहणव्यक्तये यस्य वैतत्

तत उ ह बालाकि समित्वाणि प्रतिचक्राम, उपायानीति ॥२७॥

त होवाचाजातशत्रु, 'प्रतिलोमरूपमेव स्यात् यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत् (नयीत) । एहि न्येव त्वा ह्यापयिष्यामीति ॥ २८ ॥

त ह पाणावभिपद्य प्रम्राज ॥ २९ ॥

तत उ उपायानीति । उशब्दोऽवधारणे । इशब्द प्रसिद्धौ ।

एवमजातशत्रुशोक्तो बालाकि गताग्निमानो, नीचादधुत्तमा विद्याम्, 'आपत्कल्पो ब्राह्मणस्यात्रासनात् विद्योपयोग' इति शास्त्रमुद्यत्य क्षत्रियादप्यजातशत्रोर्विद्यामुपादित्यु, 'नानुपसन्नाय ब्रह्मोपदेष्टव्यम्' इति शास्त्रं जानन् समिद्धारहस्तं शिष्यस्तन्, उपगच्छामीनि प्रवृत्तः ॥२७॥

प्रतिलोम.. ह्यापयिष्यामीति । क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत् इति यत्, नत् विपरीतरूपमेव स्यात् । अत एहि त्वामुपनयन-मन्तरेणैव ब्रह्म विज्ञापयिष्याम्येव ॥ २८ ॥

त ह प्रम्राज । त बालाकि पाणौ गृहीत्वा निर्गत इत्यर्थः ॥

कर्मत्युक्तम् । याशब्द एतेषां पुरुषाणां कृतानि वाक्यकृतोपपादनानाद-प्रदर्शनार्थः । बालाक्यधिकरणपूर्वपक्षिपक्षे याशब्दो न युक्तः किन्तु चशब्दः । पुरुषाणां कृत्युक्तार्थोपपादकपुण्यरूपकर्मसंस्मरणस्य वाक्यस्य । अत एव तत्र, 'पुण्यापुण्यलक्षणं च कर्म यस्य' इति धर्माभाष्यम् । यस्य कर्मस्य यत्समवेतदृष्टिविषयभूतमित्यर्थः । क्रियमाणं सृज्यमानमेतत् सर्वं यस्येत्यन्त्ये तु जगत् पक्षेऽप्रभूतमित्येव पष्ठया शेषः तद्विनिश्चयऽपि स्यात् । पूर्वोक्तोऽर्थः स्यात् ॥

प्रतिशोमरूपमिति । षण्डितरूपवेदनीयमित्यादावियं अतिशये लप्यत्ययः । तत्रैव प्रतिशोममित्यर्थः । २८

प्रम्राजिः सत्यासे प्रसिद्धमपीह तावद्विपक्षया प्रयुक्तम् । २९

तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः ॥ ३० ॥

तं हाजातशत्रुरामन्त्रयाञ्चके, 'बृहन् (त्) पाण्डरवासः सोम-
राजन्निति ॥ ३१ ॥

तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः। तौ बालावयजातशत्रु राजभवने सुप्तं
कञ्चित् पुरुषं प्राप्तवन्तावित्यर्थः । बालावयधिकरणभाष्ये, 'तौ ह सुप्तं
पुरुषमाजगमतुः' इत्युदाहृतं वाक्यं बृहदारण्यकगतम् ; नैतच्छाखागतम् ।
अत एव तत्र व्यासार्थः, "तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः इति श्रुतिः" इत्युक्तम् ॥

बृहन् पाण्डरवामः सोमराजन् । 'प्राणो वाव ज्येष्ठः
श्रेष्ठश्च' इति ज्येष्ठघञ्श्रेष्ठघुणेन प्राणस्य बृहत्त्वात् बृहन्नित्यामन्तणम् ।
पाण्डरवासस्त्वं च प्राणधर्मः । किं मे वासः' इति प्राणेन पृष्टे, 'आपो
वासः' इति अपा प्राणवासस्त्वोक्तेः । तासाञ्चापाम्, 'यच्छुक्लम्,
तदपाम्' इति शुक्लवर्णाश्रयत्वात् पाण्डरत्वं युक्तम् । सप्तान्नब्राह्मणे,
'अथैतस्य प्राणम्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः' इति प्राणस्य
चन्द्रसंबन्धप्रतीतेः लक्षणया सोमेति प्राणस्य संशोधनम् । 'प्राणो वै
सम्राट्' इति श्रमणात् राजन्नित्यामन्त्यत इति व्यासार्थिरुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु बालावयधिकरणस्य कौपीनकिशुतिविषयकतायाः
प्रागेवोक्तत्वात् तत्र च भगवता भाष्यकृता आजगमतुरित्येव पठित-
त्वात् कथम् ईयतुरिति पठित्वा व्याख्यायत इत्यत्राह बालावयधि-
करणभाष्ये इति । ३०

बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन् इति । अत्र कर्तव्यो विचारः
सर्वः बृहदारण्यकभाष्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यः। सम्राट् पदविषयश्च । ३१

स उ ह तूष्णीमेव शिष्ये ॥ ३२ ॥

तत उ हैन यएथा चिक्षेप ॥३३॥ स तत एव समुत्तस्थौ ॥३४॥

त होनाच्चाजातशत्रु, 'कैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट? क(क वा ए) तदभूत्' कुत एतदागात्' इति ॥ ३५ ॥

स उ ह तूष्णीमेव शिष्ये । अनुत्थित एव यथापूर्वमशयिष्टेत्यर्थ ॥

तत उ हैन यएथा चिक्षेप । सुप्त यएथा ताडितवानित्यर्थ ॥

स तत एव समुत्तस्थौ । दण्डताडनादेव समुत्तस्थौ । न तु

प्राणनाम तणादिनेत्यर्थ । प्राणनामभिरामन्तणेऽप्यनुत्थानप्रदर्शनं

प्राणन्यत्वज्ञापनार्थम् । सुषुप्तिदशायामुपरतव्यापारेभ्य शरीरेन्द्रियेभ्योऽ

न्यत्व सुज्ञानमपि, तस्यामपि दशायामनुपरतव्यापारात् प्राणादन्यत्व

ज्ञापनीयमिति । प्राणनामभिरामन्तणेऽप्यनुत्थानेन दण्डनाडनोत्थानेन

च जीवस्य प्राणव्यतिरेको दर्शित ॥ ३४ ॥

एव देहेन्द्रियमन प्राणव्यतिरिक्त जीव प्रदर्श्य ततोऽतिरिक्त

परमात्मान बोधयितुमाह न होवाच । हे वालाके ! एष पुरुष

अशयिष्ट इत्येतत् क इति स्वप्नस्थानप्रश्न । यद्वा, एतच्छब्द स्वप्न-

पर । अशयिष्टेत्येतत् प्रत्ययार्थमात्रपरम् । क एतत् स्वप्नकृतेत्यर्थ ।

सर्वथा स्वप्नस्थानप्रश्न । क वा एतदभूदिति सुषुप्तिस्थानप्रश्न । एत

च्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वेऽपि प्रकृतवाचिनः कृतिस्त्वारस्यात् प्रकृतपुरुष

यएथा चिक्षेपेति । पाणिनापेव बोधयाञ्जगार' इति वृहदा

रण्यम् ।

३३

स्वप्नमनुभूतमिति पाठे, 'स्वप्न स्वप्न तृतीय स्थानम्' इति

धृतिदर्शनात् क्लीबस्यापि साधुत्व द्रष्टव्यम् ।

३५

तदु ह बालाकिर्न विजज्ञी ॥ ३६ ॥

त होवाचाजातशत्रुः, यत्रैष पतद्बालाके पुरूपोऽशयिष्ट,
यत्रैतदभूत्, कुत(यत्?) एतदागात् ॥ ३७ ॥

हिता नाम हृदयस्य नाट्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ति ।
यथा [च] सहस्रधा केशस्यापि पातः तावदण्यः पिङ्गलस्याणिम्ना
तिष्ठन्ते शुक्लस्य वृणस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति ॥

शब्दितजीवपर (रत्नम्) । ततश्च क सुप्तोऽभूदित्यर्थः । कुत एत
दागादिति । अत्राप्येतच्छब्दो जीवपर एव । प्रबोधकालीनजीवो-
द्गमनापादान किमित्यर्थः । ततश्च जीवस्य स्वप्नस्थानमुपुत्तिस्थानोद्गम-
नापादानानि पृष्ठानि भवन्ति । यद्वा—तिष्वपि प्रश्नेषु एतच्छब्दः सप्त-
म्यतः । एतस्मिन् काल इत्यर्थः । 'सुप्ता सुलुक्' इति सुप्तो लुक् । एतस्मिन्
काले क स्वप्नमनुभूतम्, एतस्मिन् काले क सुप्तः, एतस्मिन् काले
कुनो निर्गत इति । एवञ्च त्रयाणामपि एतच्छब्दानामैकरूप्यञ्च सिध्यति ॥

तदु ह बालाकिर्न विजज्ञी । उत्तर बालाकिर्न ज्ञातवानित्यर्थः ॥

त होवाचाजातशत्रुः यत्रेत्यादि । उच्यत इति शेषः ॥ ३७ ॥

स्वप्नस्थानप्रश्न प्रतिवक्ति हिता नाम. तदा भवति । आत्मनो
हितावहत्वात् हिता इति प्रसिद्धा हृदयसन्धि-न्यो नाट्य हृदयात्
पुरीतत पुरीतदाख्य हृदयान्तर्वर्तिमासपिण्डविशेषमभिप्रस्थिता भवन्ति ।
हृदये पुरीतति नद्धा भवन्ति । ततश्च यथा केशस्यापि सहस्रधा पातः

आसु तदा भवतीति । ननु जीवातिरिक्तपरमात्मप्रतिबोधनार्थं
प्रवृत्तेन अज्ञातशत्रुणा कैतदभूदित्यादि पृष्ट्वा व्याख्यानं

यदा सुप्त स्वप्न न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेन धाक् सर्वनामिभि सहाप्येति चक्षु र्सी रूपैः

अतिसूक्ष्म, तावदण्ड्यः तथा अण्ड्यः सूक्ष्मा पिङ्गलस्य शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य रौहितस्य अक्षपीतादिरसस्य अणिम्रा लेशेन पूर्णा तिष्ठति । अनिसूक्ष्मत्वात् रेशेनापि पूर्णा भवन्ति । तासु नाडीषु तदा स्वप्नकाले आश्रितो भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुषुप्तिस्थानप्रश्नस्योत्तरमाह यदा सुप्तः सहाप्येतीति । सुप्तः—वर्तमाने क — स्वप्नं सन् यदा उपरतस्वप्नदर्शनो भवति —

नियताम् । स्वप्नस्थानं किमिति प्रथमप्रश्नं तद्विवरणञ्च ध्येयम्, परमात्मनः सुप्तानाधारत्वात्, नाडीनामेव तथात्वात् परमात्म-
निरूपणे तदनुपयोगादिति चेत्—उच्यते । ‘य एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य धेतुं कर्म’ इत्यनेनैव जीवविलक्षणे ब्रह्मणि उपदिष्टे सिद्धे सुषुप्तप्रतिबोधनाद्यर्था प्रवृत्तिरेव किमथति विचारणीयम् । तदुच्यते । बालाकि सौपासितान् पुरुषान् कीर्तयन् शारीरं पुरुषं जाग्रतं सुप्तञ्च पृथक्पृथक् निर्दिदेश । सुषुप्तं तु रिजिह्वी । तेनाथ मन्यते—जाग्रतं पुंस्त्वं सुप्तोऽन्यः, ध्यान्नवराहाद्यनेकाभिमानशालि-
त्वात् सुप्तस्य । मन्यते हि स्वप्ने, ध्यान्नोऽहम्, महाराजोऽहम्, महा-
ब्राह्मणोऽहमित्येवम् । सुषुप्तिमूले तु जीवस्य लीनत्वात् श्वास-
प्रश्वासरूपेण तदाऽवस्थितं प्राणं एव सुषुप्तं स्यादिति तस्य पुरुषत्वा-
भावादेव सुषुप्तो न गणनीय इति । अतोऽयं बालाकि प्रतिबोधनीयः,
‘एक एवाऽऽत्मा जागरस्वप्नसुषुप्तीरनुभवति स्थानभेदेन । न च
सुषुप्तं प्राणः । तथासति प्राणनामभिरामन्त्रणे स उत्तिष्ठेत् । न धैर्यम्’
इति । तन्न, ‘यत्रैतत् सुप्तोऽभूत्, यत्पुं विज्ञानमयं इति जाग्रत्सुप्तस्य
दर्शितम् । जागरस्थानापेक्षयाऽतिरिक्तं नाडीस्थानं प्राप्य स एव
स्वप्नमनुभवति परमात्मानं प्राप्य सुषुप्तिमित्युपदिष्टं भवति । ३८

सहाप्येति ; श्रोत्रं सर्वैः शब्देः सहाप्येति ; मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्ये-
तीति ॥ ३९ ॥

स यदा प्रतिबुध्यते, यथा अग्नेर्विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठन्,

यदाशब्दानुरोधात् तदाशब्दोऽवाहर्तव्यः — अथ स्वप्नानन्तरं अस्मिन्
प्राणे प्राणशरीरेके परमात्मनि एकधा भवति । एकधामात्रो नाम—
जाग्रदाद्यवस्थानितदेहात्मामिमानमृतगगद्वेषादिलक्षणकालुष्यादिराहि-
त्येनावस्थानम् । 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति'
इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मनि प्रचुरप्रयोगात्, बाजसनेयके समान-
प्रकरणे, 'य एषोऽमर्हद्दय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति आकाशशब्दितस्य
सुषुप्त्याधारत्वश्रवणाच्च आकाशप्राणशब्दयोः परमात्मपरत्वमन्तरेणा
विरोधासंभवात्, 'सना सोम्य तदा संपन्नो भवति', 'सति संपद्य न
विदुः', 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इति परमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वस्य
श्रुत्यन्तर(रे)श्रवणाच्च प्राणशब्दो योगेन वा अपर्यवसानवृत्त्या वा
ब्रह्मपरः । परमात्मनो बुद्धिस्तत्वात् अस्मिन् इति निर्देशोऽप्युपपद्यते ।
अथ (तदा ?) तदुत्तरक्षण एव परमात्मानम् अपियन्ते जीवं वागाद्री
न्द्रियाण्यपि [तत्] स्कार्येण सहापियन्तीत्यर्थः । नामशब्दो नामाभि-
रूपनपरः । रूपशब्दश्चैव तज्ज्ञानौपयिककन्यापारपरौ । रूपशब्दादीनां
सुषुप्तौ लभ्यमानमवात् । इन्द्रियव्यापारोपरतेरेव सुषुप्तिशब्दार्थत्वात् ॥ ३९

उद्गमनापादानप्रशस्योत्तरमाह स यदा... लोकाः । जीवप्रबोध

यत्तामेरिति । अत्र, 'यथानेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः'
इति श्रीभाष्यपाठः ।

एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः ।
देवेभ्यो लोकाः ॥ ४० ॥ तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात्,
विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये, एवमेवैष प्राज्ञ आत्मा इदं शरीर-
मात्मानमनुप्रविष्टः आ लोमभ्यः आ नखेभ्यः ॥ ४१ ॥

तमेतमात्मानमेते आत्मानोऽन्ववस्यन्ति ॥ ४२ ॥

दशाया अमेर्विस्तुरिङ्गा इव एतस्मात् परमात्मन प्राणशब्दिता जीना
यथास्थान प्रस्थिता भवन्ति । तेभ्यश्च देवशब्दितानि इन्द्रियाणि,
एतेभ्यश्च लोकशब्दितानि ज्ञानानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तद् यथा क्षुरः आ नखेभ्यः । क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति
क्षुरधानं क्षुरकोशः । तस्मिन् यथा क्षुर अवहितः पिहितप्रविष्टः,—
विश्व विभर्ति वैश्वानराभ्यादिरूपेणेति विश्वम्भरोऽग्नि — तस्य कुलाये
नीडे — , एवमेवैष परमात्मा इदं पुरोवर्तिशरीरम् आलोमभ्य आ
नखेभ्यः । व्याप्त इत्यध्याहारः व्याप्त्या आत्मान जीवात्मानमनु-
प्रविष्टः अन्तर्यामितयाऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । तादृशस्य सुषुप्त्याधारत्वो-
द्गमनापादानत्वे समवन इति भावः । यद्वा इदं वाक्यं जीवशरीरपरमेव
व्याख्येयम् । आत्मानमिदं शरीरम् आत्मत्वेनाभिगम्यमानमिदं
शरीरम् आलोमभ्य आनखेभ्य जीवरूपेण प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तमेतमात्मानमिदं आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । एतादृशं पर-
मात्मानम् इतरे जीवा अन्ववस्यन्ति अनुवर्तन्ते ॥ ४२ ॥

अवहितः अधस्तात् निहितः, अन्तर्हित इति वा । शरीर-
मात्मानमित्युक्तयोर्मैदात् उभयोः अनुप्रविष्ट इत्यत्रान्वयायोगात्
शरीरं व्याप्त आत्मानमनुप्रविष्ट इत्यध्याहारेण प्रथमयोजना । ४१

सहाप्येति ; श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति ; मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्ये-
तीति ॥ ३९ ॥

स यदा प्रतियुध्यते, यथा अग्नेर्विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठन्,

यदाशब्दानुरोधात् तदाशब्दोऽध्याहर्तव्यः — अथ स्वप्नानन्तरं अस्मिन्
प्राणे प्राणशरीरके परमात्मनि एकधा भवति । एकधाभावो नाम—
जाम्बवस्याजनिदेहात्माभिमानकृतगगद्वेषादिलक्षणकालुष्यादिराहि-
त्येनावस्थानम् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति'
इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मनि प्रचुरप्रयोगात्, वाजसनेयके समान-
प्रकरणे, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति आकाशशब्दितस्य
सुषुप्त्याधारात्त्वश्रवणाच्च आकाशप्राणशब्दयोः परमात्मपरत्वमन्तरेण।
विरोधासंभवात्, 'सना सोम्य तदा संपन्नो भवति', 'सनि संपद्य न
विदुः', 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इति परमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वस्य
श्रुत्यन्तर(रे?)श्रवणाच्च प्राणशब्दो योगेन वा अपर्यवसानवृत्त्या वा
ब्रह्मपरः । परमात्मनो बुद्धिस्थत्वात् अस्मिन् इति निर्देशोऽप्युपपद्यते ।
अय (तदा ?) तदुत्तरक्षण एव परमात्मानम् अपियन्तं जीवं वागादी
न्द्रियाण्यपि [तत्] स्वकार्येण सहापियन्तीत्यर्थः । नामशब्दो नामाभि-
लपनपरः । रूपशब्दशब्दौ तज्ज्ञानौगयिकन्यापारपरौ । रूपशब्दादीनां
सुषुप्तौ लक्षणमभावात् । इन्द्रियन्यापारोपरतेरेव सुषुप्तिशब्दार्थत्वात् ॥ ३९ ॥

उद्गमनापादानपञ्चस्योत्तरमाह स यदा .. लोकाः । जीवप्रबोध-

यत्राग्नेरिति । अत्र, 'यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः'
इति श्रीमाध्यपाठः ।

स यावद् वा इन्द्र एतमात्मानं न विजहौ, तावदेतमसुरा अभिवभूवुः । स यदा विजहौ, अथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाय ।

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पयेंति, य एवं वेद । य एवं वेद ॥ ४५ ॥

स यावत्...य एवं वेद । इन्द्रो ब्रह्मविद्यालाभात् प्रागसुरैः पीडितः इमा ब्रह्मविद्या लब्ध्वा असुरहननेन विजयी सर्वदेवाधिपत्यं सर्वदेवश्रेष्ठ्यं स्वाराज्यशब्दिताकर्मवश्यत्वलक्षणं च प्राप । अतोऽन्योऽप्येवं वित् सर्वभूताधिपत्यं सर्वभूतश्रेष्ठ्यं पाषाहतिपूर्वकमकर्मवश्यत्वलक्षणं स्वाराज्यशब्दितं मोक्षञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।

व्यासार्थस्तु....“सर्वान् पाप्मनोऽपहत्येत्यनेनापहतपाप्म-
त्वादिगुणाष्टकमुक्तम्, जरादीनामपि पाप्मान्तर्गतत्वात् । उक्तं हि वाक्य-
कारैः, ‘स्यु पाप्मानं कालजरामृत्युशोकादयः संख्यातत्वात्’ इति ।
स्वाराज्यम् स्वाधीनत्वम् । अतः सत्यकामत्वं सत्यसत्करत्वं चोक्तं
भवति । अतः (तत् १) स्वाराज्यं संसारिम्योऽस्य श्रेष्ठ्यरूपम् आधिप-
त्यम् । अधिपतिः परमात्मा, ‘सर्वस्याधिपतिः’ इति श्रुतेः । तत्संबन्धि
आधिपत्यम् । गुणाष्टकं हि ब्रह्मसंबन्धितया ब्राह्ममुच्यते, “ब्राह्मेण
जैमिनि” इति । अतो ब्रह्मसंबन्धितया तत्साधर्म्यरूपं संसारिभ्यः श्रेष्ठता-
रूपं यत् स्वाराज्यम्, तदेतीनि श्रुतेरर्थः ”इत्युक्तम् । [य एवं वेद!]
अन्योऽपि य एतामुपनिषदं वेद, सोऽपि ईदृशं फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५

अन्योऽपि य एतामिति । इदं च एवं वेदेत्यभ्यासस्यार्थवर्जन-

यथा श्रेष्ठिन स्वा ॥ ४३ ॥

तद् यथा श्रेष्ठी स्वेर्भुङ्क्ते, यथा श्रेष्ठिन स्वा भुञ्जते-एवमेवैष
प्राज्ञ आत्मा एतेरात्ममिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वै, एव वा एत-
मात्मानोऽन्वयस्यन्ति ॥ ४४ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह यथा श्रेष्ठिन स्वाः । यथा श्रेष्ठयवन्त स्वा
ज्ञातय अनुवर्तन्ते ॥ ४३ ॥

तद् यथा श्रेष्ठी । यथा कश्चित् प्रभु भोगोपकरणमूतै
स्वैर्जातिभि भोगान् भुङ्क्ते यथा स्वाश्च बन्धव त प्रभुमैश्वर्यादि
समप्रमनुमूय तद्दत्तानि वित्तादीनि चोपनीय हृष्यन्ति—एवमेवाय
परमात्मा स्वोपकरणमूतैर्जीवात्मभिर्लीलारस भुङ्क्ते । ते चाऽऽत्मान
परमात्मदत्तभोगोपकरणा सर्वैश्वर्यादिगुणविशिष्ट तमनुमूय हृष्टा भवन्ती
त्यर्थ । यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन भुञ्जन्तीति पाठे, यथा प्रधानपुरुष
स्वकीयैर्मृत्यादिभि भोगसाधनानि उपहरद्भि हेतुभि भोगान् भुङ्क्ते,
यथा च भोगसाधनानि उपहरन्त प्रधानपुरुषं पालयन्ति—एवमित्यर्थ ।
'भुज पालने' इति भुजे परस्मैपदित्वादिति ध्येयम् । ईदृश भोक्तृत्व
जीवद्वारा वा परमात्मनि योजनीयम् ॥ ४४ ॥

श्रेष्ठयन्तमिति । श्रेष्ठिपद वैश्ये रूढ तदर्थत्रिवक्षयाऽप्यन्य-
मर्हति । अद्यापि तथा विदोषग्रहणे कारणाभावात् श्रेष्ठयन्तमित्यर्थ-
घर्णनम् ।

४३

तद्यथा श्रेष्ठीति । अत्र, तद्यथा श्रेष्ठी स्वेर्भुङ्क्ते यथा वा स्वा
श्रेष्ठिन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रजात्मा एतेरात्ममिर्भुङ्क्ते, एवमेवैत
आत्मान एव भुञ्जन्ति' इति श्रीभाष्यपाठ ।

४४

स याचद् वा इन्द्र एतमात्मानं न विजहौ, तावदेनमसुरा अभिवभूवुः । स यदा विजहौ, अथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाय ।

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पश्यति, न एवं वेद । य एवं वेद ॥ ४५ ॥

स याचत्...य एवं वेद । इन्द्रो ब्रह्मविद्यालाभात् मागसुरैः पीडितः इमा ब्रह्मविद्यां लब्ध्वा असुरहननेन विजयी सर्वदेवाधिपत्यं सर्वदेवश्रेष्ठ्यं स्वाराज्यशब्दिताकर्मवश्यत्वलक्षणं च प्राप । अतोऽन्योऽप्येवं वित् सर्वभूताधिपत्यं सर्वभू-श्रेष्ठ्यं पाषाहतिपूर्वकमकर्मवश्यत्वलक्षणं स्वाराज्यशब्दितं मोक्षञ्च प्राप्तोतीत्यर्थः ।

व्यासार्थस्तु....“सर्वान् पाप्मनोऽपहत्येत्यनेनापहतपाप्म-स्वादिगुणाष्टकमुक्तम्, जरादीनामपि पाप्मानन्गतरवात् । उक्तं हि वाक्य-कारैः, ‘स्यु पाप्मानं कालजरामृत्युशोकादयः सख्यातत्वात्’ इति । स्वाराज्यम् स्वाधीनत्वम् । अतः सत्यकामत्वे सत्यसकलपरवशोक्तं भवति । अतः (तत् १) स्वाराज्यं सप्तारिभ्योऽस्य श्रेष्ठ्यरूपम् आधिप-त्यम् । अधिपतिः परमात्मा, ‘सर्वस्याधिपतिः’ इति श्रुतेः । तत्सर्वान्वि आधिपत्यम् । गुणाष्टकं हि ब्रह्मसर्वान्वितया ब्राह्ममुच्यते, “ब्राह्मेण जैमिनि” इति । अतो ब्रह्मसर्वान्वितया तत्साधर्म्यरूपं सप्तारिभ्यः श्रेष्ठता-रूपं यत् स्वाराज्यम्, तदेतीति श्रुतेरर्थः ”इत्युक्तम् । [य एव वेद ॥] अन्योऽपि य एतामुपनिषदं वेद, सोऽपि ईदृशं फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अन्योऽपि य एतामिति । इदं य एवं वेदेत्यभ्यासस्यार्थवर्णन-

ओं वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

इति ऋग्वेदे कौपीतक्युपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति कौपीतकिज्जाहणोपनिषत् ॥

शुभमस्तु

—:०४:—

एतत् प्रकरणं समन्वयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम् । तत्र हि—
 ‘यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्यः’
 इत्यत्र [य. १] आदित्यादिपुरुषाणां कर्ता, तत्कर्तृत्वनिर्वाहकञ्च पुण्य-
 पापादिलक्षणं कर्म यस्यास्ति, स वेदितव्य इत्यर्थप्रतीतेः, कर्मशब्दस्य
 पुण्यपापयोः रूढत्वात्, सुप्तपुरुषागमनयष्टिघातोत्थापनादीनाञ्च जीव-
 लिङ्गत्वात्, ‘तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते’ इति वाक्यप्रतिपाद्यभोक्तृत्वपरि-
 वाल्यत्वयोर्जीव एव संभवात् जीव एव प्रकरणप्रतिपाद्य इति प्राप्ते—
 उच्यते, “जगद्वाचित्वात्” । ‘यस्य चैतत्कर्म’ इत्यत्र कर्मशब्दस्य यद्यपि
 पुण्यपापादौ गदिरस्ति—तथापि चलनेऽपि रूढ्यविशेषेण रूढयोः
 परस्परकलहायमानत्वेनार्थनिर्णयासामर्थ्यात्, एतच्छब्दस्य प्रत्यक्षादि-
 सन्निधापितजगत्पररौचित्येन तत्समानाधिकृतकर्मशब्दस्यापि, क्रियत
 इति कर्मेति द्युत्पत्त्या जगद्वचनत्वमेवोचितम् । ततश्चायमर्थः—त्वदु-

मिव । अभ्यासस्य समाप्त्यर्थत्वं सर्वत्र प्रसिद्धमिहापि संभवति ।

जगद्वचनत्वमेवोचितमिति । नात्र कर्मपदं जगदित्यर्थरुम् ;
 अप्रसिद्धेः । अपितु जगति एतत्पदेनोक्ते तद्गतकार्यत्वमाचि । तथा च
 भाष्यम् “रुद्रस्य जगतः कार्यत्वमाचि” इति । एतच्छब्द एव सर्व-

क्तानामादित्यादिपुरुषाणां य कर्ता, अन्नतो गत्वा, सर्वमपि जगत्
यस्य कार्यम्, स एव वेदितव्य । ततश्च नात्र जीवस्य प्रसक्तिः ।
यदि हि पुण्यापुण्यलक्षणकर्मसंबन्धी जीवोऽत्र वाक्ये प्रतिपाद्यः स्यात्—
तदा आदित्यादिषु पुरुषवादिने वालाकिमन्नज्ञादित्वेन प्रत्याख्यातवता
अजातशत्रुणा स्वयमन्नज्ञेन उपदेश्यत्वात्संभवात् [असामञ्जस्य स्यात्*] ।
अतो नाय कर्मशब्दः पुण्यापापवचन अपितु जगद्वचन । “जीवमुख्य-
माणलिङ्गान्तेति चेत् तद् व्याख्यातम्” । यद्विधानोत्थापनभोक्तृत्वादि-
जीवलिङ्गात्, ‘अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्देन प्राण-
भूतं निर्दिश्य तत्र करणग्रामस्यैकधाभावश्रवणात्, प्राणभूतस्य जीव-

जगत्परः । तद्वत्कार्यत्वं कर्मेत्यनेनोच्यते, सर्वं यस्य कार्यमिति ।
एषकारेण पुण्यापुण्यपरत्वेऽनौचित्यातिशयो ज्ञाप्यते । तत्पक्षे हि
पुरुषाणां कर्तृत्युक्तं कर्तृत्वं जीवे अस्वरसम्-पुरुषसृष्टिसंरक्षणाश्रयत्वा-
भावात् । पुरुषोत्पत्तिपर्यवसायिपुण्यादिकर्मकर्तृत्वस्यैव तत्र
सत्त्वात् । तावदर्थविग्रहायां यस्य स्यैतत्कर्मेति पुनरुक्तं स्यात् । यस्य
कर्मेत्येवालमिति एतत्पदवैयर्थ्यश्च । वाशब्दश्चानन्वितः, चशब्दस्यैव
युक्तत्वात् । एवमत्र भाष्ये, ‘यद्यपि रूढिरस्ति, तथापि’ इति प्रयोग-
स्वरस्यात् पुण्यापुण्ययोः रूढावप्यनतिसंमतिरात्रिचिद्यते, चलने
रूढेरावश्यकत्वेन प्रकरणाद्यनुरोधेन कर्मेत्येन रूपेणैव तद्विशेषग्रहण-
संभवादिति ।

प्राणशब्देनेति । अत्र प्रकरणे प्राणनाममिरामन्त्रणरूपं प्राणलिङ्गं
प्रथममस्ति । पश्चात्, ‘प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दश्च । तत्र
प्रथमस्य आत्मनि प्राणव्यतिरिक्तताज्ञापनार्थता पूर्वपक्षिणोऽपीष्टा ।
तेन प्राणव्यतिरेकसिद्धावपि जीवत्वं न सिद्ध्यति । अतो द्वितीय-

लिङ्गत्वाच्च जीव एवात्र प्रतिपाद्यते । न च प्राणशब्दस्य मुख्यप्राण
 एवार्थः, प्राणनामभिरामन्तणाश्रवणेन मुख्यप्राणव्यतिरिक्तत्वस्य ज्ञापित-
 त्वेन मुख्यप्राणस्य एतत्प्रकरणप्रतिपाद्यत्वासम्भवेन प्राणशब्दस्य प्राणमह-
 चरितनीयलभकम्भैः युक्तत्वात् । ततश्च यद्व्यादिजीवलिङ्गात् प्राण-
 शब्दसंकीर्तनाच्च प्राणभृत् जीव एवात्र प्रतिपाद्यत इति चेत्—
 तत् व्याख्यातम् । प्रतर्दनविद्यायाम्, 'यत्र प्रकरणे ब्रह्मलिङ्गानि
 चिदचिल्लिङ्गानि चोपलभ्यन्ते, तत्र चिदचिल्लिङ्गानां चिदचिच्छरीर-
 कान्वयसम्भवात् चेतनाचेतनशरीरकब्रह्मोपासनं सिधीयते' इत्युक्तत्वात् ।
 इहान-यथाविद्वज्जीवलिङ्गमस्ति चेत् — तच्छरीरकब्रह्मोपासनार्थं तन्मध्य-
 वर्तिजीवोपदेशः । अत्र च प्रकरणे उपक्रम एव, 'मृषा वै मा-
 सवादयिष्ठा' इति अग्रज्ज्ञवादप्रत्याख्यानदर्शनात् पाषाणहतिपूर्वकस्वाराज्य-
 रूपब्रह्मविधैकान्तकलेनोपसंहारात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वेन निश्चितत्वात्
 मध्ये जीवोपदेशस्तच्छरीरकतया ब्रह्मोपासनार्थं इत्यध्ययसीयत इत्यर्थः ।
 "अन्यार्थे तु जैमिनि प्रश्नोपासनाभ्यामपि चैवमेके" । यद्विघातेन
 जीवसंश्लेषेन जीवोपदेशोपपत्तिरिति जैमिनिराचार्यो

ग्रहणम् । ननु प्राणशब्दस्य जीवलिङ्गत्वेन वर्णनं पूर्ववक्षीष्टं चेत्,
 'जीवलिङ्गाप्रति चेत्' इति चेत्तदुपदेयं उच्यते चेत्— नृत्यम् । सूत्रकारः,
 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि चेत्—न उपसर्गत्रिध्यात् इति ॥ गुक्तसूत्र-
 प्रत्यभिज्ञानसप्तसिद्धिर्वापि पूर्ववक्ष्यादाय जीवमुख्यप्राणलिङ्ग इति
 पूर्वशब्दप्रयोगेणानुवदतीति नान्यम् । न हि प्राणस्य प्रवरणप्रधानप्रति-
 पाद्यता सम्भवति, 'तद्यथा श्रद्धा' इत्याद्युक्तभोक्तृत्वात्मत्वादेरतः प्रयात् ।

जैमिनिराचार्यो नन्वा इति । नन्वत्र पूर्वसूत्रे जीवशरीरक-

मन्वते । 'कुतः प्रश्नस्याख्यानाभ्याम् = प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । यद्वि-
घातेनापि जीवप्रतिषेधनानन्तरम्, 'कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ
कैतदभूत् कुत एतदागात्' इति जीवमुपेत्याधारप्रश्नस्य, 'अथास्मिन्
प्राण एवैकधा भवति' इति परमात्मवाचिप्राणशब्देन प्रतिवचनदर्शनाच्च
जीवातिरिक्तब्रह्मप्रतिषेधनशेषनयैव जीवोप-न्यासः । न तु तस्यैव शेषि-
तया । ननु, 'कैतदभूत्' इत्येतच्छब्देन न जीवोऽभिधीयते, येन तत्प्रति-
पादनं परमात्मप्रतिपत्तिशेषभूतं स्यात् । अपि तु एतच्छब्देन करण-
जातमभिधीयते । एतत् करणजातं सुषुप्तौ क्लीनम्, प्रबोधदशायां
कुत उत्थितमिति प्रश्नः—'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति प्राण
शब्दनिर्दिष्टे प्राणमृनि त्व इति प्रतिवचनतत्पर्यञ्च किं न स्यादिति चेत्,
तत्राह, "अपि चैवमेके" । एके—वाजसनेयशास्त्रिनः प्रश्नप्रतिवचनयो
जीवमुपेत्याधारविषयत्वेन स्पष्टमात्रमन्ति । 'य एष विज्ञानमय पुरुष
कैष तदभूत्' इति, 'य एषोऽर्हदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति च ।
अतो जीवप्रतिपादनस्य परमात्मप्रतिपादनशेषत्वात् परमात्मैवात्र प्रकरणे
प्रतिपाद्यः, न जीव इति स्थितम् ॥ ४५ ॥

प्रतीतिगतार्थं जीवोपदेश इति स्वमतं कथयन् सूत्रकारो यदि जैमिनि-
मतं पश्चात् निर्दिशति, तर्हि कतरदत्र ग्राह्यम् । द्वितीयपादे
वैश्वानरविद्यायामग्निशरीरपरमात्मोपासने प्रतीतिशब्द इत्युक्त्वा,
'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि' इति योगार्थपक्षमुपदिक्षेत् । तत्र
सूत्रकारपक्षमेवादृत्य, जैमिनिमतप्रदर्शनं सम्भवदुदाहरणान्तरविषय-
तत्परिग्रहामिप्रायेणेति चर्षयाम । न ह्यत्रापि तद्वत् स्थलान्तरे
जीवोपदेशस्य जीवव्यतिरेकप्रदर्शनार्थताव्युत्पादनत्वेह जैमिनि-

मतोक्तिरिति शक्यं वक्तुम् ; 'अपि चैवमेके' इति प्रकृतस्थल एव
 जैमिनिमतग्राह्यतायामुपपृष्टम्भकवर्णनात् । अत्र जैमिनिमतमेव तन्मत-
 मिति चेत्, तर्हि पूर्वसूत्रमिदं सूत्रञ्च, 'तद् व्याख्यातम्' इति भाग-
 त्यागेन एकसूत्रतया प्रणेतव्यं भवेत् इति चेत्—उच्यते । अत्र
 पूर्वसूत्रेण जीवमुख्यप्राणोभयविषयेऽपि विशिष्टोपासनपक्ष उक्तः,
 अनेन सूत्रेण विशिष्टोपासनमुपेक्ष्य जीवादिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थस्तदुप-
 देश इति पक्षान्तरमुच्यते इति कैयान्चिन्निर्वाहः इह प्रकाशिकाया-
 माहृतः । नन्वेवं कतरम्मतं ग्राह्यमिति शङ्का परिहार्येति चेत्—
 उच्यते । जैमिनिमतमेवेह सूत्रकारस्यापि गूढमभिमतम् । पूर्वसूत्रेण
 पक्षान्तरकथनञ्च तस्यापि स्थलान्तरे समादरणीयत्वमस्तीति ज्ञाप-
 नाय । धैर्यान्तराधिकरणे जैमिनिपक्षग्रहणं स्थलान्तरे उपयोगाभि-
 प्रायेण । इह स्वपक्षग्रहणं तदभिप्रायेणेति विशेषः । तेन चेदृश-
 समाधानस्य प्रागेवोक्ततया पूर्वपक्षः प्रायो नोदियादिति ज्ञाप्यते ।
 तदनन्तरञ्च तादृशं समाधानमिहासंभावितमिति पुनः पूर्वपक्ष-
 शङ्कायां प्रक्रान्तरेण समाधानं हृदयं जैमिनिकण्ठोक्तं प्रदर्श्यते ।
 कथं तद्विहासंभावितमिति चेत्—यत्र जीवादौ परमात्मराचिशब्द-
 सामानाधिकरण्यादिना परमात्मधर्मन्यप्रतीतिः, तत्र विशिष्ट-
 विवक्षा । इह तु, 'केप तदाऽभूत् कुत एतदागतम्', 'एतस्मादात्मनः
 प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते' इति व्यधिकरणनिर्देश एव लक्ष्यते ।
 अतो विशिष्टोपासनमसंभावितमिति । एवं सूत्रद्वयेन पक्षद्वयनिर्देशश्च
 अधिकरणसारावल्यामपि दर्शितः—

“इत्थं जीवातिरिक्ते प्रकरणनियते तत्र यज्जीवमुख्य-

प्राणाख्यानं न तेन क्षतिरिह च तथा तद्विशिष्टेष्वुपासा ।

प्राणस्य प्राणभाजोऽप्यधिकरणतया वाजिवाक्योक्तरीत्या

ब्रह्मक्षप्ये तदन्यप्रकथनमिति हि स्थापना सावेभोमी॥” इति ।

अत्र श्लोके पूर्वार्धेन विशिष्टोपासनमुक्त्या तद्विवरणमेवोत्तरार्धेन क्रियते । चाजिवाक्यम् अन्तर्यामिब्राह्मणम् । तृतीयपादे, 'ब्रह्मोच्यते' इति शेषः । तथाच अन्तर्यामिश्रुतिरीत्या इह प्राणजीवविशिष्टतया ब्रह्मोच्यत इति तदर्थः । एवं ब्रह्मज्ञप्त्यै तदन्यप्रकथनात् प्रतर्दन-विद्यायामिवेह । पि विशिष्टोपासनसंभवात् एषा स्थापना सार्वभौमीति चिन्तामणिव्याख्यानुसारेणार्थः ।

चिन्तामणौ यथावस्थितवान्यभ्रंशात् तथैतत्तत्र चाक्यान्तर-प्रक्षेपशङ्का अविश्वसनीयत्वमाशङ्क्य प्रवृत्तायां षड्योजनायां पूर्वार्धे विशिष्टोपासनरूपमेतदधिकरणद्वितीयसूत्रप्रमेयमुच्यते । तृतीयसूत्र-प्रमेयमुत्तरार्धे । चाजिवाक्यं तावत् 'अपि चैत्रमेकै' इति सूत्रखण्ड-विषक्षितं वाक्यम् । न त्वन्तर्यामिब्राह्मणम् । तथाच तत्र प्राणजीव-कथनं जीवाधिकरणतया तदन्यभूतं ब्रह्मेति ज्ञापनार्थम् । अपमुत्कृष्टः परिहार इति तदर्थं इत्युक्तम् । तत् सिद्धम् एवमाद्यनुरोधादत्र, 'जीवो-पदेशः तच्छरीरकब्रह्मोपासनार्थं इत्यन्यवसीयते' इति वर्ण्यत इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—श्रीभाष्ये द्वितीयसूत्रस्य जीवविशिष्टब्रह्मो-पासनतात्पर्यकत्वं नैव भाषितम् । प्राणशरीरकब्रह्मोपासनमिह प्रकरणे संभवतीति तेन सूत्रेण कथ्यत इति पुनर्भाष्यसूक्तिमापाततः पठन्तः सर्वे संमन्येरन् । यस्तुतः सूक्तिशीलीमवदधानैरिदं सुज्ञानम्, यत् द्वितीयसूत्रभाष्यम् "तत्परतया वर्णनीयानीति" इत्यन्तेन समाप्तम् । ततः, "प्रतर्दने हि" इत्यादि "इत्यग्राह" इत्यन्तं तृतीयसूत्रावतरण-भूतमिति । अतश्च प्राणशरीरकतया ब्रह्मोपासनमपि न भाष्यरूपा द्वितीयसूत्रविशक्षिततया कण्ठोक्तम् । किन्तु तृतीयसूत्रोत्थानोपयोगि-शङ्काहन्मुखेन संभवमात्रेणाऽऽविष्कृतमित्येतदेव । जीवविशिष्टो-पासनं तु नतराम् । तर्हि द्वितीयसूत्रप्रमेयं किमिति चेत्—न विशिष्टोपासनं चाक्यविवक्षितमिति तत्प्रमेयम् ; किन्तु ब्रह्मपरत्वस्य प्रकरणे निश्चितत्वात् जीवादिलिङ्गं श्रूयमाणमपि तच्छेषतया नैय-

मित्येतदेव । तदेव भाषितम्, “तत्परतया वर्णनीयानि” इति । अत्र च श्रुतप्रकाशिका, “न त्पासनार्थत्वमप्यतिदेष्टव्यमिति भावः” इति । अथ च, शेषतया वर्णने नाम विशिष्टोपासनपरतया वर्णनान्नाधिकं भवेदिति श्रुत्या तस्य प्राणविषये संभवेऽपि जीवविषये असंभवं विमृशता शङ्कायां क्रियमाणायाम् उपासनातिरिक्तप्रकारेण शेषतया वर्णनमुपपादयितुं तृतीयसूत्रमिति ।

ननु तर्हि द्वितीयसूत्रे, ‘तद् व्याख्यातम्’ इति किमर्थम् ? तद् विहाय द्वितीयतृतीयसूत्रयोरेकसूत्रतया पठनमेव पर्याप्तम् । न च प्रकृतस्थले प्रकारान्तरेण निर्वाहेऽपि उदाहरणान्तरे विशिष्टोपासनमपि भवतीति ज्ञापनार्थं सूत्रभेद इति वाच्यम्—इन्द्रप्राणाधिकरणे विशिष्टोपासनपक्षस्योक्तत्वात् इह प्रकारान्तरेण निर्वाहे दर्शिते, यत्र यत्संभवः, तत्र तद्ग्रहणमित्यस्य ज्ञायमानतया पृथक्सूत्रवैयर्थ्यात् । अत एव प्राणविषये विशिष्टोपासनसंभवासूचनार्थं पृथक्सूत्रप्रणयनमित्यपि न मन्तव्यम्—इन्द्रप्राणाधिकरणमिदञ्च पश्यतां यथासंभवं तत्तद्ग्रहणस्य स्वतःसिद्धेरिति चेत्—उच्यते । इन्द्रप्राणाधिकरणे, ‘उपासार्त्तविध्यात्’ इत्युपासनपरतया निर्वाहस्य तत्र संभवामिप्रायेण कथनेऽपि तदधिकरणस्य विशिष्टोपासनेनैव निर्वाहवर्णने न तात्पर्यम् । किन्तु यत्र यथा संभवति तत्र तथा शेषतया निर्वाहवर्णने एवेति ज्ञापनार्थमेव, ‘तद् व्याख्यातम्’ इति पठित्वा पृथक्कृतम् । अत्र संभवनिर्वाहप्रकारोपपादनार्थञ्च कृतीयसूत्रम् । ‘अन्यार्थं तु’ इत्यस्याथमाशयः—प्रकरणस्य जीवपरत्वं शङ्कमानेन यथा तत्र प्राणनामभिरामन्तणादेः प्राणलिङ्गस्य प्राणानिरिक्ततया जीवज्ञापनपरत्वं प्रमाण्यते, तथा ग्रहपरत्यवादिना जीवलिङ्गस्य जीवातिरिक्तग्रहप्रापनपरत्वं हि सुवचमिति ।

एवञ्च, ‘अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति याव्यम् अस्मिन् इति प्रकरणिनं परमात्मानं युवत् परमात्मनिष्ठं मुख्यप्राणैकधाभावपरं वा,

प्राणभृति एकधाभावपरं वा प्राणशरीरके परमात्मनि एकीभावपरं वा, 'प्राणस्य प्राणम्' इत्युक्तरीत्या पुष्कलप्राणनव्यापाराश्रये परमात्मनि एकीभावपरं वेति चिमर्शं, अत्र स्वनोद्गमनयोरिव सुपुतावेकधाभावस्यान्य जीवकर्तृकताया एव स्वरसतः, 'यदा सुतः स्वर्नं न कथञ्चन पश्यति' इति बाधयनश्च सिद्धत्वात् करणग्रामस्यैकधाभावो नात्र वर्ण्यत इति जीवकर्तृकएकीभावोऽयं परमात्मन्येवेति निश्चये जाते, प्राणशरीरकरमात्मपरत्वमप्यौचित्यादुपेक्षितं युक्तम् । समानप्रकरणे बृहदारण्यके, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इत्यत्र आकाशशब्दो न हि भूताकाशविशिष्टपरमात्मयाची, भूताकाशे जीवशयनाभावात् । किन्तु आ = समन्तात् काशत इत्युक्तपरमात्मयाची । तद्वदिहापि प्राणशब्दो न मुख्यप्राणविशिष्टयाची; मुख्यप्राणे जीवस्यैकीभावाभावात् । किन्तु प्राणनव्यापारविशिष्टपरमात्मयाचीति पर्यालोचनसंभवात् । अस्मिन् प्राण एषेत्यस्य अस्मिन्नेव प्राणे, न तु मुख्यप्राणे अन्यत्र वेत्यर्थः । प्राणनप्रदे परमात्मनि सुपुस्तत्वादेवायं जागरप्रयासायासपरिहारं लभत इति भावः ।

अस्तु तावदिदं कथमपि । सूत्रभाष्ययोराशयस्तावत् प्रागुक्तो धार्यः । एवञ्च 'तद् व्याख्यातम्' इति इन्द्रप्राणाधिकरणातिदेशकरणात् इदमधिकरणं तदुपरि अधिकाशस्या प्रवृत्तमित्यपि सूच्यते । अधिकाशज्ञापरिहारप्रकारी च श्रुतप्रकाशिकायां दर्शितो, "प्रतर्दनविद्यायाः सुप्रक्रमे जीवल्लिङ्गागमः । महावान्यस्वारस्यं तु परमात्मरत्ने । इह रूपक्रमोपसंहारमध्येषु जीवल्लिङ्गावगमात् अत एव परमात्मनः चिदचिद्विशिष्टतापरत्वाभावेनोपासाद्वैविध्याप्रतिपत्तेः प्रानर्दनन्यायानवकाश इत्यधिकाशज्ञा । त्रिविधोपासनाभावेऽपि जीवतिरिक्तग्रहबोधनरूपप्रयोजनसंभवादस्त्ययकाश इत्यनन्तरसूत्रे विवक्षितोऽधिकः परिहारः" इति । दर्शितभाष्यस्वारस्यश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थानुरोधेन च अन्यत् वान्यजातं नेयम् ।

नन्वेवं विशिष्टोपासनपरत्वं द्वितीयसूत्रे न विवक्षितं चेत्—
 अधिकरणसारावल्यां तद्वर्णनं कथम्—उच्यते । बहुषु तालकोशेषु
 अत्र श्लोके द्वितीयः पाद एवं पठ्यते, “प्राणारथानं न तेन क्षतिरिह
 न तथा तद्विशिष्टोऽप्युपासा” इति । व्याख्यानेऽपि बहुताल-
 कोशरक्षितः मञ्चटितः पाठः समुचितो न सहसा प्रतिक्षेपमर्हति ।
 तद्वयमर्थः—जीवापेक्षयोत्कृष्टे परमात्मनि प्रकरणार्थतया स्थिते सति
 जीवमुख्यप्राणारथानं स्थितमपि न क्षतिरम् । तावता इन्द्रप्राणाधि-
 करणोक्तरीत्या जीवविशिष्टोपासनं विवक्षितमिति न मन्तव्यम् ।
 तथा = स्वरूपेणोपासनम् प्रातर्दनोपासनम् तद्विशिष्टोऽप्युपासा नेह
 भवति । किन्तु वाजिवाक्ये आकाशादिष्वद्यटिते जीवस्य ब्रह्माधार-
 कत्वं यथा स्थापितम्, तथेहापि प्राणजीवाधारतया ब्रह्मज्ञापनार्थमेव
 तत्कथनम् । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या प्राणजीवाधारतायाः ब्रह्मणि
 सत्त्वात् तद्रूपेण ब्रह्मज्ञापनार्थमेव प्राणजीवकथनमिति इन्द्रप्राणा-
 धिकरणार्थस्थापना चेत् त्रियते, सा सार्धमीमी हि । प्रतर्दनविद्या-
 भूमाविव धालाकिविद्याभूमापि सा मुखमवतरतीति । श्लोके प्राणस्ये-
 त्यादि स्थापनेत्यन्तमिन्द्रप्राणाधिकरणार्थस्थापनापरम् । वाजिवाक्य-
 पदं चिन्तामणिग्रन्थ इवान्तर्यामिब्राह्मणपरम् । सार्धमीमीति
 प्रकृताधिकरणविषयवाक्येऽपि तदतिदेशसंमत् उच्यते इति ।

एवञ्च द्वितीयसूत्रस्य विशिष्टोपासनपरतयाऽत्र योजनं यथाक्षुत्तानु-
 सारिवहुग्रन्थविमर्शं सारावलिश्रुतप्रकाशिसामरस्ये श्रीदासीन्येन
 सारावलिप्रसिद्धपाठानुसारेण सुखग्राह्यार्थमात्रसंग्रहदृष्टयेति ॥

सचन्द्रलोकमोगोक्ता मुक्तिः पर्यङ्गविद्यया ।

पेहिकामुष्मिन्श्लेषा मुक्तिः प्रातर्दनीयता ॥

केवला मुक्तिरन्ते च प्रोक्ता धालाकिविद्यया ।

मुख्यप्राणस्य साक्षस्य मध्ये वैमर्मीरितम् ॥

इत्यमीशाद्युपनिषत्परिष्कारविधयिना ।

वेदान्तलक्षणाभिर्ययोगीन्द्राद्वययज्ञसेविना ॥

क्षेमाय य करुणया क्षितिनिर्जराणा भूमावजृम्भयत भाष्यसुषामुदार ।
वामागमाध्वगवदावदतूल्यातो रामानुज स मुनिरादित्यता मदुक्तिम् ॥

इति

श्रीमत्तानाचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-

समधिगतशारीरकमीमासाभाष्यद्वयस्य परकालमुनि

पादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य

श्रीरङ्गमामानुजमुनेः कृतिषु

कौपीतकिन्नामणोपनिषत्प्रकाशिका संपूर्णा ॥

श्रीरस्तु ॥

श्रीमते रङ्गमामानुजमहादेशिकाय नमः

रङ्गलक्ष्मणयोगीन्द्रालुब्धवेदान्तसपदा ।

विविधग्रन्थनिर्माणसिद्धसाधुप्रसत्तिना ॥

वीरराघवसङ्गेन वात्स्यसञ्चक्रवर्तिना ।

कौपीतकिन्नुतिशिर परिष्कार कमात् कृत ॥

इति वात्स्यसञ्चक्रवर्तिवीरराघवाचार्यकृत

कौपीतक्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीमते हयवदत्तपरमहन्से नमः

श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

शारीरके कौपीतक्युपनिषद्भाष्यस्य लघ्वी

१-२-

३-१-१२

३-

२-१-२९-३२

१-३७

३-३-२८

४-

१-४-१६-१८

२-१४

३-३ ११

श्रीः
कौपीतक्युपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

—:—

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ऋग्वेदसंस्थिता ।
 अध्यायेषु चतुर्विंश प्रथमे प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
 पर्यङ्कविद्या यत्तिष्ठ इष्टिकृच्चन्द्रलोकमाक् ।
 अनुभूय फलं चन्द्रविसृष्टस्तत्त्वभाषणात् ॥ २ ॥
 देवयानेन संप्राप्य ब्रह्मलोकमरं हृदम् ।
 विरजां चातीत्य पञ्चशत्या चाप्सरसां तदा ॥ ३ ॥
 प्रत्युद्गतः सोपहारं दिव्यरूपः परिष्कृतः ।
 तिर्य्यगृक्षादिकं प्राप्य क्रमाद् गन्धादिशोभितः ॥ ४ ॥
 द्वारपापद्रवात् आसन्नस्थानोऽमितौजसि ।
 पर्यङ्के ब्रह्मणा पृष्टः सत्यवाक् भोगसान्ध्यमाक् ॥ ५ ॥
 मुख्यामुख्यप्राणचिन्ता द्वितीयाध्यायविस्तृता ।
 प्रातर्दनी तृतीयेऽन्या परविद्या प्रकीर्तिता ॥ ६ ॥
 इन्द्रेण त्वाष्ट्रहत्यादिकर्तृस्त्वान्तर्गतः परः ।
 प्राणस्याप्यन्तरः प्राज्ञः आनन्दश्चाजरामृतः ॥ ७ ॥
 सतोऽसतः कारयिता मुक्त्यै ततोऽपदिश्यते ।
 तुर्ये बालाकिविद्योक्ता वृद्धदारण्यके स्थिता ॥ ८ ॥

॥ शुभमस्तु ॥

—:***:—

कौपीतक्युपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

चित्रो गार्ग्ययिणि	481	फणहस्ता	"
भारुणि	"	उपधी	505
श्वेतकेतु गौतमस्य पुत्र	482	धी	"
अरोहद्	497-500	कौपीतकि	514
मूहर्ता यष्टिहा	497-501	पैहस्य	515
तिल्यो वृक्ष	497-498	प्रतर्दनो द्वयोदासि	527
सालज्य सस्थानम्	497	इन्द्र	"
विरजा नदी	497	तिरीपी र्नाष्ट	530
अपराजितमायतनम्	"	अरुमुखा यतय	"
इन्द्रप्रजापती द्वारगोपी	498	प्राह्लादय	"
विभुप्रमितम् (मण्डपम्)	"	पौलोमा	"
विचक्षणा आसन्दी	"	कालकञ्जा	"
प्रिया मानसी	"	गार्ग्यो वालाकि	553
प्रतिरूपा चाक्षुपी	"	उशीनरा	"
अप्सरस	"	सत्त्वमत्स्या	"
अञ्जनहस्ता	"	कुरुपाञ्चाला	"
मालाहस्ता	"	काशीविदेहा	"
धूर्णहस्ता	"	अजातशत्रु कादय	"
वासोहस्ता	"		

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषद्विषयसूची

पर्यङ्कविद्या	481-514
चित्रेण श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः	481
श्वेतकेतुपितरं प्रति चित्रेण रहस्योपदेशः	483
अनिष्टादिकायधिकरणविचारादि	x 483
चन्द्रमोतिखण्डेन परमपदगमनम्	490-91
तट्टिदधिकरणम्	x 495-96
धैकुण्ठे हृदनदीवृक्षादि	497
पर्यङ्कः प्रियादि च	498
अप्सरःपञ्चशतीप्रेषणम्	499
नाम्परायाधिकरणम्	x 501
पर्यङ्कवर्णनम्	505
रहस्यप्राप्तिसंवादादि	505-508
अर्चिरादिगतिं धिमेय मुक्तिवादिनां परेषां खण्डनम्	509-11
गणब्रह्मद्विष्टिप्रमेदाः	514-527
ऽन्ध्रियापेक्षया प्राणस्य प्राशस्त्यम्	524-25
उत्तर्दनविद्या	527-552
रभाववर्णनम्	529
ऽन्ध्रेण स्वान्तर्याम्युपदेशः	531
गणजीवयोरेककार्यकरत्वम्	535
रहस्यगणश्चिदन्तर्यामित्वम्	547
ऽन्ध्रप्राणाधिकरणम्	x 551
गलाफिविद्या	5 3
गलाफिना स्वक्रवहशानप्रकटनम्	553-61
अजातशत्रुणा तद्गृहीतपुरुषातिरिक्तब्रह्मबोधनम्	562
उत्तमबोधनम्	564-65
उत्तस्थानतया ब्रह्मबोधनम्	568-69
गगद्वाचित्वाधिकरणम्	571-74 x परिष्कारे 574

श्री
मन्त्रिकोपनिषत्

[पूर्णमद इति शान्ति ।] [अद्र कणभिरिति शान्ति ।]

येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रस्य सृज प्रपद्ये त रङ्गरामानुज मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचिता

मन्त्रिकोपनिषत्प्रकाशिका ।

अतसीगुच्छसच्छायमञ्जितोरस्यल श्रिया ।

अज्जनाचलशृङ्गारमज्जलिर्मम गाढताम् ॥

क्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्यान्वान् गुरुनपि ।

मन्त्रिकोपनिषद्याख्या करवाणि यथामति ॥

श्री

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नम ।

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

योऽधिष्ठाता विपरिणमिताचित् चितो भोजयन् सन्

लीलास्वादी निखिलनिगमस्तोमबन्धोऽखिलात्मा ।

पद्मविशस्सन् बहुलगणनागोच्चर सर्वहेतु

मुक्ते सेतुर्भवतु भगवान् भागवोऽय श्रियै न ॥

भगवता भाष्यरता, “चमसवदविशेषात् (४४२) इत्यधि

करणे निरीश्वरस्तार्यनिराकरणाय एतदुपनिषद्भाष्यानामुपात्ततया

तदर्थव्यक्तये उपनिषदियमपि दशोपनिषद्भाष्यकारव्यख्यायि । तत्र

“आथर्वणिका अधीयते इत्युक्तत्वात्, अत्रापि ‘मन्त्रोपनिषद्—

अथर्वणो भगूत्तमा’ इति श्रज्जनात् उपनिषदियमथर्ववेदीयेति

विमृश्यते । यजुर्वेदीयत्वेन तु अष्टोत्तरशतापनिषकोशे गण्यते ।

उभयत्र वा पठिता स्यात् ।

हरिः ओम् । अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

त्रिरुर्मनिं तेजसोहं सर्वतः पश्यन्न पश्यति ॥ १ ॥

अष्टपादं...पश्यति । त्रीणि वर्तमानि यस्य स. त्रिवर्त्मा ।

सत्त्वरजस्तमोरूपगुणात्मकवर्मयुतं तेजसोहं ब्रह्मप्रकाशाच्छादकं ब्रह्म-
प्रकाशहन्तारं सर्वतः सर्वतो व्याप्त [पपञ्चं पश्यन् बहिरवलोकयन् जीवः
अष्टपादं प्रकृत्यष्टकशरीरकम् १] शुचिम् अपहतपाप्मानं निरवधं त्रिसूत्रं
सृष्टिस्थितिसंहारात्मकसूत्रशब्दितक्रियायुक्तमणुम् अतीन्द्रियम् अव्ययं
निर्विकारं हंसं हंसवदाश्रयमूलं दीप्यमानत्वाद्वा विवेचकत्वाद्वा हंससदृशं
परमात्मानं [न १] । पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अष्टपादमित्यादि । अत्र मन्त्रे उत्तरार्धस्य पूर्वं व्याख्यानात्
अष्टपादमित्यारभ्य सर्वेषां द्वितीयान्तानां पदानां क्रमेण व्याख्या-
नाभावात्, पूर्वार्धं विशेष्यभूतः परमात्मा ; उत्तरार्धं तु प्राकृत-
प्रपञ्चो विशेष्य इत्याशयोऽवगम्यते । अन्यथा तेजसोहमिति
पदार्थः परमात्मनि नान्वेति ; पश्यन्न पश्यतीत्यत्र पश्यन्नित्यस्य
कर्मापि किञ्चित्श्लोकं भवेदित्यभिसंधिः । एवञ्च भाष्ये, पश्यन् न इति
पदद्वयव्याख्यानं भ्रष्टम्, अष्टपादमिति प्रथमपदव्याख्यानवत् ।
अन्यथा, 'न पश्यति' इति पाठं विहाय परिपश्यतीति पाठो भाष्याभि-
मतश्चेत्—पूर्वार्धप्रथमपदमारभ्य क्रमेण व्याख्या कृता स्यात्,
द्वितीयमन्त्रावतारिका च, 'पुनः कदा पश्यति' इत्येवंरूपा, पूर्वमन्त्रे, न
पश्यतीति पाठमभिमतं दर्शयति । तथा पश्यन्नित्यस्य सामान्यतः
जीव इत्यर्थसंभवावपि सर्वे द्वितीयान्तं क्रमेणैकविशेष्यकं व्या-
ख्यायेत । सर्वत्र प्रसिद्धश्च स पद्य, 'सर्वतः पश्यन्न पश्यति' इति पाठः
इति ध्येयम् । हंसवदित्युक्तं सादृश्यं विवृणोति दीप्यमानत्वादिति ॥१॥

भूतसंमोहने काले भिन्ने तमसि वै खरे ।

अतः (अतः) पश्यन्ति सत्त्वस्था निर्गुणं गुणगह्वरे ॥ २ ॥

अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः ।

विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥ ३ ॥

पुनः कदा पश्यतीत्यत्राह भूत ... गह्वरे । काले कालविशेषे भूतसंमोहने भूतानां मोहजनके खरे घोरे तमसि तमोगुणे भिन्ने, अतः पर सत्त्वस्थाः रजस्तमोभ्यामस्पृष्टविशुद्धसत्त्वा पुमांसं निर्गुणं गुणगह्वरे त्रिगुणगुहान्तर्वर्तित्वेऽपि गुणसङ्गकृतदोषशून्यं पश्यन्तीत्यर्थः ॥

अशक्यः कुमारकैः । अन्यथा तमोगुणभद्राभावे कुमारकैः तमोगुणसरीनान्त करणतया मन्दमज्ञैः ध्यायमानोऽपि द्रष्टुमशक्य इत्यर्थः ।

विकार ध्रुवाम् । 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इत्युक्तीत्या एकादशेन्द्रियषष्ठ्यभूतात्मकषोडशविकारजननीं पञ्चतन्मात्रप्रकृति-

भूतसंमोहने इत्यस्य तमोविशेषणत्वं भाष्याभिमतम् । ननु तस्य कालविशेषणत्वमपि भवति । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्युक्तीत्या सर्वभूतानिद्राकाले रात्रौ योगिभिर्निर्वाधिं योगस्य क्रियमाणतया भूतसंमोहनकालपदेन रात्रिग्रहणसंभवादिति चेन्न— दिवाऽपि योगस्य सम्यगनुष्ठानात् रात्रिरूपविशेषग्रहणे प्रमाणाभावात् । उपात्तगीतावाक्येऽपि रात्रिकालरूपार्थस्याभावात् । न हि उत्तरार्धे भूतजागरणकालस्य मुनिः प्रति निशात्वं वस्तुतोऽस्ति । अतस्तत्र न कालः कश्चिदुच्यते । किं तु एकज्ञातमन्यस्याज्ञातमित्येवेति । कालविशेषे इति । सात्त्विकत्यागपूर्वकमनुष्ठानमृदितकषायतादशायामित्यर्थः । अत इति पाठे जीवात्मावलोकनानन्तरमित्यर्थः । अन्तरिति पाठे अवलोचितस्य जीवात्मनोऽन्तरित्यर्थः । २

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ।

सूयते पुरुषार्थश्च तेनैवाधिष्ठितं (ता?) जगत् ॥ ४ ॥

गौरनाद्यन्तवती सा जनिती भूतभाविनी ।

महदहङ्काररूपाष्टप्रकृतिरूपाम् अज्ञाम् अचेतनाम् अजां ध्रुवाम् उत्पत्ति-
विनाशरहिताम् । एतेषां द्वितीयान्तपदानां पिवन्त्येनामविपमा-
मित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥

ध्यायते....जगत् । ध्यायते परमात्मना संकल्परूपेण ज्ञायते ।
अध्यासिता अधिष्ठिता तन्यते विस्तार्यते = स्थूलावस्था क्रियते,
समष्टिभूतरूपेण क्रियते ; प्रेर्यते ; तेनैव परमात्मना अधिष्ठिता प्रकृतिः
पुरुषार्थे पुरुषणामर्थनीयं भोग्यभोगोपकरणभोगस्यानुरूपं जगत् सूयते ॥

गौ...विमोः । जनित्रीत्यनेन समष्टिसृष्टिरुच्यते । भूत-
भाविनीत्यनेन व्यष्टिसृष्टिरुच्यते । अनाद्यन्तवती आद्यन्तशून्या नित्या
तेजोवन्नद्वारा लोहितशुक्लकृष्णरूपयुक्ता ईश्वरस्य सर्वकामदृशा लीलारस-

अष्टप्रकृतीति । यद्यप्यसूक्ष्मते एकतन्मात्रोत्पन्नात् भूतात् अपर-
तन्मात्रोत्पत्तिस्वीकारात् प्रकृतिद्वादशरूपसङ्गः—अथापि विकारपदं
पाञ्चमीतिकदारीरे उपलभ्यमानभूतेन्द्रियपरम् । तेषामेव विकारे
दारीरे दृश्यमानत्वात् । अवशिष्टानि तत्कारणानि चाष्टौ प्रकृतय इति
न दोषः । ज्ञेयं सुबालोपनिषद्भाष्ये । ३

गोण्या घृत्या गौरित्युच्यन् इति । अजां ध्रुवामित्यत्र अजापदं
न छागस्वीयादि । ध्रुवापदसममिव्याहारवलादेवोत्पत्तिराहित्यरूप-
योगार्थस्य स्फुटं प्रतीतिः । 'अजोऽपि सन्नययात्मा' इत्यादौ अजपदस्य
योगार्थं सुष्ठु प्रसिद्धिरप्यस्ति । अत्र एव श्रीभाष्ये चमत्ताधिकरणे

सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥ ५ ॥

पियन्त्येनामविषमामविज्ञाताः कुमारकाः ।

एकस्तु पियते देवः स्वच्छन्दोऽहं वशानुगाम् ॥ ६ ॥

दोग्ध्री प्रकृतिरूपा काचन गौरित्यर्थः । कामदोग्धृत्वादिसादृश्यात्
गौण्या वृत्त्या गौरित्युक्ते ॥ ५ ॥

पियन्ति...कुमारकाः । अविषमां कर्मानुगुणपरिणामित्वाद-
पक्षपातिनीम् अविज्ञाताः स्वात्मनिः देहेभ्यो विविच्याज्ञातास्सन्तः
कुमारकाः अल्पप्रज्ञाः पियन्ति प्राकृतं भोगं कर्मपरवशा अनुभवन्ती-
त्यर्थः एकस्तु देवः परमात्मा स्वच्छन्दः अकर्मपरवशस्सत् वशानुगां
स्वसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका ता प्रकृतिरूपां गां पियते तत्कृत-
लीलारसं मुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अजामेकामत्यत्र छागीपरत्वं परोक्तं प्रत्याख्यातम् । न तथा गौरिति
पदं योगार्थं क्वचित् प्रसिद्धम् । अतो गौणी वृत्तिरिति भावः ।
सर्वकामदुघेत्यत्र विभोरित्यस्यान्यथात् जीवकामदोहनरूपार्थ-
स्यानेन लीलारसदोग्ध्रीत्युक्तम् । जीवैरनुभाव्यतया विभोः कामना-
विषयभूतं यद्यत् तस्य सर्वस्य दोग्ध्रीत्युक्तिसंभवेऽपि तत्रतत्र लीला-
रसस्यापि स्वानुभाव्यस्य सत्त्वात् तद्विवक्षैव युक्तेति भावः ५

एकस्तु पियते देवः स्वच्छन्द इति । न चैवम्, 'ऋतं पियन्तो'
इत्यत्र परमात्मनः पानकर्तृत्वाभावेऽपि पाययितुमस्तीत्युपपादनं
किमर्थं कृतम् । अत्रोक्तरीत्या पानकर्तृत्वस्यैव संभवादिति वाच्यम्—
जीवस्य सुकृतफलभोक्तृत्वम् परस्य तत्कृतभोगदर्शनाधीनलीलारस-
भोक्तृत्वमित्येवेदं प्युक्त्या सुकृतफलभोक्तृत्वस्य परमात्मन्यभावात्,
'कर्तं पियन्तो सुकृतस्य' इति जीवानुभाव्यतयोक्ते ऋते परानुभा-
व्यत्वायोगेन पाययितृत्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात् । ६

ध्यानक्रियाभ्या भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः ।
 सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीड्यमाना तु यज्वभिः ॥ ७ ॥
 पश्यन्त्यस्या महात्मानः सुगणं पिप्पलाशनम् ।
 उदासीनं ध्रुव हंसं स्नातकाध्वर्यवो जगुः ॥ ८ ॥
 शसन्तमनुशसन्ति यद्व्या-शास्त्रकोविदाः ।

ध्यान . विभुः । ध्यानक्रियाभ्याम् 'ऐक्षत, 'असृजन' इति
 श्रुताभ्यां सङ्कल्पसर्गादिव्यापाराभ्यामित्यर्थः । भुङ्क्ते तत्कृतलीलारस-
 मनुभवनीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वं . यज्वभिः । सर्वमद्वजीव-
 साधारणतया फलमदाम्, वत्सै यथा माता क्षीरार्थं पीडिता भुज्यते,
 एव कर्मवश्यैरात्मभिः भोक्तव्यफलानुरूपं परिणाम्यमानामित्यर्थः ।

इत्थमेव व्यासार्थः, "चमसवदविशेषात्" इति सूत्रे व्याख्यातम्॥

पश्यन्ति पिप्पलाशनम् । कर्मफलभोक्तार शोभनपक्षयुक्त
 पक्षिवत् ज्ञानानन्दादिकमनीयगुणयुक्त केचन शुद्धान्त करणा महारमान
 पश्यन्ति विविच्य साक्षात्कुर्वन्ति । उदासीनं जगुः । तत्समीप-
 वर्तिनम्, 'तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनन्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्युक्त
 रीत्या कर्मफलाशनशून्यतया उदासीनं ध्रुव व्यापिन्नेन निश्चलं हंस
 हसवच्छुद्धमद्भुत स्नातकाध्वर्यवः—स्नातकव्रतयुक्ता अध्वर्यव येषां ते
 स्नानकाध्वर्यव —समीचीनयाजकानुष्ठापितयज्ञविशुद्धान्त करणा जगुः
 सामभिः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

शसन्त...कोविदाः । अत्र तमित्यध्याहारः । तं शसन्त—तं
 स्तुवन्तम् उद्गातृगणं बहुवृत्त्याः ऋग्वेदाध्येतारं शास्त्रकोविदाः अध्यात्म-

रथन्तरं बृहत् साम सप्त वैधस्तु गीयते ॥ ९ ॥

मन्त्रोपनिषद् ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् ।

पठन्ति भार्गवा ह्येते अथर्वणि भृगूत्तमा ॥ १० ॥

इति मन्त्रिकोपनिषदि प्रथम खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीय खण्डः ॥

सब्रह्मचारिवृत्तिश्च स्तभोऽथ फलितस्तथा ।

अनङ्गवान् रोहितोच्छिष्टः पठ्यते बहुविस्तरे ॥ १ ॥

शालग्रवीणा होतृमैत्रावरुणादयः अनुशसन्ति । 'स्तुतमनुशसन्ति' इति श्रवणादुद्गातृगणैः सामानि स्तुता देवता होतृगणैः ऋग्भिः शसनीयाः । ततश्च सकलस्तोत्रशस्त्राणि एतद्विषयाण्येवेति भावः ।

रथन्तरं । रथं तरयद्वात्समादिकं यस्मिन् विषये गीयत इत्यर्थः ॥

मन्त्रोपनिषद् भृगूत्तमाः । पदक्रमसमन्वितं मन्त्रोपनिषदाख्यं ब्रह्म वेदं भृगूणां मध्ये उत्तमा भार्गवा एते अथर्ववेदाध्यायिनः पठन्तीत्यर्थः । ततश्चाथर्वशिखाध्यायिभिरेवेयमुपनिषदभ्येतव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ इति मन्त्रिकोपनिषत्प्रथमखण्डप्रकाशिका ॥

परमात्मनः सर्वात्मतामाह सब्रह्मचारिवृत्तिश्च बहुविस्तरे । स्तभुर्गत्यर्थो हिंसार्थो वा । रोहितोच्छिष्टः । उच्छिष्टोऽवशिष्टः । रोहितश्च उच्छिष्टश्च रोहितोच्छिष्टः । इति यावत् । बहुविस्तरे शास्त्रे ये पाठ्यते (ये पठ्यन्ते), ते सर्वेऽपि ॥ एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

सब्रह्मचारिवृत्तिश्चेत्यादिना ब्रह्मणः सधवस्तुसामानाधिकरण्यं प्रदर्श्य, 'नैतत् चैवैक्यनिबन्धनम् किन्तु शरीरात्मभाववृत्तम्'

[कालः प्राणश्च भगवान् मृत्युः शर्वो महेश्वरः ।

उग्रो भयश्च रुद्रश्च ससुरः सासुरस्तथा ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराट् चैव पुरुषः सलिलमेव च ।]

स्यन्ते मन्त्रसंस्कृत्यैरथर्वविहितैर्विभुः ॥ ३ ॥

तं षड्विंशक्रमित्येके सप्तविंशमथापरे ।

पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिसंख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते ।

स्यते...विभुः । मन्त्रसंस्कृत्यैः मन्त्र इति संस्कृतशब्दवाच्यैः ।

मन्त्रैरिति यावत् । अथर्वविहितैर्मन्त्रैः स एव परमात्मा स्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तं....विदुः । निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणातीतं तमेव परमात्मानं

षड्विंशं [विदुः] । परमात्मा षड्विंश इत्यर्थः । षड्विंशवादिनाञ्च

कालतत्त्वमेवैव विशेषणतया अन्तर्गतमित्यभिप्रायः । सप्तविंशमथापरे

कालार्थमयवादिन इति भावः ॥ ४ ॥

चतुर्विंशति...मुच्यते । व्यक्ताव्यक्तरूपतया चतुर्विंशति-

संख्यातमपि तदेवात्मतत्त्वमुच्यते इत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः अव्यक्ताव्यक्त-

शरीरकत्वादिति भावः ।

इत्युपदेशार्थम् अचेतनातिरिक्तजीवाधिकत्वं ब्रह्मणि ज्ञाप्यते, तं

षड्विंशक्रमित्यादिना । अथर्वशिरस इति । अथर्वोपनिषत् इत्यर्थः ।

चतुर्विंशतिसंख्यातमित्येतत् षड्विंशस्य जीवस्याप्युपलक्षणम् ।

यद्वा पुरुषं निर्गुणं सांख्यमिति जीवात्मकथनम् । अत एव सांख्य-

मिति विशेषणमपि सार्थकम् । सांख्यशास्त्रे युक्त्या साधितमपि

वेदादेव प्रतिपद्यन्ते प्रमाणिकाः तदुक्तम्, 'श्रौतीमेवात्मसिद्धि

श्रोत्रियाः संगिरन्ते' इति । अत एवाथर्वशिरोरूपवेद्यत्वमेवाहृत्य

सांख्यप्रक्रियासिद्धिनिरसनं शरीरके । तथाच चेतनाचेतनाधिकोऽपि

अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चमस्य ॥ ५ ॥

ब्रह्माद्य स्थावरान्तश्च पश्यन्ति धानचक्षुषः ।

तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं (शुभ्र) विभु द्विजाः ॥ ६ ॥

अद्वैतं...मस्य ॥ तमेव परमात्मन चिद्विद्वदष्टमभिमेत्य
तस्यैक वादद्वैतमित्याहुः, 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्याद्या काश्चन श्रुतयः ।
काश्चन, 'पृथगात्मानमेरितारम मत्वा' इत्यादिश्रुतयः विशेषणविशेष्यभेद-
विरक्षया द्वेनम् । [अोऽप्येतार अद्वैत द्वे नित्याहुः] केचित्तु,
'भोक्ता भोग्य मेरितारम्' इति चिदचितीश्वरभेदेन त्रिभुम् । व्यक्ता-
यक्तकलजीवेधरूपेण पाञ्चविध्यं केचिराहुः । तमेव पञ्चराशं पश्यन्ना-
त्मकनया, मस्यैव सत्त्वोक्तात्मकनया बाहुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्माद्य द्विजाः । ब्रह्मादिस्याद्यान्मानन्तर्यामिण व्यापक परि-

चेतनाचेतनशक्तिरूपमामानाधिरूपेण व्यपदिश्यन् इत्यर्थः । एव-
मर्धद्वयेन चेतनाचेतनात्मकं ब्रह्मण्युक्तम् । एव पञ्चविंशस्य पुरुषस्य
चतुर्विंशतेरचेतनानाञ्च व्यक्तायक्तानां प्रपञ्चनत्वं परमात्मनः
बह्विंशत्यमुपादिनं भवति । पञ्चमस्येत्यस्यैव स्यार्थो मयितु-
मर्हति—तत्तद्वययादस्तु धर्मैश्चक्षुरादस्य पि दर्शनात् पञ्चधा
ब्रह्मावस्थितम् । अथवा व्यक्तानां स्योर्विंशतितुल्यगुणानां व्यक्तयेन
मोडीश्वरे व्यक्तायक्तकलजीश्वरमात्मरूपेण पाञ्चविध्यम्, व्यक्ता-
व्यक्ताश्वरतमोजीश्वरकलशरनामरूपेण त्रिभिर्विभजिते । एवं ब्रह्मनि-
तित्वविभूतिशालजीश्वरमात्मभेदेन वा प्रपञ्चिष्यतीति धर्मभूतमान-
परमात्मभेदेन वा पाञ्चविध्यम् ; इतनायत्तन्त्यभूतिरत्यधर्म-
भूतशान्तजीश्वरमात्मभेदेन च सातविध्यमित्याद्यपि द्रष्टव्यम् । ५-५

ब्रह्माद्यमिति । अत्र मन्त्रे पश्यन्तीति पश्यन्ति द्विः श्रवणात्

यस्मिन् सधेमिदं प्रोतं ब्रह्म स्यावरजक्रमम् ।

तस्मिन्नेव लयं याति स्रवन्त्यः सागरे यथा ॥ ७ ॥

यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः ।

पश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ ८ ॥

शुद्धमेकमेवाऽऽत्मानं ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्मिन् — अत्र ब्रह्मशब्देन जीवजातमुच्यते । स्यावरजक्रमा-
त्मकमिदं सर्वं ब्रह्मवजात (ब्रह्म जीवजातं ?), यस्मिन् प्रोतं =
यत्सङ्कल्पेन धृतम् — यदात्मकमित्यर्थः — तस्मिन्नेव लयं याति । ततश्च
उपादानत्वान्तर्यामित्वयोरैकाधिकरण्यमुक्तं भवति । स्रवन्त्यः सागरे
यथा । स्रवन्त्यः नद्यः समुद्रे यथा लयं यान्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्मिन्...बुद्बुदा इव । यस्मिन् आत्मनि भावाः विय-
दादिपदार्थाः प्रलीयन्ते, प्रलीनाश्च सन्तः शब्दस्पर्शादिशून्याः पृथ-
गुपलभानर्हा अविभक्तनामरूपा, 'तमः परे देव एकैर्भवति' इति
श्रुत्यनुरोधेनाविभक्ततमोवस्था भवन्ति — तैव परमात्मनि सर्गादिसमये
बुद्बुदा इव पुनर्जायन्ते, व्यक्ताश्च भवन्ति । ततश्च लयाधारस्य पर-
मात्मन एवोत्पत्त्युपादानत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

पूर्वार्धे पृथग्भाष्यम्, तथोत्तरार्धमिति ज्ञायते । तत्र पूर्वार्धेन ब्रह्मणः
देहविशिष्टात्मरूपव्यष्टिजीवान्तर्यामित्वमुक्तम् । पूर्वं तु पुरुषमिति चतु-
र्विंशतीति च अर्धाभ्यां शुद्धचेतनाचेतनान्तर्यामित्वमुक्तमिति विशेषः ।
तमेकमित्युत्तरार्धेन एव सर्वान्तर्यामित्वे सत्यपि तत्तदोपसृष्ट-
त्वरूपो विभवो वर्ण्यते इति वक्तव्यम् । भाष्ये पूर्वोत्तरार्धयोरेक-
वाक्यतादर्शनात् पश्यन्तीति पदमेकमेव स्यादिति, पाठो निरीक्ष्यः ।

यस्मिन् सधेमित्यादिना उपादानकारणत्वमुच्यते ।

क्षेत्रशाधिष्ठितश्चैव (क्षेत्र) धारणैर्भिद्यन्ते पुन ।
 एव स भगवान् देव पश्यत्यस्य पुन पुन ॥ ९ ॥
 ब्रह्म ब्रह्मन् यथा (ब्रह्मत्यथो) यान्ति ये विदुर्ब्रह्मिणास्तथा ।
 अत्रैव ते लय यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिन ॥
 लीनाश्चाव्यक्तशालिन (नाव्यक्तशायिन ?) इति ॥ १० ॥
 इति मन्त्रिकोपनिषदि द्वितीय खण्ड ॥

इति मन्त्रिकोपनिषद् सपूर्णा
 ॥ शुभमस्तु ॥

क्षेत्रज्ञ...पुनः । उत्पन्नाश्च महदाद्या क्षेत्रज्ञविशेषैरधिष्ठिताश्च
 सन्त पुनश्च नाशकारणैर्भिद्यन्ते नाशयन्त इत्यर्थः । एव—पुन
 पुन । एव परमात्मा अस्य प्रपञ्चस्य पुन पुन उत्पत्तिविनाशावेव
 पश्यति सद्ब्रह्मपयनीत्यर्थः ॥ ० ॥

यथा येन नकारेण ब्रह्मन् ब्रह्मणि ब्रह्म प्रकृतिनीवमूत ब्रह्म
 लय याति,—यान्तीति वचनं यत्ययश्छान्दस — तथा ये विदुः, ते
 अत्रैव ब्रह्मणि लीना ब्रह्मण पृथग्भक्ता एव शेरते न कदाचिदपि ॥

इति मन्त्रिकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयखण्डप्रकाशिका ।

इति श्रीमताचार्यवरणारविन्दचधरीकृत्य वात्स्यानन्तार्य

पादसेवासमधिगनशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य

परकारमुनिपादसेवासमधिगतपारमहस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

मन्त्रिकोपनिषत्प्रकाशिका सपूर्णा ।

‘एव स भगवान्’ इति प्रसादोद्भवपक्षनिरसनेन ब्रह्मण, भगव

द्वासुदेवरूपत्वेन ध्यानक्रियाभ्यां भगवानिति पूर्णमेव दर्शितस्य
नित्यैश्वर्यं निरूपितम् । ९

एवं शेरते नेत्येव पाठदर्शनात् ब्रह्मणि लीनाः पश्चात् दृश्य-
मानरीत्या नाव्यक्तशायिन इत्यर्थः स्यत् । अव्यक्तशालिन इति ।
'अव्यक्तमव्यक्ततामेवं शाब्दन्ते श्लाघन्ते इति अव्यक्तशालिनः । शाब्द-
श्लाघायाम् । डलयोरभेदात् काद्वयपमतमत्र लक्षणम्' इति व्याख्येयम् ।

ईश धु निपद्माप्यपरिष्कारविधायिना ।

श्रीमच्छ्रुत्यन्तसौमित्रिरङ्गलक्षणसेविना ॥

श्रीचोरागधवार्येण वान्स्यसचक्रवर्तिना ।

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारो व्यतन्यत ॥

इति श्रीशान्दयचोरागधराचार्यकृतिषु

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

॥ धीरस्तु ॥

मन्त्रिकोपनिषदर्थसंग्रहकारिका।

याजुषी चाऽऽथर्वणी च मन्त्रिकोपनिषन्मता ।

खण्डद्वयात्मना तस्या विभागमपि मन्त्रते ॥ १ ॥

भगवत्प्रेर्धमाणैव प्रकृतिः परिणामिनी ।

जीवात्मनां भोगहेतुः तस्य लीलारसप्रदा ॥ २ ॥

सर्वश्रुतिमिरुद्विष्टः सर्वात्मा च स्तुतः परः ।

षड्विंशत्वादिना नूनं पृथग् दृश्यो जगन्नयः ॥ ३ ॥

निमित्तवत् उपादानं क्षेत्रज्ञैर्भगवानयम् ।

परिशुभो ध्यातुमर्हो नित्यैश्वर्यं उहोच्यते ॥ ४ ॥

शारीरके मन्त्रिकोपनिषद्वाक्यस्य लम्

म. १.

१-४-६.

मन्त्रिकोपनिषद्विषयः—

प्रकृतिपुरुषातिरिक्तब्रह्मप्रतियोधनम्

मन्त्रिकोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मन्त्रिकोपनिषत्	586-596	सांख्यं	592
स्नातकाध्ययनः	590	अथर्वशिरसः	"
षड्वृत्ताः	"	चतुर्विंशतिसंख्यातम्	"
अथर्वणो भृगूत्तमाः	591	यद्वैतम्	593
पदविंशकः	592	द्वैतम्	"
सप्तविंशः	"		

मन्त्रिकोपनिषत्प्रमत्तसूची

अशक्यः	587	पिण्डयेनां	589
अष्टपादं	585	प्रजापति	592
कालः प्राणश्च	592	ग्रह ग्रहण	595
क्षेत्रज्ञा	595	ग्रहचं	593
गीतनाचन्त	588	भूतसंमोह	587
चतुर्विंशति	592	मन्त्रोपनि	591
तं पदविंश	"	यस्मिन् भावाः	594
ध्यानक्रिया	590	यस्मिन् सध	"
ध्यायते	588	शंसन्त	590
पश्यन्त्यस्यां	590	सत्रज्ञ	591

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

सुबालोपनिषत् ।

[ओं पूर्णमद इति शान्तिः ॥]

हरिः ओम्—तदाहुः—किं तदाऽऽसीत्

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

[श्रुतप्रकाशिकावक्त्रे व्यासायास्तु नमस्क्रिया ।

यः संप्रहाय दयया श्रुतदीपमदीपयत् ॥]

सुबालोपनिषद्विवरणम्

वेदव्यास-श्रीमत्सुदर्शनमट्टारक-

श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्यविरचितमाप्यम् ।

विशुद्धविज्ञानविशेषकारणं रजस्तमःकल्मषदोषनाशनम् ।

सदैव रामानुजपादपङ्कजं सरामि नौमि प्रणमामि चाऽऽदरात् ॥ १

सौबालोपनिषद्बृदि विनिहितमर्थं सुपुष्कलं गहनम् ।

अनुसन्दधीमहि वयमक्लिष्टमृजूपपन्नञ्च ॥ २ ॥

तदाहुरिति । तत् वक्ष्यमाणं बाक्यजातमध्येतारोऽधीयत

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

नारायणाद्रिशिखरेऽन्न निरीक्ष्यते यो

नारायणः कमलयाऽद्भुतमासुबालम् ।

तं ब्रह्मरुद्रमुत्तमसर्वसृजं सुबाल-

श्रुत्यन्तघुष्टमखिलान्तरमाश्रयामि ॥

तस्मै स होवाच—नसन्नासन्नसदसदिति ।

इत्यर्थः । यद्वा शिष्याचार्यभावेन स्थिता प्रष्टार प्रतिवक्तारश्च ब्रह्मवा-
दिन आहुरित्यर्थः । तत्र कस्यचित् शिष्यस्य प्रश्नवचनं दर्शयति किं
तदासीदिति । तदा सृष्टे पूर्वे किं जगत्कारणत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः ।
तस्मै स होवाच । तस्मै प्रकृत्येन प्रकृताय शिष्याय सः प्रष्टव्यतया
बुद्धिस्य आचार्य उवाचेत्यर्थः । हेति पूजायाम् । अत्र प्रष्टा रैकः,
प्रतिवक्ताऽऽचार्यो घोराक्षिरा इति व्यक्तीभेदव्यति । सक्षेपतः कारण-
विषय प्रतिवचनं दर्शयति नसन्नासन्नसदसदिति । तत्र (अत्रः)
सदादिपदानि नशब्दवत् नशब्देन समस्तानि । नशब्दश्च तदन्यत्राची-
सच्छब्दः कार्यावस्थचेतनपरः, 'इदं सर्वमसृजत्' इत्युपक्रम्य, 'सत्त-
त्यन्ताभवत् विज्ञानम्याविज्ञानञ्च' इति कार्यावस्थचेतनविषये सच्छब्दस्य

श्रीभाष्यादेर्ध्याक्रिया सार्पभीमी येषामेपा स्वादुवाचासुधानाम् ।

व्यासार्पाणामेवमसद्गुरुणा विख्याताना यन्दिपीयाङ्घ्रिपञ्चम् ॥

उपनिषदो गृहदारण्यकान्ता इव सुरालोपनिषदिषमपि सर्वैः
समरुण्डमाहना, सर्वजगत्कारणस्य ब्रह्मरूपादिकारणत्वं—सर्वान्तर्या-
मित्य—नारायणत्व—दिव्यैश्वर्यदेवत्वादिरूपरूपमेव सर्वार्थोऽतिश-
यिता, परं परैरपि न व्याख्याता, साधु व्याकर्तव्येति विभाव्य,
श्रीभाष्य-दीप-वेदार्थसंग्रहादित्याख्यानविख्यातैर्दुर्लभैश्चिदमधुर-
चिशिष्टार्थव्युत्पादकप्रचस्सुधावर्षणालङ्कारिण वेदव्यासापरनामधेयः
श्रीसुदर्शनमहार्कभ्यामप्यमस्या अभाषि । परं तत् प्रिखरणमस्या
पोडशलण्डात्मिकाया पञ्चमलण्डपर्यन्तमेव सर्वत्र लक्ष्यते । शिष्टोऽ-
प्येतदुपनिषद्भाग श्रीभाष्यादी पतद्भाष्ये च यथापेक्षमुदाहृतं, यत्रैव
नारायणत्वादि न प्रतिगोचितमिति सोऽपि सायणोऽधिगन्तव्य एव ।

प्रयुक्तत्वात् । असच्छब्दश्च कार्यावस्थाचेतनपरः । कार्यावस्थाचेतनविलक्षणं कार्यावस्थाचेतनविलक्षणमुभयात्मकजगद्विलक्षणं परमे व्योम्नि स्थितं परं ब्रह्म कारणमासीदित्यर्थः । ब्रह्मणः परमव्योमसंबन्धो हि वक्ष्यते, 'पर-
स्तान्नसन्नासन्नसदत्' इति । अस्य वाक्यस्य सदादिनिषेधमात्रपरत्वे,
'तस्मात् तम. संजायते' इति तच्छब्देन कारणतया कस्यचित् पराम-
र्शाभोगात् । किञ्चिदपि नास्ति चेत्, तस्मादिति किं परामृश्यते?
सदसदनिर्वचनीयमज्ञानमिति चेत्, तदयुक्तम् । अस्यामेवोपनिषदि,
'अपुनर्भावा (मैत्र?) याण्डकोशं भिनत्ति' इत्यारभ्य, 'मृत्युं भिनत्ति मृत्युर्व

ननु तदाहुरिति प्रष्टुमिति प्रकृणां बहूनामुक्तिरुक्तान्ता । एवञ्च,
किं तदासीत् इति प्रश्नमाहुः, तत्र नसन्नासन्नसदसदिति प्रतिवच-
नञ्चाहुरिति सुउचम् । तत्र मध्ये तस्मै स होवाचेति फथमित्यत
आह अत्र प्रष्टा रैक इत्यादि । यद्यप्येवं धृत्याशयः स्यात्—'ब्रह्म-
जिज्ञासया प्रवृत्ताः सर्वेऽपि प्रष्टारः, किं तदाऽऽसीदित्येव प्रश्नमाहुः ।
तत्र प्रतिप्रकृणामुक्तिर्भिद्यते, ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्, आत्मा वा
इदमग्र आसीत्, एको हवै नारायण आसीत्, असदेवेदमग्र आसीत्
इत्येवम् । तत्र रैकाय प्रष्टे घोराङ्गिरस उत्तरं तु विलक्षणम् नसदि-
त्यादि' इति । तथाच आहुरिति प्रश्नमात्रान्वयीति—तथापि स होवा-
चेत्येतावदनुक्त्या तस्मै स होवाचेति वचनात् प्रश्नवाक्यमपि
रैकैरुक्तं तत्कृत्या व्याख्यातमिति ध्येयम् ।

उभयात्मकेति । न चैवं नमन्नासदित्युक्तस्यैव नसदसदित्युक्तौ
पुनरुक्तता स्यादिति वाच्यम्—समष्टिकार्यभूतचेतन-तादृशाचेतन-
व्यष्टिरूपचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपत्रयवैलक्षण्यस्य त्रिभिः पदैर्विवक्ष-
णादपौनरुक्त्यात् ।

तस्मात् तम सजायते ।

परे देव एकीभवति । परस्ताजसन्नासन्नसदसत्' (1) इति देशः कालत स्वभावतो वा मुक्तप्राप्यत्वकथनायोगात् । 'मृत्यु दहति परस्ताजसन्नासन्नसदसत्' इति ज्ञानाग्निदाद्यात् मृत्यो परत्वामिधानायोगाच्च । अनिर्वाच्य हि ज्ञाननिवर्त्यमभिमतम् । परस्ताच्छब्दवैयर्थ्याच्च । मृत्यो रपि सान्ततया परत्वविशेषण हि न षट्ते । 'मृत्युर्वै परे देव एकीभवति परस्ताजसन्नासन्नसदसत्' इति देशतः कालत स्वभावतो वा सर्वेश्वरात् परत्वमनिर्वाचनीयस्यात्यन्तानुपपन्नम् । जगत्कारणब्रह्मपरवे ॥ मुक्तप्राप्यत्वादिकं सर्वानुपपन्नम् । इतिशब्द प्रतिपन्नसंक्षेपसमाप्तौ ।

अथ विस्तरेण सृष्टिमाह तस्मात् तमः सजायते इति । तस्मात् सर्वविलक्षणत्वेन प्रतिपादितात् परस्तात् ब्रह्मण अतिसूक्ष्म प्रधानतत्त्व सजायते सजातम् । विभक्तमित्यर्थः । ननु पूर्वमविभक्त्य हि पश्चाद्विभागः । ब्रह्मण चिदचिद्विलक्षणतया तेन सत्पूर्वमपि अविभागाभावात् विभागोक्तिर्न षट्ते ॥ न । अस्यामेवोपनिषदि तमोमृत्युशब्दवाच्यस्य सूक्ष्माचिद्वस्तुन परब्रह्मशरीरत्वं वक्ष्यते । अतः तमश्शरीरके ब्रह्मणि

देशतः कालत स्वभावतो वेति । मृत्यु भिन्नचीति मृत्युमेदगान्तरं मुक्तप्राप्यत्वमुक्तम् । परस्तादिति मृत्युताडनाकातदेशो मुक्तप्राप्यत्वमुक्तम् । तदुभयमपि अज्ञानस्य न भवति । अस्तु तावदिदम्, यत् देशतः कालत इति । अज्ञानं मुक्तप्राप्यं नैव भवतीति स्वभावतोऽपि तद्वर्णनायोग एवेत्यर्थः ।

ननु तमसो भूतादिरित्यादिपूगर्हितशब्देषु सजायत इत्यस्यास्यैवानुपपन्नात् तद्वोत्पत्त्यर्थकस्यास्य अत्र विभागपरत्वमयुक्तम् । अतः,

कार्योपयुक्तांशस्य प्रलयदशायामविभागो युक्तः । वक्ष्यते, 'तम एकी-
भवति' इति । अतः सर्गकाले विभागोऽप्युपपन्नः । विभागश्च न छित्वा
भित्वा क्रियते । अपितु केनचिदाकारेण व्यावृत्तिर्विभागः । परब्रह्म-
प्रकारभूतकार्योपयोग्यंशस्य कार्यानुरूप्यापत्तिर्विभागः । स च परमात्म-
प्रेरणार्थीनः । परमात्मनोऽचिच्छरीरकत्वं तत्प्रेरकत्वञ्च भगवता मनुना
स्पष्टमुक्तम्, 'आसीदिदं तमोभूतम्' इत्यारभ्य 'प्रादुरासीत् तमोनुदः ।
सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिद्धक्षुर्विविधाः प्रजाः' इति । एतदुक्तं
भवति—समस्तचिदचिद्विलक्षणस्वरूपात् तमइशब्दवाच्यातिसूक्ष्मप्रधान-
शरीरकात् परब्रह्मणः कार्योत्पादनाय कश्चित् तमस्तत्त्वांशः तत्संकल्पा-
द्विमक्तोऽभूदिति ।

श्रुतिस्वरस्याच्च तमस्त्वावस्थापन्नमुत्पद्यत इत्येवार्थोऽस्तु इत्यन्नाह
'वक्ष्यते तम एकीभवति इति । अक्षरं तमसि लीयते इत्यन्तं लीयत इति
प्रयुज्य, तमः पर इति धान्ये एकीभवतीति प्रयोगात् तमस्त्वमक्षर-
त्वादियत् न प्रहीयत इति प्रतीयते । अतः तमस्त्वावस्थाविशिष्टयो-
त्पत्त्ययोगात् विभागरूप एवार्थः प्रथमवान्ये ग्राह्यः । तत्राचेतनस्य
तमसः चेतनेन देवेनैक्यायोगात् देवापृथक्सिद्धेन अचेतनद्रव्येण
अविभक्ततमोनाम्ना सहैक्यमेव विवक्षितमिति स्पष्टधारम्भकाले
इहोक्तो विभागोऽपि तादृशाचेतनद्रव्यादेव विवक्षितः । ततोऽस्य
विभागो नाम कार्यानुरूप्यापत्तिः कार्यापेक्षितसामग्रीसंपन्नत्वम् ।
सा च सामग्री भगवत्संकल्परूपप्रेरणादिः । आसीदिदं तमोभूतमिति ।
एतन्मनुवचनानामर्थः श्रुतप्रकाशिकायां (जिज्ञासा-)विशदमनुसंधेयः ।
अनेन प्रलयकाले तमस्त्वावस्थासद्भावाः स्पष्टमगम्यत इति
न तस्य जननिवर्णनं युक्तमित्यपि दर्शितम् । श्रुत्यन्तरञ्च, 'नासदासीन्नो
सदासीत् तदानीं तम आसीत् । तमसा गूढमग्रे प्रकृतम्' इति ।

तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुः वायोरग्नि-

तमसो भूतादिरिति । भूतादिः आकाशादिभूतानामादिभूतः तामसाहंकारः । तस्माद्विभक्तात् तमसोऽक्षरान्यक्तमहदवस्थाद्वारेण भूतादि-
रभूदित्यर्थः । 'भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे
लीयते अक्षरं तमसि लीयते' इति प्रलयक्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् तमसो
भूतादिकारणत्वं तत्त्वान्तरव्यवधानेनेत्यगम्यते । भूतादिशब्दः सात्त्विक-
काहङ्कारराजसाहंकारयोरपि प्रदर्शनार्थः । 'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिष्वैव
तामसः' त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायते' इति भगवत्पराशरसंरक्षणात् ।

भूतादेराकाशमिति । शब्दतन्मात्रावस्थापूर्वकमाकाशमुत्पत्त-
मित्यर्थः । 'आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ
लीयन्ते' इति अस्यामेवोपनिषदि पञ्चभूतप्रलयदशायां तन्मात्रलय-
प्रतिपादनेन उत्पत्तावपि तन्मात्रोत्पत्तेरर्थसिद्धत्वात् । 'भूतादिस्तु
विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं तत् । ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशः शब्द-
लक्षणम्' इति भगवत्पराशरवचनेन शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः स्पष्टतर-
मवगतत्वाच्च । आकाशाद्वायुरिति । अत्रापि स्पर्शनन्मात्रपूर्वकं वायु-
रुत्पन्न इत्यर्थः । 'आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह । बल-
वानमवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः' इति पराशरोक्तेः । वायोरग्निः
अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति । अत्रापि रूपतन्मात्रादग्नेरुत्पत्तिः,
रसतन्मात्रादपामुत्पत्तिः, गन्धतन्मात्रात् पृथिव्युत्पत्तिरपि सिद्धा । 'ततो
वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोऽस्तद् रूपगुण-
मुच्यते । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणः रसमात्रं ससर्जं ह

खेरापोऽद्भ्य पृथिवी । तदण्ड समभवत् ।

चाऽम्भासि गन्धमात्रं ससर्जिरे' इति पुराणवचनोपवृत्तित्वात् । वायोरग्निरित्यत्राग्निशब्दं तेजोमात्रपरं । 'आपस्तेजसि लीयन्ते' इति अत्रैव प्रलयवाक्ये तेजश्शब्दश्रवणात्, 'तत तेनोऽसृजत' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात्, 'ज्योतिरुत्पद्यते वायो' इति स्मृतिवचनाच्च ।

तदण्डं समभवदिनि तच्छब्दं पृथिव्यन्ततत्त्वजातपरं । महदादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातमण्डलात्मना परिणतमभूदित्यर्थः । 'महदाद्या विशेपान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते' इति सरणात् ।

ननु 'तन्मात्राणि भूनादौ लीयन्ते' इति तन्मात्राणां युगपत् प्रलयश्रवणात् उत्पत्तिरपि युगपदित्यवगम्यते । युगपत् उत्पन्नेभ्य तन्मात्रेभ्य परस्परानपेक्षेभ्य आकाशाद्युत्पत्तिः । अत एव आकाशादीनां न परस्परकारणत्वम् । तथा सनि, 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इति विकाराणां षोडशसंख्याकृत्य घटते । अन्यथा आकाशादीनां चतुर्णां प्रकृतित्वेन [प्रकृतीनां] विकाराणाञ्च द्वादशत्वमस्यात् । तन्मात्राणां युगपदुत्पत्त्यङ्गीकारे लयश्रुत्यनुरोधश्च भवति 'आकाशाद्वायुः' इत्यादिवाक्येषु आकाशादिशब्दा पञ्चम्यन्ता तन्मात्रावस्याकाशादिभूतपरा इति —

न परस्परकारणत्वमिति । वाय्वादीनां साक्षात् आकाशादि-
कारणत्वं वा तज्जयतन्मात्रादिकारणकत्वं वा नेत्यर्थः । तथासतीति ।
तत्कारणकत्वाभावे सत्येवेत्यर्थः । तन्मात्रावस्याकाशादिभूतपरा इति ।
ननु तन्म त्वेति शब्दतन्मात्रग्रहणे तज्जन्यत्वं वायो कथम् । स्वश-
तन्मात्रग्रहणे तदवस्थत्वमात्राशस्य कथमिति चेत्—पूर्वं परस्परान-
पेक्षेभ्य इत्यनेन वायूत्पत्तौ शब्दतन्मात्रापेक्षा न धार्यते । किंतु

अतोच्यते—न तावत् तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिं श्रुता ॥
युगपत्प्रलयश्च वगात् कल्पनीयेति चेन्न—प्रलयस्यापि यौगपद्याश्रवणात् ।
लीयन्त इति हि श्रूयते, न तु, 'युगपल्लीयन्ते' इति । अतः क्रम-
यौगपद्यसाधारणी इयं श्रुतिः । यथा, 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते यत् प्रयन्त्यभिसंविशति, 'यस्मिन्निदं सद्य वि चैति सर्वम्'
इत्यादि । तत्रापि यौगपद्यविवक्षा अस्तीति चेत्—महदहङ्कारादि
तत्त्वानां देवमनुष्यादीनाञ्च प्रमाणां नरावगतसर्गप्रलयक्रमो बाध्येत ।
अतो युगपत्प्रलय(याः)श्रवणात् युगपदुत्पत्तिकल्पनं तन्मात्राणाम-
सक्तम् । न केवलं कल्पकाभावात् युगपदुत्पत्तिकल्पनमयुक्तम्, बाधक-
सद्भावाच्चयुक्तम् । न हि श्रुतिक्रमनिरोधेन यौगपद्यकल्पनमुपपद्यते ।

तथा हि—'भूतादेराकाशमाकाशाद्वायु वायोरग्नि' इत्यादि
वाक्येषु पञ्चम्यन्तानामाकाशादिशब्दानां प्रसिद्धाकाशादिमात्रपरत्व-
प्रहाणेन तन्मात्राकाशादिपरत्वमस्वरसम् । स्वरस्यवाचाभावेऽपि क्लृप्तार्थ-
कल्पनमयुक्तम् । प्रथमान्तानां पञ्चम्यन्तानाञ्चाऽऽकाशादिशब्दानां
मर्थैरूप्यञ्च स्यात् ॥ प्रथमा तानामपि तन्मात्रपरत्वात्
नार्थैरूप्यमिति चेत्—तर्हि भूतादेः शब्दतन्मात्रमुत्पन्नम्,
शब्दतन्मात्रात् स्पर्शतन्मात्रमुत्पन्नमित्ययमर्थ उक्तः स्यात् । तदानीमुक्त-
रोत्तरतन्मात्राणां पूर्वपूर्वतन्मात्रसृष्टत्वात् तेषां युगपदुत्पत्तिर्बाध्येत ।
तन्मात्रेभ्यः प्रसिद्धाकाशाद्युत्पत्तिः निष्प्रमाणिका च स्यात्, 'एतस्मा-

प्रसिद्धाते स्पष्टतन्मात्रादेः स्वोत्पत्तौ आकाशादिद्वारा शब्दतन्मात्रं य-
पेक्षत्ययम्, तदेव चार्थत इति इह आकाशपदं शब्दतन्मात्रपरमिति ।

ज्जायते प्राणः....स्वं वायुर्ज्योतिरापः' इत्यादौ कस्मिंश्चिदपि वेदवाक्ये तन्मात्रेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिश्च वणाभावात् । प्रथमान्तानां शब्दानां तन्मात्र-
वाचित्वमप्ययुक्तम्; 'अद्भ्यः पृथिवी' इत्यनेन भग्नत्वात् । न हि पृथिवी-
शब्दो गन्धतन्मात्रपरः ; अनन्तरवाक्यविरोधात् । 'तदण्डं समभवत्'
इति अस्यामुपनिषदि, अन्यत्र 'पृथिव्या ओषधयः' इत्येवानन्तरं
ब्रूयते । न हि गन्धतन्मात्रात् अण्डोत्पत्तिश्च भवति । किञ्च
युगपदुत्पत्तेभ्यः तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतोत्पत्त्यभ्युपगमे, 'पृथिव्यप्सु
प्रलीयते' इति प्रलयश्रुतिश्च विरुध्यते । पृथिव्याः तत्कारणस्य गन्ध-
तन्मात्रस्य च सलिलकारणकत्वाभावात् । एवम् 'आपस्तेजसि लीयन्ते'
इत्यादिभिश्च विरोधः । उत्तरोत्तरभूतानां पूर्वपूर्वभूतप्रभूतत्वमाभावात् ।
अतः तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिः कल्पकाभावात् सर्गप्रलयपरानेकवाक्य-
विरोधाच्चानुपपन्ना । छान्दोग्ये च, 'तत् तेजोऽमृजन्-तत् तेज ऐक्षत—
तदपोऽमृजन्—ता अन्नममृजन्त' इति तेजोवत्तत्वादिशब्दानां तन्मात्र-
परत्वे स्वारस्यभङ्गः, तस्मिन् सोढेऽपि युगपदुत्पत्त्यविरोधश्चावर्जनीयः ।

'आकाशाद्वायुः' इत्यादिवाक्यानां केचिदेवं निर्वाहमिच्छन्ति—
भूनादेराकाशमाकाशाद्वायुः, 'आत्मन आकाशं समूतः, आकाशा-
द्वायुः' इत्यादिवाक्येषु आकाशादयः शब्दा अशिशेषेण स्थूलसूक्ष्मा-
वस्यतवद्भूतवाचिनः । अनोऽर्थवैरूप्यादिदोषा न स्युः । तत्रार्थमाम-
र्थ्यात् सूक्ष्मांशस्यैव स्थूलभूतमनन्तरं प्रति कारण-व मिद्वयेत्—इति ।
इदानीमपि तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिः दूरतः परित्यक्ता । किञ्च—
'आकाशाद्वायुः' इत्यादीनि वाक्यानि मिथुनात् मिथुनोत्पत्तिवचनानि ।

पञ्चम्यन्तानां प्रथमान्तानाञ्च पदानामुभयवाचित्वात् । एव सति माता
पितोरिव पुत्रदुहितोरिव च स्थूलसूक्ष्मभूतयोर्न परस्परकार्यकारणभाव
सिद्धयेत् । पुत्रदुहितरौ प्रति पितोरन्यतरस्येव स्थूलाकाशस्यापि स्पर्श
मात्रं वायुमपि प्रति कारणत्वं स्यात् । सूक्ष्मस्येव स्थूलाकाशस्यापि
प्रकृत्युत्पन्नस्य स्थूलसूक्ष्मश्च वायुः प्रति हेतुतयाऽवयवस्य अविशेषेण
पञ्चमीप्रतिपन्नत्वात् स्थूलाकाशस्य स्पर्शमात्रस्थूलवायुजननायोग्यत्वे
प्रमाणान्तराभावात् । शास्त्रैकसमधिगम्यो ह्ययमर्थो यथाशब्दं स्वीकार्यम् ।
अतः अर्थसामर्थ्यादभिमतव्यवस्था दुर्लभा । तथा, 'वायुराकाशे लीयते'
इत्युक्ते स्पर्शतन्मात्रवाच्यो स्थूलाकाशोऽपि लयः प्रतिपादितः स्यात् ।
अतः सर्वे परमतं व्याकुलं स्यात् ।

तस्मात् प्रमाणान्तरागोचरे जगत्सर्गप्रलयादौ शब्दानां स्वरस-
सिद्धेः पदार्थं स्वीकार्यं स्वप्रकरणस्थवाक्यानुगुण्यादुपपृष्टव्यवचनानु-
गुण्याच्च प्रसिद्धानामेवाकाशादीनां तन्मात्रव्यवहितां सृष्टिरित्यभ्युप-
गन्तव्यम् । 'तमसो भूतादि, भूतादेराकाशम्' इत्यादिषु व्यवधानेऽपि
कार्यकारणभावनिर्देशदर्शनात् ।

तर्हि, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इति श्रुते का गतिरिति
चेत्—देशोपपृष्टव्यनिपुणतरपरमपिसदर्शितैव गतिः । नास्माभिः तद्विरुद्धं

परिगणनमिति । अत्र अष्टौ प्रकृतय इति प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मा-
त्राणामेव विवक्षा षोडश विकारा इति पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगहनम् ।
एतेषु चतुर्विंशतितत्त्वनाख्यवद्धारस्य बहुग्रन्थसप्रतिपन्नत्वात् । कथमा-
काशादीनां चतुर्णां प्रकृतिस्थेनापरिगणनमिति चेत्—विवक्षितस्यार्थस्य

निर्वहणेऽभिनिवेष्टव्यम् । मगवता वेदव्यासेन हि मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्य-
जनकसंवादे षोडश विकाराः प्रत्यक्षश्रुत्यन्तराविरोधेन दर्शिताः—

“अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश ।

(?) तथा व्यक्तानि सप्तैव प्रादुर्ध्यात्मतिन्तकाः ॥

अव्यक्तञ्च महाश्चैव तथाऽहंकार एव च ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टी विकारानपि मे शृणु ।

श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा प्राणश्च पञ्चमम् ॥

वक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मैदं नयैव च ।

शब्दस्पर्शौ च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ॥

एने विशेषा राजेन्द्र महामूनेषु पञ्चसु ।

तत्राभावात् । नात्र प्रकृतित्वे कार्यद्रव्यारम्भरुत्वमात्रम् ; किन्तु
पाञ्चभौतिकत्वस्य शरीरे प्रसिद्धतया पञ्चभूतगणशब्दादिसर्धगुणा-
धयतया इन्द्रियाधयतया च तत्स्योपलभ्यमानत्वाच्च विकारभूते शरीरे
उपलभ्यमानानि तरंगानि विकारा इत्युच्यन्ते, अन्यानि तु प्रकृति-
महदहङ्कारमन्मात्राणि तथानुपलभ्यमानत्वात् उपलभ्यमानतया प्रकृति-
त्वाच्च प्रकृतय इत्युच्यन्ते इति तात्पर्यवर्णनसंभवात् । अतः सांख्याभि-
मतरीतिमुपेक्ष्य मगवत्पराशरोऽभ्युहितप्रकृत्युत्पत्त्युत्पत्ति-
यादस्य न, ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति श्रुत्यादिविरोध इत्यादिवर्णनं यद्यपि
संभवति—अथ, प्यासिन्नत्रे उपपन्नेऽपि नास्माभिरभिनिवेशः कार्यः,
व्यासय गादिमन्वनपर्यालोचने अष्टौ प्रकृतय इत्यस्याभिप्रायान्तराद्य-
गमादिति भावः ।

तथा व्यक्तानीति युक्तः पाठः ; न तु अथाव्यक्तानीति । वस्तुतः,
आसां न सप्त व्यक्तानीत्येव संप्रतितनः पाठः (मोक्ष—३१५.) ।

दशेन्द्रियाण्यथैनानि सविशेषाणि मैथिल । ॥

मन षोडशमित्याहुः अध्यात्मगतिचिन्तकाः” इति ।

अत्र ज्ञानप्रवृत्तिकारणानीन्द्रियाणि तद्विषया शब्दादयश्च तत्त्वा-
न्तरानारम्भकत्वात् षोडश विकारा इति प्रतिपादितम् । ‘एते विशेषा
राजेन्द्र महामूतेषु पञ्चसु’ इति वैयधिकरण्यनिर्देशात् विशेषशब्द-
शब्दस्पर्शादिगुणमात्रपरः । ‘शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषाः तेन ते
स्मृताः’ (वि पु १.२) इत्यत्र तदभावात् विशेषशब्दो गुणिपरः ।
पटस्य शुक्ल, पट. शुक्ल इत्यादिषु शुक्लादिशब्दानामिव विशेष
शब्दस्यापि गुणपरत्वं गुणिपरत्वञ्च युक्तमेवेति प्रयोगवशादवगम्यते ।
नन्वेवं सति चतुर्विंशत्याधिक्यं स्यादिति चेन्न, द्रव्यरूपाणां कार्यकारणा-
चित्तत्त्वानामन्यत्वादीनां चतुर्विंशतिसंख्यानतिरेकात् । ‘अष्टौ प्रकृतयः
षोडश विकाराः’ इत्यादिवाक्यस्य तु द्रव्यैक्यपरत्वनियमो नास्तीति
उपवृत्तवशादवगम्यते । अर्थान्तराणामनुपपत्तत्वाच्च ॥ आकाशादीनामपि
प्रकृतित्वे, ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति श्रुतं प्रकृतीनामष्टसंख्याकत्वं न घटत
इति चेन्न—तन्मात्राणां भूतेष्वन्तर्भावामिप्रायेणाष्टसंख्यानिर्देशोपपत्तेः ।

तथा वसिष्ठ-कराळजनकसंवादेऽपि भूततन्मात्रव्यतिरिक्तानां
शब्दस्पर्शादीनां विशेषशब्दोक्तानां षोडशविकारान्तर्भावं प्रतिपादयते—

“अयं क्त्वाहुः प्रकृतिं परा प्रकृतिवादिनः ।

तस्मान्महत् समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तमम् ॥

अद्वैतस्तु महत् तृतीयं इति न श्रुतम् ।

पञ्च भूतान्यहकारादाहुः सांख्यनिदर्शिनः ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।

पञ्चैव च विशेषाश्च पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि तु ॥ "(भा शां ३११)

इति । अत्र पञ्चानां भूतानां प्रकृतिषु परिगणनात् केवलविकारत्वमपास्तम् । विशेषशब्दस्य तन्मात्रपरत्वं तन्मात्राणां केवलविकारत्वञ्च न कस्यापीष्टम् । अतो विशेषशब्दः शब्दस्पर्शादिगुणमात्रपर इति परिशेषात् सामर्थ्याच्च सिद्धम् । 'पञ्च भूतानि' इति भूतशब्दः तन्मात्रपरः; 'विशेषशब्द आकाशादिपरः' इति चेन्न । अपगदाभावेऽपि भूतशब्दस्य क्लिष्टार्थकत्वेनाऽयोगात् । विशेषशब्दो गुणेष्वक्लिष्टः । न केवलमुपबृंहणवचनस्य भूतशब्दस्यैव, श्रुतिवाच्यस्याकाशादिशब्दानामपि तन्मात्रपरत्वे स्वारस्याभावात् स्फुटतरः ।

एवमुपनिषद्वाक्यानां परमर्षिवचसाञ्चानुख्यार्थाश्रयणमर्वाचीन-सांख्यदुर्निबन्धनम् ; स्वरसवचनान्तरयुक्त्यन्तराभावात् । समीचीनं सांख्यम् - श्रुतिस्मृत्यानुगुणमिति अत्रैव दर्शितम्, 'आहुः सांख्य-निदर्शनम्' (शिनिः) इति ।

तथा यमस्मृतौ विषयेन्द्रियाण्येव षोडश विकारा इत्युक्तम् —

“पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्तन्त्राश्रमे रतः ।

प्रकृतिज्ञो विकारज्ञः स दुःखात् परिमुच्यते ॥

मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाग्निजलानि भूः ।

एता प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ॥

श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणं त्वक् च संकल्प एव च ।

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥

उपस्थपादादिति च विकाराः षोडश स्मृताः ।

चतुर्विंशकमित्येतत् ज्ञानमाहुर्मनीषिण ॥

पञ्चविंशकमव्यक्त षड्विंश पुरपोत्तम ।

एतत् ज्ञात्वा तु मुच्यन्ते यतय शान्तबुद्धय ॥

अशब्दमरसस्पर्श रूपगन्धविवर्जितम् ।

निर्दुःख सुसुख शुद्ध तद्विष्णो परम पदम् ॥

अजं निरञ्जनं शान्तमव्यक्त ज्ञानमक्षरम् ।

अनादिनिघनं ब्रह्म तद्विष्णो परम पदम् ॥” इति ।

अत्र प्रकृतिषु परिगणनात् प्रथमोपादानाच्च प्रधानतत्त्वमव्यक्त-
तया मन इत्युक्तम् । सकल्पशब्देन तत्कारण मनो विवक्षितम् । ज्ञानं
ज्ञातव्यम् । प्रत्यगात्मन पञ्चविंशकत्वेनोक्तत्वात् परिशेषाच्च चक्षुराद्य
गम्यमात्मतत्त्वमव्यक्तशब्दोक्तम् । ‘विकारा षोडश स्मृता’ इति
षोडशविकारशब्दोपादानात् एता प्रकृतयस्त्वष्टौ इत्युक्तत्वाच्चास्य
स्मृतिवचनस्य, ‘अष्टौ प्रकृतय षोडश विकारा’ इति श्रुतिमूलवचन-
गम्यते । अतस्तस्या श्रुतेरयमर्थ इति यमेन निर्णयत इति स्फुटम् ।

ईदृशस्मृत्युपस्थापितया अनया श्रुत्या विषयेन्द्रियाण्येव षोडश
निकारत्वेन विवक्षितानीति भगवतो भाष्यकात्त्वहृदयमिति भगवद्गीता-
भाष्ये स्पष्टमवगम्यते, “महामूलाऽहकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च” इति
शेखारम्भकद्रव्याणि । पृथि वसेजोवाय्वाकाशानि महामूतानि । अहङ्कारो
भूतादि । बुद्धिर्महान् । अव्यक्त प्रकृति । ‘इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च
चेन्द्रियगोचरा’ इति शेखाश्रितानि तत्त्वानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा-
घ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वक्त्राणि पापायूपस्था पञ्च कर्मेन्द्रियाणि

दश ; एकमिति मनः । इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः”
इति । अत्र क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्यारम्भकद्रव्यपदेन, ‘अष्टौ प्रकृतयः’
इति प्रकृतिशब्दो व्याख्यातः । ‘क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि’ इति विषये-
न्द्रियाणां षोडशानां साधारणाकार उक्तः ।

एवम्, ‘अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः’ इति वाक्येऽपि

ननु संभवति द्रव्यपरतयेऽत्र, ‘अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः’
इत्यस्य निर्वाहे विकारपदेन गुणमात्रग्रहणं न युक्तम् । कथं निर्वाह
इति चेत्—नात्र प्रकृतिशब्दः तत्त्वान्तरोपादानत्वमात्रेण प्रयुक्तः ;
किंतु समष्टितत्त्वमिष्टायेण । विकारपदञ्च व्यष्ट्यन्तर्गतवस्तुपरम् ।
एवं हि व्यष्टिप्रलयवर्णनानन्तरं समष्टिप्रलयवर्णनारम्भे भगवान्
पराशर आह (६.४.३०.), ‘एवं सप्त महायुद्धे क्रमात् प्रकृतयः स्मृताः ।
प्रत्याहारे तु ताः सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम्’ इति । आवरणानि च
न तन्मात्राणि, किन्तु भूतानीति ततः (१. २.) एव सुबोधम् । अतः
अण्डकटाहकूपृथिवीसहिताः आवरणभूताः चार्वाक्यः (वि-१२.)
व्यष्टिप्रपञ्चहेतुत्वात् साक्षादुपभोगानर्हत्वात् समष्टयः प्रकृतयः ।
व्यष्ट्यन्तर्गतानि तु इन्द्रियाणि च भूतानि च विकाराः । भूतानामपि
इन्द्रियविषयत्वेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतयैवेन्द्रियप्राप्तेः वात्, इन्द्रिय-
व्यवस्थापकत्वरूपमहिमशालित्वाच्च गुणानाम्, तेषामेव प्राधान्येन
विषयतया निर्देशः सर्वदर्शनसुप्रसिद्ध इति कचित् गुणपुरस्कारेण
निर्देशेऽपि गुणानामुपेक्षणे न तात्पर्यम् । एतच्च, ‘महाभूतान्यहङ्कारः’
इति गीतादिकं सुस्थम् । ‘एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु’
इति शब्दादीनां (भारतादौ) निर्देशस्थलेऽपि महाभूतेष्विति द्रव्याणां
विशेषणतया निर्देशात् द्रव्यविशिष्टगुणानामेव विकारत्वं गम्यते ।
गुणविशिष्टद्रव्यमिति द्रव्यवर्तिगुण इति च नात्यन्तमिदम् इत्या-

तत् संवत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाऽकरोत्, अधस्ताद्भूमिमुपरिष्ठादा-
 निषयेन्द्रियाण्येव श्रुत्यन्तराविरोधेन षोडशविकारत्वेन विवक्षितानीति
 व्यासादीनां परमर्षीणां भाष्यकारस्य च [हृदयं] स्फुटतरमवगम्यते ।
 अतः आकाशाद्वायुरित्यादीनां यथोक्त एवार्थः ।

एवं ब्रह्माण्डसृष्टिरुक्ता । अथ हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह तत्
 संवत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाऽकरोदिति ॥ वक्ष्यमाणं पुरुषः तस्मिन्
 अण्डे संवत्सरमात्रमुपित्वा परिणतं तदण्डं द्विधाऽकरोदित्यर्थः ।

शङ्कायाम्—निर्वाहप्रकारो यः कश्चिदस्तु । आकाशाद् वायुरित्यादे-
 रर्थस्तु यथोक्त एव ; न तन्नान्यथाभावः । अस्माभिस्तु गुणानामपि
 चतुर्विंशतितत्त्वमध्ये गणनं युक्तमिति एवमुक्तम् इत्याशयेन निगमयति
 अत आकाशादिति । एवं हि तत्त्वसंग्रहसंहितावचनमपि श्रीरहस्य-
 त्रयसारादौद्धृतम्—“भूतानि च कर्माणि च वर्गैर्गोचरेन्द्रियाणि च । त्वर्गैर्गण-
 नं त्वर्गैर्गणं ज्ञानगन्धादयस्तथा” इति ज्ञानेन्द्रियैः सह गन्धादीनामेव
 चतुर्विंशतिमध्ये निवेशकम्, स्वरस्यान् । (व्याख्यातारस्तु गन्ध-
 तन्मात्रादिं प्राहयन्ति) । तथाच श्रीमुखसूक्तभाष्ये श्रीयदुतहविस्त्रा-
 यामपि (८. ८. ५.), “प्रकृतिमहवहद्वारेणोद्देशेन्द्रियपृथिव्यादिभूत-
 राक्ष्मादिधिषयरूपचतुर्विंशतितत्त्वविलक्षण” इति । अत्र तत्त्वमुक्ता-
 कलापस्तोत्रः (१. १५) तत्रसप्तविंशतिद्वयादिश्चानुसंधेयो—

“तत्त्रेऽप्यथर्वणेऽष्टौ प्रकृतय उदिताः षोडशान्ये विमाराः
 निष्कर्षेऽम्परेऽस्मिन् चक्षसि तदितरत् सवैमाचर्जनीयम् ।

एष्ट्वा सांख्यं पुराणादिकमपि बहुधा निर्वहन्त्येतदेके

चिन्तासाफल्यमाध्यात् धमरदुलतयाऽप्यत नजैरुतासि ॥ इति ।

संवत्सरमात्रमिति मात्रशब्दः कात्स्न्यार्थकः । पूर्णं संवत्सर-
 मित्यर्थः । अधस्तादिति । अत मोक्षधर्मं (३२६), ‘तत्तो ब्रह्माणमसृजत्

काशम् । मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पात् सहस्रबाहुरिति ।

आकाशमिति ॥ अकरोदित्यन्वयः । आकाशादि(?)शब्दः स्वर्गादि—
परः । मध्ये अन्तरिक्षे पुरुषः । अम्दिति शेषः । पुरुषशब्दस्य
मनुष्यपरत्वः यावत्त्यर्थे दिव्यः पुरुष इत्युक्तम् । तस्याण्डोत्पन्नस्य
दिव्यपुरुषस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपरमपुरुषात्मकत्वमाह सहस्रशीर्षा पुरुष
इति । अन्यथा द्वितीयपुरुषशब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । सर्वज्ञत्वात्
सर्वशक्तित्वाच्च सर्वत्र शिरश्चक्षुःपादकार्य[बाहुकार्य]करणसमर्थो यो
महापुरुषः श्रुतः, तदात्मकोऽयमण्डोत्पन्नः पुरुष इत्यर्थः ।

इदञ्च सामानाधिकरण्यं परमपुरुषान्तर्यामिकत्वनिबन्धनम् ; न
तु स्वरूपैक्यकृतम् । तस्य ब्रह्मा बिभीते' इति तस्य मृत्युभयाभि-
धानात्, 'भीषाऽस्मादग्निधेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम', 'स यश्चायं
पुरुषे । यश्चासा रादित्ये । स एक' इति पुण्डरीकाक्षस्य परमपुरुषस्य,

हिरण्याण्डसमुद्भवम् । सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ।
संवत्सरमुपित्वाऽण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः । संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां
दिवमर्धं प्रजापतिः । द्यावापृथिव्योरित्येष राजन् वेदेषु पठ्यते । तयोः
शकलयोर्मध्यमाकाशमग्नोत् प्रभुः' इति । मनुश्च (1-12) 'तस्मिन्ण्डे
स भगवानुपित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डम-
करोत् द्विधा । तत्त्रयां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिं च निर्गमे । मध्ये
व्योम' इति ।

ननु 'दिव्यो देव एको नारायण' इति नारायणे दिव्यशब्दप्रयोग-
म्यात्रोपनिषदि श्रवणात् वाक्यमिदं परमात्मपरमेवास्तु, कृतं
चतुर्मुखविषयव्येत्यत्राह अन्यथा द्वितीयपुरुषेति ।

सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् ज्यक्षं विशिखरं त्रिषादं खण्डपरशुम् ।

मृत्योरपि भयनिमित्तत्वाच्च मृत्योर्भीतस्य मृत्युभयजनकस्य च स्वरूपै-
क्यानुपपत्तेः । क्षारान्तरे हिरण्यगर्भस्य, महापुरुषस्य महापुरुषत्वान-
भिज्ञत्वाज्ञानाच्च न स्वरूपैक्यम् । 'स प्रजापतिरेक पुष्करणे समभवत्'
इत्यारभ्य, 'मम वै स्वज्ञांसा समभूत्' इति प्रजापतिनोक्ते, 'नेत्यत्रवीत् ।
पूर्वमेवाहमिहाऽऽसमिति । तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् । स सहस्रशीर्षा पुरुषः'
इति चतुर्मुखस्य परमपुरुषावेदने हि प्रणिपादितम् । अत एव ह्युक्तं ब्रह्मणैव,

‘यज्ञ देवा न मुनयो न चाहं न च शहरः ।

जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥’ इति ॥

तथा तेनैव ब्रह्मरुद्रसंवादेऽभ्युक्तम्—‘तथान्तरात्मा मम च ये चान्ये
देहिमंजिनाः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न प्राज्ञः केनचित् क्वचित् ॥’ इति ।

अतः तदन्तर्यामिस्त्वनिवन्धने सामानाधिकरण्यम् ।

इतिशब्दो भगवदेककर्तृकसर्गसमाप्ती ।

अथ हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गमाह सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृज-

नेत्यत्रवीदिति । पुष्करणे जातेन प्रजापतिना स्वकीयमांस-
मसृजालोत्पन्नजातरक्षान-वैद्यानस-द्यालपित्यन्यायेन अपामन्तः कूर्मं
भूतं सर्पन्तमपि स्वत्वहर्मांसाभ्यां संभूतमभिमत्योक्ते, स कूर्मः तदुक्तं
न्यवेधीदित्यर्थः ।

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यस्य तत्र ‘भूत्वोदतिष्ठन्’ (सै. ब्रा. अ. १-२३.)
इत्युत्तरत्रान्वयः । खण्डपरशुमिति । खण्डकपरशुविशिष्टमित्यर्थः
स्यात् । रुद्रसृष्टिस्तु, ‘ललाटात् क्रोधजो रुद्रो जायते’ इत्युत्तरत्र यद्व्यते ।

सोऽग्रे इति । नन्वत्र पूर्वेः प्रथमपुरुषदानन्दः चतुर्मुखान्तर्यामिपरः,

दिव्य इत्यादि नारायणपरमित्यपि सुवचम् । तदयं तच्छन्दः परम-
 पुरुषपर एव किं न स्यात् । तत्कर्तृकैव सृष्टिः चतुर्मुखस्येव मृत्यु-
 प्रभूतीनां सर्वाणि च भूतानीत्यन्तानामुच्यताम् । चतुर्मुखकर्तृक-
 सृष्टिस्तु, हिरण्यज्योतिरित्यारभ्योपरि वक्ष्यमाणा परमस्तु । एवञ्च
 ब्राह्मणक्षत्रियादीनां भगवद्वयवोत्पन्नत्वं सिद्धयति । प्रसिद्धं हि
 भगवतोऽवयवानामेव तथात्वम्, 'स्वीरत्नकारणमुपात्ततृतीयवर्णं
 दैत्येन्द्रवीरशयनं दयितोपधानम् । देवेश यौवनगजेन्द्रकराभिराम-
 मूरीकरोतु भवदूर्युगं मनो मे', 'सर्गेष्विदं भवति चन्द्रमसां प्रसूतिः'
 इत्यादौ । यद्ययं स इति शब्दो ब्रह्मार्थकोऽभविष्यत्, तर्हि उपरि,
 तस्य ब्रह्मा विभीते, सो ब्रह्माणमेव विवेश' इत्यत्रापि पूर्ववत्, 'तस्य
 स विभीते, स तमेव विवेश' इति तच्छन्द एव प्रायोक्ष्यत । न च
 मनुवचनविरोध इति शङ्क्यम्—तत्र चतुर्मुखजन्यमनुजन्यत्वस्य
 प्रजापत्यादिषु कथनाद्यनेकैरलक्षण्यदर्शनेन स इत्यस्य चतुर्मुखार्थ-
 कत्वेऽपि विरोधपरिहाराभावात् । पुरुषसूक्तं तु कतमस्य पक्षस्य
 साधकमिति विमर्शपदं नातिक्रामति । महाप्रलयानन्तरभाविप्रथम-
 सृष्टिप्रकरणत्याद्यास्य सर्वस्य परब्रह्मजन्यत्ववर्णनरत्वं युज्यते, यदिदं
 नामसहस्रभाष्येऽभाविष्यत, 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादि-
 युगागमे' इत्यत्र—, "यद्यपि ब्रह्मसर्गादुपरि, अथान्तरसर्गे च ब्रह्मादि-
 मुखेन सृजति, अथापि प्रथमसृष्टौ न तथेति सूचयति आदियुगागमे
 इति" इति । देवनायकपञ्चाशत्येव च स्वीरत्नमित्यादिवत् 'वेदेषु
 निर्जरपुते निखिलेष्वधीतं व्यासादिभिर्वहुमतं त्वं सूक्तमग्रथम् ।
 अज्ञान्यमृनि भवतः सुभगान्यधीते विश्वं विभो जन्तियन्ति विरिञ्च-
 पूर्वम्' इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतो ब्रह्माद्वितीयदिनादिरूपेषु कर्तृषु
 चतुर्मुखैकसृष्ट्वेऽपि सर्वेषाम्, आदौ परमपुरुषजन्यत्वं भूताना-
 मुपगन्मिति चेत्—अस्तु परमपुरुषकर्तृकाऽपि आदिसृष्टिरनेकेषां भूता-
 नाम्—अथापि प्रकृतवाक्ये स इति स एव ब्राह्म इति न विशेषणम्

तस्य ब्रह्मा विभीते । सो ब्रह्माणमेव विवेश । स मानसान् सप्त
पुत्रानसृजत् । ते ह विराज सप्त मानसान् असृजन् । ते ह प्रजापतय ।

दिति । मृत्यु विशिनष्टि त्र्यक्षमित्यादिपदै । तस्य ब्रह्मा विभीते ।
तस्येति सन्धमात्रे पृष्ठी । तस्मात् मृत्योर्भीत । सृष्टुरपि भयावहो
मृत्यु , 'कमुत अन्येषामित्यर्थ सो ब्रह्माणमव विवेशेति । सो
ब्रह्माणमिति सन्धिश्छा-दस । ब्रह्मशरीरे तिरोहित इत्यर्थ । स मान
मानिति । सः ब्रह्मा सप्त मानसानसृजत् । मनसाऽसृजदित्यर्थ ।
ते ह विराज विविधश्रीसंयोगात् त्रिर दृष्टव्यवाच्यभूता सप्त मानस
पुत्रा स्वयमपि मानसान् असृजन् । कथं मनसा सृष्टिरित्यत्राह ते ह
प्रजापतय इति । प्रजापतित्वात् मनसा सृष्टु शक्ता हीत्यर्थ ।

कमस्ति । प्रत्युत, सहस्रगाहुरिति इति इतिशब्देन भगवदेकवर्देक-
सृष्टिसमाप्तिद्योतनात्, पूर्वं मध्ये पुरुष इति ब्रह्मान्तर्गमितया गृही
तस्य 'सोऽग्रे इति स इत्यनेन ग्रहणौचित्याच्च चतुर्मुखसृष्ट्यमेव
मृत्युप्रभृतीनाम् । अत एव सोऽब्रह्माणमेव इति एवमारोऽपि स्वगच्छते ।
स्वस्य सृष्टारमेव स्वयं हन्त मृत्यु प्रविशेति यर्णनरत्नात् तस्य ।
तदुपरि प्रजापतय सृज्यमाना अपि चतुर्मुखाजन्यत्वेन प्रसिद्धा , न
भगवत्पुत्रतया । द्वितीयखण्डे स्त्रीपुरुषरूपद्वेधरूपानन्तरसृष्टिस्तु
शस्यमाना चतुर्मुखजन्यमनुसृष्टिचेन सभावनमर्हति, बृहदारण्यका-
नुपेधात् । एवञ्च, 'ललाटो रुद्रो रुद्रो ललाटात् य समुत्थित इत्युपबृहणानुसारमुपपन्न रुद्रे ब्रह्म-
जन्यत्वं प्रमाणांतरानुसारेण ग्राह्यम् । महतो भूतस्य नि श्वसितमि
त्यद्यपि मैत्रेयीपिद्यायामिव साक्षात्परमात्मनि श्वसितरूपं प्रतीतमपि
इह तथा न ग्राह्यमित्यलम् ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 श्रोत्राणां वायुश्च प्राणश्च हृदयात् सर्वमिदं जायते ॥
 इति सुवालोपनिषदि प्रथमः खण्डः ॥

—०—०—

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अपानान्निपादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्च, अस्थिभ्यः पर्वता लोमभ्य

पुनश्च हिरण्यगर्भात् प्राणिमृष्टिमाह - ब्राह्मणोऽस्य मुखमा-
 सीदिति । ब्राह्मण मुखमासीदित्यौपचारिक सामानाधिकरणम् ।
 मुखजात इत्यर्थः । पद्भ्यां शूद्र इत्यनन्तरोक्ते । बाहू राजन्यः
 कृतः । बाहुभ्यां कृतः तज्जनित इत्यर्थः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः ।
 [यदिति] नपुंसकं वस्तुत्वाभिप्रायम् । वैश्य इति यत् तदस्य ब्रह्मणः
 ऊरू ऊरुभ्यां जातमित्यर्थः । प्राणः पञ्चवृत्तिप्राण । हृदयात् संकल्पा-
 दित्यर्थः । सर्वमिदम् = अनुक्तं सर्वमिदम् ।

इति श्रीहरितुलुल्लिङ्गनामिजयिमूनो

श्रीरत्नराजद्विपाज्ञात्त्र्यवेष्ट्यासापरनामधेयस्य श्रीपुद्गलार्जुनस्य

कृतौ सुवालोपनिषद्विचरणे प्रथम खण्डः ॥

—:***:—

अथानुक्तसर्गप्रवचपूर्वकं प्रवच उच्यते अपानादिति । मनुष्येषु
 निरुष्टा, निषादा, देवयोऽन्यवान्तरमेवा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्च चतुर्मुख-
 स्थापनादजायन्तेति अध्याहारेण वा अजायतेति पदस्य विपरिणामेव

ओषधिघनरूपतयः, ललाटात् क्रोधजो रदोऽजाय (जायते) ।

तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतत्, क्रन्देदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः दिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविजि(चि?)तं
ज्योतिषमयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपधा-
न्यानानि च सर्वाणि च भूतानि ।

हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्नयमात्माऽधिशीगन्ति भुवनानि त्रिधा,

वा अन्वय । ललाटात् क्रोधज इति । रदोऽप्यर्था चतुर्मुखस्य मनो
वृत्तिषु क्रोध, अवयवेषु ललाटश्च हेतु । 'ममग पुत्राय नम' इत्या-
दिष्वपि क्रोधात् ललाटोद्भवया पुत्रत्वमेतदैकार्थेन सिद्धम् ।

अथ द्वास्तपस्वर्जनमाह तस्यैतस्येति । तस्य अण्डसंभवस्य
एतस्य देवादिसन्दुर्हिरण्यगर्भस्येत्यर्थः । महतो भूतस्येति परमात्म-
नानिगद्वेन सामानाधिकरण्यात् हिरण्यगर्भकर्तृकस्य तस्यैव भगवद-
धीनस्य ज्ञाप्यते । 'महद्भूतमनन्तमपारम्', 'एतस्य वा अक्षरस्य महतो
भूतस्य' इति, 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' इति च धृतिस्मृतिषु महद्भूत
शब्दयोः भगवन्ति वसिष्ठिरिगीता । निश्चयितमिति सतः प्रवृत्त्यै
विरक्षितम् । सर्वाणि च [सानीमानि] भूतानि निश्चयितमित्युच्यते ।
भूतशब्दः शरीरपरः ।

हिरण्यज्योतिरित्यादि ॥ हिरण्यमपाने उच्येति यस्य म.

मनु हिरण्यज्योतिरित्याख्य यक्षयमाणा विन्दस्वर्गद्विज राण्डे
गुचा । ततः पूर्वेगुन्यमानासु पूर्वेगण्डे मत्तम्—स्वर्गद्विज परमगुण-
वर्गस्यपि पदाचिन्, कदाचिपुत्रमुत्पन्नस्यऽपीत्यत्राप्या-
च्यन्तायेत्यम् ।

आत्मानं द्विधाऽकरोत्, अर्धेन स्त्री अर्धेन पुरुषः। देवो भूत्वा देवान्
 असृजत्, ऋषिर्भूत्वा ऋषीन्, यक्षराक्षसगन्धर्वान्, ग्राम्यान्
 आरण्यान् पशून् असृजत्। इतरा गौरित्तरोऽनङ्गान्; इतरा वडवेत-
 रोऽभ्यः; इतरा गर्दभीतरो गर्दभः; इतरा विश्वम्भरी इतरो विश्वम्भरः।
 सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा सन्दग्धे (स दग्धे?) सर्वाणि भूतानि।

हिरण्यज्योतिरित्यात्मविशेषणम्। यस्मिन् विश्वा भुवनानि अधि-
 क्षीयन्ति = वक्ष्यतया स्थितानि, सोऽयं हिरण्यज्योतिरात्मा = हिरण्यगर्भ
 आत्मानं द्विधाऽकरोदित्यन्वयः। कथं? अर्धांशेन स्त्री अर्धांशेन पुरुषः।
 अभूदिति शेषः। शरीरेण स्रष्टुं ब्रह्मा स्वाशाभ्या तत्तज्जातीयं पुरपोऽभूत्,
 तत्तज्जातीया स्त्री चामूदित्यर्थः। तदेव प्रपद्यति देवो भूत्वा देवान्-
 सृजदित्यादिना। यक्षराक्षसगन्धर्वानिति। तज्जातीयः पुमान् भूत्वा
 असृजदिति प्रकरणवशादवगम्यते। ग्राम्यारण्यपशुसृष्टिं प्रपद्यति इतरा
 गौरित्यादिना। इतरा पूर्वे ब्रह्मणा स्वांशेन सृष्टा स्त्री गौरमवत्।
 इतरा तत्कल्पेन पुरपोऽनङ्गान् पुद्गलोऽभूत्। गोजातीयसृष्ट्यर्थ-
 मित्यर्थः। इतरा वडवा इतरोऽथ इत्यादेरप्येव योजना। वडवा
 तुरगस्त्री। विश्वम्भरी भारवहा ऽष्टी। अर्धान्निरमन्वेष्टव्यम्।

अथ प्रलयं प्रतिपादयति सोऽन्ते इत्यादिना। सः हिरण्य-
 गर्भरूपः परमपुरुषः अन्ते स्थितिकालसमाप्तौ वैश्वानरः कालाग्निर्भूत्वा
 सर्वाणि भूतानि कार्यजातानि मदग्धे(?) दहति = वक्ष्यतीत्यर्थः।
 भवनदहनक्रियोर्भेदात् स इति द्विरुक्तिः। दाहानन्तरं प्रलयनाट

पृथिव्यस्तु प्रलीयते । आपम्नेजसि लीयन्ते । तेजो घायौ

पृथिव्यस्तु प्रलीयन् इति । पूर्वावस्थाप्रहाणेन कारणसप्तर्गो लयः ।
'लीङ् स्तेषणे' इति हि धातुः । कार्यस्य तदुपयुक्तकारणद्रव्यांश्च उपा-
दानम् । तदतिरिक्तांश्चस्त्वपादानम् । तदपेक्षया कार्यस्य विभागश्च-
देष्टः । अतः पञ्चम्यन्तेन उच्यते । अपादान (उपादानः) त्यक्त-
कार्यावस्थद्रव्यमपादानेन संसृष्टं भवति । तस्य तदानीम्, घटस्य मृ-
तवत् अधिकरणरवादपादानमेव संसृष्ट्यन्तेनोच्यते । अपादानस्योपा-
दानद्रव्यसंजातीयत्वात्, 'कारणे लय' इति व्यपदेशः । पृथिव्यस्तु
प्रलीयते । पृथिवी पृथिवीत्वावस्थां तदुपरुममूर्तां गन्धवन्मात्रावस्थां
हिरा अवस्थां सती प्रागवस्थितेषु समुद्रादिजलेषु संसृष्टा भवती-
त्यर्थः । स च संसर्गः समानाकारमोर्निर्न्तरसंस्तेष्वुपरवाद्वैशमित्रमुच्यते ।
शुक्लो (!) क्षीरे कपितादिगो(ः)क्षीरे संसृष्टेर्गोक्षीरमिति व्यपदि-
श्यते । आपम्नेजसि लीयन्त इत्यादिवाक्यानामपि अयमेवर्थः ।
त्यक्तजन्तावस्थस्य त्यक्तरसतन्मात्रावस्थस्य च द्रव्यस्य तेजोवन्मात्रस्य
प्रागवस्थिततेजसमपको लयः । एवमुत्तरताप्यनुसन्धेयम् ।

एतत् सर्वं भगवता पराशरेण स्पष्टमुक्तम्—

'आपो प्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।

एतत् संप्रतिमिति । विवेचितव्यपदेशार्थाधगमीर्पापकोऽर्थः,
तत्तावत् तन्मात्रावस्थस्यैत्यर्थः । आपो प्रसन्ति इति श्लोकः पृथिव्याः
गुणारसपञ्चनेन तस्याः प्रत्ययान्गुणं दर्शयति । सोऽदे विर्लप-
मानस्य तासां दद्यानि-अथवादीधित्य-ममिहहारादिवृत्तेः च विदुष-

आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
 प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका ।
 आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्रवाः ।
 सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च' इति । तथा,
 'नश्यन्त्यापः पुनस्ताश्च रसतन्मात्रसंश्रयात् ।
 ततश्चापो हृतरसाः ज्योतिष्टुं प्राप्नुवन्ति वै ।
 अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ।
 स चाग्निः सर्वतो व्याप्य आदत्ते तज्जलं तथा ।
 प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावमु ।
 प्रशाम्यति तथा ज्योतिर्वायुर्दोषयते महान् ।
 निरालोके तदा लोके वायव्यस्थे च तंजसि' इत्यादिना ॥

अत्र, 'प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका' इत्यनेन स्थूल-
 पृथिव्या एव गन्धतन्मात्रावस्थाग्रहाणेन जलत्वापसिद्धता । 'आपस्तदा
 प्रवृद्धास्तु' इत्यनेन प्रागवस्थितानामपां पृथिव्यवस्थान्तररूपसलिला-
 न्तरसंसर्गात् तदेकीभूततया प्रवृद्धत्वमुक्तम् । 'सर्वमापूरयन्ति' इति पूर्व-
 पृथिव्याक्रान्तप्रदेशस्यापि सकलिलत्वाऽऽपूरितत्वमुक्तम् । एवमग्न्यवस्थ-

दर्शनात् गन्धस्य च सारगुणत्वात् तथोक्तिः । 'तज्जलं' इत्यादिना च
 पृथिव्याः गन्धतन्त्रलयद्वारा वारिभावो वर्णितः । यद्वा जापो प्रसन्तीति
 पूर्वार्धे गन्धतन्मात्रस्य स्वसिन् विलापने अपां प्रवृत्तिं दर्शयति ।
 उत्तरार्धे च अत्र एव पृथिव्याः गन्धतन्मात्रद्वारा जले विलयपरम् ।

स्यादलिलस्येति । कलिलपदेन गन्धतन्मात्रावस्थान्तरावस्थाविवक्षिता ।

लीयते । वायुराकारो लीयते । आकाशमिन्द्रियेषु

जलस्यापि रसतन्मात्रावस्थाग्रहाणेन व्योतिष्ठापति कण्ठोक्ता—‘अग्न्य
वस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते’ इति । [अभ्यवस्थे सलिले]
औषध्यगुणेनाऽऽवृते सति प्रागवस्थितो ह्यग्नि सर्वतो व्याप्य = पूर्व
जलमसृष्टमपि प्रदेश व्याप्य तज्जलमभ्यवस्थमावृते = स्वात्मनैकीकरोती
त्यर्थ । ‘प्रनष्टे रूपतन्मात्रे’ इत्यादिना अग्रेरपि तन्मात्रावस्थाग्रहाणेन
वायुत्वापत्तिः, तेनैकीभावात् प्रागवस्थितस्य वायोरतिमहत्त्वा-
पत्तिश्च प्रतिपादिता । एवमुपबृंहणानुगृहीतत्वात् पृथिव्यसु प्रलीयत
इत्यादिवाक्यानां यथोक्त एवार्थः ।

आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रैष्विति । अत्र इन्द्रि-
याणि तन्मात्राणि च न लयस्थानत्वेन विवक्षितानि । इन्द्रियाणां
माकाशकारणत्वाभावात्, तन्मात्राणामिन्द्रियकारणत्वाभावात् । प्रलीयत
इति पञ्चम्यणाच्च । अत एव लयशब्दानुपपन्नश्च न दुर्लभः । नेतर-
सर्गवाक्येऽनुपपन्नश्चेत्, मध्यगन्वाक्यद्वयेऽपि अनुपपन्नः स्यात् । पूर्वा
परवाक्येषु सर्वेषु लयवाचिपदस्य पठितत्वात् मध्येऽनुपपन्नश्चानुज्ञितः ।
अतो लयपदाश्रयेण लयस्याविवक्षितत्वं दर्शयति । अतः ससर्गमात्रमेव
विवक्षितम् । नन्वाकाशस्येन्द्रियसंयोगः प्रागप्यस्तीति प्रच्छद्यदशाया
तत्त्ववैयर्थ्यमिति चेत्—[न] इह विवक्षितस्य ससर्गस्य प्रागसिद्ध-
त्वात् । मनआदीनामिन्द्रियाणां हि पृथि यादिमूर्तेराध्यायनं श्रुतिस्मृतिषु
प्रसिद्धम्, ‘अन्नमय हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वाक्’,
‘श्रोत्रं नभो प्राणमुक्तं पृथिव्या’ इत्यादिभ्यः, ‘वाय्वात्मकं स्पर्शनमा-

इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते ।

मनन्ति, 'नभ श्रोत्रञ्च तन्मयम्' इमित्यादिषु । तत्र पृथिव्यादिषु वायु पर्यन्तेषु प्रलीनेषु तत्तदिन्द्रियाप्यायकभूताशानामपि प्रलीनतया तेषामाकाशतापन्नत्वात् सर्वेष्वपीन्द्रियेषु स्वान् गतेतरभूतमाकाशमेव ससर्गितयाऽवस्थितम्, न तु पृथिव्यादीत्यर्थः । अथ इन्द्रियाणामाकाशस्य च अहङ्कारकार्यत्वात् सेन्द्रियस्य स्वान् गतेतरभूतचतुष्टयस्याकाशस्य तत्र लयं वक्तुम्, आकाशस्य तन्मात्रावस्थापन्नस्यैवेन्द्रियससर्गिमाह—
इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति । पूर्वमाकाशसंसृष्टानीन्द्रियाणि पश्चात् शब्दतन्मात्रेषु संसृष्टानीत्यर्थः । परित्यक्ततन्मात्रावस्थनया पृथिव्यादिषु प्रलीनेषु गन्धतन्मात्रादीनामवस्थानानुपपत्तेः शब्दतन्मात्रमेव तन्मात्रशब्देन विप्रक्षितम् । तत्तदिन्द्रियाप्यायकपृथिव्यादिभूताशानामपि स्वस्वकारणतत्त्वलयक्रमेण शब्दतन्मात्रतापन्नत्वात् तत्तदंशेन भेदविवक्षाया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—इन्द्रियाप्यायकभूतानां सर्वेषां आकाशतापन्नत्वात् आकाशस्यैवेन्द्रियेषु ससर्ग आसीत् । पञ्चानामपि भूतानां शब्दतन्मात्रतापन्नत्वात् इन्द्रियाणि शब्दतन्मात्राशमेदेषु संसृष्टान्यासन्निति ।

अथ सेन्द्रियाणां शब्दतन्मात्राशानां स्वकारणे प्रलयमाह तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते इति । भूतादिशब्दोऽहङ्कारमात्रपरः । इन्द्रि

अहङ्कारमात्रपरः इति । कृत्स्नाहङ्कारपरः, न तु महाभूतकारणतामसाहङ्कारमात्रपर इत्यर्थः । तन्मात्राणीति निर्देशानुसारेण भूतादौ इति निर्देशः कृतः । अत्र तन्मात्रपदस्य पूर्ववाक्यानुसारेण

याणां सात्त्विकाहंकारकार्यतया तस्मिन्नंशे लयोपपत्ते । तामसाहं-
कारांशे लयानुपपत्तेश्च ।

यद्वा — अण्डान्तर्गतस्य भूतचतुष्टयस्य स्वस्वतन्मात्रलक्षकमेणाऽऽ-
काशतापत्तिराकाशस्येन्द्रियसंसर्गश्चोक्तौ । अथ तेनाकाशेन सह अण्डात्
बहिर्दावरणत्वेनावस्थितानां भूतानां तन्मात्रावस्थापतिरूपं प्रलयमिन्द्रिय
समर्पणाह इन्द्रियाणि तन्मात्रेण्यनि ॥ ब्रह्माण्डतदावरणरूपेणावस्थि-
तानि पृथि यादीनि भूतानि स्वस्वकारणे प्रलीयमानानि तन्मात्रावस्था-
क्रमेणापन्नानि भवन्ति । तेषु तन्मात्रेष्विन्द्रियवर्गं क्रमेण संसृष्ट इत्यर्थः ।
अथाण्डोदरतद्वहिर्भागावस्थितमहामृतकारणानां साधारणं प्रलयमाह
तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इति । तानि तन्मात्राणि साक्षात्
परम्परया च स्वकारणभूतेऽहङ्कारे साक्षात् परम्परया च लीयन्त इत्यर्थः ।

सेन्द्रियतन्मात्रपरत्वे सिद्धे भूतादिष्वपि सादृशकाहद्वारविशिष्ट-
भूतादिपरं सुप्रहम्, ग्राह्यञ्चेति भावः ।

तन्मात्रेषु, तन्मात्राणीति बहुवचनोपरत्तिसंवादेन पक्षान्तर-
माह यद्वेति । पूर्वोक्ते पक्षे, पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादिवान्स्थानाम-
विशेषेण ब्रह्माण्डान्तर्गततदावरणोभयरूपमहामृतविलयपरत्वं
सुप्रहम् । अस्मिन् पक्षे धन्तर्वेर्तिभूतमात्रलक्षकत्वम् । अन्यथा
बहिर्वर्तिपृथिव्यादिलयस्यापि विवक्षितं वै जगद्विलयात् प्रागेव
गन्धतन्मात्रादिलयस्यापि निष्पन्नतया आवरणभूताकाशमात्रस्य
परिशिष्टतया तस्य, 'आकाशमिन्द्रियेषु' इति इन्द्रियसंज्ञां कथ्यमाने
तदा आकाशकारणभूतं तद्वतन्मात्रमेव स्थितमिति, 'इन्द्रियाणि
तन्मात्रेषु' इति बहुवचनानुपपत्तिर्हि तदवस्था स्यात् । एवञ्चाण्डा-

अयमर्थो भगवता पराशरेण स्पष्टमुक्तः, 'आपो प्रसन्ति वै पूर्वं भूर्मेर्गन्धात्मकं गुणम्' इत्यादिना अण्डान्तर्गतानां तत्त्वानामव्यक्तपर्यन्तं प्रलयमुक्त्वा, 'येनेदमावृतं पूर्वमण्डमप्सु प्रलीयते ।

सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सप्तर्षयम् ॥

उदकावरणं यच्च ज्योतिषा लीयने तु तत् ।

ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ॥

आकाशश्चैव मृतादिर्मसते त तथा महान् ।

महान्तमेभिः सत्तितं प्रकृतिर्मसते द्विज ॥' इति ।

अस्या योजनाया तन्मात्रेषु, तन्मात्राणीत्युभयत्र तन्मात्र-
शब्दासंकोचः, बहुवचनस्वारस्यम् ; उपसृष्टृहणानुग्रहश्च सिध्यति ।

न्तर्वर्तिषु भूतेषु आकाशमात्रपरिशेषः प्रथममुक्तः । अथ तस्येन्द्रियेषु संसर्गः । अथ चान्डकटाहरूपपृथिव्याः तदावरणपरम्परान्तर्गतानां जलादीनाञ्च लये जायमाने तत्तद्भूतलयाधारतत्तत्तन्मात्रसंयन्धः क्रमेण भवतीति इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु इति बहुवचनोपपत्तिरस्मिन् पञ्चे इति भावः । सोन्ते वैश्वानर इति पूर्ववाक्यञ्च व्यष्टिमात्र-
विषयकमिति ।

ननु अण्डान्तर्वर्तिपृथिव्यादिलयानन्तरमाकाशस्येन्द्रियसंसर्गः आकाशमिन्द्रियेषु इत्यनेनोक्तः । तदनन्तरमिन्द्रियसंसर्गः तन्मात्रे-
प्तिरिति, इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्वित्यनेनोक्तं चेत्तन्मात्रेण । नेतर् सुप्रचम् ।
आकाशपरिशेषणात् प्रागेव गन्धतन्मात्रादीनां नष्टतया आकाश-
संसर्गानन्तरमिन्द्रियाणां सर्वतन्मात्रेषु संसर्गकथनायोगादित्यत्राह
अव्यक्तपर्यन्तं प्रलयमुक्त्वेति । अण्डान्तर्वर्तिनामव्यक्तपर्यन्तं प्रलयः
पूर्वं भवति । तदनन्तरमेवाऽऽवरणभूतानां लय इति विष्णुपुराणप्रा-

भाष्यादङ्गीकर्तव्यम् । अत इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु क्रमेण आवरणान्गतेषु सर्वेषु संसर्गोपपत्तिरिति ।

नन्विदमिह विमृश्यम्—विष्णुपुराणे अण्डान्त अव्यक्तपर्यन्त-
लयं पूर्वमुपपद्यन् पश्चाद् बाह्यपदार्थलयवर्णनेऽपि लयवर्णनपीर्वा-
पर्यस्येह लयपीर्वापर्यकल्पकत्वे मानाभावः । न हि अण्डान्तर्धर्ति-
कारणभूतमहदहारापेक्षया बाह्यानां तेषां पृथगव्यक्तादुत्पद्यमानत्व-
मस्ति । एक एव हि महान् एक एव च सात्त्विकादिरहदारः ।
अतो बाह्यपृथिव्यादिलयात् प्रागेव अण्डान्तर्धर्मिलयकाल एवाव्यक्त-
पर्यन्तसर्गलयकल्पनं न युक्तम् । किञ्च तथा कल्पने अण्डान्तर्धर्त्या-
काशसंसृष्टानामिन्द्रियाणामाकाशेन सह भूतादीं लयस्तद्वैध सपन्नं,
यदिर्धर्तिप्राप्तस्य तु पश्चादिति वर्णनस्येव युक्तं वात् तेषामिन्द्रियाणां
बाह्यतन्मात्रेषु संसर्गकल्पनं तत एव भूतादिलयवर्णनञ्चेह श्रुतं नोप-
पद्यते । अतः अण्डान्तर्धर्तिपृथिवीलयराल एव यदि पृथिवी-
लयोऽपि । एव तत्तद्भूतलयोऽप्युभयतः युगपदेव । तथाचाकाश-
स्येन्द्रियेषु संसर्गकाले बहिरप्याकाशमात्रमेवावस्थितमिति तद-
नन्तरं तन्मात्रे इन्द्रियसंसर्गं शब्दतन्मात्र एव भवितुमर्हति ।
अनन्तरमेव सृष्ट्वा अहदारस्य, ततो महतश्च लयो यथाधुनि । न
च 'इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु' इत्यनेन आकाशन्द्रियसंसर्गात् पूर्वं गन्ध-
तन्मात्रादिभिरिन्द्रियसंसर्गं, पश्चात् शब्दतन्मात्रेण च सोऽभिधीयत
इत्येवास्त्विति वाच्यम्—तथास्ति पूर्वस्मिन् पक्षेऽपि तन्मात्राणीति
बहुवचनसमर्थनस्य तुल्यतया तत्र नृत्यागायोगात् । अत आका-
शेन्द्रियसंसर्गानन्तरं सर्वतन्मात्रसंसर्गं इन्द्रियाणां वस्तुवदयेत्,
अन्य एव पन्था आश्रयणीयः ।

कोऽस्मादिति चेत्—उच्यते । अहदारात् शब्दतन्मात्रतन्मात्रेण
जाते तदुत्पत्तादिरहारात् एदैकतन्मात्रैर्वैषम्यभूतक्रमेण सृष्टिं सिद्धान्त-
संमता । विष्णुपुराणधारयने विष्णुचिन्तीये ना नाद्रियते (१ २) ।

तथासति, 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारः' इति प्रकृत्यष्टकादिपरिगणनं न घटत इति । अतः शब्दतन्मात्रादेव आकाशवत् स्पर्शतन्मात्रेऽप्युत्पन्ने तस्मात् शब्दतन्मात्रसहितादेव वायूत्पत्तिः एवमुत्तरोत्तरभूतम् अनन्तरपूर्वात् तन्मात्रात् स्वपूर्वतन्मात्रसहितादुत्पद्यत इति तन्मात्राणामेव प्रकृतित्वात्, 'अष्टौ प्रकृतयः' इत्युपपन्नम् । न च स्पर्शतन्मात्रमात्रात् वायूत्पत्तौ तत्र शब्दगुणोपलम्भ उपपद्यते । तन्मात्रं हि नाम, 'वायुर्गन्धानिग्राशयात्' इत्युक्तरीत्या घातानीत्सुरभिमागवत् तत्तद्गुणमात्रे उद्भूतः अन्यांशे च धर्मितद्रुतगुणान्तराशयनुद्भूतः (अनुक्तः) सूक्ष्मद्रव्यविशेषः । तत् कथं तदेकोत्पन्नस्य स्थूलानेकगुणशालित्वमिति । परं त्विदं विष्णुचित्तीयदृष्टमपि अत्र व्यासार्थोपनिषद्भाष्ये, 'अष्टौ प्रकृतयः' इत्यस्यान्यथा तात्पर्यदर्शनेन सांख्यमतनिराकरणादेव नाभ्युपगतमिति सुग्रहम् । तत्र विष्णुचित्तीयमते, प्रकृत्यष्टकादिविवरणपराणां व्यासयमादिष्वन्यथा निर्वहसंभावनायामपि, 'अकाशाद्वायुः', 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादिश्रुतिवाक्यार्थवैधट्यं पूर्वमेतद्भाष्यदर्शितरीत्या जागर्तीति तन्मतं यद्युपेक्ष्यते, तर्हि पतञ्जल्योक्तमप्युपेक्ष्य अहङ्कारादेव तन्मात्राणि पञ्च जायन्ते । ततः शब्दतन्मात्रादाकाशे जाते, आकाशात् स्पर्शतन्मात्रसहिताद् वायु-रुत्पद्यत इत्येवमेवभूतैस्तन्मात्रयोरुत्तरोत्तरभूतोपादानत्वमिष्यताम् । न्यश्चोक्तश्रुतिवैधट्यविघटनम्, तन्मात्राणि भूतादी लीयन्ते इति बहुवचनाजस्येति चेत्—न—

सर्वेषां तन्मात्राणामहङ्कारजन्यत्वस्य विष्णुपुराणाद्युपबृंहण-विशष्टिर्विरुद्धत्वात् । बहुवचनस्य पाशान्यायेनोपपन्नतया तदुत्तरोत्तरेण विस्पष्टोपबृंहणवाधायोगात् । अतः स्मृतिपाञ्चरात्रे नुरोधात् सिद्धान्त-संमतरीतिरेव सृष्टिः । सर्वमन्यत् तदुत्तरोत्तरेण नेयमित्यलम् ।

ननु आकाशमिन्द्रियेषु न लीयत इति कथम् ? चतुर्दशखण्डे (१४) पृथिवीवावाग्रमापोऽन्नादाः इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रलयस्थलनिर्देशात्

भूतादिर्महति लीयते । महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते ।

भूतादिर्महति लीयते इत्यत्रापि भूतादिशब्दोऽहंकारमात्र-
परः । वैकारिकजमाहंकारयोः तदानीमवस्थानानुपपत्तेः । महानव्यक्ते
लीयत इति । गुणत्रयवैषम्यानन्तरपूर्वावस्था गुणसाम्यम् । गुणसाम्य-
लक्षणमव्यक्तम् । अव्यक्तमक्षरे लीयते इति । यस्यामवस्थाया गुण-
साम्यमप्यभ्युदयम्, तदवस्थ चेत्तत्तत्प्रतिगमं तत् अक्षरशब्देनोच्यते ;
न तु चेतनमात्रम् । तस्याव्यक्तप्रकृतिरन्तर्गतमोक्तित्वायोगात् ।

आकाशो वा अन्नमिन्द्रियाण्यन्नादानीति तत्र तद्वयव्ययणादिति चेन्न-
तत्र इन्द्रियाणीत्यस्य इन्द्रियसंख्येयत्वात्तदपरात् । ननु, 'आकाशं
तन्मात्रे लीयते, तन्मात्रं भूतादी' इत्येवंनिर्दिष्टेन, मध्ये इन्द्रियघटनं
किमर्थं कृतमिति चेत्—उच्यते । स्थूलभूतानामेवेन्द्रियग्राहनाः न
तन्मात्रणाम् । सृष्ट्याद्यन्ते च सात्त्विकाहङ्कारजनितानि इन्द्रियाणि
विषयोपादानभूते तन्मात्रे संसर्जितानि क्रमेणाकाशादिषु संख्येयानि
स्थितानि समये तत्तद्ग्राहकाण्यभूवन् । एवञ्च, 'ग्राहो विषयः
सर्वो विलीनप्रायः, ग्राहकमात्रमवशिष्टम् ; इन्द्रियाप्याययभूतांशश्च
तदा आकाशरूपेण स्थित इति आकाशमिन्द्रियेऽपि वाक्ये
शष्यते । अथ, 'ग्राहकमपि तन्मात्रेण सह अहङ्कारे विलयार्थं तन्मात्रे
संख्येयते, सर्वथा आप्यायकभूतांशविहीनमेवास्ति' इति इन्द्रियाणि
तन्मात्रेऽपित्यादिना दृश्यते । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इति न्यायेन
विषयाणां प्राधान्यात्, भूरिप्रपञ्चन्याश विषयहेतोर्भूतादेस्तामस्य
शब्दो निर्देशः, न सात्त्विकस्येति च ध्येयम् ।

अवस्थानानुपपत्तेरिति । सत् स्वप्नसदृशकदादिति भावः ।
चेतनसमप्रतिगममिति । अक्षरस्य चेतनस्य अचिद्भगवत्तत्त्वमस्य-
स्यायमक्षरांशोद्भवात् प्रकाशन इति तत् अक्षरसंज्ञां लभते ।

अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देव एकीभवति ।

अतः मयै तत्त्वजातं चिदचिदात्मकं मन्तव्यम् ; 'प्रधानाद्विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम्' इति भगवत्पराशरवचनात् । अतः तु चिद्र्भवस्तुनि अक्षरशब्द उपचरितः ; प्रयोगेऽन्यथासिद्धे शक्त्यन्तरकल्पनायोगात् । अक्षर तमसि लीयते इति । चिद्र्भवेत्यमचित्त्वमपि यत् विवेक्तुमशक्यम् , तदवस्थमसि सूक्ष्मं प्रधानं तमश्शब्दाभिलष्यम् । अक्षराद्यवस्थाप्राप्त्यौ मूल्यविशिष्टं तदेव विभक्तं तमः । तदौ मूल्यपरहितमविभक्तं तमः परमात्मशरीरतयाऽपि चिन्नायितुमशक्यम् , सलिलविलीनलवण-चन्द्रकान्तस्य सलिल-—मूर्यकान्तस्य वह्निकल्पं सर्वज्ञपरमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते । भूतलविनिहितवीजस्थानीयमविभक्तं तमः । मृत्तिस्मृतवीजवत् विभक्तं तमः । सलिलसंसृष्टाद्रिशिथिलावयववीजानुरूपमक्षरम् । उच्छूनवीज समानपव्यक्तम् । अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेकः । तमः... एकी भवति । महदाद्यवस्थाप्रहाणवत् तमस्त्वप्रहाणाभावात् लीयत इत्यनुक्तिः । कार्योपयोगितया विभक्तं तमः कार्यानुपयुक्ताविभक्ततमसि एकीभवतीत्यर्थः । यथा सलिलावस्थपृथि यशः प्रागवस्थितसलिलेनैकी-भवति, यथाऽन्यवस्थो जलाशः प्रागवस्थिततेजस्यैकीभवति, तद्वत् तम-स्तत्त्वस्य परमात्मशरीरभावस्य वक्ष्यमाणत्वादविभक्ततमश्शरीरकपर-मात्मनैकीभाव इति तत्त्वस्थितिः ।

तमः परे देव एकीभूतीति । अतः परे इत्यनेन तस्य सर्वोपादान-तत्त्वम्, देवे इत्यनेन निमित्तत्वञ्च व्यज्यते । दिवुः क्रीडायामिति लीलारसानुभवप्रवचनात् किमर्थं सृजतीति शङ्काऽपि शमिता । ननु 'कारंकारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन् हारंहारमपीन्द्र-

परस्तात् नमस्तस्य नमः—इत्येतद्विषयं ननु-

निश्चिदात्मकमप्यन्यत्रवृत्तिपाठः तत्रविलक्षणं तत्त्वांतरं
 प्रतिपादयति परस्तादसन्नाममपदमदिनि । परशब्दः ऊर्ध्वदेशपरः ।
 'अथ द्वयोऽनन्तरमपारमज्ञायं लोकं जयति । य. परेणाऽऽदित्यम्'
 इत्यादिप्रयोगान् । 'दिदेशकालेऽभ्यानिः' इति पाणिनिस्मृतिः । तमस
 ऊर्ध्वदेशो इत्यर्थः । सदमच्छन्दौ कार्यावस्थचेननाचेननपरौ । सदादि-
 शब्दाश्च न निषेधमात्रपराः । अपितु तद्विलक्षणपरा इति पूर्वमेवोप-
 पादिभ्यम् । तमस उपरिभागे कार्यकारण (कार्यावस्थ !) चिदचिदात्मको-
 भयात्मकजगद्विलक्षणं तत्त्वमित्यर्थः । न च वाच्यम् - सदसदनिर्वच-
 नीयवमुच्यते इति । परस्तादिनि पदवैयर्थ्यात् । परमते हि तम-
 पर्यन्तं दृश्यं यदुज्ज्वलमनिर्वचनीयम् । परशब्दस्य तमोविलक्षणप्रस-

जादमिद यः कुर्येन् जगत् क्रीडति, ॥ देयं' कुत्र मुख्यसाध्याज्य-
निर्यहणधुरन्धरं वदयेम, जगद्व्यापारस्य नर्येभ्येह क्रीडामात्रायमाण-
स्यादित्यत्र तन् मूलं प्रदर्शयते परस्तात्तन्मात्रमयमदसदिति । तत्र
स्थितस्य न कर्मोपाधिकचेतनशरीराभ्यर्थोमिदं वदताऽस्तीति, शान्त-
मयप्रपञ्चप्रभोर्विषयसेनविन्यस्तममर्शनैर्व्ययस्य विचित्रानन्तभोग्य-
भोगोत्कर्षणप्रित्तास्य श्रीमनो नारायणस्य परमो भोग इति ।

देश इति । न च एकीभाषानन्तरमिति कालपरत्वमेव किं न स्यादिति याच्यम्—एकादशखण्डे एतत्सम्मानाकारव्याख्ये देशार्थ-
कस्यासम्पादिहाषि तद्विष्टेः । चेतनाचेतनेति । अत्र, “केयलाञ्चेत-
नाच्चेतनात् मिश्रतदुभयरूपव्यष्टिभ्यश्च विलक्षणतया” इति सर्व-
व्याख्यानाधिकरणभूत प्रकाशिकाऽप्यनुसंधेया ।

शासनम् । इति वेदानुशासनम् । वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः खण्डः ।
 परत्वे प्रपञ्चस्य निर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवानिर्वचनीयत्वञ्चोक्तं स्यात् ।
 अस्तातिप्रत्ययवैयर्थ्यञ्च भवेत् । अतः प्रकृतिप्राकृतसमस्तवस्तुविलक्षणं
 किमपि तत्त्र विवक्षितम् । तच्च किमित्यपेशायाम्, 'आदित्यर्थे तमसः
 परस्तात्', 'तदक्षरे परमे व्योमन्', 'विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्'
 इत्यादिभिः वेदान्तवाक्यैः मुक्तप्राप्यस्यानविशेषविशिष्टं परं ब्रह्मेति
 निधीयते । न च केवलं परं ब्रह्मैव विश्वविलक्षणत्वात् नसत्तासत्तसद-
 सदित्युच्यते ; परस्ताच्छब्दानन्वयप्रमङ्गात् । त्रिविधपरिच्छेदरहितया
 सर्गतस्य परब्रह्मण स्वरूपं हि देशविशेषपरिच्छिन्नं कथमुच्यते । अनः
 स्यानविशेषरूपविशेषविशिष्टमेव तथा वक्तुं युक्तम् (क्तमिति ?) परस्य
 ब्रह्मणो रूपमनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ।

इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् । एतदनुशासनम् विविच्य
 ज्ञापनम् = उपदेश. निर्वाणं निर्वाणहेतुः = मोक्षहेतुः ; तत्कारण-
 विषयवादित्यर्थः । इति वेदानुशासनमिति । 'जगत्सृष्टिरेवं विधा ।
 प्रलय एवविधः । कार्यकारणमृतानि तान्येतानि । ब्रह्मादयश्च कार्य-
 मृताः । परमकारणं ब्रह्मैव चिदचिद्वस्तुविलक्षणं विलक्षणदेशादि-
 विशिष्टम् । तच्च परमपुरुषः । ब्रह्मादयश्च तत्कार्यमृता. तदात्मकाः ।
 परमकारणविषयज्ञानमेव मोक्षहेतुः' इत्ययं वेदोपदेश इत्यर्थः । कारण-
 तत्त्वोपदेशसमाप्तिद्योतकोऽभ्यास ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्निजविमूनोः श्रीरत्नराजदिव्याज्ञालम्ब-

वेदव्यासापरनामधेस्य श्रीसुदर्शनार्थस्य कृतौ

सुवालोपनिषद्विवरणे द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् ।

अजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमध्ययं

जगत्कारणतयोक्तस्य परब्रह्मण कारणत्वशङ्कितविकारादिदोष-
युदासार्थं तत्स्वरूपं विशोध्यते तृतीयखण्डेन । तदर्थं कारणमनुवदति
असद्वा इदमग्र आसीदिति । इदं शब्दो न जगन्नात्तपरः । तस्य वक्ष्य-
माणजगद्वैलक्षण्यकथाघातात् । न हि जगन् जगतो विलक्षणाकार भवति ।
जगत परमात्मशरीरत्वघातैव वक्ष्यते । अत इदं शब्देन जगच्छरीरकं
ब्रह्मोच्यते । जगद्रूपं परं ब्रह्म तु अग्रे सृष्टे पूर्वमसदासीत् अविभक्त-
नामरूपमासीत् । महदहङ्कारदेवमनुष्वादिनामरूपशून्यमासीदित्यर्थः ।
आत्मानं मत्तत्रैत्यनन्तरमात्मशब्द-यपदेशेन असच्छब्दस्यात्मविषयत्वा
वगमात् ; 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति कारणवाक्यान्तरैकार्थ्येन
तुच्छत्वायोगाच्च । सच्छब्दः कार्यपरः । 'असद्वा इदमग्र आसीत् ।
ततो वै सदजायत' इति शास्त्रान्तरे श्रवणात् । कार्यं तु विभक्तनामरूपम् ।
'तद्धेद रक्षिष्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियत' इति श्रवणात् ।
सद्विलक्षणत्वघातसत्त्वम् । अतो नामरूपशून्यमासीदित्यर्थः ।

तस्य सप्तस्तरैलक्षण्यमाह अजानमित्यादिना । कार्यकारणरूपा-
चिद्वत्तदोषामावेन त्व्यावृत्तिमाह अजानमित्यदिना । 'जायते अस्ति
विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति' इत्येतेन तस्य मावविकाराः

नसन्नासन्नसदसदिति चेतनाचेतनवैलक्षण्यमुक्तं विदादीक्रियते
असद्वा इत्यादिना । वक्ष्यते च सप्तमखण्डे ।

महान्तं बृहन्तमजमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।

पडुच्यन्ते । तत्र उत्पद्यमानावस्था जन्म । उत्पन्नावस्था चास्तित्वम् । तदुभयाभावमाह अजातमभूतमिति । जन्म च, तदवच्छिन्नमस्तित्वञ्च नास्तीत्यर्थः । अन्ययमिति विनाशराहित्यं वक्ष्यते । उत्पत्तिविनाशमध्य-
कालभाविनः पृथिव्यादीनां ये विकाराः तद्वाहित्येन तद्यावृत्तिमाह अप्रतिष्ठितमित्यादिना । प्रतिष्ठा=आधारः । पृथिव्यादीनि आधार-
सापेक्षाणि । मन्त्र तु तदनपेक्षम् । अशब्दमित्यादिना कालपरिच्छेदा-
विनाभूतधर्मव्यावृत्तिरुक्ता । एवमजातमित्यादिना अन्ययमित्यन्तेन
कालतः परिच्छेदाभाव उक्तः । महान्तं बृहन्तमिति स्वरूपतो धर्मतश्च
विपुलत्वमुक्तम् । तेन देशापरिच्छेद उक्तः । आत्मानमिति वस्त्वपरि-
च्छेद उक्तः । न हि वस्तुतः परिच्छिन्नो घटः अन्यस्यात्मा भवति ।
अयं तु सर्वस्यात्मा सर्वशरीरकत्वात् सर्वबुद्धीनां पर्यवसानभूमिः । वस्तुतः
परिच्छिन्नो हि घटः पटादिबुद्धेर्न पर्यवसानभूमिरिति तद्यावृत्तिः ।
कर्माधीनदेहसंघः घलक्षणोत्पत्तिमतां जीवानामप्यात्मशब्दवाच्यत्वात्
तद्यावृत्त्यर्थमजमात्मानमित्युक्तम् । एवं त्रिविधपरिच्छेदरहितं समस्तचिद-
चिद्वस्तुविलक्षणं कारणत्वशङ्किततद्गतदोषास्पृष्टं परमात्मानं मत्वा उपास्य

अजातमित्यादिना अचेतनवैलक्षण्यस्य प्रपञ्चनम् ; उपरि अप्राण-
मित्यादिना च चिद्वैलक्षण्यस्य । अप्राणमित्यादिकं, न तद्भूतमिति
किञ्चनेत्यत्र तच्छब्दविशेषणम् ; न तु पूर्वविशेषणम् पूर्ववाक्यस्य
समाप्तत्वात् ; अत्रागिति नपुंसकप्रयोगाच्च । अत्र अशब्दमित्यादि-
पदेषु कचिद् बहुव्रीहिः, कचित् तत्पुरुष इति यथायथं ग्राह्यम्, यथा
गार्गाव्राह्मणे अक्षरविद्यायां बृहदारण्यके । वस्तुत इति । वस्तुनेत्यर्थः ।

अप्राणममुखमधोत्रमत्राक अमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोवम्
अशिरस्कमपाणिपादमस्त्रिग्धमलोहितमप्रमेयमहस्वमदीर्घमस्थूलमन

धीरो न शोचतीति । सासारिकदुःखं नानुभवति । मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

अजमिति व्यष्टिदेहविशिष्टदेवमनुष्यादिनीवन्त्यावृत्तिं सूचिता
प्रपद्यति अप्राणमित्यादिना । अप्राणमिति प्राणाधीनस्थितिव निव
र्तितम्, न तु प्राणसम्बन्धमात्रम् । प्राणस्याप्यन्तर्यामित्वात् तस्य । 'य
प्राणे सञ्चरन्' इति हि वक्ष्यते । अमुस्वमिति । अपरभागसापेक्ष
पुरोभागावयवविशेषो मुखम् । तदस्य न विद्यते सर्वत्रामिमुखं वादित्यर्थः ।
अधोत्रमत्रागित्यादिना ज्ञानेन्द्रियाधीनज्ञानत्वं चर्मेन्द्रियाधीनयापार
निवर्तितम् । तेन तस्य स्वतत्सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वञ्च दर्शितम् । अतेजस्क
मनोधीनपकाशरहितम् । अचक्षुष्क रूपसाक्षात्कारे चक्षुरनपेक्षम् ।
अनामगोत्रपशिरस्कमपाणिपादमिति । नामगोवशब्दाभ्यां नामधेय
कुलघोक्तम् । नाम कुलञ्च शिरपाणिपादावयववाच्यं न स्वरूपं विषय
इत्यर्थः । लोके शिरपाणिपादा अन्योन्यकार्यशक्ताः, अत्र तु सर्वत्र
सर्वावयवकार्यशक्ता इत्यर्थः । अस्त्रिग्धमलोहितम् । मनुष्यदेहवत्
स्वेदरक्तादिमान् न भवतीत्यर्थः अप्रमेयमिति । प्रमाणम् = इयत्ता ।
प्रमाणे द्वयसंज्ञाभ्यामात्रञ्च' इति प्रयोगात् अप्रमेयमप्रमेयम् ।
व्यष्टिदेहिवत् इयत्तारहितम् । तदेव प्रपद्यन् महान्तनिरयुक्तदेशा
परिच्छेदं निवृणोति अस्वमिदृत्यादिना, अस्थूलम् अपीनम् । अन्तु
अवृणम् । स्थूलताप्रतिसम्बन्धिनो निपच्यतानात् । तस्मात् अनन्पम्
अत्यपरिमाणरहितम् । अनल्पस्य समुद्रादेरप्यवधिमत्यवर्धनात् तस्या-

पवनल्पमपारमनिर्देश्यमनपावृतमप्रकाश्यमसंवृतमनन्तरमग्राह्यं न तद-
श्नाति किञ्चन ; न तदश्नाति कश्चन ।

एतद्वै सत्येन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्देनेनाना-

वृत्त्यर्थमाह अपारमिति । शनयोजनलक्षणोजनत्वादिविशेषगैर्निर्देष्टुमश-
क्यम् । तर्हि सर्वगतत्वात् सर्वत्र दृश्येतेत्यत्राह अनपावृतमिति । तिरो-
हितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह अप्रकाश्यमिति । चक्षुरादिभिः प्रकाशयि-
तुमशक्यत्वादित्यर्थः । प्रमाणगोचरत्वे शून्यत्वं स्यादित्यत आह प्रसङ्ग-
मिति । योगिनामतिरोहितमित्यर्थः । तेषां कुतः प्रकाशनं इत्यत्राह
अनन्तराद्याहमिति । अनन्तरम् अहि आदित्यमण्डलादौ प्रकाशते,
अद्याहम् अन्नं हृदयपुण्डरीकेऽपि प्रकाशत इत्यर्थः । न तदश्नाति
किञ्चन । सर्वावस्थितमपि परं ब्रह्म न किञ्चनान्नाति । कर्मफलत्वेन न
किञ्चिदपि जीवन्तु भुङ्क्त इत्यर्थः । 'ज्ञानक्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ
यसं विभुः' इति लीलारसभोक्तृत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । न तदश्नाति
कश्चन । कश्चिदपि सासारिकं कर्मफलमिव न तद् भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
वाक्यद्वयेन समस्तभोक्तृभोग्यविलक्षणमित्यर्थः [उक्तो भवति १ ।]

मत्वा धीरो न शोचतीति तदुपामनमपगोपायत्वेन पूर्वमुक्तम् ।
तस्याङ्गान्याह एतद्वा इति । यथार्थं भू हितवचनं सत्यम् । तपसा ।
'तप आलोचने' । तत्त्वनिरूपणेनेत्यर्थः । २ ब्रह्मचर्यं स्वीनियति २ ।

सत्येनेत्यादिना अङ्गपदस्य वक्तव्यत्वात् तपसाऽनाशकेनेत्यत्र
अनाशकपदमपि विशेष्यवाचकं स्वीक्रियते । तत्र तपपदेन
शृङ्खलान्द्रायणादिग्रहणे अनशनं पृथक् न वक्तव्यमिति अनाशकपदस्य

शकेन पडङ्गेनैव साधयेत् । एतत् त्वं वीक्षेत दमं दानं दयामिति ।

अनाशकेन अनशनेन । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादीति, अनाशकं फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्, विनाशकेन फलभोगेन तदभिसन्धि-
कर्तृत्वमकारेण(?) च रहितत्वात् । सत्यादिकमेव पडङ्गशब्देनोच्यते ।
पुनश्च तदङ्गत्वेन प्रकृततरं गुणत्रयमाह एतन् त्रयमिति ॥ दमं मनो-
नियमनम् । दानम् । 'दंप् शोधने' । स्नानादिना शुद्धिः । प्रसिद्धदानस्य
पूर्वोक्तत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अनुक्तगुणान्तरसाहचर्येण दानशब्द-
स्याप्यनुक्तगुणपरत्वोपपत्तेश्च । यद्वा आदरातिशयात् दानस्य पुनरपि
कीर्तनम् । दया स्वयोजनानपेक्षं परदुःखासहत्वं ।

यज्ञपरत्वमाह यज्ञेत्यादिना । इतिशब्दो हेत्यर्थः । तपःपदेन कृच्छ्रादे-
यकत्वादित्यर्थः । तदभिसन्धिकर्तृत्वमकारेणेत्यत पाठो निरीक्ष्यः ।
तथाणां समाहारद्वन्द्वेन वा एकवचनं समर्थनीयम् । तदभिसन्धिः
फलापेक्षा । ब्रह्मचर्यं स्त्रीनियतिः इति वाक्यं रहितत्वादित्येतदन्तरं
पाठ्यम् ; स्यात्वात् । निर्वेदनेनेत्यस्य निर्वेदार्थकत्वं स्पष्टमिति तत्
पदं हानेनेति पदमिदं न व्याख्यातम् । अनाशकेन पडङ्गेनेत्यत्र अना-
शकपदं पडङ्गविशेषणं स्यात् । पूर्वोक्तरीत्या विनाशकरहितेनेति
तदर्थः । पडङ्गेनेति रामाहारः पन्नाभावेऽपि कार्यसिद्धिं दर्शयति ।
एवकारो वक्ष्यमाणेन दमादित्येणास्य वैरुद्धिर्न्यमिति चारयति ;
अहानि विना ज्ञानाभ्यासमाह्वेणोपासनं माधयितुं शक्यमिति
मतिश्च । माधयेदित्यत्र एनदिति वाक्योपक्रमस्य कर्म । ब्रह्मोपासन-
मिति वा ब्रह्मेत्येव वा तदर्थः । अत्र दानेनेत्येतन् कृतारण्यके
(७.२.) देवान् मनुष्यान् असुरांश्च प्रति प्रमेज प्रजापतिरुतोपदेशार्थ-
वादपूर्वकं "दास्यत दत्तं दयधमिति तदेतन्नयं दिक्षेद् दमं दानं

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समप्रलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति,

एवं साङ्गब्रह्मोपासनफलमाह न तस्येत्यादिना । य एवम् उत्तरैरङ्गैः सह वेद परं ब्रह्मोपास्ते,—‘उपासीत’ इत्यसकृद्वक्ष्यमाणत्वात् सामान्यशब्दस्य विशेषपर्यवसायित्वाच्चोपासनात्मक वेदन विवक्षितम्—, तस्य उपासकस्य—सम्बन्धमात्रे यष्टी—तस्मादुपासकात् प्राणाः नोत्क्रामन्तीत्यर्थः । यथा ‘नटस्य शृणोति’ इत्यत्र नटाच्छृङ्गोनीत्यर्थः, तद्वत् । ण्कादशेन्द्रियाणि मुख्यमाणश्च प्राणा उच्यन्ते । ते सूक्ष्म शरीरस्था अर्चिरादिमार्गगमनार्था उपासक न जहतीत्यर्थः, ‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति शास्त्रान्तरवाक्यैकार्थत्वात् । ‘कोशं भिनति शीर्ष-कपालं भिनति पृथ्वीं भिनति’ इत्युपक्रम्य, ‘अव्यक्तं भिनति अक्षरं भिनति तमो भिनति’ इत्यन्तेन अस्माभेशोभनिषदि ब्रह्मविदुत्क्रान्तेर्वक्ष्य-माणत्वाच्च । “प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् स्पष्टो द्वेकेषाम्” इति ब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मसमानाकारभूतं ब्रह्माप्दं नि ब्रह्मण्यप्येति

द्वेषाम्” इति विहिततयोपलक्षरमिच्छाशयेनोच्यते एतत् त्रयमिति । धीक्षेतेत्यस्य शिक्षेतेत्यर्थः । नर्थेय वा पाठः ।

न तस्य प्राणा इत्याद्यर्थविस्तरो बृहदारण्यके द्रष्टव्यः (६.४.) । अत्रैव समप्रलीयन्ते इत्यस्य अर्चिरादिगत्यर्थेनप्रस्थ पिते सूक्ष्मशरीर एव लीयन्ते न स्थूलशरीरान्तरं प्रति यान्तीत्यर्थः । यद्वा अत्रैवेत्यस्य प्रवृत्ताद्येवेत्यर्थः । एवञ्च न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यस्य तदीयाः प्राणाः न तन्प्राप्यं प्रवृत्तेः परं स्थानं प्रत्युत्क्रामन्तीत्यर्थवर्णनेऽपि न दोषः । तेन तन्नाम्य अकर्मवृत्तो देह इति सिद्ध्यति । अथवा ‘अत्रैव समप्र-लीयन्ते’ इत्यस्य जीवसंसृष्टा एव भवन्ति, न तु तं त्यजन्तीति

य एवं वेद ॥

॥ इति सूनीयः खण्डः ॥

आत्यन्तिकलये गच्छति । परित्यक्तकर्मकृतदेवमनुष्यादिनामरूपे (पो १)
ब्रह्मणि सर्वकारणे सर्वाधारभूते प्रतिष्ठितो भवति । कार्यस्य नामरूप-
ग्रहाणेन कारणस्थानं हि लयः । तदानीं ब्रह्मणि वर्तमानस्य ब्रह्म-
समानाकारतयाऽऽस्थानमुपपन्नम् । परित्यक्तदेवादिरूपस्य तन्मसारूप्यञ्च
अपहनपाप्मादिगुणाष्टकाविर्भावलक्षणम् । 'अपहनपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको त्रिजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसङ्करः' इति
दहरवाक्ये प्रज्ञापतिवाक्ये च गुणाष्टकान्नात् ।

निर्विशेषज्ञानमात्रब्रह्मतापतिपरत्वमस्य बावयस्यानुपपन्नम्—

य एवं वेद स ब्रह्मैव सन्निति पदानामनन्वितस्य च । वेदितुं ब्रह्म
तापतिमतीते । वेदितुं प्रतिमात्रतापतेऽनुपपन्नत्वाच्च । किञ्च ब्रह्माप्येतीति
वाक्यस्य ब्रह्मशब्दद्वितीयानुगोचेन प्राप्तिर्वा, अप्येतीति शब्दस्वारस्या-
नुरोधेन तत्र लभो वा अर्थः स्यात् । ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मतापतस्य
ब्रह्मभावातिरेकेण प्राप्तेर्लभ्यस्य चाभावात्, 'ब्रह्माप्येति' इति बावयाशोऽ-
न्वर्थकः स्यात् । 'ब्रह्मतापतस्य काल्पनिकनामरूपभेदग्रहाणमप्यय'
इति चेत्, त्वातिरेकेण ब्रह्मभावो नाम अर्थान्तर नास्तीति, ब्रह्मैव
सन्निति बावयाशोऽन्वर्थकः स्यात् । 'प्रागेव ब्रह्मानन्य आत्मा । तस्मात्
कारुणिकभेदस्य एव विद्याफलमित्यर्थः' इति चेत्, 'य एवं वेद, स
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति ब्रह्मतापतेर्भेदनफलत्वमपीति स्मर्यम् । किञ्च
पूर्वशङ्कान्तः सीत्तार्थं एवेह भाष्यामिमं स्यात्, अधिकस्यानुन-
त्यात् । "प्रतिषेधात्" इति मूलटीकाया तथैवोक्त्या च ।

क इह, ब्रह्मैव सन्नित्युच्यते ! किं ज्ञप्तिमात्रम् ! तर्हि वाक्यवैधत्यम् ।
 यो वेद स ब्रह्मैव सन्नित्युच्यते ; न तु या विक्तिः सा ब्रह्मैव सती ब्रह्मा
 प्येतीति । अतो वेदितुरेव ब्रह्मतावतिः प्रतीयते । वेदिता च ज्ञाता ।
 स चाहंकारः । काल्पनिकोऽहंकारो जडः, नात्मेति तस्य ब्रह्मभावा-
 भावात् ब्रह्माज्ञानवादपक्षे इयं श्रुतिरत्यन्तविरुद्धा । अतो यथोक्त एवार्थः॥

इति हरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनोः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-

वेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीसुदर्शनार्यस्य कृतौ

सुबालोपनिषद्विवरणे तृतीयः खण्डः ॥

॥ श्रीसुदर्शनार्यमहावेदिकाय नमः ॥

एवं खण्डत्रयेण परस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम्, तत्प्रयुक्तदोषशङ्का-
 निवारणार्थं विश्वविलक्षणत्वञ्चोक्तम् । अपवर्गोपायश्च सत्याद्यनुगृहीतं
 तदुपासनमिति च संक्षेपत उक्तम् । अथ उपासनविशेषान् पञ्च (पञ्चमे!)
 प्रपञ्चयितुं उपासनस्थानेषु प्रधानं हृदयकमलं प्रस्तुत्य तत्रावस्थितस्य जीवस्य
 परमात्मोपागमिषोपजननाय प्रकृतिमन्वन्धसंकुचितज्ञानम्यास्य ज्ञानसंकोच-
 विकासतारतम्यरूपो जागराद्यवस्थायोगः चतुर्थेन खण्डेन प्रतिपाद्यते ।

एवं खण्डत्रयेणेति । अयं भावः—सुबालोपनिषद्वक्तिं सरसं
 मनसि निधायैव स्वकारो नूनं शरीरकं निवचन्ध । तत्र हि प्रथमे-
 ऽध्याये जगन्कारणत्वं तात्पर्यमस्य निरूप्य द्वितीयेऽध्याये सर्वजगन्नि-
 मित्तोपादानस्य चेतनाचेतनाविशेषोत्प्रेक्षितानेकदोषशङ्कापरिहारेण
 सर्वस्मृद्वैलक्षण्यं व्युत्पाद्य, तादृशस्य तस्य प्राप्त्यर्थोपासनविषय-
 त्वाभिप्रेक्षणाय जीवस्य जागरस्वनसुषुप्त्याद्यवस्थावस्थितदुरवस्था-
 स्थापनपूर्वं परस्थैतद्विलक्षणस्य विषये वह्नन् भक्तिमार्गान् साक्षांम्य-

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डम्, यस्मिंस्तत् दहरं पीण्डरीकं

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डमिति । अत्राय हृदयशब्दः
शरीरे वक्षःस्थलोपलक्षितप्रदेशपरः । तस्य मध्ये लोहितं रक्तवर्णं मांस-

त्तीयेऽप्याये संप्रतिशोध्य तुरीये तत्प्राप्तिप्रकारं भगवान् वादरायणः
प्रास्तौपीन् । इह चोऽनिपदि प्रथमं खण्डद्वयेन परमपुरुषस्य अद्वारकं
सद्वारकञ्च स्थितं जगज्जन्मादिकारणत्वमभिधाय तृतीयेन तस्य चेत-
नाचेतनवैलक्षण्यम् अत एवोपासनाहृत्यञ्चोपपाद्य तदुरासिसिपो-
त्पादनाय धनुर्धेन जीवस्य जागरादिदुखस्याः प्रज्ञाप्य पञ्चमेन तदु-
पासनप्रकारान् उपदिश्य शेषमपि शेषेषु खण्डेषु समुपवर्णितमिति ।

तदित्यस्य, 'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदन' इति
दहरपुण्डरीकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । पीण्डरीकमिति । पुण्डरीक-
मित्यपि पाठोऽस्ति । सर्वथा इदमेव हृदयबोधकं विशेष्यपदम् ।

अत्रायं हृदयशब्द इति । अत्र सुबालोपनिषदि । तेन, 'पञ्चकोश-
प्रतीकांशं हृदयश्चाप्यधोमुखम्' इति तैत्तिरीयश्रुतहृदयशब्दव्यावृत्तिः ।
तस्य पुण्डरीकाकारभागपरत्वात् । अत्रापि अनन्तरवाक्ये, हृदयस्य
वशेत्यत्र यथातैत्तिरीयमर्थस्वीकारात् अवमित्युक्तम् । अथवा एकेन
पदेन उत्तरहृदयपदव्यावृत्तिः ; अन्येन पुण्डरीकाकारहृदयाधारमांस-
पिण्डगर्भकृत्वरूपः अर्थान्तरपरत्वासाधको हेतुर्दर्शितः ॥ द्वितीय-
हृदयपदस्यापि समानार्थकत्वं कस्मान्नेति चेत्—दशानां छिद्राणां
वक्षःप्रदेशे अभावात्, तत्रैव भावादिति भाव्यम् । किञ्च,
यस्मिंस्तद्दहरमित्यत्र तदिति पदं तावत् हृदयमित्यर्थकं सत् दहरस्य
हृदयत्वेनान्यत्र प्रसिद्धिं गमयति । एवं तर्हि, 'तस्य दशच्छिद्राणि'

कुमुदमिवानेकधा विकसितम् ।

हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्ति ; येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

पिण्डं स्थितमित्यर्थः । यस्मिन् तद्दहरं पौण्डरीकमिति । पुण्डरीकमेव पौण्डरीकम् । उपमानोपमेयभावेन पुण्डरीकसंघन्वीति वाऽर्थः । 'पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयश्चाऽप्यधोमुखम्' इति [हिः] श्रूयते । यस्मिन् मांसपिण्डे पौण्डरीकं पञ्चकोशसदृशावयवविशेषः तिष्ठतीत्यर्थः । हृत्पद्मं मांसविशेषेण परितः आवेष्टितत्वात् मांसपिण्डमध्यस्थितमित्युक्तम् । कुमुदमिवानेकधा विकसितमिति । वर्णेन कुमुदसन्निभम् । तस्य चन्द्रकान्तसमानत्वं हि योगशालेषूच्यते । अनेकधा विकसितं-विकासयोग्यम् अनेकधा शब्दादिनानाविषयज्ञानप्रसरानुगुणावकाशमित्यर्थः ।

तदेव चिच्छेदोति हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्तीति । अयं हृदयशब्दः पञ्चकोशसदृशावयवपरः । छिद्राणि नाडीमुखसम्बन्धद्वाराणि । येषु प्राणाः प्रतिष्ठिता इत्यनेन नाडीछिद्रत्वं स्पष्टम् । इह बहुवचनान्त प्राणशब्देन इन्द्रियाणि विवक्षितानि । यद्वा प्राणापानादयो विवक्षिताः ।

इत्येव कस्मान्न पठ्यते उपरिति चेत्—मुख्यहृदयस्य तस्यैवेति शापनाय हृदयशब्देन निर्देश इति । किञ्च यदि द्वितीये हृदयपदं यज्ञःप्रदेशार्थकम्, तर्हि हृदयस्येत्यारभ्य विकसितमित्यन्तं चाप्य-मुपपन्नं पाठमर्थितः प्रवृत्तानुपयोगादिति हृदयम् । सर्वेन्द्रियसम्बन्ध-भूतत्वञ्चास्त्येव जीवाधारस्य युक्तम् । शेषमुपरिष्ठात् । नाडीति । तत्तदिन्द्रियनाडीत्यर्थः । उपरि प्राणत्यानापानादिनिर्देशानुगुण्यात् आभ्यन्तरवायावपि दशधा विभागस्य प्रसिद्धत्वात् दशच्छिद्रयतिनः प्राणाः तेऽपीत्याशयेनाह यद्वा प्राणापानादय इति । श्रुती व्यानस्य

स यदा प्राणेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति नद्यो नगराणि
बहूनि विविधानि च । यदा ध्यानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति

योगदशाया वायुविशेषस्य ज्ञानविकासकारणत्वमाह स यदे-
त्यादिना । स यदा प्राणेन संयुज्यते, तदा पश्यति नद्यो नग-
राणि बहूनि विविधानि चेति । उपासकत्वेन पूर्वस्वप्नप्रस्तुत इह
च शरीराद्यधिष्ठातृत्वेन बुद्धिस्थो जीवात्मा स इत्युच्यते । यदेति
योगकालो विवक्षितः । एकवचनान्तोऽत्र प्राणशब्दः प्राणारूढवृत्तिमद्वायु
विशेषपरः । प्राणेन सह संयुज्यते । मनसा प्राणसंयुक्तत्वेन भावित
इत्यर्थः । यत्र हि मनः, तत्र हि वायुः । नद्यः नदी । पश्यतीति ।

अपानात् पूर्वं पठनमेतच्छास्त्रीयानां प्राणाहुत्यादीं व्यानस्येव प्राणा-
मन्तरं ग्रहणात् स्यात् ।

पुरुषस्य प्राणसंयोगः सर्वदेव सर्वस्यास्तीति यदेत्यादिनिर्देशोऽ-
नुपपन्न इति संयुज्यत इत्यस्य संयुक्तमनस्व इत्यर्थाभिप्रायेण योगि-
जीवस्तथा स यदेत्यादिवाक्यं गमयति उपासकत्वेनेत्यादिना । न च स
यदेत्यादिकं सर्वं स्वप्नदशावर्णनपरमेष्टास्तु, उपरि अथेमा दश नाट्य
इति च, सुषुप्तिरान्तरमध्ये अथार्धतदिति अथशब्दवन्न बाधक भवेदिति
वाच्यम्—अथ द्वितीये कोशे इति स्वप्नकोशस्य द्वितीयतया पर्णनात्,
तदुपरि सुषुप्ति, ह्यानाशे परे कोशे इति तृतीयकोशकथनात् प्रथम
प्रथमकोशवृत्तमेव कथ्यत इति प्रतीत्या जागरणपरताया एतान्न बाध्य-
समुदाये ग्राह्यत्वात् । तत्र यदेत्यादिनिर्देशात् देवप्रकादिदर्शनकथन-
वशाच्च सर्वपुरुषजागरणपरत्वासंभवे सिद्धे योगिपरत्वाय बाधः स्यात् ।
प्राणसंयुक्तत्वेन भावित इत्यत्र स्वयमिति शेषः । भावित इति कथन
मनोरूपसहकारिप्रदर्शनार्थम् । ग्राह्यविषय विमृश्य तदनु रूपे वायु-
विशेषे च मनोऽवस्थाप्यते चेत्, तद्विषयदर्शनं योगिनो भवतीत्यर्थः ।

देवांश्च ऋषींश्च । यदाऽपानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति यक्षराक्षस-
गन्धर्वान् । यदा तूदानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति देवलोकान्
देवान् स्कन्दं जय(जयन्त)श्चेति । यदा समानेन सह संयुज्यते, तदा
पश्यति देवान् लोकान् धनानि च । यदा वैरम्भेण सह संयुज्यते,
तदा पश्यति दृष्टञ्चादृष्टञ्च धृतञ्चाधृतञ्च भुक्तञ्चाभुक्तञ्च सचासच ।
सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति ।

अथेमा दश नाड्यो भवन्ति । तासामेकैकस्यां द्वाप्ततिर्द्वा-

व्यवहितान्यपि नद्यादीनि पश्यतीत्यर्थः । यदा व्यानेन सह संयुज्यते
इत्यादिवाक्यानामध्यनया दिशा निर्वाहो वेदितव्यः । यदा तूदानेनेति ।
देवान् । देवलोकस्यानिति शेषः । जयं जयामिमानिदेवताम् ;
जयन्तं वा । तलोपच्छान्दसः । प्रधानभूतदेवताप्रदर्शनार्थं स्कन्दाधुक्तिः ।
धनानीति । भूमिनिहितानीत्यर्थः । वैरम्भः वायुविशेषः । उपरि
व्यक्तीभविष्यति । दृष्टधृतादिकीर्तनं दृष्टान्तार्थम् । जन्मान्तरे दृष्टं वा ।
सर्वं पश्यतीत्यभ्यास आदरकृतः । एवं प्राणादिविशेषप्रसङ्गेन तत्प्र-
शंसा कृता । अयोगदशायामदर्शनं लोकसिद्धत्वादानुक्तम् । एवञ्च हृदय-
कमलस्य जीवात्मनः प्राणेन्द्रियव्यापारवतो जागरावस्था दर्शिता भवति ।

अथ स्वप्नाद्यवस्थाद्वयं वक्तुं तथोरवस्थयोर्जीवस्य स्थानभूतान्
नाडीविशेषानाह अथेमा दश नाड्यो भवन्तीति । नाड्यः प्रधान-

तलोप इति । जयन्तमिति पाठोऽप्यस्ति ।

उपरीति । नवमराण्ड इत्यर्थः । सत् वर्तमानम् । असन् अतीत-
मनागतञ्च । जागरावस्थेति । येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः इति पूर्व-
वाक्येनैव जागरसामान्यभक्तप्रायं मन्तव्यम् । एवं योगकाल एवैवं-
प्रतीत्या अन्यदा तदर्थं तो जुगुप्सिततन्ने अपितं भवति ।

सप्ततिः शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति, यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति शब्दानाञ्च करोति ।

नाड्यः । तासामिति । प्रधाननाडीसंस्पृष्टा अप्रधानसिराः शाखानाड्यः । उक्तानां नाडीनां विनियोगं सामान्येन दर्शयति यस्मिन् अयमात्मा स्वपितीति । नाडीसमूहाभिप्रायेण यस्मिन्नित्युक्तम् । स्वपितीतिशब्दोऽयं न सुषुप्तिपरः ; अपि तु सुषुप्तिसप्रसाधारणनिद्रापरः । उपरतवाङ्मेन्द्रियव्यापारो यत्नं वर्तत इत्यर्थः । स्वप्नसुषुप्तिसाधारणचेष्टामाह शब्दानाञ्च करोतीति । द्वितीयार्थे षष्ठी । शब्दान् करोतीति ।

दशच्छिद्राधिष्ठितवायुविशेषसहकारेण भयम् जागरविशेष उक्तः । अयस्यान्तरस्थानभूतदशनाडीसंघन्धमाह अथेमा इति । 'हृदयस्य दशच्छिद्राणि' इति वाक्यात् हृदयस्येत्यस्यौचित्यादमुपहृतः । इमाश्च शानरुमेन्द्रियदशकनिवन्धनभूता इति विमृश्यम् । नाडीनां स्वप्नस्थानत्ववत् सुषुप्तिस्थानत्वमपि निबधिम । "तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च" इति सूत्रे नाडीनां सुषुप्तिस्थानत्वस्वीकारात् । एवञ्च तत्रोदाहृतस्य बृहदारण्यकवाक्यस्य (४.१) तत्परत्वेऽपि कौपीतकिब्राह्मणे स्वप्नस्थानपरत्वमपि श्रुतम् । "नाडीनां स्वप्नस्थानत्वात्" इति जगद्धाचित्याधिरूपणमाप्यञ्च कौपीतकिब्राह्मणगतप्रवृत्तवाक्याभिप्रायम् । ताश्च सुषुप्तिनाड्यः हितानामिकाः प्रत्येकं द्वासप्ततिसंख्याकशाखानाडीमत्तया बृहदारण्यके उक्ताः । इहापि तथा श्रवणात् उभयपरमेवेदं वाक्यमिति भावः । (एवञ्च तास्वेव नाडीषु स्थानभेदः स्वप्नसुषुप्तिभेदाय ग्राह्यः ।)

समूहेति । यच्छब्दार्थभूतासु नाडीषु एवत्वस्य एकवचनोक्तस्य समुदायद्वारा अन्वय इति भावः । जगोरात्मन एकत्वेव स्थितिः-

अथ द्वितीये स कोशे स्वपितीति । तदेमञ्च लोकं पश्यति सर्वान्

अबुद्धिपूर्वकमवशफलपितं करोतीत्यर्थः । स्वप्ने मयाधतिशयात् आक्रो-
शादिसंभवः । सुपुस्तावपि वातविकारात् अवशफलपितसंभवः ।

एवं स्वप्नसुपुप्तयोः साधारणाकारमुक्तवा स्वप्नावस्थामाह अथ
द्वितीये स कोशे स्वपितीति । अथ जागरानन्तरम् । कोशशब्दः
स्थानपरः । प्रथमस्थानं हृदयपुण्डरीकम् । तत्र स्थितस्य जागरः । यदा
तदनन्तरं द्वितीयकोशस्थाने (द्वितीये कोशे = स्थाने !) उक्तानां नाडी
सहस्राणां मध्ये कस्मिंश्चिन्नाडीसमूहविशेषे स्वपिति निद्रायते, तदा
स प्रस्तुत संप्रसादो जीवात्मा इमञ्च लोकं परञ्च लोकं च (!)

सूचनार्थमेकवचनम् । शब्दानामिति पष्ठी शब्दमध्ये यं कमपि शब्द-
मित्यर्थशापनार्थः ; 'एतेषां मे देहि' (छा. १. १०) इतिवत् ।

संप्रसाद इति । जागरावस्थागतकालुष्यराहित्यपरः संप्रसाद-
शब्दः । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
संपद्य' इति चरमशरीरवियोगसंनिरूप्यो जीवो निर्दिष्टः । "भूमा
संप्रसादात्—" इति सूत्रे, "शुद्धस्वरूपाभिप्रायेण सूत्रे संप्रसाद-
निर्देशः कृतः" इति एतद्भाष्यवृद्धिः टीकायां प्राक्तादि । अतः स्वप्ना-
वस्थजीवमात्रे संप्रसादशब्दनियमाभावात् स संप्रसाद इत्यादेः, 'सः
स्वप्नावस्थो जीवः संप्रसादशब्दवाच्य इति आचक्षते' इत्यर्थायोगात्,
पृथगव्यक्तायां प्रमाणाभावाच्च, 'स संप्रसादः सर्वान् शब्दान् विजा-
नाति' इति पूर्वोक्तवान्यता । 'सर्वेन्द्रियव्यापारसंपत्तिसमयेऽपि यः
सर्वं न जानाति, स कथमुपरतेन्द्रियः सुप्तः इमं लोकं सर्वान् शब्दान्
परञ्च सर्वं जानीयात्' इत्याशङ्गापरिहाराय संप्रसादत्वविशेषणम् ।
अकल्पत्वमेव ह्यस्य स्वभावः । 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इति षष्ठि

शब्दान् विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते ।

प्राण, शरीरं परिरक्षति । हरितस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णाः ।

पश्यति । जाम्रदवस्यादृष्टसजातीयञ्च लोकम् ईधरसृष्ट पश्यतीत्यर्थः ।
'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान्
पथं सृजते । स हि कर्ता' इति श्रूयते । पश्यतीति चक्षुर्व्यापार उक्तः ।
अथ श्रोत्रव्यापारमाह सर्वान् शब्दान् विजानातीति । इदमीधरसृष्ट-
शरीरस्येन्द्रियान्तरव्यापाराणामपि प्रदर्शनार्थमुक्तम् । इत्याचक्षत इति ।
समावस्था स्वप्नविदो वदन्तीत्यर्थः ।

अथ सुपुतिं वक्तुमारभते प्राणः शरीरमित्यादिना । सुपुतिकाले
जीवेच्छ प्रयत्नौ विनाऽपि परमात्मसङ्गप्रेरितो मुख्य प्राण शरीरं
परिरक्षति एव इत्यर्थः । प्राणसंचारस्थानभूता नाडीर्विंशतिं हरित-

पश्यत्स्वभावस्य परिस्थितिः । स जाम्रदवस्यारूपप्रतिबन्धरुधिरहे
प्राचीनकर्मनुगुणप्रसादविशेषात् सर्वं द्रष्टुमलमिति दर्शितं भवति ।
तेन स्वामिक्रमदार्धिना वास्तव्यमपि रथापितं भवति, प्रसन्नपुरुष
प्राह्यप्रापनात् । एवमेकवाक्यतायाञ्च आचक्षत इत्येतत्, 'एव
स्वप्नवृत्तं वदन्ति' इत्यर्थकं भवतीति स्वप्नवर्णनमत्र समाप्तमिति लक्ष्यते
इति विमृश्य, प्राण शरीरमित्यादिकं सुपुतिरु व्याख्यातम् । अन्यथा
पुनः 'प्राणेन रक्षन् परं कुलाय बहिःकुलायादमृतञ्चरति' (पृ ६१०),
'हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरितस्तमभिप्रतन्वन्ति । यथा
सहस्रधा केशो विपाटितः, तावदण्यः पिङ्गलस्याणिम्ना तिष्ठन्ते
गुरुस्य वृणस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति' (कौ ४)
इति श्रुत्यन्तरानुसारेण स्वप्नरत्यमपि पूर्णाः इत्यन्तस्य सुप्रबन्धम् ।
जामरे शरीरव्यापारायासबाहुल्यात् नाडीनां रुधिरपूर्णता न

अथात्रैतद् दहरं पीण्डरीकं कुमुदमित्रानेकधा विकसितम् ।
यथा केशः सहस्रधा मिश्रः, तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति ।

स्वेति । हारतादिपदानि रुधिरविशेषणानि । ईषत्पीतं हरितम् ।
लोहितं शोणवर्णम् । रुधिरस्य रुधिरेण नाड्यः पूर्णा भवन्ति । आया-
सामावात् नाडीषु रक्तं न्यूनाधिकभावविरहेण व्याप्तमित्यर्थः । पूर्वं
नाडीविशेषाः स्वप्रस्थानत्वेनोक्ताः ।

अथ नाडीविशेषाणामेवान्येषां सुपुसिस्थानत्वं वक्तुं तेषामपि
हृदयकमलसंबन्धकथनार्थं हृदयं पुनः प्रस्तौति अथात्रेति । पूर्ववदर्थः ।
तत्संबन्ध (द्धः) नाडीबाहुल्यमाह यथा केशः सहस्रधा मिश्रः तथा
हिता नाम नाड्यो भवन्तीति । हृदयसंबन्धः भवन्तीत्यर्थः । तासां
भवतीति सुपुसौ पूर्णतावर्णनं यदत्र सरसमुष्णादितम्, तत् स्थानेऽपि
हि भवितुमर्हति; प्रत्यक्षशरीरस्य प्रयासराहित्याविशेषात् । अथा-
त्रेत्यादिकं सुपुसिधिपयमिति तु निर्विवादम् ।

अथात्रेति । अत्रेति पदं नाडीष्वित्यर्थकम् । तथाच यत्
पूर्वोक्तं दहरं पुण्डरीकम्, तदत्र भवति, यत्र पुण्डरीके जीवः सुपुसो
भवतीत्युच्यते । तदभावाधिकरणे, “नाडीपुरीततो प्रासादखट्वा-
स्थानीयौ” इति श्रीभाष्यानुरोधेन हितानाड्यधिकरणकपुरीतत्वस्य
सुपुस्याधारहृदयकोशेऽवधारणात् । इदमेव नाडीगतं परे कोशे
इति कथ्यते समनन्तरम् । यथा केश इति । स्वप्नस्थानभूतानां
नाडीनामपि हितानामकत्वस्य सहस्रधापाटितकेशवद्भास्यस्य च
फौपीतकिश्रुत्युक्तत्वात् सुपुसिनाडीनां तासाश्चैक्यं वा भेद एव
वेति विमृश्यमेतत् । ऐक्येऽपि तत्र प्रदेशभेदोपपादनाय केशः
सहस्रधेत्यादिपूर्वकं पुनस्तन्निर्देश इह घटेत् । एवम् अथेमा दश
नाड्य इति पूर्वमारम्भात् इन्द्रियदशकनिबन्धनभूतास्ता एव स्थान-

हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति, यत् सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ।

न तत्र देवा देवलोका यज्ञा वा ।

हिताख्याना नाडीना सुषुप्त्याधारत्वं पुरीतद्व्यग्रहितमिति श्रुत्यन्तरे विशदमर्थमिह दर्शयति हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपितीति । हृदि आकाशेऽवस्थितोऽयमात्मा परे कोशे अन्यस्मिन् स्थाने मांसपिण्डशब्देन पूर्वमुक्ते पुरीतदाख्ये स्थाने स्वपितीत्यर्थः । 'हिता' नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततममिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति हि श्रुत्यन्तरम् । हृदयवेष्टनमास पुरीतच्छब्देनोक्तम् । तदिह स्थानान्तरत्वेनोच्यते । हृदये जागर । नाडीविशेषेषु स्वप्नः । हिताख्यनाडीविशेषांक्ते पुरीतति सुषुप्तिरिति विभागः । यत्र तृतीयस्थाने । न तत्र देवा देवलोका यज्ञा चेति ।

मेदेन स्वप्नसुषुप्तिनिर्वाहिकाः जागरसंबन्धिन्यः । एतदधिष्करणको-
पासनमेव चान्तरे एण्डे प्रस्तोष्यत इति विभाव्य भवति । ननु
अथात्रेत्यारभ्य एतद्वाक्यपरामर्शे च पूर्वं हृदयस्य दश छिद्राणीति
याम्ये हृदयस्येति न पुण्डरीकमर्थकम्, किंतु उपक्रान्तहृदयपदसमा-
नार्थमिति, यत् तत्र प्रस्तुतं दहरपुण्डरीकम्, तस्यैव संबन्ध इति
च ज्ञायते । न । एकादशखण्डे दहर पुण्डरीकं प्रस्तुत्य, 'तस्य मध्ये
समुद्रः, समुद्रस्य मध्ये कोशः, तस्मिन्नाड्यध्वतन्त्रो भवन्ति' इति
नाट्यन्तरचतुष्टयप्रस्तावात् इहोका नाड्यः कोशव्यतिरिक्तस्थानगता
इति शायते । तत् स्थानं स्थूलहृदयं वा दहरपुण्डरीकं चेति परामर्शः,
'हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततममिप्रतिष्ठन्ते' इत्येतदनुसारेणार्थ-
निश्चयः कार्यः । दश छिद्राणि तु दहरपुण्डरीके नाडीमूलस्थानानि ।

न माता न पिता न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा न तेज-
स्कायममृत सलिल एव । इदं सलिल वनम् ।

देवा[देहा]दय सुपुत्रौ न दृश्यन्त इत्यर्थः । न मातेत्यादि । सुपुत्र
पुरुष न माता भवति । न पिता भवति । मातृत्वपितृत्वाद्यभिमानरहितो
भवतीत्यर्थः । बन्धुः प्रकृतिसम्बन्धवान् । बान्धवः सुहृदादि । न तेज
स्कायममृतमिति । अमृत मरणादिरहितमात्मवस्तु न तेजस्कायम् ।
तेजश्शब्दो ज्ञानपरः । कायशब्दो निकायपरः । त्रिविधज्ञानसमूहरहि-
तमित्यर्थः । सलिले । सलिले, सलिलकार्ये शरीरे वा वर्णत इत्यर्थः ।
सलिलशब्द विवृणोति इदं सलिल वनमिति । वनम् । 'न पण
सभक्तौ' । आत्मनः सभजनीयमिदं शरीरं सलिलकार्यत्वात् सलिलमित्यर्थः ।
इदं सलिलं छन्नमिति पाठे इदं शरीरं छन्नम् = सुपुत्रस्य न मासत इत्यर्थः ।

न तत्र देवा इत्यादिना न सुपुत्रस्य देवाद्यपेक्षया भेदो वर्ण्यते
जागरेऽपि तस्य भेदस्य सत्त्वात् । अतः, बह्वचनानुसारेणाद्य न
दृश्यन्त इति वाक्यार्थः एव वक्तव्यः । न मातेत्याद्यावपि एवमेव
वाक्यार्थवर्णनं श्रुत्यभिमतं चेत्, यज्ञा वा इति वाक्यो न स्यात् ।
अतः तद्वत्त्वात् तत्पर्यन्तं काचित् शैली, अथान्येति प्रतीत्या,
अध्याहारगौरवपरिहाराय च सुपुत्रजीवो न माता भवतीत्याद्यर्थ-
वर्णनम् । बन्धुः प्रकृतिसम्बन्धवानिति । स्वस्वमातापित्रादिशरीरानु-
बन्धशालीत्यर्थः । न तेजस्कायमिति पाठदर्शनेन धर्मभूतज्ञानसमूह-
रहितम् इत्यर्थवर्णनम् । अनेन पदेन न माताभवतीत्यादीनां मातृ-
त्वाद्यभिमानराहित्यरूपोऽर्थो व्यञ्जितो भवति । न हि मातृभूतो जीवः
सुपुत्रो मातृ ररहितो भवति । न शब्दं पिता तेजस्कायमित्येव तु पाठो
दृश्यते । तदा च अपरिणतधर्मभूतज्ञानविशिष्टमित्यर्थः । वस्तुतः

भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय घावति स सप्त्राडिति होवाच ॥

॥ इति सुवालोपनिषदि चतुर्थः खण्डः ॥

पुनः प्रबोधप्रकारमाह भूय इति । तेनैव मार्गेण निर्गमनमार्गेण; हितारूपनाडीमार्गेण । 'तामि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति श्रुतेः । सप्त्राट् शरीरस्वामिभूत पुरुषः तेनैव निर्गमनमार्गेणैव जाग्राय जागरणाय घावति गच्छति । हृदयस्थानमिति शेषः । इति होवाचेति आचार्य इति शेषः ॥

इति हरितकुलतिलकवाम्बिजयिमूनो श्रीरत्नराजदिव्याज्ञालब्ध-

वेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीगुरु श्रनार्थस्य कृतौ

सुवालोपनिषद्विवरणं चतुर्थ खण्डः ॥

ज्ञानस्वरूपमिन्येवार्थः । अभिमानाद्यनुपलभ्यमानेन आत्मनाशो न भवत्यस्य इति च अमृतमित्यनेन दर्शितम् । वेदाभिमानाभावेऽपि देहसंलग्नो नापेत इति दर्शयितुं सलिल एवेति । 'सलिल एको द्रष्टे'ति च बृहदारण्यके (४. ४. ३२.) । तेनैव मार्गेणेति । हृदयस्थानस्थितो जागरस्थानात् स्वप्नस्थानद्वारा सुषुप्तिस्थानं दहरपुण्डरीकमध्यमागतो यथागतं वहिरायातीत्यर्थः । सप्त्राडिति । एवमप्रस्तावे संप्रसाद इत्युक्तः आग्रदूतमग्नं सप्त्राडित्युच्यते । बृहदारण्यके तु सप्त्राडिति अनन्वयिष्यं संवोचनम् ।

एवं परमात्मविषयकोपासिसिषोपजननाय जीवस्य जागराद्यवस्थाहेतुशशपनं कृतम् । एवमिह, यादृशनाडीरूपनिबन्धन—तदनुबन्धयस्त्वन्तर्यामिपरमात्मोपासनमनन्तरखण्डे वक्ष्यते, तादृशीभिर्नाडीभिर्हितानामिकाभिः देहिना हितं जागरादिभेदेन नानाप्रकारं संभवत् उपवर्णयन् अयं खण्डः उपरितनखण्डशेष इत्यपि ध्येयम् ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति । नाडी तेषां निबन्धनम् ।

एवं जागराद्यवस्थासु दुःस्वामिमृतस्य निर्विण्णस्य चेतनस्याप-
वर्गार्थम्, समस्तचिदचिदन्तरात्ममृतस्य सर्वसात् परस्य निर्दोषस्य
कल्याणगुणाकरस्य परमात्मनः उपासनप्रकारान् उपदिशति स्थानानि
स्थानिभ्यो यच्छतीति । वक्ष्यमाणानि चक्षुरादीनि स्थानानि स्या-
निभ्यः आदित्यादिभ्यः परमात्मा यच्छति, प्रयच्छति । आदित्या-
दीनां चक्षुराद्यभिमानित्वं भगवत्संस्पर्धाधीनमित्यर्थः । “ज्योतिराद्य-
धिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवाता शब्दात्” इति हि सूत्रकारः ।
नाडी तेषां निबन्धनमिति । नितरां बन्धनम् संबन्धहेतुः । तेषाम्

पूर्वं नाड्यो दर्शिताः । तन्नाडीतदनुबन्ध्यवच्छेदेन परमात्मो-
पासनमतोपदिश्यते । ननु यद्यप्यस्य चतुर्दश पर्यायाः सन्तीति
नाड्यः चतुर्दश, न तु दशेति प्रतीयते—अद्यापि मनसः सर्वेन्द्रियोप-
कारकतया इन्द्रियान्तरनाड्य एव मनोनाड्योऽपि ; एवं बुद्धिचित्ता-
ह्वाराणामपि मनसो भिन्नत्वाभावस्य धीभाष्ये भाषितत्वात् तदर्थ-
मपि न पृथङ् नाड्य इति स्यात् । अत एव हृदयस्य दशैव छिद्राणि
प्रागुक्तानीति चेत्—अस्तु, किं तेन ? वस्तुतो मनोबुद्ध्यादेः
विभिन्नोपासनस्थानत्वादिस्वारस्यात् सन्त्येव उक्तनाडीदशकाति-
रिक्ताः मनःप्रभृतीनां नाडीविशेषाः । अत एव पष्ठे चतुर्दश नाड्यो
नाम्ना निर्दिश्यन्ते । अत एव अह्वारादिपदमपि मनोभिन्नपरतया
भाष्ये व्याख्यास्यते । चित्तं तु सर्वथा मन एव ।

नाडी तेषां निबन्धनमिति प्रतिपर्यायमावर्तते । तत्र प्रथम-
वाक्ये स्थानानां स्थानिनाञ्च ग्रहणम् । उभयेषामेव पूर्वं निर्दिष्टात् ।

१. चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । नाडी
तेषां निबन्धनम् ।

आदित्यादीना चक्षुःगदीनाञ्च शरीरान्तर्गतहृदयकोशस्थेन चेतनेन
संबन्धहेतुर्नाडी, आदित्याद्यधिष्ठित चक्षुरादिकं नाड्या संबद्धम्,
नाडी हृदयेन संबद्धा, हृदयमात्मना संबद्धमिति तत्तद्देवताधिष्ठितै-
श्चक्षुरादिभिरात्मन संबन्धो नाडीद्वारक इत्यर्थः ।

अथ त्रिविधस्थानसंबन्धिन परमात्मन उपासनं वक्तुं स्थानत्रैविध्य-
माह चक्षुरध्यात्ममत्यादिना । आत्मनि शरीरे वर्तमानं वेदितव्य-
मध्यात्मम् । भूतेषु पृथिव्यादिषु वर्तमानं वेद्यमधिभूतम् । देवेषु
वर्तमानं देवतासु अन्तर्भूतत्वेन वेद्यमधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्ममिति ।
शरीरे वर्तमानं चक्षुः परमात्मन्याप्यत्वेनानुसन्धेयम् । द्रष्टव्यमधि-
भूतमिति । पृथिव्यादिषु वर्तमानं द्रष्टव्यं रूपं तथा वेद्यम् । आदि-
त्यस्तत्राधिदैवतमिति । तत्र द्रष्टव्यगोचरे चक्षुषि अधिष्ठातृत्वेन देव-
तासु वेद्यं तत्त्वम् आदित्य इत्यर्थः । पूर्वं सामान्येनोक्त नाडीनां संबन्ध-
कत्वमिह दर्शयति । नाडी तेषां निबन्धनमिति । नाडीविशेषा
वक्ष्यन्ते । हृदयसंबद्धा नाडी हृदयस्थेन पुरुषेण चक्षुरादित्यद्रष्टव्यानां
संबन्धहेतुरित्यर्थः ।

उपस्थितेषु नैः सह विषयाणामपि । नाडीविशेषा वक्ष्यन्ते इति ।
पृष्ठे खण्डे विषजा, सुदर्शना, जिना, सौम्या, मोघा, कुमारा,
अमृता, सत्या, मध्यमा, नासीरा, शिशुः, सूर्या, असुरा, भास्वनी
इति चतुर्दश नाड्यो वक्ष्यन्ते । नवमेऽपि ताः प्रस्तोष्यन्ते ।

यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो नाड्यां यः प्राणे यो
विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति,
सोऽयमात्मा ।

तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

एवमुक्ते त्रिविधेऽपि स्थले नाड्यादिषु च परमात्मनोऽवस्थानं
माह यश्चक्षुषीत्यादिना । सर्वपर्यायेष्वपि प्राणशब्दो नमो वक्ष्यमाण-
वायुविशेषपरः । विज्ञाने एवं तत्तद्देवनाधिष्ठिते प्राणाधारैः चक्षुरा-
दिभिरिन्द्रियैः जन्ये जीवात्मनो विज्ञाने । आनन्दे ज्ञानपूर्वकप्रवृत्ति-
फलभूते सुखे । अनेन जीवात्मना ज्ञानानन्दयोः चक्षुरादीनां हेतुत्वं
परमात्मसंस्काराधीनमिति दर्शितम् ॥ 'प्रज्ञा च तस्मात् प्रवृत्ता पुराणी',
'एष क्षेत्रानन्दयाति' इति हि श्रुत्यन्तरम् । हृद्याकाशे । नाडीसबन्धद्वारेण
सर्वेन्द्रियाश्रये हृदि विद्यमानमाकाशं सुषिरम्, तस्मिन् । 'तस्यान्ते
सुषिरं सूक्ष्मम्' इति हि श्रूयते । एतस्मिन् इह परिगणिते सर्वस्मिन्
वस्तुजाते । तत्ताप्यन्तरे अन्तर्भागे । य मञ्चरति वर्तते=तिष्ठतीत्यर्थः ।
सर्वगतस्य परमात्मनो देशात् देशान्तरसयोगरूपमञ्चारासंभवात् ।
सोऽयम् उक्तवैभवं विद्विष्टं सर्वगतत्वात् सन्निविष्ट आत्मा परमात्मेत्यर्थः ;
आदित्यादिक्षेत्रज्ञेष्वप्यगम्यानोक्ते । स नारायण इति व्यक्तीभविष्यति ।
तम् उक्ताकारं विद्विष्टपुत्राणीन । मुमुक्षुरित्यर्थसिद्धम्, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येति । एतन्निर्वाणमनुशासनम्' इति प्रकरणात् । अजरममृतमिति ।
जरामरणनिषेधं सर्वशरीरगतसर्वत्रिकाराभावप्रदर्शनार्थः । अभयमशोक-
मिति । भावि-भूतहेतुजन्ये दुःखे भयशोकी । तन्निषेधो जीवात्मगत-

२. श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतम् । नाडी तेषां नियन्धनम् । यः श्रोत्रे यः श्रोतव्ये यो दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

३. नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतम् । नाडी तेषां नियन्धनम् । यो नासायां यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

४. जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम् । नाडी तेषां नियन्धनम् । यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्

सर्वदोषाभावप्रदर्शनार्थं । एवमचेतनात् बहुचेतनाच्च यावृत्तिः । अनन्तम् देशकालवस्तुभिः परिच्छिन्नं रहितम् । अनेन मुक्तं तावृत्तिः । एव चिदचिदात्मकतत्तद्विमूर्तिविशिष्टं विश्वचिदचिद्विलक्षणं परमात्मानं नारायणमुपासीतेत्यर्थः ।

श्रोत्रमध्यात्ममित्यादयः पर्यायाः सत्वे प्रथमपर्यायविवरणेन प्रायशो व्याख्याताः । श्रोतव्यं शब्दज्ञानम् । दिश इति दिगभिमानि देवता विवक्षिताः ।

नासेति प्राणेन्द्रियं विवक्षितम् इन्द्रियप्रकरणत्वात् । घ्रातव्यो गन्धः । पृथिवीशब्दो देवनापरः ।

जिह्वाशब्दो रसनेन्द्रियपरः । रसयितव्यं माधुर्यादिरसः ।

सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरम-
मृतमभयमशोकमनन्तम् ।

५. त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् ;
नाडी तेषां नियन्धनम् । यस्त्वचि यः स्पर्शयितव्ये यो वायी यो
नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्
सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृत-
मभयमशोकमनन्तम् ।

६. मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । नाडी
तेषां नियन्धनम् । यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो
विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति,
सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

त्वक् स्पर्शनेन्द्रियम् । स्पर्शयितव्यम् स्पर्शविशेषः । वायुः देवता ।

ननु मन्तव्यमधिभूतमिति कथमुच्यते मनश्चन्द्रप्रभृतयो विहित
(प्रभृतयोऽपि हि ?) मन्तव्यकोटिनिविष्टा । ततश्चाध्यात्माधिभूतादि-
विभागो न स्यादिति-उच्यते । यत्राध्यात्माधिभूतादिसकर, तत्र मन-

ननु मनसोऽध्यात्मं गणितस्य, चन्द्रस्य चाक्षैराधिदैवतं गणित-
स्यापि मन्तव्यत्वात् मन्तव्यं सर्वं कथमधिभूतमिति गण्येत इति
शङ्कते ननु मन्तव्येति । न मन्तव्यं सर्वमधिभूतमिति विरक्षितम्,
किन्तु अध्यात्ममधिदैवतश्लोकादन्यस्य भूतान्तर्गतत्वात् प्रायोवाधोऽ-
यमित्याशयेन समाधत्ते उच्यते इति । तुलायामिति । तुलायां=धटे
अधिकद्रव्यतोलनापेक्षी प्रथमतः फलादिना इष्टकादि समगीत्वं
परिमाय, तत् इष्टकादि फलादिना सहेकत्र फलके निक्षिप्य फल-
कान्तरे त्रिकेयद्रव्यं निक्षिप्य तोलयति । तत्रेष्टकादि पूर्वं प्रमेयं भवत्
पश्चात् प्रमाणमपि भवति । तत्रेत्यर्थः । तदुक्तं न्यायसूत्रे, 'प्रमेयता
च तुलाप्रामाण्यवत्' इति । अवश्यञ्च मन्तव्यशब्दार्थं संकोचः कार्यः ।

७. बुद्धिरभ्यात्मं योद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिर्देवतम् : नाडी
तेषां नियन्धनम् । यो बुद्धी यो योद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां यः
प्राणे यो विशाने य ध्यानन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् मयस्मितन्तरे
सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयनरोक-
मनन्तम् ।

मभूतिपदार्थवतिरिक्तविषयत्वेन मन्तव्यादिशब्दा संकोचयितव्याः ।
यद्वा तुलायां प्रमाणभावप्रमेयभाववत् मनश्चन्द्रादीनामेव आकारमेदेनो-
भयकोटिनिविष्टव्यवहार उपपन्न इति मनः शरीरान्तर्गुतिव्यपेणा-
भ्यात्मं भवतु ; विचार्यत्ववेधेण मन्तव्यश्च भवतु । अधिभूतशब्दोऽपि
मृतपरिणामे शरीरे अवस्थितत्वादुपपन्नः । देवनाग्यस्य चन्द्रादेरपि
मन्तव्यत्वमविरुद्धम्, विचार्य निर्णेतव्यत्वात् । आकाशवर्तितादधि
मृतवद्यविरुद्धम् । सर्वेश्वरस्य तु मन्तव्यत्वेऽपि समाभ्यधिकराहित्येन
अन्याधिष्ठेयत्वाभावात् मन्तव्यशब्द चन्द्रादे (१) अर्वाचीनेषु
संकोचनीयः । एवं सर्वपर्यायेषु सकीर्णव्यवहारपरिहारो द्रष्टव्यः ।

बुद्धिः व्यवसायवृत्तेर्मनसोऽनुग्राहकं महत्तत्त्वम् । योद्धव्य
निश्रेयस्य रूपादि । महत्तत्त्वत्रादिनाऽपि (दीनामपि) योद्धव्य नादि-
विरोधः पूर्ववदनुमन्तः । ब्रह्मणि चतुर्मुखे ।

‘धोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रुतस्य परमात्मन इह तदर्थतया भ्रमाद-
त्याम् । तस्याप्यत्र तेन पदेन ग्रहणे न केन्द्रमधिभूतमित्येवमन्तव्य-
भावम्, ‘यो मन्तव्ये’ इत्युक्तिरन्यास्योक्ता तस्मिन् परमात्मनः
स्थितिरपि न घटेत् । अतः संकोचनीयोऽयं चन्द्रादितोऽपि संको-
च्यतामित्याह सर्वेभ्यस्तस्येति ।

८. अहङ्कारोऽध्यात्ममहङ्कर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां निबन्धनम् । योऽहङ्कारे योऽहङ्कर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वेऽस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृत-मभयमशोकमनन्तम् ।

९. चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां निबन्धनम् । यश्चित्ते यश्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वे-

अहङ्कारः अनात्मनि आत्माभिमानवृत्तेर्भनसोऽनुग्राहकं महत्कार्यं तत्त्वम् । अहङ्कर्तव्यमधिभूतम् । मृतपरिणामे देहे वर्तमानः जीवात्मैव स्थूलोऽहमित्यभिमानविषयत्वादहङ्कर्तव्यशब्दार्थः । तत्र सविषयेऽहङ्कारे रुद्रोऽधिदैवतम् । महदभिमानो चतुर्मुखपुत्रो रुद्रो महत्कार्यस्याहङ्कारस्याधिदैवतमित्युपपन्नम् । अत एव हि दीक्षिते स्वास्मिन् ब्राह्मण-स्वाभिमानेन रुद्रतनुरित्युच्यते ।

चिन्तावृत्तिमत् मन एव हि चित्तम् । चिन्ता च स्मरणं वा अपेक्षितद्युमुत्सा वा । 'एवं सञ्चिन्तयन् विष्णुम्', 'मानसं विष्णुचिन्तनम्' 'चिन्तयन्ती जगत्सृष्टिम्', 'चिन्तयामास कोन्वेतत् प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः', 'तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्मावितात्मनः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । क्षेत्रज्ञो जीवात्मा स्वयमेव । यद्वा, 'क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे । तानि वेति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इत्युक्तोऽन्तरात्मा वा । यः क्षेत्रज्ञे—सञ्चरतीत्यत्र, क्षेत्रज्ञशब्दस्य परमात्म-वाचित्वे, स्वास्मिन्नवस्थित इति स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वमुक्तं भवति ।

स्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१०. चागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधिदेवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम्; यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

११. हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदेवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम्। यो हस्ते य आदातव्ये य इन्द्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१२. पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् । नाडी तेषां निबन्धनम् । यः पादे यो गन्तव्ये यो विष्णौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्न-

वक्तव्यं शब्दः । अग्निः देवता ।

विष्णुः उपेन्द्र । त्रिनिकमत्वात् पादेन्द्रियावधिष्ठातृत्वं तस्य ।

‘पद्विष्णुकमान् क्रमते’, ‘विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहा’ इत्यादिश्रुतेः ।

विष्णौ...सञ्चरतीति । विष्णुशब्दः इन्द्रानुजत्वेनावीर्णविग्रहपरः ।

यःसञ्चरतीति यच्छब्दस्य नारायणपरत्वात् यो विष्णाविति वैयधि-

करणनिर्देशात् ; रूपमस्य शुक्र इति न्यायेन असमानविभक्तिनिर्देशे

सति विशिष्टवाचिशब्दस्यापि निशेषणमात्रपरत्वोपपत्तेश्च । विष्णुशब्द-

स्यापि विग्रहविशिष्टभगवद्वाचित्वे पूर्ववत् स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमर्थः । चतु-

र्मुखादीनां तु अवताररूपत्वश्रवणामावात् स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं तन्नानुप-

पन्नम् । “सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते”, “तवान्तरात्मा

न्तरे सञ्चरति सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभय-
मशोकमनन्तम् ।

१३. पायुरध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तन्नाधि-
दैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । यः पायी यो विसर्जयितव्ये यो
मृत्यौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य
एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपा-
सीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१४. उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तन्नाधि-
दैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । य उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः
प्रजापती यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे
य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मान-
मुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेषोऽन्तर्याम्येष योनिः

मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः” इति सात्त्विकोपशृङ्गेषु चतुर्मुखादीनां
भगवदनुप्रविष्टत्वदर्शनाच्च ।

आनन्दयितव्यमिति स्त्रीपुंसशरीरस्य आत्मा चिवक्षितः ।
अत्र प्रजापतिशब्दः चतुर्मुखव्यतिरिक्तविषयः । ‘त्वं रुद्रस्त्वं ब्रह्मा त्वं
प्रजापतिः’ इति पृथगुपदेशदर्शनात् , चतुर्मुखस्य महत्तत्त्वाधिष्ठातृत्व
प्रतिपादनादर्थान्तरे संभवति तस्यैव पुनः प्रतिपादनपरत्वकल्पनायोगाच्च ।

एवं समस्तचिदचिद्वस्तुष्ववगम्यनस्य भगवतो व्याप्ते घटादावा-
काशव्याप्तिसाम्यवच्छेदार्थम् अन्यत्वासमाश्रितान् मङ्गलगुणविशेषानाह
एष सर्वज्ञ इति । व्याप्यसर्ववस्तुसाक्षात्कर्तव्यं । सर्वेश्वरः साक्षा
त्कृतस्य सर्वस्य नियन्ता । एषः सर्वाधिपतिः नियाम्यस्य स्वामी ।

सर्वस्य । सर्वसौख्यैरुपास्यमान न च सर्वसौख्यान् उ(न्यु)
पास्यति । वेदशास्त्रैरुपास्यमान न च वेदशास्त्राण्युपास्यति ।
यस्यान्नमिद सर्वम् न च योऽन्न भजति ।

न केवल रक्षकत्वमात्रमधिपतिशब्दार्थ , मातापितृसरक्ष्यस्य पुत्रस्य
तत्पतिकत्व व्यवहाराभावात् । जगच्छरीरकृत्यसिद्ध्यर्थ ईश्वरशब्दोक्त
नियमनमन प्रवेशपूर्वकमिति दर्शयति एषोऽन्तर्यामीति । एष
योनिः सर्वविदचिदच्छरीरकत्वात् तस्योपादानमित्यर्थ । सर्वसौख्यैः
नानाविधसौख्योपेतैर्देवादिभिरित्यर्थ । वेदशास्त्रैरिति । वेदशास्त्राणां
मगधुपासने प्रमाणतया करणत्व विवक्षितम् । वेदशास्त्राणीति ।
अशास्त्रवश्य इत्यर्थ । अन्नम् अदनीयम्, सहाय्यमित्यर्थ ।

तत्पतिकत्वेति । न हि पुत्र प्रति पितुर्मनुष्य पतित्वेन व्यवहार
इति । धृतप्रकाशिकाया तु, 'वृद्धौ च मातापितरो साध्वी भार्या
सुत शिशु । अप्यकार्यशत कृत्वा भर्तव्या मनुष्यधीत्' इति माता
पितरौ प्रति पतित्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।

सर्वसौख्यैरित्यत्र बहुव्रीह्यादरणम्, उपरि, 'सर्वसौख्यानुपा-
स्यति' इति पाठाभिप्रायेण । 'सर्वसौख्यान्युपास्यति' इति पाठे तु
इहापि कर्मधारय एव । सौख्यैरुपास्यमानत्वं नाम स्वयमेव सौख्यैरस्य
भ्रियमाणत्वम् । सौख्यानां सोप्यत्व तदधीनम् । सौख्यभागितया
पुत्रामतिशयोऽन्यत्र । परमात्मविषये तु सौख्यानामपि तत्सगन्धा
दतिशय । अद्भुतानन्दरूपतत्सगन्धात् गुणभूतानामानन्दानामति-
शयो भजति । यदाहु —

‘गुणत्यस्त लोके गुणिषु नियत (हिमत) महलपद
विपर्यस्त हस्तिक्षितिधरपते नत् न्वयि पुन ।

अतः पर सर्वनयनः प्रशास्ता अन्नमयो भूतात्मा प्राणमय

अतः परामति । मूयोऽपि तन्माहात्म्यमुच्यते इत्यर्थः । यद्वा
अतः उक्तगुणकत्वात् पर केवल स एव सर्वसादधिक इति वक्ष्यमाण
गुणैरन्वयः । सर्वनयनः सर्वकार्याणां नेता = निर्देष्टा । प्रशास्ता
प्रशासितृत्वेन निर्देष्टा । न तु राजनियुक्तपुरुषवत् प्रशासनीयत्वेन
निर्देष्टेत्यर्थः । तस्मात्मानमित्यात्मशब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः सर्वान्तरा-
त्मत्वेन आत्मत्वकाष्ठा प्रतिपादयति अन्नमय इत्यादिना ॥ भूतपरिणम-
रूपदेहोऽन्नमयः । स च सर्वेश्वर इत्यर्थः । भूतात्मा भूतानां शरीर-
कारणभूतानामपि आत्मा । अन्नमयादिशब्दानां परमात्मसामानाधि-
करण्यमात्मशब्दस्वारस्यादवगम्यते । न च मृदात्मको घट इतिवत्

गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया

शुभीभूयं याता इति हि निरणैष्म धृतिप्रशात् ॥'

इति । अत एव नयनीतचौर्यादीनामपि भगवत्कृष्णसंश्रन्धात् यथा-
यन्मोक्षहेतुता ।

उपास्यतीत्येतत् उपास्त इत्यर्थे छान्दसम् । 'अस्तु क्षेपे' इति
धातुर्मा । नोपास्यति नोपक्षिपति ; न स्वयं स्वसंनिधिं प्रति धानय-
तीति । सर्वमिदमनायासप्राप्तसर्वसौख्य इत्यर्थाभिप्रायम्, न तु
तत्संरूप्यभावेऽपि तस्य तानि भवन्तीत्यर्थकम्, 'इच्छात एव तव
निश्चयपदार्थसत्ता' इत्येतद्विरोधात् ।

अतः परमिति । 'ततो यदुत्तरतरम्' इति श्वेताश्वतरोपनिषदीव
इह यत पद व्याख्येयमिति भावः । परशब्दस्य उत्प्राय्यकत्वे सर्व-
नयन इत्यादिपुलिङ्गानुरोधेन पर इत्येव श्रूयेत । अतोऽपि अतइति
पदमेव नावधिसमर्पकमिति ध्येयम् । शरीरकारणभूतानामिति ।
प्राणमय इन्द्रियात्मेत्यादौ प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्तिकेन्द्रियादिग्रहणवत्

इन्द्रियात्मा मनोमयः संख्यात्मा विज्ञानमयः कालात्मा आनन्द-
आत्मशब्द स्वरूपमात्रपर । प्राणमय इन्द्रियात्मेत्यनेनैकरीत्यात् ।
न हि प्राणापानादिपञ्चवृत्तिप्राण इन्द्रियस्वरूप । प्राणमयः मुख्य-
प्राणशरीरकश्च स इन्द्रियात्मा प्राणचक्षुरानामपीन्द्रियाणामात्मा ।
मनोमयः मन प्रभृतिप्रधानपर्यन्ततत्त्वशरीरक इत्यर्थः । 'भूनात्मा
चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च
त्वमेकः पञ्चधा स्मृतः' इति श्रीविष्णुपुराणवचनोपलब्धित्वात् ।
महत्त्वात्मा । सङ्कल्पशब्दो मनोवृत्तिजन्यज्ञानानां प्रदर्शनार्थः । 'काम
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृति हीर्षाभीरित्येतत् सर्वं मन एव'
इति श्रुतानां मनोमूलानां कामसङ्कल्पादीनाम् आत्मा सत्ताहेतु-
विज्ञानमयः जीवात्मशरीरकश्च स । कालात्मा आदित्यादशेषज्ञ-

इहापि देहाधीनस्थितिपृच्छाभूतविशेषग्रहणं युक्तं चेत्, भाष्यमिदं
तदनुरोधेन नेयम् ।

मनु अन्नमयादिशब्दाः तैत्तिरीय इव देहादिमात्रपराः । तेषाञ्च
यथाक्रमं भूतादिनिर्गहकस्यादात्मन्य विमृश्यम् । अन्नरसमयस्य
देहस्यानेकप्राण्युत्पत्तिहेतुत्वात् अनेकप्राणिसेयत्वात् पाञ्चभीतिस्य
सर्वस्य देहोपपत्त्यर्थतया देहशेषिकत्वाच्च भूतात्मन्य देहस्य ।
विज्ञानमयस्य च कालात्मन्य भूतमविष्यदादिविनिधस्तदसङ्गानस्य
विज्ञानैकनिरूप्यत्वात् इत्यत्राह—अन्नमयादिशब्दानामिति । तैत्तिरी-
येऽपि, 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्नर आत्मा' इत्यादौ
अन्नमयादिपदस्य देहादिमात्रपरत्वेऽपि एतमन्नमयमात्मानमुपलंभ्य
इत्यादौ विशिष्टपरमात्मपरत्वमेवेति ध्येयम् । आत्मशब्दस्यारस्यामिति ।
सर्वनयनः प्रशास्तेत्येतत्सामानाधिकरण्यादेवाद्यमयादिपदानां परमा-

मयो लयात्मा ।

शरीरनया अहोरात्रादिकालचक्रनिर्वाहक । यद्वा आकलनस्य वा आकलयितृणा वा सर्वेषामात्मा निर्वाहक । अन्तर्यामित्वेन स्थितो जीवानामर्थपरिच्छेदसामर्थ्यमापादयतीति यावत् । आनन्दमय इत्ये तदुपपादयति लयात्मेति ॥ लयस्यात्मा । आत्यन्तिकप्रलयरूपस्य मोक्षस्य आत्मा सचाहेतु , निर्वाहक । मोक्षप्रदत्वादिलक्षणादैश्वर्य प्रकर्षात् निरतिशयानन्दप्रचुर परमात्मेत्यर्थ । तैत्तिरीयोपनिषदि हि 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति आनन्दमय प्रस्तुत्य, 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इत्यन्तेनास्य निरतिशयानन्दयोगमुपपादयत् बावयजातम्, 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेय', 'तदनुप्रविश्य—विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च', 'एष क्षेवानन्दयाति', 'भीषाऽस्माद्वात पवते' इति जगत्कारणत्वं चिदचिदन्तरात्मत्वं - कृत्स्नप्रशासितृत्वञ्च अनन्यसाधारण्येन (णेन ?) आनन्दयितृत्वेनापि निरतिशयानन्दयोगित्वमुपपादयति ।

त्मपरत्वं सिद्धम् । यदि देहादिमात्रपरत्वप्रत्याशया प्रशास्तेत्यनेनैव वाक्यप्रत्यागो मन्यते, तदाऽपि भूतात्मेत्यादिगत आत्मशब्द एव ना प्रत्याशा प्रतिरणङ्गीति भावः । भूतात्मेति । ग्राह्यात्मा ग्राहकात्मा ग्राह्यग्राहकरूपप्रपञ्चेकारणप्रधानात्मा ग्रहीतृजीवात्मा ग्राहयितृहृषी केशरूपद्वयं तत्राऽऽत्मा दक्षिण इति प्रतीयते ।

आनन्दमयो लयात्मेति । प्रलयादौ पूर्वनर्मापादितान्यादृशलया जीवा स्वयमेव परमानन्दात्मनि परमात्मनि लयार्थं मोक्षे प्रयतन्ते । ईदृशलयनिर्वाहकत्वात् स स्वयमानन्दमय इति ज्ञायते । अनानन्दमयत्वे ह्यपुरुषार्थत्वात् तत्र लय न कथ्यित् काङ्क्षेत् । किन्तु अत्यन्तविलय विना पीन पुन्येन क्षुण्णं यावद्वाभमानन्दमनुभूयुः प्रादुर्भाविपर एव

ननु चक्षुरभ्यात्ममित्यादिपर्यायेषु, 'यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे' इति जीवधर्मस्याऽऽनन्दस्य प्रकृतत्वात् तस्येह प्रत्यभिज्ञानात् तद्विकार उक्तोऽयमानन्दमय, न तु परमात्मा । आनन्दप्रकर्षस्य चित्तप्रत्ययरूपस्यैमित्यहेतुत्वात् लयात्मकत्वञ्चोपपन्नमिति चेत्—नैतदुपपद्यते । 'तमात्मानमुपासीत', 'एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिः' इत्यादिना आत्मत्वेन प्रतिपादितस्य सर्वेश्वरस्य आत्मशब्देनैव सूतेन्द्रियादीनामन्तरात्मतयाऽभिहितस्य जीवानन्दविकारत्वायोगात् । तैत्तरीयोपनिषदि, 'एष ह्येवानन्दयाति' इति जीवानन्दयितृत्वेनोक्तस्य आनन्दमयस्येह प्रत्यभिज्ञानात् । इहापि, 'य आनन्दे....सञ्चरति' इति जीवानन्दस्य तदधीनत्वावगमात् । अत एवानन्द [मयः] स्य स्वानन्दयितव्यजीवधर्मविकारत्वायोगात्, तत्र च 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंका-

स्यादिति भावः । ऐश्वर्यप्रकर्षात् निरतिशयानन्दप्रचुर इति । 'युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः—स एको मानुष आनन्दः' इति ध्येनात् असन्मते अनुकूलानां सर्वेषामानन्दशब्दाख्यत्वात् आनन्दमयवह्नीगतं जगत्कारणत्वाद्यनेन विशेषपरं धाक्यं सर्वमपि तस्याऽऽनन्दमयस्य आनन्दांशानां निरूपकमेवेति भावः ।

(अतः परमित्यादेरेवमप्यर्थः स्यात्—उक्तरीत्या ग्राह्यग्राहक-तदभिमानिदेवता-ग्रहणकर्तृजीवाद्यन्तर्यामिभूतस्य परमात्मन उपासनायां श्रुतायाम्, अतःपरम् उपासनानन्तरं ग्राह्यग्राहकादिरूपाग्रमय-प्राणमय-विज्ञानमयक्रमेण आनन्दमये स्वात्मनि लयरूपस्य मोक्षस्य निर्वहणो भवति स परमात्मेति । एवञ्च एकत्वं नास्तीत्याद्युपरितनयाक्यं मोक्षदशायाः किञ्चिद्रूपेण धैचित्र्यप्रदर्शन-प्रवृत्तमिति ।

मति' इत्यानन्दमयस्य प्राप्यत्वोक्त्या ततः प्राप्यान्तरानुवत्या च परमप्राप्यस्य तस्यैवाऽऽनन्दमयशब्देन प्रत्यभिज्ञानादात्यन्तिकप्रत्यक्षरूपमोक्षनिर्वाहकत्वस्यैव लयात्मशब्देन वक्तुं योग्यत्वात् । अस्यामेवोपनिषदि, (९ ख) 'य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन निर्वाजमेवाप्येति' इति जीवानन्दस्य तुरीयादर्वाचीनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तुरीयस्य [तुरीयातीतस्य ?] परमप्राप्यतया वक्ष्यमाणत्वाच्च परमप्राप्यतया श्रुतिसिद्धस्यानन्दस्य तुरीयातीतत्वेन तुरीयादर्वाचीनक्षुद्रानन्दविकारत्वानुपपत्तेश्च । एव व्याप्यत्व-निर्वाह्यत्व-तुरीयानतीतत्व-क्षुद्रवै आत्मनिर्वाहकत्वपरमप्राप्यत्वतुरीयातीतत्वैश्च विरुद्धसंभावत्वात् पूर्वापरवाक्यस्थानन्दानन्दमयशब्दौ चातिदूरभिन्नाभौ । न च जीवानन्दशरीरक परमास्मेति वाच्यम्- 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मगो विद्वान्' इति वाङ्मनसागोचरस्य ब्रह्ममग्नित्वश्रवणात्, जीवानन्दस्य स्वसंबन्धित्वेन सर्वप्राणिमनस्सवेद्यत्वाच्च भिन्नार्थयोरपि (रत्नापि ?) पूर्वापरवक्ययोरिव आनन्दानन्दमयशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं युक्तम् । तस्मात् आनन्दमयो लयात्मेति वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ।

एव सर्वान्तरस्यानन्दमयशब्दवाच्यस्य सर्वेश्वरस्य लयात्मनः प्रसङ्गेन जगदप्ययस्थानमृतस्य तस्य चिदचिद्विलक्षणत्वानुपपत्तिम् तद्वत्

ननु परमात्मनः चिदचिद्विलक्षण्यस्य तृतीयखण्ड एव व्युत्पादितत्वादन्न पुनः किमिति तद्वचनमित्यत्राह लयात्मत्वप्रसङ्गेति । प्रासङ्गिकमसैतत्कथनमिति भावः ।

एकत्वं नास्ति, द्वैतं कुतः ?

विकारादिहेयसस्पर्शनञ्च आशङ्क्य परिहरति एकत्वं नास्ति द्वैतं कुतः इति । सर्वजगदुपादानस्य सर्वाप्ययस्थानस्यापि सर्वेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां स्वरूपैवञ्च नास्ति । तस्य द्वैतं कुतः । चिद्विद्वत्तमेदान्वयः कुतः । महदहङ्कारादिकार्यभेदो जन्मजराद्यवस्थाभेदो देवमनुष्यादिजातिभेदः शुक्लकृष्णादिगुणभेदः गमनागमनादिक्रियाभेदः सुरुपुच्छशृङ्गाद्यवयवभेद इति अविद्वत् सर्वविध बाह्य द्वैतम्, सुखदुःखमोहरागद्वेषलोभमय-शोकमदमानमत्सरः आदिकमान्तरं चिद्वत् द्वैतमपि सर्वेश्वरे न प्रमत्तमर्हतीत्यर्थः ।

ननु एकत्वं नास्तीत्यादिपर्यालोचने शून्यवाद इव धुतितात्पर्यमवसीयते । तथा हि—न तावदिदमेकत्वं निविध्यमानं स्वसजातीय-रहितत्वरूपम् । सिद्धान्ते तादृशपरमात्मसद्भावेन तन्निषेधायोगात् । तथा धृत्यर्थवर्णने द्वैतं कुत इत्येतदसंगतेश्च । सजातीयद्वितीय-सद्भावे द्वैतनिषेधायोगात् । एवञ्च संप्रत्यक्षमेव निषेध्यम् । तच्च धर्मिणि सति निषेद्धुमशक्यमिति धर्मिनिषेध एव पर्यवसानम् । एवमेकस्यैवाभावे द्वयादेः का प्रसक्तिरिति द्वैतं कुत इत्युच्यते । मर्त्यं नास्ति इत्यादिकमपि तत्तन्निषेधपरं सत् सर्वशून्यत्वमेव व्यापयति । न भवतीत्यनुक्त्या नास्तीति प्रयोगः अत्यन्तभावं शब्देदयति ; न तु भेदम् । एवञ्चोपक्रमे, न सत्तासन्न सदसत् इतीदमपि सदादि-सर्वनिषेधपरमेव । तृतीयखण्डारम्भे असदित्येतदपि अभावावयवमेव ; तथा प्राच्यां व्यग्रहारदर्शनात् । अत एव निर्गणमनुशासनमिति निर्वाणपदमपि साधु संगच्छते । निर्गणो दीप इत्याद्यादिव निर्गण-त्वभाव एव । स परानुशास्यमान इति तदर्थः । अतः शून्यवाद एव सुवालोपनिषत्तुल्यार्थः किं न स्यादिति दर्शयितुं शक्यमिति नञ्निष्ठादिना ।

नन्वेकत्वसंख्याऽपि नास्ति । कुनः सजातीयविजातीयभेद इति अर्थ इति न वाच्यम्—“एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर ” इत्यादिभिः जनैश्वर्यादि-
गुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानाम्, कृत्स्नस्य जगतः तद्विमृत्तित्वस्य च
विहितत्वात् । विहितस्य च निषेधायोगात् । अनेकवाक्यप्रतिपन्नस्य
एकवाक्येन बाधायोगात् । प्रथमवाक्यावगतस्य च चरमवाक्येन बाधा-

नन्विति प्रश्नघोषः । अर्थ इत्यन्तेन प्रश्नसमाप्तिः । इति न वाच्यमिति
तत्त्वखण्डनम् । ननु विहितस्य निषेधायोगादिति कथम् ? एकस्मिन्
काले स्थितस्य कालान्तरे निषेधरूपशून्यवादे दोषाभावात् । सर्वज्ञ
इत्यादिना प्रस्तुतस्यैव अतः परमित्यादिनाऽनुवादपूर्वकं पश्चात्काले
लयात्मेति लयो घण्यते इत्यस्तु इत्यत्राह अनेकेत्यादि । छान्दोग्ये,
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदेक आहुरसदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सजायत इति । कुतस्तु खलु
सोम्यैवं स्यादिति होवाच' इत्येवं कालविशेषे शून्यमात्रपरिशेष इति
यादस्यापि खण्डनेन सद्रूपवस्तुसद्भावस्य प्रलयेऽपि स्थापनेन
सत्कार्यवाददर्शनात् एवम्भूतनानाश्रुतिसिद्धार्थवाचेन शून्यवादस्य
श्रुत्यर्थत्ववर्णनायोगात् । एवं शून्यवादेऽपि अभावोऽस्ति, न वा ।
नास्ति चेत्, सतः सद्भाव इष्टो भवति । अभावोऽस्ति चेत्, न
एकोऽनेको वा । अभावे संख्या न भवतीति चेत्—तत् अनुभव-
विरुद्धम् । अस्ति चेत्, एकत्वं नास्ति द्वैतं कुन इत्यादिकमनुप-
पन्नमित्यादिकमपीह भाष्यम् ।

विहितस्य च निषेधायोगादिति । द्वैतं कुत इति वाच्यं न
सर्वज्ञत्वादिरूपद्वैतनिषेधम् । तथा सति विधायकवाक्यस्यासत्यार्थ-
प्रतिपादकतया अप्रामाण्यापत्तेः । एवमप्रामाणिकार्थप्रतियोगिका-
भावस्य पारमार्थिकताया दुर्बलतया स्वयमप्यप्रमाणत्वापत्तेः । विहि-

मर्त्यं नास्ति, अमृतं कुतः?

योगात् । गुणविशेषविधानस्य सामान्यशब्देन बाधायोगात् । विशेष-
निषेधे सामान्यनिषेधसकोचस्य युक्तत्वाच्च । अत्र यथोक्त एवार्थः ।

मर्त्यं नास्ति अमृतं कुतः इति । मर्त्यं नास्ति, अमृतत्वं
कुतः । पसङ्गे सति हि प्रतिषेधः । मर्त्यत्वमिति सासारिकत्वभावाननु-

तायाः क्रियाया निषेधे चिरस्थेन वाक्यद्वयस्य प्रामाण्यम् । घस्तुनि
विकल्पायोगात् एकतरस्याप्रामाण्यं दुर्गमम् ॥ यदा यत्र यद्विधिः,
तदा तत्र तन्निषेधायोगेऽपि देशान्तरे कालान्तरे च तन्निषेधो न
दोषायेति चेत्—तर्हि देशकालविशेषस्वीकारात् कथमेकत्वस्य
द्वैतस्य वा निषेधः ? कथञ्च सर्वज्ञान्यनादः ? नित्यञ्च सर्वज्ञत्वादिकं
न कदापि तदधिकरण एव निषेद्धुं शक्यम् । युक्त्यन्तरमाह अने-
केति । यद्यप्येकप्रमाणवाक्यप्रतिपन्नमर्थशक्यनिषेधम्, अथापि
अनेकवाक्यप्रतिपन्नतया भूयसान्यायेन विधिरेव बलीयानिति
भावः । असञ्ज्ञातविरोधस्यादुपक्रमप्राप्त्यादप्येवमित्याह प्रथमेति ।
सामान्यनिषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयस्त्वस्यैव युक्तत्वादपि न
विहितविशेषनिषेध इत्याह गुणविशेषेति । विशेषनिषेधे सामान्य-
निषेधस्य पर्यवसानादप्येवमित्याह विशेषनिषेध इति । न च विधिस्थल
एव छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषपरता, न निषेधस्थल इति
वाच्यम्—तत्रापि, 'वार्ताकं न भक्षयेत्,' 'श्वेतवार्ताकं न भक्षयेत्'
इत्यत्र विशेषनिषेधपर्यवसानस्य पूर्वमीमांसकोक्ततया संप्रतिपन्नत्वात् ।
निषेधस्य प्रतियोग्यनुयोगिसापेक्षतया द्वैतसिद्धौ सर्वथा द्वैतनिषेधा-
योगात् विशेषजिज्ञासाया विशेषनिषेधस्योपजीव्यत्वात् । लोकेपि
तथा तात्पर्येण बहुल प्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु एतत्वं नास्तीत्यादेः, आनन्दमये लयं प्राप्तस्य जीवस्य

नान्तःप्रज्ञो न बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो न प्रज्ञो

पलक्षणम् । ससारित्वप्रसङ्गाभावात् परमात्मनो जीवात्मन इव तद्विनाश-
रूपममृतत्वं नास्तीत्यर्थः ।

एवं चिदचिद्वैलक्षण्यमुक्त्वा कल्याणगुणेषु प्रथमप्रतिपादितं
सर्वद्वयमादरातिशयात् प्रपञ्चयति नान्तःप्रज्ञ इत्यादिना । अन्तरेव प्रज्ञा
यस्य सोऽन्तःप्रज्ञः । अन्तःप्रज्ञ इतिवत् अवधारणगर्भोऽयं निर्देशः ।
नान्तःप्रज्ञः । बाह्यमपि जानातीत्यर्थः । न बहिःप्रज्ञः । न बहिरेव
जानाति, अपित्वन्तरपि जानातीत्यर्थः । कूपकच्छपः कूपाद्वहिर्न चेति ।
भूतलस्य. पुरुषः कूपान्तर्गतं न जानाति । सर्वेश्वरस्तु नैवम् ; अपितु
सर्वपदार्थानामन्तर्बहिश्च जानातीत्यर्थः । नोभयतःप्रज्ञः । यद्यपि
परिच्छिन्नरूपाद्यपेक्षया अन्तर्गतव(अन्तर्बहिः?)हिर्भागौ विद्येते, तथापि
परमात्मन सर्वगतत्वात् बहिर्भागो नास्ति ; तदभावात् तदपेक्षान्तर्भागश्च
नास्तीति नोभयतःप्रज्ञः ; अपितु सर्वगतः सर्वं जानातीत्यर्थः । न प्रज्ञा-
नघनः न घनीभूतज्ञानः । घनत्वं बहुलत्वम् । बाहुल्यञ्च प्रसृमरद्र
व्यस्य करतलादिप्रतिहतिकृतम् । यथा रविकिरणादेः । अन्तःप्रतिहात-

आनन्दमयेन सह स्वरूपैकत्वं न भवति । राक्षो भृत्यस्येवात्यन्तवैतं तु
नतराम् । पूर्वमेव तस्यान्तर्यामितया अपृथक्स्थितेः । मुक्तस्य मर्त्य-
मरणादि न भवति । अमृतं तु 'आमृतसंप्लवं स्थानममृतत्वं तु
भाष्यते, इत्युक्तं नतराम् । कर्माधीनजन्मत एवाभावेन मरणामृतयो-
रकयोरप्रसक्तेः इत्यर्थोऽस्तु—नान्तःप्रज्ञ इत्यादिना च, 'अन्तःप्रज्ञा
भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इत्युक्तवृक्षादिरूपजन्मभेदा विष्णु-
पुराणोक्ताः अन्तःप्रज्ञादिशब्दवाच्या जीवस्य न भवन्ति मुक्ता-

नाप्रज्ञ, अपि नो विदित वेद्य नास्ति । इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् ।
इति वेदानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् ॥

इति सुबालोपनिषदि पञ्चम खण्ड ॥

हेतुकघनीभावनिषेधात् प्रतिहति निषिद्धा भवति । अप्रतिहतज्ञान
इत्यर्थः । न प्रज्ञः प्रकृष्ट ज्ञान प्रज्ञा । अपरोक्षज्ञान प्रकृष्टज्ञानम् ।
इन्द्रिययोगाभ्यासादिजन्यज्ञानरहित इत्यर्थः । नाप्रज्ञः तथाऽपि न
प्रकृष्टज्ञानशून्य इत्यर्थः । अपितु हेतुनिरपेक्षस्वाभाविकसर्वसाक्षात्कारवा
नित्यर्थः । नो विदित वेद्य नास्तीति । तस्य सर्वेश्वरस्य विदितमतीत-
ज्ञानविषयो नास्ति । वेद्यम् आगामिज्ञानविषयश्च नास्ति । किंतु सर्व
नित्यज्ञानगम्यमित्यर्थः । इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् । एव सर्वेश्वरस्य
गुणविभूतिप्रकर्षवैशिष्ट्यविषयमिदमनुशासन मोक्षहेतुः । इति वेदानु
शासनम् वेदपुरुषस्थोपदेशः । अभ्यास समाप्तिशोक्तः, आदरकृतो वा ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकशाम्बिजयिन्मनो श्रीरत्नगजदिग्गजालम्ब

वेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीसुदर्शनार्यस्य कृतिषु

सुबालोपनिषद्विचरणे पञ्चम खण्ड ॥ *

॥ श्रीसुदर्शनार्यमहादेशिकाय नमः ॥

शुभमस्तु

*एतदुपरि इदं भाष्यं नोपलभ्यते । तावता एतदुपरि नैयमुप
निषदिति तु न मन्तव्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् एतद्भाष्यश्रीभाष्यादि-
विरोधाच्च । उपरितनानि वाक्यानि हि श्रीभाष्यादावत्र च तत्र
तत्रोदाहृतानि ।

वित्युच्यते, न प्रज्ञानघन इत्यादिना मुक्तस्य जाग्रत्सुप्तसुषुप्तवैलक्षण्य-
मुच्यते । अपि नो इत्यादिना च तस्य सार्वेश्वर्यम् । एतन्निर्वाणमिति
च, 'निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽखिलः' इत्युक्तरीत्या
आनन्दरूपता । तथाच आनन्दमये लीनस्य सार्धत्रिकसार्धकालिक-
ज्ञानभोगसाम्यात् तद्विदोषात् लयात्मतेति पूर्वोक्तविवरणरूपत्व-
मुपरितनसंदर्भस्येति चेन्न—

सर्धेतयन इत्यादेः लयात्मैत्यन्तस्य परमात्मपरत्वात्, नान्तःप्रश्न
इत्युपरितनप्रथमान्तानामपि तत्परत्यौचित्यात् मध्यवाक्यस्यापि
तद्विषयस्त्वस्यावश्यरूपात् । अन्यथा एकत्वं नास्ति इति अद्वैतमत-
निषेधः ; द्वैतं नास्तीति द्वैतमतनिषेधः ; तेन विशिष्टाद्वैतमतसिद्धि-
रित्यादिकथनस्यऽप्यापत्तेः । नान्तःप्रश्न इत्यादौ अस्तीत्यप्रयोगात् नञो
मेद एवार्थः, न संसर्गभावः । एवं तादृशतादृशज्ञातृमेदे कथिते
सर्धथा अज्ञत्यमापतेदिति नाप्रश्न इति तन्निषेधः कृतः । तर्हि कियत्
तज्ज्ञानमित्यत्र सर्वविषयकमिति अपि नो विदितमित्यादिनोच्यते । ननु
'नाप्रश्न' इत्यत्र प्रश्ना नाम प्रमा । अप्रश्नत्वं भ्रान्तत्वम् । तन्निषेध इत्य-
र्थोऽस्तु' इति चेत्—अत्यन्ताप्रसक्तनिषेधस्तदा स्यादिति । अपि नो विदि-
तमित्यत्र वर्तमानवेदनविषयनिषेधाभावात् न सर्वेतिषेधे तात्पर्यम् ।
तत् सिद्धं परमात्मनः सर्ववैलक्षण्यप्रतिपादकमिदं सर्वमिति ।

इतः परं सुवालोपनिषदि एकादश खण्डाः शिष्यन्ते । तेषां
भाष्यादर्शनात् परिष्कारमात्रं भविष्यति ।

धीः

विपरणरुतां व्यासार्थाणां प्रणम्य पदाम्बुजे
विनतनिखिलाचार्यश्रेणिर्विधित्सति विस्तरम् ।
अनधिगतान् अन्यां व्याख्यामशेषपरिष्कृति-
प्रणद्धदयः पृष्ठात् खण्डात् स्वीकृत्यतेर्मनाम् ॥

प्रथमे खण्डे नसन्नासन्नसदसत् किञ्चित् प्रलयकालस्थितं
प्रत्ययोधि । तदेव सृष्टिपञ्चाद्भाविनं प्रलयमुपवर्ण्य, परस्तादसन्ना-

सन्नमदसदिति अन्यवादि । तत्र, 'दिग्देशकालेष्टस्तातिः' इति पाणिनिसंस्मृणात् कालार्थकत्वापि संभवात् परस्तादित्यस्य, 'तमः परे देव एकीभवति' इत्युक्तैकीभावानन्तरकाले इत्यर्थाङ्गीकारे, येन देवेनैकीभावः तमस उक्तः, स एव नसन्नासन्नसदसदित्युक्त इति प्रतीयत एव । तमसस्तत्रैकीभूततया देवस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव नमदित्यादिना ग्रहणोचित्यात् । प्रथमखण्डे नसदित्यादिनोक्तादेव, 'तस्मात् तमः संजायते' इति तमआविर्भावोक्तेश्च । परस्तादित्यस्य, 'आदित्यग्रं तमसः परस्तात्' इत्यादिभूतिशैलीमनुरुध्य देशरत्वेऽपि, प्रकृतिमण्डले सृष्टि विधाय विहारपरः परो देवः प्रलये एतद्व्यापारादुपरतः परस्तात् नसदित्याद्युक्तप्रकारेणावतिष्ठत इत्युक्तं भवति । एतावता स परो देव इति प्रतिगन्तम् । तृतीयखण्डे स एव चेतनाचेतनवैलक्षण्येन मन्तव्यात्मत्वेनोपदिष्टः । तदेवात्मत्वमुपपादयितुं प्रवृत्त्य चतुर्थे हृदयान्तः तस्य स्थिति मन्सि निधाय जीवस्य जाग्रदध्यस्थाः कथयित्वा, तत्र ग्राह्यग्राहकादिषु सर्वत्रायमात्माऽस्ति, हृदयाकाशे चेति तादृशात्मोरासनं प्ररक्षितम् । अथ तस्यैतरेवैलक्षण्यमुपवर्णिनम्, 'एष सर्वत्र' इत्यादिना ।

“पाहगुण्याद् वासुदेवः पर इति स भवान् (भगवन्?) मुक्तभोग्यो धलाढ्यात्

योधात् संकर्षणरूपन् हरसि वितनुपे शास्त्रभैश्वर्यपीर्यात् ।

प्रद्युम्नः सर्गधर्मा नयसि च भगवन् शक्तितेजोऽनिवदो

विभ्राणः पासि तत्रैव नमयसि च तथा व्यूह रङ्गाधिराज ॥”

इत्युक्तरीत्या द्विकद्विकरूपेण विभक्तगुणमध्ये ज्ञानम्, ऐश्वर्यम्, पालनसामर्थ्यञ्च सर्वत्र इत्यादिना निर्दिष्टं तेन व्यूहत्रयमुपक्षिप्य, स एवान्तर्गम्यात्मा सर्वसृष्टिस्थितिसंसारकारणमित्युपगम्य, मुक्तौ लयोऽपि तत्रैवेत्युपरि उपदिष्टम् । स च जगन्निमित्तोपादानभूतो मोक्षप्रदः परो देव आनन्दमयः, स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, पुण्डरीकाक्षः

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारम् ।

पुरुषोत्तमो नारायण इति च तत् सुबोधमेव । अथापि उक्तोपासन-
फलभूतपरमपदप्राप्तिप्रकारपरिशीलनार्थमुपरि प्रवृत्तयमुग्नियत् पष्ठे
खण्डे परमपदस्य रूपमुपवर्णयन्ती पूर्वोक्तं कारणं नारायण इति च मुक्त-
कण्ठमाह । तेन तत्स्थानमेव परमं पदमिति प्रतिष्ठापितं भवति । तदा
च परस्तादसदित्यत्र परस्तात्पदार्थोऽपि स्फुटं प्रदर्शितो भवतीति ।

तत्र कोऽसौ देवः परस्तात् स्थितः । यदि च स परस्तात्
स्थितः, तदा तदाधारदेशादेः सद्भावायगमात् असदेवेदमग्र आसी-
दित्यादि कथम् ? अथ सर्वसृष्टधारस्मे स देशो नास्ति, तर्हि तदा-
धारकः स देवोऽपि नास्तीति अन्यदेव किञ्चित् जगत्कारणं वक्त-
व्यम् । कारणं तु ध्येय इति श्रयणात् तदेव मुक्तये उपास्यं स्यात्, न
तु प्रागुक्तो देव इत्याशङ्क्याम्—, न सृष्टधारम्भकाले सर्वं व पदार्था-
सत्त्वम्, नापि तस्मद् देवादित्यः कारणम्, येन न्योपामनं प्रसजेत् ।
स एव तु देवः सृष्टिस्थितिसंहारकारणमिति दशमखण्डपर्यन्तेन
भागेनोपदिश्यते नैवेहेति । वाक्यमिदम् अन्तर्यामिधिकरणे श्रीभाष्ये
उपात्तम् । इह = तमोमण्डले । अमूलमिति अकारणकोक्तापि आधार-
सापेक्षनित्यपदार्थान्तरवत् साधारत्यप्रतीतिः स्यात्, तद्व्यञ्ज्येदाय
अनाधारमिति । उत्पत्तौ स्थितौ च परसापेक्षकार्यवस्तुविलक्षणम्,
स्थितौ परसापेक्षनित्यपदार्थविलक्षणञ्च यत् प्रथमकारणम्, तत् इह
प्रकृतिमण्डले किञ्चिद्रूपेण नासीदित्यर्थः । तथा च नित्यविभूतौ
तस्यानेकात्मना तदाऽवस्थानेऽपि प्रकृतिमण्डले तथावस्थानाभावात्
असद्वा इदमग्र आसीदिति प्राकृतकार्यत्विना दृश्यमानस्यैतन्नामरूप-
विभागराहित्यवर्णनमुपपन्नम् । परस्तादित्युक्तो देशश्च न कदाऽपि

इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः ।

जायते, नापि नश्यति ; नापि तस्य प्रवृत्तं देवं प्रति आधारता ; अनाधारकत्वात् । प्रत्युत स देशोऽपि तद्देवधार्यं एव । कामं तु तदीयो दिव्यमङ्गलविग्रहः तद्देशाधारको भवितुमर्हति । नावता न काचित् क्षतिरित्युक्तं भवति । अत्र किञ्चिदिति पदं, इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति वाक्यविवक्षितस्यान्तर्गतकिञ्चित्परम् ।

इमाः प्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र तत् इति पूणीयम् । जनिकारणं स्पष्टं निर्दिशति दिव्यो देव एको नारायण इति । यद्वा प्रजायन्त इत्यन्तस्य पृथग्वाक्यत्वं विनैव निवहि वाक्यभेदो न युक्तः । यदाहुः, 'संभ्रमत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते' इति । अतः, 'दिव्यो देव एको नारायणः इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इतीदमेकं वाक्यम् । न च प्रजायन्त इति बहुवचनानुपपत्तिः, 'सुवर्णं यद्विशङ्कारस्यैवं कुण्डले भ्रमनः' इति विधेयानुसारेणापि तिष्ठि मक्तिः स्वप्नप्रयोगस्य मदाभाष्ये दर्शितत्वात् । उदाहृतञ्चेदं न्यायपरिशुद्धी । अत्र इमाः इति प्राकृत-पदार्थं निर्दिश्य कारणे तद्वैलक्षण्यं दिव्य इत्यादिना दर्शितम् । दिवि नित्यविभूर्ता भजो दिव्यः । परस्त इति प्रागुक्तविपरणमेतत् । देव इति परे देवे इति प्रागुक्तसमशीः । प्रजाकूपेण जनने तस्य लीलार्थं फेयन्तम् । एवं जायमानोऽपि द्योतमान एव, भक्त्युपदेशमादित्यु-च्यतेऽनेन । प्रह्लादरादीनामीदृशं देवत्वं नास्तीति एव, इत्यनेनोक्तम् । अन्येक एव देवः ; अन्येषां तु जीयत्वात् देवत्वं न पुष्कलमिति च भावः । उदाहरणातिरिक्तनिमित्तकारणव्यवच्छेदो वा एकः इति । देशान्तराणां कृत एव निरस्यता नामविशेषेण न निर्दिशति नारायण इति । एतन्नामार्थविशेषाश्च रहस्यग्रन्थेष्वनुसंगेयाः ।

पूर्वं प्रादरेषु चक्षुषादिषु, घ्राणेषु च द्रष्टव्यदिषु यन्तऽऽत्मन उपासतमुक्तम्, सः न च तत्तत्तुक्तानेकार्थायमेव नारायण इत्याह

चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः । श्रोत्रश्च श्रोतव्यं च नारायणो
 घ्राणं च घ्रातव्यं च नारायणो जिह्वा च रसवितव्यश्च नारायणः । त्वक्
 च स्पर्शयितव्यश्च नारायणो मनश्च मन्त्रव्यश्च नारायणो बुद्धिश्च बोद्ध-
 व्यश्च नारायणोऽहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यश्च नारायणः चित्तश्च चेतयितव्यश्च नारा-
 यणो वाक् च वक्तव्यश्च नारायणो हस्तौ चाऽऽदातव्यश्च नारायणः ।
 पादौ च गन्तव्यश्च नारायणः । पायुश्च विसर्जयितव्यश्च नारायणः ।
 उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यश्च नारायणः ।

धाता विधाता कर्ता विकर्ता दिव्यो देव एको नारायणः ।

आदित्या रुद्रा मरुतो वसरोऽग्निनौ ऋरुचो यजुंषि सामानि
 मन्त्रोऽग्निराज्याहुतिर्नारायणः ।

चक्षुश्चेत्यादिना । एवञ्च प्रजारूपेण चक्षुरादिरूपेण स जात इहेति
 ज्ञापितं भवति । यद्यपि मनोबुद्धयहङ्कारचित्तशब्दाः एकस्यैवान्तः
 करणस्यावस्थामेदविशिष्टस्य वाचकाः इत्युक्तं श्रीभाष्ये, 'अध्य-
 यसायाभिमानचिन्तावृत्तिमेदात् मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्व्य-
 पदिष्यते' इति-तथाप्यत्र पूर्वखण्डभाष्यगतिरेवानुमर्तव्या ।

धाता सर्वस्य कृष्टा । विधाता धृत्यादिरूपशासनकर्ता । कर्ता
 पुण्यपापोदासीनरूपजीवरुमप्रधानकर्ता । विकर्ता तज्जनितजैव-
 सुखदुःखानुरूपलीलारसानुभारि । हेयसुखदुःखानुभयरूपनिर्धारस्तु
 न तस्य भवति । आरोहस्तु स्यात् । यथोक्तं नामसहस्रभाष्ये,
 "स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेऽपि परार्थतत्प्रसक्तिरदोषः" इति । अर्थः =
 फलम् । प्रसक्तिः = आरोहः । परस्परभूतदुःखाद्यारोपमात्रं भगवता
 स्वस्मिन् क्रियत इति तदर्थः । आराध्यदेवता-तत्प्रतिपादकवेद-तदा-
 राधनादीनामपि तन्मयत्वमाह आदित्या इत्यादिना ।

उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणः ।

माता पिता आता निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः ।

उद्भवः उत्पत्ति स्थानम्; संभवः प्रलयस्थानम्; 'प्रभयप्रलय-
स्थानम्' इति गीतोक्तेः। अथवा उद्भवः = अचेतनतः स्वरूपविकारः।
संभवः = चेतनस्य स्वभावविकारो देहप्राप्त्यादिः। लोके माता-
पित्रादिभावेन मिपतां तद्भावाः कर्माधीनः कादान्वित्कदचेतिः सोपा-
धिकः; नारायणस्य तु निरुपाधिक इत्याह मातेत्यादिना। ननु न
स्वरूपेण मातृत्वादिकमिहोच्यते किन्तु लोके मातादिरूपेण प्रति-
पन्नानां नारायणान्तर्गमिदव्यम्; चक्षुश्च द्रष्टृश्चेत्यादिना भन्तर्या-
मित्यनिबन्धनस्य सामानाधिकरण्यन्धैः प्रकृमात्। एवमेव शोप-
वृद्धिमिदं गीतांसु—

‘पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।’

‘गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृद्’ इति—

इति चेत्—स्वरूपेण मातृत्वादियरमण्युपवृंहणमस्ति। यथा

‘नारदादेन जीवानां समूहः प्रोच्यते बुधैः ।

तेषामयत्नभूतत्वाच्चापारायण इहोच्यते ॥

तस्माच्चापारायणं बन्धुं मातरं पितरं गुरुम् ।

निवासं शरणञ्चाहुर्वेदवेदान्तपारगाः ॥’ इति ।

अत एव नामसहस्रभाष्ये शरणवद्भाषणान्तरे एतद्भाष्य-
मुपात्तम्, ‘निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः’ इति। एतदनु-
सारेणैव पूर्व धाता विधातृत्वादीनामपि साक्षादेव सामानाधिकरण्यं
स्वीकृतम्, यत्त वाधः तत्त परं परस्परयेति कृत्वा। भाषाघनुकूल-
जनान्तर्गमिदव्यमित्यप्रतिबुल्लान्तर्गमिदव्यमित्यप्रतिबुल्लान्तर्गमिदव्यमित्य
एतद्वर्णनकृतो विशेषः। साक्षादन्वयविशेषक्यने च महिमानिशयः
प्रदर्शितो भवति; अन्येषां मातृत्वादिकमेतदधीनमित्यर्थोऽप्यर्थ-
सिद्धो भवतीति तादृशोपवृंहणमात्रः ।

विराजासुदर्शनाजितासोम्यामोघाकुमाराऽमृतासत्यामध्यमानासीरा-
शिशुरासूराभूर्यास्त्ररा (त्रिगुभूर्याऽहुराभासती!) विज्ञेयानि नाडी-
नामानि दिव्यानि ।

गर्जति गायन्ति वाति वर्षति । बह्मोऽर्थना चन्द्रमाः कला कलि-
र्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मधवा दिवसाश्चार्धदिवसाश्च कला. कल्पाश्चोर्ध्व
दिशश्च मयं नारायणः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वम्येशानो यदन्नेनानिरोहति ॥

सर्वेन्द्रियरुन्दभूतहृदयसंबन्धिन्यो याः चक्षुरादिनाड्य आत्मा-
धारत्वेन प्राङ् निर्दिष्टाः यो नाड्यामिति, तासामपि नारायणात्मकस्य-
चिवक्षया तासां नामानि पठति विराजेति । 'तपाम्यहमहं वर्षे
निगृह्णाम्युत्सृजामि च' इत्युक्तीत्या सर्वे कार्ये तदर्धनिमित्युच्यते
गर्जतीत्यादिना । प्रधानदेवतानां प्रकृतिप्राकृतानामिव कालपरिणा-
मादीनामप्यविशेषं तदन्तर्यामिरूपमुच्यते यरुण इति । कला चन्द्र-
कलादिः । कलिः अन्तिमयुगदेवता । न केवलमेतत्सगन्तिर्गतम्,
पूर्वोत्तरसर्वसर्गादिगतमपि स इत्युच्यते पुरुष इति । एवं तावत्
प्राकृतप्रपञ्चाभेदनिर्देशमुखेन प्रपञ्चं प्रति आत्मत्वं तदीशानत्यादिरूप-
मुपक्षिप्य परस्तादिति प्रागुक्तपरमपदैश्वर्यमपि तस्य विस्तृणाति
उतेति । तत्र नामरूपविभागभाजां बहूनां सद्भावादेव एतत्खण्डारमे
इहेति निर्देशः तद्व्यावृत्तये कृत इति ध्येयम् । अमृतत्वस्येशानः
मोक्षप्रदः । यद्वा न विद्यते मृतत्वं कस्यापि यत्, तत् स्थानममृतत्वम् ।
तस्येशान इति । यत् अमृतत्वम् अन्ने प्राकृतभोगे सति नातिरोहति
नातिशयेन भवति । प्रकृतिमण्डलेऽपि प्रत्याक्षितपरत्तरानां प्रशमित-
रागद्वेषादिकालुष्याणाम्, 'अमृतत्वञ्चानुपोष्य' इति सूत्रितम्, अमृत-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्नि मूरय । दिवीव चक्षुराततम् ॥
तद्विष्णोः विपन्यवो जागृताम- समिन्धते । विष्णोर्वन् परमं पदम् ॥
तदेतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ।

॥ इति सुबालोपनिषदि पष्ठः खण्डः ॥

इह भवति' इति श्रुते किञ्चिद्रूपममृतत्वमस्तीति विमृश्य अति इति प्रयुक्तम् । यद्वा अमृतत्वाख्यं परं पदम् अन्नेन, "सैगुण्यं पद्मगुणाख्यञ्च द्विधासं परिकीर्तितम् । सैगुण्यमन्नं यद्दानामितरेषामयेतरत्नं" इत्युक्तेन भगवद्रूपेण ज्ञानशक्त्यादिगुणयद्वक्पूर्णान्नेन अतिरोहति = अधिकं प्रतिक्षणमेधते इत्यर्थः ।

तस्य स्थानस्य रादापश्यत्सूरिसंकुलत्वमाह तदिति । तदिति अत्राहृतार्थम् । तेन विष्णुपुराणोक्त (२. ८.) धृताधारभूत-सत्य-लोकायाचीन-प्राकृतविष्णुपरमपदरूपसंनिट्टल्लोकव्यावृत्तिः । सदेति मुक्त्यावृत्त्या सूरय इति नित्यमूर्तिणामेव ग्रहणम् । परमपदं वर्णयति दिवीति । दिवि अन्नरिक्षे अन्नत व्याप्तं चक्षुःसूर्य इव । ज्योतिर्मयमिति यायन् । एवं मुक्तसेव्यमानमपि नदित्याह तदिति । तत् = तत्र यदुधुनिप्रसिद्धे, विष्णोः, 'विष्णुं कान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी' इति तत्त्वज्ञानसंस्तरधीनविप्रमायाः, 'श्रोत्रियस्य चानामहन्स्य' इत्युक्ताः क्रमेण प्राप्तपरमपदाः विपन्यवः विधिधनानायनश्रायणाः आगृतांसः अत्यन्ताधिभूतयोधाः समिन्धन्ते परिपूर्णब्रह्मानुभवपरीवाहभूतरेद्वयार्थाद्विज्ञानमन्दित्र्यदेहा दीव्यन्ति, यदेव विष्णोः परमं प्रकृतान्तरगदितं पदम्, अन्यानि तु विष्णु इदानी अर्चाचीनानीति॥ एवमिह पूर्वोद्दिष्टोपासनप्राप्य परमपुरुषस्य विष्णोः नारायणस्य नित्यं स्थानं अमहा इत्यादिपूर्वोक्तभुत्यविरोधेन आविनम॥

इति श्रीगोतमस्यैकवर्ति चारराधगचार्यवृत्तिषु

उपनिषद्भाष्यकारे सौबालपष्टखण्डपरिष्कारः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अन्तर्दशरीरे निहितो गुडायामज एको नित्यः ;

ननु प्रथमखण्डे, यस्य तमसः प्रलये देवे एकीभाषः, तस्मात् भूताद्युत्पत्तिवर्णनात् तमस एवोपादानत्वं प्रतीयते । देवस्य तु, 'मृत्युपसृजत्' इत्युक्तरीत्या निमित्ततमम् । तृतीयखण्डे असद्वा इत्यत्रापि तस्योपादानत्वं न स्पष्टम् । पञ्चमखण्डे च चक्षुर्दृष्ट्यादिसर्ववस्तुगततया ततो भिन्नत्वेनैव स आत्मा निर्दिष्टः । पष्ठे तु देवे सर्वकार्यमेदवर्णनात् कार्याभिन्नं कारणं प्रतीतं तन् उपादानमिति च ज्ञेयं भवति । न च चक्षुरादिषु वर्तमानत्वेन प्रागुक्तस्य चक्षुराद्यमेदः संभवति, येन सामानाधिकरणनिर्देशो मुख्यः स्यादित्याशङ्क्याम्—सर्वस्यापि वस्तुनः तं प्रति शरीरत्वात्, शरीरवाचिनाञ्च शब्दानां शरीरिपर्यन्तार्थकारणस्य लोकवेदसंप्रतिपन्नत्वात् सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव । अतः तत्तद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्म कार्यं कारणञ्च भवतीति हेतोः पष्ठदर्शितमुपादानत्वमप्युपपन्नमिति बुबोधयिष्या सर्वस्य तच्छरीरत्वं प्रपञ्चयति सप्तमे अन्तर्दशरीर इति । जायमानानां प्रजानां सर्वासां शरीरस्यान्तः हृदयगुडायामस्य वर्तमानत्वात् अस्य शरीरस्य तद्वत्त्वस्य प्रत्यगात्मनश्च तं प्रति शरीरत्वात्, 'इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एकः' इति सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । शरीरान्तःस्थितिदशायामिव शरीरात् पृथक्स्थितावपि जीवस्तदन्तर्यामिक इति उपरत्ननरीत्या ज्ञातव्यम् । अस्मिन् शरीरे इव, येषामिदं संघातकम्, तेषु पृथिव्यादिभूत—चक्षुरादिकरणेषु तत्कारणेष्वपि तच्छरीरत्वमविशिष्टमिति सर्वेषामपि सामानाधिकरण्यं सुस्थमिति ज्ञापनाय पीठिकेयम् ।

न केवलं शरीरतया सर्वप्रतिपन्नवस्तुमात्रे तस्य आत्मतया स्थितिः, कार्यकारणात्मसु सर्वेषु पदार्थेष्वपि तस्य तथाभाव इति ज्ञापयितुं प्रायः सृष्टिक्रमव्युत्क्रमेण पृथिव्यादिप्रधानान्तसर्ववस्तुविवक्षया

यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यं पृथिवी न वेद; यस्यापि शरीरं योऽपोऽन्तरे सञ्चरन् यमापो न विदुः; यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद; यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुः न वेद, यस्य आकाशः शरीरं यो आकाशमन्तरे सञ्चरन् यमाकाशो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरे सञ्चरन् यं मनो न वेद, यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन् यं

प्राधान्येन केवाञ्छित् तच्छरीरमितिमाह यस्य पृथिवीत्यादिना । बृहदारण्यके पाण्यमाध्यन्दिनभेदेन द्विविधेऽपि अन्तर्यामिब्राह्मणे किञ्चिद्भेदेनायमर्थ एव प्रत्यपादि । एषां पर्यायाणां शरीरात्मभावप्रतिपादनार्थप्रवृत्तत्वात् शरीरमिति तस्य प्रथमतो निर्देशः । तत्र शरीरभावे परमात्मनः (तत्तद्वस्त्वभावदेशप्रतिचरूप) बहिर्घर्तित्वात् शस्याप्रयोजनतया अन्तर्घर्तित्वमात्रमाह यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् इति । पृथिवीमन्तरे अन्तःपृथिव्याम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया; 'य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति' इति पूर्वानुसारात् । सञ्चरन्निति तिष्ठित्वर्थकम्, विभुनः परमात्मस्वरूपस्य चलनायोगात् । अन्तर्घर्तित्वञ्च यद्देशान्छेदेन पृथिव्यादिकमस्ति, तत्र देशे सर्वत्र तेन सह वर्तमानत्वम्, संचरन्निति शब्दस्यार्थान्तरवर्णनम् अन्तर इति पदस्यान्ययोग्यार्थवर्णनं युक्तम् । आपनोऽन्तरेऽपि स्थितेर्घटव्यत्यादित्यन्यत्र विस्तरः । यं पृथिवी न वेदेति । प्रत्यक्षायोग्यस्यानुपलम्भमात्रेण न निषेध इति व्यक्तये एतदुक्तिः । अनु देशानुरूपपृथिव्याः वेदितृत्वयोग्यता स्यात् । अचेतनायास्तु पृथिव्याः तदभावात् किमर्थं न वेदेत्युक्तिरिति चेत्-परमात्मवेदनविषये अचेतनतुल्यं चेतनस्याप्यसामर्थ्यमिति ज्ञापनार्थमेतदुक्तिरिति । भूतकथनं तन्मात्रोपलक्षणम् । मनयादिचतुष्टयमप्येकान्तःकरणप्रभेदः । पूर्ववत् महदहङ्कारग्रहणं वा ।

बुद्धिर्न वेद ; यस्याहङ्कारः शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन् यमहङ्कारो न वेद ; यस्य चित्तं शरीरं यच्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद ; यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद ; यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद ; यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे

मिन्द्रियान्तराणामप्युपलक्षणम् । अत्र आत्मपर्यायो नोक्तः, स बृहदारण्यके, 'य आत्मनि' इति, 'यो विज्ञाने' इति चोक्त इहापि ग्राह्यः । न चाक्षरपदेनेह आत्मनिर्देश एवेति वाच्यम्—अचेतनमध्यपाठेन तदयोगात् । 'अक्षरात् परतः परः' इति अक्षरशब्दस्य अचेतनेऽपि प्रयोगात् । पूर्वम्, 'अक्षरं तमसि लीयत' इत्युक्त्या अक्षरस्य तमसि लयाहंचित्तनविपर्यायसायाच्च । न हि चेतनोऽचेतने लीयते । न च लीयमानस्य तस्य क्षरत्वात् अक्षरत्वं कथमिति वाच्यम्—अचेतनसंयन्धिपरिणामान्तरात् पूर्वं न क्षरतीत्येतावता तद्वाच्योयुक्तः । अस्तु वा—तमोदशायां तदत्यन्तमस्फुटमभूत् । द्रव्यमिदं चेतनाचेतनात्मकमिति त्रिवेकाहता ततोऽस्तीति लक्षणया अक्षरपदेन तदुक्तिरिति । तदुक्तं प्राक् भाष्य एव, "चिद्वर्धयस्नुनि अक्षरशब्द उपचरितः" इति । एवं सति चेतनविशिष्टाचेतनस्य परमात्मशरीरत्वोक्तौ विशेषणेऽपि तत् उक्तं भवतीति कथ्यतामिति चेत्—काममस्तु । एवम् 'अन्तःशरीरे' इति प्रथमवाक्येऽपि आत्मनां शरीरत्वमभिप्रेतं स्यात्, गुहायामिति जीवग्रहणसंभवात् । एवम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' इति वक्ष्यमाणपदेनापि तत्सिद्धिः । अथापि बृहदारण्यके शाखाद्वये, 'य आत्मनि तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति शुद्धजीवान्तर्यामित्यस्यापि स्वयं कीर्तनं प्रकृतेऽप्यपेक्षितं ग्राह्यम् । मृत्युरिति स्थानप्रमाणात् तम उच्यते । 'तमः परे देव एकीभवति' इति प्रागुक्तमेव, 'मृत्युर्वै परे देव एकीभवति' इति प्रसिद्धवन्निर्दिश्यते । ततोऽपि मृत्युस्तमः । तस्य मृत्युत्वं स्वयमविलयस्य सतः सर्वाचेतनपरिणामलयकरत्वात् ।

सध्वन् यं मृत्युर्न वेद ; एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायण एतां विद्यामपान्तरतमाय ददौ । अपान्तरतमो ब्रह्मणे
ददौ । ब्रह्मा घोराज्जिसे ददौ । घोराज्जिरा रैकाय ददौ । रैको रामाय
ददौ । राम. सर्वेभ्यो ददौ । इत्येवं निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशा-
सनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुवालोपनिषदि सप्तमः खण्डः ॥

उक्तानां सर्वेषां यच्छब्दानां प्रति संबन्धी एष इति शब्दोऽय-
मिति महावाक्यमेतत् । नन्वेतावन्ति चेत् अस्य शरीराणि, तर्हि
तस्येदृशशरीरप्रापकाः पाप्मानः परिमृश्यातुमशक्याः स्युः, तत्राह
अपहतपाप्मेति । दिव्य इत्यनेन अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहसद्भावं एव
एतच्छरीरभाषोऽपि केवलतदिच्छाकृत इति भावः । इमे प्रपञ्चपर-
मात्मनोः शरीरात्मभावं वेदान्तप्रतितन्त्रसिद्धान्तमनुगृह्यमानाः प्रायो
मेवधुतिस्यादो न अभेदम्, अद्वैतधुतीरुपेक्ष्य मेवञ्चाद्रियमाणाः
अपक्वबुद्धीन् भ्रामयन्ति । तस्मात् रहस्यमिदं न प्रस्तर्तव्यमिति अत्र
भ्रष्टातिशयजननाय प्रवृत्तार्थप्रापकं गुरुपरम्परामाह एतां विद्यामिति ।
अत एव भगवद्भामानुजस्वामिपादा एवैतद्रहस्यवेदितार इति प्रशस्यते,
'यद्येतं यतिसार्थभौमरुचितम्' इत्येषम् । ददावित्यत्र कर्त्तन्तराकथ-
नात् चतुर्मुखस्यापि एतद्वनन्तरं ग्रहीतृनया वक्ष्यमाणत्वाच्चीचित्यात्
नारायणः कर्त्तव्यः प्रसीयते । तस्य पूर्वप्रवृत्तत्वाच्च । अस्तु वा स एष
इत्यारम्भं ददौ इत्यन्तमेकं वाक्यम् ; मेदे प्रमाणाभावात् । श्रीभाष्या-
दिषु नारायण इत्यन्तमात्रनिर्देशः तावन्मात्रस्य तत्त्वोपयुक्तत्वात् । न
तेन तत्र वाक्यसमाप्तिप्रसक्तिः । अपान्तरतमायेति । 'अपान्तरतमो
नाम वेदाचार्यः स उच्यते' इति तस्यैव सर्ववेदवेदित्वं भारते
भणितम् । तत्र हि, 'सांख्यस्य यका कपिलः' इत्यादितत्तन्मतप्रवर्तक-
महर्षीनपेक्ष्यास्य महिमा गमितोऽस्ति । 'पाञ्चरात्रस्य वृत्तस्य यका

॥ अथाष्टमः खण्डः ॥

अनश्शरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा ।

नारायणः स्वयम्' इति ततोऽनिशयितो नारायण एव, य इहापान्त-
रत्तमस्याचार्यो निर्दिष्टः । तस्यैव वेदव्यामरूपेणाधितारश्चोक्तोऽस्ति
इति । अपान्तरनमाः इति भारतपाठः ।

एवमत्यन्तरहस्यार्थभूतस्य शरीरात्मभावस्योपदेशेन पूर्व-
खण्डोक्तं सामानाधिकरण्यं निरूढम् ।

इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे मौवालंमप्रमखण्डपरिष्कारः ॥

ननु सत्यस्मिन् शरीरात्मभावे सर्वमेतदुपपद्यते । स एव न
स्वीकर्तुं शक्यते । तथासति अखिलहेयप्रत्यनीकत्वेनाभिमतस्य सकल-
हेयसंश्रयप्रसङ्गात् । न च अपहतपाप्मा दिव्य इति तस्य दुःखहेतु-
भूतकर्मविह्वलवचनाघ्रायं प्रसङ्ग इति वाच्यम्—कर्मणां हि दुःख-
हेतुत्वम् आत्मनः शरीरसंबन्धापादनेन । तत्र यदि कर्मबलाद्वा
अन्यथा वा शरीरसंबन्धविशेषः प्राप्तः, तर्हि दुःख्यस्यमवर्जनीयम् ।
अन्तश्शरीरे स्वेच्छया नियमनार्थं प्रविष्टस्यापि अपुरुषार्थयोगोऽवर्ज-
नीयः । पूषशोणितादिमज्जनं हि स्वेच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव ।
ततश्चायं प्रश्नः समाधातुमशक्य एव लक्ष्यते—यः खलु

‘एको यस्यास्ति देहः स भवति विविधान्तदुःखैकभोक्ता

विद्वं देहः प्रमोद्वेत् स कथमतिपतेत् बिभ्वदुःखानुभूतिम् ?’

इति । एवमाशङ्क्याम्—‘शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः’
इति न्यायेन परं न तमिदं परमविलक्षणं शास्त्रप्रतिपक्षम्, न तत्र
सामान्यनोदष्टन्यायावनार इति तस्य सर्वदोषदूरत्वं मुक्तरुण्डं वक्तु-
मष्टमः खण्ड आरभ्यते । निहितो गुहायां शुद्ध इति । स्वयमयं निहितः
शरीरे, न मे दुःखलेशप्रसक्तिरिति । तदयं शुद्ध एवेत्यर्थः । शरीरस्य
दुःखहेतुव्योपयिकानि विशेषणान्यभिधाय तथात्वेऽपि हेयप्रतिभट-

सर्वस्य मेदोमासक्लेशवक्त्रिणं शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते चित्तमिति-
प्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निस्तारे जलमुद्बुदवच्चञ्चले
निःसृतमात्मानश्चिन्त्यरूप दिव्य देवमसङ्ग शुद्ध तेजस्कायमरूप सर्वेश्वरम्
अचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति
विद्वांसः । तेन लये न पश्यन्ति ॥

॥ इति सुवाल्लोपनिषदि अष्टमः खण्डः ॥

त्यमुपपादयति सर्वस्येत्यादिना । अत्यन्तोपहते = तत्तदवयवोपनतैः
रोगादिभिः मलमूत्रादिसंगेन चोपप्लुने । निःसृतम् निद्रोपेण
प्रविष्टम् । अन्तर्यहिव्याप्तिम् । अचिन्त्यरूपम् अनुमानदृष्टाद्भूत-
मङ्गलविग्रहम् । असङ्गम्, 'न मे कर्मफले स्पृहा' इत्युक्तप्रकारम् । तेज-
स्यायं शानस्वरूपम् । अरूपं रूपरसादिहेयरहितस्वरूपम् । अचिन्त्यम्
स्वकीयदिव्यविग्रहवत् स्वयमप्यनुमानदूरम् । अशरीरम् स्वकर्माधीन-
शरीरविशिष्टविलक्षणम् । गुहायां हृदयाकाशे निहितम् । अमृतम् 'एष
ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति अन्तःस्थिनावप्यमृतत्वेनोद्घुष्टम्
अत्यन्तभोग्यभूतम् । विभ्राजमानम् 'अनञ्जन्योऽभिषाकशीति'
इत्युक्तीत्या विशेषतो चोत्तमानम् । न केवलमुक्तिमात्रम् । दर्शनस्यापि
संप्रतिपक्षत्वाद् न संदेग्ध्यमित्याह आनन्दं तं पश्यन्तीति । गन्धर्व-
नगरं = मेघमण्डले उत्प्रेक्षिताः नगराद्याकाराः । तद्वत् क्षणविशरण-
शीलस्यापि शरीरस्य चित्तमित्तिप्रतीकाशवमिति काश्चिदतिशयो-
ऽस्ति । यथा मित्तेरभावे चित्रं न शक्यं लेखितुम्, तथा शरीराभावे
हार्दो न शक्य उपासितुम् । अतस्तत्र गुहानिहितमुपासितं परिच्छिन्नं
लये जाते न पश्यन्तीत्याह तेन लये न पश्यन्तीति । इदञ्च लय-
विषयकजिज्ञासोत्पादनाय व्याख्येयं प्रस्तुतम् । प्रक्षयति चेन्नमेव
विषयं समनन्तरमेव शिष्यो रैकः । वस्तुतः, लयपर्यन्तमेवमुपासन-

॥ अथ नमः खण्डः ॥

अथ हैन रंक् पप्रच्छ—भगवन् ! कस्मिन् सर्वेऽत गच्छन्तीति । तस्मै स होवाच—चक्षुरेवाप्येति । यश्चक्षुरेवास्तमेति, द्रष्टव्यमेवाप्येति । यो द्रष्टव्यमेवास्तमेति, आदित्यमेवाप्येति । य आदित्यमेवास्तमेति विराजमेवाप्येति । यो विराज(ः)मेवास्तमेति, प्राणमेवाप्येति, य प्राणमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति,

स्याऽऽवृत्तिरपक्षितेति ज्ञापनायेतदुक्तिरिति च भाव्यम् ।

इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौवालाष्टमखण्डपरिष्कारः ॥

एव सर्वान्तर्यामिनोऽपि सर्वेदोपदूतमुपवर्ण्य चक्षुराद्यात्म-
तया तदुपासनं स्थापितम् । एवमुपासीनस्य फलदुभुत्सया लयप्र-
स्तावानुरोधेन लयमधिष्ठत्यैव इत रेकप्रश्नमुपक्षिपति अथ हैन-
मिति । सर्वं=चक्षुः श्रोत्रादिस्थानभेदेनोपासनप्रवृत्ता सर्वे । यो
यदुपासनप्रवृत्तः, तस्य तत्रैव लयः । अतः चक्षुरादिपर्यायेषु एकैर-
त्वापि, 'यश्चक्षुः यो द्रष्टव्ये' इत्यादिना करण-तद्विषय-तद्देवता-
तन्नाडा-तन्निर्गहकप्राण-तज्जन्यज्ञान-तज्जनितानन्द-तत्कन्दस्थान-
भूतदृश्याकाररूपरसस्पर्शान्तर्गत्पर्यायोपासनविधानात् तत्तद्वस्त्व-
न्तर्यामिण्येव सः स उपासको लीयते । तेन परमपदस्य एव पुरषे
लयः संवद्यते इत्याशयेनाह तस्मै स होवाच चक्षुरेवेत्यादिना । अत्र
चक्षुरादिपदानि पूर्वखण्डपर्यन्तोपपादितरीत्या, 'चक्षुश्च द्रष्टव्यश्च
नारायणः' इत्यत्रैव परमात्मपर्यन्तानि । अतः उपासिते चक्षुदशरीरके
परमात्मनि लीयते, तद्वय एव द्रष्टव्यशरीररूपरसस्पर्शमलयः । एव
तत्तदवच्छिन्नमात्मनि उपासिते सर्वत्र लयो द्रष्टव्यः । विराजामिति
आकारान्तपाठो युक्तः पूर्वं तथा नाडीनामनिर्देशात् । अन्यथा
तत्पर्यायतया विराट्पदमिदमिति मन्तव्यम् । तुरीयमेवाप्येतीति ।

आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीय-
मेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

श्रोत्रमेवाप्येति । यः श्रोत्रमेवास्तमेति, श्रोत्रमयमेवाप्येति ।

पूर्वं हृद्याकाशे इत्युक्तमेव स्थानप्रमाणद्वयं तुरीयपदेन गृह्यते । तुरीय-
शब्दश्च, “जाग्रत्स्वप्नावस्थेतुर्नामसु तुरीयमायध्यातुकमयदुपास्यः” इत्यादौ
मूर्छिते प्रयुक्तः । जागरस्वप्नसुषुप्तिस्थानेषु त्रिषु सत्सु तुरीयं मूर्छा-
स्थानम् । तदा हृद्याद् विद्युज्ज्वल हृद्याकाश एव जीवो वर्तते इति
तदाकाशं तुरीयश्चैरुम् । इह च चक्षुरादिपदं तत् तुरीयपदमपि परमात्म-
पर्यन्तम् । एवमष्टकान्तरात्मन एवामृततयादिनोपासनस्य प्रागुक्तत्वात्
तुरीये लीनस्य तत्र लय उच्यते तदमृतमित्यादिना । अत्र निर्वीज-
पदप्रयोगः लयकाष्टाभूत—परवासुदेवात्मक—शुद्धपरमात्मस्वरूपस्य
अमृतमित्यादिपदविवक्षितप्रज्ञापनार्थः ।

अयं प्रश्नाशयः—यथोपासनं प्राप्तिः न तत्कृत्युपप्राप्तिश्च । अतो
यदुपास्यते तत्र लीयते इति वक्तव्यम् । चक्षुरादिनाशानन्तरश्च न न
पश्यन्तीत्युक्त्या उपासिते लयः उपासकानां न सिद्धयतीति । समा-
धिराशयस्तु—चक्षुर्द्रष्टव्यादित्यादीनां बहूनामुपास्यतया बहुषु लय
एवस्य कथं भवतीत्यपि विमलप्रश्नम् । चक्षुरादीनामनेक्येऽपि चक्षु-
राद्यन्तर्यामिण उपास्यस्यैकत्वात् उपास्यपरिच्छेदार्थमेवामुपयोगेऽ-
पि तस्यैकस्यैव मुख्योपास्यत्वात् तत्रैव लयो वाच्यः । अतोऽय-
मुपासकः चक्षुरेवाप्येति, न तदन्यम् । न च द्रष्टव्यादिषु लयः कुतो
नेति शङ्काप्रसक्तिः, चक्षुर्द्रष्टव्यादीनामेकत्वादेतत्तद्व्यस्यैव तद्व्ययरूप-
त्वात् । एवमुपलभ्यमानकार्यविशिष्टोपासनविधानात् तत्तत्कार्ये लय
आवश्यक इति न मन्तव्यम् । कार्यत्विनस्तस्य, निर्वीजस्य च तस्यैक-
त्वात् निर्वीजप्राप्त्यर्थतथैव एवमुपासनस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।
एवं श्रोत्रमेवेत्यादिपदयिष्वपि द्रष्टव्यम् । प्रतिपर्यायं स्वीलिङ्ग-

यः श्रोतव्यमेवास्तमेति, दिशमेवाप्येति । यो दिशमेवास्तमेति, सुदर्शना-
मेवाप्येति । यः सुदर्शनामेवास्तमेति, अपानमेवाप्येति । योऽपान
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमशोकमभयमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

नासामेवाप्येति । यो नासामेवास्तमेति, प्रातव्यमेवाप्येति ।
यो प्रातव्यमेवास्तमेति, पृथिवीमेवाप्येति । य. पृथिवीमेवास्तमेति,
जिनामेवाप्येति । यो जिनामेवास्तमेति, व्यानमेवाप्येति । यो व्यान
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमशोकमभयमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

जिह्वामेवाप्येति । यो जिह्वामेवास्तमेति, रसयित्तयमेवाप्येति ।
यो रसयित्तयमेवास्तमेति, वरुणमेवाप्येति । यो वरुणमेवास्तमेति,
सौम्यामेवाप्येति । यः सौम्यामेवास्तमेति, उदानमेवाप्येति । य उदान-
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

त्वचमेवाप्येति । यस्त्वचमेवास्तमेति, स्पर्शयित्तयमेवाप्येति । यः
स्पर्शयित्तयमेवास्तमेति, वायुमेवाप्येति । यो वायुमेवास्तमेति, मोषामेवा-

शब्दाः नार्हाविशेष्यताः । तदनन्तरमप्ययस्थानत्येन कथिताश्च
प्राणविशेषा इति धोष्यम् ।

प्येति । यो मोघामेवास्तमेति, समानमेवाप्येति । यः समानमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

वाचमेवाप्येति । यो वाचमेवास्तमेति, वक्तव्यमेवाप्येति । यो वक्तव्यमेवास्तमेति, अग्निमेवाप्येति । योऽग्निमेवास्तमेति, कुमारमेवाप्येति । य. कुमारमेवास्तमेति, वैश्वमेवाप्येति । यो वैश्वमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

हस्तमेवाप्येति । यो हस्तमेवास्तमेति, आदातव्यमेवाप्येति । य आदातव्यमेवास्तमेति, इन्द्रमेवाप्येति । य इन्द्रमेवास्तमेति, अमृतामेवाप्येति । योऽमृतामेवास्तमेति, मुरुष्यमेवाप्येति । यो मुरुष्यमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

पादमेवाप्येति । य पादमेवास्तमेति, गन्तव्यमेवाप्येति । यो गन्तव्यमेवास्तमेति, दिष्णुमेवाप्येति । यो दिष्णुमेवास्तमेति, सत्यामेवाप्येति । य. सत्यामेवास्तमेति, अन्नर्याममेवाप्येति । योऽन्नर्याममेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममय-

मशोकमनःतं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

पायुमेवाप्येति । यः पायुमेवास्तमेति, विसर्जयितव्यमेवाप्येति ।
यो विमर्जयितव्यमेवास्तमेति, मृत्युमेवाप्येति । यो मृत्युमेवास्तमेति,
मध्यमामेवाप्येति । यो मध्यमामेवास्तमेति, प्रमञ्जनमेवाप्येति । यः
प्रमञ्जनमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्द
मेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवा
स्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनःतं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

उपस्थमेवाप्येति । यः उपस्थमेवास्तमेति, आनन्दयितव्यमेवा-
प्येति । यः आनन्दयितव्यमेवास्तमेति, प्रजापतिमेवाप्येति । यः प्रजा-
पतिमेवास्तमेति, नामीरामेवाप्येति । यो नामीरामेवास्तमेति, कुमारमे-
वाप्येति । यः कुमारमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवा
स्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तु
र्रीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनःतं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

मन एवाप्येति । यो मन एवास्तमेति, मन्तव्यमेवाप्येति । यो
मन्तव्यमेवास्तमेति, चन्द्रमेवाप्येति । यश्चन्द्रमेवास्तमेति, शिशुमेवाप्येति ।
यः शिशुमेवास्तमेति, इयेनमेवाप्येति । यः इयेनमेवास्तमेति, विज्ञान-
मेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्द-
मेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोक-
मनःतं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

बुद्धिमेवाप्येति । यो बुद्धिमेवास्तमेति, बोद्धव्यमेवाप्येति । यो
बोद्धव्यमेवास्तमेति, ब्रह्माणमेवाप्येति । यो ब्रह्माणमेवास्तमेति, सूर्यमेवा-

प्येति । यः सूर्यामेवास्तमेति, कृष्णमेवाप्येति । यः कृष्णमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

अहङ्करमेवाप्येति । योऽहङ्कारमेवास्तमेति, अहङ्कर्तव्यमेवाप्येति । योऽहङ्कर्तव्यमेवास्तमेति, रुद्रमेवाप्येति । यो रुद्रमेवास्तमेति, अक्षुरामेवाप्येति । योऽक्षुरामेवास्तमेति, श्वेतमेवाप्येति । यः श्वेतमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

चित्तमेवाप्येति । यच्चित्तमेवास्तमेति, चेतयितव्यमेवाप्येति । यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति, क्षेत्रज्ञमेवाप्येति । यः क्षेत्रज्ञमेवास्तमेति, भास्वतीमेवाप्येति । यो भास्वतीमेवास्तमेति, नागमेवाप्येति । यो नागमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

य एवं निर्वाजं वेद, निर्वाज एव स भवति । न जायते, न

निर्वाजत्वेन परमात्मनिर्देशफलं दर्शयति य एवं निर्वाजमिति । निर्वाज एवेति । जन्मप्रवन्धहेतुषुण्यपापरहित एव भवतीत्यर्थः । एवं च जन्माभावे तदनुपक्ता अन्येऽपि प्रकारा नावस्थां लभन्त इत्याह न जायते न म्रियते इति । न मिथ्यं इत्यादि च, 'अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोण्य एव च' इति गीतम् । निरययत्वात्सौ

म्रियते, न मुह्यते, न भिद्यते, न दह्यते, न छिद्यते, न कम्पते, न कुप्यते, सर्वद्रहनोऽयमात्मेत्याचक्षते ।

नैवमात्मा प्रवचनशतेनापि लभ्यते, न बहुश्रुतेन, न बुद्धिशानाश्रितेन, न मेधया, न वेदैर्न यज्ञैर्न तपोभिरग्नैर्न सारूथैर्न योगर्नाश्रमै । नान्यैरात्मानमुपलभन्ते । प्रवचनेन प्रशंसया व्युत्थानेन तमेतं ब्राह्मणशुश्रूषासोऽनूचाना उपलभन्ते । ज्ञानो दान्त उपरतस्तिष्ठति सु समाहितो मूढाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति । सर्वम्यात्मा भवति, य एवं वेद ॥

इति सुबालोपनिषदि नवमः खण्डः ॥

न केनापि भूतेन प्रविश्य नाशयेतेति । सर्वद्रहन इति । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' इति प्रपञ्चहेतुर्मन्वाहिकानभासुर इत्यर्थः । पञ्चदशखण्डे वक्ष्यमाणं सर्वद्रहन्तमपि द्रष्टव्यम् ।

परमात्मलाभोपायत्वेन प्रमाणप्रतिपत्तानां वैराग्याभावे अनुपायत्वमाह नैवमात्मा प्रवचनशतेनापीत्यादिना । "नायमात्मा प्रवचनेन" 'न वेद्यत्राध्ययनैर्न दानै' इत्यादिस्थल इव इहार्थो भाव्य । एवमात्मा = एवम्भूत आत्मा । प्रवचनपदेन अध्यापनविश्लेषायाम् बुद्धिशानाधितपदेन मननग्रहणम्, व्युत्थासो वा । बुद्धिः मनसो निरूपणसामर्थ्यम् । ज्ञानं तदधीनो विवेकः । तदाश्रितमात्मन्यनसंशीलनादीति वा । मेधा ध्यानम् । सांख्यं ज्ञानयोग । योगो, कर्मयोगै । अन्यैः दानहोनादिभिः । आश्रयक परिरुत उच्यते व्युत्थानेनेति । "पुत्रेयणायाश्च वित्तैयणायाश्च लोकेयणायाश्च व्युत्थाय" इति प्रयोगान व्युत्थानं यथार्हं वैराग्यम्, न पुन योगात् व्युत्थानम् । सत्यस्मिन् पूर्वोक्तप्रवचनादिकमपि सरसरीति ज्ञापयितुम् प्रवचनेनेति । इदमुक्तसर्वोपलक्षणम् । प्रशंसा उत्तमश्लोक-

॥ अथ दशम खण्ड ॥

अथ हैन रैक पपच्छ—मगन् ! कस्मिन् सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रसातललोकेष्विति होवाच । कस्मिन् रसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति । मूर्धलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् मूर्धलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सुवर्लोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सुमूर्धलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सुमूर्धलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । महर्धलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् महर्धलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । जनोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । तपोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सत्यलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सत्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापति लोकेष्विति होवाच । कस्मिन् प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

शुणानुवादादि । व्युत्थायेति निषिद्धवर्जनस्य सर्वस्योपलक्षणम् । तद्विधियते शास्त्र इत्यादिना । आत्मन्येव देह एव । न हि देहाभावे आत्मा द्रष्टु शक्यते । आत्मनि जीवतमनि इति वा । एतद्दर्शनं कलमाह सर्वस्यात्मा भवति य एव वेदेति । वेद, पश्यतीत्यर्थः ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कार सौवालनवमखण्डपरिष्कारः ॥

नमस परस्तात् परमात्मप्राप्त्या निर्गणमनन्तरखण्डे चक्ष्यन् तम प्रकृतिकेऽक्ष प्रपञ्चे सर्वस्य लोकस्य तादृशपरमात्मैरप्रतिष्ठितत्वमिह प्राह । तेन सर्वस्य हेयत्वम्, सर्ववैकर्मणेनान्यत् नयनसमर्थत्वादि तस्य च स्थापित भवति । तथा पष्ठे यत् आरब्धम्, अमूलमनाधारम् इति, तत्र अमूलत्व तेन खण्डेन सर्वोत्पत्तिकारणत्वबोधिना,

सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच—
गृवमेतान् लोकान् आत्मनि प्रतिष्ठितान् वेद, आत्मैव स भवति ।
इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

इति सुबालोपनिषदि दशमः खण्डः ॥

॥ अर्थकादशः खण्डः ॥

अथ हैनं रैकः पपच्छ-भगवन् । योऽयं विज्ञानघन उत्कामन्,
स केन कनरद्वाय स्थानमुत्सृज्यापकामतीति । तस्मै स होवाच—
हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डम्, यस्मिन्सद्गहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवा
नेकधा विकसितम् । तस्य मध्ये समुद्रः । समुद्रस्य मध्ये कोशः ।
तस्मिन् गच्छत्यतस्त्रो भवन्ति रमाऽरमेच्छाऽपुनर्भवेति । तत्र रमा पुण्येन

अव्ययहितपूर्वखण्डेन च लयहेतुः प्रयोधिना विवृतमासीत् । अनाधारत्वं
तु विवरीतुमयं खण्डः । अनेन अनन्तरखण्डवक्ष्यमाणानुनर्भयाप्य-
नाडीव्यतिरिक्तनाडीप्राप्याश्चानित्या लोका अधिगमिता भवन्तीति ।

सत्यलोकादेन चतुर्मुखस्य तत्पुत्राणां प्रजापतीनाञ्च स्थानात्
अन्यस्य तदधीनप्रजायासम्भूतस्य सत्यलोकांशस्य ग्रहणम् । मणय
इत्येति । सूत्रे इति शेषः । तथा च गीयते, 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे
मणिगणा इव' इति । ओताश्च प्रोताश्चेति पूर्णव्याप्तिरुक्तम् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालदशमखण्डपरिष्कारः ॥

एवममूलस्थानाधारस्य नारायणस्य चक्षुराद्यन्तर्यामितयोपास-
नानि उपवर्ण्य, पूर्वखण्डदर्शितसर्वलोक- तन्मूलप्रकृतमण्डलातीतस्य
पष्टखण्डसंदर्शितस्य स्थानस्य प्राप्तिरूपमुपासनफलं चकुरुः गतिप्रकारं
दर्शयितुमारभते अथ हैनमिति । नाडीश्चतस्रो नाम्ना निर्दिशति
एत्यादिना । तत्तन्नाडीद्वारा प्राप्यं स्थानमाह तत्र रमेत्यादिना । अतः

पुण्यं लोकं नयति । अस्मा पापेन पापम् । इच्छया यत् स्मरति, तद-
भिसम्पद्यते । अपुनर्भवया कोशं भिनत्ति । कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं
भिनत्ति । शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति । पृथिवीं भित्त्वाऽपो
भिनत्ति । अपो भित्त्वा तेजो भिनत्ति । तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति ।
वायुं भित्त्वाऽऽकाशं भिनत्ति । आकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति । मनो
भित्त्वा मृतादिं भिनत्ति । मृतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति । महान्तं
भित्त्वाऽऽयत्तं भिनत्ति । अयत्तं भित्त्वाऽक्षरं भिनत्ति । अक्षरं भित्त्वा मृत्युं

एवान्यर्थानि नामानि । मोक्षार्थोपासनस्यैव प्रवृत्तत्वात् अपुनर्भवस्या-
नाडीसाध्यगतिमेव विस्तरेण विशदयति : तत्राप्युपनिषदन्तराधिगता-
व्यावृत्तिरिति पाह्य अपुनर्भव इत्यादिना । कोशः—हृदयकोशम् । पृथिवीं
भिनत्तीत्यादि, ग्रहाण्डावरणभूताण्डरुद्धाहतदावरणसमष्टिललादि-
मेदनगरत्वं कार्यधिकरणधृतप्रकाशिकायामुक्तम् । अतः शीर्षस्थ-
कपालमेदनात् परं आवरणपृथिवीमेदनात् पूर्वम् अर्चिरादिमिरञ्ज-
योनिपर्यन्तैः स्वस्वस्थाने अतिग्राह्यमानत्वमप्यन्यधुतिशतभाविनमान-
संधेयम् । मनो भिनत्तीति । आकाशमेदन—भूतादिरूपादृशमेदन-
मध्यपाठात् स्थानात् मनश्शब्दः शब्दतन्मात्रपरः । इन्द्रियाणि तन्मा-
त्रेष्वपि प्रागुक्तरीत्या तत्र स्पष्टधारणे प्रलये च मनःप्रदीन्द्रिय-
संसर्गात् मनःपदेन तदुक्तिः ॥ न च तन्मात्रस्य आवरणभावे किं प्रमा-
णमिति वाच्यम्—अनेनैव यत्नेन आवरणत्वानुमानात् । अनावरण-
त्वेऽपि आकाशकारणत्व-ग्रहणकार्यत्वसद्भावमात्रेणापि तद्मेदन-
कथनोपपत्तेः । अस्तु वा सात्त्विकहृद्धारो मनःपदविशेषितः । आकाश-
कारणत्वस्य तत्राभावेऽपि, तत्कारणत्वस्य भूतादावभावेऽपि च
तत्तदंशमेदनक्रमविशेषा एवमुपवर्णनसंभवात् । मृत्युमिति तमसो

मिनत्ति । मृत्युर्वै परे देव एकीभयतीति परस्तान्नसन्नामन्नसदमत् ।
इत्येतन्निर्गणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

इति सुबालोपनिषदि एकादशः खण्डः ॥

यिवक्षेत्यपि स्थानप्रमाणादवगतमेव । न चाविनाशस्यामेघस्य तमसः
कथं भेदनमिति धार्यम् । अप्रतिघातिद्रव्याणां भेदनस्यानपेक्षिततया
तत्तदतिक्रमस्थेय तत्तद्भेदनपदनिर्गक्षिततयात्, मिनत्ति-स्ववियुक्त
करोतीति सर्पेन्नार्थः ।

मृत्युभेदनानन्तर किमिति जिज्ञासाया परस्तान्नसदित्यादि
वक्ष्यन्, कथं मृत्युभेदनानन्तरमन्यस्य भेदन नास्तीति शङ्कानुन्मेपाय,
यस्मात् मृत्योः धारणमन्यप्राप्ति, मृत्योः परे देवे एकीभावात्,
तस्मात् तदुपरि भेदनीय न किञ्चिदिति शाययितुमाह मृत्युर्वै इति ।
वैशम्पैः, 'तम परे देव एकीभयति' इति प्रागुक्त हीति प्रसिद्धिं दर्श-
यति । अत्र, 'मृत्योः परे' इति प्रथमखण्डभाष्ये अनुवादः तत्रतत्र,
अपुनर्भगय कोशमिति चतुर्थ्यन्तानुवादस्तु लेखरूपमादृत्य इति
ध्येयम् । परस्तादिति । मृत्योरुपरीत्यर्थः । अत्र परस्तादित्यस्य एकी-
भावागन्तरमिति नार्थः । एकीभावात् प्रकरणार्थत्वाभावात् । एकी-
भयतीति इतिशब्देन तस्य हेतुत्वेन समर्पितत्वाच्च । मृत्युभेदानान-
न्तरमित्यर्थस्तु अनन्वयात् नेष्यते । न हि मुमुक्षोरुत्क्रान्तस्य मृत्यु-
भूतप्रवृत्त्यतिक्रमरूपभेदनात् पश्चात् सदसदादिविलक्षणमेवेह प्रकृति-
मण्डलेऽस्ति । तस्य मुक्तिभागित्वेऽपि प्रपञ्चस्य सद्भावेन प्रलय इव
तावन्मग्नस्थितिकथनायोगात् । अतः, 'दिग्देशकालेष्वस्ताति' इति
देशेऽपि स्मरणात् देशपरोऽयमस्ताति । तत्र मृत्युभेदानादुपरि देश
इत्यर्थयोगात् मृत्युदेशादुपरीत्यर्थ आशयितव्यः । यद्यपीह, 'नसन्ना-
सन्नसदसत्' इत्यनेन प्रकृतिप्राकृतप्रपञ्चरूपसृष्टिप्रलयगोचर-कार्य-
कारणभावापन्नलीलाविभूतिविलक्षणो भोगविभूतिरूपो देशो विन-

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

ओं नारायणाद्वा अक्षमागतं एकं ब्रह्मणोके महासंवर्तके पुनः

क्षितुं युक्तः—अथापि पूर्वम्, 'तस्मात् तमः संजायते' इति नसदि-
स्यायुक्तस्य तमभाविर्भावापादानत्त्वकथनात् नसदादिपदेन परमात्म-
विवक्षा अवर्जनीयेति ध्येयम् । नित्यविभूतिविशिष्टपरमात्मपरत्वमस्तु
इति चेत्—काममस्तु । परस्यादिति वाक्ये द्वितीयखण्ड इव अस्ती-
त्यध्याहारं विहाय, प्राप्नोतीति या प्राप्यत इति वाऽध्याहारे ॥
परस्तादित्यस्य मृत्युमेदनानन्तरमित्यर्थः स्यात् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालैकादशखण्डपरिष्कारः ॥

एवं जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसहेतुनारायणार्यं सर्वान्तरं परं तत्त्वम्,
तदुपासनम्, तत्फलञ्च मृत्युपर्यन्तं स्थानमुत्सृज्यापन्नस्य तदुपरितन-
देशविशेषप्राप्तिरूपमुपवर्णितमिति, वक्तव्यं सर्वमुक्तमेव । अतोक्तां-
शान्तर्भूतमेव किञ्चित् विशदीक्रियते, यथा गीतासु द्वादशाध्याय-
पर्यन्तोक्तमपञ्चनमेव परिरध्यायैः तथा, ओं नारायणाद्वा इत्यादिना
[प्रतिखण्डमश्रूयमाणस्य प्रणवस्यात्र परं श्रवणात् उक्तार्थस्यैव
पुनर्विशदीकरणार्थमारम्भ इति व्यज्यते । अथवा ओमिति उक्तोपा-
सनमन्त्रनिर्देशः । वक्ष्यते हि मत्त्वं पदमिति । अथवा ओमिति
चतुर्दशखण्ड इव स्थितं न क्षुत्यानुपूर्वमिति विष्टमित्यस्तु ।] अत्र खण्डे
अयाचितोपनतेन देहधारणं कार्यमियुपदिश्यते । व्युत्थानेन तमेत-
मुपलभन्ती इति प्रागुक्तम् । पुत्रवित्तादिकं पणित्यक्तवतो देहधारण-
स्याप्यशक्यत्वे स्थिते कथं परमात्मशुभ्रया ? कथं नराञ्च साक्षात्कार-
पर्यन्ततदुपलभ्यप्रसक्तिरित्यत्र अयाचितोपनतेन वर्तमान उपलभेने-
त्युच्यत इह । 'यः सर्वत्रः सर्ववित् नस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च
जायते', 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्युक्तरीत्या
नारायणसूत्रेण अत्रैव प्राकृतं वस्तु तत्रामिहानुलोद्भवेन चतुर्मुतेन

पक्मादित्ये पुनः पक्वं कृव्यादि पुनः पक्वं जालकिलक्लितं, पर्युषितं पूत-
मन्नमयाचितमसंवल्लसमश्नीयात् ; न कश्चन याचेत ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

वाक्येन तिष्ठासेत् । बालस्वभावोऽसङ्गो निरवधो मौनेन पाण्डि-

व्यष्टिपृथिव्यादिखृष्टिकाले पक्वं जीर्णजातभोगार्हं कृतम् । अथ चतु-
र्मुखपुत्रे रुद्रे पक्वम् । रुद्र एव महासंजर्तकः । संपूर्वंकस्य घृतुघातोः
प्रलयोऽर्थः । समित्येकीभावे । प्रलयकारिषु यमादिषु रुद्रो महानिति
स महासंजर्तकः । तस्य चतुर्मुखपरवतादलब्धत्वेऽमुष्यैश्वर्यतया पञ्च-
भूतात्मकतन्मूर्त्यन्तर्गतत्वाद्ब्रह्म, तस्मिन् अस्य पक्वता । अथ भूत-
पञ्चकचन्द्रादित्ययजमानरूपरुद्रमूर्तिनिविष्टादादित्यस्य, 'आदि-
त्याज्जायते घृष्टिः घृष्टेरघं ततः प्रजाः' इति अन्नहेतुत्वात् पुनस्तत्र
तस्य पक्वता । कृव्यात् = राश्रवः मांसभुक् हिंसकः । तस्मिन् पक्वपञ्च
सर्पस्य भगवदर्थैवविवेकविकलैर्दंष्ट्रसंघर्षितैः वातीपरैरुपायत्वात् ।
एवम्भूतमिदमन्नं यथा खृष्टधारम्भकालप्रभृतिपक्वत्वेऽपि पर्युषितमिति
नोपेक्ष्यते, तथा मनुष्यपक्वमपि यातयामं पर्युषितमपि पर्युषितत्वादो-
षेणोपेक्ष्यं न भवति । तत् जालकिलक्लितं चेत्, पूतं भवति । जलसमूहो
जालम् । तत्र किल किरं कीर्यमाणं गत् क्लिन्नं क्लेदभाक् विशीर्णवि-
स्यमित्यर्थः । अयन्तिरं वा निचार्यम् । असंवल्लसम् । इदं मे भविष्य-
तीति वा, भवत्यिति वा अनुद्दिष्टं यदृच्छया केनचित् कारुणिकेन
आनीय नमर्पितमश्नीयात् । धैर्याग्येण सर्वं त्यक्तवतो देहधारणार्थं
गृह्यमाणमिदमेव धेयस्वरम् ; न तु याचेतेति ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे मौबालद्वादशखण्डपरिष्कारः ॥

देहधारणार्थं कर्म कथितम् । मनःपरिष्कारहेतुः कर्म कथ्यते ।

त्येन निरधिकारतयोपलभ्येत । कैवल्यमुक्त निगमनं प्रजापतिरुवाच ।
महत् पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत् कुचेलोऽमहाय एकाकी समाधिरस्य
आत्मकाम आसक्तकामो निष्कामो जीर्णकाम । हस्तिनि सिंहे देशे

बाल्येन तिष्ठासेदिति न कामचारवाद्भक्षत्वाभ्यनुष्ठानम् ; किं तु
माहात्म्यानाधिष्कारः । न दम्भराहित्यपात्रम् ; किं तु स्वमहिमगोपन-
मपि । तदाह बालस्वभावोऽसक्तो निरवयव इति । “बाल्यं च पाण्डित्यञ्च
निर्विघ्नाय मुनिः” इत्युक्तत्रये शिष्टयोरपि कथनं मीनेन पाण्डित्ये-
नेति । मीनं नाम मुनिः त्रयम् = ध्यातृन्यतिरिक्तरूपांश्चैव पाण्डित्यमभ्यनु-
ष्ठानं सगुणस्य पीनः पुन्येन संशालनम् । पाण्डित्यञ्च ध्वज-
मननाभ्यां यथावदधिगतपरतत्त्वेन पुनरा आसोपदेशादुपास्यार्थपरि-
च्छेदः । मीनेन पाण्डित्येनेति इत्यम्भूरलक्षणे तृतीया । मीनपाण्डित्य-
विशिष्टोऽपि बालस्वभावो निरधिकार इत्यलभ्येत्येति बालस्वरूपं
विवृतं भवति । कैवल्यमुक्तं निगमनं प्रजापतिरुवाचेति । यदिदमुक्तं
कैवल्यम् असङ्गत्यादिरूपम्, तदेव निगमनम् अत्रासनभावि, ‘अमीनं
मीनञ्च निर्विघ्नाय प्राक्षणेः’ इत्युक्तत्रयोपनिषादक प्रजापतिरवो-
चदित्यर्थः । अत उपासनमेव कार्यमेवमित्याह महत् पदमिति । ‘सर्वं
वैशं यत् पदमागतंति’ इति प्रसिद्धम् भोमिन्येतन् पदं सार्वभधि-
गम्य वृक्षमूले वसेत् । न तु स्थिर कुटीरमपेक्षेत । कुचेलः वज्र-
परिष्करणानादरः । असहायः-क्षितीयसद्भावे तदर्थकार्येयप्रत्यादिना
समाधिप्रतिवृत्तिः स्यादिति । सहायत्वेन अफलसंपुरयान्तरसाहित्य-
मपि न युक्तमित्याह एकाकीति । ‘एकस्तरः’ इति द्रव्यते । आत्मकामः
आत्मप्राप्तिरामः आसक्तकामः सञ्जातात्मानुभवः निष्कामः परस्पर-
राभिलाषोप्यतिरहितः जीर्णकामः प्राणु रश्मिकामनानाशयान् । अथ
निर्भयत्वमुच्यते हस्तिनीत्यादिना । अननुभाव्यस्तुविषये धैर्याभ्यो-

मशके नकुले सर्पराक्षसगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न विभेति कुतश्च
नेति । वृक्षमिव तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत, न कम्पेत ।
उत्पलमिव (उपलमिव ?) तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेन ।
आकाशमिव तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेन । सत्येन
तिष्ठासेत् । सत्योऽयमात्मा ।

सर्वेषामेव गन्धानां पृथिवी हृदयम्, सर्वेषामेव रसानामापो
हृदयं सर्वेषामेव रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शानां वायुर्हृदयं
सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव (सर्वासामेव ?) गणीनां
व्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्तुर्हृदयम् । मृत्युर्न परे देव एकी-
भवतीति । परमात्मसत्तासन्नसदसत् । इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति

त्पक्षावपि प्रसक्तदुःखपरिहारकामना ह्यवर्जनीयेत्यत्राह हस्तिनीत्यादि ।
वृक्षं वृक्ष्यमानं काष्ठम् । आर्षं वा ह्रीवत्वम् । परमात्मैकनिमग्न-
मनस्को हि प्रह्लाद इव प्रबल पीडितोऽपि न दुःखमनुभोक्ष्यते ।
तस्योचितानुचितसंघटनविघटने हि परमात्मनि जायतेते इति
भगवत्प्रवचनायस्य द्रष्टव्यम् । तदाह सत्येन तिष्ठासेदिति । 'एष तु वा
अतिउदति यः सत्येनातिउदति' इत्यत्रेव नन्त्यमिह ग्रह्य । सत्योऽयं
मात्मा । भगवति निक्षिप्तमरोऽयमात्मा तद्रक्षितो न विनश्यति ।
सत्यं पञ्चातिष्ठन इत्यर्थः ।

जातु एस्यादिभूताधीनदेहवियोनापक्षावपि मृत्युमण्डले तस्या-
वर्जनीयत्वात् आत्मनः सत्यस्याग्निप्रतया च न रोदप्रसक्तिरित्या-
शयेनाह सर्वेषामेवेति । गन्धार्दानां यथा पृथिव्यादिराधारः, तथा
मृत्युशब्दार्थं नम एव तन्कार्यदेहभाजां सत्त्वानां प्राणिनामाधार-
भूतम् । तस्य च परमात्मना एकीभायोऽपि भवतीति अवर्जनीयः

वेदानुशासनम् ॥ इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सौशालोपनिषदि त्रयोदश खण्ड ॥

॥ अथ चतुर्दश खण्ड ॥

ओं पृथिवी वाक्चक्षुःश्रोत्राद आग्ने वाक्चक्षुःश्रोत्राद ज्यो-
तिर्वान् वायुरन्नादो वायुर्वाक्चक्षुःश्रोत्राद आकाशो वाक्चक्षुःश्रोत्राद-
ानि । इन्द्रियाणि वाक्चक्षुःश्रोत्राद मनोवाक्चक्षुःश्रोत्राद बुद्धि-
र्वाक्चक्षुःश्रोत्राद मनोवाक्चक्षुःश्रोत्राद मनोवाक्चक्षुःश्रोत्राद ।
मृत्युर्वाक्चक्षुःश्रोत्राद परे देव एकीभवतीति । परस्मान्नसत्तासन्नमदसत् । इत्येत-
न्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुशालोपनिषदि चतुर्दश खण्ड ॥

सत्त्वनाशः । मृत्योः परस्मात् परमपदे नैवमिति भावः ॥

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौशालत्रयोदशखण्डपरिष्कारः ॥

चतुर्दशे खण्डे, सत्त्वनाशः मृत्योः लभ्य शरीरस्य पाञ्चमीतिक्रियात्
भूतद्वारेण भवतीति व्युत्पादनार्थं पूर्वोक्तप्रलयप्रक्रियैवानुच्यते । इन्द्रि-
याणीति शब्दतत्त्वमात्रग्रहणम् । मन इति शरीरस्य बुद्धिरिति महत् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौशालचतुर्दशखण्डपरिष्कारः ॥

मुमुक्षुर्निष्पद्योगासन किं पाञ्चमीतिकदेहलयस्थानभूतपृथि-
व्यादित्ये क्रमेण तत्र पश्यन्त जाते पश्चादेव मुक्तो भवति, किं वा
चरमशरीरप्रहाणसमनन्तरमेवेति तत्र प्रतीतिपादकपूर्वखण्डानु-
सारेण दिशये ज्ञान, सत्त्वोः सत्त्वेषु वस्तुषु क्षान्तिदग्धसर्वदग्ध-
तया कर्मवत्तत्त्वचितनद्रव्यदाहिसामर्थ्यसामर्थ्यान् विनये सर्वे
दग्धवीजप्रापयमद्वुष्टोद्भूतसमर्थ भवतीति च प्रत्यक्षकर्मवत्तत्त्वज्ञान-

॥ अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ हैनं रैकः पप्रच्छ-भगवन् योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्, स केन क-रद्वाव स्थान दहतीति । तस्मै स होवाच-योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्, प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदान समान वैरम्भ मुख्यमन्तर्यामि मभज्जनं कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्ण नागं दहति । पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशं दहति । जागरित रुद्र सुपुतं तुरीयं च महतां च लोकं परं च लोकं दहति । लोकालोक दहति । धर्माधर्मं दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमत पर दहति । महान्त दहत्यन्यक्तं दहत्यक्षरं दहति । मृत्युं दहति । मृत्युर्धे परे देव एकीभवतीति । परस्तान्नसन्नासन्नसदसत् । इत्ये तन्निर्याणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि पञ्चदशः खण्डः ॥

भाषिभोक्षप्रतिपत्ति इत्युपपादयितुं पञ्चदशः खण्डः प्रारभ्यते । केन कतरदिति । सर्वदाहित्वे संमन्यमाने विद्यामाहात्म्येन दहतीति कारणं सुज्ञानम् । प्रतिपद्यमात्रदाहित्वे तु तदुचितं कारणान्तरं विमृश्य स्यादिति ह्यत्र प्रश्नगम्ये केनेत्यस्य घट्टनम् । एतत्सूचनाधेयं योऽयं विज्ञानघन इति विशेषनिर्देशः । सर्वदाहित्वान् विद्यामाहात्म्य-रूपकारणस्य विज्ञानघन इत्यत्र गव विज्ञानसंभवात् न कारणं निर्देष्टव्यमन्तीति उत्तरगम्यमध्ये केनेत्येतदुत्तरघट्टनोपेक्षणमिति ध्येयम् । प्राणमिति । प्राणापानादयः चतुर्दश वायुविशेषाः प्रागुक्ता एव । दहतीत्यस्य स्थितमपि कार्याक्षमं करोतीत्यर्थः । पृथिव्यापस्तेज इत्यत्र पृथिव्यापस्तेज इति पाठः स्यात् । छान्दसो वा प्रयोगः । द्विती-यान्तस्याऽऽप्यस्त्यात् । लोकालोकम् — भास्करकिरणसापेक्ष-प्रसादं किमंशे, किञ्चिदंशे च तदनपेक्षं स्थानम् । अभास्करमित्या-

॥ अथ षोडशः खण्डः ॥

सौबालवीजप्रहोपनिषत् नाप्रशान्ताय दातव्या ; नापुत्राय ,
नाशिष्याय ; नासंवत्सररात्रोपिताय । नापरिज्ञातकुलक्षीलाय दातव्या ;
नैव च प्रवक्तव्या ।

यस्य देवे परा भक्तिरथा देवे तथ गुरौ ।

नस्येत कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन ॥

विना अद्वैतारूपयन्तसमष्टिग्रहणम् ॥

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालपञ्चदशखण्डपरिष्कारः ॥

एतदुपनिषद्विधायः परमस्वरूप - प्रतितन्त्रभूतशरीरात्म-
भावादिविस्फट्दर्शिन्यात् परमं गोपनीयत्वमुच्यते षोडशे खण्डे ।
सौबालवीजप्रहोपनिषत् सौबालधृत्यन्तमूलकग्रहणविद्या । अपुत्राय
अशिष्याय पुत्रशिष्यव्यतिरिक्ताय । असंवत्सररात्रोपिताय संवत्सर-
संख्याकदिनगणवृत्तगुरुकुलयासपुरपत्र्यतिरिक्ताय । शतव्या प्रथममु-
पदेष्टव्या, प्रवक्तव्या अर्थविशदीकरणेन चिन्तनार्थमुपपादयितव्या न ।

यस्य देव इति मन्त्रः देवताभ्यतरीयेऽपि । देवे 'दिव्यो देव
एको नारायणः' इति प्रागुक्ते एकस्मिन् अमरगुरुरेवभावे जगद्व्या-
पारलीले धीमन्नारायणे । यथा देवे तथा गुरौ । 'साक्षान्नारायणो
देवः कृत्वा मर्त्यमयीं तनुम् । मय्यान् उद्धरते लोकान् वादय्यात्
शास्त्रपाणिना' इत्युक्तरीत्या देवो नारायण एव गुरुरूपेण गतीर्षः ।
देवो देवतावस्थार्थां क्रोधादपि किञ्चिन्कुर्यात् । न ग्नेन च घातयेत्
घातयेच्च । अस्यां पुनरवस्थाया वादय्यादेव करोति न ग्नेन पाणिना
भयपाशमारततान् उद्धरति चेति अनिराधिताऽपि युज्यन्ते भक्तिरथ ।
एवं सति तावती वा भक्तिः कथं न युक्तेति एते कथिताः पञ्चदशभिः
खण्डैः कथिताः । गुरुभक्तिविरहिणस्तु कथिता अप्यर्थाः न प्रकाशन्ते ।

इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि षोडशः खण्डः ॥

[ओं पूर्णमदः—इति शान्तिः]

॥ इति शुक्लयजुर्वेदीया सुबालोपनिषत् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

पते अकथिता इति पदच्छेदे,—गुरुभक्तिरस्ति चेत्, तदनुग्रहेण अकथिता अप्यर्थाः स्यतः प्रकाशान् इत्यर्थः । महात्मन इति । 'वासु-
देवः सर्वमिति स महात्मा सुबुलंभः' इति गीतम् । वासुदेव इव
गुरावपि तादृग्भक्तिशाली तु मुख्यो महात्मेति भावः । अस्मिन् पूर्वं
विद्यागोपनस्य पश्चात् गुरुभक्तिप्रकर्षस्य चावश्यक्योपदेशात्, 'गुरुं
प्रकाशयेद् धीमान् मन्त्रं यत्नेन गोपयेत्' इतीदमीदृशभृत्युपबृंहण-
मेवेति विज्ञेयम् ॥

गुरुणोभयमीमांसावल्लभत्वेन मानितः ।

यः पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीपस्तरुंवारिधिः ॥

विहितानेकसद्ग्रन्थो वात्स्यः श्रीश्रीरराधयः ।

तेन वेदान्तसौमित्रिमुनिपादाञ्जसेविना ॥

श्रीरङ्गरामावरजमुनिसेवतत्तसद्विद्या ।

ईशाणुपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ॥

प्राच्यव्याख्यपञ्चांशा श्रीबालोपनिषत् परा ।

इत्थं षोडशखण्डात्मा परिष्कारेण भूयिता ॥

यतपापदयाम्मोधिरेन्द्रेस्फटिकसप्रभः ।

अस्तु लक्ष्मीद्विप्रीयो देवस्तुमो गतिः स्वनाम् ॥

इति श्रीरान्यसप्तकगर्निवीरराधवाचार्यरुनिपु
उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे श्रीबालोपनिष्कारः सपूर्णः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

सुबालोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

सुबालोपनिषत् शुक्लयजुर्वेदे क्वचित् स्थिता ।
 एषा षोडशखण्डात्मा यत्किं नारायणं परम् ॥ १ ॥
 नसन्नासन्नसदसत् प्रलये यस्तु तद्भवाः ।
 समष्टिर्यष्टयो ब्रह्मा वर्णाद्याश्चाऽऽद्य ईरिताः ॥ २ ॥
 वेदैर्देविकवान्सृष्टिर्यत् किञ्च मिथुनोद्भवम् ।
 तत्सृष्टिश्च द्वितीयोक्ता लयकप्रसमन्विता ॥ ३ ॥
 तृतीये तस्य चिदचिद्वैलक्षण्यविभावके ।
 षडङ्गसाध्यमुदितं मुक्तये तदुपासनम् ॥ ४ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्युक्त्या ततो वैराग्यवर्धनम् ।
 चक्षुरादीनि करणान्युपादाय चतुर्विंश ॥ ५ ॥
 प्रत्येकमष्टके प्रोक्तं ध्यानं तस्याऽऽत्मनस्ततः ।
 नारायणस्य चाशेषं परमञ्च पदं ततः ॥ ६ ॥
 शरीरात्मप्ररूपोऽर्थः सप्तमे साम्यशायिकः ।
 एवं सर्वशरीरिन्वेऽप्यनवद्यत्तमष्टमे ॥ ७ ॥
 उपासिते लघोऽथोक्तो निर्वाजि विलयात्मकः ।
 दशमेऽस्मिन् अनाधारे सर्वाधारतमीरितम् ॥ ८ ॥
 अपुनर्भवया नाड्या मुक्तिदेशगतिस्ततः ।
 घृत्तिस्त्यपाचितेनाथ तिष्ठाता वात्यर्धयतः ॥ ९ ॥
 मुक्तत्यक्तशरीरादि प्राप्य भूतादिरूपात्मा ।
 शस्त्रा लयादिति व्यकृत्य अन्यत्रादि लयकः ॥ १० ॥
 स्वग्रन्धने जगत् सर्वं क्षीणशक्ति रितन्वनः ।
 मुक्तिः पञ्चदशे प्रोक्ता शुक्तिर्भक्तिश्च षोडशे ॥ ११ ॥
 सीमाले राष्ट्रमन्यकाद्यचित्तत्वं शरीरता ।
 नारायणस्य पारम्यं वात्यतत्त्वादि चोदितम् ॥ १२ ॥

सुबालोपनिषत्विषयसूची

तमःप्रभृति प्रादुर्भाववर्णनम्	601
तन्मात्रभूतसृष्टिप्रकारपरामर्शः	605
‘अष्टौप्रकृतयः षोडशविकाराः’ इत्येतदर्थशोधनम्	608
अण्डद्वैधग्रहसृष्ट्यादि 613 मृत्युसृष्टिः	615
सर्गप्रपञ्चनम् 618 प्रलयकमनिरूपणम्	620-624
इन्द्रियाणि तन्मात्रेणित्येतदर्थशोधनम्	624-632
कारणस्य निर्मलस्वरूपनिरूपणम्	633
उपासनाङ्गरिगणनम् 636 साङ्गोपासनफलवर्णनम्	638
उपासिसिपोपजननाय जागरायस्यादिवर्णनम्	641
हृदयपुण्डरीकवर्णनादि 641 स्वप्नायस्थायवर्णनम्	644
हितानामकृताड्यादिवर्णनम्	648
अध्यात्मादिगततया नाड्यादिगततया च परमात्मोपासनम्	653-660
अगवद्गुणमाहात्म्यादिवर्णनम्	660-671
नारायणस्योपास्यता तत्स्थानस्य प्राप्यता च	672-679
नारायणस्य सर्वशरीरकृतम्	681-683
अखिलदेयप्रत्यनीकृतम् 685 उपासकलयस्थानप्रदर्शनम्	686
प्रपञ्चस्य परमात्मप्रतिष्ठितत्वम् 693 गतिप्रकारकथनम्	694
मृत्युपदेशः 697 वाक्याद्युपदेशः	698
सर्वदाहेन मुक्तिप्राप्तिः 701 विद्यारक्षणोपदेशः	703

सुबालोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मृत्युः श्वश्रुः खण्डपरशुः 615	अवान्तरतमः	683
ब्रह्मा 617	घोराङ्गिराः	683
विराजः ”	रैकः रामः	”

शारीरके सुबालोपनिषदावयवस्थलम्

सु ३.

१-४-११-१२.

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

अग्निरहस्यब्राह्मणम्

माध्यन्दिन — शतपथब्राह्मणे — दशमं कण्डम् ॥

१०-५-२.

यदेतन्मण्डलं तपति, तन्महदुपयम्, ना ऋचः, स ऋचाँल्लोकः ।

श्रीः

धीमद्भ्यो रक्तामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

अग्निरहस्यपरिष्कारः

श्रिया सह कृपाचलाञ्चलवनीषु शृङ्गारिणे
दयादिगुणसङ्गने दनुजलोकसंहारिणे ।

क्रियामयमनौमयकतुलमचर्यभूम्ने च ते

मयाऽद्य भगवन् अयं शुभरूपोऽस्तु यद्वोऽञ्जलिः ॥

यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिकमिदं ब्राह्मणं यद्यपि भाष्यकृता न
ध्याय्यातम्—अथापि उत्तरब्राह्मणविषयविचारात्मके पूर्वविकल्पाधि-
करणे, “परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं—” इति सूत्रे परशन्देन तदु-
परितनब्राह्मणस्यैव चकारेण तत्पूर्वभूतस्य एतद्ब्राह्मणस्यापि उत्तर-
ब्राह्मणस्य क्रतुशेषपरहितप्रधानविद्याविशेषप्रतिपादकत्वे दृष्टान्त-
तयोपात्तत्वात्, तत्पूर्वसूत्रे, “न मामान्यात्पुनरुपलब्धेर्मृत्युवन्न
हि लोकापत्तिः” इत्यत्र मृत्युवदिति एतद्ब्राह्मणविषयस्य दृष्टान्ती-
करणात्, पूर्वविकल्पाधिकरणभूतानन्तराधिकरणशरीरेभावाधिकर-
णादिषु, एतद्ब्राह्मणगतस्य, “तं यथा यद्योगसत्ते, तदेव भवति” इति
तत्क्रतुन्यायवाक्यस्य असकृदुदाहरणाच्च एतद् ब्राह्मणमपि वैशद्याय
द्रष्टव्यं भवतीति सह प्रकाशयते ।

सुचालोपनिषत्विषयसूची

तमःप्रभृति प्रादुर्भाववर्णनम्	601
तन्मात्रभूतसृष्टिप्रकारपरामर्शः	605
‘अष्टौप्रकृतयः षोडशविकाराः’ इत्येतदर्थशोधनम्	608
अण्डद्वैधब्रह्मसृष्ट्यादि 613 मृत्युसृष्टिः	615
सर्गप्रपञ्चनम् 618 प्रलयक्रमनिरूपणम्	620-524
इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्वित्येतदर्थशोधनम्	624-532
कारणस्य निर्मलस्वरूपनिरूपणम्	633
उपासनाङ्गरिगणनम् 636 साङ्गोपासनफलवर्णनम्	638
उपासिसिपोपजननाय जागराद्यस्यादिवर्णनम्	641
हृदयपुण्डरीकवर्णनादि 641 स्वप्नावस्थावर्णनम्	644
हितानामकनाड्यादिवर्णनम्	648
अध्यात्मादिगततया नाड्यादिगततया च परमात्मोपासनम्	653-660
भगवद्गुणमाहात्म्यादिवर्णनम्	660-671
नारायणस्योपास्यता तत्स्थानस्य प्राप्यता च	672-679
नारायणस्य सर्वशरीरकतमम्	681-683
अखिलद्वैयप्रत्यनीकत्वम् 685 उपासकलयस्थानप्रदर्शनम्	686
अपञ्चस्य परमात्मप्रतिष्ठितत्वम् 693 गतिप्रकारकथनम्	694
वृत्त्युपदेशः 697 वाच्याद्युपदेशः	698
सर्वदाहेन मुक्तिप्राप्तिः 701 विद्यारक्षणोपदेशः	703

सुचालोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मृत्युः श्वश्रुः सण्डपरशुः 615	अपान्तरत्नमः	683
ब्रह्मा 617	घोराङ्गिराः	683
विराजः ”	रैकः रामः	”

शांरीके सुचालोपनिषद्वाक्यस्थलम्

सु. ३. ६-४-११-१२.

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

अग्निरहस्यब्राह्मणम्

माष्यन्दिन—शतपथब्राह्मणे—दशमं कण्डम् ॥

१०-५-२.

यदेतन्मण्डलं तपति, तन्महदुक्त्यम्, ता ऋचः, स ऋचाँल्लोकः ।

श्रीः

श्रीमद्भगवो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

अग्निरहस्यपरिष्कारः

श्रिया सह वृषाचलाञ्जलवनीषु शृङ्गारिणे
व्यादिगुणसम्पन्ने दनुजलोकसंहारिणे ।

क्रियामयमनोमयक्रतुसमर्च्यभूम्ने च ते

मयाऽद्य भगवन् अयं शुभकरोऽस्तु यद्धोऽञ्जलिः ॥

यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिकमिदं ब्राह्मणं यद्यपि भाष्यकृता न
व्याख्यातम्—अथापि उत्तरब्राह्मणविषयविचारात्मके पूर्वविकल्पाधि-
करणे, “परेण च शत्रुस्य ताद्विध्यं—” इति सूत्रे परशान्देन तदु-
परितनब्राह्मणस्येव चकारेण तत्पूर्वभूतस्य एतद्ब्राह्मणस्यापि उत्तर-
ब्राह्मणस्य क्रतुशेषत्परहितप्रधानविद्याविशेषप्रतिपादकत्वे दृष्टान्त-
तयोपात्तत्वात्, तत्पूर्वसूत्रे, “न सामान्यावप्युपलब्धेर्मृत्युवध
हि लोकापत्तिः” इत्यत्र मृत्युवदिति एतद्ब्राह्मणविषयस्य दृष्टान्ती-
करणात्, पूर्वविकल्पाधिकरणभूतानन्तराधिकरणशरीरेभावाधिकर-
णादिषु, एतद्ब्राह्मणगतस्य, ‘तं यथा यथोपासते, तदेव भवति’ इति
तत्क्रतुन्यायवाक्यस्य असकृदुदाहरणञ्च एतद् ब्राह्मणमपि वीशयाय
द्रष्टव्यं भवतीति सह प्रकाशयते ।

अथ यदेतदधिर्दीप्यते, तन्महाव्रतम्, तानि सामानि, स साक्षां लोकः । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, सौऽग्निः, तानि यजुंषि, स यजुषां लोकः ॥

सैषा प्रत्येव विद्या तपति । तद्वैतदप्यविद्वांस आहुः—तर्था वा एषा विद्या तपतीति । वागधैव तत् पश्यन्ती चदति ॥ २ ॥

त एष एव मृत्युः, एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः । अथैतद्-मृतम्, यदेतदधिर्दीप्यते । तस्मात् मृत्युर्न क्षिपतेऽमृते ह्यन्तः । तस्माद् न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

तदेव श्लोको भवति, अन्तरं मृत्योरमृतमिति । अचरं ह्येनमृत्योर-मृतम् । मृत्यावमृतमाहितमिति । एतस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त इति । असी वा आदित्यो विवस्वान् । एष ह्यहोरात्रे विवस्वे । तमेव वस्ते । सर्पतो ह्येनैव परिवृतः । मृत्योरात्मा विवस्वतीति । एतस्मिन् हि मण्डले एतस्य पुरुषस्यात्मा । एतदेव श्लोको भवति ॥ ४ ॥

तयोर्वा एतयोः उभयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैत-न्मण्डलं प्रतिष्ठा । तस्मान्महदुक्तं परस्मै न शंसेत्, नैदेतां प्रतिष्ठां छिनदा इति । एतां ह स प्रतिष्ठा छिन्ते, यो महदुक्तं परस्मै शंसति । तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते । प्रतिष्ठां छिन्नो हि भवति । इत्यधिदेवनम् ॥ ५ ॥

अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलं तपति, अथ स रुक्मः । अथ यदेतदधिर्दीप्यते, इदं नत् पुरुषरणमापो रचनाः जापः पुष्परणम् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, अयमेव स योऽयं हिरण्यमयः पुरुषः । तदेतदेतत्तस्य मरुत्येक्षोपघत्ते । तद्यजस्यैराजु नस्थामूर्ध-मुत्नामिति । तदेतदप्येति, य एष तपति । तस्मादग्निं नाद्रियेत परितन्तुम् । अमुत्र रोग तदा भवतीत्युक्ताधियज्ञम् ॥ ६ ॥

अस्मिन् अग्निरहस्यब्राह्मणे मण्डलपुरुषे आदी अग्नित्प्रभाजानां ततो मृत्युत्प्रभावनाञ्च विधाय, मण्डलपुरुषस्याधिदेवतं स्थितस्य

अथाध्यात्मम् । यदेतन्मण्डलं तपति यद्येव रश्मिः, इदं तच्छुक्ल-
मक्षन् । अथ यदेतद्वर्चिर्दीप्यते यद्येतत् पुष्करपर्णम्, इदं तत् कृष्ण-
मक्षन् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यद्येव हिरण्यं पुरुषः,
अथमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ॥ ७ ॥

स एव एव लोकास्पृणा । तामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । तस्यै-
तन्मिथुनं योऽयं सद्येऽक्षन् पुरुषः । अर्द्धं तु हैतदात्मनो यन्मिथुनम् ।
यदा धेः सह मिथुनेनाथ सर्वोऽयं कृत्स्नः कृत्स्नतायै । नद्यत् ते द्वे
भवतो ह्यर्द्धं हि मिथुनं प्रजनम् । तस्मात् द्वे-द्वे लोकास्पृणे उपधीयेते ।
तस्मादु द्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

स एव एवेन्द्रः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । नयेयमिन्द्राणी ।
ताभ्यां देवा एता विधृतिप्रकुर्वन् नानिकां । तस्माज्जायायां भन्ते
नाश्वीयात्, धीर्यवान् तस्माज्जायन् । धीयन्ननु ह मा जनयति,
यस्या भन्ते नाश्वीति ॥ ९ ॥

तदेतदेवर्तं राजन्यगन्धर्वो मनुष्याणामनुतमा गोपायन्ति ।
तस्मादु ते पुर्धीर्यवान् जायते मृतवाका ययसोऽसाक्षिप्रदयेन जनयति ॥

तां हव्यस्याकाशं प्रत्येत्य मिथुनीभवत् । ती यदा मिथुन-
स्यान्तं गच्छतांऽथ हैत-पुरुषः स्वपिति । तदाशं हैयेदं मनुष्यस्य
मिथुनस्यान्तं गाशं सविद इव भवति, एवं हैयेन सविद इव भवति ।
दैवं ह्यनन् मिथुनम् । परमो ह्यय आनन्दः ॥ ११ ॥

तस्मादेवमिन् सत्यात् । त्रैकां हैते एव तदयत्तं मिथुनेन
प्रियेण धाता समर्द्धयति । तस्मादु ह स्वरात् धुरेव न बोधयेत्,
नेदेने देवने मिथुनीमग्न्यो दिनसानीति । तस्मादु हैत-सुपुष्य
त्रैप्रणामिन् मुखं भवति । एत एव तदेव रेत मिथुनः । तस्माद्
तस्य इदं सर्वं सम्भवति यदिदं किञ्च ॥ १२ ॥

अधियज्ञात्तद्विरण्यपुरुषीक्यम्, अध्याम दक्षिणाक्षितपुरुषे तदु-
भयपुरुषीक्यञ्च प्रदर्श्य, अस्या मपुष्ये त्रैप्रणान्य दग्निनामिपुष्ये

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । तस्य हितस्य हृदये पादावतिष्ठती । तौ
हितदानिऽयो क्रामति । स यदोत्क्रामत्यथ हितपुरुषो त्रियते । तस्माद्
हितत् प्रेतमाहुराज्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एष उ एव प्राणः । एष हीमा सर्वा प्रजा प्रणयति । तस्यैते
प्राणा स्याः । स यदा स्वपिति, अथैनमेते प्राणा स्याः अपियन्ति ।
तस्मात् स्वाप्ययः । स्वाप्ययो ह वै । तं स्वप्न इत्याचक्षते परोक्षने
परोक्षम् । परोक्षक्रामा हि देवाः ॥ १४ ॥

स एतैः सुप्तः न कस्यचन वेदः । न मनसा सङ्ख्ययति । न
वाचाऽनस्य रसं विजानाति । न प्राणेन गन्धं विजानाति । न चक्षुषा
पश्यति । न श्रोत्रेण शृणोति । एतैः ह्येते तदापीता भवन्ति । स एष एकः
सन् प्रजासु बहुधा व्याविष्टः । तस्मादेका सती लोकस्पृणा सर्वमग्निमनु
विभजति । अथ यदेक एव, तस्मादेका ॥ १५ ॥

तदाहुः —एको मृत्युर्वहव इति । एकश्च वहवश्चेति ह प्रयात् । यद्
हासायमुन्न, तेनैव । अथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टः, तेनो वहवः ॥
तदाहुः —अन्तिरे मृत्युर्दूरा इति । अन्तिरे च दूरे चेति ह प्रयात् ।
यद्हायमिहाभ्यात्मम्, तेनान्तिरे । अथ यद्सायमुन्न, तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदेव श्लोको भवति । अग्नेः भात्यपथितो रसानोऽसक्षरेऽमृत
इति । यदेतन्मण्डलं तपति, तदग्नम् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले
पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नेऽपथितो भातीत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

अथाभ्यात्मम् । इदमेव शरीरमग्नम् । अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्
पुरुषः, सोऽत्ता । स एतस्मिन्नेऽपथितो भाति ॥ १९ ॥

तमेतमग्निरित्यध्वयव उगसते, यजुरिति । एष हीदं सर्वं

इन्द्रत्वं सव्याक्षिपुरुषे इन्द्राणीत्वञ्च भावयित्वा, मण्डलदक्षिणा-
क्षिस्थपुरुषयोर्मृत्युव प्राणवञ्चारोप्य तत इदमुच्यते—

आदित्यमण्डलमिदं शरीरञ्चाग्नम् । आदित्यपुरुषो दक्षिणाक्षि

युनक्ति । सामेति छन्दोगा । एतस्मिन् हीद सव समानम् । उक्त्यमिति
बहुवृत्ता । एष हीदं सर्वम् यापयति । यातुरिति यातुविद । एतेन
हीदं सव यतम् । विपमिति सर्पा । सर्प इति सर्पविद । ऊर्गिति
देवा । रयिरिति मनुष्या । मायेत्यसुरा । स्वधेति पितर । देवजन
इति देवजनविद । रूपमिति गन्धर्वा । गन्ध इत्यप्सरस ।

त यथा यथोपासते, तदेव भवति । तदैनान् भूत्याऽवति ।
तस्मादेतमेवमित् सर्वैरेधैतेरुपासीत । सर्वे हंतद्भवति सर्वे हिनमेतद्
भूत्याऽवति ॥ २० ॥

स एष त्रीण्कोऽग्निः । ऋगेका, यजुरेका, सामेका । तथा
काञ्चातर्चोपधाति इह एव तस्या आयतनम् । अथ या यजुषा
पुरुष एव तस्या आयतनम् । अथ यो साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या
आयतनम् । एष त्रीण्क ॥ २१ ॥

ते वा एते उमे एष च ऋक् एतच्च पुष्करपर्णमेत पुरुषमपीत ।
उमे हि ऋक्सामे यजुरपीत । एष वेकेष्टक ॥ २२ ॥

स एष एष मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चाय
दक्षिणेऽक्षन् पुरुष । स एष एवविद आत्मा भवति । स यदैषवि

पुरुषश्चात्मा । स परमात्मा । त यथायथोपासते, तदेव भवति ।
उपासकेन पुरुषेण यादृशवस्त्वाकारावच्छिन्नतया स्वपमुपासितो
भवति, तादृशवस्त्वाकारावच्छिन्न एव भवन् स यथायथ तमुपास-
कमिह परत एव रक्षति । तत्रतुनयविचार अस्मच्छन्दोग्यपरिशिष्ट
द्रष्टव्य । शेष परस्तात् । अथ पुरुष त्रीष्टकाग्निर्माव्य । ऋग्यजुस्तमो
पधेयेष्टकात् अग्नेरुत्तरीष्टता । एकेष्टकश्च भावः । ऋक्सामयो
यजुष्ययात् यजुर्मातृपरिशपादकेष्टकम् । एवम्भूतोऽय मण्डले
दक्षिणे अक्षि च स्थित मृत्युवेन भावः । [सर्वसद्वर्तव्यरूप-
सामान्यधर्ममादाय मृत्युवभावेनेति न सामान्यात्— इति सूत्र-
भाष्ये स्थितम् । उदष्टे निरुदष्टेऽप्ययोगात् मृत्युमादृश्य गायत्रीसा-

दसॉल्लोकात् प्रेति, अथैतमेवात्मानमभिसम्भवति । सोऽमृतो भवति ।
मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

इति अग्निरहस्ये पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१०-५-३

नैव वा इदमग्रेऽसदासीन्नैव सदासीत् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

[येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्य पृत प्रपद्ये त रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचिता अग्निरहस्यप्रकाशिका

अतसीगुच्छसञ्छायमञ्जितोरस्स्यल धिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाढताम् ॥

व्यास लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्याऽन्यान् गुरुनपि ।

क्रियतेऽग्निरहस्यस्य विवृतिर्विदुषा मुदे ॥

नैव वा इदमग्रे सदासीत् नैवासदासीत् = इदं जगत् सर्गाद्य-
समये सर्वात्मना अभिव्यक्तनामरूपमपि नासीत् । सर्वात्मना स्वरूपे
णाप्यसत्तासीत् । विमृष्टानुष्मीरुतचित्रवदासीदित्यर्थः ॥

दृश्यवत् विप्रक्षितमित्ययाशयः स्यात् ।] एव भावितोऽयमात्मा
स्वान्तरात्मत्वरूपेण यथाप्रस्थिताकारेणोपास्यते चेत्, उपासक-
प्रेत्यामृतो भवति । तस्य वस्तुन एतदन्तरात्मत्वादिति ।

इति वात्स्यमच्चक्रवर्तिरीरायवाचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे अग्निरहस्यभागगत-

पूर्वब्राह्मणपरिष्कारः ।

आसीदिव चा इदमग्रे नेवासीत् । तद्ध तन्मन एवास ॥ १ ॥
तस्मादेतद्वपिणाभ्यनूतम् । नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति
नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥

आमीदिव चा इदमग्रे नेवासीत् । स्वरूपेण सत्त्वात् सदिर,
नामरूपव्यक्त्यभावात् असदिवेत्यर्थः । उद्ध तन्मन आस । तत्
तदा तन्मन मादुर्बभूव । तस्मिन् काले प्रथमतो मन सृष्टमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मादेतद्वपिणाभ्यनूतम् । यत एव सर्गाद्यसमयस्य तादृ-
शूपस्थम्, अत एव सर्गाद्यसमयस्वरूप वेदेनाभ्यनूतम्, नामदाप्ती-
दिनि । उक्तोऽर्थः । नेव हि सन्मनो नेवासत् । तस्मिन् समये
उत्पन्नमपि मन किञ्चिदभिव्यक्तनामरूपत्वादमदपि न भवति, अत्य-
न्तामि यत्तनामरूपत्वाभावात् सदपि न भवतीत्यर्थः । २ ॥

(मनश्चिदाद्यग्निब्राह्मणभाष्यपरिष्कारः)

यथा ईशायास्यानुवाकः संहितान्तर्गतेऽपि शारीरकोपयुक्तः,
सर्वेराद्रियते, तथा ब्राह्मणान्तर्गतोऽप्यग्निरहस्यभागोऽयमादरणीयः,
शारीरको तृतीयतृतीये मनश्चिदाद्यग्निताभ्यस्य मनोमयस्य मनोरेव
निहितस्य मीमांसनात्, उपनिषदन्तरदर्शितैश्वानरादिचिदाविधान-
दर्शनाच्चेति त्रिभाष्य सूत्रभाष्याद्यर्थद्वयाधस्तोत्रव्यस्तपिपादविषया
उपनिषदन्तराणामिव अग्निगहस्यभागस्य व्यर्थं श्वाशयितुमाचार्यो
भाष्य भागिरथनाथ सर्वस्वग्रन्थानुगतमङ्गलश्लोकमिदापि निरञ्जानि
अतसीति ।

तद्ध तन्मन एवासेति । मनश्चिदादयोऽग्रयो मनोमया इह
चक्ष्यन्ते त्रियामयप्रतुपयोगितया । तन्न मनस प्योपयोगान् सृष्ट्या-
रमे मन एवेह वक्षितम् । न तावता नन्पूर्वसृष्टमहद्ब्रह्मन्मा-
णाना स्यादुक्तिः । अपक्षितमावेणोऽग्रमः धुनिर्दीर्घी ।

तदिदं मनः सृष्टमाविरुभूयत् निरुक्ततरं मूर्ततरम् । तदात्मान-
मन्येच्छत् । तत् तपोऽतप्यत । तत् प्रामूच्छत् ।

तत् पटत्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनिकान् मनोमयान्
मनश्चितः ।

तदिदं मूर्ततरम् । एव मनः सृष्टं ईषदभि-यक्तनामरूपतया
निरुक्तमपि मूर्तमपि निरुक्ततरतया [मूर्ततरतया च] आविर्भवितुमैच्छत् ।
अत्यन्तनामरूप-व्यापाराभि यक्तिमैच्छदित्यर्थः । तदात्मानं तपोऽत-
प्यत । [तत् मनश्शरीरकपरमात्मा] आत्मानं चिन्तयन् संकल्परूप-
तप कृतवानित्यर्थः । [मन परामर्शि तत्पद] 'मृदव्रवीत्' इत्यादिवत्
तदभिमानिदेवतापर द्रष्टव्यम् । तत् प्रामूच्छत् । तत् मनः समुच्छिन्नं विस्मृ-
(स्तु) तमभवदित्यर्थः । 'मूच्छा मोहसमुच्छ्राययो' इति हि घातुः ।

तत् पट् मनश्चितः । तन्मन एव-पट्त्रिंशत्सहस्रदिनात्मक
पुटपायुषान्तर्गतैकैकदिनप्रभवमानसवृत्तिसंघाता अग्नित्वदृष्ट्या उपास्य-
माना मनश्चितः । [तान्] आत्मनस्तद्विघ्नं अर्कान् अर्चनीयान्
मनोमयान् मनोनिपाद्यानपश्यदित्यर्थः । 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इति

मूर्ततरमिति । इष्टव्यविताग्निरूपरूपमूर्ततुल्यमनोमयमनश्चिदाद्य-
नेकाग्निसंपादकत्वादस्य मूर्ततरत्वं । मानसवृत्तिसंघाता इति । ननु
मनश्चित्पदस्यारस्यानुरोधेन मनस एवाग्नि-त्वं । तस्यैव तत्तद्दिना-
च्छिन्नत्वेन मेदकल्पनया अनेकत्वोपपत्तेरिति चेत्—उपरि, 'सर्वाणि
भूतानि चिन्मन्यपि स्वपते' इति प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वस्य स्पष्टमवगमात्
मनसस्तदभावात् मनोव्यापारग्रहणम् । एतच्च मेदकल्पनकेशोऽपि
नेति ।

‘मनश्चीयत इत्यर्थे क्प् । श्येनचिदादिशब्दवत् अतो कियन्तो निष्पन्नः । मनश्चितो नामामय इति यावत् ।

कियन्तो निष्पन्न इति । अतः इष्टरुचितशब्दवत् अयमकारान्त इति न मन्तव्यम् । उपरि मनश्चित्सु इति प्रयोगोऽप्यस्ति । एवं यान्त्रित इत्यादिरपि कियन्त एव । सर्वोऽयं तकारान्तगुणचनान्तः । न तु इष्टरुचिशब्दवत् अकारान्तस्त्वचनान्तः । इष्टरुचिन इत्यस्य इष्टनामिधित इति विग्रहः । ‘इष्टकेशीकानालानां चित्तुलभारिषु’ इत्यनुशासनात् चित्तशब्दे परे इष्टकाशब्दे द्वयः । चित्तशब्दः तत्र फ्तान्तः । मनश्चित्पदं तु श्येनचित्पदम्, ‘कर्मण्यग्न्याख्यायाम्’ इति सूत्रनिष्पादितम् । नत्र कर्मणीत्यनुवर्तते । कर्मणि उपपदे कर्मकारणरूपार्थं चिनोतेः क्प् स्यात् अग्निवान्चित्त्वे इति तदर्थः । अग्नि-रत्न आहवनीयाग्न्याधारस्थण्डिलविशेषः । एवञ्च तत् चित् इत्यस्य चित्तशब्दस्यैव चयनकर्मार्थिकत्वेऽपि तदुपपत्तमूनमनःश्येनादिशब्दाः इष्टकाशब्दवत् न चयनकरणवाचकाः । किन्तु चीयमानस्तुपराः । ‘श्येनचितं चिन्वीत’ इत्यस्य हि श्येन इत्यो भवति अग्निर्चीयमानः, तमग्निं चिन्वीतेत्यर्थः । आहवनीयाधारभूतस्थलविशेषस्य श्येनपक्षि-ममाणाधारनया निर्माणात् श्येनपक्षिणः चीयमानस्थलस्य चामेदा-रोपात् श्येनचित् इति तत् स्थलमुच्यते । तद्वत् मनश्चित् इत्यत्रापि मनसा, मतौ यस्तुनश्चीयमानस्याग्नेश्चामेदारोपो द्रष्टव्यः । तत्र, ‘पट्विंशतं सहस्राण्यपदयदात्मनोऽर्शन्’ इति मनस्संघण्डिषु पट्विंशत्सहस्रेषु अग्निरुचयनात् मनोव्यापारसंघाताः तावन्त एवाग्नय इति मनश्चित् इत्यत्र मनःपदं नाटशसंघातपरं प्राप्ताम् । सैष्यैक-संघातेऽपि चित्याग्न्यमेदारोपः । व्यापारसंघातानामनेकतया अन्य-नेकत्ववृत्तं चित इति यदुच्यते । अत्रायं विशेषः—श्येनचिदित्यादी श्येनस्य अग्निरुचस्थानस्य च मूर्तेः आत्मा श्येननादान्ममत्तना श्येनसदृशकारसंघादनेन कियते । इह तु मनोव्यापारणाममूर्ततया

तेषु मनसैवाऽऽधीयन्त । मनसाऽधीयन्त । मनसेषु ग्रहा
अगृह्यन्त । मनसाऽस्तुत । मनसाऽशंसन् ।

तेषु—। एषु मनश्चिदाद्यग्निषु उपयुक्तान्या(न्याः) धानचयन-
ग्रहणस्तोत्रशस्त्राण्यपि मनोनिष्पाद्यान्येवेत्यर्थः । ननु सर्वेषां मनोव्या-
पाराणाममित्वदृष्ट्या क्रोडीकृतत्वं त् आधानचयनग्रहणस्तोत्रशस्त्रादिवृष्टि-
विषयो मनोव्यापारो नास्तीति शङ्क्यम्--केपाधित् व्यापाराणाममित्व-
दृष्ट्या क्रोडीकारस्य केपाधित् तदुपयोग्याधानचयनस्तोत्रादि-
व्यापारत्वेन क्रोडीकारस्य वा (च) संभवात् नानुपपत्तिः ।

सदृशाकारसंसाधनायोगात् अमेद्वारोपमात्रम् । तत्रापि क्रताद्युप-
युज्यमाने स्थलविशेषरूपाग्नौ क्रतुकाले मनोव्यापारतादात्म्यभावा-
नेति न मन्तव्यम् ; 'मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत' इति
अग्नेर्मनोमयत्ववेत्तनेन पूर्वोक्तमानसस्यापारसंघाते अग्निरूपस्थल-
विशेषत्वारोपणपूर्वकतत्तत्र अग्नी कर्तव्यमर्थकार्यक्रियमाणत्वभावनाया
ज्ञापनात् । तथा च मतश्चित् इत्यस्य अग्नित्वेन आधनीयान् मानस-
व्यापारसंघातानित्यर्थः पर्यवस्यति । मूले अग्नीनिति पदं स्पष्टार्थं
प्रयुक्तम् । अग्न्यारयायामेव किञ्चिधातात् चित्पदेनैव तत्सिद्धेः ।

आधानेति । मूले मनसैवाधीयन्त इत्यत्र आधीयन्त इत्येव
पदच्छेदात् आधानमेव वक्तुं शक्यम्, नान्यत् । तद्येवोपरि, तान्ये-
वाधत्तीति च वक्ष्यते । आधानचयनादीनां भावनामात्ररूपाणामत्र
व्यवहारात् वास्तव्याधानचयनादिकं नास्तीति सिद्ध्या क्रत्वन्तर्गते
चित्पाग्नौ न मनोव्यापारादिभावना । अत एव वास्तवचयनाद्य-
भावात् नात्र वास्तवक्रतुरपीति लभ्यते ।

तर्हि भावितानामग्नि-आधान-चयन-ग्रहणादीनां कुतोप-
योगः ? किं पूर्वोक्तप्रतिपक्षमात्रं भावनीयम्, उतान्यदपीति जिज्ञा-

यत् किं च यज्ञे कर्म क्रियते, यत् किं च यज्ञियं कर्म, मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियन् ।

तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा संरुदयन्ति, तेषामेव सा कृतिः । तानेवाद्धति, ताश्चिन्वन्ति तेषु ब्रह्मान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुयते; तेषु शसन्ति । एतावती धे मनसो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः ।

यत् . अक्रियत् । यज्ञप्रयोगे यत् प्रधानं कर्म क्रियते, यच्च यज्ञोपयुक्तं तदङ्गमूलं कर्म ब्रह्मणस्तोत्रशस्त्रादिकम्, तत् सर्वं मनोमयेषु मनश्चित्सु मनसैव मनोमयमक्रियतेत्यर्थः ।

तद्यत्...कृतिः । तत् तस्मात् लोके सर्वं भूतैः क्रियमाणा मनोव्यापाराः सर्वेऽपि एतन्निष्पाद्यानां निधामयानां मनश्चिता निष्पादकव्यापारा इत्यर्थः । मनो व्यापारत्वाच्चिह्नेषु सर्वेषु क्रियमाणायामिति वृष्टे मकरमनोव्यापाराश्रिततया सर्वेषां मनोव्यापाराणां स्वाध्यस्तामिनिष्पादकत्वादिति भावः ।

तानेव शमन्ति । सर्वाणि भूतानि विदुषा सपाद्येषु मनश्चित्सग्निषु उपयुक्तानि आधानचयनप्रदणस्तोत्रशस्त्राणि निष्पादयन्तीत्यर्थः । एतावती...मनः । मनस एतेऽनयः । सर्वे तदधीना तत्कर्तृभूता एव हृदयमहात्म्यशालिन इत्यर्थः ।

सायामुच्यते यत् किञ्चति । यज्ञाय कर्मेति प्रयोजकये यज्ञे कर्मेति प्रयोगान् यज्ञपदं, 'न प्रथमयज्ञो प्रवृज्यात्' इत्यत्रेव प्रयोगपरमिति विशदितं भावप्रकाशिशायाम् । यद्वा यज्ञपदं यथाश्रुतमेवास्ति । यज्ञ-कृत्यं रासमर्थः । यज्ञो हि नाम प्रज्ञेयज्ञो देवो देव्यज्ञो द्रव्यत्यागः । तथा च यज्ञस्वरूपान्तर्गतमुद्देशत्यागादिरूपं कर्मेति यज्ञे कर्मत्व-स्यार्थः । तेन प्रधानकर्मप्रदणम् । अङ्गं सर्वं यज्ञियं कर्मत्वेन गृह्यते ।

पट्विंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेयामेकैक एव तावान्
यावानसी पूर्वे ॥ ३ ॥

तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक् सृष्टाऽऽविरबुभूपन्निरुक्तरा
मूर्ततरा । साऽऽत्मानमन्वेच्छत् । सा तपोऽतप्यता । सा ग्रामूर्च्छत् । सा
पट्विंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान् वाङ्मयान् वाक्चित्तः

पट्....पूर्वः । पट्विंशत्सहस्रसंख्याकानामर्चनीयानामग्नीनामेषां
मध्ये एकैकोऽप्यग्निः पूर्वोक्तेष्टकचिनाग्निसदृश इत्यर्थः । इष्टकचित्तस्याग्नेः
स्वाङ्गिमूतक्रतुद्वारेण यत् फलम् , तदेव मनश्चिदादीनामपि विद्यामय-
क्रतुद्वारेण फलमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३ ॥

वाक्चित्तः— वाग्निद्रियव्यापाराः ।

वाक्चित्तो वाग्निद्रियव्यापारा इत्यादि । मनश्चिच्छन्दे उक्त्या रीत्या
वाक्चित्तदादिपदेष्वपि व्युत्पत्तिः प्रदर्शनीयेति, 'आत्मनोऽग्नीनर्कान्
वाङ्मयान्' इति वापसंवाग्धिषु वाग्विकारेषु अग्नित्वरुथनयलेन
यान्पदं वाग्व्यापारपरम्, चित्पदं चयनकर्मभूताग्निपरम्, उभयोर-
भेदारोपः इत्येव सिद्ध्यति । अथापि अग्निपदसमभिव्याहारादेव
वाग्व्यापारेषु अग्न्यभेदलाभात् व्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थं तावदुक्ताद्यपि
अन्ततः वाग्व्यापारमात्रं वाक्चित्तपदेनेह विरक्षितं शुक्रमिति
निष्कृष्यैवमुक्तम् । रीतिरिति ऋग्वेदेऽप्यन्ततो भाष्या, 'अग्नीन्...
मनश्चित्तः' इत्यत्र । 'मनो' इत्यत्र तु अग्निपदान्तरा-
चित्तपदमग्निसमर्प

इत्यादिवाच्यं ।

ते वार्चवाऽऽधीयन्त वाचाऽऽचीयन्त वार्चेषु ग्रहा भगृहन्त वाचा-
स्तुवत वाचाऽशस्सन् । यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते, यत्किं च
यज्ञियं कर्म, वार्चव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्तसु वाङ्मयमक्रियत ।
तद्यत् किं चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति, तेषामेव सा वृत्तिः ।
तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु
शस्सन्ति । एतावती वै वाचो विभूतिरेतावती विरुष्टिरेतावती
वाक् । पदत्रिंशत् सहस्राण्यग्रयोऽर्कस्तेषामेकैक एव तावान्
वावानसी पूर्वेः ॥ ४ ॥

सा वाक् प्राणमश्नुत । सोऽयं प्राणः खृष्ट आविरबुभूषभिरुक्ततरो
मूर्ततरः । स आत्मानमन्यैच्छत् स तपोऽतप्यत । स प्रामूच्छत् । स
पदत्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्हन्प्राणमयान्प्राणचितः ।
ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाचीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा भगृहन्त
प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशस्सन् । यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च
यज्ञियं कर्म प्राणेनैव तेषु तत् प्राणमयेषु प्राणचित्तसु प्राणमयम-
क्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा वृत्तिः ।
तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवन्त तेषु
शस्सन्ति । एतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती विरुष्टिरेतावान्
प्राणः । पदत्रिंशत् पूर्वेः ॥ ५ ॥

स प्राणश्चक्षुरश्नुत । नदिदं चक्षुः खृष्टमाविरबुभूषभिरुक्ततरं
मूर्ततरम् । नशात्मानमन्यैच्छत् तत्तपोऽतप्यत तत् प्रामूच्छत् । तत्
पदत्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्हन्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितः । ते
चक्षुर्पेवाऽऽधीयन्त चक्षुषाचीयन्त चक्षुर्पेषु ग्रहा भगृहन्त चक्षुषास्तु-
वन्त चक्षुषाशस्सन् यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म

वार्चयेत्यादि । वाग्यपापरात्मकेष्वग्निषु वाग्यपापरात्मकानि
कर्मणि वार्चवाक्रियन्त=वाग्यपापरोद्धवाग्यसन् । वाग्यपाप
एव यज्ञसंयन्धिसंयोरूपा भाव्या इति यावत् । (४) ॥ एवमग्रेऽपि ।

चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत । तद्यत्किं
चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽदधति
तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्त्येतावती
वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विस्फुटिरेतावच्चक्षुः । पटत्रिंशत्...पूर्वः ॥ ६

तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रोत्रं स्पृष्टमाविरबुभूपन्निरुक्ततरं
मूर्ततरम् । तदात्मानमन्यैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत् । तत्पट-
त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनरुन् श्रोत्रमयाऽश्रोत्रचितः । ते
श्रोत्रेणैवाऽऽधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्यन्त श्रोत्रे-
णास्तुवत श्रोत्रेणाशस्सन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं
कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत । तद्यत्किं
चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽ-
दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्ति ।
एतावतीवै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विस्फुटिरेतावच्छ्रोत्रम् । पट-
त्रिंशत्... पूर्वः ॥ ७ ॥

तच्छ्रोत्रं कर्मसृजत । तत्प्राणान् शमिसममूर्च्छदिमसंदेध(?) मन्त्र-
संदेहमहृत्स्नं वै कर्मते प्राणेभ्यः । अहृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः ॥ ८

तदिदं कर्म स्पृष्टमाविरबुभूपत् निरुक्ततरं मूर्ततरम् । तदात्मान-
मन्यैच्छत् तत् तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत् । तत्पटत्रिंशत्सहस्राण्य-
पश्यदात्मनोऽग्नीनरुन् कर्ममयान् कर्मचितः । ते कर्मणैवाऽऽधीयन्त
कर्मणाचीयन्त कर्मणैषु ग्रहा अगृह्यन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशस्सन् ।
यत्किञ्च यज्ञं कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्म-
मयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतानि कर्म
कुर्वते तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्
गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्ति । एतावतीवै कर्मणो विभूति-
रेतावती विस्फुटिरेतावत्कर्म । पटत्रिंशत् . पूर्वः ॥ ९ ॥

कर्मचितः—वाग्निन्द्रियातिरिक्तकर्मेन्द्रियव्यापाराः ।

तत् धर्माग्निमसृजत । आचिस्तरा चा अग्नि कर्मण । कर्मणा
हेन जनयन्ति ; कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्नि सृष्ट आचिरबुभूषत् निरुक्ततये भूर्ततर । स
आत्मानमन्यैच्छत् स तपोऽतप्यत स प्रामू-छन् स पट्विंशत्सह-
स्राण्यपदयदात्मनोऽग्नीनकनिग्निचित । तेऽग्निर्माऽऽधीयन्नाग्नि-
नाचीयन्नाग्निनेषु ग्रहा अगृह्णन्ताग्निनास्तुजनाग्निनाशंसन् । यत्किं च
यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञिय कर्म अग्निनेव तेषु तदाग्निमयेऽग्नि-
चित्स्वग्निमयमक्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेष सा
एति । तानेयाऽऽदधति ताश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुजने
तेषु शंसन्ति । एतावती वा अग्नेर्विभूतिरेतावती यिष्टुष्टिरेतावानग्नि ।
पट्विंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कः । तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ
पूर्य ॥ ११ ॥ ते हेते विद्याचित एव । तान् हेतानेव विदे सर्वदा सर्वाणि

अग्निचितः जाठराग्निव्यापारा । ते हेते विद्याचित एव ।
एते मनश्चिदादय सर्वेऽपि विद्याचितः । विद्यार्था विन इत्यर्थः । न तु
मनश्चिदादीनामेव विद्यारूपचित्व (चित्त्वमेव) बोध्यते । तस्य सिद्ध-
त्वेन विद्याचित एवेत्यवधारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतो विद्याचि एवे-
त्यस्य, विद्यामयमानसप्रदादे क्रियामयव्यादशाहादिमत्त्वर्थत्ववत् विद्या
मयस्य मनश्चिदादे प्रसक्तस्य क्रियामयकत्वर्थत्वस्य प्रतिषेधार्थमेव ॥

तान् ह स्वपते । एवविदे विद्यामयकतुमते आपते व्यपते च
सर्वाणि भूतानि सर्वदा अग्नि चिन्वन्तीत्यर्थः । सार्थकारिकसंभूतः-

तस्य सिद्धत्वेनेति । “वाद्यजनश्चक्षुरादिव्यापाराणामिष्टादिवत्
चयनानुपपत्तेर्मनसा सपादिनाग्निचेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि” इति
धीभाष्योक्तरीत्या सिद्धत्वेनेत्यर्थः ।

स्वपते इत्येतत् एवविदे इत्यस्य विशेषणम् ।

भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वयते । विद्यया हैवैत एवंविदधिता भवन्ति ॥२२॥

कर्तृकमनो-व्यापाराः अस्मिन्वदृष्टिनिशिष्टाः । विद्याव-पुरुषशेषभूताः चयन-
रूपा एवाऽऽसन्नित्यर्थः । अत्र सर्वभूतकर्तृकमर्ककाल-व्यापिमनोव्यापार-
रूपाग्नेः परिमितकालकर्तृकक्रियामयकत्वनुपवेशासामर्थ्यात् विद्यामय-
कताधनुपवेशसामर्थ्याच्च मनश्चिद्रूपोऽग्निः न मानसमदृक्त्वत् क्रियामयकत्व-
नुपवेशी ; अपि तु विद्यामयकत्वनुपवेशीति द्रष्टव्यम् । ते हैते विद्याचित्तं
एवेत्येतद्वाक्यं विदुर्गोनि विद्यया हैवैन एवं विदधिता भवन्ति ।
एवंविद पुरुषस्य “विद्यया विद्यामयेन क्रतुना संबद्धाः मनश्चिदादयः
चिता भवन्तीत्यर्थः” इति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । “अत्र विद्ययेति
विद्या प्रयोजनतया हेतुः । विद्यार्थं चिता इत्यर्थः” इति वदन् भाष्यार्थ-
रूपातश्च । अत्र विद्यया हैवैत इति वाक्यस्य ते हैते विद्याचित्त एवेति
वाक्यविधरणरूपत्वस्य भाष्य एवाविकृतत्वात् विद्यानिन एवेत्यप्यापि
विद्यार्थं चित इति पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥

इति मनश्चिदाद्यग्निविद्यामयक्रतुवाग्नेयप्रकाशिका ॥

विद्यार्थं चित इति पूर्वोक्त एवार्थ इति । ननु कर्मण्यन्याख्याया-
मिति सूत्रत एव इयेनचिदादिगत् विद्याचित्तरदनपि निष्पाद्यमिति
विद्यार्थं चित इति कथम् ? नत्यम् । अथात्र चिद्यपदं न
मनोव्यापारव्यापारादिगतास्मिन्त्वभावनापरम् । अस्मिन्त्वभावनायां
चित्पदार्थग्न्यभेदानन्वयात् । मनश्चिनः वाक्चित्तः इत्यादिपदेः व्या-
पारेण्यभेदारोपस्य प्रागुक्तत्वात् । चित्पदार्थग्न्यभेदारोपस्य
मनोव्यापारादिगतास्मिन्त्वभावनायां पुनरुक्तं न्यत्याच्च । अतः विद्यापदं
भावनाविषयव्यापारलाक्षणिकं वाच्यम् । अस्मिन्त्वभावनारूपविद्या-
विषयभूता व्यापाराः चित्पदार्थभूताग्रय इत्युक्तं भवति । अत्राप्या-

१०. ५. ४.

अयं वाय लोके ण्योऽग्निश्चिन्तः ।

तस्याप एव परिश्रितो ऋतुः यजुष्मत्य इष्टः [राशयः?] सूददो-

अग्निलोभंभृगावपराणि उपासमानं नृण्युच्यन्ते अथ वाच...

चितः। एष चितोऽग्निः अथ लोकः गूलोः इत्यर्थः । ५५ । भूलोक्कृष्टिः
कर्तव्येति यावत् ।

तस्य।ऽऽप एव परिश्रितः। 'अश्नुज'नति परिश्रितति' इति
मिति । मिपरिपंच-जलेषु परिश्रितच्छिदितेषु समुद्रश्चकृष्टि कार्येत्यर्थः ।
मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः । यजुर्मन्तोपदेशेष्टकाय मनुष्यत्वबुद्धिः

प्रेङ्गनवस्ति भर्षस्य । धतो विद्यापदं विगङ्गाभूतानो यः पारादिपरम् ।
तत्र चित्तराशयेभिदः विद्याचि श्चेनोच्यते । तथा य त एते अग्नि-
त्वेनाभितन्यमान-विद्यार्थव्यापारा एवेति प्रवृत्तपूर्वत्वमर्थः । तत्र
विद्यार्थ-राशेः पराकारेणाधारणम् । एवं श्रुतौ विद्यापदस्य विद्यार्थ-
व्यापारपरत्वादेव त्वेवार्थविशेषणं सप्तमारेणपि विद्येत तु इति
विद्यापदप्रयोगः, त-प्रतिनिर्देशरूपत्वात् पूर्वोक्ते क्रियार्थव्यापारकारार्थे
क्रियापदप्रयोगश्चेत्यर्थेयम् । "विद्ययेति प्रयोजनतया हेतुः" इति
व्याख्यानव्याख्यातमपि पर्यवसानं नुबध्य न तु विद्यार्थं चित इति
विगङ्गाभिप्रायेण । ऋतुज्ञानस्यानुगोच्यत्वात् । श्रीभाष्येऽपि
विद्यार्थमिति अत्रापि-या, "विद्यया विद्यामयेन कर्तुना संबन्धः
चित्ता भवन्ति" इत्यर्थेन यथं विद्यं विदित इत्यत्र विद्यापदे विद्यासंग्रहादे
लाक्षणिकमिति स्पष्टं दर्शयति । संग्रहशब्दद्वारादिर्दीप्त्या
विद्यार्थत्वरूप एव । "विद्यया हेतुने एवंविद्विज्ञता भवन्ति" इति प. ५५
विद्ययेति इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । विद्यासंग्रहो गते चित्ता भवन्तीति
भाष्यानुमारेणार्थः । अतः टीकोक्तं प्रयोजनपरमार्थम् ।

हा ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्निर्लोकम्पृणा ।
तद्वा एतत् सर्वमग्निमेवामिसंपद्यते । तत् सर्वोऽग्निर्लो-
कम्पृणामभिसंपद्यते ।

कर्तव्येत्यर्थः । पञ्चवः सूददोहाः । सूददोहाः—‘सूदपेदकः दोहाः ता
वस्य सूददोहसः’ इत्युपधेया इष्टकाः । अन्येषु सूददोहेषु पशुत्वबुद्धिः
कार्येत्यर्थः ।

ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् । इष्टकासन्ध्याच्छादनाथं
गोमयेषु ओषधिवनस्पतित्वबुद्धिः कार्येत्यर्थः । आहुतयः समिधः ।
स्यण्डिलाग्नौ क्रियमाणामु आहुतिषु इन्धनत्वबुद्धिः कर्तव्या । अग्निर्लो-
कम्पृणा । भूततृतीयरूपोऽग्निः लोकंपृणच्छिद्रंपृणेति मन्त्रोपधेया
इष्टकेत्यर्थः । ‘पृण प्रीणने’ इत्येतस्मात् तौदादिकात् लोकं पृणतीत्ये
तस्मिन्नर्थे मूलविभुजादित्वात् कपत्यये, ‘लोकस्य पृणे मुं वक्तव्यम्’
इति मुमागमे स्त्रीत्वात् टापि लोकंपृणेति रूपसिद्धिः ।

तद्वा एतत् सर्वमग्निमेवामिसंपद्यते । ‘अयं वाव लोक’
इत्यादिनिर्दिष्टे भूलोकसमुद्रजलमनुष्यपञ्चादिकं सर्वं भूततृतीयमग्निमे
वामिसंपद्यते । अग्निलीने भवनीत्यर्थः । तत् सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणा

‘पृण प्रीणने’ इति पाठः शुद्धः ; न तु प्रीण प्रीणन इति । न चात्र
दर्शिता प्रक्रिया पूर्वविकल्पाधिकरणान्तिमसूत्रभुतप्रकाशिकाविरुद्धेति
वाच्यम्—तत्र दृश्यमानस्य टीकापाठस्य अशुद्धत्वात् लोकंपृणारूप-
सुप्रसिद्धेष्टकाविषयत्वात् मूलस्य । लोकंपृणाया लोकंपृणात्वम्,
छिद्रंपृणाशब्द इव चयनभूषदेशपूरकत्वरूपार्थं तस्य शब्दस्य
व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन कामं वर्ण्यताम् । विवक्षितो वाक्यार्थः पुनरयमिति ।

स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥१॥

अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव संधिः

परिश्चितः । परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी संघत्तः । ताः परिश्चितो

वयाँसि यजुष्मत्य इष्टका चर्पँसूददोहा मरीचयः पुरीषमाहुतयः

समिधो वायुलोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं वायुमेवमभिसम्पद्यते ।

तत् सर्वोऽग्निर्लो पद्यते ॥ २ ॥

धीर्ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्चितो यथा ह वा इदं

कोशः समुच्छिन्न एवमिमे लोकः अप्सवन्तस्तथा इमोल्लोकान् परेणा-

पत्ताः परिश्चितो देवा यजुष्मत्य इष्टका यदेवैतस्मिद्धोकेऽग्रं तत्सद-

दोहा नक्षत्राणि पुरीषमाहुतयः समिध आदित्यो लोकम्पृणा तद्वा-

एतत्सर्वमादित्यमेवमभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निर्लो पद्यते ॥ ३ ॥

आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्चितस्ताः

पष्टिश्च क्षीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै क्षीणि च शतान्यादित्यं

दिशः समन्तं परियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः पष्टिश्चैव क्षीणि

च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै क्षीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मय-

मभिसपद्यते । 'एषोऽग्निश्चित' इत्यादिनिर्दिष्ट सर्वावयवयुक्तोऽग्नि

लोकम्पृणामिष्टका प्राप्य समाप्तो भवतीत्यर्थः । लोकम्पृणाया पूरणार्थं

त्वेन तदन्तरवाद्भिसमाप्तेरित्यर्थः । ततश्च सर्वाभिमपतिकर्मभूने भूतवृत्तौ

यामौ सर्वावयवयुक्तस्यष्टिलग्न्यभिसपतिकर्म(धर्म)भू-लोकम्पृणादष्टिरप-

पद्यते इति भावः

स यो हैतदेव... सर्वमभिसंपद्यते । एवम्-उक्तेन प्रकारेण

एतत् एतमग्निम्—लिङ्गव्यत्ययद्वन्द्वस—लोकम्पृणा यो वेद, एनं

विद्वासव एतत् सर्वं तमभिसपद्यते । शेषभूततया आग्रयतीत्यर्थः ।

एवमुत्तरेष्वपि । उत्तरलोपयोगमान्यात् नार्थो लिख्यते ।

स्तयत्परिथित्सु यजुष्मतीः प्रन्यर्पयति रश्मींस्तद्विष्णु प्रत्यर्पयत्यथ यद्-
 न्तरादिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहाः अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चाक्षं
 नत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च रश्मय इति
 चाख्यायते तल्लोकमृणा । तद्वा एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति
 चारयायते । तत्सर्वोऽग्निर्लो . ॥ ४ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त-
 विंशतिर्नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं
 नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधिपद्विंशत्ततो
 यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः पष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि परिथितः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि-
 पद्विंशत् स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे
 प्राणा द्वे शिर एव पद्विंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो व्यक्षरं हि शिरोऽथ
 यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा अथ यन्नक्षत्रेऽथं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः
 समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्यारयायते तल्लोकमृणा । तद्वा एतत्सर्वं
 नक्षत्राणीत्येवारयायते । तन्मर्वोऽग्निर्लो . ॥ ५ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्हृत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
 बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं
 बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

छन्दांसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि
 चतुर्वृत्तराणि तृचानि सैवाः सप्त च शतानि विंशतिश्चाक्षरान्यधि-
 पद्विंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः
 पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिथितः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्म-
 त्योऽथ यान्यधि पद्विंशत् स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदा-
 त्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पद्विंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो
 व्यक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥

तस्यै वा एतस्य पटत्रिंशदक्षरायै नृह थ यानि दश प्रथमान्य-
क्षराणि सा दशदक्षरपदा ॥ यानि विंशति सा विंशत्यक्षरा
द्विपदाथ यानि त्रिंशत् सा त्रिंशदक्षरा त्रिपदाथ यानि चतुस्त्रिंशत् सा
चतुस्त्रिंशदक्षरा चतुस्त्रिंशदक्षरा चतुस्त्रिंशदक्षरा चतुस्त्रिंशदक्षरा
स्वराडथ यत्सद्यश्च दामिरयमग्निदिग्गतस्तदतिच्छन्दास्ता उ सर्वा
इष्का एषेष्टेति वीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनप गायत्रीऽग्नि-
मृदाय इति वीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनो एवैव गायत्रीऽथ
यदन्तरा छन्दसी तत्सुददोहा अथ यच्छन्दस्सत्र ॥ पुरीष ता आहु-
तयस्ता समिधोऽथ यच्छन्दासीत्याख्यायते तल्लोऽम्पृणा । तत्रा
एतत्सर्वं छन्दासीत्येवाख्यायते । तत्सर्वोऽग्निर्लो ॥ ८ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत् । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते एकविंश च स्तोम
बृहती च छन्द ॥ ९ ॥

सप्तःसरो ह त्वेवैपोऽग्निश्चित । तस्य रात्रय एव परिधितस्ता
पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
सप्तःसरस्य रात्रयोऽहानि यजुःप्रत्य इष्टास्ता पष्टिश्चैव त्रीणि च
शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सप्तःसरस्याहान्यथ
या अमू पटत्रिंशदिष्का अतियन्ति य स त्रयोदशो मास आत्माऽर्ध
मासाश्च ते मासाश्च चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासा अथ
यदन्तराहोरात्रे तत्सुददोहा अथ यदहोरात्रपत्र तत्पुरीष ता आहु-
तयस्ता समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोऽम्पृणा । तत्रा
एतत्सर्वं अहोरात्राणी येवाख्यायते । ॥ सर्वोऽग्निर्लो ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत् । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते एकविंश च स्तोम
बृहती च छन्द ॥ ११ ॥

आत्मा ह त्वेवैपोऽग्निश्चित । तस्यास्थीयव परिधितस्ताः

पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
 पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः पष्टिश्चैव त्रीणि च
 शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
 या अमूः पट्विंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मा
 प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे
 तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालं हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि संततानि
 तत्सूददोहा अथैतत्तथं येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम-पट्त्रांसमिति
 तत्पुरीषं पतिवति ता आहुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मे-
 स्यात्पायते तद्दोहकशृणा । तद्वा एतत्सर्वमात्मेत्येवात्पायने ।
 तत्सर्वोऽग्निलो ॥ १२ ॥

ता वा ण्ता एव चिंशतिर्बृह ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निश्चितः । आपो धे
 सधे देवाः सर्वाणि भूतानि ता हृता आप एवैषोऽग्निश्चितस्तस्य
 नाव्या एव परिधितस्ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह
 वै त्रीणि च शतान्यादित्य नायाः समस्त परियन्ति नाव्या उ एव
 यजुष्मत्य इष्टकास्ताः पष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह
 वै त्रीणि च शतान्यादिय नाव्या अमिक्षगन्त्यथ यदन्नरा नाव्ये
 तत्सूददोहा अथ या अमूः पट्विंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयो-
 दशो मास अयमेव स योऽयं दिग्गमय पुरुषः ॥ १४ ॥

तस्येते प्रतिष्ठे दक्षमथ पुष्करणे चापश्चादित्यमण्डले च क्षुर्वा
 याह नाधिन्द्राग्नी द्वे स्वयमावृण्णे इय चान्नरिश्त च तिलो त्रिभ्य-
 ज्योतिष एता देवता अग्निर्वायुगदित्य ण्ता ऐव देवता त्रिभ्य
 ज्योतिर्वादिदार्तयाः स संस्मरः स आत्मा पञ्च नाक्सद पञ्च पञ्च-
 चूडा. स यदस्ते देवा अथ यद्विष्णीं च स्वयमावृण्णा चादमा
 पृश्निर्वाधितेऽग्निर्निर्वायते सा पञ्चविंशी लोकशृणार्थं यजुः पट-
 विंशी मोऽस्यैव सर्वम्याग्रमेवात्मा स ण्य मयीसानयां मये स

एष सर्वैः कामैः सम्पन्न आपो वै स्वैः कामाः । स एषोऽकामः
सर्वकामो न ह्येतं वस्यन्न काप ॥ १५ ॥ तदेव श्लोको भवति—

विद्यया तदारोहन्ति यत्त कामाः परगता ।

न तत्र दक्षिणः यान्ति नाविद्वांसस्तस्मिन् ॥ इति ।

न हेन त लोकं दक्षिणामिर्न तपसाऽनेवंविदश्नुते । एव-
विद्वांसो हेन स लोकः ॥ १६ ॥

अग्नें पुरीषम् चन्द्रमा आहुतयो नभ्रताणि समिधो यच्चन्द्रमा
नक्षत्रे वसत्याहुतिस्त समिधि वसत्येतद् वा आहुतेरग्नमेवा प्रतिष्ठा
तस्मादाहुतिर्न क्षीयते एतज्ज्यस्या अग्नमेवा प्रतिष्ठाऽथ यद्देवा
इत्यारयायते तल्लोकम्पूणा । तद्वा एतत्सर्वं देवा इत्येवाख्यायते ॥ १७

तदेतद्व्याऽभ्युक्तम्—विश्वे देवा अनु तत्ते यजुरिति । सर्वाणि
ह्यन भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति । तत्सर्वोऽग्निरात्मिणामभि-
सम्पद्यते । ॥ यो हेनदेवं वेद लोकम्पूणामेन भूतमेतत्सर्वमभि-
सम्पद्यते ॥ १८ ॥

ता वा एताः एकविंशतिर्बृहत्स । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
पृथ्वी स्वर्गो लोकास्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंश च स्तोमं
पृथ्वी च छन्दः ॥ १९ ॥

विद्यया तदारोहन्तीति । अत्र चित्याग्निनि-प्रकरणे देवयान-
श्रवण प्रासङ्गिकम् अहीननयान् परविद्याप्रकरणान्वयि स्यात् इति
कार्ष्णिधिरणश्रुतप्रकाशितयामुक्तम् । अत्र अहीननयादित्यस्य, 'तित्य
एव साहस्योपसदः, द्वादशाहीनस्य' इति ज्योतिषोमप्रकरणे
द्वादशोपमन्त्र्यश्रवणेऽपि अहीनपदमुपयार्थानुरोधेन प्रवृत्तज्योतिषो-
मानन्वितस्य तस्य द्वादशोपसत्त्यस्य अहीने उत्कर्ष इति (३३८)
पूर्वमीमांसोक्तन्यायादित्यर्थः । तथा च विद्यया देवयानप्राप्तिर्यादृशे
अकामत्वे पुनः संपन्ने सति संमान्या, तादृशप्रकामत्व चित्याग्नि-
विद्यया सर्वकामसंपन्नस्य भवति क्रमेणेतीहाथोऽभिमत स्यात् ।

१०. ५. ५.

कुत्रिहं वाजथन्सोऽग्निं चिन्त्ये । तर्होवाच सुश्रगाः कौप्यो
गौतम ! यदग्निमचैपीः, प्राञ्चमेनमचैपीः प्रत्यञ्चमेनमचैपीन्यञ्चमेन-
मचैपीरुत्तानमेनमचैपीः ॥ १ ॥

यद्यु हैनं प्राञ्चमचैपीः, यथा पराच आसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्य-
मुपाहरेत्, तादृक् तत् न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

यद्यु वा एनं प्रत्यञ्चमचैपीः, कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छनकार्पीः ॥

यद्यु वा एनं न्यञ्चमचैपीः । यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं
प्रतिष्ठापयेत् तादृक् तन्नैव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्यु वा एनमुत्तानमचैपीः, न वा उत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभि-
वेदति, न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्यं उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच—प्राञ्चमेनमचैपं प्रत्यञ्चमेनमचैपं न्यञ्चमेनमचैप-
मुत्तानमेनमचैपं सर्वा अनु दिश एनमचैपमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ स्रजौ तत्प्राद्व चीयतेऽथ
यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपधाति प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तत्प्रत्यञ्च चीयतेऽथ
यन्न्यञ्चं कूर्ममुपदधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यद्व
चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपधात्युत्ताने स्रज्चावुत्तानमुत्खलमुत्ताना-
मुत्तां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वा अनु दिशः परिसर्धमिष्टका उपद-
धानि तत्सर्धतश्चीयते ॥ ७ ॥ अथ ह कोपा धावयन्तः निरुद्धशिर-
समग्निमुपाधावयाञ्चक्रुः तेषां हेक उवाच धीर्धं शिरः श्रियमस्य
निर्वाहीत् सर्वज्यानि ज्यास्यत इति । स ह नयैवास ॥ ८ ॥

अथ हेरु उवाच । प्राणा धै शिरः प्राणानस्य निर्वाहीत्क्षिप्रंऽमुं
(क्षिप्रममुं) लोकमेण्यतीति स उ ह तयैवास ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वो वा एष एतर्चीयते । यद्दर्भस्तम्यो लोमेष्टकाः पुष्करपर्ण-
रुद्धमपुरुषा स्रज्वा स्वयमावृण्णा द्वेष्टका द्वियजुरेतःसिर्वा विध्व-
ज्योतिर्ऋतन्ये अगाढा कूर्मोऽय हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमांशिरो
यश्चिन्तेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरुद्धेत् ॥ १० ॥

इदञ्च चिन्तिन गुणोपपन्नापादे । तत्र-मनश्चिदादयो विद्या-
मयामय क्रियामयकवञ्जना क्रिया एव । एषाञ्च विदिताना फला-
काङ्क्षाया पूर्वत, 'असद्वा इमम आसीत्' इतीष्टकचिताग्ने प्रस्तुत-
त्वात् तस्य च कृत्यव्यभिचारिण्येन कृतुपस्थापकत्वात् तेन च कृतोः
संनिहिततया, सन्निहितेन कृतुना एकवाच्यैव कल्प्यते । न च तस्य
कनोरिष्टकचित्ताग्न्यविरुद्धत्वात् कथं तत्र विद्यामयस्य मनश्चिदादेरग्नेः
समावेश इति वाच्यम्, विकल्पेन समावेशोपपत्ते । न च—एक
कार्यत्वं एव विकल्प स्यात् न हीष्टकचिताग्ने विद्यामयमनश्चिदाद्यग्ने
ध्वैककार्यत्वं संभवति, इष्टकचिन् विमर्शम्याग्निघाग्नस्य विद्यामयैर्मनश्चि-
दादिभिः कर्तुमशक्यत्वात्—इति वाच्यम्—'अग्निप्रतिषेधात्'

वातिके—पञ्चार्थत्वप्रमाणमिति । वार्तिकतः पञ्चार्थत्वस्याय-
गमादित्यर्थः । ननु चयनसंस्कृतस्थण्डिलविशेषरुग्नी आहवनीय-
कृपाग्निनिक्षेपेण तत्र होमकरणात् अस्ति स्थण्डिलस्य यागसंरन्धः ।
ईष्टशस्थण्डिलमन्तरेणापि यागः क्रियताम् । तदा उत्तरवेदिमात्र-
माहवनीयाधारः । चयनपक्षे उत्तरवेद्याऽस्य समुच्चयः । तत्र, इयेन-
चित्तं चिन्दीत स्वर्गकामः इत्यादिप्राप्त्यवलात् स्थण्डिलगतइयेना-
धारतादेः फलं स्वर्गादीत्यपीष्यते । अथापि इष्टकचित्तस्याग्नेरपि
पञ्चादिफलार्थत्वेऽपि आहवनीयाधारतया यागोपकारकत्वात् गुण-
फलसंबन्धविधायणसंभवात् कृत्वाश्रितेन इष्टचित्तेन फलसिद्धिः
सुप्रचा । न हि इष्टकचित्तस्येवाऽऽहवनीयाधारत्वं विद्यामयस्य
संभवति । अतः कृत्वाश्रितत्वस्य दुर्बलत्वे कृतुप्रयत्ननिवेशायोगात्
कथं तेन सह विकल्प इति चेन्न—'तेषामेकैरु एव तावान् यावानसौ
पूर्वः' इति वाक्येन इष्टकचित्तकार्यं विद्यामयविनियोगात् आहव-

इति सूत्रे वार्तिके, 'पशुकामश्चिन्नीत' इत्यग्रेः पश्चर्कत्वश्रवणात् पधादि-
लक्षणफले विद्यामयस्यापि साधनत्वसंभवात् विकल्पोपपत्तेः। न च विद्या-
रूपस्य क्रियाज्ञत्वं न दृष्टमिति वाच्यम्—द्वादशाहे दशमेऽहनि अविवावय
नामके विहितस्य मानसग्रहस्य विद्यामयस्यापि क्रियामयकत्वज्ञत्वदर्शनात्।
किञ्च, 'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति विद्यामयेषु मन
श्चिदादिषु इष्टकचित्तामिकार्यातिदेशात् तद्वदेव क्रियामयकतूपका-
रका.—इति, "पूर्वदिक्कल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया गानसवत्",
"अतिदेशश्च" इति द्वाभ्यां मूलाभ्यां पूर्वपक्षे प्राप्य मिद्वान्तितम्—

'विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च ।' मनश्चिदादिः विद्यैव =
विद्यामयकत्वज्ञभूतेत्यर्थः । विद्यारूपत्वस्य पूर्वपक्षेऽपि भवेन तस्य
असाधनीयतया विद्याशब्दस्य विद्यामयकतुशेषत्वार्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् ।
निर्धारणात् = 'विद्याचित एव' इति निर्धारणादित्यर्थः । विद्यामया-

नीयाग्निधारणस्य साक्षादभावेऽपि तदध्यात्मभावस्य कार्यकारत्व-
स्वीकारात् । अस्तु वा दृष्टविधया इष्टकचिन्मयाहवर्नायाधारत्वाग्नि-
विद्यामयस्यापि अदृष्टविधया तत् ; वचनबलात् । नास्ति वचनस्याति-
भार इति न्यायात् । मानसग्रहस्य मनसैव निष्पाद्यग्रहणासादनस्तोत्र-
शस्त्रादिकतया न त्व स्तोत्रशस्त्रादीनां स्वरूपेणासत्तां ज्ञानस्य वास्तव-
स्तोत्रशस्त्रादिवत् कृतूपकारकल्पनवत् इहापि कल्याणस्य संभवात् ।
अग्निरहस्ये कर्मस्रण्डे एषामनुबन्धादेव प्रकरणात् कृतूपकारकल्पनं
हि सुकर्तमिति पूर्वपक्ष्याशयात् । विद्याशब्दस्येति । सूत्रे लाक्षणिक-
विद्याशब्दप्रयोगः विद्याचित एवेति श्रुत्यनरोधेनेति तदर्थविचारा-
वसरे दर्शितमनुसंधेयम् ।

नामेव मनश्चिदादीना विद्याचित्त एवेत्युक्ति 'शेषिणोऽपि विद्यामय-
त्वमेव, न क्रियामयत्वम्' इति प्रतिपादयति । न च विद्यामय एव
क्रतुरिति अत्र न दृश्यत इति वाच्यम्—'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते,
यत् किञ्च यज्ञियं कर्म' इति वाक्येन यजानाः तदज्ञानाश्च मनोमयत्व-
प्रतिपादनेन विद्यामयक्रानोर्दर्शनाच्च विद्यामयक्रतुशेषत्वमेवेत्यर्थः ।

ननु, 'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत् किञ्च यज्ञियं कर्म,
मनमैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत इत्यत्र विद्यामयक्रतु-
प्रतीतावपि तत्र विध्यश्रवणात् न विद्यामयक्रतुशेषता, अपितु पूर्व-
प्रस्तुतेष्टकचिताग्न्युपस्थितत्वात् क्रियामयशेषत्वैवोचिता । अतो विद्यामय-
क्रतुशेषता बाध्यत इत्यत्राह—

“श्रुत्यादिबलीयस् बाध न बाधः” । श्रुतिर्लिङ्गवाक्याना प्रकरणात्
बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतस्य विद्यामयक्रत्वन्वयस्य प्रकरणेन न बाधः कर्तुं

विध्यश्रवणादिति । नात्र विद्यामयक्रतुस्वरूपविधायकवाक्या-
भावो विवक्षितः । तत्सदसद्भावविचारस्य, 'अनुबन्धाविध्यः' इत्यु-
परितनसूत्रे कार्यज्ञात् । किन्तु पूर्वमुक्तं विद्यामयव्रतं प्रति उक्त-
विधानामग्नीनामङ्गव्यवोधको विधिर्न श्रूयत इति । तथाच विनि-
योजकप्रमाणाभावात् न तदङ्गत्वम् । क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं तु प्रकरण-
रूपप्रमाणात् भवतीति भावः ।

न शेषित्वश्रुतित्वमिति । शेषित्वमुद्देश्यत्वम्, शेषत्वञ्च तदति-
रिक्तश्रुतिनारकत्वम् । तत् यथा विमक्तया शक्त्योच्यते, सा श्रुतिः ।
अतो द्वितीयाविमक्तिः शेषित्वे श्रुतिः, यथा व्रीहीनवहन्तीति ।
तृतीया तु तदतिरिक्तकरणस्वरूपकारकवाचिनीति अङ्गत्वे श्रुतिः ;
यथा, व्रीहिर्मिर्यजेति । न च विद्याया अङ्गत्वमिदेषम् । अतः

शक्यते । 'विद्यया हैवेते एतद्विदधिता भवन्ति' इति वाक्यप्रगता विद्ययेति
 तृतीया श्रुतित्वेन विदधि । ननु तृतीयायाः शेषत्वश्रुतित्वेऽपि न
 शेषित्वश्रुतित्वम् । अतो विद्यनेति तृतीयाश्रुत्या न विद्यामयक्रतोः
 शेषित्वं प्रतिपादयितुं शक्यते चेत्—तर्हि, ते हैते विद्याचित
 एव । विद्यया हैवेते एतद्विदधिता भवन्ति' इति वाक्यद्वयगत एवकारः
 श्रुतित्वेन विवक्षितोऽनु । तत्र एवकारश्रुत्या विद्यया विदधिता भवन्ति
 क्रतुशेषत्वे व्युत्पत्तिरिति न भवत्तु शेषमर्थोत्तिष्ठति ननु, 'त न'

करणव्यरूपमर्थमुपेत्य प्रयोजनतया हेतुताविशेष्यता हेतो तृतीयेयम् ।
 स चार्थो लाक्षणिको न कारणतः स्यात् स्यात् इति न तस्य ध्वन्योपपन्नान-
 त्रमिति भावः । इत्थम्भूतलक्षणतृतीयापक्षेऽप्येवं श्रुतित्वाभाव एव ।

अर्थात् सिद्धयर्थानि । ननु एवकारसमभिव्याहृतेन पदेन यत्र
 यत्संबन्धो यो बोध्यते, तत्र तदन्यतादृशसंबन्धनिषेध एवकारेण
 क्रियते । यथा भूतल एव घट इत्यत्र घटस्य भूतलवृत्तित्वे बोध्यमाने-
 तदन्यवृत्तित्वनिषेधः तत्तद्व्यवहारेण । एवञ्चेह यदि विद्याशेषतयातीर्ता
 न बोध्यते, एवकारेण तदन्यक्रियामयक्रतुशेषत्वं न निषिध्यते । यदि
 च तदर्थं साक्षात् तद् बोध्यते, तर्हि अर्थात् निवृत्तिरिति कथमुच्यते
 इति चेत्—उच्यते । विद्याचित एवेत्यत्र विद्य.विच्छेदः विद्याङ्ग-
 त्वमेवां न स्पष्टमाह । तदर्थश्च सांग्रन्धः । एवकारस्य पूर्वोक्तरीत्या
 कश्चिदर्थो निश्चितः । न विद्याचित्त्वस्य यादृशार्थस्वीकारे एव-
 कारस्यार्थं न स्यात्, तादृशोऽर्थः स्वीकार्य इति परिशील्य एवकारेण
 विद्येतराङ्गत्वनिषेधे क्रियमाणे तस्य सार्थम्प्रमित्यवधार्य विद्याचित्त्व-
 पदेन विद्याशेषस्याबोधने एवकारेण तदर्थोक्त्यसंभवात् पूर्वोक्तरीत्या
 एवकारार्थसिद्धयर्थमेव विद्याचित्त्वदं तदर्थकतया पश्चादवधार्यते ।
 अतोऽर्थात् सिद्धयतीत्युक्तम् । 'सिद्धयतु नाम तथैव । अथापि

हेतानेवविदे सर्वाणि भूतानि' इति सर्वाभूतसर्पक लब्धापिचरनाय मनसा
सपायस्य परिमितकर्तृकत्रिधामयक वनुपवेशास मन्थान सामर्थ्यलक्षण-
लिङ्गविरोधेन त्रिधामयकत्वनुपवेशे व्युदस्ते विधामयकनुशेषत्वसिद्धयति ।
तथा, एवंविदे सर्वाणि भूतानि चिन्वानि' इति त्रिधामममिद्व्याहाररूप-
वाक्यवशावपि विधामयकनुशेषत्वसिद्धि । ननु एतन्निदे इति चतुर्थी-
श्रुत्यैव त्रिधा शेषित्वावगमात् समामयाहारलक्षणभावस्य विधामय
कनुशेषत्वबोधकत्वं कुतोऽभ्युपेयमिति चेत् एवंविदे इति चतुर्थी-
श्रुत्या त्रिध वन शेषित्वबोधनेऽपि विधाया शेषित्वाबोधनेव वाक्येनेव
विधामयकनो शेषत्वस्य बोधनीयत्वात् ।

ननु विधामयकतौ विध्यनुपलम्भात् कः तच्छेषत्वमित्यत्राह,
“अनुप भाविभ्य प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्” । यज्ञानुबन्धि
ग्रहस्तोत्रगङ्गादीनाम्, 'मनसाऽस्तुत मनसाऽश्मन्' इत्यादिना
आज्ञात्वात् तेषाञ्च न व यमिचारित्वान्, त्रिधामयस्य च क्रतोरममव-
स्योक्तत्वात् त्रिधामयकनुशेषित्वबोधने यथा 'स यदि सोम विमक्ष
विद्याचित्पदमेव श्रुतिस्तु' इति चेत्—विश्रुतित्वात्स्य लक्षणैव
लभ्यतया तत्र तस्य श्रुतित्व सम्भवात् । एषकार एव तु श्रुति । अन्य
सम्बन्धनिषेधरूपमुर्यार्थकत्वात् । तत् सूत्रे श्रुतिपदमेवकारपरमिति ।
क्रतोरसमग्रस्येति । क्रतोरेतद्वृत्तित्वासमस्येत्यर्थः । यथेत्यादि ।
न सोममिति इत्यत्र एतद् वाक्य समाप्तम् । उपरि श्रुतेत्यादि तदुप-
पादकवाक्यान्तरम् । 'स्तिमिनी फलानि । तद् यत्रतत् सोम
प्रीणीयात्, तदेतानि फलानि प्रीणीयात्' इति बह्वचप्रहाणात्" इति
सोमनाथीये । अत्र एव स्तिमिनीचमसस्य फलचमस इति सोम
नामेति द्रष्टव्यम् । दृष्टत्वादिति । अथे भावः—राज्यप्रदेशान्येतरपदके

यिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ता सपिप्य दधन्युन्मृज्य तममै भक्षं
 प्रयच्छेत्, न सोमम्' इति । अत्र यागार्थद्रव्यसंस्कारभक्षणसगत्या
 स्तिभिनीचमसेषु (नीपुः) यागान्नयकल्पनस्य दृष्टत्वात् । अनुबन्धादीति
 आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । प्रजान्तरपृथक्त्ववत् । यथा
 प्रजान्तरदहरविद्यादिक क्रियामयात् क्रतोः पृथग्भूत श्रुत्यादिभिर्गवग्न्यने,
 एवमनुबन्धादिभिर्विद्यामय क्रतुः कल्प्यन् इत्यर्थः । दृष्टश्चानुवादस्वरूपेषु
 कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तम्, 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति ।

सोमयागे राक्षे वैश्याय वा यजमानाय न सोमं भक्ष्यत्येन दद्यात् ;
 किंतु इधिमिश्रन्यग्रोधकफलरसम् । सोमस्य फलान्यपि आनाय्य
 संपिप्य दध्ना संमेल्य तं संपादयेदिति प्रकृतवाक्ये धृत्यते । किमत्र यागं
 सोमेन कारयित्वा यजमानाय फलरसो भक्षणाय परमुपयोक्तव्यः,
 किं वा अनेन यागोऽपि कार्य इति मीमांसितं तृतीयपञ्चमे, 'फलच-
 मस' इत्यादिभिः सूत्रैः (४७-५१) । सिद्धान्तितञ्चैवम्—'न सोमम्'
 इति सोमरसभक्षणस्य बाधनात् तस्य च यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारक-
 तया प्रतिपत्तिरुक्त्यात् फलरसभक्षणस्यापि प्रतिपत्तिरुक्त्यात्प्रतीत्या,
 यागोपयोगाभावे च प्रतिपत्तित्वासिद्धेः एतत्साध्ययागविधिरुधीयत
 इति । अतो यजमानसंबन्धचमसे गृहीतः फलरसः सोमयागाङ्गत्वेन
 विधीयते विधिकल्पनया सोमवाधेन ; सोमद्रव्यकस्य फलद्रव्यकत्वा-
 योगात् । तद्वदिहापि मानसग्रहस्तोत्रशस्त्रादेः क्रियामयक्रतुनिवेशान-
 र्हस्य विद्यामयकत्वङ्गत्वस्य एवित्यतया विधिकल्पनेति । अत्रायं
 विशेषः—तत्र स्थित एव सोमयागे सोमवाधेन फलद्रव्यविनियोग-
 विधिमात्रम्, इह तु विद्यामयकत्वात्पत्तिविधिरपीति । एवमप्यविशिष्टा
 विधिकल्पनोभयतः ।

फलचमसस्थलमिदं विधिकल्पनोदाहरणतया वैशद्यार्थमुक्तम् ।

ननु, 'तेषामेकैक एव तावान् यावानमौ पूर्वः' इत्यतिदेशेन मकृतेष्टकचिताश्रितुर्यत्वावगमात् क्रियामयकत्वनुपवेशोऽवगम्यत इति चेत् — सत्ताह, "न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः" । न अतिदेशबलात् सर्वथा साम्यं वक्तव्यम् ; येन क्रियामयकत्वनुपवेशः स्यात् । स्वशेषिभूतकतुद्वारा फलजनकस्वरूपविवक्षितसामान्यमात्रेणाप्यतिदेश उपपद्यते । 'स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इत्यत्र संहर्तृत्वसामान्यविवक्षयाऽपि मृत्युशब्दः प्रयुक्तः । न तु सर्वथा साम्यं विवक्षितम् । तथात्वे मृत्युवत् मण्डलपुरुषस्यापि मृत्युलोकप्राप्तिः स्यात् । अन्यो विवक्षितसाधर्म्यमात्रेणापि, 'तेषामेकैक एव तावान्' इत्यतिदेशः उपपद्यते ।

"परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं मृत्युत्वात्त्वनुबन्धः" । परेण च ब्राह्मणेन अन्यपि मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं = तद्विधत्वं = विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते । परस्मिन् हि ब्राह्मणे, 'अयं वाव लोक एषोऽभिधितः । तस्याऽऽप एव परिश्रितो मनुष्या यजुप्सत्य इष्टकाः' इत्यारभ्य, 'सर्वोऽमिलोऽकृष्णगामभिसंपद्यते । स यो हितदेवं वेद लोक-ऽष्टणाम् एनं मृतमेतत् सर्वमभिसंपद्यते' इति सर्वभूताभिसंपत्तिफलायाः न त्विह सूत्रे तद्विग्रहात् । तत्र फलवमस्यागसंवन्धस्येति तत्र विद्यामय-फलतत्संवन्धयोरत्यन्ताश्रुतत्वाभावात् । 'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत् किञ्च यज्ञि वै कर्म ..मनोमयमक्रियत' इति श्रुत्यात् । विधिः परं न श्रूयते । अतः ईदृशस्थलान्तरमिप्रायेण दृष्टव्येति सूत्रखण्डं व्याख्याति दृष्टव्येत्यादिना ।

मण्डलपुरुषस्यापीति । विषयोऽयं पूर्वब्राह्मणस्थितः ।

१०. ५. ६.

[वैश्वानरविद्या]

अथ हैतेऽरुणे औपवेशी समाजम्भुः सत्ययज्ञः पौलुषिर्महा-
शालो जावालो बुडिल आश्वतराश्विरिन्द्रद्युम्नो भालुवेयो जन-
शार्कराक्ष्यः । ते ह वैश्वानरे समासत । ते यद् ह वैश्वानरे न समियाय ॥

ते होचुः—अश्वपतिर्न अयं केकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद । तं

क्रियामयकृत्वन्नमृताया विद्यायाः प्रतिपादनदर्शनेन मनश्चिदादीना
सापादिकामीना न क्रियामयकृत्वनुपवेशित्वम् । ननु मनश्चिदादीना
क्रियानुबन्धाभावे अग्निरहस्ये कर्मकाण्डेऽनुबन्ध किमर्थमित्यत्राह—
भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध । मनश्चिदादिषु संपादनीयानामग्न्यज्ञाना भूयस्त्वात्
तत्सन्निधादिहानुबन्धः कृत इति स्थितम् ॥

इति अग्निब्राह्मणप्रकाशिका ।

वैश्वानरविद्या प्रस्तूयते अथ...समियाय । पुल्लपठत सत्य-
यज्ञनामा, महागृहस्थो जवालासुतः, अश्वतराश्वसुतो बुडिलनामा, भालु-
विभुत इन्द्रद्युम्ननामा, शार्कराक्षसुतो जननामा एते पञ्चापि महर्षयः
उपवेश(श्चि ?) सुतस्मारुणस्य समीपमागता । ते सर्वेऽपि महर्षयः
वैश्वानरे विश्वेषा नराणां नेतरि परमात्मनि समासत एकीभूय विचार-
कृतवन्तः । तेषां वैश्वानरविषये बुद्धिर्न समियाय न सन्नताऽभूत् =
ऐक्यं न गता । परस्पर विवदमाना एव स्थिता इत्यर्थः ॥ १ ॥

उपवेशसुतस्येति । गृहदारण्यकान्ते (८-५) अरुणः उपवेशिशिष्य-
त्वेनोक्तः, 'उद्दालकोऽरुणात्, अरुण उपवेशो, उपवेशिः कुश्रेः' इति ।
ते इति अरुणप्रभृतिसर्वग्रहणम् । सत्ययज्ञादयः पञ्च महर्षयः

गच्छामेति । ते हाश्वरतिं कैकेयमाजग्मुः । तेभ्यो ह पृथगावमथान्

ते....प्रोवाच । कैकेयसुत. अधर्गति. अधुना वैश्वानरमुवाप्ते,
तमभ्यागच्छामेत्युक्त्वा तमाजग्मुः । तेभ्य प्राप्तेभ्य प्रत्येकं गृहान्

छान्दोग्येऽपि निर्दिष्टाः । परपक्ष महाशालजालस्थाने तत्र
प्राचीनशाल ओषमन्ययः । तत्र प्राचीनशाल इति ऋषिनामेति
अन्यप्रायन्यायानुसारेण भाष्यम् । इह महाशालवदं महागृहस्यार्थक-
मुक्तम् । महाशाल इदमिदं तत्र, ' ते ह्येते महाशाला महाधोद्वियाः'
इति सपेविंविशेषणनया प्रयुक्तत्वात् योगिकमस्वीयते, जायालोऽय-
मपीषमन्यः पक्षेति अत्रोपरि ओषमन्यवेति संबोधनादेव ज्ञायते ।
तदपञ्च प्राचीनशालश्चैव इति युक्तम् । परं यथं जायालः छान्दोग्य-
सत्यकामविद्याप्रसिद्धो जायालश्च यथैकः, तर्हि सत्यकामस्य तस्य
उपमन्युः पितेति इतो विज्ञेयम् । अन्योऽप्ययं भवितुमर्हति । सर्वथा
महर्षयः पञ्चमे एव छान्दोग्येऽपि निर्दिष्टा इति सुप्रचम् । एवमश्व-
पतिः कैकेयोऽप्युभयत्र समानः । तत्रोद्दालक आरुणिः गौतम उक्तः ।
अत्र तस्य पिता अरुण भीषत्रेदिर्गौतम उक्त इति भेदः प्रतीयते ।

एवं तत्तदुपास्यांशार्पणेऽपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते—तत्र मूर्धो-
पासक औषमन्ययः, इह तु जनः शार्कराक्ष्यः, तत्र चक्षुरपासकः
सत्ययज्ञः, इहेन्द्रद्युम्नः, तत्र प्राणोपासक इन्द्रद्युम्नः इह धुडिलः,
तत्र मध्यकायोपासको जनः, इह जायालः, तत्र वस्युगसको
धुडिलः, इह सत्ययज्ञ इति । गौतमस्तूभयत्र पादोपासक एव । एवमु-
पपादनवैषम्येऽपि तत्तदुपास्याकाराणां सर्वेषां मेलनं वैश्वानरविद्या-
यामित्येतदुभयत्राविशिष्टम् । अन्याशस्यार्थमादमात्रत्वात् तद्वैषम्यं
नोपास्याकारभेदमावक्ष्यति । कथावैषम्यशङ्का तु वक्ष्यभेदकत्वानया
या विभिन्नवैश्वानरोपासकत्वार्पणमात्रनात्प्रायेण वा परिहार्यम् ।

यत्तु किञ्चित् उपास्यांशेऽपि वैलक्षण्यं प्रतीयमानम्, यथा तत्र
दिव उक्तं सुतेजस्तमिह आदित्यस्योक्तं विश्वरूपस्थाने, दिवस्तु

पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्तसोमान् प्रोवाच । ते ह प्रातरसंविदाना
एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरे, उर त्वा यामेति ॥ २ ॥

स होवाच—यन्तु भगवन्तोऽनूचाना अनूचानपुत्राः, किमिद-
मिति । ते होचुर्वैश्वानरह भगवान्तस्मप्रति वेद । तं नो ह्यहीति ।

प्रत्येकं पूजाश्च कृत्वा, 'सहस्रदक्षिणैः सोमैर्घृदये । शुष्मभ्यं च बहु घनं
दास्यामि । तावन्तं कालमुपित्वा अनुगृह्यन्तु' इति प्रार्थयामास । ते...
त्वा यामेति । ते षडपि महर्षयः अपरेद्युः प्रातःकाले स्वरया परस्पर
मसंमन्त्र्यैव समिद्धारहस्ताः, 'त्वां शिष्यास्सन्तः उपगच्छाम' इति प्राप्ताः॥

स....किमिदमितीति । हे पूज्याः भगवन्तः ! श्रुताध्ययन-
संपन्नाः तादृशकुलप्रसूताश्च भवथ । भवतां किमविदितम् ? यदिदं
समिद्धारहस्ततया मदुपसर्पणम्, तत् किं कस्य हेतोः ? ते होचुः....

अतिप्रात्वमिति किञ्चिदिति,—तत्र शब्दभेदेऽपि अनुसंधेयोऽर्थ
एकरूप एवेति श्रुतप्रकाशिकायामेव समाहितमस्ति । प्रादेशमात्रत्वं
परम् एकतामापादयितुं शक्यं मिथमानं विद्यायां विरूपेण निविशते
इति परिशीलनीयम् । छान्दोग्ये निरूपणसरणी मूर्धादि रादान्तक्रम
आहतः, इह तु पादादिमूर्धान्तक्रम इत्यपि किञ्चित् । प्राणाहुत्याद्यज्ञ-
विस्तरद्व्यन्द्ोग्ये विशिष्यते । फलभेदशङ्काऽप्येवं परिहार्येत्यलम् ।

अनुगृह्यन्तु इति प्रार्थयामासेत्यनेन एषां प्रतिग्रहे अत्यन्तनैःस्पृह्यं
द्योतितम् । अत एव हि अमद्द्रव्यबुद्ध्या प्रतिग्रहमुपेक्षेरन्निति शङ्कया
राज्ञा तत्परिहारः कृतः ; याददम्—

‘न मे स्तेनो जनरदे न कद्र्यो न मद्ययः ।

नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥’

.... रक्षितं छान्दोग्योपनिषदा ।

स होवाच—सम्प्रति खलु न्या (वा ?) अहं वैश्वानरं वेद । अभ्याधत्त
समिध. उपेताः स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् । गौतम ! क त्व वैश्वानरं वेत्थेति
पृथिवीमेव राज्ञिमिति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा
वैश्वानर. । एत हि वै त्व प्रतिष्ठा वैश्वानर वेत्थ । तस्मात् त्वं प्रति-
ष्ठितः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एत प्रतिष्ठा वैश्वानर वेद, अप

ब्रूहीति । स्पष्टोर्थः । स स्थेति । स चाश्वपतिर्ब्राह्मणानां अत्राक्षणै-
रुपनयनम् अनुचितमिति मत्वा, हे महर्षय ! अहं वैश्वानरं जान एव ।
उपेताः स्थ । यूय पूर्वमेव स्वाचार्यं कृतोपनयना एव । अथवा उप
त्वा यामेत्युक्त्यैव यूयमुपेनप्राया एव = शिष्य वेनोपागतप्राया एव ।
आनीताश्च समिधं स्वस्वाग्निषु प्रक्षिपत । केवल मैत्र्यैवोपदेश्यामीति
[उवाचेति ४] भावः ॥ ३ ॥

वैश्वानरे विषदमानान् तान् आलोच्य ज्ञाताज्ञातांशुमुत्सया
तान् प्रत्येकं प्रष्टुमुपक्रमते ॥ होवाच वेत्थेति । गौतमगोत्रत्वात्
गौतमेति संबोधनम् । इतर आह पृथिवीमेव राज्ञिमिति होवाच ।
पृथिवीशरीरकात्मानमुपासे इत्युवाचेत्यर्थः । अग्नीकरोति ओमिति ।
उपदेष्टव्याशनुपदिशति एष वै प्रतिष्ठा— । त्वया उपास्यमानपृथिवी
शरीरकवैश्वानरात्मा प्रतिष्ठा । पृथि या सर्वभूताधारत्वात् प्रतिष्ठात्वम् ।
ततश्च सर्वभूताधारत्वलक्षणगुणयोगनिमित्तप्रतिष्ठासंज्ञोऽयं त्वदुपास्यमान
पृथिवीशरीरको वैश्वानरात्मेत्यर्थः । एत हि सर्वमापुरेति । स्पष्टो
ऽर्थः । एत फलप्रदर्शनेन प्रलोभ्य तस्य वैश्वानरात्मपादतया वैश्वान

भाव इति । उपनयनमकृत्वैवोपदेश इत्यर्थे एव छान्दोग्यैकरस्यम् ।

पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । पादौ त्वेतां वैश्वानरस्य । पादौ ते ग्लास्येताम्, (पादौ तेऽविदितावभविष्यताम्) यदि ह नागमिष्य इति॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम्, प्राचीनयोग्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । अप एव राजन्निति होवाच, एष धै रयिर्वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं रयिं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि । यो वा एतं रयिं वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । वस्ति(?)त्वा एष वैश्वानरस्य । वस्ति त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यत् । यदि ह नागमिष्य इति वा ॥)

अथ होवाच महाशालं जायालम्—अपमन्यव! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आकाशमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष धै बहुलो वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एतं बहुलं वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । आत्मा एव एष

रात्मत्वपर्याप्त्यधिकरणं (णत्वं) न भवति । अतो मत्समीपमागत्य अस्य श्रोतव्यमर्थस्याश्रवणे तव पादौ ग्लानौ भविष्यत इत्याह पादौ.... इति । एवमुत्तरत्वापि । पादावविदितावभविष्यतां यदि नागमिष्य इति पाठे अविदितौ अज्ञातौ = नष्टावित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं... । प्राचीनयोग्येति सत्ययज्ञस्य नामान्तरम् । गतिः धनम् । वस्तिः मूकस्थानम् । अहास्यत् अत्यक्ष्यत् । 'ओ हाङ्त्यागे' । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथ होवाच महाशालं... । मृतान्तरापेक्षया आकाशस्य विपुलत्वात् बहुलत्वम् । आत्मा मध्यकाय इत्यर्थः । छान्दोग्ये समान-प्रकरणे मध्यकायवाचिसं देहशब्दश्रवणात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

वस्ति वेत्यत्र वस्तिस्त्वा इति स्यात् । अन्नसर्वतत्रा इत्यत्र वा इत्येव स्यात् ।

वैश्वानरस्य । आत्मा त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति (आत्मा तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ६ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम्—वैयाघ्रय्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । वायुमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष वै पृथग्भर्ता वैश्वानरः, एतं हि वै पृथग्भर्तानि वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वां पृथग्यथेणयोऽनुयान्ति । यो वा एतं पृथग्भर्तानि वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति । प्राणस्त्वा एष वैश्वानरस्य । प्राणस्त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्न भाल्लवेयम्—वैयाघ्रय्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आदित्यमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष वै सुततेजा (सुतेजा) वैश्वानरः, एतं हि त्वं सुततेजसं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्सर्वे सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति । यो वा एतं सुततेजसं वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति । चक्षुस्त्वा एतदेवैश्वानरस्य । चक्षुस्त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य, (चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ८ ॥

अथ होवाच बुडिल.... । वायोर्वियद्वाति (विष्णुमति) मरुतात् पृथग्भर्तृत्वम् । त्वां पृथग्यथेणयोऽनुयान्ति । रथवृक्तयो नानादेशस्थाः त्वामनुगन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्न . । शोभनं तेज यस्य स सुतेजाः । सुततेजा इति पाठेऽपि स एवार्थः । अभिपुत एष सोम अद्यमानः पीयमानः पच्यमानः अग्निपु ह्यमानः । अक्षीयमाणः गृहेषु तिष्ठति । तस्य गृहे सर्वदा सोमयागा अनुवर्तमाना भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ होवाच जनैः शार्कराक्ष्यम्—सायवस ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थ्येति । दिवमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवान्, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वमतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं समानान् अति तिष्ठसि । यो वा एतमतिष्ठां वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति, सधेमायुरेति । मूर्ध्ना त्वा एष वैश्वानरस्य । मूर्ध्ना त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (मूर्ध्ना तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ९ ॥

तान् होवाच । एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्न-मघस्त । प्रादेशमात्रमिव ह धै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः । तथा तु घ घ्नान् वदयामि, यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

अथ होवाच जनं... । अतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । दिवः सर्वलोकान् अतीत्य स्थितत्वात् अतिष्ठात्वम् ॥ ९ ॥

तान् होवाच... । एतादृशा यूयं वैश्वानरान् पृथक्पृथक् उपासीनाः पृथगेव अन्नं भोग्यजातमनुभवथ । न तु सर्वलोकसर्वभूत सर्वात्मस्वप्नरूपास्तानुभवो वोऽस्तीति भावः । प्रादेशमात्रमिव.... संपन्नाः । देवाः सूर्यादयः यदा उपासनया प्रादेशमात्रमभिसंपन्नाः प्राप्ता इव भवन्ति, तदा ते विदिता भवन्ति ।

द्युर्नृपृथिव्यादिपरिच्छिन्नस्य कथं प्रादेशमात्रत्वाभिसंपत्तिः ? तत्राह तथा तु वः....संपादयिष्यामीति । यथा द्युपमृन्तयः प्रादेश-मात्रमभिसंपद्यन्ते, तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रादेशमात्रप्रकारविशेष्योरिति । एतदुत्पादनक्रमः छान्दोग्य-भाष्यपरिष्कारयोर्द्वेष्टव्यः । नन्वत्र वैश्वानरविद्यायाम्, 'अप पुनर्मृत्युं जयति, सधेमायुरेति' इति आयुष्कालमध्ये मरणं विना पूर्णायुः-

स होराच मूर्धनमुपदिशन्, 'एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति; चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुततेजा वैश्वानर इति, नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वे पृथग्दर्मा वैश्वानर इति, मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति, मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिवैश्वानर इति, सुखमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा

स ह... । मूर्धनम् उपदिशन्=कराग्रेण दर्शयन् उवाच । एष वै... । पसिद्धे उपासकमूर्धनि अतिष्ठासङ्गवैश्वानरमूर्धमृन्मूलोकादृष्टिर्कर्मवेत्यर्थः । एषमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । मुख्यमाकाशं... । मुख्यमाकाशः आस्यान्तर्गताकाशः । मुख्यः अथ । अत्रापि मुख्यशब्दस्य पूर्ववदर्थः । सुबुक्कमुपदिशन् । अथगधोवयविशेषः सुबुक्कशब्देनोच्यते । ततश्च प्रादेशपरिमिते मूर्धचुक्रान्तराले तैलोवयशरीरकस्य वैश्वानरम्याऽऽत्मनः संपादितत्वात् प्रादेशमात्रत्वम् । यथा

प्रातिरूपफलप्रपणात्, छान्दोग्ये तु 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रमानुसारेण ब्रह्मविद्यात्वायमात्रं ब्रह्मप्रातिरूपफलाङ्गीकाराच्चोभयोर्भेदात् प्रादेशमात्रत्वं तत्र तत्र व्यक्तस्थितमिति कथनसंभवात् कथं वैकल्यस्तत्राद इति चेन्न-उपाख्यानशैलीसाम्यात् विश्वलोकशरीरकत्वोपासनविधानाद्यैक्यस्य प्रतीयमानतया फलेभ्यस्यापि स्वीकारात् । अप पुनर्मृत्युं जयतीति मृत्योरपजयो हि मोक्ष एव भवितुमर्हति । यथा नाचिकेत्यब्रह्मणोक्तो मृत्योरपजयो मोक्षः । 'सर्वमायुरेति' इत्येतत्तु मोक्षोपयोगिविद्यानिर्णयपेक्षितमायुषानुपाङ्गं दर्शयेत् । यथा छान्दोग्ये प्राणाग्निहोत्रप्रस्तावे, 'तृप्यति प्रजया पशुभिरस्रद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन' इति । अत एव सर्ववेदान्तप्रचयाधिकरणे श्रीभाष्यम्- "फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्रातिरूपोऽविशिष्टः" इति ।

वैश्वानर इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुंस्यः ।

स यो हितमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं

एकस्मिन्नमीषोमीययागे शास्त्रामेदेन विहितयोः एकादशद्वादशकपाल-
त्वयोः विकल्पेन अनुष्ठानम् ; न तु यागमेद, एवमेकस्यां वैधानर-
विद्यायां छादोग्रयवाजसनेयकशास्त्राज्ञातप्रादेशमात्रव्यपकारनिशेषयोः
विकल्पेनानुष्ठानम् । नैतावता विद्यामेदः शङ्कनीयः ।

स एषोमिर्वैश्वानरो यत् पुरुषः । यच्छब्दः प्रसिद्धिपरः ।
'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यादिवेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धो य. पुरुषः, स एष वैश्वानरोऽग्निः । अत्र अग्निशब्दः अपर्यवसानवृत्त्याऽग्निशरीरकपरमात्मपरः ।

स यो....एति । द्युमृतिमूर्धादिमत्त्वात् पुरुषनिघटवम् ।

अग्निशब्दोऽपर्यवसानवृत्त्येति । ननु किं तत्र विनिगमरम् ! अग्निशब्द एव, 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' इति दर्शिताग्रनयनार्थ-
कोऽस्तु, वैश्वानरपदश्चापर्यवसानवृत्त्या परमात्मपरम् । अस्तु वा
अग्निपदोक्ते विशिष्टेऽर्थे विशेषणमात्रान्नयि जाठराग्निरूपं वैश्वान-
रत्वं विशेषभूतम् । पदद्वयमपि वा यौगिकमेव भवतु—इति चेन्न—
वैश्वानरपदस्य विद्याप्रक्रमप्रभृतिभूयमाणतया, तत्र क्षुपृथिव्यादिशरी-
रकतया, दीपोक्तरीत्या ग्रहपदस्थानः पक्षतया च जाठराग्निग्रहणा-
संभवे स्थिते तदा जाठराग्निग्रहणस्यावश्यरूपानुगमेन च बाधरू-
पत्वात् अनन्यथासिद्धाग्निर्लिङ्गाभावाच्चोपक्रमे वैश्वानरपदं योगिकमि-
त्यवधारणात् । अग्निपदमप्यत्र भूयमाणं यौगिकं भवति इति तु न शङ्क्यम्,
अन्तः प्रतिष्ठितरूपलिङ्गस्यात, प्राणाहुत्याधारत्वरूपस्य च लिङ्गस्य
छान्दोग्ये प्रतीयमानतया लोकप्रसिद्धस्योदर्याग्रेरपि ग्राह्यादिति ।

वेद, अथ पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति ; न हास्य ब्रूयाणश्च न वैश्वान-
नरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठितत्वञ्च पुरुषान्तर्गताष्टिज्जाठराग्निशरीरके परमात्म-
न्युपपद्यते । सूत्रितञ्च, “शब्दादिभ्योऽन्तर्गताष्टिज्जाठराग्निशरीरके नेति चेन्न
तथाहृद्युपदेशादसेवरात् पुरुषनपि चैनमधीग्ने” इति । अत्र च वक्तव्यं
छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामुक्तम्, तत्रैवानुसंधेयम् ।

न हास्य ब्रूयाणश्च न वैश्वानरो हिनस्ति । वैश्वानरविद्यानिष्ठ-
त्वाभावेऽपि वैश्वानरविद्याप्रतिपादकोऽनिपत्पाठकपि तत्प्रतिपाद्यः
परमात्मा संसाराम्बुधौ न पातयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेमाय य, करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावजृम्भयत भाष्यमुष्णमुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुज ममुनिराद्रियता मदुक्तिम् ।।
इति श्रीमत्तात्तार्यचरणारविन्दचञ्चरीकृत्य यात्स्यानन्तर्गतादसेवा-

सनधिगतशरीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकालमुनि-

पादसेवासमधिगतपारगद्वन्द्वस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

अग्निरहस्यप्रकाशिका ॥

शुभमस्तु ॥

छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामिति । वैश्वानरधिकरणसूत्राणां
शायश्छान्दोग्यशास्त्रग्रहणेन प्रवृत्तत्वात् तत्रैव तदधिकरणरचना
कृता । एवं तृतीयतृतीयगतं भूमज्ज्यायस्त्वाधिकरणमपि तत्रैव
रचयित्वा दर्शितमिति ध्येयम् ।

१. १०. ६.

[शाण्डिल्यविद्या]

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः । स यावत्क्रतुरयम् अस्माह्लोकात् प्रैति, एवंक्रतुर्हमिं लोकं प्रत्याभि-
संभवति । स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाका-
शात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसद्वत् सत्यधृतिं सर्वगन्ध

अग्निरहस्यान्तर्गतस्य शाण्डिल्यविद्याभागस्य शारीरके तृतीय-
तृतीये न्वमानाधिरूपे विचारितत्वात् स भागोऽपि भाष्यभाष्येऽपि
व्याख्याय प्रकाश्यते । तदधिरूपेण () रचनाप्रकारो बृहदारण्यके (७-
६-१.) गनिपद्माप्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यः । एतच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यार्थ-
वर्णनविपरणादिकमपि छान्दोग्यो (३-१४.) गनिपद्माप्यपरिष्कारयोर्-
थावद् द्रष्टुमुचितम् । अतो नात्र प्रतन्यते । न्यमित्यस्य निर्विकारमिति
प्रसिद्धोऽर्थः । तदर्थदिरूपे ब्रह्मोपासनस्य सत्यत्वज्ञानज्ञानान्तत्या-
नन्दत्यामलत्वरूपस्वरूपानिरूपकधर्मविशिष्टतयेव सर्वज्ञोपास्यतायाः
आनन्दाद्यधिरूपेणसिद्धत्वात् नात्र वाक्ये किञ्चिद् विधेयमस्तीति स
आत्मानमुपासीतेति वाक्य एव सर्वगुणविशिष्टपरमात्मोपासन-
मिति नात्र पक्षे क्लेशः । यदा तु सत्यपद छान्दोग्ये, 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म' इत्युक्तसमानार्थकत्वसिद्धये, बृहदारण्यके (७-४.), 'तदेतत्
व्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम्, तीत्येकमक्षरम्, यमित्येक-
मक्षरम्' इत्यत्रोक्तरीत्या चेतनाचेतनत्वेनियन्त इत्यर्थपरमिष्यते,
तदा उक्तविधसत्यत्रविशिष्टब्रह्मोपासने प्रथमवाक्येन विहिते, स
आत्मानमिति वाक्येन प्राप्तोद्देशेनानेकगुणविधाने वाक्यमेव इति
शङ्का प्राप्नोति । तत्र प्रथमवाक्ये उपासनोत्पत्तिविधिः, 'एवंक्रतुर्द' इति
वाक्येऽधिकारविधानम्, 'स आत्मानम्' इति वाक्ये प्रयोगविधानम् ।
संभवति च प्रयोगान्वयितयाऽपि गुणानां विधानमिति छान्दोग्ये

सर्वैरसं सर्वा अनु दिश प्रभूत सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्रमनादरम्,
यथा व्रीहिर्वा यज्ञो वा श्यामाको वा श्यामाकृतण्डुलो वा एवमय-
मन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्य , यथा ज्योतिरधूमम् एव, ज्यायान् दिवो
ज्यायानाकाशात् ज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान् सद्यभ्यो भूतेभ्य ।
स प्राणस्यात्मा । एष म आत्मा । एतमित आत्मान प्रेत्याभिस्सम-
विष्णामीति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्तीति ह साह
शाण्डिल्य । एषमेतदिति ॥ २ ॥

इति अग्निरहस्यम् ॥

(शतपथब्राह्मणे शुक्लयजुर्वेदीये बृहदारण्यकोपनिषद् पूर्व स्थितम्
अग्निरहस्यम् । तत्त ब्रह्मसूत्रोपयोगि यावत् तावदन मुद्रितम् ।)

श्रीरस्तु

भाष्यानुसारेण परिष्कारे प्रपञ्चितमनुसवेयम् । सत्यमित्यारभ्य सर्वं
या, यथा व्रीहिरित्यादिक वा, एष म आत्मेत्यादिकमेव वा शाण्डि-
श्यानुसधानमस्तु । सर्वथा अप्राप्त सर्वमुपसमान्वयितया स्वीकार्यं
छान्दोग्योक्तसर्वकामत्वादिगुणान्तरवत् इत्यलमधिकेन । अक्षरार्थः
तावत्—कतुरपासनम् । एषकतु = एषभूतोपासनशान् । उपासन-
प्रचुरो हि पुरुष । तस्मादुपासनानुगुणफलभाक्त्वात् यत्प्रकारकोपा-
सनमनुष्ठापेयं लोक विसृजति, अमुल लोके तत्प्रकारप्राप्तिमान् भवति ।
अतः परिशुद्धमनोब्राह्म सर्वप्राणधारक भास्वरूपमव्याहृताकाश-
स्याप्यात्मभूतमिच्छ गृहीतासिमतदिव्यमद्भुतविग्रह मनोवेगसंपन्न-
प्रतिहतसकल्पमधृष्यधारणशक्ति सर्वगन्ध सर्वरस सर्वदिग्व्यापित
स्वीकृतसर्वैकल्याणगुण ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तसर्वजगत्तृणीकरणेन जोष
मासीतमशान्तसमस्तकामतया आर्त याभा रादादिरहित परमात्मान-
मुपसीतेति । यथा व्रीहिरित्यादिना अणीयस्त्वमुपासनार्थं कलित-
मुक्तम् । हिरण्यवधिग्रहदृष्टान्त उच्यते यथा ज्योतिरधूममिति ।

स्वाभाविकं व्यापित्यमुच्यते ज्यायानिति । अद्वा निश्चयः । यम्य,
अद्मेवभूतं प्राप्स्यामीति दृढोऽप्यवसायः, सोऽवश्यं प्राप्स्येव ।
न तत्र संशयोऽस्तीति ।

भाष्यादौ विस्तरो द्रष्टव्यः ; यत एतद्विषयकं सर्वप्रसिद्धवधि-
वरणं 'समानपचञ्जामेदात्' इति भमानाधिकरणश्चेति ।

श्रीमदेदान्तर्दामितिरुद्धमणयोगिनोः ।

शिष्येण विनीतेन वात्म्यमशक्यतिना ॥

ईशातुपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

धीर्धाराद्यधेनाग्निरहस्यञ्च परिष्कृतम् ॥

इति वात्म्यमशक्यतिनीसाधनानर्थक्यपु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे अग्निरहस्यमाप्यपरिष्कारः ।

शुभमस्तु

—००—

शारीरके अग्निरहस्य वाक्यस्थलम् —

३-३-४४-५०.

शारीरके धैर्यानरवाक्यस्थलम् —

१-२-२५-३३

शारीरके शाण्डिल्यवाक्यस्थलम् —

३-३-१९-

अग्निरहस्यनामगतानि ऋष्यादिनामानि

कुधिराजध्वजः गीतमः सुधवाः कौष्यः

730

अभ्यपतिः कैरेयः

738

आरुण बीषवेशिः गीतमः

741

सत्ययज्ञः पौलुपिः प्रचीनयोग्यः

742

महाशालो जायान्तः श्रीमन्नयः

"

सुडिल आभ्यतराश्विः यैवाघपद्यः

743

इन्द्रधुम्नो भाल्लवेयः धैवाघपद्यः

"

जनः शार्कराद्यः सायवसः

744

शाण्डिल्यः

748

अग्निहस्तस्य भागव्यमग्रदक्षिणाः

शरीरके शतपथत्र क्षणाग्निरहस्तस्यम् ।
 समानाभिनि य पूर्वविकल्पाधिनि यद्वये ॥ १ ॥
 वैधानराधिक्रियायामपि यस्माद् विचारितम् ।
 तस्मात् तदशमात्रस्य सग्रहं क्रियतेऽधुना ॥ २ ॥
 सर्वसंहरणान्मृत्युरित्युक्तं पुरुष परम् ।
 आदित्यमण्डलादिस्थमुक्त्वा ध्येयं विमुक्तये ॥ ३ ॥
 खण्डान्तरे तत्र मोक्तं कत्रुर्विद्यामयोऽद्भुतम् ।
 पुनः स्वायुर्गर्भैकैकदिनसमविषु स्यम् ॥ ४ ॥
 मनोवाक्चक्षुरादीनां व्यापारेषु विभाव्यते ।
 यत्तं चित्यामिराधानस्तोत्रशस्त्रमहादि च ॥ ५ ॥
 अथ चित्यामिसंयुक्ता विद्या काश्चन दर्शिता ।
 वैधानरात्मविद्या च चान्द्रोग्ये स्मृता दि याम् ॥ ६ ॥
 एतत् सर्वं पण्येनैव प्रोक्ता ॥ ७ ॥
 शाण्डिल्यविद्या चान्द्रोग्यवृद्धदाऽप्यकस्मिन् ॥ ८ ॥

शुभमस्तु

अग्निहस्तस्य भागविषयसूची

मृत्युप्रलोकासनम्	708
नक्तनुन्याय	711
मन्त्रक्षिदाष्टपदेश	712-722
लोमगृणाविषयाणि उपामनानि	723-729
पूर्वविकल्पाधिकरणम्	730-738
वैधानराविद्या 747	शाण्डिल्यविद्या 748-750

श्रीः महोपनिषत् ॥

[ओम् आप्यायन्तिः शान्तिः ।]

अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामः । तदाहुः—एको ह धे

श्रीः

श्रीमद्भगवतो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

महोपनिषत्पाः ५६१ ।

नारायणं निखिलचेतननिर्विशेषं नाथं चतुर्मुखमहेशमुत्तम्य हेतुम् ।
नानाविधागमनुनं निखिलतमभूतं नारायणाद्रिनिर्लयं नियतं नमामि ॥

श्रीभाष्ये, 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति
वाक्यस्य नारायणपारम्यप्रतिपादनार्थमुदाहरणात्, अस्य च वाक्य-
स्यात्र महोपनिषदि दर्शनात् इयमादरणीयेति स्थितम् ।

आचार्यतल्लक्ष्ये श्रीमद्देशान्तदेशिकेः सच्चित्तरक्षायां सुदर्शन-
पाञ्चजन्यधारणविधौ इत्थं प्रत्ययोधि—, "एतेन महोपनिषदः
कैश्चिदनुदाहृतग्रन्थोद्यमपास्तम् । कति कति दृश्यन्ते भाष्यकारादिभि-
रनुपात्ता उपनिषदः । न केवलं भगवद्रामानुजमुनिमिरेऽ महोप-
निषदुपात्ताः अपि तु तत्परमाचार्यैर्भगवद्यामुत्तमुनिमिरपि पुरय-
निर्णये समुपात्ताः । न चैवमेकसिद्धान्तनिष्ठेरेऽ तदुपादानम्, अपि तु
तद्विरुद्धसन्मात्रग्रहमेवामेदनिष्णातैः यादवप्रकाशेरपि भगवद्गीता-
भाष्येऽष्टमाध्याये । तथा तन्मतःनुमादिभिरनारायणायैरपि तद्व-
निर्णये श्रुतितात्पर्यनिर्णयाधिकारे सोपबृंहणनानाविधश्रुतिशिखर-
निकरोदाहरणात्सरे महोपनिषदाद्यान्, 'एक एव नारायणः' इत्या-
दिकान् चतुरो मन्त्रान् उदाहृत्य, 'एषा चोपनिषत्, एतौ द्वौ विबुध-
धेष्टौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ स्पृष्टिसंहारकारकौ'
इत्यादिभिरितिहासैः, 'तत्क्रोधसंभवो रद्रः प्रसादाच्च पितामहः',
'यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः' इत्यादिभिः पुराणैश्चोप-
बृंहिता' इत्युक्तम्" इति ।

नारायण आसीत् । न ग्रहा नेशानो नापो नान्नीपोमौ नेमे द्यावा-
पृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमा । स एकाकी न रमेत । तस्य
ध्यानान्न, स्थस्य यज्ञस्तोममुच्यते । तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते ।

अनेन ग्रहसद्वकारणतया नारायणप्रतिपादिकाया महोपनिषदः
प्रामाण्यमास्थेयमिति सिद्धम् ।

परं तु केयं महोपनिषदिति किञ्चिद् विचारणीयं लक्ष्यते, यदत्र
सञ्चरित्वरक्षासूक्तौ महोरनिषदाद्यनया चत्वारो मन्त्राः, 'एक एव
नारायण' इत्याद्या नारायणायोदाहृतनया वेदिताः अस्या महोप-
निषदि न लक्ष्यन्ते । न केवलमेतावत् । अत्रेव ग्रन्थे पूर्वं परमेश्वर-
संहिताग्रचनोदाहरणाग्रसरे, 'स्नापयेद् ग्रहसूक्तस्यैर्मन्त्रैरष्टभिरेव
च' इति, 'दक्षिणे तु भुजे विप्र' इति पञ्चमो मन्त्र इति, 'यद्वा सधैर्य
यशिनमित्याद्यैर्मनुभिः क्रमात् । महोरनिषदन्त स्येद्विंशित्यनैः कल-
शाष्टकैः । एक एव नारायण इति मध्यगतेन तु' इति चोदाहृत्यैव
यिद्वृतम्—अत्र ग्रहसूक्तमिति महोरनिषदमध्यगतः सदृष्टदीर्घा
इत्याद्याः एकोनविंशतिर्मन्त्राः । तत्रोपरिना अष्टौ मन्त्राः, 'सधैर्य
यशिनम्' इत्याद्याः । तत्र, 'दक्षिणे तु भुजे विप्र' इति पञ्चमो मन्त्रः ।
'एक एव नारायण' इति महोपनिषदाद्यो मन्त्रः—इति । न चैते मन्त्राः
अस्या महोपनिषदि यथावत् अद्यत्वे लक्ष्यन्ते । तस्मादन्या काचित्
महोपनिषदानुपूर्वी अद्यमेव गवेषणीयाऽस्ति, महोपनिषद्वृत्तमित्यत्र
मानाभावे । अस्मदीयः सञ्चरित्वरक्षानुग्रन्थोऽपि द्रष्टव्यः ।

अथाप्यस्यामपि महोपनिषदि भीमाप्योदाहृतसकरोपलम्भात्
नारायणपारम्यस्य निर्विचिकित्सं प्रतिपादकत्वाच्चैतन्नकाशनमपि
स्याने ।

एको ह वै नारायण इति सृष्ट्यारम्भे नारायणमात्रसद्भाव-
धवणात्, नारायणपदस्य त्रिप.पत्तयौ रुद्धत्वात्, प्रलेखनादे तदा
सद्भावप्रतिषेधाच्च नारायणपारम्यं निर्विचिकित्सम् । यज्ञस्तोम-

एका कन्या । दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः ।
त्रयोदशरुः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । भूतानि पञ्च
तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः ।
तत्पुरुषं पुरुषो निवेद्य । नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरा-
दधिजायन्ते ।

अथ पुनरेव नारायणः सौऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य
ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् व्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायते विभ्र-

मुच्यते इति । आराधनोपयोगिस्तु यूह उच्यते उपरितनवाक्यै-
रित्यर्थः । उपरि देहेन्द्रियादिसंघाततत्कारणादिकथनात् । पुरुषाः
चतुर्दश जायन्ते इत्यस्य विवरणम् दशेन्द्रियाणीत्यादिना । एका
कन्येत्यस्य विवरणम् पञ्चदशी बुद्धिरिति । आत्मेति शरीरमुच्यते ।
स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । मनआदीनां यद्गुणानामेषां स्वामी जीव एको
भरति । एकैकस्यापि जीवस्येमानि यद्गुणानि पृथक्पृथगुपकरणानीत्यर्थः ।
अत्र, 'जगति जीव एक एवास्ति' इति न विवक्षितम् । किन्तु एतेषां
यद्गुणानां स्वामी एको जीवो भवतीत्यर्थेवापनमात्रं चिकीर्षितम् ।
पुरुषस्य पञ्चविंशत्वं चतुर्विंशतिविधप्रकृतिप्राकृतपदार्थाधिकत्वात् ।
तत् पुरुषं पुरुषो निवेद्येति । पुरुषो नारायणः पुरुषं जीवं निवेद्य
तत् पूर्वोक्तं मनआदिकमेकसंघातापन्नं करोतीति शेषः ।

नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरशब्दः प्रजापतौ
चतुर्मुखे तत्रतत्र प्रयुज्यते । तस्य संवत्सररूपायुर्गणनया सृष्टिव्यग्र-
त्वात् । प्रजापतिरूपः संवत्सरः प्रधानभूतो येषाम्, ते जीवाः अस्य
परमात्मनः सत्ताशात् साक्षान्न जायन्ते तस्मात् प्राक् । किन्तु संवत्स-
रात् प्रजापतेः अधि ऊर्ध्वं जायन्ते ।

नारायणापेक्षया निरुपस्थापि महादेवस्य चतुर्मुखापेक्षयाऽ-
प्यतिशयो विद्यते । अत एव हि त्रिषु ब्रह्मणः पारम्यपक्षे निविष्टा
नैव लक्ष्यन्ते लोके । विवादस्तु नारायणस्य महादेवस्य वा कतरस्य

चिर्यम् । यदा सत्य ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं मन ऐश्वर्यं सप्रणया
व्याहृतय ऋग्यजु सामावर्गाङ्गिरस सर्वाणि छन्दांसि , तान्यङ्गे
समाश्रितानि । तस्मादीशानो महादेवो महादेव ॥

अथ पुनरेव नागायण सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य
ध्यानान्तं स्वस्य ललाटात् स्वेदोऽपतत् । ता इमा प्रवता आप ।
ततस्तेजो हिरण्यमण्डम् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । सोऽध्यायत्
पूर्वाभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्र छन्द ऋग्वेदोऽग्निदेवता ।
पश्चिमाभिमुखो भूत्वा , भुविति व्याहृतिस्त्रैष्टुभ छन्दो यजुर्वेदो
यायुदेवता । उत्तराभिमुखो भूत्वा , स्विति व्याहृतिर्जागत छन्द
सामवेद सूर्यो देवता । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा महरिति व्याहृति-
रानुष्टुभ छन्दोऽथर्ववेद सोमो देवता ।

सहस्रशीर्षं देव सहस्राक्ष विश्वशमुपम् ।

त्रिभुवत परम नित्य विश्व नारायण हरिम् ॥

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।

पति विश्वेश्वर देव समुद्रे विश्वरूपिणम् ॥

पद्मकोशप्रतीकाश लम्पत्याकोशसन्निभम् ।

हृदय चाप्यधोमुखं सतत्यं सीत्करामिध ॥

तस्य मध्ये महानर्चिर्विभ्यार्चिर्विभ्यनोमुखम् ।

पारम्यमित्येवेत्याशयेन चतुर्मुखात् प्रागेव महादेवं महापुरुषलम्बित
जन्मभूमानं श्रुतिराह अथेति । एतावताऽस्य ब्रह्मापेक्षया पूर्वोत्पन्नत्वं
न गन्तव्यमिति शङ्कनाय पूर्वं नास्त्येत्यादिवाक्यम् ।

भूत्वेत्यत्र अध्यायदित्यस्यानुषङ्गः । देवतेत्यन्तप्राप्येषु भजाय-
न्तेत्यध्याहारः । सहस्रशीर्षमित्यादि प्रथमान्तं कल्प्यम् । यदा द्विती-
यान्तमेव , उपजीवतीत्यत्रान्वयसम्भवात् । 'त्रिभुवमेवेदं पुरुष' इति
तु प्रधानप्राप्यमध्यगन्तव्यतातरवाक्यम् । सीत्करामिति मिराभि-
रित्यर्थः । सतत्यं = सततवान् हृदयमधोमुखम् ॥

एका कन्या । दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः । त्रयोदशरुः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । भूतानि पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेदय । नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरा-
दधिजायन्ते ।

अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् ज्येष्ठः शूलपाणिः पुरुषो जायते विभ्र-

मुच्यते इति । आराधनोपयोगिस्तु न्यूह उच्यते उपरितनवाप्यै-
रित्यर्थः । उपरि देहेन्द्रियादिसंघाततत्कारणादिकथनात् । पुरुषाः
चतुर्दश जायन्ते इत्यस्य विवरणम् दशेन्द्रियाणीत्यादिना । एका
कन्येत्यस्य विवरणम् पञ्चदशी बुद्धिरिति । आत्मेति शरीरमुच्यते ।
स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । मनआदीनां बहूनामेषां स्वामी जी । एको
भगति । एकैकस्यापि जीवस्येमानि बहूनि पृथक्पृथगुपकरणानीत्यर्थः ।
अत्र, 'जगति जीव एक एवास्ति' इति न विवक्षितम् । किन्तु एतेषां
बहूनां स्वामी एको जीवो भवतीत्यर्थेऽपनमात्रं चिकीर्षितम् ।
पुरुषस्य पञ्चविंशत्यं चतुर्विंशतिविधप्रकृतिप्राकृतपदार्थाधिकत्वात् ।
तत् पुरुषं पुरुषो निवेदयेति । पुरुषो नारायणः पुरुषं जीवं निवेदय
सत् पूर्वोक्तं मनआदिकमेकसंघातापन्नं करोतीति शेषः ।

नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरशब्दः प्रजापती
चतुर्मुखे तत्रतत्र प्रयुज्यते । तस्य संवत्सररूपायुर्गणनया सृष्टिव्यव-
स्थात् । प्रजापतिरूपः संवत्सरः प्रधानभूतो येषाम्, ते जीवाः अस्य
परमात्मनः सकाशात् साक्षाच्च जायन्ते तस्मात् प्राक् । किन्तु संवत्स-
रात् प्रजापतेः अधि ऊर्ध्वं जायन्ते ।

नारायणापेक्षया निवृष्टस्यापि महादेवस्य चतुर्मुखापेक्षयाऽ-
प्यतिशयो विद्यते । अत एव हि त्रिषु ब्रह्मणः पारम्यपक्षे निविष्टा
नैव लक्ष्यन्ते लोके । विवादस्तु नारायणस्य महादेवस्य वा कतरस्य

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

नारायणोपनिषत् ॥

[ओम् सह नाववत्विति शान्तिः ।]

ओम् । अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत, प्रजाः सृजेयेति ।
नारायणात् प्रणो जायते ; मनः सर्वेन्द्रियाणि च ; खं वायुज्यो-
तिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणात् ग्रहा जायते ।
नारायणात् रुद्रो जायते । नारायणात् इन्द्रो जायते । नारायणात्

श्रीः

श्रीमद्भगो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

नारायणोपनिषत्परिष्कारः ।

श्री श्रीनिवासकरुणिकनिरुद्धभूम-

वेदान्तलक्ष्मणयतीन्द्रकटाक्षलक्ष्यम् ।

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनि प्रणिपत्य मूर्ध्ना

नारायणोपनिषदञ्च परिष्करोमि ॥

वेदेषु सर्वेष्वपि पठ्यमाने पुरुषसूक्तेऽन्यत्र च पुरुष इति यः
प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः, स एव, नारायण इत्यपि नामान्नायप्रसिद्धः ।
भगवन्मन्त्रेषु व्यापकमन्त्रान्नयः प्रधानभूताः । प्रधानतमस्तु श्रीमद्-
ष्टाक्षरनामा नारायणमन्त्रः । विष्णुगायत्री च विष्णुनारायणवासुदेव-
पदेषु नारायणपदमेव प्रथमतो गृह्णाति । वासुदेवपदमपेक्ष्य विष्णुरादं
विश्वतः धृतिषु प्रयुक्तम् । नतोऽपि नारायणपदमेवाधिकतरमभ्यस्यते ।
नारायणपदस्य निरदकुशो महिमा निखिलपेक्षितार्थनिरूपणक्षमता
च रहस्यग्रन्थतो यथावदधिगन्तव्यी । नदियं नारायणोपनिषत्
निखिलवेदवेद्यतया निरवधिप्रभाजनायणमन्त्रोपास्यतया च तमेव
पुरुषं नारायणं प्रतिगोधयितुं तस्य ब्रह्मरुद्रादिमर्षजगत्कारणान्धं
सर्ववस्त्वारममावञ्च यथायत् प्रथममाह—अथ पुरुष इत्यादिना ।

तस्य मध्ये बद्धिशिला अणीयोर्ध्वा व्यग्रस्थितः ॥

तस्याः शिलाया मध्ये परमात्मा व्यग्रस्थितः ।

स ब्रह्मा स ईशानः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥

इति महोपनिषत् ॥*

शुभमस्तु

सम्प्रयः । अस्य सहस्रजीर्णमित्यादेरर्थो नारायणानुवाके तैत्तिरीयगते विशदं द्रष्टव्यः । अष्टोत्तरोपनिषत्कोशे अशुद्धिग्राह्यं सम्प्रगन्धार्थितम् । अतस्तत्रतत्र यथाग्रस्थितः पाठोऽप्यन्विष्य ब्राह्मः ।

इति श्रीवात्स्यमच्चक्रवर्ति-वीराध्याचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे महोपनिषत्परिष्कारः ।

शुभमस्तु ॥

* एतावत्पर्यन्ता महोपनिषत् बहुपरिग्रहेण प्रामाण्यं निर्विवादं लभते । एतदुपरितनास्तु पञ्चाध्यायाः विस्तृता अनुष्टुप्छलोकात्मकाः शुक्रजनकनिदाघादिनानापुरुषवृत्तान्तनिरन्धरूपाः पुराणशैलीमनुसन्धानाः अविस्मृतादनावश्यकत्वाच्च न प्रकाश्यन्ते । अत्रायमपि कश्चिदभ्यूहः पदं लभते । तदाहुरित्यादिभ्यश्च महोपनिषत् भाष्या । तद्व्याख्यानार्थं प्रवृत्तेन अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामः इत्युक्तं महोपनिषद् समस्तां तदाहुरित्यादिना यथाप्रति पठित्वा सैषा तत्सारार्थस्य जिज्ञापयिष्या शुक्रादिवृत्तान्तमयैः पञ्चभिरध्यायैः सामान्यतो व्याख्यायीति । अवश्यमन्या काचिदानुपूर्वी महोपनिषदोऽस्तीति परिष्कारेऽदर्शयाम । उपलभ्ये साऽप्यानुपूर्वी प्रकाशयिष्यते ।

—: :—

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

नारायणोपनिषत् ॥

[ओम् सह नाववत्विति शान्तिः ।]

ओम् । अथ पुरुरो ह वै नारायणोऽकामयत, प्रजाः एजेयेति ।
नारायणात् प्रणो जायते ; मनः सर्वेन्द्रियाणि च ; एवं वायुज्यो-
तिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणात् ब्रह्मा जायते ।
नारायणात् रुद्रो जायते । नारायणात् इन्द्रो जायते । नारायणात्

श्रीः

श्रीमद्भयो रक्षरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

नारायणोपनिषत्परिष्कारः ।

श्री श्रीनिवारुकरुणैरनिरुद्धभूम-

वेदान्तलक्ष्मणयतीन्द्रकटाक्षलक्ष्यम् ।

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनि प्रणिपत्य मूर्ध्ना

नारायणोपनिषदञ्च परिष्करोमि ॥

वेदेषु सर्वेष्वपि पठ्यमाने पुरुरसूक्तेऽन्यत्र च पुरुर इति यः
प्रसिद्धः पुरुरोत्तमः, स एव, नारायण इत्यपि नानास्मायप्रसिद्धः ।
भगवन्मन्त्रेषु व्यापकगन्ताख्यः प्रधानभूताः । प्रधानतमस्तु श्रीमद-
ष्टाक्षरनामा नारायणमन्त्रः । त्रिणुगायत्री च त्रिणुनारायणशसुदेव-
पदेषु नारायणपदमेव प्रथमतो गृह्णाति । शसुदेवपदमपेक्ष्य त्रिणुरदं
विश्वतः ध्रुतिषु प्रयुक्तम् । ततोऽपि नारायणपदमेवाधिकतरमभ्यस्यते ।
नारायणपदस्य निरवकुतो महिमा निरिल्लापेक्षितार्थनिरूपणक्षमता
च रहस्यग्रन्थतो यथायदधिगन्तव्यी । तदियं नारायणोपनिषत्
निखिलवेदयेद्यथा निरवधिकप्रभावनारायणमन्त्रोपास्यतया च तमेव
पुरुरं नारायणं प्रतिबोधयितुं तस्य ब्रह्मरुद्रादिसर्वजगत्कारणत्वं
सर्ववस्तुत्वार्थभावञ्च यथायम् प्रथममाह—अथ पुरुर इत्यादिना ।

प्रजापतिः प्रजायते । नारायणाद् द्वादशादित्या रुद्रा च सवः । सर्वाणि
च्छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणात् प्रवर्तन्ते । नारायणे
प्रलीयन्ते । एतद्वग्येदशिरोऽधीते ॥ १ ॥

अथ नित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।
शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः । विदिशश्च
नारायणः । ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्बहिश्च
नारायणः । नारायण एवेदं सर्वम्, यद् भूतं यच्च भव्यम् । निष्कलहो
निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणः । न
द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद, स विष्णुरेव भवति । एतच्चतुर्वेद-
शिरोऽधीते ॥ २ ॥

ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पञ्चात् । नारायणायेत्युपरिष्ठात् ।
ओमित्येकाक्षरम् ॥ नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्षराणि ।
एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम-

ब्रह्मरुद्रादीनां प्रजानां प्राण-करण-पञ्चभूतमयकलेवरकलितजनितया
प्रथमतः प्राणाद्युत्पत्तिमपि नारायणादाह नारायणादिति । अत्र
निमित्तवदुपादानत्रयापि विवक्षितं युक्तत्वात् नारायणपदानि
यथाहं चेतनाचेतनात्मकसूक्ष्मविशेषणशिष्टपराणि भाव्यानि । एवं
नारायणस्य सर्वकारणत्वमधिगमितम् । (१)

अथ सर्वोपादानत्वाद्युपयुक्तं शरीरात्मभावनियन्धनं सार्वार्थ्यं
तस्याऽऽह अथ नित्य इति । अन्यन्न च श्रुतिषु जन्मस्थितिलयहेतुत्व-
पुरस्सरं सार्वार्थ्यमुद्घुष्यते 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदा-
यतनाः सत्प्रतिष्ठाः', 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति ; 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति' इति च । नित्यो नारायण इत्यस्य ब्रह्मादिवत् स न
नश्यतीत्यर्थः । अथवा उपरितनवाप्यैकरस्याय, नित्यसूर्यात्मा नारायण
इत्यर्थो ब्राह्मः । विष्णुरेव = विष्णुसमः । (२)

अथ तदुपासनोपयुक्तं मन्त्रमाह ओमिति । अष्टाक्षरं पदमिति ।

ध्येति, अनपद्युयः सर्वमायुरेति ; विन्दते प्रजापत्यं रायस्पोषं
गीपत्यम् । ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । एतन्
सामवेदशिरोऽधीते ॥ ३ ॥

पद्यते=प्रतिपाद्यते तत्पहितपुरुषार्थमयं प्रमेयमनेनेति पदमिदं वाक्य-
रूपमेव ग्राह्यम् । तथा च प्रयोगः, 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः
ध्रुतेः' इति । इमानि ध्रुतिवाक्यानि मनसि कृत्य च श्रीमति रहस्यत्रय-
सारे पद्यं न्ययन्धि,—

‘तारं पूर्वं तदनु हृदयं नमः नारायणाये-

स्यान्नायोक्तं पदमवयतां सार्थं प्राचार्यदत्तम् ।’ इति ।

अत्र तद्य = नानाध्रुतिप्रसिद्धञ्च नारायणेति तृतीयं पदमवयता-
मिति व्याख्यान्ति । तथा च पूर्वं तारं प्रणवमवयतां तदनु हृदयं नमः—
पदमवयताम्, अथ तत् नारायणेति च पदमवयतामिति व्याख्यातु-
हंसमतोऽन्ययक्रमः । अत्रान्यविधेऽन्य एव औचित्यं पश्यन्ति, यथा—
पूर्वं तारं भवति । तत् अनु=ततः पश्चात् हृदयं भवति । तद्येतन्न
अनु इत्येतदनुकुर्यते । तद्यानु=नमःपदानन्तरञ्च नारायणेति पदं
भवति । इत्यान्नायोक्तम् ‘ओमित्यग्रे व्याहरेत्’ इत्यादिप्रकृतध्रुत्वा एव
योधितं पदं ‘नारायणस्याष्टाक्षरं पदम्’ इति पदशब्दोपात्तं मन्त्रमव-
यतामिति । ननु तारमिति नपुंसकं प्रणवरूपार्थं अप्रसिद्धमिति चेन्न—
तथा सति ध्रुताविर श्लोकेऽपि, तारं व्याहरेदिति पदाव्याहार-
संभवात् । तदनु इति च समस्त्वं पदमस्तु । तदेकदेशस्य अनु इत्य-
स्योपरि विभज्यानुपक्षोऽस्तु । वस्तुतस्तु तारपदं नपुंसकं प्रसिद्धमेव ।
यथा अथर्वशिरसि, ‘स ओहारः यः प्रणवः—सोऽनन्तः तत् तारम्’
इति, ‘अथ कस्मादुच्यते तारम् ? यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्म-
व्याधिजराकरणसंसारमहाभयात् तारयति, नाथते च, तस्मादुच्यते
तारम्’ इति च शष्टं नपुंसकमेव निर्दिष्टम् । (३)

प्रत्यगानन्दं ब्रह्म पुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति । यमुन्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ओम् नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति । तदिदं पुण्डरीकं विशानघनम् । तस्मात् तडिदाभमात्रम् ।

ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।

ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यते ॥ इति ।

सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मोम् । एतदथर्वशिरोऽधीते ॥ ४ ॥

प्रातरधीयानो रात्रिरुतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवस-
कृतं पापं नाशयति । तत् सायं प्रातरधीयानो पापोऽपापो भवति ।

प्रणवे अक्षरविभागं दर्शयति प्रत्यगिति । अकारोकारमकारात्मकं प्रणवस्वरूपं प्रत्यगानन्दं ब्रह्म प्रतिपादयतीत्यर्थः । अकारवाच्यब्रह्मरु-
शेषभूतः प्रत्यगात्मैति प्रणवार्थः । तच्छेषत्वं च तदतिशयायहत्वं तदानन्दहेतुव्यापारकारिणि प्रत्यगात्मन्यस्तीति भवति ब्रह्म प्रत्यगधी-
नानन्दशालि । अतः तत् प्रत्यगानन्दम् । अथवा प्रत्यक् = स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानम् । उकारोऽवधारणप्रणवेऽर्थः । लक्ष्मीयात्रको वा । पुण्डरीकं शुभ्रम् । उत्कृष्टं वा । यथा बृहदारण्यके आदित्यमुपतिष्ठमान आह-(८.३.)-‘दिशामेकपुण्डरीकमस्ति । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीक-
भूयासम्’ इति । तडिदाभमात्रं कात्स्न्येन ज्योतिर्मयम् । तमसः परस्तात् स्थिते वैकुण्ठभुवने तमसः क्वचिदपि न प्रसक्तिः । तदीय-
ज्योतिर्मयत्वपरिशीलने प्रकृतिरियं तमोवत् अन्धकारवत् अध्यवसेया भवतीति तम इत्युच्यते । नारायणमिति, गमिष्यतीत्यत्रान्वेति । (४)

वेदचतुष्टयशिरसां निर्दिष्टानामध्ययनस्य फलं दर्शयति प्रात-
रिति । ‘तदन्तर्भावात् त्यां न पृथगभिधत्ते धृतिरपि’ इति न्यायेन नारायणामिधायि पदं सर्वं तद्वक्षःस्थलनित्यवसया श्रिया सहित-

माध्यदिनमादित्यामिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकात् प्रमु-
च्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । नारायणसायुज्यमवाप्नोति,
श्रीमन्नारायणसायुज्यमवाप्नोति, य एवं वेद ।

[ओम् सह नावधत्विति शान्तिः ॥]

इति नागयणोपनिषत् ॥

श्रीरस्तु

—:***:—

मेव नारायणमाहेति अष्टाक्षरमन्त्रे उकारस्यान्यार्थकत्वेऽपि लक्ष्मी-
रुक्तमाया ; किमुत उकारस्य लक्ष्मीपरत्वे 'उद्धृता विष्णुना लक्ष्मी-
रकारणोच्यते तथा' इति स्रग्णादिस्थाशयेन श्रीमन्नारायणेत्युक्तम् ।

इति चात्स्यमच्चक्रवर्ति-त्रीराघवाचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे । नागयणोपनिषत्परिष्कारः ।

शुभमस्तु

—o—o—

महोपनिषन्नारायणोपनिषदर्थसंग्रहः

नारायणस्य पारम्यं ब्रह्मेशाशुद्धयस्तनः ।

धन्तर्यामिनयैक्यञ्च महोपनिषदीरितम् ॥ (१)

देहिनां हृदयस्यान्तर्मेघदयामतनोर्हरेः ।

योगिष्येयतया स्थित्याऽप्यन्तर्यामिः प्रसीरितम् ॥ (२)

अग्नयजुः साम चाथर्व वेद इत्येतदंशभाक् ।

नारायणोपनिषद्व्याह नारायणं परम् ॥ (३)

ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुस्यानां ततो जन्म तदान्मताम् ।

श्रीमदष्टाक्षरमनुं प्रणयस्थाक्षरादि च ॥ (४)

तत्तदंशक्रमेणोक्त्या मुक्तिहेतोरितो मनोः ।

सर्वश्रुतिजपाद्याप्यं फलञ्च बहु साऽब्रवीत् ॥ (५)

श्रीः

पुरुषसूक्तभाष्यम् ॐ

प्रसङ्गात् पुरुषसूक्तभाष्यमपि लिख्यते (?) ।

तयः प्रपञ्चसंभूतिविमूनिपरिमृतय ॥

पुरुषाय नमस्तस्मै परमै विस्मयात्मने ।

तं प्रणम्यादिपुरुषं जगतामादिकारणम् ॥

दुर्ज्ञाने पौरुष सूक्तं व्याकरोमि यथामनि ।

श्रीपादे पुराणे— 'इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते ॥

अतः श्रुतिभ्यः सर्वाभ्यो बलवत् समुदीरितम् ।

इदं पुरुषसूक्तं हि यजुष्यष्टादशर्चकम् ॥

ऋग्वेदे षोडशर्चं स्यात् पञ्च वाजसनेयके ।

सामवेदे तु सप्तर्चं तथैवार्धवेदेऽपि च ॥

वेदेषु याजुषं वेदमवलम्ब्य वदाम्यहम् ।

मदर्वाचीनता प्रेक्ष्य नोपेक्षन्तां मनीषिणः ॥

श्रुतिषु प्रबला[मन्त्राः ?]स्तेष्वप्यध्यात्मवादिनः ।

*मद्रनगरीय—अडियारकोशालये इदं पुरुषसूक्तभाष्यमन्यकर्तृ-
कत्वेन प्रकाशितमिदानीम् । तथैव स्वीकारेऽपि न क्षतिः । श्रीरङ्ग-
रामानुजस्वामिकृतत्वेन कश्चित् निर्देशस्तु उपनिषदां भाष्यमिवेद-
मप्येतत्कृतं स्यादिति ऊहमात्रेणेति तदा चक्तव्यम् । व्याख्यानशैल्यपि
विभिन्नरूपैव लक्ष्यते । अथाप्यवश्यादरणीयत्वात् मुद्रणं स्याने ।
अशुद्धिबहुलैव मातृकाऽतोपलब्धा । अथापि यथाशक्ति शोधनं
कृत्वा प्रकाश्यते । मद्रनगरपाल्यमातृकाकोशालये मातृका द्रष्टव्या ।
अत्र प्रसङ्गादित्युपकमात् इतः प्राक् प्रणीतं किमिति विमृश्यम् ।

तत्रापि पौरुषं सूक्तं न तस्मात् त्रिचते परम् ॥

(ऋषिच्छन्दोदेवताविनिशेगफलपदर्शनम्)

तत्रैव, भगवान् शौनका—

....पुरुषसूक्तस्य ऋषिर्नारायणः स्मृतः ।
 छन्द आनुष्टुभं सूक्तं तिस्रोऽन्त्यास्त्रिण्डुभो मताः ॥
 परम योमवासी च पुरुषो देवताऽभवत् ।
 प्रथमा विन्यसेत् वामे द्वितीया दक्षिणे करे ॥
 तृतीया वामपदे च चतुर्थी दक्षिणे तथा ।
 पञ्चमी वामजानौ तु षष्ठी दक्षिणके तथा ॥
 सप्तमी वामकट्या तु अष्टमी दक्षिणे तथा ।
 नवमी नाभिदेशे तु दशमी हृदये तथा ॥
 एकादशी कण्ठदेशे द्वादशी वामग्राहके ।
 त्रयोदशी दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ॥
 अक्षयोः पञ्चदशी न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाङ्गानि समालभेत् ॥
 प्रायश्चित्ते जपे चैव विष्णोराश्राघने तथा ।
 मोक्षे वश्येऽन्युपस्थाने सुपुत्रप्राप्तेऽपि च ॥
 सर्वकामफलावाप्तावारोग्ये मृत्युनाशने ।
 एतेष्वर्थेष्विदं सूक्तं मुनयो विनियुज्जते ॥

प्रायश्चित्त...द्वाधूल — 'यत्नयत्र कर्मर्षेणो यजुर्ऋषेणो वा, तत्रतत्र पुरुषं

ध्यायेत् । पुरुषसूक्तमुच्चेत् । पूर्णत्वात् पुरुष इति विज्ञायते ।

यमस्मृतौ— ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्त पौरुष चिन्तयन् हरिम् ।

स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तम ॥

जप्त्वा तु पौरुष सूक्त मुच्यते गुरुतरुण ।

सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीय शिवसङ्करपमेव च ॥

जप्त्वा तु पौरुष सूक्त मुच्यते गुरुतरुण ॥

बोधायनम्— मातृदुहितृनुवास्वसृसवर्णाविधवागमनादौ जले निमज्जन्

चिन्तयन् पुरुष सूक्त त्रिरुच्चायेत्, तदानीमेव पूतो भवति ।

विष स्नात पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् विशेषत ..

शब्दाभ्यां सदृशीमि ॥

ऋग्विधाने शौनको वदति—

‘पुरुषस्य हरे सूक्त सर्वपापप्रणाशनम् ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं चार्चनं प्रति ॥

आद्ययाऽऽहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पादं चापि तृतीयया ॥

चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं स्यात् एकादश्या तु धूपकम् ॥

द्वादश्या दीपदानं स्यात् त्रयोदश्या हविस्तथा ।

चतुर्दश्याऽञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या म्रदक्षिणम् ॥
 षोडशयोद्धासनं कुर्यात् एवमाराधयेत् हरिम् ।
 स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यथ एव वा ।
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सः चराचरम् ॥

मोक्षे योगवासिष्ठे—*

‘संसारान्मोक्षमिच्छन् यः सत्यजेदेवणात्तयम् ।
 निस्पृहः सर्वकामेभ्यः समलोष्टाश्मकाश्चन ॥
 गुरोः पादौ तु सगृह्यत्वाचम्य प्रयतो भवेत् ।
 मनश्च पावनं कृत्वा सन्त्यजेयेवणात्तयम् ॥
 ततो गच्छन् हरेर्वैश्वं पावनं सुमनोहरम् ।
 ततो मनोगतान् कामान् सर्वान् त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ॥
 अनिकेन स्थिरमतिरादिदेवे जनार्दने ।
 येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ॥
 मेघच्छन्न इवाऽऽदित्यो मलच्छन्न इवानलः ।
 आत्मानं गूढमानस्तु सर्वभूतदयान्वितः ॥
 निर्ममो निरदृष्टारः समदुःसमुत्तरः क्षमी ।
 एकाग्रो यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥
 ध्यायन् नारायणं देवं हृदयाम्भोजमध्यगम् ।

*ज्योतिरधिकरणश्रुतप्रकाशिकाया योगवासिष्ठात् ध्वनान्तर-
 मुदाहृतम् ।

दिग्देशकालावस्थाद्यैरनवच्छेद्यैवमवम् ॥

सर्वदा पौरुष सूक्त न सैव जपेच्छुचि ॥' इति ।

किञ्च, योगवानिष्टे —

'य पौरुषस्य सूक्तस्य जानात्यर्थं यथा तथा ।

स जन्मनीह मुक्तस्त्यात्, पुराणेषु च दर्शनात् ॥

विष्णु पुरुषसूक्तार्थं पुरुषोऽध्यवसीयते ।'

उत्तरभाष्याये —

'सर्वं वश मम भवेदिति सद्यिन्तयन् मुनि ।

जपेत्तु पौरुष सूक्तं पणिपत्य जनार्दनम् ॥

यद्वशे वर्तते कृत्स्न चराचरमिदं जगत् ।

वशे भवति तस्येदं जगत् सर्वं मुनेरपि ॥' इति ।

आपस्तम्बः—'सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहिता पुरुषेण नारायणेन यजमानोपतिष्ठते' । उपहिताम् = इष्टकामि कृतोपधानामित्यर्थः ।

वाधूलसूत्रे — नारायणदृष्टेन पुरुषदैवतेनोपहिता चित्तिमुपतिष्ठमान इति ।
जन्मनि पुरुषो भवेदिति—

आयुष्मत्पुत्रावाप्तो ऋग्विधाने—

'पुत्रेच्छुर्ब्राह्मण शुद्धं सुप्रसन्नमना भवेत् ।

पौरुषेण च सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ॥

पायसान्नं चरुं कृत्वा तनैव जुहुयाच्छुचि ।

हुतशिष्टं चरुं शुद्धमन्नीयाताञ्च दम्पती ॥

एव त्रिंशद्दिनादूर्ध्वं गर्भो भवति सुस्मितः ।

सर्वलक्षणसपन्नं पुत्रो भवति पावन ॥' इति ।

श्रीशास्त्रे—सर्वकामावाप्त्वादिषु पुरुषसूक्तसमारोघनेन अचिरात् सर्वान् कामान् आप्नोतीति ॥

(पुरुषसूक्तवतारणम्)

एव छ-दास्युषीन् देव विनियोग तथा फलम् ।

उक्त्वा तु पौरुषं सूक्तमवतारयितुं यते ॥

श्रीशास्त्रे—पुरुषसूक्तसहिताया भगवान् सनत्कुमारो नारदमुनये भगवद्ब्रह्मज्ञानमुपदिशन् पुरुषसूक्तमवतारयामास । तत्र नारद परिपश्य, सर्व-यापिनं पुरुषस्य किमर्थं शरीरपरिमह इति ॥ तत्राह—

'पुरा नारायणो देव कृपया परयाऽन्वित ।

देवतिर्यङ्मनुष्यादीन् वीक्ष्य ससारमध्यगान् ॥

एव सञ्चिन्तयामास सत्सरन् वैभव स्वरुम् ।

स्वतः प्रमाणवाक्यानि दुर्पिज्ञानं वर्द्धन् मासु ॥

'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'निर्गुणो गुणी ।'

दिग्देशकालावस्थाधैरनवच्छेद्यवैभव ॥

वृद्धिक्षयविहीनश्च सत्यकामो निरञ्जन ।

विनेन्द्रियेण सर्वज्ञो विना पादेन सर्वग ॥

अनासोऽनुभवन् गन्धान् स्पृशन् सर्वमपाणिक ।

शृण्वन् श्रुतिं विना शब्दमजिह्वो लेलिहन् रसम् ॥

साधनेन विना साध्ये सर्वं संसाधये न्वहम् ।

तस्मात् सर्वप्रमाणैस्तु मुदुर्ज्ञानतरो न्वहम् ॥

मम रूपमविज्ञाय लोके मोक्षो न सिध्यति ।
 तस्मात् संसारचक्रेऽसिन् आम्बन्त्येते सुदुस्तरे ॥
 उद्धरेयमिमान् सर्वान् यातायातशत्रुकुलान् ।
 इति संचिन्त्य मनसा स्वच्छन्दोपात्तविग्रहम् ॥
 हित्वौषनिषदं रूपं प्रमाणानामगोचरम् ।
 सर्वेषां स्तुतिभिर्योऽयं दृष्टमात्रेण मोक्षदम् ॥
 सर्वकल्याणसं पूर्णं गुणराशिसमाश्रयम् ।
 सहस्रावयरोपेतमाद्रदे रूपमदुमुतम् ॥' इति ।
 ब्रह्माण्डपुराणे क्षीराब्धिर्वर्णने—

उक्तञ्च—न ते रूपमित्यादि—

'सहस्रकन्धरं चारुं तुङ्गोरसस्थलमुन्नतम् ।
 सहस्रबाहुसंयुक्तमिन्द्रिरावरमन्दिरम् ॥' इति च ॥
 धीमृमी यस्य देव्यौ सकलमुनिवराः किंकराः रक्ष्यमण्डं
 सृष्टधाद्याः शिल्पलीलाः विधिमुखविबुधाः पुत्रपौत्रादयोऽपि ।
 वैकुण्ठं नाम धाम स्तुतिकृदुपनिषत् शासने शास्त्रवर्गः
 सोऽयं वैकुण्ठ [नाथः ?] श्रियमतिशयिनीं वैष्णवीं वो ददातु ॥

तदयं पुरुषसूक्तमाध्यपरिष्कारे संग्रहः

ऋग्वेदे षोडशर्चं प्रथितहरिपरं पौरुषं सूक्तमेतत्
 सप्तर्चं साम्नि चाथर्वणवचसि यजुष्येव षष्टादशर्चम् ।
 अर्चस्वावाहनादौ विशदमृच इमाः ऋग्वेदधाने निष्पुकाः
 आयुष्मत्पुत्रकाम्याहुति-वृजिनहति-ब्रह्मयज्ञादिके च ॥

श्रीः
श्रीमते पुरुषाय नमः
पुरुषसूक्तम् ।

हरिः ओम् । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः....। सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । सहस्राणि

श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

पुरुषसूक्तभाष्यपरिष्कारः ॥

यो हि ध्यूह विरिञ्चादि सृजत्याश्रितमुक्तिदः ।

महते पुरुषायास्मै परस्मै श्रीमने नमः ॥ १ ॥

अपि हृदय ! किमर्थं ह्रिदयस्ते कर्मणां

हरणमतिपवित्तं पीरुयं सूक्तमस्ति ।

अधिगमयति यस्याऽऽलोऽय सर्वे प्रमेयं

यतिपतिमतकर्मभ्यादरोऽभिज्ञवर्गः ॥ २ ॥

सधैत्र वेदे श्रुतमादराहं स्मृतीतिहासादिविवेचितार्थम् ।

शारीरके सूक्तमिदं न नूनं मीमांसितं ब्रह्मपरत्वं दाढ्यात् ॥ ३ ॥

यद्यपि ज्योतिरधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्, 'पुरुषसूक्तं कस्मात्

सूत्रकारेण न निरूपितमित्याशङ्क्य, संवेदाभावादिति समाहितम्-

अथापि चिदचिद्विलक्षणपुरुषविशेषपरत्वं विषये संशयलेशस्याप्य-

भावेऽपि तत्तन्मन्त्रघटकपदवाक्यार्थतयोजनाप्रकारनिर्धारणं दुष्कर-

मेव लक्ष्यते । अर्थवर्णनार्थप्रवृत्तेषु उपनिषत्स्मृतीतिहासपञ्चरात्र-

ग्रन्थेषु नैकरूप्यमुपलभ्यते । अधिकृतममुद्युज्यमानस्य चास्यार्थोऽव-

श्यमेवाधिगन्तव्यः । 'योऽयं ब्रह्म सत्कलं ब्रह्ममश्नुते' इति च श्रुतिः ।

अत इदमपि सूक्तं भाषितमस्ति । अत्रोपक्रमे प्रसङ्गादिति निर्देशात्

किमिदं भाष्यं ग्रन्थान्तरमध्यनिविष्टम्, स्वतन्त्रं चेति विमृश्यमस्ति ।

ग्रन्थान्तेऽपि द्रष्टव्यम् । विस्तारेण पीठिकां विधाय व्याख्यातुमारभते

सहस्रेति ।

शिरांसि, सहस्राण्यक्षीणि, सहस्रं पादाः यस्य स सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः
 सहस्रपादुक्तः । 'शीर्षन् छन्दसि' इति शिरश्शब्दस्य शीर्षनादेशः ।
 गीयते हि, 'अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इति । पादशब्दः उपलक्षणार्थः ।
 'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व-
 मावृत्य तिष्ठति ॥' इति । मन्त्रान्तरं च भवति, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो-
 मुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात्' इति । [एवं प्रसिद्धाः] पादादयो
 (1) भगवत एव सङ्कल्पविकल्पकल्पितामाकृततेजोमयदेहगता [इह]
 उच्यन्ते । (2) यद्वा तैलोक्यशरीरत्वादस्य सुरनरतिर्यग्गताः पादादयः
 तदीया इत्युपचर्यन्ते । (3) यद्वा पादादिकार्यगमनदर्शनवचनादिलक्ष-
 णार्थः । तेन सहस्रपाच्चेन सर्वगतत्वं, सहस्राक्षत्वेन सर्वदर्शित्वं, सहस्र-
 शीर्षत्वेन सर्वाधारत्वञ्च, सर्वलोकाभिषिक्तत्वञ्च सर्वमुखप्रदानत्वम् (क्षः)
 सर्वरक्षणप्रतिश्रवणत्वञ्च सर्वरक्षापेक्षाश्रवणत्वञ्च, (!) केशादिपादान्तो-
 (न्तमुः) क्त्वात् सर्वावयवत्वेऽपि (वेप्सविः) सहस्रत्वं चोक्तम् । अक्षोप-
 लक्षणेन पञ्चेन्द्रियत्वो(त्त्वमुः)क्तं सिद्धम् । तथा च श्रुति — 'अपाणिपादो
 जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः ॥ श्रुगोत्यकर्णः' इति । 'गामाविश्य च
 भूतानि धारयाम्यहमोजसा' इत्यादि च । यद्वा सर्वाधिकत्वं सर्वज्ञत्वं
 सर्वशक्तित्वं च सिद्धम् ।

(1) ¹पुराणत्वात् पुरुषः । तथा च श्रूयते — 'अन्तरतः कूर्मं
 मूर्त्तं सर्पन्तं तमब्रवीत् । मम वै त्वज्ज्यांसा समभूत् । नेत्यब्रवीत्—[पुनश्च

1 विशेषणपदानि त्रीणि प्रथमं यद्बुधा व्याख्याय पुरुषपदं
 व्याख्याति पुराणेति ।

भगवान् रूमिरूप प्रत्याह ।] — पूर्वमेवाहन्निहासमिति । तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् । सहस्रसीर्षा पुरुष । सहस्राक्ष सहस्राद् भूवोदनिष्ठत् इति ।
 (२) यद्वा पूर्णत्वात् पुरुष । तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम् इति श्रुते ।
 (३) यद्वा क्षीरारूपे पुरि क्षयनात् पुरुषः । शकारस्य षकारादेश ।
 धीविष्णुस्मृतौ — 'पुरमाक्रम्य सकल शेते यस्मान्महाप्रभु ।

तस्मात् पुरुष इत्येष प्रोच्यते तत्त्वचि तै ॥' इति ।

(४) यद्वा पुरुषशब्दो बहुपर । वन षण समक्तौ । बहूना बहुभिर्वा भजनात् पुरुषः । (५) यद्वा — षण दाने । बहुदानात् पुरुषः ।
 १ एतद्गुणोपेतो भगवान् वासुदेव न न्य इत्यर्थः ।

पाप्मे पुराणे — भगवानिति ज्ञोऽय तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुषाधी च वर्तेते वासुदेव सनातने ॥

सर्वलोकपतीत्या च पुरुष प्रोच्यते हरि ।

त विना पुण्डरीकाक्ष नान्य पुरुषशब्दमाक् ॥

ब्रह्माद्या देवना सवा यक्षतुम्बुरकिन्नरा ।

ते सर्वे पुरुषाश्चादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥' इति ।

श्रीमदुत्तररामायणे अगस्त्यवचनम् —

असौ रामो महाबाहुरतिमानुषचेष्टया ।

तेजोमहतया वाऽपि सस्मारयति पूरुषम् ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे — 'गोवर्धनादिघरणात् नाथ । न दसुतोऽपि सन् ।

1 एतद्गुणेति । पुराणत्व-पूर्णत्व-पुराण-प्रचदुस्सेवितत्व-
 बहुप्रदायित्वरूपपुरुषशब्दार्थपञ्चकतदन्यपूर्वोक्तसर्वेत्यर्थः ।

स भूमि विश्वतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषस्यांशसंभूतं त्वां वयं निरणैष्म हि ॥' इति ।

स्कन्दपुराणे— 'यथा भास्करशब्दोऽयमादित्ये प्रतितिष्ठति ।

यथा चामौ बृहद्भानुर्यथा वायौ सदागतिः ॥

यथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ।

तथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवे व्यवस्थितः ॥' इति ।

श्रीविष्णुपुराणे— 'देवतिर्यञ्चनुष्येषु पुत्रामा भगवान् हरिः ।

श्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मन्त्रेय ! नानयोर्विद्यते परम् ॥' इति ।

श्रीनारसिंहे— स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्यात् वैष्णवादपि ॥ इति ।

वैष्णवे पुराणे— 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते ।

स्त्रीप्रायमितरत् सर्वे जगद्भ्रमपुरस्सरम् ॥' इति ।

अर्वाचीनः॥ कवयोऽपि—

'संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिरोते', 'श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

'तमसः परमं तमव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघु- ।', 'हरिर्यथैकं पुरु-

षोत्तमस्तनः १' इत्यादिभिर्वचनैः पुरुषो वासुदेव इति सिद्धम् ॥

स भूमिं विश्वतो वृत्त्वा— एवम्भूतः सः भूमिं मूल्यादि-
लोकजातं विश्वतः सर्वतो वृत्त्वा व्याप्य, यद्वा भूमिं जगत्कारणं
प्रकृतिं विश्वतः कार्यवर्गः सह वृत्त्वा अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ।
यथाऽऽह, 'अणोरणीयान् महतो महीयानिति—'अणुत्वेन महत्त्वेन द्विधा

तिष्ठति केशव । तत्र पौरुषमूकेन महत्त्वमुपवर्णितम् ॥' इति । तस्मात्
॥ भूतानि व्याप्य ततोऽधिको भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—योऽयं
सहस्रशीर्षा पुरुषः, स पुरुषो भूम्यादिलोकजातः व्याप्य तस्मात्लोक
जातात् दशाङ्गुलमत्यतिष्ठत् ।

अथ दशाङ्गुलशब्दस्यार्थः उच्यते—

अत्र दशाङ्गुलशब्देन न दशाङ्गुलवचनम्, अपरिच्छिन्नस्य
पुरुषस्य ^१परिच्छेदप्रसङ्गात् । तर्हि कोऽर्थः ? उच्यते—

(१) (१) दशदशानत्यन्तयोरित्ये-सिन्नचप्रत्ययः ^२अतिकोटि
योजनयोरिति एतस्मिन्नौणादिकं उल्लङ्घ्यत्यर्थः । तस्मादनन्तयोजन-
मिदमतीत्यातिष्ठदित्युक्तं भवति ।

पाञ्चपुराणे भुवनकोशाध्याये—

‘भूमेध ब्रह्मकोशस्याप्यन्तरालं कियत् ? वद ।

योजनानामनन्तत्वात् दशाङ्गुलमिदं विदुः ॥’ इति ।

सांभवतसहितायां पुरुषसूक्तार्थे—

सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । पुरुषशब्दो वायुदेवपरः । भूमि
शब्देन भूम्यादयो लोका उच्यन्ते । दशाङ्गुलशब्दोऽनन्तयोजनमाहेति ।

१ परिच्छेदेति । लोकजातमतिक्रम्य अङ्गुलिदशकमितं यथा,
तथा तिष्ठतीत्युक्तौ परिच्छिन्नत्वस्यार्थः ।

२ वाक्यमशुद्धम् । एतदर्थस्तु—नात्र तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति
अल्पप्रत्ययः । किं तु अनन्तयोजनेत्यर्थे दशाङ्गुलशब्दात् औणादिकं
उल्लङ्घ्यत्यर्थः । लोकजातमतिक्रम्यान्तयोजनमिति तिष्ठतीत्यर्थः इति ।

(२) यद्वा अङ्गुल(लि ?)शब्दो गुणपर । दशगुणवस्त्वन्तरभूतानि
अनीत्यातिष्ठत् । किं तदिनि । [दशोत्तरा आप २] ^१दशोत्तरो वह्नि ,
वहेर्दशोत्तरो वायु , वायोर्दशोत्तर व्योम , व्योम्नो दशोत्तरोऽहङ्कार ,
अहङ्काराद् दशोत्तरो महान् , महतो दशोत्तरमयक्तम् । समस्तमिह
वस्त्यतीत्यातिष्ठदित्यर्थः ।

केचिदेव व्याचक्षते—दशाङ्गुलशब्दो हृदयाकाशवाचकः ।
भूम्यादिलोकान् व्याप्य हृदयाकाशमत्यतिष्ठत् । दशाङ्गुलपरिमाण
हृदयाकाश अणोरणीयआकारेणान्तरात्मतया अत्यतिष्ठत् । धकारस्य
स्थाने तकारश्छान्दस इति अध्यर्थोऽयमतिशब्द इति—तत्र युक्तम् ।
श्रूयमाणस्यातिशब्दस्य मुख्यार्थसमवे सति अध्यर्थवचनस्यायुक्तत्वात् ।
विश्वत इति हृदयस्यापि कथलीकृतत्वाच्च । ‘अणुत्वेन महत्त्वेन’
इत्यादिना, ‘दहरादिमवाक्येन तस्याणुत्व प्रदर्शितम्’ इति योगवासिष्ठे
स्पष्टवचनाच्च । दहरशब्द सूक्ष्मपर्यायः ।

नन्वेव हि पूर्वमुक्तम्—अयं पुरुष इति, सर्वदेशसर्वकाला
परिच्छिन्नविधे वेष विहाय सर्वेषां दर्शनस्तुतिसमाराधनाद्यहं परिच्छिन्न
कञ्चन वेषमादत्त इति । प्रत्युनान्यथा वदति , अस्य परिच्छिन्नोऽप्ययं
वेष प्राप्तः पूर्ववदपरिच्छिन्न इति । कथं परिच्छिन्नत्वेन स्तूयत इति ॥

अस्य चोद्यस्य परिहारः पाद्येऽभिहितः । न उच्यते—‘आदत्ते
यादृश रूपं जगत् खानु परं पुमान् । स तादृशेन रूपेण दुर्ज्ञानो
जायते हरिः ॥ तथाप्यमूर्तं पुरुषं स्तोत्रयोग्यो न जायते । त...

1 दशोत्तराण्यावरणानि यानि चेति स्तोत्ररत्ने श्रीभगवद्यामुनपादा ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

..... नारायणात् निर्वाणाय च कल्पते ॥'

श्रीमात्स्ये अगस्त्यवचनम् —

'तस्यावनिगतस्येह प्रत्यक्षस्यापि ते षण् ।

न ज्ञायते च तत्त्वेन परं रूपं कुतस्तव ॥

मीनात्मा यादृशोऽसि त्व तादृशस्त्वमसि प्रभो ।

वयं त्वामीदृश इति वेदितुं नोत्सहामहे ॥'

श्रीमदुत्तररामायणे अगस्त्यवचनम् —

'शरीरे तव पश्यामि जगत् सर्वं रघुद्वह ।

तेजसा च सुदुर्दर्शो मध्याह्न इव मास्कर' इति ॥

¹अस्य [स्तोत्रयोग्यत्वाय मूर्तिः । स्वकार्याय न] परिमदो न कार्य इत्यर्थः । अशरीरोऽपि सन् सर्वं करोत्येव । इन्द्रियपरिमदो न कार्य इत्यर्थः । अनिन्द्रियोऽपि सन् तत्तदिन्द्रियकार्यं करोत्येव । 'अपाणिपादो जवनो गृहीता', 'अन्धो मणिमविन्दत्, तमनङ्गुलिराह्वयत् । अप्रीव प्रत्यमुञ्चत्' इत्यादि ।

एवं देशतो व्याप्तिमुक्त्वा कालनो व्याप्तिमैश्वर्यं चैवमाह पुरुष एवेदं सर्वमिति । यदिदं वर्तमानं कार्यजातम्, तत् सर्वं पुरुष एव । तदुपादानत्वात् सर्वस्य । न हि कार्यमुपादानेन विनाऽस्ति । यद्भूतं अतीतं वस्तु, तदपि पुरुष एव । यच्च भव्यम् = भवितव्यं च पुरुष एव ।

। मूर्तिः स्तुतये भवतीत्युक्तम् । मूर्तिपरिमदो न स्वकार्यमित्युच्यतेऽतः ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

प्रपञ्चपुरुषयोरीश्वरेक्षित यमावात् समानाधिकरणव्यपदेश, 'ग्रामोऽयं देवदत्त' इतिवत् । कार्यकारणभावाद्वा, 'पानीय प्राणिना प्राणः' इतिवत् । एवमेव श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सामानाधिकरण्यनादा द्रष्टव्या । 'वासुदेव सर्वम्,' 'सर्वं स्वस्विद ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीता', इति, 'ज्योतीषि शुक्राणि च यानि लोके त्वयो लोका लोकपालान्वयी च । त्वयोऽमयश्चाद्भुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥

सर्वे देवा सर्ववेदा सशास्त्रा सर्वे यज्ञाश्च कृष्ण ।

'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ॥

नद्य समुद्राश्च स एव सर्वे यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥' इति ।

महाभारते— य एष देवकीपुत्र पुरस्तादवतिष्ठते ।

स एव पुरुषो भूत भव्य चापि तथा भवत् ॥'

एवमस्य कालो व्याप्तिमुक्त्वा अयमेव सृष्टिकार्यजात-चेतन वर्गस्य (१) सर्वदेशकालमोक्षपद इत्याह—उतामृतत्वस्येशान इति । उत किञ्च अयमेव पुरुष अमृतत्वस्य मोक्षस्य ईशानः । सायु ज्यादिचतुर्विधमोक्षत्रयो भवति । 'मोक्षे नित्येऽमृते देवे कीर्तित त्वमृत बुधै' इति नैखण्डुकोक्तत्वात् अमृतशब्दो मोक्षपर्यायः । मोक्षस्येशानो भवति । अन्नेन यदतिरोहति, तस्य शरीरवर्तिनो जीवजातस्य मोक्ष प्रति भगवानेवेष्ट यत् कार्यजातमन्नेन अदनीयेन भोग्यद्रव्येण स्वकारणमतीत्य रोहति, 'अन्नाद्मृतानि जायन्ते' इति श्रुति । अहरहरशितेनान्नेन पूर्वपूर्वचाल्यकौमाराद्यवस्था अनीत्य यत् जीवजात रोहति वर्धते, तस्य

एतावानस्य महिमा अतो ज्यायोंश्च पुरुषः ।

मोक्षप्रदाने विष्णुरीशानो भवतीत्यर्थः । मोक्षधर्मे, 'अन्नाज्जातस्य सर्वस्य मनुष्यादेरकारणात् । निर्वाणदायी भवति कृपया पुण्योत्तमः' इति । (२)

उक्तं सैवधर [महिमान] मुपसहरति एतावानस्य महिमा । एतत्परिमाणम्.....णोस्य महिमा विमृतिमात्रम् । अतो ज्यायांश्च पुरुषः । अतः ईदृशात् महिम्न ज्यायान् प्रशस्य [स्यतरः] श्रेष्ठः । यत एव पुरुषः सकलानपि लोकान् व्याप्य तिष्ठति यतश्च समस्तवस्तुजातमसौ सृजति, यतश्च ससारिणो मोक्षस्वायमीष्टे, अत एतावानस्य महिमा ।

शतपथब्राह्मणे अध्यात्मखण्डे प्रतिपादितम् — “यदाऽयं नाशयणाख्यः पुरुषो महान् भवति, तदानीमेवाणुर्भवति । यदाऽयं व्याप्तो भवति, तदैव प्रादेशिको भवति । यदैव भूमौ भवति, तदैव परमव्योम्नि भवति । यदा एक एव भवति, तदा अनेकः । यदाऽयं प्राकृतो भवति, तदैवाप्राकृतो भवति । यदा विषयवशो भवति, तदैवोपरतो भवति । यदा नरको भवति, तदानीमेव स्वर्गो भवति । यदा स्त्री भवति, तदैव पुरुषो भवति । यदा मनुष्यो भवति, तदा देवो भवति । यदा सर्वं भवति, तदा शून्यो भवति । यदा प्रपञ्चो भवति, तदा प्रपञ्चाद्विज्ञो भवति । यदा बद्धो भवति, तदैव मुक्तो भवति । यदा शुक्लो भवति, तदा कृष्णो भवति । यदा शरीरी भवति, तदा अशरीरी भवति । यस्मात् यानि यानि विरुद्धस्वभावानि, तानि सर्वाणि तदानीमेवास्मिन् लीनानि भवन्ति, तस्मदयमीश इति दुर्ज्ञानं, दुर्बलं, दुर्ध्यानं । तस्मात् ज्येष्ठः । बाह्यनसोरगोचरः” इति ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

हरिवशे पुरुषसूक्तप्रकरणे नारदस्तुतौ, 'देशन कालनो वाऽपि मोक्ष-
दत्वाच्च (१) वेधस । हरेर्विभूतिमात्र तु केवल प्रतिभाषितम् ॥ अतो
महिम्न स्वरूपाशात् ज्यायानेव परः पुमान् । ज्यायस्त्व तस्य तत् सर्वं सुदु-
र्ज्ञानतरं भवेदिति ॥ ब्रह्मणेभ्योऽखिलेभ्यश्च भूतजातेभ्य एव च । ब्रह्मादि
भूतसंघेभ्यो ज्यायानेव परः पुमान् ॥ ओजसो रूपतो वापि यशसो
वीर्यनोऽपि च । विभुत्वातिशयाद्वापि ज्यायानेव जनार्दन ॥ इति ।
महामारते — 'एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकनो वा जनार्दन ।

सारतो जगत कृत्स्न इतिरिक्तो जनार्दन ॥' इति ।

श्रीभगवद्गीतायाम् — "द्वाविमौ पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ॥" इति ।

श्रीनारसिंहे — "ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वमेवास्य महिमा संच ज्यायानतो हरि ॥" इति ।

^१अथवा—अस्य परिदृश्यमानस्य चराचरात्मकस्य प्रपञ्चस्य
महिमा एतावान् परिच्छिन्न । अतः अस्मात् प्रपञ्चात् पुरुषो ज्यायान्
अपरिच्छिन्नप्रभाव ।

अस्य ज्यायस्त्वमेव प्रपञ्चयनि पादोऽस्य विश्वा भूतानि ।
अस्य दुर्ज्ञानस्य पुरुषस्य विज्ञा भूतानि चराचरात्मकानि पादः अंश

१ अस्येति मौल पद परमात्मपरतया व्याख्यातम्, प्रपञ्चपर-
तया व्याख्याति अथवेति ।

कलामात्रमित्यर्थः । सृष्ट्यादिशक्तेरेकदेशः । तदीयशक्तिलेशविजृम्भित
मिदं जगद् गीयते,—‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्’ इति ।
श्रीविष्णुपुराणे— यस्यायुतायुताशे विश्वशक्तिरियं स्थिता’ इति ।
अत्रैव गोपीनां वचने— ‘यस्यास्तिल महीभ्योमन्त्रलाग्निपवनात्मकम् ।

ब्रह्माण्डमरूपकाशाशो तोष्यामस्तुवा कथं वयम् ॥” इति ।

श्रीनारसिंहे— ‘यदशाशतदशाशच्छ्लेशल्लेशनः ।

उत्पन्नश्च प्रलीनश्च जगत् सर्वं चराचरम् ॥’ इति ।

त्रिपादस्यामृतं दिवि । सप्त पादा यस्य, तत् त्रिपा
दुक्तम् । त्रिशब्दो बहुवचनः । अस्य निरनिशयज्ञानानन्दवैराग्यैश्वर्यादिभि
रनेकैः सुगुणैरुपेतस्य रूपममृतं दिवि । अमृतम् अमरणधर्मकमित्यर्थः ।
दिवि परमे स्थाने । यत् परमपदवाच्यं सूरयः सदा पश्यन्ति । “द्युशब्द
परमे व्योम्नि स्वर्गे विद्यति कथ्यते ॥” इति

वैकुण्ठमहितायाम् — “अनन्तायामविस्तारो वैकुण्ठः सप्तकीर्तितः ।

तस्मादस्य त्रिपादाशो वैकुण्ठो भासतेतराम् ॥” इति ।

एव सास्वतमहितायां वासुदेवस्य चतुर्गृहाद्याये, ‘अत्र पाद
शब्दः चतुर्थोऽंशः (शवचनः १) । त्रिपाच्छब्दः त्रिपादवचनः’ ।

पुरुरसहितायां वैकुण्ठमहितायाञ्च,—

‘सदादिपुरुरो विष्णुः सर्वथापी सनातनः ।

शरीरात् स्वाज्जगत् सातु सङ्घर्षणमभाषयत् ॥

स च प्रद्युम्नसज्जसन् अनिरुद्धमभाषयत् ।

तस्मात् ब्रह्मा समुत्पन्नो जगत् सृष्टुं चराचरम् ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुष पादोऽस्येहामवात् पुनः ।

एवं चतुर्धा सन्धूय स्वात्मानं पुरुषोत्तम ।

अण्डे ह्यप्राकृते नित्यं त्रिपादेन विराजने ॥

इतरेण च पादेन प्राकृतेऽण्डे विराजते ।

जगत्सृष्ट्यादिकार्याणि कर्तुंकाम स्वलीलया ॥' इति । (३)

उक्तमेवार्थान्नरनिवशयाऽनुवदति-त्रिपादूर्ध्वं उदैत् । उदैत् = उद्गतवान् । यद्वा स एष त्रिपादिति त्रिपाद पुरुष उर्ध्वं प्रकृतिमण्डला-
दूर्ध्वम् उदैत् उदगच्छत् ।

त दुर्ज्ञानि पुरुषं विहाय तस्य चतुर्थांशमनिरुद्धाख्य नारायण-
मदूरविप्रकर्षेण स्तोतुमारभन्ते । पादोऽस्येहामवात् पुनः । अस्य
पादः एकदेश इह अभवत् पुनः ससारचक्रे भोग्यभोगायतनादिरूपेण
पुनरभवत् = पुन पुन प्रवर्तते । अभवादित्याध्वर्यवपाठे दीर्घं छान्दस ।

यद्वा भगवद्व्यूहाभिप्राय पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादि ।
वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाकारो भगवाश्चतुर्ध्वो भवति । अत्र भगवत
स्तुरीयो भाग अनिरुद्धाभिधान विश्वानि मृतान्यधिष्ठाय सृष्ट्यादीनि
करोति । पूर्ववत् कार्यकारणयोरभेदवाद । इतरैस्त्रिभिर्मगैर्वसुदेव-
सङ्कर्षणप्रद्युम्नारूपैरपेनममृन्मविनाशि परममुखरूप दिवि नाकपृष्ठे
वसति । उक्तमेव व्यनक्ति त्रिपादिति वासुदेवादिरूपैस्त्रिपात् पुरुष उर्ध्वः
वाङ्मनसयोरगोचरस्तन् उदैत् प्रकृतिप्राकुनमयात् सुदूरमुत्क्रान्तवान् ।
इह ससारमण्डले अस्य पादः अनिरुद्धाभिधान भगवानभवत् । पुन
पुन सृष्ट्यादौ प्रवर्तत इति । तथा च पुराणे तत्त्वाध्याये—

ततो विष्णुश्च व्यक्रामत् साशजानशने अग्नि ॥ ४ ॥

“सर्वव्याथ जगन्नाथ, सर्वात्मा भूतभावन ।

महतः प्रलयस्यान्ते जगत् स्रष्टुं समुद्यत ॥

परमव्योमनिलयो वामुदेव सनातन ।

शरीरात् स्वाज्जगत् त्वातुं सङ्कर्षणमभावयत् ॥

स चाण्डजातमसृजन् महाभूतानि पञ्च च ।

दशोत्तराणि सर्वाणि परस्तात् प्रकृतेर्व्यधात् ॥

तत्तत्पानाद्य भूतानामन्योन्यानुभवाय च ।

प्रद्युम्न भावायामास सदा कामरसप्रदम् ॥

एवमप्राकृतान्येष बाह्यान्मण्डानि केशव ।

सृष्ट्वा माकृतं चाण्डं स्रष्टुं दधे स्वमानसम् ॥

ततः स वामुदेवोऽयं प्रद्युम्नादुदधादयत् ।

सर्वस्य जगतः कोशमनिरुद्धादयं हरिम् ॥

स चानिरुद्धो भगवानादौ जलमभावयत् ।

जले तसिन् प्रविशेष निजरीर्ये जगन्मयम् ॥

तद् द्वितीयाण्डमभवत् अण्डात् जज्ञा व्यजायत ।

स भूतानां च सर्वेषामग्रे जातः पितामह ॥

जगत्तिर्मातुमुद्युक्तः समन्ताद्विक्रमे..... ।

ततः संवद्धद्यमानोऽयं सृष्टियज्ञात्मना व्यधात् ॥” इत्यादि ।

संप्रति निवक्षितां प्रपञ्चसृष्टिं वक्तुमपक्रमते ततो विश्वहृ

व्यक्रामदिति । समन्तादर्थे विश्वहृ निशतिन । ततः पश्चात् पुरुषः

तस्माद् विराडजायत विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमयो पुरः ॥ ५ ॥

ततः महत्प्रलयात् पश्चात् तेन पादनारायणेन व्यक्रामत् उद्यम-
मकरोत् । किमुद्दिश्य । साशनानशने अग्नि । अशनेन सह वर्तत
इति साशनं जज्ञमवस्तु । अशनस्य नास्तीत्यनशनं स्थावरं वस्तु ।
ते उभे प्रति, विध्यक् सर्वतः चराचरात्मकं समस्तं जगत् प्रति मानस-
संस्कल्परूपं सृष्टिव्यापारमकरोदित्यर्थः । (४)

तस्मात् विराडजायत । तस्मादेवं व्यापारवतः पुरुषात् विराड
जायत । विराट्छब्देन महदादिरूपेण विविधं राजतीति हिरण्य-
मण्डमुच्यते । विराजो अधि पुरुषः । विराजोऽनन्तरं पुरुषश्चतुर्मुखा-
ख्योऽध्यजायत । तथाऽऽह मनुः —

‘ततः स्वयंभूर्भगवानभ्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

मयामृतादिष्टतौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैर्म सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥’ इति ।

स जातो अत्यरिच्यत । तस्मात् ब्रह्मा अतिरिक्तोऽभवत् ।
यश्चाद् भूमिमयो पुरः । अथो शब्द.....र्थः । विभक्तिव्यत्ययेन भूमेः
पश्चात् पुरस्ताच्चोर्ध्वं चात्यन्तं प्रवृद्धो व्याप्तो बभूवेत्यर्थः । सर्वज्ञाति-
वृद्धकायोऽभवत् ।

शाम्भव्यपुराणे — पुरुषसूक्तसहिताया — 'आदिश्वतसृणा...

दित्यादि । स तस्मात् व्यापारान्तरम् । अथ पादनारायणात् मूल प्रकृतिरजायत । सा प्रकृति पादनारायणशासनात् महदहङ्कारादीन् पदार्थानि जनयत् । एव सूक्ष्माया सृष्टौ, कृपया ॥ पादनारायण स्थूलसृष्ट्यर्थे चतुर्मुखमभिदध्यौ । तद्वधानात् दनन्तरमथ विराज पश्चात् पुरुषश्चतुर्मुखाख्य अजायत । पश्चात् पुरतश्चातिरिच्यते । अतिरेको वृद्धिः । सर्वकार्यक्षमोऽतिवृद्धकायोऽभवत् । वृद्धकायस्सन् तूष्णीमास्त ... अनिरुद्धनारायणोऽप्राक्षीत् । ब्रह्मन् । किं तूष्णीं भवसीति । अज्ञानादिति होवाच । ब्रह्मन् । त्वेन्द्रियाणि देवान् ऋत्विज कृत्वा त्वदीय च कलेवर हवि कृत्वा मा हविर्भुज ध्यात्वा रुच्यमौ निवेदय । मदङ्गस्पर्शमात्रेण जगत्कोशमूत त्वत्कायो वृद्धिप्यते । तस्मादुद्भूतानि पाणिजातानि यथापूर्वं निर्मान् त्वष्टा भवप्यसि । य एव सृष्टियज्ञ जानाति, स जन्मनीह मुक्तो भवतीति ।

ईदृशम्य ब्राह्मणस्योपरि वतरति ।

श्रीवराहपुराणे — "सिसृक्षोरनिरुद्धारूपादण्ड प्रथममुद्भवौ ।

अण्डाद्ब्रह्माऽध्यजायत निर्मातु सकल जगत् ॥

स जातमातो भगवानवर्धत समन्ततः ।

त प्रवृद्धमहाकाय ब्रह्माण रचिताञ्जलिम् ॥

जगत्सृष्टिमजानन्तमनिरुद्धो हरिर्जगौ ।

त्वमिन्द्रियैर्देवसज्ञैः कुरु यज्ञ समाहित ॥

त्वच्छरीरं हविष्यात्वा मा ध्यात्वा च हविर्भुजम् ।

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तौश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान्, ग्राम्याश्च ये ॥ ९ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १० ॥

ब्रह्मणे त्वा महसे । महते ब्रह्मणे त्वाम् [समर्पयामि !] । ओमित्या-
त्मानमुपहार आत्मासौ युज्जीत । स एव जीवात्मपरमात्मयोग इति ।
महत्तमनुसरामः ॥ (८)

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत इति । सर्वं जुहोति ^१त्यजतीति अङ्गयागो
न भवतीति गार्ग्यायणाः । सर्वहुत् पशुः ^२सर्वहुतो यज्ञारूपात् ब्रह्मणः
पृषदाज्यं संभृतममूत् । पृषदाज्यं याज्ञिका दधिमित्राज्यं प्रचक्षते । अन्नं तु
सृज्यमाणजननहेतुमूतं वीर्यं पृषदाज्यं भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्तरूपं
भवति, एवमेव पशुनी (पशोर्नी!) लादि विचित्तमूतं वस्तु जातं भूतमित्यर्थः ।
पशून्स्तौश्चक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षेण गतिर्लक्ष्यते ।
वायव्यान् पशून् पुरुषश्चक्रे ससर्ज । आरण्यान् व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः
पशुविशेषणम् ; ग्राम्यशब्दश्च । ग्राम्याश्च ये पशवः मार्जारादयः,
वराहादयो वा, तान् चक्रे ; वायव्या ये आरण्याः, तानपि चक्रे । (९)

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । ऋग्वेदः
सामवेदश्च प्रादुरमृताम् । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मान् । गायत्र्यादीनि
अजायन्त । यजुस्तस्मादजायत । यजुः यजुर्वेदश्च ।

१ पशुयागे हृदयादिपञ्चहानामवदानेन यागः पृथक् भवति । तथाऽन्न
न भवतीत्यर्थः । २ पशुरिति । तथाचात्र यज्ञात् यज्ञसाधनपरम् ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ ११ ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य को वाह कावूरु पादाबुच्येते ॥ १२ ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः पृतः ।

तस्मादश्वा अजायन्त । यज्ञसंन्धिः अश्वा । ये के चोभ

यादतः, गावो ह जज्ञिरे तस्मात् । अघरोत्तरभागयोरुभयोर्दन्ता
येषाम्, ते रासभादयः । ते च गावश्च जज्ञिरे । तस्मात् जाता
अजावयः । अजाश्चावयश्च जज्ञिरे । ऋचितु विगच्छो बहुवचनान्त इति
कृत्वा [अजा इति पृथक्कृत्य मृगा पक्षिणश्च जाता इति व्याकुरीते ?] ॥

पुरुषस्य मुखाद्यवयवप्रकारान् पृच्छति यत् पुरुषं व्यदधुः ।

यदा पुरुषसंज्ञं पशुत्वेन देवा व्यदधुः, तदा कतिधा व्यकल्पयन् ।
किंप्रकारं मुखाद्यवयवव्यवस्थितवन्त इत्यर्थः । प्रश्नार्थं व्यनक्ति मुखं
किमस्य—मुखात् किमिति वक्तव्ये मुखमित्यादिप्रथमानिर्देशः कार्य-
कारणयोरभेदविवक्षया । कावूरु पादाबुच्येते । अस्य पुरुषस्य किं-
प्रकारं मुखम् । उत्पाद्यमानेषु ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अस्य मुखं किमासीत् ।
बाहू च किंप्रकारी । कावूरु आस्ताम् । कौ च पादाबुच्येते । (१२)

परिहरति ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । ब्राह्मणजातिरजायत ।

अनेन ब्राह्मणजातिकारणभावो मुख्यः प्रकार उक्तः । एवमुत्तरत्रापि
दृष्टव्यम् । बाहू राजन्यः कृतः । बाहुभ्यां क्षत्रियजातिरकारीत्यर्थः ।

ऊरु तदस्य यद् वैश्यः । यत् वैश्यनामा जातिर्भवति, तदस्य

१. अवयवप्रकारान्—अवयवकार्यविशेषान् । अवयवगतान् कारणत्व-
प्रकारान् वा । २. यत्त्वं विलक्षणगुणवैषम्ययुक्तसंस्थानपरम् ।

ऊरु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ १४ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकां अकल्पयन् ॥ १५ ॥

पुरुषस्य ऊरुभ्यामजायतेत्यर्थः। यत्तद्दे. सामान्यवचनत्वात् नपुंसकनिर्देशः ।

मुखादीनां ब्राह्मणादिभिर्मन्त्रैश्चैवादिः कार्यकारणभावकृतः । ब्राह्मणं प्रकृत्य

मनुः — 'तं स्वयम्भुः स्वकादास्यात् तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत्' इति ।

तथा, 'लोकानां तु विरुद्धार्थे मुखवाहुरुपादतः ।

ब्राह्मण क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्णयत् ॥' इति ।

पद्भ्यां शूद्रो अजायतः (१) सकारभावश्छान्दसः। निसर्गसिद्धः शूद्रवर्णः ।

अथ यष्ट्यानां देवतानां सृष्टिमाह—चन्द्रमा मनसो जातः ।

चक्षोस्सूर्यो अजायत । चक्षुर्भ्यामिति विभक्तिन्यत्ययं करोति । मुखा-

दिन्द्रश्चाग्निश्च। अजायेतामिति संन्यः । प्राणाद्वायुरजायत । सिद्धोऽर्थः ।

^१ अनुष्ठितयज्ञानां (१) ब्राह्मणादीनामुपभोगाय लोकानां सृष्टिमाह

नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमि-

रिति । समवर्तत इत्यनुपङ्गः । दिशः श्रोत्रात् समवर्तन्तः । तथा

लोकां अकल्पयन् । तथा, यथा अनीते कल्पे देवाः (१) अकल्पयन् ।

'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।', 'नामरूपं च भूतानां

कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादी देवादीनां चकार सः ॥',

'दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुव' इति ।

। प्राकृतलोकस्य कर्माधीनत्वज्ञापनाय अनुष्ठितयज्ञानामिति ।

वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि सृज्याऽमिषदन् यदास्ते ॥१६॥

धाता पुरस्ताद् यमुदाजहार शक्र प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्र ।

एवं सृष्टियज्ञ समाप्य पुनरपि त्रिषाद महान्त पुरुष क साक्षात्
जानातीति प्रश्नमुखेन स्तोतुमारभते । ब्रह्मादिस्त्वम्बपर्यन्तस्य जगत
परमकारणं पुरुष प्रतिपुरुषसूक्तसूक्तरूप को वेति । तत्राह वेदाहमेत-
मिति । सहस्रशीर्षमि(र्षा इत्युक्तमेत महान्त पुरुषमह वेद जानामि ।
नान्य कश्चित् वेद वेतीति वेदानामात्मनो वचनम्, अस्य सूक्तस्य
ऋषेर्नारायणस्य वाच्य वा । किंरूपम् ? यादित्यवर्णम् । 'आदित्यवर्णं
पुरुष वासुदेव विचित्येत्येत्' इति भौक्षधमे । क अवस्थित वेति(रसि) ।
तमसस्तु पारे । तमसश्चन्द्रेण प्रकृतिरुच्यते । प्रकृते परस्तात् स्थित
वेति(सि) । तमस परमो धातेत्यस्ति । कियाधायम् ? महान् पुरुषः ।
[कदा] । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । सृष्टानां चराचरात्मकानि
रूपाणि विचित्य समुत्पाद्य, अथवा वैविध्येन च बुध्वा तेषां नामानि
च कृत्वा तैः तान्यभिषदन् धीरः धिया रममाण परमविद्वान् अमिषदन्
तैस्तैर्नामभिरामिमुख्येन वदन् यदा आस्ते, तदा त पुरुष वेति(सि) ।
इतश्चाह वेद्मि । कोऽसावेवविष पुरुषः कायमास्तेः विशद् ब्रूहि [इति]
चेत्, अहमप्यविप्रकर्षेण जानामि, न वेद्मीत्याह धाता पुरस्ताद्यमुदा-
जहारेति । पूर्वस्मिन् काले चतुर्मुखो यम् आत्मन कारणभूतमुदा-
जहार='तमब्रवीत् त्व पूर्वं समम् । त्वमिदं पूर्वं कुरुष्व' इत्यादिपुदा-
हृतवान् । तथा शक्रः प्रविद्वान् प्रकृष्टज्ञान शक्र विप्रभवति वासुदेवे

अधिगतपुरुषोत्तमत्वज्ञान इन्द्रो य परमकारणत्वेनोदाहृतवान् इन्द्र-
प्रतर्दनसवादे, 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रिय धामोपजगाम'
इत्यादौ श्रुतौ । तथा प्रदिशथतस्तु । प्रदिशथ यमुदाचक्षु । दिक्
स्रब्देन दिग्वर्तिनो ज्ञानवन्त उच्यन्ते । दिगधीना पुरुषा उपकृमन्ते ।
तथा श्रीमद्भारामायणे विश्वामित्ररचनम्,

‘अह वेप्सि महात्मान राम सत्यपराक्रमम् ।

वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिता ॥’ इति ।

तत्रैव रावणवधानन्तर राम प्रति व्रजणो वाक्यम् । यथाह—

‘भवान्नारायणो देव श्रीमान् चक्रायुवो विभु । एकशृङ्गवराहस्त्व
भूतभयसपलजित् । अक्षर व्रज पार त्व मध्ये चान्ते च राघव ॥

लोकाना त्व परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुज ।

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेश पुरुष पुरुषोत्तम ॥’ इति ।

अत्रैव लक्ष्मण प्रति दशरथवाक्यम्, यथा —

‘एतत्तदुक्तम यत्तमक्षर ब्रह्म निर्मितम् ।

वेदाना हृदय सौम्य गुण राम परतप ॥’ इति ।

अत्रैव मन्दोदरीवाक्यम्, यथा—

‘व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातन । अनादिमध्यनिधनो
महत परमो महान् ॥ तमस परमो धाता शङ्खचक्रगदाधर । श्रीरत्न
वक्त्रा नित्यश्रीरजय्य शाश्वतो ध्रुव ॥’ इति । वेदोऽपि स्वकण्ठेन महान्त
पुरुष वक्तुमशक्नुवन् तदीयानि चिह्नानि आहृत्यगन्तव्यम् ।

तमेव विद्वान् अमृत इह भवति नान्य पन्था अयनाय विद्यते ॥७॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाक महिमान सचन्ते यत्र पूव साध्या सन्ति देवा ॥

इति याजुष पुरुषसूक्त पूर्णम् । ॥ श्रीरस्तु ॥

तमेव विद्वानमृत इह भवति । श्रुतिवदति । त परम पुरुष
एव जगतामादिकारणं विद्वान् चानन् अमृत इह भवति इहैव
जन्मनि अमृतो भवति । ससारबन्धान्मुक्तो भवति । नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते । अयनाय मोक्षाय परमार्थपुरुषज्ञानादन्य पन्था
न विद्यते । 'अयनं निलये मार्गे मुक्तौ चापि प्रकथ्यते' इति निखण्ड ।
इदं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषज्ञान मोक्षोपाय इति ।

उपक्रान्तं सृष्टियज्ञमुपसहरति यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
यज्ञसाधनभूतचतुर्मुखाख्यवशुहविषा यज्ञमयजन्त सृष्टियन्मकुर्वत—
'धातुरनुवाद । देवा साध्या देवा तद्विन्ध्यानि वा । तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । (१) सृष्टियन्नामिदेवानां सर्गविषया व्यवहारा
धर्माणि प्रथमानि मुख्यानि लोकत्रेयस्माधनान्यासन् । मोक्षहेतुतया
प्रधानमृता इत्यर्थः । ते ह नाक महिमानः सचन्ते । मह पूजा
याम् । मनि-प्रत्ययः । पूजयत = भगवन्त नारायणमर्चयन्त नाक
सचन्ते । कमिति सुखनाम । अक=दुःखम् । तत्र यत्र नास्ति, तस्मात्
परमव्योम प्राप्तवन्तः । भगवच्चोदितो ब्रह्मा लोकसृष्टिं तदाराधनं
बुद्ध्याऽनुब्रूहि(ष्टाय त १)तो वैरुण्ठाख्य परं पदं प्राप्तवान् । अमचन्त

१ अयजन्तेत्यत्र धातु पाठः परतीत्यनेन द्वितीयान्तोक्तानुया
दमात्रमित्यर्थः ।

प्राप्तवन्तः । बहुचपाठे अडागमाभावश्छान्दसः । तैत्तिरीयपाठे भूतार्थे । 'नाकोऽम्बरेऽपि च स्वर्गे परमन्योमि च स्थितः' इति । 'एको विष्णुर्जगत्स्वामी वासुदेवः सनातनः' इति श्रीवाराहेऽप्यस्ति । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । यत्र नाके पूर्वं पूर्वसिन् साध्या नाम देवाः सूरयो वर्तन्ते ।

(१) पतिमिति.....देवमेवैतत्सूक्तं व्याचक्रिरे । तस्मात् विराड् जायत । विराडाख्यः प्रजापतिरजायत । विराजो अधि पुरुषः । वैराजो मनुर्नाम पुरुषः । यत् पुरुषेण हविषा देवाः । देवाः मन्वा-
दयः जगत्सिसृक्षुः । तेन देवा अयजन्त—साध्यानामृषीणां देवा-
नाञ्च पुराकरूपे ध्यानमययज्ञानुष्ठानानुकीर्तनम् । तस्माद्यज्ञादिति ध्यान-
मयात् यज्ञात् जगदुत्पत्तिवादः । यत् पुरुषं व्यदधुः । पुरुषं परम-
पुरुषं यं सहस्रशीर्षित्वादिविशेषणविशिष्टं जगन्मूलकारणत्वे व्यदधुः,
तं कतिधा व्यकल्पयन् कियत्प्रकारं न्यरूपयन्त देवाः । प्रश्नविवरण-
मुत्तरञ्च पूर्वपत् । तथा लोकां व्यकल्पयन् । ब्राह्मणादीनां भूम्या-
दीनां लोकानाञ्च परमपुरुषमुत्साधययवेभ्यः सृष्टिर्यथा कथिता, तथा
देवा अकल्पयन् निश्चितवन्तः । एवं सृष्टान् लोकान् व्यनक्ति.....
यज्ञेन यज्ञमयजन्त ध्यानमयेन जीवात्मयज्ञेन यज्ञात्मानं नारायण-
मययजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यामन् । एवं कृताः ध्यान-
मययज्ञाः मोक्षहेतुतया मुख्या धर्मा आसन् । तेन देवा आ (१) या-
जिनो....नाक वैकुण्ठाख्य प्राप्तवन्त इति ।

एतद्ब्रह्मयज्ञं(१) तत्तद्व्याख्यातृमित्र्याख्यातं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैः नारा-

यणादण्डोत्पत्तिमण्डाद्भ्रूलोत्पत्तिं प्रतिपादयद्भिः ^१अनाहनामित्यनादरणीयम्।

अतोऽयमेव व्याख्यानप्रकारः प्रशस्यते इति ।

१ अनूदिते व्याख्याने परमात्मविग्रहादेव वर्णाद्युत्पत्तिरुक्ता ।

अत इति । सर्ववेदनिविष्टे सर्ववेदाध्ययनफलप्रदे सर्वसारभूते नित्यग्रहयज्ञोपयुक्ते पुरुषसूक्तेऽस्मिन् आदरमतिशयित बहन्तो महान्तो विविधं व्याख्यायोपबृंहणमकुर्वन् । एवं मुद्गलोपनिषदादयः धृतयः श्रीपञ्चरात्रग्रन्थाश्चैतदर्थं विशदीकरणेदम्परा इति चैतावता विदितमेव । अत एवार्थ-उपनिषत्प्रणालिकाः विभिन्नाः प्राप्ताः । सर्वथा श्रीमतो नारायणस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य पारम्यमत्र प्रस्फुटमायेद्यत इत्यत्र सर्वपामेकग्रन्थैव । तत्तदभिमतयोजनाभेदपर्यालोचनया वाक्यानामर्थभेदस्य व्यक्तत्वेऽपि तद्योजनादर्शितः सर्वोऽप्यर्थः सर्वैरव्याध्यत्वेन संमन्तुमर्ह एव । तत्र प्रमेयाशानामनेकत्वात् वान्यानाञ्चाव्यसंरयतात् तेषां सर्वेषामत्र वाक्येषु निवेशप्रदर्शनस्याशक्यत्वात्, सङ्कटप्रयुक्तस्य वाक्यस्यानेकार्थकत्वात् न युक्तेत्याशयाच्च स्वस्वाभिमतमेकैकमर्थं केचित् प्राचीरुदन् । अन्ये पुनरेकतमनिष्कर्षं उदासीनाः बहूनप्यर्थान् एकैकस्मिन् वाक्ये, एवं वा, एवं धेति निरुक्त्य समग्रदृश्यन् । यथा—

प्रकृती परिभ्रमतां जीवानामनन्तत्वात् एषा शीर्षादिप्रमादाधैर
सहस्रशीर्षन्वादिकं भगवतः केचिददर्शयन् । सर्वेशरीरिणस्तस्य न
तत्र घटते । स्वयमेव शीर्षसहस्रादिशालि रूपं दिव्यं विमर्तत्यग्रे ।
तदपि भगवद्गीतादिप्रामाण्यात् निश्चरूपदर्शनो भगवतः सत्यं
स्थितमेव । शीर्षाद्यमावेऽपि शीर्षादिकार्यस्वरूपशक्तत्वात् सहस्र-
शीर्षत्वादिव्यपदेश इति परे । तदपि, 'अग्राणिपादो जगन्,' इत्यादि-
भूतिरलात् स्वीयर्तयमेव । अन्यथा अप्राकृतरूपायपरहितस्थले
कार्यानिर्णयः । एवं दशाङ्गुलपदेऽपि सामान्या आजन्त्य विरक्षन्ति

केचित् । दशगुणवस्तुव्यापनं दशविधयस्तुव्यापनमेव वा भगवति निरूपयन्त्यन्ये । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्र चातुर्यहविःशं विनेयार्थं वर्णयन्ति केचित् । अन्ये तद्विषक्षयेऽ । 'विराडजायत, विराजोऽधिपूरुषः' इत्यत्र क्रमेण प्रकृतिर्जीवाविर्भाववर्णनं केषाञ्चिदभिमतम् । अनिरुद्धचतुर्मुखयोरविर्भावमन्ये आहुः । ब्रह्मणो मनोश्चोद्भवं परे । सर्वमिदं प्रमाणान्तरप्रमितमेव ।

अथ यो यज्ञः प्रस्तुतः, 'यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत' इत्यादिना, किमग्नौ यास्तग्नोमसंलित एव, उत ध्यानमय इति परामर्शः, मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेति अग्नरपि अन्याविशेषमग्न एवोत्पादनीयतया ध्यानमय एवायं युक्त इति हृन्वेव प्रायो ध्यानपक्षमेव परिगृह्णन्ति । बाह्याग्रापेक्षया हार्दयागस्य विशेषतो भगवत्समाराधनत्वं व्यक्तमन्यत्र । पुरुषरूपञ्च हविः चतुर्मुखशरीरम् । ध्यानस्य ध्यातुसमवेतेन्द्रियसाध्यत्वात् देवशब्द इन्द्रियपर इति केचित् । नित्यसूरीणामपि अभिमानितया नियन्तृनाया श्रीविष्णुपुराणादिप्रतिपन्नत्वात् नित्यसूरिविशेषा एव साध्या देवा इत्यन्ये । परिधयः समिधश्च विशिष्टानिर्दिष्टाः यथाव्यार्यं विमृश्य निधार्याः । वेदान्तपुष्पाञ्जलावसाभिरित्यमुक्तम्—'चत्वार्यक्षाणि चान्तर्दश च महद्दहद्भूतानि देहस्थानि त्रिरुत मन्ये बहिरपि महदादीनि लक्ष्मीश सत' इति ।

एवं तावत् तत्तद्ग्रन्थोक्तं सर्वमपि परामर्शः, संकलय्य समावरणायमेव भवेदिति नात्तेरुस्मिन् पक्षे अभिनिविश्य पक्षान्तरस्य असत्प्रमादानीयमिति विभाजनमुचितं लक्ष्यते । एवं स्थिते यदिदं किञ्चिदिह प्रस्तुतमस्ति प्रह्नभाष्ये, किं सर्वमिदं तत्तद्वयवविशेषेभ्य उत्पन्नयेह वर्णितं चतुर्मुखशरीरादुत्पन्नतया वर्ण्यमानं संमन्तन्म, उत परमपुरुषविग्रहादेवेति विरादे द्वितीयः पक्षो न ग्राह्य इति । अत्र किञ्चिद् वक्तव्यं लक्ष्यते—तत्रतत्र पक्षान्तराणामसत्त्वाभावः अत्राप्यसत्त्वाभावः संमन्यताम् । अतः साऽपि योजना कामं भातिविति ।

कल्पादी चतुर्मुखशरीरात् विविधा वैष्टतसृष्टिर्भवतीति श्रीविष्णुपुराणे (१. ५.) प्रतिपादितमिति तत्र न संदेहः । तथा हि तत्र देवादिसृष्टिमुपवर्ण्य, 'एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्ति-
चोदितः' इति तिर्यग्स्थावरसृष्टिं प्रस्तुत्य, तत्र कृतयुगस्य ध्यान-
प्रधानत्वेऽपि तेनायुगस्य यक्षप्रधानत्वात् तदा ग्राम्यारण्यविभागोऽपि
पशूनां तेन कृत इति कथयित्वा, 'भीरजः पुरुषो मेपश्चाद्भ्याश्चतुर-
गर्दभाः । एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः आरण्यांश्च नियोध मे । भ्यापदा
क्षिचुरा इस्तिगनराः पक्षिपञ्चमाः । औदकाः पशवः पट्टाः सप्तमाक्ष
सरीसृपाः' इति ग्राम्यान् अन्यांश्च पृथक् परिगणय्य, तस्यैव चतुर्भ्यो
मुखेभ्यः ऋगादिचतुर्विधवेदादिसृष्टिप्रमिधाय, 'नाम रूपञ्च भूतानां
देवादीनां चकार सः' इत्यादिनोपसंहनम् । एवमपि तत्रैव, १-१२.
धुनस्तोत्रे पुरुषसूक्तार्थविवरणे परमपुरुषविग्रहादेव सर्वेषामुत्पत्ति-
रभिहितेति स्वरसनः प्रतीयते । तथा हि शंखग्रन्थेन सृष्ट्यन्तं धुरि
प्रत्यक्षमागतं गोविन्दं धुन एव स्तीति—

‘बृहद्गाद् बृहणत्याश्च यद्रूपं ब्रह्मसंक्षितम् ।
तस्मै नमस्ते सर्गमिन्द्र योगिचिन्त्याविकारयत् ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सर्वव्यापी भुवः स्पर्धात् अत्यतिष्ठद् ददाद्गुलम् ।
यद्भूतं यच्च वै भव्यं पुरुषोत्तम तद् भवान् ।
त्यक्तो विराद् स्वराद् सघ्राट् त्रस्तथाप्यधिपूरुषः ।
अत्यर्च्यन् सोऽधश्च तिर्यक्चोर्ध्वञ्च धै भुवः ।
त्यक्तो विश्वमिदं जातं त्यक्तो भून्मपिप्यती ।
त्यद्रूपधारिणथान्तः सर्वभूतमिदं जगत् ।’

‘त्यक्तो क्रानः—’, ‘त्यक्तोऽधश्च—’, ‘रान्मुत्ताद् ब्राह्मणा.—’,
‘अणोः सूर्योऽनिलः प्राणात्’, त्यक्तः सर्वेभ्योऽस्मिन् इति । अत्र
साक्षात् गोविन्दः सर्वत्र युष्मच्छब्दैरभिधीयते । अधिपूरुष इत्युक्तः

श्रीशास्त्रपुरुषसंहितायाम् — , (मुद्रलोपनिषदि)

“सहस्रशीर्षा इत्यत्र सहस्रोऽनन्तवाचकः ।

अनन्तयोजनं प्राह दशाङ्गुलवचस्त्विदम् ॥

अत्र प्रथमया विष्णोर्दशतो व्याप्तिरुच्यते ।

द्वितीययाऽप्य विष्णोः कालो व्याप्तिरीरिता ॥

विष्णोर्मोक्षप्रदातृत्वकथनं च तृतीयया ।

एतावानिति मन्त्रेण वैभव कथितं हरेः ॥

एतेनैव च मन्त्रेण चतुर्व्यूहोऽपि भाषितः ।

त्रिपादित्यनया प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम् ॥

तस्माद्विराडित्यनया पादनारायणाद्वरेः ।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥

अधिकारिपुरुषः चतुर्मुखस्तु परोक्षतो निर्दिश्यते । तत्कार्यकथनावसरे च ‘अत्यरिच्यत सोऽधस्तात्’ इत्येवम् । त्वद्रूपधारिण इत्यर्थस्य च, ‘तस्य चतुर्मुखस्यापि जगदिदमन्तश्चेत्, किंपुनस्तत्रेति भावः’ इति श्रीविष्णुचित्तीये विवरणं कृतम् । तथा च त्वद्रूपधारिणस्तस्याङ्गेभ्य इत्यनुक्त्या त्वत्त इत्येव सर्वत्र निर्देशः सर्वस्य परमपुरुषजन्यत्वं दर्शयति । अगान्तरसर्गेषु चतुर्मुखमूर्तकसर्वसृष्टिसद्भावेऽपि आदि-सृष्टौ भगवानेव सर्वं सृजतीति नामसहस्रभाष्येऽप्युक्तम् । श्रीदेशिक-चरणाभिमतश्चेदमित्यादिकमिह वक्तव्यं सुबालोपनिषत्परिष्कारे अस्माभिरुक्तम् ; यत्र मूलधृतिः चतुर्मुखमूर्तकसृष्टिपरेव भगवत्कर्तृक-सृष्टिपराऽपि लक्ष्यत इति भङ्ग्या व्यज्ञापयाम । वेदान्तपुष्पाञ्जलाव-प्यसदीये इदं द्रष्टव्यम् । अतोऽन्यादृशव्याख्यानमपि उपादेयमेव भवेदिति ।

यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः ।

संते परिघयश्चापि समिधश्च समीरिता ॥

तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः ।

अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥

तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिता ।

वेदाहमिति मन्त्राभ्या वैभवं कथितं हरे ॥

यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेमोक्षस्य चेरितः ।

य एवं ॥ विजानाति स हि मुक्तो भवेत् ॥” इति ।

तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।
 सेयमुपनिषदुच्यते—वामदेव आग्निरसः स्वपूर्वपञ्चासमन्वारब्धः अति-
 परन्याः अनसूयायाः गर्भं एव शयानो ब्रह्म वेदयायके । स हि गर्भं
 पुरो हित्वा ब्रह्मलोकमुपचक्राम । मध्ये ध्यानमुपनिषद्युवाच । भगवास्तु
 गर्भपञ्जरमेवाभिनिविशमानो विज्ञानमग्रा आनासि तोषाय (१) । अक-
 स्मात्किञ्चिद्विगतसंगस्सर्वैः वन्द्यमानोऽध्वनः पारमुपगच्छसि । तदेतदि-
 द्वाधर्धम्, यद् बालस्य गुरुमनुपेयुषोऽधिगन्तुं भगवतोऽकस्मात्
 विशब्दो ब्रह्मप्रत्ययः, विपरीतस्य विपरीतम् । सोऽहं भगव उप त्वा
 सेदिवाधास्मीत्यादिमिधतुर्भिः खण्डैरिन्द्राय भगवान् ज्ञानमुपदिशन्
 पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणवागेन्द्राय परमरहस्यमृत पुरुषमूक्तार्थं द्वाभ्या
 खण्डाभ्यामुपादिशत् । तौ [द्वौ] खण्डावुच्येते—

योऽयमुक्तः, स पुरुषो नामरूपज्ञानागोचरः ससारिणामतिदुर्ज्ञानं
 चेप विहाय क्लेशादिसंस्पृष्टान् देवादीनुज्झिहीर्षुतया सहसकलावयवकस्याजं

दृष्टिमात्रेण मोक्षदं वेपमाददे । तेन वेपेण (रूपेण) मूय्यादिलोकज्ञानं व्या-
प्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । स पुरुषो नारायणो मृतं म-यं भविष्यच्चासीत् ।
स एव सर्वेषां मोक्षदश्चासीत् । स च सर्वस्मात् महिम्नो ज्यायानासीत् ।
स च ज्यायान् महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमव्योम्नि
भासते ; इतरेण चतुर्थेनानिरुद्धेन नारायणारूपेण विश्वान्यासन् । स
च पादनारायणो जगत् स्रष्टु प्रकृतिमजनयत् । सा च प्रकृतिः ब्रह्माण्ड-
मृता, यत् स ब्रह्माणमजनयत् । स समृद्धकायस्सन् सृष्टिकर्म न
जज्ञिवान् । सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टिमुपादिशत्, 'ब्रह्मन् । तवे-
न्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा जगत्कोशमृतं दृढप्रस्थिकळेवरं हविर्ध्यात्वा
मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिधं ध्यात्वा शरद्वृ-
त्तं पुरोडाशं ध्यात्वा पृथि यस्तेजोवाय्वाकाशाहश्चरबुद्धिं परिधिं ध्यात्वा
पञ्च भूतानि तन्मात्राणि ज्ञानरुमेन्द्रियाणि अन्तःकरणं चैकविंशतिं
समिधं मध्येवाग्नौ त्वा योजय । मदङ्गस्पर्शनात् त्वत्कळेवरं धृंहिष्यति । ततः
त्वत्कायात् सूक्ष्मसृष्टिहेतुमृतं पृषदाज्यं भविष्यति । सर्वाणि (?) निबिडा
पश्चाद्याः प्रादुर्भवन्ति । ततश्चराचरं जगद्भवन्ति । एतेन जीवात्मनो
योगेन मोक्षप्रकारोऽपि कथ्यत इत्यनुसन्धेयम् — इति प्रथमः ।

■ इमं सृष्टयज्ञं जानाति मोक्षप्रकारञ्च, सर्वगायुरेति ; अरोगश्च
भवति ; श्रीमाश्च भवति ; पुत्रपौत्रादिसमृद्धो भवति । विद्वान्श्च भवति ।
महापातकात् पूतो भवति । सर्वगमनात् पूतो भवति । कामक्रोधादि-
भिरबाधो भवति । सर्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भवति । इहैव जन्मनि पुरुषो

भवति । तमेवं पुरुषसूक्तार्थमतिरहस्यं राजगुह्यं देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं
नादीक्षितायोपदिशेत् ; नाप्रियवादिने ; नायज्ञशीलाय ; नासंवत्सरा-
सिने ; नासंतुष्टाय ; नानधीतवेदाय । गुरुरप्येवम्भूत- शुचौ देशे पुण्ये
नक्षत्रे प्राणान् आयम्य पुरुषं ध्यायन् उपसन्नाय शिष्याय दक्षिणे कर्णे
सकृत् पुरुषसूक्तार्थमुपदिशेत् । न बहुशो वदेत् । यातयामं भवतीत्य....
तूर्णमुपदिशेत् । एवं कुर्वाणोऽध्येताऽध्यापकश्च इह जन्मनि पुत्र्यो
भवति— इति द्वितीयः खण्डः ॥

इति पुरुषसूक्तभाष्य सपूर्णम् ॥

[एतदनन्तरम्—“* सहस.... ईरिता । पूर्वस्मिन्ननुवाके मुमुक्षुरायं
परं ब्रह्म अकारयाम्यस्यः स एव परमेश्वर इति सादरमुक्तम् । अस्मिन्
मसङ्गे सकलवेदान्तेषु कारणत्वेन नारायणानुवाके ...कियते । ‘लिङ्ग
मूयस्त्वात्’ इत्यस्मिन्नधिकरणे भगवान् भाष्यकारो रामानुजमिश्रो
बहुभिर्न्यायकलापैरेवमुदीरितवान्” इत्यन्न मातृकाकोशेऽस्ति । अतोऽपि
पुरुषसूक्तभाष्यं किञ्चिन्महाग्रन्थमध्यनिविष्टमिति ज्ञायते ।]

इत्थं पौरुषसूक्तभाष्यमुपलभ्यामृश्य, कोशद्विधा-

भावात् सत्यपि रङ्गलक्षणमुनेस्तत्कर्तृतासंशये ।

ईशाद्यागममीलिभाष्यवदिदं सूक्तार्थसंवेदनं

साधु स्यादिति सज्जनप्रियधिया प्राकाश्यमानीयत ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

श्रीधीरराघराय्येण चात्स्यसच्चक्रवर्तिना ॥

श्रृङ्गसंस्थशचिन्मयालक्ष्यं याजुर्वक्त्रमलादरम् ।

भाष्यं पुरुषसूक्तस्य संग्रहेण परिष्कृतम् ॥

इति पुरुषसूक्तभाष्यपरिष्कारः ।

शुभमस्तु ॥

पुरुषसूक्तार्थमंग्रहकारिकाः

प्रोक्तः पुरुषसूक्ते स पुरुषोऽद्भुतविग्रहः ।
 प्रकृतिप्राकृतात्मा च त्रिपाद् यस्यामृतं दिवि ॥ १ ॥
 ब्रह्माणं जनयित्वा तद्यज्ञसंराधितः धृतीः ।
 लोकान् प्राणभृतो वर्णाश्चतुरो देवतादिकम् ॥ २ ॥
 निर्माति निखिलैरीड्यः स्थितः स तमसः परे ।
 स उपास्यः ; ततो मुक्तिः, नान्यः पन्था इतीरितम् ॥ ३ ॥

पुरुषसूक्तमन्त्रसूची

पतायान्	777	पुरुष	775
चन्द्रमाः	790	ब्राह्मणो	789
तं यज्ञं	786	यज्ञेन	793
तस्माद्	788	यत् पुरुषं	787
तस्माद् विराड्	782	यत् पुरुषेण	784
तस्मादध्वा	787	वेदाहं	791
त्रिपात्	780	सप्तास्या	785
धातापुर	791	सहस्र	769
नाभ्या	790	-----	

पुरुषसूक्तविषयसूची

पुरुषसूक्तप्रभावः	762—773
पुरुषसूक्तम्	762—801

धियै नमः

श्रीरङ्गनाथमुनिप्रणीतश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

श्रीपराशरभट्टार्य श्रीरङ्गेशपुरोहित ।

श्रीवत्साङ्गमुत श्रीमान् श्रेयसे मेऽस्तु मूयसे ॥

यत्पदाम्भोजघटिता मणतिर्दुर्लभान्धवि ।

पदानि परमा मुक्तिं सूते तां व्रियमाश्रये ॥

धियः सूक्तं समुदितं यज्जपो मङ्गलावहः ।

अशरण्यशरण्यं तत् व्याकुर्मो भोगमोक्षदम् ॥

—०—०—

सर्वेश्वरेश्वरी लक्ष्मीर्भोगमोक्षपदारिणी ।

आचयाऽऽवाह्यते देवी श्रीनिगासात् हरिप्रिया ॥

धीः

श्रीसूक्तपरिष्कारः

यत् पूरयः पीरयसूक्तवेद्यो लक्ष्मीश्च पत्न्याविति वेदसाध्यात् ।

नारायणः धीश इति प्रतीतः, तत् सूक्तमस्या अपि योज्यतेऽतः ॥

श्रीसूक्तमन्त्रैः प्राधान्येन धिय उक्तानि विशेषणानि धीरेकदेश-
कल्याणचरितकाव्येऽस्माभिरेवं क्रमेण समग्राहिषत—

“इयं हि सा दिव्यसुरार्णवर्णा धनप्रदा सैन्यसमुद्दिहेतुः ।

सीशील्यमन्येश्वरभारद्वया परं शरण्यत्वयशोनिधानम् ॥

विद्याभिमाना भृशकीर्तिघाती शमन्यलक्ष्याः वृजभूसमृद्धिः ।

संकल्पितस्वान्तर्गतेरितानां विधाणनी विधुतभयजन्मा ॥

स्निग्धान्नपानार्पणपुष्टल्लोका संज्ञादयित्री शुभधर्मनेत्री ।

विशेषतोऽशेषफलप्रदातीत्यमंस्त तां स धुनिदृन्दवन्धः॥” इति ।

हरिः ओं । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णमित्यादि । हे जातवेदः—लक्ष्मीपते ; जातं स्वतसिद्धं वेदः—धनं वा, ज्ञानं वा यशो वा, यस्य स जातवेदा । हिरण्यवर्णा—हितरमणीयाम् । हितत्वं अपेक्षितार्थसाधकत्वम् ; रमणीयत्वं प्रीत्यनुरूपत्वम् । हरिणीं—सर्वपापहरणशीलाम्, सुवर्णरजतस्रजाम्—स्वसौन्दर्यलावण्यानुगुणनित्यनिर्मलविराजमानस्रगवस्त्राभरणोद्भासिताम्, चन्द्रां सर्वाहादकारिणीम् हिरण्ययीं—हिरण्यादिसर्पघनप्रचुरा लक्ष्मीम्—सर्वसुरासुरमनुजमुनीन्द्रादिभिर्लक्षणीया-प्रार्थनीयाम् ; सर्वैश्वर्यनिमित्तमूनदिव्यलक्षणसंपन्ना वा । जातवेदो म आवह—एवमूता ता लक्ष्मीं त्वरसमाश्रयणोन्मुखस्य सर्वोपकरणसमृद्धयर्थम्, आवह—सन्निधापय । लक्ष्मीनिरीक्षणादेव सर्वेषां सर्वसमृद्धिः ॥ १ ॥

पूर्वेणाऽऽवाहिता लक्ष्मीं सर्वमङ्गलदायिनीम् ।

अनन्यगामिनीं नित्या द्वितीयेन नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्च पुरुषान् अहम् ॥ २ ॥

तां—पूर्वोक्तसमस्तकल्याणगुणगणप्रकाराम् । लक्ष्मीं—चतुर्मुखशतमखादिसकलसुरासुरप्रार्थनीयप्रिमवलक्षणाम्, मे—मत्सेवार्थम् । आवह—मयि सन्निधापय । कथमित्यपेक्षाया अनपगामिनीम्—मत्समीगदन्वत्त कदाचिन् कचिद्वन्तु नेच्छन्ती, यथा मयि नित्यानपायिनी, तथा कुरु । यस्याम्—सकलापेक्षितप्रदावृत्तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धाया, हिरण्यम्—

हिरण्यरूप्यादि, गाम्—गोमहिषादिजीवधनम्, अश्वम्—रथगज-
तुरगादिवाहनसमृद्धिम्, पुरुषान्—दासीदासादिपरिचारकान् सर्वै-
र्विभवैर्विहीनोऽहं विन्देयम्—सर्वा निमृतिं लभेयेति ॥ २ ॥

जगत्सर्गास्थितिध्वंसव्यापनादिषु कर्मसु ।

स्वयेयांसं तृतीयेन कीडन्तमनु घावनीम् ॥ आह्वयति ।

अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुपताम् ॥ ३ ॥

अश्वपूर्वा—व्यापनभरणनियमनादिजगद्व्यापारेषु, अश्वः—
व्यापनशीलो भगवान् यस्याः पूर्वप्रदेशे, सा अश्वपूर्वा ताम् । रथमध्यां—
रथानां ईहाशीलानां रंहणशीलानां वा जीवानां मध्ये—हृदयगुहाया
आत्मत्वेन या तिष्ठति सा रथमध्या । यद्वा, रथस्य-शरीरस्य, श्रीनि-
वासस्य सर्वेश्वरस्य सौन्दर्यलावण्याद्याकाराभाकृतपञ्चशक्तिमयदिव्यविग्रहस्य,
'शरीरं रथमेव च' इति श्रुतिप्रसिद्धे, मङ्गलाकारे वक्षःस्थले नित्य-
सन्निहिताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम्—गजेन्द्राद्याश्रितार्तिनादे परम-
कृपाभुगेः सर्वेश्वरादपि प्रथमप्रबोधनशीलाम् ।

पूर्वार्थित्वैर् [वा] योजना । अश्वपूर्वाम्—यस्या प्रयाणकाले
सेनाग्रे असंख्येयानि अश्ववृन्दानि पुरस्ताद्वृच्छन्ति, ता अश्वपूर्वाम् ।
रथमध्याम्—यस्याः सेनामध्ये मणिमयानि दिव्यानि रथकदम्बानि
सन्निहितानि भवन्ति, ता रथमध्याम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम्—
पद्मवनवासित्वात् पद्मप्रियाणा गजानां नादैः प्रबुद्धयमानाम् ॥ ३ ॥

। रथमध्यशब्दात् अर्श आद्याचि रथमध्या तामिति विग्रहे तात्पर्यम् ।

संस्तूय नामभिर्दिन्यै प्रसन्ना करुणाननाम् ।

चतुर्थेन पुनर्देवीं सुसिन्ना परिपश्यति ॥

कां सो(सितां)सयां हिरण्यप्राकाराभाद्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीं
पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

काम्—सुखस्वरूपाम् । नाममालायां—‘नमामि भार्गवीं रुधाति
सुखां सौम्या सखप्रदाम्’ इति । ‘अथवा ससारसागरनिमग्नै स्वोत्तर-
णाय प्रष्टव्या कां । सोसयाम्—उत्सयसहिताम् । तकारलोप-
श्छान्दस । हिरण्यप्राकारां— नानारत्नमयमुवर्णमयप्राकारपरिवृताऽऽ
नन्दमयदि यमण्डपान्तर्निवासिनीम् । आद्रां— दयार्द्रहृदयाम् ।
ज्वलन्तीम् लावण्यमयेन स्वतेजसा सर्वान् लोकान् भासयन्तीम् ।
तृप्ताम्— भगवत्सल्लेषजनितेन महानन्देन स्वयं तृप्ताम् । तर्पयन्तीम्—
कान्तिशान्त्याकरमधुरशीतलविलोकनामृततरङ्गपरम्परया तापक्षयतप्तं
प्राणिजातमाहादयन्तीम् । तथा पद्मे स्थिताम् स्वसौन्दर्यसौकुमार्यानुगुण
सुगन्धशीतलसुखस्पर्शपद्मासनासीनाम् । पद्मवर्णाम् पद्मोदरसहोदराम्,
अशेषजनमर्णनीयलावण्यमयदिव्यशोभाम् । तां श्रियं सर्वं सर्वप्रकारै
समाश्रयणीया इह तच्छेषैकस्वरूपे मयि, उपह्वये तदनुकूलाञ्जलि-
मुद्रादिभिरभिमुखीकरोमि ॥ ४ ॥

आहूतामागता देवी पद्ममेन प्रपद्य ताम् ।

नाश दु सहभार्याया अलक्ष्म्या वृणुते तत ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पश्यनेमि(र्मीं) शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

चन्द्रा—‘चदि आह्लादने’ । निरतिशयानन्दरूपमिति यावत् ।

प्रभासां—प्रकृष्टतया भासमानां ; शुद्धसत्त्वप्रकाशशुभाश्रयदिव्यमङ्गल
विग्रहाम् । यद्वा प्रभासां— सर्वस्य लोकस्य सहस्रेन्दुसमप्रकाशम् ।
यशसा देवस्य सर्वेश्वरस्य सहघर्मचारिणीत्वेन सर्वलोकविदितेन गुणवत्त्व-
सौभाग्येन यशसा ज्वलन्तीम् अनुकूलाननुकूलास्वादतापकरदिव्यज्योति-
स्वरूपाम् । यद्वा, यशसा ज्वलन्तीम्—निरतिशयमङ्गलविभूत्यादिमत्तया
तथाविधगुणविभूत्यादिप्रदतया अनुग्रहैकस्वरूपतया च दीप्यमाना
श्रियं—सर्वसमाश्रयणीयाम् । यद्वा, ‘शृणोति श्रावयति’ इत्याद्युक्त
मापकत्वोपयुक्तसमस्ताकारवतीम् । लोके—विभूतिद्वये । देवजुष्टां—देवैः
चतुर्मुखशिवशतमस्तुतबहादिदेवैः अनन्तगरुडादिभिः देवोत्तमैश्च स्वपद
लाभाय तदनुगुणसमृद्धये आनन्दानुभवाय च यजनभजनमननादिभिः
जुष्टां सेवमानाम् । यद्वा, देवजुष्टां—देवेन निरुपाधिकक्रीडनादिमता
“दिव्यो देव एको नारायण ” इत्युक्तदेवेन, जुष्टाम्— निरतिशय-
प्रीतिविषयीकृताम् । उदाराम्—तेभ्य सुरादिभ्यः सर्वकामवर्षिणीम् ।
उक्तं च भट्टपराशरपादैः श्रीगुणरत्नकोशे—

५. मं—सर्वाह्लादस्वभावां जगति हस्विपुर्माधिकानुप्रभासां
कीर्त्याऽनुग्राहिकैवेत्यघनपनतनु पङ्क्तिधर्मीत्वपूर्णम् ।
अत्यन्तं विष्णुहृद्यामनस्य फलदां पाणिभूपाञ्जलीला-
वदयाशेषप्रपञ्चां विधिबहिर्ह फलोपायसिद्धये प्रपद्ये ॥ इति एतदर्थः ।

“ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा कम्मैचिदज्जलिभरं वहते विनीर्य । अस्मै
न किंचिदुचितं कृतमित्यथाम्बा ! त्वं रज्जसे कथय कोऽयमुदारभावः ॥”
इति । पद्मनेमिम्—पद्मनेमि नयनसाधन यस्या सा पद्मनेमिः ।
कर्तृलकलितेन पद्मेन समाश्रिताना सर्वेषा सर्वमनिष्टमपहाय सर्वकाल
स्वचरणाम्भोजं प्रापयन्तीमित्यर्थः । ताम्—अहिर्बुध्न्यसहिता लक्ष्मीतन्त्रादि
प्रसिद्धवैभवा सर्वेश्वरीम्, अहम् अत्यन्ताकिञ्चनोऽहमुपायान्तरद्वय
शरणं प्रपद्ये । श्लो— इह चामुक्तं चानिष्टनिवृत्तीष्टासिद्धये ।

साक्षालक्ष्म्या पदाम्भोजे भूयास्ता शरणं मम ॥

त्वां वृणे—त्वच्चरणारविन्दयुगलमेव परमोपायमध्यवस्थामि ।
अनया भूपत्या त्वत्प्राप्तिविरोधिनी अलक्ष्मीः दुस्तहमार्या मे त्वत्स्मृति-
कीर्तिनादौ प्रवृत्तात् मत् नश्यतां—नश्यतु ॥

यद्वा, शरणं प्रपद्ये—निरपेक्षमदभिमतसाधकत्वाध्यवसाय-
पूर्वकं तत्र चरणारविन्दयोर्भरन्यासं करोमि । अलक्ष्मीः—‘सा हि
श्रीरमृता सताम्’ इत्युक्तब्रह्मविद्याया अभाव मे ब्रह्मविद्याविरोधि
पापाक्रान्तस्व नश्यतां—क्षिप्रं नश्यतु । त्वां वृणे—अनुग्रहैकरूपा
मम मातर गोप्सुत्वेन, वृणे—यथावस्थितमोक्षोपायनिष्पत्त्यर्थं प्रार्थये ॥

अस्मिन् मन्त्रे श्रीशब्दे आनुकूल्यसङ्कल्पप्राप्तिकृत्यवर्जनरूप
मङ्गद्वयमनुसन्धेयम् । अहशब्दे आकिञ्चन्यानुसन्धानरूपं कार्पण्यं अङ्गमनु-
सन्धेयम् । त्वां वृणे इत्यत्र गोप्सुत्वशरणरूपमङ्गमनुसन्धेयम् । शरणं

। प्रथमं मोक्षार्थप्रपत्तिपरतया व्याख्याय अथ उपायसिद्धयर्थ-
प्रपत्तिपरतया व्याख्याति यदेति ।

प्रपद्ये इत्यत्र महाविश्वासरूपमङ्गं भरन्यासरूपोऽङ्गी चानुसन्धेये ।
एवं मन्त्रार्थमनुसन्धाय श्रीपद्मनानुष्ठानं कर्तव्यमिति सप्तदाय. ॥ ५ ॥

श्रीसाधकेन वैल्वेन फलेन श्रीविघातिन ।
षष्ठेऽलक्ष्मीश्च तद्विघ्नान् मायादीन् नाशयत्ययम् ॥
आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो
वनस्पतिस्तत्र वृक्षोऽथ विल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु
मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

आदित्यवर्णे । बाह्यान्तरसकलतमोऽविरोधितेजोमयदिव्यस्वरूपे ।
तपसोऽधिजातः-तपसः-सर्वैश्वर्यान्तव सङ्कल्पात्, अधिजातः सर्व-
मङ्गलान्यधिकृत्य जातः-समुद्भूतः । वनस्पतिः-वनानां पति, सर्वेषां
वृक्षसमूहानामधिपतित्वेन प्रसिद्धः । अय-मङ्गलस्वरूपः । विल्वः ।
“श्रीकामो जुहुयादमौ पद्मैर्विल्वैस्तथा फले” । तस्य फलानि तपसा
स्वहोमनिरीक्षणादिना सर्वविघ्नान्, नुदन्तु-नाशयन्तु ।

के ते विघ्नकरा इत्याशङ्क्यामाह--मायान्तरायाश्च बाह्या
अलक्ष्मीः । माया-अन्यथाज्ञानमन्यथाप्रवृत्तिश्च । अन्तरायाः सद्गुण-
नादिविघ्नाः । बाह्याः--लक्ष्मीसंबन्धरहिता, अलक्ष्मीः-लक्ष्मीप्रति-
भटभूता । सर्वान् तान् विनाशयन्तु । ते सप्त श्रीसंबन्धविरोधिनि ।
अलक्ष्मीः-दुःसहपत्नी, ‘तत्सहचारिण्यश्च’ ।

१ । मायान्तरायाः अन्यथाज्ञानादिरूपआन्तरविघ्नयुक्ताः । अशौ-
भाद्यश्च । बाह्याः-बाह्याः । अलक्ष्मीरिति विशेष्यं द्वितीयापह्नुचनन्तम्
इति व्याख्यानमुचितम् ।

उपैतु मां देवसखः (देवि सह)

कीर्तिश्च (मणिना)मृनिना मह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्

कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

विद्यैश्वर्यादिप्राप्तिनिदानकीर्त्यादिकमर्थयते । हे देवि मां त्वदा-
श्रयं, कीर्तिः-विद्यैश्वर्यादिकृता प्रथा, मणिना-रत्नादिभि सह युगपत्,
उपैतु-प्राप्नोतु । अह अस्मिन् लोके प्रादुर्भूतोऽस्मि-त्वत्प्रसादात्
प्रबुद्धोऽस्मि । कीर्तिम्, ऋद्धि-धनादिसमृद्धिं च मे-महं ददातु दिशतु ।
सा लक्ष्मी इति शेषः ॥ ७ ॥

क्षुत्पिषामां मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमममृद्धिं च सर्वान् निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

क्षुत्—अत्रेच्छा । क्षुत्पिषासामिति समासो वा । पिषासां—

विषयस्पृहा, मलां-मलसम्बद्धाम् । अलक्ष्मीं-प्रतिभट्टरूपाममलल-
रूपाम् । ज्येष्ठाम्-दुस्सहपत्नीम् अलक्ष्मीं-दर्शनायोग्याम् । हे लक्ष्मी,
सर्वान् एतान्, त्वत्समाश्रयणरत्नेन मे गृहात्-असाद्गृहात्, नाशयामि-
त्याजयामि । अभूति इत्यादि । हे देवि । अभूतिं गृहक्षेत्रारामदासीदासादि-
विभूतिनिर्वाधनीम् । अममृद्धिम्-धनधान्यस्वर्णरूप्यादिसमृद्धिनिधानिनीं
सर्वां पूर्वोक्तां सविभूतिका ज्येष्ठाम्, मे गृहात्-त्वदाश्रयणयोजनम्
मम गृहात्, मत्सर्वान्धदेशविशेषात्, निर्णुद-त्याजय ॥ ८ ॥

अलङ्घ्यादीन् पराणुय स्वगृहात् पुनरेव ताम् ।

सौश्वरीं त्रिय देवीं नमोनाह्वयत्ययम् ॥

गन्धद्वारां दुग्धवर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥

गन्धद्वाराम्—गन्धशब्देन लक्ष्मीसमाराधनोपकरणभूतानि पुष्प-
धूपदीपनैवेद्यानि समाराधनक्रियालम्पनभूतानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । तानि-
द्वाराणि यस्यास्ताम् । दुग्धवर्षा—अप्रयतैरमगलैः पूर्वोक्तोपायरहितैश्च
माप्नुमशक्याम् । नित्यपुष्टां सर्वकालसर्वदेशसर्ववस्तुष्वपि सर्वदा
पुष्टाम् । करीषिणीम्—कर्पश्वतीम्, मृद्वतीं वा । ईश्वरीं सर्वभूतानाम्—
चतुर्मुखशिशुशतमखण्डभूतिदेवासुरसिद्धगन्धर्भमनुजादीनां सर्वेषां भूतानां
नित्यमूरीणां च ईश्वरीं—नियन्त्रीं, स्वामिनीं । यद्वा ‘अशू व्याप्तौ’ इति
घातोः, “ईक्षोपघाया” इति अकारस्थाने ईकारे वरचपत्यये च,
ईश्वरशब्दो निषक्त व्यापित्ववाची । तथाच सर्वभूतेश्वरीं सर्वभूतनि-
यन्त्रीं, व्यापिनीं वा । “नित्यैवैषा जगन्माता विष्णो श्रीरत्नपायिनी ।
यया सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥” इति । अन्यत्वापि “त्वयैतत्
विष्णुना चाम्ब जगत् व्याप्तं पराचरम् ॥” इति ।

ताम्—उक्तगुणलक्षणाम् । इहोपह्वये—पूर्वमलक्ष्यादिदूषि-
हृदानीं तत्तयागात् देव्यागमनयोग्ये, उपह्वये—सर्वसमृद्धार्थमाह्वयामि ।
श्रियं—पुस्त्यकारत्वेनोपायत्वेन चाऽऽश्रीयमानाम् । ‘श्रु हिसायां’ इति
आश्रितदोषनिर्मुक्तत्वम् । ‘श्रु श्रवणे’ इति आश्रितानामार्तनाशं स्वयं
श्रुत्वा भगवन्तं प्रति श्रावकत्वम् । ‘आ परिपाके’ इति आश्रितदोषान्
अपहाय, “श्रीणाति च गुणैर्जगत्” इति आश्रितगुणपूरकत्वम् ।

“शृणाति निखिलान् दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् ।

श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥” इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—सत्-ब्रह्म-आत्म-नारायणशब्दा- छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषभावनया नारायणे देवताविशेषे पर्यवसन्नाः यथा, तद्वत् श्रद्धा—विष्णुपत्नी—श्रीशब्दा- सामान्यविशेषभावनया तन्न्यायेन रक्ष्मीरूपे देवताविशेषे पर्यवसन्नाः ॥

नन्वेवं त्रियोऽप्यनन्याधीनत्वे पतिवन्मुख्येश्वरत्वे, सर्वागमाना-
मेकेश्वरपरत्वाभावादैककण्ठ्यं न स्यादिति चेन्न-अन्योन्येच्छाविघातकयोः
अन्योन्यगुणप्रधानभावगन्धरहितयोः अन्योन्यसाहित्यानादरेण जगद्ब्रह्मा-
पारेषु पृथक् पृथक् प्रवृत्तिमतेर्द्वयोरीश्वरयोः प्रतिपादने हि आगमानामैक-
कण्ठ्यहानिः । इह त्वनयोर्दापत्यादिवचनबलात् अन्योन्येच्छाविघातरा-
हित्ये समप्रधानभावरहित्ये जगद्ब्रह्मापारेषु पृथक्प्रवृत्तिराहित्यादौ च
सर्वागमानां तात्पर्याभ्युपगमात् ऐककण्ठ्यमुपपन्नम् । सर्वागमानामीश्वर
व्यक्त्यैव्यपरत्वरूपमैककण्ठ्यं सन्न दुरुपपादम्, श्रीश्रीशविषयसर्वभूते-
श्वरत्ववचनयोर्द्वयोरपि तुल्यबलत्वेन तयोरन्यतरस्यापि अन्यथानेतुमशक्य-
त्वात् । अतो दंपत्योरन्योन्येच्छाविघातादिराहित्ये तात्पर्यं वा, पत्युः प्रधा-
नत्वेन प्रधानैक्यतात्पर्यं वा[निरीक्ष्य] सर्वागमानामैककण्ठ्यं निर्वाणम् ।

यथा भगवतो नियन्त्रन्तराभावेन तदैश्वर्ये स्वापेक्षयोत्कृष्टावधिरहितम्,
तथा देव्या अपि नियन्त्रन्तराभावात् तदैश्वर्यमपि स्वापेक्षया उत्कृष्टावधि-
रहितम् । उक्तार्थे प्रमाणं च, बलाबलैषम्यनियामकाभावेन समतुलारूढं
परस्परबाधाघनर्हम् उभयोरप्यविशिष्ट सर्वभूतेश्वरत्ववचनम् । स्तोत्ररत्ने

भगवन् इव, चतुश्लोक्यां देव्या स्वाभाविकानवधिकातिशयेयितृत्वरूपं प्रतिवत् मुख्यमीश्वरत्वं यामुनाचार्यैः कण्ठरवेण प्रतिपादितम् । “स्वाभाविकानवधिकातिशयेयितृत्वं, नारायण त्वयि न मृष्यति” इति, “यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभु

नाल मातुमियत्तया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वतः ।” इति ।

‘भगवद्भक्त्यायकागैरपि पृथुगद्ये, ‘भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासरूपेयकस्यागुणगणानाम्’ इति, वेदार्थमग्रहे च “अभिमतत्वानुरूपस्वरूपरूपविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकात्महिममहिषी” इति प्रतिपादितम् । श्रीवत्सचिह्नमिश्रैरपि ‘देवि त्वन्महिमाऽधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते’ इति अनवधिकमाहात्म्यं प्रतिपादितम् । तदात्मजैश्च मङ्गलपराशरपादैः—

“अस्येशाना जगत इति तेऽधीमहे या समृद्धिं

श्रीश्रीसूक्तं बहुमुखयते तां च शाखानुशाखम् ॥” इति ।

एवमनन्याधीनत्वेन पत्या समस्वातन्त्र्यं कण्ठरवेण वर्णितं श्रीगुणरत्नकोशे, “युवयो स्वातन्त्र्यमत्यङ्गुलम्” इति । अतोऽस्या नारशब्दार्थत्वं “नरसबन्धिनो नारा” इति व्युत्पत्तिमात्रेण, सवन्धश्चात्र ‘पतिपारार्थ्यमात्रम्, न तु स्वतो नित्याभ्यत्वम्, भगवच्छास्त्रे, “सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी” इति । अत्रार्थः—सर्वेश्वरत्वधर्मविशिष्टा, नित्यं सर्वकालेषु तद्धर्मधर्मिणी । तच्छब्देन भगवानुच्यते । तद्धर्माः शारीरकाध्यायचतुष्टयविवक्षितकारणत्वावाध्यत्वोपायत्वोपेयत्वसर्वा तथा मित्वसर्वशरीरत्वादयो धर्मा देव्या अपि धर्मा इति तद्धर्मधर्मिणी

इत्युक्तम् ॥ देव्याः सर्वव्यापकत्वसर्वान्तर्यामित्वसर्वनियन्तृत्वादिप्रति-
पादकानि श्रीविष्णुपुराणभगवच्छास्त्रवचनानि प्रागेव दर्शितानि । यथा,
“लक्ष्म्या समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशम्य तु साऽपि सर्वम् ।
तथाऽपि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदैकशेषी ॥” इति ।

तस्यायमर्थः—चिदचिदात्मक सर्वप्रपञ्चः लक्ष्म्या शेषभूतः ।
सा च देवी भगवच्छेषभूता । यद्यपि भगवदपेक्षया उभयोः शेषत्व-
मेकरूपं वक्तव्यम्, तथाऽपि देव्या सर्वेश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादि-
बहुप्रमाणविरोधात् स्वतःशेषत्वाभावे सिद्धे, ऐच्छिकशेषत्वमादाय
पर्यवस्यति । प्रपञ्चविषये तु बाधकाभावात्, स्वाभाविकशेषत्वम् । एव
देवीप्रपञ्चयोर्वैषम्यमूचकं तथाऽपीति शब्दः । साधारणमीशितृत्वं—
साधारणम् एकम् इति पर्यायत्वात् उभयगतमीश्वरत्वं व्यासक्तमेकम् ;
शेषित्वमपि व्यासक्तमेकम्, एकवचननिर्देशात् इति । उक्तं च श्रीराम-
मिश्रैः—“उभयाधिष्ठानं चैक शेषित्वम्” इति । एव व्यासक्तशेषित्वेश्वरत्व-
परेय श्रुतिरिति भावः । तदभिप्रायेण “एक शास्ता” इत्येकत्ववादः
उपपद्यते । एवं देव्या सर्वभूतेश्वरत्वे न किञ्चित्सकटमित्यलपतिविस्तरेण ॥

कामाना दशमे वाचामाकूतीना च सत्यताम् ॥ ९ ॥

समृद्धीना च सत्यत्वं यज्ञसश्च प्रतायते ॥

मनसा काममाकूतिं वाचस्तस्यमशीमहि ।

पशुनां रूपमज्ञस्य मयि श्रीः श्रयतां यज्ञः ॥ १० ॥

मनसः कामं—मनसा काम्यमानमर्थजातम् । आकूतिम्—

अभिप्रायगतं मनोरथपरिकल्पितमर्थम्, वाचः संग्रन्धि, वाचा याच्यमानम्

सर्वप्रकाराभिलषितवर्षम् । पशूनां रूपं — जीवधनसमृद्धिम् । अश्वस्य
अदनीयस्य । रूपं-रूप्यते प्रकाशयतेऽनेनेति रूपम् । अन्नसमृद्धिहेतुमूलं
सर्वम् । सत्यम्-अवितथं यथावस्थितलक्ष्मीप्रसादं, अशीमहि-अभिल-
षेम । किं च सा श्रीः, मयि—लक्ष्मीचरणकमलपुगलपरिचरणपरे
पूर्वोक्तमर्थजावं तत्समृद्धिं प्रथितं यशश्च श्रयताम्-पापश्रयतामित्यर्थः ॥ १०

अवतीर्णा जगत्यर्थे कर्दमस्य गृहे रमा ।

या तामेकादशे लक्ष्मीं तन्मुखेनार्थयत्यसौ ॥

कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥

हे कर्दमप्रजापते, कर्दमेन त्वया, प्रजाभूता—प्रजात्वेन
स्वीकृता । 'अभूतनद्रावे चिवः' इत्यादिना चिवः । ईत्वाभावः छा-
न्दसः । या पुलीत्वेन स्वीकृता ता श्रियम् । मयि-श्रीसमाराधके
संभव-संभावय । किं च हे कर्दम, त्वत्पुत्रीं श्रियम्, मे कुले-लक्ष्मी-
चरणारविन्दपरिचरणपरस्य मम पुत्रपौत्रजातिसंयन्त्यादिष्वपि वासय--
नित्यनिवासिनीं कुरु । तामेव विशिनष्टि मातरम्-सर्वमूलजननीत्वात्
अस्माकमपि जननीम्, पद्ममालिनीं-पद्ममालालकृता सौन्दर्यलावण्याद्या-
कारतया सर्वाङ्गादकारिणीं श्रियम् ॥ ११ ॥

आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्रीत! वम मे गृहे ।

नि च देवी मातरं श्रियं वामय मे कुले ॥ १२ ॥

आपः-भगवदायतनभूताः, । स्निग्धानाम्-आज्यैरुलमधुमृतीनां
कारणभूताः याः, ता आपः, स्निग्धानि-आज्यादीनि तानि मम-

गृहे सृजन्तु-उत्पादयन्तु । हे चिक्लीन-भगवदन्त पुरद्वाररक्षक ; मे-
लक्ष्मीचरणाम्भोजमक्तस्य मम गृहे, मद्भवनद्वार इव, वम नित्य सन्निहितो
भव । चिक्लीतो नाम भगवदन्त पुरद्वाररक्षक । तथा च पौराणिका-
पठन्ति, “पद्मो गदो निधिः शस्त्रधनुर्दंष्ट्रो गजस्तथा । कस्याण
सर्वपञ्चास्याश्चिक्लीनो गृहरक्षका ॥” इति ।

किंच हे चिक्लीत! देवी-द्योन्नशीला, मातरम्—अखिललोक
जननीं असज्जननीं श्रिय-सर्वसमाश्रयणीया, मम कुले—असत्पुत्र-
पौत्रादिके निवामय च-असत्कुलसमृद्धिं च त्वमेव सर्वथयेत्यर्थः ॥
व्यवहितस्य‘नि’ इत्युपसर्गस्य वासयेत्यनेन संबन्धः ॥ १२ ॥

देवामुत्तमनुष्याद्यैः प्रष्टव्या पद्मवापिनीम् ।

तयोदशे पुनर्देवीं लक्ष्मीं प्रार्थयते हरे ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १३ ॥

आर्द्रा-दयार्द्रहृदयतया तापक्षयतप्तान् प्राणिनो दृष्ट्वा दूयमान
चेतस्तया तान् स्वकटाक्षामृतैरमिर्नयती । पुष्करिणीं-पुष्करवर्तिनीम्,
श्रीनिलयकर्णिकोदरनिवासिनीं “श्रीनिलपद्मनकरकमलवरसुत” इत्यादि
तन्मन्त्रे । यष्टिं यजिक्रियास्वरूपाम्, परमवागमनाम्, यष्ट्या वा ।
पिङ्गलां—भगवच्छायाननधारणीयशीतलमनोहराहादकरदिव्यवर्णाम् ।
पद्ममालिनीं—दिव्यरूपोद्भूतपद्ममालालकृता “श्रीनिलयमालाघा-
रिणी” इति तन्मन्त्रे । चन्द्रां हिरण्मयीं इत्यादेः पूर्ववत् योजना ।
अत्रापि जातवेदसन्बन्धेन श्रियः पतिमेव सन्बोधयति ॥ १३ ॥

आदरातिशयेनैव पूर्वोक्तामविशेषतः ।

चतुर्दशे पुनः ग्राह द्वयं तत्सर्वरक्षकम् ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं पृष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १४ ॥

अत्र 'पृष्टि', 'सुवर्णा', 'सूर्या', 'हेममालिनी' इत्येतावन्मात्रो विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्वं ॥

पृष्टि—अखिलसमृद्धिरूपाम् । सुवर्णा—प्रकूलानुकूलमीषण-
रमणीयाप्राकृतदिव्यरूपाम् । सूर्या—सर्वेश्वरवत् सकलचेतनाचेतन-
व्यापनभरणनियमनशीलाम् । 'सुप्तु ईरयन्ती' इति सूर्या; ताम् ।
'राजमूयसूर्य' इत्यादिना निपातः । 'सूर्य आत्मा जगत्स्रष्टुषध' इति।
पृष्टिमिति प्राप्यत्यमुक्तम् । सुवर्णमिति प्रापकत्वमिति विशेषः ॥ १४

^१अन्तिमेनाद्य सूक्तार्थतात्पर्यातिशयात् पुनः ।

अनन्यगामिनीं देवीं संनियच्छन् नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं
प्रभूतं गात्रो दास्योऽश्नान् विन्देय पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसूक्तं संपूर्णम् ।

अयमत्र विशेष—हिरण्यं....पुरुषान्—पूर्वोक्तकुप्याकुप्यजीव-
घनदासादिकमशेषघनजात यस्यां प्रधानेश्वरेश्वर्यां प्रणिपातपसन्नायाम्
अखिलनन्दन्यां अस्मज्जनन्या प्रभूतं—निरवधिकातिशयं विन्देय-लभेय,

१ अद्य=सूक्तावसाने । सूक्तेति । प्र.गे.सं.सम्पुकेत्यर्थः ।
तात्पर्यम्=आस्था । संनियच्छन्=भगवन्तं नियच्छन् ।

तां-सर्वपदानपर्याप्तसमृद्धिमतीं करुणासाननमुखीं सर्वेश्वरेश्वरीं श्रियं
तच्चरणारविन्दपरिचर्यैकविनोदे स्वजानवलशक्तिसमादयासौहार्दादिसर्व-
कल्याणगणैस्तव दास्यैकरसे मयि, जातवेदः श्रियं पते! अनपगामिनीं
अन्यत्र १ सर्वत्राप्यपगमनशंकारहिता यथा[स्यात् ?] तथा संनिधापय ॥

एवमेतस्मूक्तोक्तसकलार्थजातं जानता अनेनार्चनहोमजपतर्पणा-
दिकं कुर्यतां तस्याः प्रसन्नपावनकान्तिशान्त्याकरवदनारविन्दनिवेशित-
मनोनयनमुद्धीनां तच्चरणारविन्दभजनयजनमननस्मरणकीर्तनवन्दनादि-
परममङ्गलचरणानां भगवत्पादाम्भोजविन्यस्तसमस्तभराणामनन्यभावानां
पुरुषाणामैहिकमासुप्तिकं वा भोगजातम्, साक्षात्परमपदाधिष्ठातृभूतपरम-
पुरुषचरणारविन्दनित्यकैङ्कर्यरसिकपरमसूरिपरिषन्महिष्ठनादिकमपि सकलं
सुलभमिति सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धान्तः ॥

यतीन्द्रमाहानसिकात् प्रणतार्तिहरात् गुरोः ।

सत्संप्रदायसिद्धोऽर्थः श्रीसूक्तस्य विनिश्चितः ॥

इति श्रीरङ्गनाथगुनिविरचितश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

१ अनपगामिनीमित्यस्य अपगमनं स्वररित्यगः तद्रहितमित्यर्थोऽलम् ।

लक्ष्मीतन्त्रादयो यत्र श्रीसूक्तार्थाः सुविस्तृताः ।

श्रियो नारायणस्येव पारम्यं वोध्यन्ति नः ॥ १ ॥

महिमानं श्रियः श्रीमद्यामुनार्यानुसंहितम् ।

चतुश्श्लोक्यामभाषिष्ट श्रीमद्वेदान्तदेशिकः ॥ २ ॥

तत्र सर्वं समालोच्य निरधार्यन्ततो हि यत् ।

यच्चात्र भाष्ये भट्टार्यशिष्यपादावधारितम् ॥ ३ ॥

उभयस्यैकरस्यात् नत् लक्ष्मीनागयणत्तत्रकम् ।

मुरत्युपाय उपेयञ्च शेषीश्वरमिति स्थितिः ॥ ४ ॥

इत्थमीशाद्युपनिषत्परिष्कारविधायिना ।

श्रीसूक्तभाष्ये संगृह्य परिष्कृत्याप्तं योजितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवात्स्यकीरगाधवाचार्यकृते उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे

श्रीसूक्तभाष्यांशपरिष्कारः ।

—:***:—

श्रुतसूची

श्रुतम्	श्रुतसंख्या	पुटसं	श्रुतम्	श्रुतसं	पुटसं
अथ्यपूर्वा	३	८०५	धुत्तिपातां	८	८१०
धावित्यवणे	६	८०७	गन्धद्वारां	९	८११
धापः खजन्तु	१२	८१५	चन्द्रा प्रभासा	५	८०५-७
आर्द्रा पुष्करि	१४	८१७	ता म आर	१५	८१७
आर्द्रा पुष्करि	१३	८१६	ता म आर	२	८०४
उपैतु मां देव	७	८१०	मनसः काम	१०	८१४
कर्ममेत प्रजा	११	८१५	द्विरण्यवर्णा	१	८०४
कां सोसितां	४	८०६			

श्रीसूक्तानन्तर्भावेऽपि सदानुमधीयन्त इमानि —

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्मदस्ते पद्मालये पद्मद्वयायाधि ।

पिद्मप्रिये विष्णुमनोनुकूले त्वत्पादपथ मयि संनिधत्स ॥

ध्रियं जानतः त्रिय आनिर्याय ध्रियं पयो जनिष्यो दधातु ।

ध्रियं वसाना अमृतममायन् भजन्ति तत्रः सतिना मितयन् ॥

ध्रियं पथेन तच्छ्रियामादधाति संतामु मा अमृतं संवत्

संधीयते प्रजया पशुभिः २ पृथ वेद ।

महादेव्यं च विमहे विष्णुपत्न्यं च धीमदि । नमो नमोः प्रचोदयात् ॥

शुभमस्तु

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

द्वयोपनिषत्परिष्कारः

श्रीमत्तूयीशिखरलक्ष्मणसंयमीन्द्रसेवात्तमन्त्रर एष तदर्थं वित्थे
श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनेश्चरणाब्जसेरी दृष्टं द्वयोपनिषदश्च परिष्करोमि ॥

प्रपन्नजनसंतानकूटस्थश्रीपराङ्कुशमुनि - श्रीभगवन्नाथमुनि-
परम्पराप्राप्तेषु प्रतितन्त्रेषु यदन्यतमं प्रपत्तिरूपं हितम्, तन्न करणमन्त्र-
तया तैराहृतं तावत् द्वयमिति मन्त्रप्लनम्। यत् खलु श्रीभगवद्रामानुज-
मुनिना गद्ये, 'अत्र द्वयम्' इति, 'येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता' इति,
'द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता' इति चाभ्यस्य निर्दिष्टमनन्तरैः
तत्संप्रदायप्रवर्तकैः सधेतोमुखविहितपरश्शनन्याय्यामुल्लरितनिखिल-
दिङ्मुखं विजयते । यस्य खलु सकृदुच्चारणेन यथोपदेशकृतेन,
विश्वामितोपदिष्टमन्त्रजपेन शुनदशोक इव पुरुषपशुः, सर्वोऽपि पुरुषो
बद्धो भगवतः श्रीमतो नारायणस्य निरवग्रहेणानुग्रहेण नियतं बन्धाद्
विमुच्यत इति रहस्यविदो निश्चिन्तन्ति, तस्यास्य मन्त्ररत्नस्य द्वया-
स्यस्य प्रकाशिकेयं द्वयोपनिषत् ।

अस्य द्वयस्य विषये श्रुतिः प्रथमं प्रमाणं स्थितमिति श्रीदेशिक-
चरणैः श्रीमति रहस्यत्रयसारे संदर्शितमेव । तथा 'सारनिष्कर्षाधि-
कारश्लोके—'उपनिषदमृताब्धेरुत्तमं सारमार्गः' इत्युपनिषत्सारस्य-
कथनात् अष्टाक्षरोत्तमश्लोकयोः अथर्वनारायण-गीतोपनिषद्वत्तत्त्ववत्
द्वयस्यापि किञ्चिदुपनिषद्वत्तत्त्वमुदितम्। तदधिकारमध्ये च, 'द्वयमपि
षष्ठश्रुत्याधुक्तरीत्या सकृत् स्वोच्चारणकर्तुः सर्वप्रकारेण कृतकृत्यता-
करणचणप्रभावशालि' इति द्वयस्य षष्ठश्रुतिगतत्वमभ्यधायि । तन्न
सारस्वादिन्याम्, 'यः सकृदुच्चारः संभारनारको भवति' इति
श्रुतिवाक्यमुपात्तम् । सारप्रकाशिकायाम्, 'तत् द्वयं सकृदुच्चारः
संसारविमोचनं भवति' इति वाक्यानुपूर्वी गृहीता । द्वयाधिकारे
वाचायैः, 'द्वयम् इदं कठग्लुथां पृथगुपनिषद्विद्य संमेल्यानुसंधे-

यतया विहितवान् भगवच्छास्त्रे श्रीप्रश्नसहितादिषु वर्णोद्गारादीन्यपि विधाय प्रतिपादितयाच श्रुतिमूलतान्त्रिकमन्त्रमूतम् । इदं पूर्वाचार्य-
राफ्यमिति वैयाचिदुक्तिश्च, आस्ता उपदेष्टार इत्यादरणार्थं वा,
परमाचार्यं सर्वेभ्यः परं भगवच्छास्त्रे समुपदिष्टवानित्यतो हेतोर्वा
भञ्जितमर्हति' इति अस्य कठगृहीरूपश्रुतिमन्त्रमन्त्रावि । अत्र सारा
स्यादिन्याम्—कठगृह्यामष्टाक्षरप्रवरणं पञ्च द्वयस्य पूर्वेण्डमुपदिश्य,
'पूर्वमद्' इत्यादिकं पठित्वा, 'परमपुरपाथच्छु रण्डद्वय समेस्य
सदृदुधारयेत्' इति विहितवान् इति व्याख्यायि । सारप्रकाशिकाया
विमज्ज्योक्ति मूलनिर्दिष्टा, 'अथात श्रीमद्द्वयोत्पत्ति । वाक्यो
द्वितीय । पठ पदानि । अर्था(र्था) दश । पञ्चविंशति अक्षराणि । पञ्च
दशाक्षर प्रथमम् । दशाक्षरमपरम् । नराक्षर प्रथमपदम् । द्वितीयतृतीय
चतुर्थानि त्रयक्षराणि । पञ्चाक्षर पञ्चमम् । द्वयक्षर षष्ठ 'इत्यादिषु
विमज्ज्योक्त " इति मुखातरेण विवृता । तत्रोपात्तानि वाक्यानि
सर्वाणि उपनिषद्गतानीति स्पष्टम् । तत्र थाप्रश्नसहितादिगतवर्णोद्गार-
क्रमश्च सारास्यादिन्याम्, 'श्री प्रथमाक्षरम् । मकारो द्वितीयाक्षरम्'
इत्यादिप्रमेणेति वाक्येन विवक्षित । सारप्रकाशिकाया तत्र, "नराक्षरं
विद्धि हृदय त्रिनयानं शिरो मतम् । शिराक्षरं त्रयक्षरं विद्धि कवच
तद्वदेव हि । अत्र पञ्चाक्षरं नेत्र द्वयक्षरं परिकीर्तितम् । श्रीमदुदात्त
परे युक्त नारायण इतीष्यते । तपरे चरणोदशद् ॥ परे शरण तथा ।
प्रपदे तपरे युक्त नमदशद्वन्त परम् । श्रीमते च तथा युक्त परे
नारायणाय चेति मन्त्रोद्गारक्रमोक्तश्च 'इयुक्तमस्ति । अत्र मन्त्रानुपूर्वी
स्पष्टा । परन्तु उत्तरखण्डे नमदशद् प्रथममिति अत्र प्रतीयते ।
श्रुतिमनुसृत्य नमदशद्वन्ताते पाठ सारप्रदायिक इति तथैव माव्यम् ।

एव श्रीप्रश्नसहितादिवत् श्रुतेरपि दर्शितव्यात्, सा च श्रुति
कठश्रुति, कठगृहीश्रुति इत्युपगमनाच्च द्वयोपनिषदिय यज्ञोपवीत-
मन्त्रादिवत् श्रुतिरेवेत्यवसीयते । पूर्वापरानुपूर्वीमाहित्येनाध्ययना

पट् पदानि । अर्धा(र्था)दश । पञ्चविंशतिः अक्षराणि । पञ्चदशाक्षरं

साध्योपायोपेयोभयमप्यत्र निरूप्यते तच्छेषतया । अत एवोक्तम्, 'उपायोपेयरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वात् द्वयम्' इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्र-
सारे । 'वरणसमपणयोः सण्डद्वये क्रमेण प्रतिपादनात् द्वयमित्यपि
केचित्' इति द्वितीयपक्षश्च तत्र निर्दिष्टः । तत् फलान्तरकामगयाऽपि
द्वयस्य प्रयोज्यत्वे तत्र द्वयत्वनिर्वाहायेति ध्येयम् ।

अथ, 'श्रीमन्नारायण स्वामिन् दासोऽहं तव तस्य धै । परमीप्सु-
स्तमेगार्थमनुकूलो विवर्जयन् । प्रातिकूल्यं सुविस्मयः संप्रार्थ्य शरणं
परम् । व्रजामि शुभमश्चरणं तवैराहं मयाऽर्पितः' इति श्लोकद्वयात्मके
प्रपत्तिमन्त्रान्तरेऽपि द्वयमिति व्यवहारमद्वायात् तद्व्याघृत्तं प्रकृत-
मन्त्रस्वरूपमाह पदपदानीत्यादिना । अर्धा दशेति पाठः साधीयान् ;
चाप्यपदतदेकदेश अक्षर संख्यानक्रमात् । अर्धः = शकलम् । दश चेमे
'एकाक्षरपदः प्रथमः' इत्यारभ्य ददर्शन्ते, श्री-मत्-नारायण-चरणौ-
शरणं-प्रपद्ये-श्रीमते-नारायण-आय नमः इति । न च मत् इत्यस्य पृथ-
करणे प्र इत्यस्यापि पृथकारः कुतो नेति शङ्क्यम्-एकाक्षरपदः इति
पदशब्दप्रयोगात् अर्थवतो भागस्यैवार्धशब्देन विदक्षणात् । प्रेत्यस्य
चोपसर्गतया केवलं व्यञ्जकत्वात् धातुनैव तदभिमतार्थप्रचनात् । ननु
पूर्वाधिं मदित्यस्य पृथकारे उत्तरत्वापि तथाकिनस्यादिति चेत्-उकार्ध-
त्वात्, उगि चतुर्थीसत्त्वाच्चाविभजनम् । चरणावित्यादौ विभक्तेः
अपृथकारेपि आयेति पृथकारः तस्य पुरुषार्थरूपप्रधानार्थ उरत्वात् । नम
इत्यत्रापृथकरणं तु विरोधिनि मन्त्रार्थममाप्तिर्मा भूत् । किं तु विरोधि-
प्रहाणे इत्याशयेन । नेत्यस्य पृथक्पदत्वेऽपि मः इति पष्ठ्याः नञा
मेलनं विनाऽर्थसमाप्त्यभावात् उभावस्य च प्रतियोगि विना बोधा-
भावादिति विमृश्यम् । अर्धाः दशेति पाठे एतदर्थदशकविरक्षितार्थं
दशकमेवात्र ग्राह्यम् । तदिदमष्टलोकस्याम्, "नेत् च तित्ययोगं समु-
चितगुणजातं तनुर्यापनञ्चोपाय कर्तव्यमागं त्वय मिथुनपरं प्राप्यमेवं

पूर्वम् । दशाक्षरं परम् । नवाक्षरं प्रथमपदम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थे अक्षराणि । पञ्चाक्षरं पञ्चमम् । द्व्यक्षरं षष्ठं । एकाक्षरपदं प्रथमः । एकाक्षरो द्वितीयः । चतुरक्षरस्तृतीयः । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमा एवं अक्षराणि । अष्टमश्चतुरक्षरः । द्व्यक्षरो नवमः । दशमो द्व्यक्षरः । एतन्मन्त्रश्च प्रपत्तिः । (एतन्मन्त्रस्य प्रतिपत्तिः (प्रपत्तिः) ।) पूर्वो नारायणः प्रोक्तोऽनादिसिद्धो मन्त्ररत्नं सदाचार्यमूलः । ¹आचार्यो वेदसम्पन्नो

प्रसिद्धम् । अस्मिन्त्वं प्रार्थनाञ्च प्रसन्नमविरोधिप्रदानं दक्षितान् मन्तारं ज्ञायते चेत्यधिगतानिगमः पटपदोऽयं द्विरण्डः” इत्युक्तम् । शब्दतोऽर्थतश्चात्रास्तीष्टयाहुत्पादस्य श्रीभट्टारकश्लोकः ये विप्रदन्ते । श्रीतत्त्वं नित्ययोगं गुणिनमपि परं विप्रहं प्रापकत्वं वर्तयं प्राप्ययुग्मं फलमतुलमपि प्राप्तिरोधिप्रदानम् इति रीत्या स्यादिति । एवं पुरस्कारत्वं, उपायोपेयात्मकसिद्धवस्तुद्वयम्, साध्योपेयम्, साध्योपायः, तद्वृत्तानि च पञ्चेत्यपि दशकं स्यात् । क्षुतत्वादर्थदशकमस्तुः शब्दतोऽर्थतश्चानेकार्थपरत्वात् किमेवं प्रमेयदशकेनेति च मन्यन्ते इत्यलम् ।

पञ्चविंशतिः अक्षराणि । एण्डद्वयगतानि अक्षराणि पञ्चविंशतिरित्यर्थः । पञ्चदशाक्षरं पूर्वम् = पूर्वखण्डे अक्षराणि पञ्चदश । शिष्टं स्पष्टम् ।

आचार्य इत्यद्वय श्लोकाः येऽत्र पठिताः, तत्रान्तिमश्लोकद्वयम्, ‘मन्त्रराजमिमं विद्याद् शुभ्रण्डनपूर्वकम्’ इत्यधिनन्तरं पठित्वा, उपरि, ‘नानुकूल्यं न नक्षत्रं’ इत्यादि च पठित्वा, सर्वमिदं प्रपत्तिमन्त्रान्तरोक्तं द्वयत्रिययोऽपि ग्रहीतुं साम्प्रतमन्युक्तं द्वयाधिकारे । न

1 कचिन् कोटो, ‘आचार्यो वेदसम्पन्नः’ इति पादमुपक्रमस्य पठित्वा सर्वश्लोकवाचसानस्थं, ‘तस्माद् शुभ्रण्डो शुभ्रः’ इति पादमात्रं प्रत्याहारेणैव पठितम् ।

प्रत्यनुष्ठानमपि मा भूत्; श्रुतिस्वारस्यादिति चेन्न—प्रयोगसम-
वेतार्थस्मारकत्वस्यैव मन्त्रस्वभावत्वात् स्मरणस्य चानुष्ठानार्थत्वात्
प्रपत्तेस्त्यागायोगात् । तदुक्तं न्यासविशतावाचायैः, 'नेहाभिक्रान्ति-
नाश' इति श्लोके—

“तस्मात् क्षेत्रे तदहं सुविदितसमयैर्देशिकैः सम्यगुतं
मन्त्राख्यं मुक्तियीजं परिणतिवशतः कल्पते सत्फलाय ॥”

इति । अत एव प्रपत्तेः मन्त्रोच्चारणात् पूर्वानुष्ठेयत्वं वा उच्चार-
णाङ्गत्वं वा नेत्र शक्यशङ्कम्—प्रमाणतर्कविरोधात् । न च घचनबलात्
मन्त्रस्यास्याधिकारिविशेषे प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विना स्थोच्चा-
रणमात्रान्मोक्षहेतुत्वमेवास्तु इति वाच्यम्—यत्न यत्र प्रमाणे ज्ञानाति-
रिक्तस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम्, तस्य साक्षात् तथात्ये न तात्पर्यम्,
किंतु ज्ञानद्वारैवेति ज्ञापनायेव, 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति
निषेधधुतिप्रवृत्तेः । अतः, 'अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षि-
पेत् । मयि निक्षिप्तमर्तव्यः कृतकृत्यो भविष्यति' इति घचनात्
निक्षेपस्य मध्ये आवश्यकतया संसारविमोचनत्वं नाम संसारविमोक्ष-
हेतुप्रसक्तिहेतुत्वरूपमेकमेवाज्ञामिद्व्यसाधारणमन्त्रोक्तम्, ध्रुतेरस्याः
सर्वाधिकारिसाधारण्यात् अज्ञाभिज्ञमेदेनार्थद्वयवर्णने वाक्यभेद
प्रसंगात् ॥ तर्हि उक्तेः प्रसक्तिद्वारैव हेतुन्ये उक्तिः कथं पृथक्
उपायत्वेन परिगण्यत इति चेत्—मन्त्रोक्तयाधर्मादिशदज्ञानविरहेऽपि
तदधीने अविशदभरणमर्पण एव मत्स्यपि सज्जपि क्षितार्थं ज्ञापनक्षम-
तया पूर्णप्रसक्तिर्भूतमन्त्रोच्चारणं कृतमिति तादृशमन्त्रोच्चारण-
रूपाङ्गप्राप्त्यं पुरस्कृत्यैव पुरुषं प्रशस्य भगवान् एतदनुष्ठिताविशद-
प्रसक्तिर्वागारेणानुष्ठितातीति उक्तिप्रशंसनायैव तथोक्तेः । उभयपी-
तस्ये स्थितिः । स्वरूपेण पुष्पलतया भजन्ती स्वात्मिना निष्ठेति । सर्वं
वाक्यं साधारणमिति उक्तिमात्रप्राप्त्यै उक्तिनिष्ठा । किञ्च मन्त्राणां
स्वप्नादयमानेऽर्थे विनियोग इति लिङ्गश्लोकादिभिः । मन्त्राणां

वाप्नोति) सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्भवति । न च पुनरावर्तते इति य एवं वेद । इत्युपनिषत् । ॥ इति द्वयोपनिषत् ॥

१(अथ द्वयोपनिषदो मातृकान्तरपाठ)

हरिः ओम्—स वा एष महानज आत्मा अज्ञादो दिन्दते वसु ।

श्रीमन्नारायणविषये प्रपत्ति कण्ठतो वक्ति । प्रपत्तिर्नाम प्रार्थनान्वित-
स्वदुष्कृतकर्मकसमर्पणरूपेति तदर्थस्याभावात्, क्षुद्रफलादि-भगव-
त्प्राप्तिर्यन्तसर्वफलसाधनतायाः प्रपत्तिं परदशतप्रमाणप्रतिपन्नत्वाच्च
सर्वफलार्थिनाऽपि प्रपत्तिमनुतिष्ठता मन्तःपरिग्रहोऽयमिति लिङ्गात्
सिद्ध्यत्येव । तदेवं प्राप्ताप्राप्तविवेके क्रियमाणे, 'सकृदुच्चारः
संसारमोचनो भवति' इति वाक्यमंशान्तरस्य र्थसिद्धत्वात् सकृद्व-
चिधानमात्रेदम्बरम् । अतश्च, प्रपत्तिमुखेनैव कार्यकरत्वे 'सकृदुच्चरितं
येन हर्षित्यक्षरद्वयम् । यद्वाः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति' इति
वक्षरविशेषद्वयस्य चास्य च न विशेष इति न शङ्कनीयम् । श्रीप्रश्न-
संहिताद्यनेकोपबृहन्नलेन चास्यैव महिमा स्थापितो भवति । तत्
सिद्ध अध्ययनान्तरं विशदज्ञानपूर्वमविशदज्ञानपूर्व वा जगदुरश्च-
रणादिरूपावृत्तिनिरपेक्षमेव परतद्वयोच्चारण प्रपत्तिरूपाङ्गिद्वारा
मोक्षार्यन्तसर्वफलसाधनं भवतीति कृतं विस्तरेण । विवेचितश्चैतदनु-
बन्ध सर्वं पूराचार्यैः, असदाचार्यैः श्रीरङ्गरामानुजमुनिभिः, असाभि-
धान्यत्रोक्तिप्रपत्तिविवेकने विस्तरेणेति नेद प्रतन्यते । सकृदस्मिदं
संसारविमोचनरूपफलाशयम्, न त्वन्यफले उपयुज्यते इति न मन्त-
व्यम् । परमफलत्वात् तस्य प्राधान्येनोक्तिरिति बुबोधयिष्या सर्व-
मापि फलं संगृह्णाति, सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्भवति, न च पुनरावर्तते इति ॥

१. अयं द्वयोपनिषत्पाठ. श्रीविद्वद्वरिष्ठश्रीगोप्त्रीपुराभिजनश्रीसौम्य-
नारायणाचार्यचरणानुजश्रीरामदेशिकाचार्यदत्ते तालकोशे उपलब्ध
इति वेदान्तदीपिकाख्यायां मासिकपत्रिकायां प्रकाशितः ।

अथ मातृकान्तराभिहित्य किञ्चिदुच्यते । अत्र 'स वा एष' इति वाक्यं सर्वफलप्रदसिद्धोपायपरम् । विन्दत इति निजार्थगर्भमिह । यो ब्रह्माणमिति प्रपत्त्यादिकथनम् । ऋगित्यादि प्रपत्तेः सर्ववेद-प्रसिद्धिप्रप्तये । सयं = पर ब्रह्म । श्रद्धां = लक्ष्मीम् । विश्वासमुख्यत्वं वा श्रद्धामित्युच्यते । तदर्थं सत्यमिति सर्वशङ्कातटोन्मूलनमित्यादि भाव्यम् । अत्रत्यं 'सत्यं तद्द्वयम् सकृदुच्चारः संसारमोचनं भवति' इति वाक्यं सारप्रज्ञाशिक्षायामुपात्तम् । सारास्वादित्यां यदुक्तम्, 'पूर्वखण्डं पठित्वा पूर्णमद इत्यादिपाठानन्तरं उत्तरखण्डस्यापि पाठः कृतः' इति, तदप्यत्रैव मातृकायां लक्ष्यते । इदं मतसिद्धयैवाचार्यैः, मन्वोऽयं विमज्ज्याधीतः संमेत्यानुसंधेयत्वेन विहितश्चेत्युक्तमिति चावसीयते । अतो मातृकैयमादरणीया लक्ष्यते । किं पूर्वदर्शितो भागः, अयञ्चति सर्वेयमेकैवोपनिषत् ? किं वा अग्निरहस्ये बृहदारण्यके चैकस्यामेव शाखायां शाण्डिल्यविद्यायाः विशकलितपाठ इव षडशाखायामेव स्थाने विभिन्ने पृथगनयोः पाठः इत्यादिविमर्शो विमर्शकानां बुद्धिशक्तिमनुरुध्य यथातथा भवतु । स्थितं तु प्रका-श्यते । परस्यामुपनिषदि श्रूयमाणं वाक्यमुपनिषदन्तरेऽपि तत्तत्र पठयमानं यदुक्तो दृष्टम् । तथेहापि धृतानि वाक्यानि उपनिषदन्तर-दृष्टरीत्यैव सन्ति । तथाहि—अत्र स वा एष महानज आत्मा' इति वाक्यं बृहदारण्यके (६. ४) श्रुतप्रायम् । यो ब्रह्माणमिति श्रवणा-श्वतरीये । सर्वं तदित्यादिना संमिलितोच्चारणं विधीयते । पूर्व-खण्डपाठः श्रीमन्नारायणेति । अस्य खण्डस्योत्तरखण्डमेलनेन पूर्ण-त्वसंग्रहनाद्योऽर्थमादः इदं पूर्णमित्यादिः । बृहदारण्यके (७. ९) 'पूर्णम्' इत्यादिरस्य मन्त्रः पठ्यते । श्रीमते इत्यादिरुत्तरखण्डः । बृह-दारण्यके एव पूर्णमद इत्येतत्पाठानन्तरम्, "सं खं ब्रह्म । खं पुरा-णम् । यानुरं ग्रामिनि ह कीरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः वेदेनेन यद् वेदितव्यम्" इत्यानुपूर्वी लक्ष्यते । किं सैवेह लेखक-प्रमादात् खं ब्रह्मेत्यादिना किञ्चिदन्यथाभूता, उत परमार्थरीतिरिय-

यो ब्रह्माणं निदधाति पूर्वं यो वै चेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्न शरणमहं प्रपद्ये ॥ इति होवाच ।

ऋग्वेदं प्रपद्ये । यजुर्वेदं प्रपद्ये । सामवेदं प्रपद्ये । इतिहासपुराणानि प्रपद्ये ।

मत्स्यं प्रपद्ये । श्रद्धा प्रपद्ये । परमात्मने प्रपद्ये । भागवताय प्रपद्ये ।

वासुदेवाय प्रपद्ये । ओं प्रपद्ये । नमः प्रपद्ये । श्रीं प्रपद्ये । द्वियं प्रपद्ये ।

यद्वेदा दिव्यगायत्री जयति । तदेवाऽभ्युक्ता । तदेव मूतं

तदुपासितव्यम् । तत् पूर्णसौन्दर्यं लक्ष्म्याः । तदेवममृतं सदानन्दं

सत्यम् । तत् द्वयम् । तयै तत् सकृदुच्चारणो (सकृदुच्चारः संसारमो-

चनो !) भवति । श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं प्रपद्ये । इदं पूर्णमदः

पूर्णं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । सर्वै

पूर्णमिति । स होवाच—श्रीमते नारायणाय नमः ॥

स्वं ब्रह्म । स्वं वायु । पुराणम् स्वामितिहास । स्वं प्रायणी-

पुत्रः । वेदोऽयं ब्रह्मणो जितः । वेदानेन वेदितव्यमिति । य एवं

वेद । इत्युपनिषत् । हरिः ओं ॥ श्रीरस्तु । शुभमस्तु ।

मिति विवेचयितुमिच्छाम् । नूनमिदं सर्वम्, द्वयस्यापि प्रणनः पूर्ण-

मपेक्षितः प्रणनाधिकर्तृभुस्यविषये इति शापनार्थं प्रवृत्तमिति बृह-

दारण्यकानुसारेण भावनीयम् । पतन्मन्त्रार्थश्च रहस्यग्रन्थेषु विश-

दमनुसंधेयः । अतः श्रीशन्दार्थानां धारणाय अन्यत्र स्थितोऽस्मदीयोऽयं

श्लोकोऽप्यनुसंधानमर्हति । य एषः—

श्रीरूपं धिना शरणमीप्सुभिरार्तराघं

श्रुत्वा धिना सपदि शार्ङ्गमुजान्तरालम् ।

तं श्रावयत्यथ गृणाति समस्तमेतः

श्रीणाति च प्रगुणदास्यविधादिभिर्नः ॥ इति ।

तत् सिद्धं सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः पञ्चहभूतः पुरुषोत्तमः श्रीमन्नारा-
यण एव भक्त्या प्रपत्त्या वा प्रसाद्यमानः सर्वमपि पुरुषार्थं प्रयच्छ-
तीति सर्वं समञ्जसम् ॥ श्रियं प्रपद्य श्रीसूक्तमन्त्रेणाथ श्रियाऽन्वितम् ।

नारायणं प्रायेन द्वयेनैतेन मुक्तये ॥

ईशाद्युपनिषद्वाक्यपरिष्कारविधायिना ।

द्वयोपनिषदर्थं परिष्कारः कृतात् कृतः ॥

स जयति यतिराजः सोऽपि वेदान्तसूरिः

तदुभयपदसेवासाधन्याश्च सन्तः ।

तदनयनचनेनैक्यकृत्यार्थं सर्व-

धुतिगणसमधीया साधु सर्वं जयन्तु ॥

श्रीमद्देवतंसलक्षणमुनिश्रीपारसेरी धुतीः

श्रुत्या श्रीयुतरङ्गलक्षणमुनिश्रेष्ठान्महिष्ठोक्तिभिः ।

वात्स्यः श्रीशङ्खाख्यवीक्षणपदं निरयि नागो वृत्तीः

त्रिभुवनेमपरो व्यधादिति परिष्कारः परो गृह्यनाम् ॥

ईशाद्या या धुनयः उदिताः श्रीमद्दत्तपरिष्काराः

याश्च श्वेताश्वत्थमुत्ततः श्रीद्वयान्ता इह न्याः ।

एताः प्राच्यप्रवरविहितन्याक्रियायुक्तययुक्ति-

प्राप्तदेधाः समुचितपरिष्कारमव्या जयन्त ॥

इति श्रीरामवंशमुक्ताफलायमान मन्त्रकृति श्रीचक्रवर्त्यै-

तनूद्वयस्य श्रीमद्देवान्तरामानुजसंघमीन्द्रपदारविन्दमधु-

प्रतम्य श्रीमद्भक्तमानुजसंघमीन्द्र परणारविन्दसेवा-

संप्राप्तमङ्गलवेदान्तार्थस्य तर्काणिशदिरिभाजः

वीरराघवाचार्यस्य कृतिषु उपनिषद्वाक्यपरिष्कारः ।

परिष्कारद्वयोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

प्रीतये सन्तु विद्येशहयप्रीतिर्पितारमनाम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥